

GRENSLAND EN BRUGGEHOOFD

MAASLANDSE MONOGRAFIEËN

onder redactie van

PROF. DR. W. JAPPE ALBERTS, DR. REMIGIUS DIETEREN O.F.M.,
DR. J. GRAUWELS, MR. K. J. TH. JANSSEN DE LIMPENS,
DR. G. W. A. PANHUYSEN, DR. MR. H. H. E. WOUTERS

Raad van advies

MR. DR. CH. J. A. VAN ROOY, DR. L. ROPPE (HASSELT),
PROF. DR. P. HARSIN (LUIK)
PROF. DR. J. A. VAN HOUTTE (LEUVEN)
PROF. DR. F. PETRI (BONN)
PROF. DR. J. J. POELHEKKE (NIJMEGEN)

De in deze serie verschenen delen zijn vermeld op pag. 473

De Stichting 'Maaslandse Monografieën' werd in het leven geroepen door het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg en Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap en staat onder bestuur van:

Mr. M. A. W. van Oppen (voorzitter), drs. C. A. A. Linssen, drs. J. F. R. Philips,
dr. H. C. W. Roemen, drs. M. K. J. Smeets

Pl. I Maastricht gezien vanuit het zuidwesten. Opschrift, keerzijde: „van der Meulen”. Middenpartij van een gekleurde pentekening, welke Frans van der Meulen blijkens de beschadiging van het ravelijn en een gedeelte van de muur zuidelijk van de Tongerse poort zeer kort na de overgave van de stad aan Lodewijk XIV, op 30 juni 1673, moet hebben vervaardigd. Niet gesigneerd. Niet uitgegeven.

Foto: Bibliothèque Nationale, Parijs.

Origineel: Bibliothèque Nationale, Parijs,
Département des cartes et des plans.

DR. MR. H. H. E. WOUTERS

GRENSLAND EN BRUGGEHOOFD

HISTORISCHE STUDIES MET BETREKKING TOT HET
LIMBURGSE MAASDAL EN, MEER IN HET BIJZONDER,
DE STAD MAASTRICHT

ASSEN MCMLXX

VAN GORCUM & COMP. N.V. — DR. H. J. PRAKKE & H. M. G. PRAKKE

ISBN 90 232 0031 4 gebonden editie
ISBN 90 232 0041 1 ingenaaide editie

Gedrukt ter Koninklijke Drukkerij Van Gorcum & Comp.

INHOUD

INLEIDING	IX
AFKORTINGEN	XX
BRONNEN EN LITERATUUR	XXV

I DE BETEKENIS VAN DE ARCHIEVEN VOOR DE GEWESTELIJKE EN LOKALE GESCHIEDSCHRIJVING IN LIMBURG. BIJDRAGE TOT EEN GESCHIEDENIS VAN DE LIMBURGSE HISTORIOGRAFIE.	I
--	---

Een vergeten hoofdstuk in de Nederlandse geschiedschrijving. Bronnen voor het onderzoek buiten de provinciegrenzen. Diaspora en hereniging van de Limburgse archieven. Zwakke basis voor de moderne geschiedschrijving. Resultaten en verwachtingen.

Oorspronkelijk verschenen in : Nederlands Archiefblad ; orgaan van de Vereniging van Archivarissen in Nederland 63 (1958/59), blz. 215-241.

II LOZE CYPRUSGANGERS	54
Strafreizen overzee. Bedriegers op het spoor. Heer Wouter in Venetië. De valse Cyprusbrieven. Bijlagen.	

Oorspronkelijk verschenen in: Album dr. M. Bussels, [aangeboden bij gelegenheid van zijn 65e verjaardag], Hasselt 1967, blz. 629-647.

III MATTHEUS HERBENUS TRAIECTENSIS, EEN HUMANIST VAN HET EERSTE UUR	77
--	----

Een nevelachtige figuur. Herkomst, familie en jeugdjaren. In dienst van de pauselijke legaat. In de leerschool van het humanisme. Schoolmeester, reporter en vredespropagandist. Een moderne grammatica. Een moderne stadsbeschrijving. Op zoek naar een maecenas. In de ban van de Germaanse „filosofen”. Herbenus als musicoloog. Gast in de Sponheimer humanistenkring. Inkeer tot vroomheid en priesterwijding. Troostzang voor Lambert

van Oupeye. Geschiedschrijver van de kapittelheren. Nevelachtige werkjes. Laatste levensjaren. Herbenus als mens en humanist. Bijlage.

Oorspronkelijk verschenen in: Miscellanea Trajectensia; bijdragen tot de geschiedenis van Maastricht; uitgegeven bij gelegenheid van het 300-jarig bestaan van de Stadsbibliotheek van Maastricht, 1662-31 juli 1962, Maastricht 1962, blz. 263-329.

IV HET LIMBURGSE MAASDAL GEDURENDE DE TACHTIGJARIGE- EN DE DERTIGJARIGE OORLOG. MET INLEIDING EN VERVOLG. 1543-1663.

Hfdst. I. Ontijdig afgebroken evolutie. 1543-1568 157

Politieke en militaire gevolgen van de Vrede van Venlo. De afscheiding van de Bourgondische Kring. Verbrokkelde grensstrook van de Nederlanden en het Rijk. Bestrijding van de dissidenten. Het bisdom Roermond. Centralisatie in het Overkwartier, Overmaas en Kleef-Gulik. Oppositie en verzet. De voedingsbodem van het protestantisme in het Limburgse Maasdal. De rol van de adel bij de godsdienststroebeelen. De hervormden in Kleef-Gulik. Het rampjaar 1566; opstand en repressie.

Hfdst. II. Beslissende oorlogsjaren. 1568-1588 210

De veldtocht van Willem van Oranje in 1568. De weg vrij voor de eenheidsstaat. De veldtocht van Willem van Oranje in 1572. De veldtocht van Lodewijk en Hendrik van Nassau in 1574. Soldatenterreur. Het verscheurde vaderland. Het Overkwartier, omstreden glacijs en bruggehoofd. De herovering van de „provincie” Limburg. De patriotten te Maastricht. Het beleg van Maastricht. Consolidatie van de overwinning. Gemiste kans in Gelre. De oorlog tegen Gebhard Truchsess van Waldburg. De herovering van het Overkwartier.

Hfdst. III. Restauratie en consolidatie. 1588-1632 269

Scheiding tussen Zuid en Noord. Militaire organisatie. Politieke ontwikkeling in Luik, Kleef, Gulik en Aken. Militaire operaties tot aan het Bestand. De Kleef-Gulikse successieoorlog. Militaire operaties van 1621 tot 1632. Voortgezette centralisatiepolitiek; de verpandingen. Opper-Gelder en Overmaas onder het bewind van Brussel en Madrid. Maastricht, de vrije rijksheerlijkheden en Gulik. Steden, adel en platteland in oorlogstijd.

Hfdst. IV. Onvoltooide doorbraak. 1632-1648 329

De veldtocht langs de Maas. Afbrokkeling van de Staatse machtspositie. Bevrijding, onderdrukking en verzet. Het Staatse bewind in Opper-Gelder, Overmaas en Maastricht. Kleef en Gulik in de Dertigjarige Oorlog. De onderhandelingen te Munster en het vredesverdrag.

Hfdst. V. Gebrekkig naspel. 1648-1663 369

Politieke en militaire verwickelingen na 1648. De Landen van Overmaas

twistappel tussen de Republiek en Spanje. Het bittere condominium, 1648-1661. De verdeling van Valkenburg, Dalem en 's-Hertogenrade. Opper-Gelder na de vrede van Munster. Maastricht na de vrede van Munster. Banken van St. Servaas, redemptiedorpen, vrije rijksheerlijkheden.

Slotwoord 406

Oorspronkelijk verschenen in: Limburg's Verleden; geschiedenis van Nederlands Limburg tot 1815; in opdracht van het Provinciaal Bestuur uitgegeven door Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap, II, Maastricht [1967], blz. 118-301.

V PLAN TOT ONTMANTELING VAN MAASTRICHT IN 1667. 411

Oorspronkelijk verschenen in: De Maasgouw; tijdschrift voor Limburgse geschiedenis en oudheidkunde; uitgegeven door Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap 81 (1962), kol. 43-48.

RÉSUMÉ 420

ZUSAMMENFASSUNG 436

REGISTER VAN PERSOONS- EN PLAATSNAMEN. 452

ILLUSTRATIES

Pl. I. Gezicht op Maastricht vanuit het zuidwesten. 1673.

Pl. II. De staatkundige verdeling van het grondgebied van de provincie Limburg in de periode 1785-1795 en de tegenwoordige toestand.

Pl. III. Gezicht op Gennep vanuit het oosten. Ca. 1649.

Pl. IV. Gezicht op Roermond vanuit het zuidwesten. 1650.

Pl. V. Gezicht in het dorp Gulpen. Ca. 1700.

INLEIDING

Deze bundel bevat vijf studies welke in de jaren 1959-1967 gepubliceerd zijn in verschillende tijdschriften en mengelwerken, waarvan titels en jaren in de voorafgaande inhoudsopgave worden vermeld. Ofschoon geenszins met het oog op een bundeling geschreven, vertonen zij een gemeenschappelijke karaktertrek: hun betrokkenheid op de geschiedenis van de provincie Limburg, opgevat in de ruime betekenis, waarin deze vóór de vorming van de provincie in 1815 of, zo men liever wil, vóór de creatie van het departement van de Nedermaas twintig jaren eerder, moet worden verstaan. Bijzondere aandacht wordt gewijd aan het verleden van Maastricht. De volgorde, waarin zij thans worden uitgegeven, is bepaald door de chronologie van de behandelde onderwerpen. Voorop gaat een bijdrage met een min of meer afwijkend karakter, nl. een studie over de betekenis van de archieven voor de regionale en lokale geschiedschrijving in Limburg.

Het zal intussen gemeengoed geworden zijn, dat de provincie Limburg in 1815 werd afgepaald in een vaag omschreven gebied, dat twintig jaren voordien nog een grillig mozaïek van kleine en grotere territoria was geweest, waarvan de begrenzing slechts over korte afstanden met die van het nieuwe gewest samenviel. Iedere historicus die zijn speurtochten door Limburg's verleden tot voorbij 1795 uitstrekte, moest dit duidelijk zijn, zoals het hem ook moest opvallen, dat het departement van de Nedermaas slechts een onvolledig en met een niet onaanzienlijk gedeelte van het departement van de Roer te completeren prototype vormde van de provincie Limburg, die – ten slotte – haar historisch meest homogene helft in 1839 aan België moest

afstaan. Deze wezenskenmerken van de Limburgse geschiedenis waren uiteraard voor geen enkele ernstige geschiedvorsers een geheim, doch eerst na de oorlog werden zij, het eerst door dr. L. J. Rogier, in het volle licht van hun betekenis gesteld en zijn de Limburgse historici zich de eraan verbonden problematiek en consequenties scherp bewust geworden. Enerzijds immers betekent het terugprojecteren van de huidige provinciegrenzen en het gewestelijke eenheidsbesef, vrucht van anderhalve eeuw centraal bestuur, een vervalsing, aan de andere kant is het weinig zinvol en reeds om praktische motieven onhaalbaar de geschiedenis van een landencomplex, dat meer dan het dubbele van het oppervlak van de provincie beslaat, ongenueanceerd als een volwaardig bestanddeel van Limburg's verleden te boek te stellen. Dit verleden dient noodzakelijk behandeld te worden als een inter-regionale geschiedenis die, uitgaande van het huidige territoire van het gewest, open en relativerend naar tijd en betekenis het geheel van staten en cultuurlandschappen, waarvan dit gebied deel heeft uitmaakt, in haar beschouwingen betreft. Wij meenden deze, overigens geenszins originele zienswijze het beste te kunnen vertalen door de term het Limburgse Maasdal.

Ofschoon de inhoud van de bijdragen voor het overige niet onder een gemeenschappelijke noemer kan worden gebracht, zijn er twee kenmerken van het Limburgse Maasdal – nl. van grensland en van doorgangs- of verbindingszone –, die in de een of andere vorm, rechtstreeks of in een meer verwijderd verband, regelmatig terugkeren. Vanaf het ogenblik, dat de feodaliteit de heerlijkheden en leenstaten heeft voortgebracht, impliceert de verbrokkeling een dicht en grillig net van grenslijnen. Boven dit mozaïek van staatkundige eenheden van verschillend formaat en betekenis, variërend van gewesten tot minuscule doch soevereine heerlijkheden, spant de internationale politiek in de 16e, 17e en 18e eeuw de grenzen tussen de grote mogendheden. Door de vrede van Venlo (1543) wordt het hertogdom Gelre en daarmee het Overkwartier losgemaakt uit het Kleef-Gulikse landencomplex en bij de Habsburgse Nederlanden gevoegd. Het verdrag van Augsburg (1548) verenigt de zeventien Nederlandse gewesten en met deze de Landen van Overmaas en het Overkwartier in de Bourgondische Kreits, doch de Kleefse en Gulikse gebiedsdelen binnen de huidige provinciegrenzen en de vrije rijksheerlijkheden, leden van

de Rijnlands-Westfaalse Kring, blijven ook de facto tot het Rijk behoren. De traktaten van 1648 en 1661 bevestigen de Republiek in haar geïsoleerde bezittingen: Maastricht en de Staatse partages van de Landen van Overmaas; bij de vrede van Utrecht (1713) en het Barrièretraktaat (1715) wordt het Overkwartier opgedeeld tussen Pruisen, Oostenrijk en de Republiek; de vrede van Fontainebleau tenslotte (1785) stroomlijnt de Staatse territoria in het Zuidlimburgse heuvelland. Deze verdragen maken geen einde aan de zelfstandigheid der uit de feodaliteit voortgekomen territoria en evenmin betekenen zij, zoals reeds uit het voorgaande blijkt, een verdeling van het Limburgse Maasdal in duidelijk te onderscheiden helften. De grenslijnen hebben een grillig en onberekenbaar verloop, met diepe inkepingen en uitstulpingen, en laten talrijke enclaves intact. Het gebied van de huidige provincie of, in ruimer verband beschouwd, het Limburgse Maasdal is in zijn geheel grensland en daardoor noodzakelijkerwijs doorgangsgebied en ontmoetingszone.

Het is hier niet de plaats op deze veelomvattende en ingewikkelde materie in te gaan. De betekenis van de interregionale verbindingen, waarop o.a. door dr. W. Jappe Alberts en dr. Fr. Petri met klem gewezen wordt, is voor de territoria langs de Midden-Maas dusdanig, dat een Limburgse geschiedenis, waarvan zij geen wezenlijk bestanddeel zouden uitmaken, ondenkbaar is. Het Overkwartier behoorde eeuwen lang tot de Nederlands-Duitse overgangszone welke de Gelderse nederkwartieren, Kleef en het noordelijke gedeelte van Gulik omvatte; het ambt Born-Sittard en de vrije rijksheerlijkheden waren overwegend op de Rijnlandse territoria georiënteerd. De betekenis van het Zuidlimburgse land als ontmoetingsveld van germaanse en romaanse cultuurstromingen is overtuigend in het licht gesteld door de publikatie van dr. Jean Lejeune: „Pays sans frontières; Aix-la-Chapelle, Liège, Maastricht” (1962). In dit verband verdient de rol van Maastricht, gelegen op enkele kilometers van de taalgrens en aan de enige brug over de Maas tussen het Luikerland en de zee, knooppunt op de internationale handelsweg van Gent, Antwerpen en Brussel naar Keulen, bijzondere aandacht. Het is in de ware zin van het woord een bruggehoofd voor de geleiding van mensen en goederen, ideeën en culturele impulsen naar de vier windrichtingen.

Het belang van de interregionale samenhang voor de Limburgse

geschiedenis laat slechts het aanstippen van enkele losse punten als voorbeelden toe. Andere zullen in de bijdragen van deze bundel ter sprake komen. Van wezenlijke betekenis is de geografische openheid naar alle zijden, behalve langs de Peel, welke het ontstaan van een dicht net van familiale relaties tussen de Rijn en de Maas en verderop, tot in Brabant en voorbij de steden Luik en Limburg aan de Vesdre, in de hand werkte. Gewezen wordt ook op de nabijheid van de Nederlands-Franse taalgrens, de wederzijdse beïnvloeding van het Middelnederlands en het Nederduits en, in de Gulikse grensambten, het opdringen van het Hoogduits vanaf het midden van de 16e eeuw. Op de samenhang en divergenties van de politieke en militaire verbindingslijnen en van de bestuurs- en rechtsinstellingen wordt in de bijdragen over de betekenis van de archieven en de lotgevallen van het Limburgse Maasdal in de periode van 1543 tot 1663 ingegaan, doch niet vergeten mag worden, dat ook de kerkelijke administratie en de officialiteit, tot 1559 voor het gehele territoire van de huidige provincie, daarna nog voor aanzienlijke gebiedsdelen, in Luik en Keulen gevestigd waren. In beide steden studeerden en doceerden de „Limburgers” aan de kapittel- en kloosterscholen, vanaf 1388 bezoeken zij de Keulse universiteit, daarna zal de universiteit van Leuven de grootste aantrekkingskracht uitoefenen. De Maaslandse en Gelderse stromingen in de architectuur en de beeldhouwkunst breiden zich als olievlekken uit over het statenmozaïek tussen Verdun en de Zuiderzee, Brabant en de Nederrijn. Venlo is de overslaghaven voor de scheepvaart tussen het Overland en het Nederland; Roermond en Weert liggen aan de handelsweg die Keulen door de Kempen met Bergen-op-Zoom en Antwerpen verbindt; het Maastrichtse laken wordt in de hal van Tricht te Frankfort te koop aangeboden. Hendrik van Veldeke heeft in de 12e eeuw de betekenis van Maastricht als knooppunt van internationale verbindingen in het licht gesteld, wanneer hij in de Sint Servaaslegende vermeldt, dat hier de wegen van Keulen naar Tongeren, van Engeland naar Hongarije, van Saksen naar Frankrijk en de waterweg naar Skandinavië samenkomen.

Territoriaal onverdeeld, doch onder de gemeenschappelijke soevereiniteit van de prinsbisschop van Luik en de hertog van Brabant, wordt de stad het aangewezen trefpunt van de germaanse en romaanse wereld. Het behoud van het Nederlandse geestesmerk, gewaarborgd

door het Brabantse overwicht in de tweeherigheid, kwam niet in ernstig gevaar, doch vanaf het midden van de 18e tot het einde van de 19e eeuw is de Franse invloed, in het taalgebruik, het gezelschapsleven, het toneel en de letteren, bijzonder sterk; de denkbeelden der Verlichting bijv. vinden hier een veel gewilliger oor dan elders in de Limburgse Maasvallei. Politieke strubbelingen en het handelsverkeer brengen haar, met name in de middeleeuwen, vrijwel dagelijks in contact met steden en heerlijkheden aan weerszijden van de weg van Brussel naar Keulen. Met Aken worden de banden om de zeven jaren door de heilighdomsvaarten aangehaald. De capitulatie van 1632 geeft Maastricht nog een andere functie, die van eenzame voorpost van de Republiek in het katholieke Zuiden. Het nieuwe stadhuis, gebouwd door Pieter Post, is een toppunt van de Hollandse barok en een afstraling van de Gouden Eeuw, doch de vrijheid van eredienst, welke in Maastricht als enige stad van de Nederlanden wordt toegestaan, moet als een logische consequentie van de traditionele tweeherigheid worden beschouwd. Het Staatse aandeel in de soevereiniteit, in de 19e eeuw de positie van de stad in het Koninkrijk, blijft echter slechts één onder meerdere componenten van de stedelijke belangen en verbindingen. Lang voordat de spoorweg naar Nijmegen tot stand komt, wordt in 1853 de lijn Düsseldorf-Aken naar Maastricht en van hieruit naar Hasselt en Landen doorgetrokken.

In de eerste bijdrage, over *De betekenis van de archieven voor de gewestelijke en lokale geschiedenis in Limburg*, wordt aandacht gewijd aan de verbrokkeling van het vaag omschreven gebied, waaruit eerst het departement van de Nedermaas en daarna de provincie Limburg werd geformeerd, en de hiermee ten nauwste samenhangende diversiteit en centrifugale tendenties van de bestuurs- en rechtsinstellingen. Deze situatie heeft o.m. als gevolg de spreiding van voor de Limburgse historiografie onmisbare archieffondsen over buitenlandse depots en particuliere verzamelingen, de uitwaaiering van organisch in de provincie thuishorende archieven op het einde van de 18e eeuw, hun moeizame hereniging en, als consequentie, de grote plaats, welke buiten de provinciegrenzen en niet speciaal met het oog op de voormalige territoria en gebiedsdelen binnen deze grenzen samengestelde tekstuitgaven en historiewerken in het arsenaal van iedere Limburgse historicus dienen in te nemen. Zij is medeplichtig aan de langdurige

verwaarlozing van Limburg in de vaderlandse historiografie en verklaart eveneens het langzaam op gang komen van een kritische en afgeronde beschrijving van de voorgeschiedenis van de provincie en het verleden van haar regio's en gemeenten. Intussen moet worden opgemerkt, dat sinds het midden van de vorige eeuw door de activiteiten van Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap, later ook van andere historische verenigingen en instituten, een schat van waardevolle gegevens bijeengebracht en uitgegeven is. De noodzaak van een nauwe samenwerking met buiten de provincie- en landsgrenzen gevestigde onderzoekers en instituten, welke de historische plaats van het Limburgse Maasdal als grensland en overgangszone uiteraard inhoudt, wordt door de dislokatie van het bronnenmateriaal nog geaccentueerd. In dit verband verdienen bijzondere aandacht de daartoe geëigende instituten in Brussel, 's-Gravenhage, Arnhem, het Rijnland, Belgisch-Limburg en Luik.

De studie onder de titel *Loze Cyprusgangers* behandelt een geval van fraude uit de laatste jaren van de 15e eeuw, waardoor een aantal Maastrichtenaars, die tot een bedevaart naar Cyprus veroordeeld waren, zich aan de uitvoering van het vonnis wisten te onttrekken. De verre reis behoorde tot de categorie van de straf- of boetebedevaarten, een middeleeuwse strafmethode, die in de zuidelijke gewesten algemeen in gebruik was, doch ten noorden van de grote rivieren in veel mindere mate wordt aangetroffen. De zending van „heer” Wouter van Wijshagen, die in opdracht van de Maastrichtse magistraat in Venetië de bedriegers ontmaskert, is een losse schakel in min of meer toevallige verbindingen met de lagunenstad, doch belangrijker is het zijdelings aan het licht tredende verband met het Luikse recht, dat aanzienlijke invloed heeft gehad op een der uitvoerigste codificaties uit de middeleeuwen in de Nederlanden, het Maastrichtse statutenboek van 1380.

De jeugd van *Mattheus Herbenus Traiectensis* (1451-1538) of, zoals men hem in Maastricht noemde, Thijs Herben, speelt zich af tegen de achtergrond van de strijd van de Luikse steden om het behoud van hun zelfstandigheid en de identiteit van het prinsbisdom. Tijdens de burgeroorlogen is zijn Luiks-Brabantse geboortestad, gelegen op de grens der met Brabant verenigde Landen van Overmaas, een bolwerk van de kerkvorst en de hertogen, achtereenvolgens Filips van Bour-

gondië, Karel de Stoute en Maximiliaan; bovendien een centrum van diplomatieke bedrijvigheid, die tenslotte, in 1492, de vrede langs de Midden-Maas zal herstellen. De verwoesting van Luik in 1468 wordt de aanleiding voor Herbens verblijf „ultra montes”, waar hij voldoende humanistische wijsheid opdoet om na zijn terugkeer te Maastricht naar Italiaanse voorbeelden een grammatica en een historisch-topografische beschrijving van zijn vaderstad, een der eerste specimina van dit genre in de Nederlanden, samen te stellen. In het raam van de nauwe betrekkingen tussen Aken en Maastricht maakt hij kennis met Jodocus Beissel, die hem in contact brengt met de bekende benediktijner-abt van Sponheim, Joannes Trithemius. Onder invloed van de geleerde monnik, van Jan van Dalberg en andere humanisten uit het Rijnland propageert Herben de Duits-patriottische interpretatie van de „moderne” denkwijze. Eveneens staat hij in verbinding met beoefenaars en begunstigers van de wetenschap en de letteren in Loon en het Luikerland: Pieter Dorlant, Jan van Diest, prior van St. Jacob te Luik, Pascal de Bierset en Lambert van Oupeye, de kanselier van het prinsbisdom. Herben behoort tot de figuren van het tweede plan in de Nederlandse humanistenwereld. Licht te beïnvloeden, heeft hij zich vooral verdienstelijk gemaakt door de verwerking van voorbeelden en de verspreiding van gedachten die in het laatste kwart van de 15e eeuw voor het Maaslandse cultuurgebied nieuw waren of er nog weinig bekendheid genoten.

In de periode tussen de vrede van Venlo (1543) en de ratificatie van het Partagetraktaat (1663), voor het grootste gedeelte samenvallend met de *Tachtigjarige en de Dertigjarige Oorlog*, is het Limburgse Maasdal vrijwel onafgebroken doorgangsland voor de elkaar bestrijdende mogendheden en partijen. De langgerekte oeverzoom, tot dan toe trait d'union tussen de tegenstanders van de Bourgondisch-Habsburgse politiek, wordt de sperzone, die de Duitse bondgenoten van de rebellen de toegang tot de kernprovincies van de Nederlanden moet ontzeggen. Maastricht is het voornaamste steunpunt van de „Maaslinie” en vormt in 1568 en 1574 een onneembare hinderpaal voor de expedities van Willem van Oranje en zijn broers. Na de Pacificatie van Gent is Roermond een der eerste steden die, in 1578, onder het gezag van de koning worden teruggebracht; het beleg van Maastricht in het volgende jaar wordt de toetssteen voor de saam-

horigheid van de Nederlandse gewesten in hun verzet tegen het Spaanse bewind; de val van Venlo in 1586 bezegelt de uitschakeling van het Overkwartier van Gelre als glacis van het afgescheiden gewest in het land van de Midden-Maas. Zowel Maastricht als Opper-Gelder vormen tijdens de Keulse oorlog en de verwikkelingen van de Kleef-Gulikse erfopvolging de uitvalsbases naar de Nederrijn, de Achterhoek en Twente. Tussen 1588 en 1632 wordt het gezag van de koning en de aartshertogen in het Limburgse Maasdal niet meer ernstig bedreigd. In deze jaren groeien de tegenstellingen tussen Noord en Zuid en worden de steden en regio's langs de Midden-Maas volledig in het cultuurpatroon van de Zuidelijke Nederlanden geïntegreerd.

Zoals Parma in 1579 kiezen in 1632 de Staten-Generaal van de Uniegewesten Maastricht als springplank voor de verovering van Brabant en de hereniging van de Nederlanden. De veldtocht langs de Maas wordt afgebroken, doch ook in Staatse handen blijft Maastricht een tweeherige, met de cultuur en de leefwijze van het katholieke Zuiden verweven stad. Aan haar net van internationale verbindingen wordt echter een duurzame en zwaarwegende relatie met het protestantse Noorden toegevoegd. Intussen verhinderen de krijgshandelingen de opbouw van de eenheidsstaat en daarmee de unificatie van het Limburgse Maasdal, waarvoor het vredetraktaat van 1543 en Alva's overwinning in 1568 de weg schenen te hebben vrij gemaakt. Weliswaar wordt de band tussen de Gelderse nederkwartieren en het Overkwartier verbroken, doch het nieuwe gewest Opper-Gelder zoekt zijn kracht en het behoud van zijn zelfstandigheid in het isolement, terwijl de vrije rijksheerlijkheden zich weer sterker op het Rijk gaan oriënteren. Als een gunstige factor voor de bevordering van een gewestelijk eenheidsbesef kan de oprichting van het bisdom Roermond (1559), dat o.a. het Overkwartier en het Land van Valkenburg omvat, worden genoemd. De ontplooiing van de Uniegewesten en eigen zwakte beletten de aartshertogen hun macht in oostelijke richting, naar de Rijn, uit te breiden, ofschoon de Kleef-Gulikse successieoorlog hiertoe een gerede aanleiding bood. Aan de andere zijde verhindert de anders-geöriënteerde belangenpolitiek van Holland de hereniging van het Overkwartier met Gelderland, blijven de mogelijkheden om Kleef in de Unie op te nemen onbenut en stellen de Staten-Generaal zich tenslotte tevreden met Maastricht en de helften der

Landen van Valkenburg, Dalem en 's-Hertogenrade. De verbrokkeling is hierdoor in een verder stadium gekomen, doch voor het overige constateert men aan het einde van de behandelde periode een merkwaardige stabiliteit van de grenzen in de brede, gerafelde zoom tussen de Spaanse Nederlanden en het Rijk.

Het *Plan tot ontmanteling van Maastricht* in 1667, besproken in het laatste artikel, werpt een verrassend licht op de beoordeling van de Staatse penetratie in het Limburgse Maasdal, zoals deze in 1648 en bij het Partagetraktaat haar beslag gekregen had. In de generaliteitscolleges blijken twee stromingen te bestaan. In sommige kringen overheerste de mening, dat Maastricht als vooruitgeschoven bolwerk en statussymbool grote offers en risico's waard was, elders neigde men ertoe zich desnoods van de dure vesting met haar vijandig gezinde en anders-geaarde bevolking te ontdoen. Het voorstel van de gecommiteerden van de Raad van State in 1667 Maastricht voor het grootste gedeelte te ontmantelen en de kern van de binnenstad af te breken was ingegeven door zuinigheid, door wantrouwen tegen de burgerij, doch ook door de vraag in hoeverre Maastricht een effectieve rol in het verdedigingsstelsel van de Zeven Provinciën kon vervullen. Het voorstel vond geen gehoor en Maastricht kreeg de functie van schokbreker van de te verwachten Franse aanval toegewezen. De uitslag van het beleg van juni 1673 was uitermate teleurstellend en heeft ongetwijfeld een rol gespeeld bij de toezegging, op 30 augustus van hetzelfde jaar, de stad aan Spanje uit te leveren. Doch de belofte werd niet ingelost en het behoud van Maastricht als „boulevard des Païs-Bas" werd een axioma van de Staatse politiek.

De gebundelde publikaties zijn geen losse hoofdstukken in een samenhangend betoog. Voor verschillende doeleinden en voor verschillende kringen van lezers geschreven, zijn zij naar inhoud en omvang, in zekere mate ook naar de toegepaste methodiek, van uiteenlopende aard. Voor de studie over het Limburgse Maasdal in de periode van 1543 tot 1663, het hartstuk van de bundel, is bijv. slechts in twee, incidentele gevallen van niet-gedrukte bronnen gebruik gemaakt, daar het boekwerk Limburg's Verleden, waarin zij verschenen is, in principe op onderzoek aan de hand van uitgegeven materiaal berust. Ook een bijdrage als die over Mattheus Herbenus is in de oorspronkelijke opzet niet bedoeld als een uitputtende studie

over deze Maastrichtse humanist en laat dan ook ruimte om de inhoud op meerdere punten uit te diepen en af te ronden. Terwijl de overige bijdragen een chronologisch afgesloten tijdperk of gegeven behandelen, is het onderwerp van het eerste artikel een nog doorlopende en daardoor met actuele vraagstukken nauw verbonden ontwikkeling.

Teneinde het oorspronkelijke karakter van de tekst te bewaren, werden hierin geen wezenlijke veranderingen aangebracht noch onderlinge samenhangen geconstrueerd. De bijdragen zijn, ieder afzonderlijk, bijgeschaafd en waar nodig aan de hand van na de verschijningsdatum uitgegeven literatuur aangevuld, verbeterd of gepreciseerd. Voor de tekst van het eerste artikel werd het jaar van verschijnen, nl. 1959, als terminus ad quem aangehouden, terwijl de daarop volgende ontwikkeling en de later verschenen literatuur in de noten zijn verwerkt. Wanneer het overzicht tot op de dag van heden was doorgetrokken, zou dit, mede door de verbondenheid van het onderwerp met de evoluerende inzichten op het gebied van de archivaliek en de historiografie, een te grote wijziging in het oorspronkelijke karakter van deze bijdrage hebben gebracht.

Om dezelfde reden en voor het gemak van de lezer heb ik er van afgezien de afkortingen in de noten, welke in het algemeen geen moeilijkheden zullen opleveren, door een voor de gehele bundel geldend systeem van abbreviaties, bijv. siglen, te vervangen. De lijst van afkortingen is op de noten afgestemd, doch heeft in het bijzonder betrekking op de lijsten van bronnen en literatuur. Zij bevat tevens de titels van een aantal naslag- en mengelwerken, die anders als vindplaatsen in volledige vorm en bij herhaling in deze lijsten zouden moeten worden vermeld.

De lijsten van bronnen en literatuur zijn volgens een uniforme wijze van beschrijving voor iedere bijdrage afzonderlijk samengesteld. In verband met hun bibliografische functie werden in principe alle in de noten vermelde titels opgenomen, ook van publikaties, waarnaar slechts ter algemene informatie of als aanknopingspunten voor een verder onderzoek verwezen wordt. Een uitzondering vormen de uitgaven die in de bijdrage over de betekenis van de archieven voor de geschiedenis in Limburg uitsluitend als produkten van de historiografie met betrekking tot dit gewest worden genoemd. Het heeft nl. geen zin de lijst te overladen met titels, die door de aanduiding in de

noten gemakkelijk te achterhalen zijn, doch in onderling verband gebracht ten onrechte de indruk van een geselecteerde Limburgse bibliografie zouden wekken.

Om praktische redenen ben ik bij de samenstelling van de literatuurlijsten bewust afgeweken van § 13 en § 54 van de Regels voor de titelbeschrijving vastgesteld door de Rijkscommissie van advies inzake het bibliotheekwezen (8e dr., Leiden 1962). De namen van anonieme schrijvers en – voor zover niet van meer dan drie auteurs of als kaderwerken te beschouwen publikaties sprake is – die van uitgevers van documentaire bronnen worden, tussen klammen geplaatst, als hoofdwoord vooropgesteld. Verwijzingen van de titel van het anonieme geschrift naar het hoofdwoord of de toevoeging van „regesten” of „tekstuitgave” brengen in gevallen, waar de titel niet duidelijk mocht zijn, de gewenste opheldering.

Op grond van hun rechtstreeks verband met het bronnenmateriaal en hun, althans voor wat de overheidsarchieven betreft, ambtelijk karakter zijn de archiefinventarissen bij de gedrukte bronnen opgenomen. Hierbij moet eveneens worden opgemerkt, dat deze inventarissen voor een aanzienlijk gedeelte lijsten van regesten van oorkonden of brieven bevatten en, vooral in de 19e eeuw, zelfs het karakter van oorkondenboeken kunnen vertonen.

Met dankbaarheid en waardering vermeld ik, dat de bundel uitgegeven wordt door de Stichting Maaslandse Monografieën en dat het Gemeentebestuur van Maastricht deze uitgave financieel heeft willen steunen. Mevrouw F. van der Plaats-Evenhuis verrichtte belangeloos het omvangrijke en geenszins eenvoudige typewerk, terwijl drs. J. F. R. Philips, redactie-secretaris van de Maaslandse Monografieën, mij verplichtte door nuttige adviezen en zijn contacten met de drukker. Hun en alle anderen die mij bij de bewerking van de artikelen voor deze bundel op enige wijze behulpzaam waren betuig ik mijn oprechte dank. Gaarne sluit ik hierbij in de Koninklijke Van Gorcum en Comp. en, onder meerderen, collegae en medewerkers, de heren M. G. M. A. van Heijst, A. G. H. Kemp en J. G. J. Koreman, verbonden aan Stadsarchief en Stadsbibliotheek van Maastricht, voor hun gewaardeerde hulp bij de samenstelling van de oorspronkelijke artikelen destijds geboden.

AFKORTINGEN

A. VINDPLAATSEN

AG	Archives Générales, c.q. Archivo General.
ARA	Algemeen Rijksarchief.
BAY. StB	Bayerische Staatsbibliothek.
BM	Bibliothèque Municipale.
GA	Gemeentearchief.
GAM	Gemeentearchief Maastricht.
KB	Koninklijke Bibliotheek.
RA	Rijksarchief.
RALM	Rijksarchief in de provincie Limburg te Maastricht.
SB	Stadsbibliotheek.
UB	Universiteitsbibliotheek.

B. NASLAGWERKEN, MENGELWERKEN, HANDBOEKEN

ALG. GESCH. NED.	Algemene geschiedenis der Nederlanden in twaalf delen. Onder redactie van prof. dr. J. A. van Houtte, prof. dr. J. F. Niermeyer, dr. J. Presser, [e.a.] Utrecht enz., 1949 - 1958. 12 dln. reg.
ALLG. DEUTSCHE BIOGR.	Allgemeine deutsche Biographie. Leipzig enz., 1875-1912. 56 dln.
BIOGR. NAT. BELG.	Biographie nationale, publ. par l'Académie royale des sciences, des lettres et des beaux-arts de Belgique. Bruxelles, 1866-1944. 28 dln.; suppl.-dln. Brux., 1956-.
DICT. BIOGR. FRANÇ.	Dictionnaire de biographie française, sous la direction de J. Balteau, M. Barroux et M. Prevost. Paris, 1933-.

DICT. HIST. GÉOGR. ECCL.	Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastiques. Paris, 1912-.
DIZION, BIOGR. ITAL.	Dizionario biografico degli Italiani. Roma, 1960-.
ENCICL. ITAL.	Enciclopedia Italiana di scienze, lettere ed arti. Fondata da Giov. Treccani. Roma, 1929-1949. 40 dln.
GEDENKB. HERV. GEM. MAASTRICHT	Gedenkboek der Nederlandsche Hervormde Gemeente van Maastricht, 1632-1932. Maastricht, 1932.
GEDENKB. ROERMOND	Gedenkboek ter gelegenheid van het zevenhonderdjarig bestaan van Roermond als stad. Roermond, 1932.
HIST. OPSTELLEN ROERMOND	Historische opstellen over Roermond en omgeving. Roermond, 1951.
JUBILEUMB. HERLE	Jubileumboek 1950-1960 van de Historische Kring 'Het Land van Herle', Heerlen. 1961.
LIMB. VERLEDEN	Limburg's Verleden; geschiedenis van Nederlands Limburg tot 1815. In opdracht van het Provinciaal Bestuur uitgegeven door Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap. [Maastricht, 1960, 1967]. 2 dln.
MISC. TRAJECT.	Miscellanea Trajectensia; bijdragen tot de geschiedenis van Maastricht. Uitgegeven b.g.v. het 300-jarig bestaan van de Stadsbibliotheek van Maastricht, 1662-31 juli-1962. Maastricht, 1962. (Werken uitgeg. door Limb. Geschied- en Oudhk. Genootschap, 4).
MUSIK GESCH. GEGENW.	Die Musik in Geschichte und Gegenwart; allgemeine Enzyklopädie der Musik. Hrsg. von Fr. Blume. Kassel, 1949/51-1968. 14 dln.
NAT. BIOGR. WRDB.	Nationaal biografisch woordenboek. [Uitgeg. door de] Koninklijke Vlaamse Academiën van België. Brussel, 1964-.
NEUE DEUTSCHE BIOGR.	Neue deutsche Biographie. Hrsg. von der Historischen Kommission bei der Bayerischen Akademie der Wissenschaften. Berlin, [1953] -.

NW. NED. BIOGR. WRDB.

Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek. Onder redactie van P. C. Molhuysen, P. J. Blok en Fr. K. H. Kossmann. Leiden, 1927-1937. 10 dln.

RGF

Rijks geschiedkundige publicatiën. Gr. serie. 's-Gravenhage, 1905-.

C. TIJDSCHRIFTEN

ANAL. HIST. ECCL. BELG.

Analectes pour servir à l'histoire ecclésiastique de la Belgique.

ANN. HIST. LIÉG.

Annuaire d'histoire liégeoise.

ANN. HIST. VER. NIEDERRH.

Annalen des Historischen Vereins für den Niederrhein, insbesondere das alte Erzbistum Köln.

ANNALES

Annales de la Société Historique et Archéologique à Maastricht.

BEITR. NIEDERRH.

Beiträge zur Geschichte des Niederrheins; Jahrbuch des Düsseldorfer Geschichtsvereins. Vanaf 26 (1913/14): DÜSSELD. JHRB.

BULL. INST. ARCH. LIÉG.

Bulletin de l'Institut archéologique liégeois.

BULL. SOC. VERV. ARCH. HIST.

Bulletin de la Société Vervétoise d'Archéologie et d'Histoire.

BIJDR. GESCH. NED.

Bijdragen voor de geschiedenis der Nederlanden.

BIJDR. MED. HIST. GEN.

Bijdragen en mededelingen van het Historisch Genootschap gevestigd te Utrecht.

BIJDR. VAD. GESCH. OUDHK.

Bijdragen voor vaderlandsche geschiedenis en oudheidkunde. — Voortgezet door: BIJDR. GESCH. NED. 1 (1946) —.

DÜSSELD. JHRB.

Düsseldorfer Jahrbuch; Beiträge zur Geschichte des Niederrheins hrsggeg. vom Düsseldorfer Geschichtsverein. — Vóór 26 (1913/14): BEITR. NIEDERRH.

GELRE

Bijdragen en mededelingen van 'Gelre', Vereniging tot beoefening van Gelderse geschiedenis, oudheidkunde en recht.

HEIMATKAL. SELFKANTKREISES

Heimatkalender des Selfkantkreises Geilenkirchen — Heinsberg.

HERLE	Bulletin van de historische kring 'Het land van Herle'. — Thans getiteld: Het land van Herle; tijdschrift en contactorgaan voor beoefenaars en vrienden van de historie van oostelijk Zuidlimburg.
KRON. HIST. GEN.	Kroniek van het Historisch Genootschap gevestigd te Utrecht.
LIMBURG	Limburg; maandelijks tijdschrift voor Limburgse geschiedenis, oudheidkunde, kunst en folklore. (Maaseik).
LIMB. BIJDRAGEN	Limburgsche bijdragen uitgeg. door het Leesgezelschap te Hasselt.
LIMB. JRB.	Limburg's Jaarboek. [Uitg. van] 'Limburg', Provinciaal Genootschap voor geschiedk. wetenschappen, taal en kunst.
LIMB. LEEUW	'De Limburgse Leeuw'; orgaan tot bevordering van de studie der genealogie en heraldiek in Limburg.
LOON	Het oude Land van Loon; orgaan van de Federatie der geschied- en oudheidkundige kringen van Limburg.
MÉLOPHILES HASSELT	Bulletin de la Section scientifique et littéraire de la Société des Mélaphiles de Hasselt.
Msg.	De Maasgouw; tijdschrift voor Limburgse geschiedenis en oudheidkunde. Uitg. door Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap.
NAVORSCHER	'De Navorscher'; Nederlands archief voor genealogie en heraldiek, heemkunde en geschiedenis.
PUBL.	Publications de la Société Historique et Archéologique dans le Limbourg. — Jaarboek van Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap.
STANDEN EN LANDEN	Standen en Landen; wetenschappelijke bijdragen uitg. door de Belgische afdeling van de Internationale Commissie voor de geschiedenis van standen en landen. — Anciens pays et assemblées d'états; études publ. par la Section belge de la Commission internationale pour l'histoire des assemblées d'états.

VERSLAGEN	Verslagen omtrent 's Rijks oude archieven. ('s-Gravenhage).
VERSL. MED. KON. VL. ACAD.	Verslagen en mededelingen van de Kon. Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde.
VERZ. OPSTELLEN	Verzamelde opstellen, uitgeg. door den Geschied- en Oudheidkundigen Studiekring te Hasselt.
ZTSCHR. AACH. GESCHVER.	Zeitschrift des Aachener Geschichtvereins.

BRONNEN EN LITERATUUR

DE BETEKENIS VAN DE ARCHIEVEN VOOR DE GEWESTELIJKE EN LOKALE GESCHIEDENIS IN LIMBURG

A. GEDRUKTE BRONNEN

1. INVENTARISSEN¹, VERSLAGEN

- BRUCHET, MAX. Archives départementales du Nord; répertoire numérique. Série B: Chambre des comptes de Lille. Lille, 1921. 2 dln.
- DURME, M. VAN. Les Archives Générales de Simancas et l'histoire de Belgique (9e-19e s.); Secretaría de Estado [etc.] Bruxelles, 1964-1968. 3 dln.
- FLAMENT, A. J. Summiere inventaris der archieven van het Souverein Hof en de Rekenkamer te Roermond, die naar Arnhem zijn vervoerd in 1632, aldaar achter gebleven in 1682 en in den loop van dit jaar 1895 overgebracht van het Rijksarchief te Arnhem naar dat van Roermond. In: Verslagen 18 (1895), blz. 496-667. (Bijlage 1 bij verslag RALM over 1895).
- FRANQUINET, G. D. Beredeneerde inventaris der oorkonden en bescheiden van de abdij Kloosterrade en van de adellijke vrouwenkloosters Marienthal en Sinnich, berustende op 't Provinciaal Archief van Limburg. Maastricht, 1869. (Inv. Prov. Arch. Limburg, 1).
- Beredeneerde inventaris der oorkonden en bescheiden van de adellijke abdij Thorn, berustende op het Provinciaal Archief van Limburg. 1e afl. Maastricht, 1881.
- Beredeneerde inventaris der oorkonden en bescheiden van het adellijk klooster St. Gerlach, berustende op het Provinciaal Archief van Limburg. Maastricht, 1877, (Inv. Prov. Arch. Limburg, 4).
- Beredeneerde inventaris der oorkonden en bescheiden van het kapittel van O.L. Vrouwekerk te Maastricht, berustende op het Provinciaal Archief van Limburg. Maastricht, 1870, 1877. 2 dln. (Inv. Prov. Arch. Limburg, 2-3).

¹ Voor een gedeelte hebben deze het karakter van oorkondenboeken. De meeste bevatten tevens regestenlijsten.

- Beredeneerde inventaris der oorkonden en bescheiden van het klooster der Predikheeren te Maastricht, berustende op het Provinciaal Archief van Limburg. Maastricht, 1880. (Inv. Prov. Arch. Limburg, 5).
- Inventaris der oorkonden berustende ten archieve van de gemeente Sittard. Maastricht, 1872.
- Overzicht der gemeentearchieven en beredeneerde inventaris der oorkonden en bescheiden van de gemeenten Sittard en Venlo, uitgeg. op last van Gedeputeerde Staten. Maastricht, 1872.
- HABETS, J., en A. J. FLAMENT. De archieven van het kapittel der hoogadellijke rijksabdij Thorn. 's-Gravenhage, 1889, 1899. 2 dln. (II: De archieven . . . der vorstelijke rijksabdij Thorn).
- HANSEN, H. Inventaris van het oud archief der stad, municipaliteit en gemeente Venlo, 1919. (Eerste supplement door H. OP DE LAACK. Venlo, 1928).
- HARDENBERG, H. Inventaris der archieven van het arrondissement Maastricht en van het departement van de Nedermaas, 1794-1814. Met een inleiding over de vorming van het grondgebied en de geschiedenis der bestuursinstellingen. Met medew. van F. NUYENS. 's-Gravenhage, 1946.
- HÉLIN, E., J. GRAUWELS en M. R. THIELEMANS. Inventaire des archives de la Jointe des Terres Contestées. Bruxelles, 1952.
- Inventaris van het oud archief der gemeente Roermond, zie: [SIVRÉ, J. B.].
- JANSEN, M. J. Inventaris van het oud archief der gemeente Sittard, 1243-1609. I. Sittard, [1878].
- LAACK, H. OP DE. Inventaris van het stedelijk archief van Venlo, van 1814-1850. Venlo, [1932].
- MARTENS VAN SEVENHOVEN, A. H. Het archief der Geldersche rekenkamer, 1559-1795, en van de commissarissen belast met het beheer van de Geldersche domeinen, 1543-1599. 's-Gravenhage, 1925. 2 dln.
- NÉLIS, H. Chambres des comptes de Flandre et de Brabant; inventaire des comptes en rouleaux. Bruxelles, 1914.
- OEDIGER, FR. W. Das Staatsarchiv Düsseldorf und seine Bestände. Siegburg, 1957 —. (I: Landes- und Gerichtsarchiv von Jülich-Berg, Kleve-Mark, Moers und Geldern. 1957. IV: Stifts- und Klosterarchiv. 1964. — Na dl. I o.d. titel: Das Hauptstaats-Archiv Düsseldorf).
- PAZ, JULIAN. Catalogo del Archivo General de Simancas. III: Secretaría del Estado. 2a ed. Madrid, 1946.
- RUWET, J. Les archives et bibliothèques de Vienne et l'histoire de Belgique. Bruxelles, 1956. (Public. de la Comm. Roy. d'Histoire de l'Ac. Roy. de Belg.).
- Chartes intéressant l'histoire liégeoise aux Archives communales de Maastricht (1284-1482). In: Ann. hist. liég. no. 17 (1949), blz. 174-219.
- De Rijksarchieven te Roermond. Bijlagen van de jaarverslagen van het Rijksarchief in Limburg. In: Verslagen 17 (1894) — 24 (1901).
- SCHILFGAARDE, A. P. VAN. Het archief van het huis Bergh. [Arnhem], 1932. 9 dln.
- [SIVRÉ, J. B.] Inventaris van het oud archief der gemeente Roermond. Bijlagen tot

- het verslag van den toestand der gemeente over 1868, 1871, 1874, 1881. Roermond, [ca. 1869-1882]. 4 dln.
- VENNE, J. M. VAN DE. Inventaris van de archieven der besturen en ambtenaren van de Landen van Overmaas. Ca. 1965. (RALM; getypt).
- Inventaris van op het Gemeente-Archief van Sittard bewaarde archieven over de jaren 1243-1798. Sittard, [1920].
- VERKOOREN, A. Inventaire des chartes et cartulaires des duchés de Brabant et de Limbourg et des Pays d'Outremeuse. 1re partie. Bruxelles, 1910-1923. 8 dln.; 2e-3e partie. Bruxelles 1961-.
- Verslagen van het Rijksarchief in Limburg. In: Verslagen, 1865/1877, 1 (1878) - . 's-Gravenhage 1878 - . (Tot 6, 1893, onder de titel: Verslag van het oud-provinciaal archief in Limburg).
- WIN, J. TH. H. DE. Inventaris van het oud-archief der gemeente Weert tot 1795 en van de gedeponeerde oud-archieven. [Maastricht], 1956.
- YANS, MAURICE. Les archives de la 'Loketkas' à la Haye. In: Ann. hist. liég. no. 9 (1941), blz. 467-482.
- Les archives de la ville de Dordrecht et l'histoire liégeoise. In: Ann. hist. liég. no. 7 (1939), blz. 133-144; no. 8 (1940), blz. 296-315.

2. TEKSTUITGAVEN. REGESTENLIJSTEN

- Annales Rodenses; facsimile-uitgave, van transcriptie, tekstcritische noten en een inleiding voorzien, door P. C. BOEREN en G. W. A. PANHUYSEN. Assen, 1968.
- BEYER, H., L. ELTESTER und A. GÖRZ. Urkundenbuch zur Geschichte der jetzt die Preussischen Regierungsbezirke Coblenz und Trier bildenden mittelrheinischen Territorien (-1260). Coblenz, 1860-1874. 3 dln.
- CASIER, C., et L. CRAHAY. Coutumes du duché de Limbourg et des Pays d'Outremeuse. Bruxelles, 1889.
- CRAHAY, L. Coutumes de la ville de Maestricht. Bruxelles, 1876.
- DOORNINCK, P. N. VAN. Acten betreffende Gelre en Zutphen, 1376-1404, uit het Staatsarchief te Dusseldorp, register B nos. 23-25. Haarlem, 1900-1901. 3 dln.
- en J. S. VAN VEEN. Acten betreffende Gelre en Zutphen, 1107-1415. Naar de 3 hss. A: Dat alste register, en I: oldste register te Arnhem, zoomede B no. 22 te Dusseldorp. Haarlem, 1908.
- DOPPLER, P. M. H. Nécrologe de la confrérie des chapelains de la ci-devant collégiale de Saint-Servais à Maestricht. Maestricht 1897.
- Schepenbrieven van het kapittel van Sint Servaas te Maastricht, [1257-1686]. In: Publ. 36 (1900) - 44 (1908). (Regesten).
- Verzameling van charters en bescheiden betreffend het vrije rijkskapittel van Sint Servaas te Maastricht, [800-1795]. In: Publ. 66 (1930) - 71 (1935). (Regesten).
- FEENSTRA, R. Het stadsrecht van Maastricht van 1220. Uitgeg. naar een afschrift uit de papieren van Viglius, met gegevens over enkele oorkonden betr. voorgedij-

- rechten van de hertog van Brabant. In: Verslagen en meded. Ver. tot uitg. der bronnen van het oud-vaderl. recht 11 (1958), blz. 519-534.
- FLAMENT, A. J. Korte inhoud van de resolutiën der Staten-Generael gezonden aan de commissarissen-instructeurs van Brabantsche zijde te Maastricht, [1632-1699]. In: Publ. 49 (1913), blz. 1-160; 50 (1914), blz. 1-256; 51 (1915), blz. 173-316; 54 (1918), blz. 105-164; 55 (1919), blz. 9-40.
- GRAUWELS, J. Regestenlijst der oorkonden van de landkommanderij Oudenbiezen en onderhorige kommanderijen. I. Brussel, 1966.
- Groot Placaet-Boeck, vervattende de placaten, ordonnantien ende decreten vande . . . Staten-Generael der Ver. Nederlanden ende vande . . . Staten van Hollandt, midtsgaders . . . van Zeelandt. Bijgebragt door mr. C. CAU, mr. S. VAN LEEUWEN, mr. I. SCHELTUS [e.a.] 's-Gravenhage, 1658-1797. 10 dln.
- HABETS, J. Limburgsche wijsdommen, dorpscosten en gewoonten, bevattende voornamelijk bank-, laat- en boschrechten. 's-Gravenhage, 1891.
- HEERE, L. Het obituarium der kruisheren van Roermond. In: Publ. 90/91 (1954/1955), blz. 51-125.
- JANSSEN DE LIMPENS, K. J. TH. Geldersche wyssensissen van het hoofdgerecht te Roermond; 't Nye Boeck', [1459-1487]. Utrecht, 1953. (Werken der Ver. tot uitg. der bronnen oud vaderl. recht, 3e r., 16).
- Rechtsbronnen van het Gelders Overkwartier van Roermond. Utrecht, 1965. (Werken der Ver. tot uitg. der bronnen oud-vaderl. recht, 3e r., 20).
- KOREMAN, J. G. J. De stadsrekening van Maastricht over het jaar 1399/1400. Assen, 1968. (Maaslandse Monografieën, 7).
- LACOMBLET, TH. J. Urkundenbuch für die Geschichte des Niederrheins, oder des Erzstifts Cöln, der Fürstenthümer Jülich und Berg, Geldern, Meurs, Cleve und Mark, und der Reichsstifte Elten, Essen und Werden. Düsseldorf, 1840-1858. 4 dln. (Anast. herdruk Aalen, 1960).
- MEY, P. J. Gelderse charters uit München teruggekeerd. Inleiding en regestenlijst. 's-Gravenhage, 1953.
- NIJHOFF, J. A. Gedenkwaardigheden uit de geschiedenis van Gelderland, [1286-1538], door onuitgegeven oorkonden opgehelderd en bevestigd. Arnhem enz., 1830-1875. 6 dln. in 8 bdn.
- Recueil des ordonnances des Pays-Bas. [1506-1559]. Bruxelles, 1893-1957. 7 dln.
- ROPPE, L., G. W. A. PANHUYSEN EN ELIS. M. NUYENS. De decadaire, resp. maandelijksche rapporten van de commissarissen van het Directoire Exécutif in het departement van de Nedermaas, 1797-1800. Maastricht, 1956. (Werken uitgeg. door Limb. Geschied- en Oudheidk. Genootschap, 1).
- SLOET, L. A. J. W. Oorkondenboek der graafschappen Gelre en Zutphen, tot op den slag van Woeringen, 5 juni 1288. 's-Gravenhage, 1872-1876. 3 dln. in 1 bd.
- WOLTERS, M. J. Codex diplomaticus Lossensis, ou recueil et analyse de chartes, servant de preuves à l'histoire de l'ancien comté de Looz. (8e-18e siècles). Gand, 1849.

B. LITERATUUR¹

1. M.B.T. HET ARCHIEFWEZEN

- BLOEMEN, CAREL. De Roermondse archiefkwestie, 1889-1901. Maastricht, 1966.
- Rijksarchief in Limburg. Maastricht, 1966.
- De wordingsgeschiedenis van het Rijksarchief in Limburg. Maastricht, 1966.
- BOEREN, P. C. Nalezing op de Maastrichtse charters in Parijs. In: Publ. 100 (1964), blz. 71-84.
- CAMPS, H. P. H. De terugkeer der Gelderse charters. In: Ned. Archievenblad 59 (1954/55), blz. 104-108.
- Catalogus van de tentoonstelling 'Duizend jaar oorkonden van Limburg', gehouden bij gelegenheid van de honderdste gedenkdag van de oprichting van het Rijksarchief in Limburg. Maastricht, 1966.
- EUSSEN, N. Drs. L.E.M.A. VAN HOMMERICH, zilveren stadsarchivaris van Heerlen, 1937 - 1 november - 1962. In: Herle 12 (1962), blz. 114-129.
- FLAMENT, A. J. De archieven en het archiefwezen in het hertogdom Limburg, 1632-1893, in staatsrechtelijk en geschiedkundig opzicht. In: Verslagen 16 (1893), blz. 439-494. (Bijlage 1 bij verslag RALM over 1893).
- De archieven der gemeenschappen, collegiën en ambtenaren te Roermond die een rechterlijk of landsheerlijk karakter hadden of rechtstreeks invloed op het algemeen bestuur, van de 13e eeuw tot in 1894. In: Verslagen 17 (1894), blz. 313-429. (Bijlage A bij verslag RALM over 1894).
- G. D. L. Franquinet. In: Nw. Ned. biogr. wrdb. III (1914), kol. 416-417.
- G[OOSSENS], J. W. [Stukken over Geleen en Amstenrade vermeld in de Inventaire sommaire des archives du château de Beloeil, door F. Leuridant]. In: Msg. 48 (1928), blz. 34.
- HABETS, J. Het archiefwezen in Limburg beoordeeld te Berlijn. In: Msg. 4 (1882), blz. 650-651.
- Levensbericht van Lodewijk Karel Gallot. In: Publ. 16 (1879), blz. 511-512.
- HAEGENDOREN, M. VAN. Les Archives Générales du Royaume à Bruxelles; aperçu des fonds et des inventaires. — Het Algemeen Rijksarchief te Brussel; overzicht van de fondsen en inventarissen. Brussel, 1955.
- Jaarverslag van Stadsarchief en -Bibliotheek, 1948-1949. Inleiding. [Maastricht, 1950].
- KOREMAN, J. G. J. Paymeestersrekeningen van Maastricht. In: Msg. 80 (1961), kol. 179-180.
- MULLER, S., J. A. FEITH en R. FRUIN. Handleiding voor het ordenen en beschrijven der archieven, ontworpen in opdracht van de Vereeniging van Archivarissen in Nederland. Groningen, 1898.
- Nécrologie Martin Joseph Jansen. In: Publ. 16 (1879), blz. 511-512.

¹ De werken die uitsluitend als voorbeelden van regionale en lokale historiografie m.b.t. Limburg worden genoemd, zijn niet in deze literatuurlijst opgenomen. Wij verwijzen hiervoor naar de noten.

- PANHUYSEN, G. W. A. Het archief van de Nassause domeinen in het ambt Montfort (L.) naar Limburg. In: *Msg.* 67 (1948), blz. 47.
- Het handschrift der Annales Rodenses terug in Limburg. In: *Msg.* 68 (1949), blz. 69-72.
- Overzicht van de archivalische bronnen voor de geschiedenis van Limburg bewaard in het Rijksarchief in Limburg te Maastricht. In: *Limb. Verleden*, II, blz. 704-780.
- De Rijksarchieven in Nederland; overzicht van de inhoud van de rijksarchiefbewaarplaatsen. 's-Gravenhage, 1953.
- SMEETS, M. K. J. Archivaris J. B. Sivré (1818-1889) en het Rijks- en Gemeentearchief te Roermond. In: *Msg.* 67 (1948), blz. 2-5.
- De bronnen over de geschiedenis van Roermond. In: *Hist. opstellen Roermond*, blz. 9-46. (Archivalische bronnen).
- SMITS, CHR. De ontdekker van het Romeinsche Heerlen; in memoriam P. J. M. Peters. In: *Mijnnummer*, uitg. V.V.V. Heerlen; 1939/1940, Heerlen 1941, blz. 31-32.
- VENNE, J. M. VAN DE. Bronnen voor de geschiedenis van Limburg te Brussel. In: *Msg.* 47 (1927), blz. 20-21.
- VERZIJL, J. J. M. H. In memoriam Mathias Hub. Henr. Michels, oud-stadsarchivaris van Venlo. In: *Msg.* 40 (1920), blz. 29-30.
- WOLTRING, J. Het geschil met Pruisen en Duitsland over de archieven van het Gelderse Overkwartier, 1856-1898. In: *Ned. Archievenblad* 63 (1958/59), blz. 111-123, 143-151.
- WOUTERS, H. H. E. De rekeningen van de Brabantse schouten en rentmeesters te Maastricht. In: *Msg.* 78 (1959), kol. 115-119.
- YANS, MAURICE. Deux mois de recherches aux Archives à la Haye. In: *Ann. hist. li g.* no. 18 (1950), blz. 277-283.

2. M.B.T. DE HISTORIOGRAFIE

- ALBERTS, W. JAPPE. Perspectieven voor de regionale geschiedschrijving in Limburg. In: *Publ.* 101 (1965), blz. 29-38.
- BOEREN, P. C. Kritische beschouwingen bij het werk van enige Limburgse geschiedschrijvers der laatste honderd jaren. In: *Publ.* 100 (1964), blz. 17-69.
- DESCHAMPS, J. De herkomst van het Leidse handschrift van de Sint Servatiuslegende van Hendrik van Veldeke. In: *Handelingen van de Zuidned. Maatschappij voor Taal- en Letterk. en Geschiedenis* 12 (1958), blz. 53-54.
- HEIJST, M. G. M. A. VAN. Beknopte bibliografie van monografieën betreffende de geschiedenis van Limburg tot 1815. In: *Limb. Verleden*, II, blz. 781-825.
- [Lijsten van] nieuw verschenen werken [met betrekking tot Limburg]. In: *Msg.* 74 (1955) -.
- MEULLENNERS, J. L. De beoordeeling van Alva en van Oranje, voorkomend in het opstel: Legertochten tusschen Maastricht en Mook (1568-1576), nader toegelicht en gehandhaafd. In: *Publ.* 27 (1890), blz. 451-473.

- PANHUYSEN, G. W. A. De „Maasgouw” 70 jaren. In: *Msg.* 68 (1949), blz. 1-3.
 [Pennestrijd tusschen pastoor J. L. Meulleners en prof. dr. R. Fruin over de
 verdraagzaamheid in de 16e eeuw]. In: *Tijdschr. voor geschiedenis* 6 (1891),
 blz. 316-319.
- ROGIER, L. J. Over de beoefening van de geschiedenis der katholieke kerk in Neder-
 land sedert omstreeks 1870. In: *Archief voor de geschiedenis van de kath. kerk*
 in Nederland 1 (1959), blz. 1-29.
- SIVRÉ, J. B. Opdragt aan Ericius Puteanus om de geschiedenis van het Overkwartier
 te schrijven. In: *Msg.* 1 (1879), blz. 39.
- SMEETS, M. K. J. De bronnen voor de geschiedenis van Roermond. In: *Hist. Opstellen*
 Roermond, blz. 9-46. (Bibliografie).
- Mathias Joseph Wolters, waterstaatkundige en historieschrijver. In: *Msg.* 79
 (1960), kol. 101-108.
- WOUTERS, H. H. E. Mattheus Herbenus Traiectensis, een humanist van het eerste uur.
 In deze bundel: Grensland en bruggehoofd, blz. 77-156.

3. M.B.T. ANDERE ONDERWERPEN. LIMBURGSE TIJDSCHRIFTEN

- Algemene geschiedenis der Nederlanden. Utrecht enz., 1949-1958. 12 dln. (Vgl.
 ALG. GESCH. NED.).
- AMMANN, H. Maastricht in der mittelalterlichen Wirtschaft. In: *Mélanges Félix*
Rousseau, Bruxelles 1958, blz. 21-46.
- BACHIENE, W. A. Vaderlandsche geographie, of Nieuwe tegenwoordige staat en
 hedendaagsche historie der Nederlanden. V. Amsterdam, 1791.
- BOEREN, P. C. Bestuurs- en rechtsinstellingen, c. 1300-1500. In: *Limb. Verleden*,
 II, blz. 68-117.
- ERNST, S. P. Histoire du Limbourg, suivie de celle des comtés de Daelhem et de
 Fauquemont, des Annales de l'abbaye de Rolduc. Publ. par ED. LAVALLEYE.
 Liège, 1837-1847. 7 dln.
- Essais historiques et critiques sur le département de la Meuse-Inférieure, zie:
 [PÉLERIN, A. L.].
- FLAMENT, A. J. De rechtsbedeeling op het grondgebied van de tegenwoordige pro-
 vincie Limburg in 1794, met een blik op de voorgeschiedenis. In: *Publ.* 51
 (1915), blz. 1-76.
- Geschiedenis van Nederland. Uitgeg. onder leiding van prof. dr. H. Brugmans, met
 medew. van dr. J. H. Holwerda, dr. R. R. Post, dr. J. C. H. de Pater, [e.a.].
 Amsterdam, 1935-1938. 8 dln.
- Geschiedkundige aanmerkingen nopens de opkomst en den voortgang der stad
 Maastricht, zie: [LENARTS, L. E. J. DE].
- GORISSEN, P. De Raadkamer van de hertog van Bourgondië te Maastricht (1473-1477).
 Leuven, 1959. (Public. de l'univ. Lovanium de Léopoldville, 5).
- HABETS, J. Geschiedenis van het tegenwoordig bisdom Roermond en van de bis-
 dommen die het in deze gewesten zijn voorafgegaan, [tot 1801]. Voortgezet
 door W. GOOSSENS. Roermond, [1875-1927]. 4 dln.

- Hedendaagsche historie, of Tegenwoordige staat van alle volkeren. 12: Vervolgende de beschrijving der Vereenigde Nederlanden; en vervattende byzonderlyk die der Generaliteitslanden, [enz.] Amsterdam, bij Isaak Tirion, 1740.
- HERMESDORF, B. H. D. Uit het rechtsleven tussen Jeker en Niers. In: *Limb. Verleden*, I, blz. 249-364.
- Jaarboek van het Sociaal-Historisch Centrum voor Limburg. Maastricht, 1955 -. (Vanaf 1958 onder de hoofdtitel: Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg).
- JANSSEN DE LIMPENS, K. J. TH. Bijzondere oppergerechten voor het hertogdom Limburg en de Landen van Overmaas. In: *Msg.* 80 (1961), kol. 65-82.
- KESSEN, A. Beknopt overzicht van de geschiedenis van het Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap. In: *Publ.* 75 (1939), blz. 5-23.
- KNIPPENBERGH, JOANNES. *Historia ecclesiastica ducatus Geldriae*. Bruxellis, 1719.
- LACOMBLET, TH. J. *Archiv für die Geschichte des Niederrheins*, I. Vorwort. Düsseldorf, 1831.
- LEJEUNE, JEAN. *Pays sans frontières: Aix-la-Chapelle, Liège, Maastricht; étude sur leur évolution historique*. Bruxelles, 1958. (Gelijktijdige uitgaven in Duitse en Nederlandse vertaling).
- [LENARTS, L. E. J. DE]. Geschiedkundige aanmerkingen nopens de opkomst en den voortgang der stad Maastricht. Uitgeg. door J. HABETS. In: *Publ.* 1 (1864), blz. 154-179, 225-261; 2 (1865), blz. 3-98; 3 (1866), blz. 3-40.
- Limburgs Jaarboek. Roermond, 1894-1928. (Vgl. *LIMB. JRB.*).
- „De Limburgse Leeuw”. [Maastricht], 1951/53-1967/68. (Vgl. *LIMB. LEEUW*).
- Limburg's Verleden; geschiedenis van Nederlands Limburg tot 1815. [Maastricht], 1960, 1967. 2 dln. (Vgl. *LIMB. VERL.*).
- LINSEN, C. A. A. Het Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap, 1939-1964. In: *Publ.* 101 (1965), blz. 17-27.
- De Maasgouw. Maastricht, 1879 -. (Vgl. *Msg.*).
- NUYENS, E. M. TH. W. De staatkundige geschiedenis van Limburg vanaf haar ontstaan tot aan haar uiteenvallen in 1839. Maastricht, 1956. Tekstdeel, atlas. (Werken uitgeg. door Limb. Geschied- en Oudheidk. Genootschap, 2).
- [PÉLERIN, A. L.]. *Essais historiques et critiques sur le département de la Meuse-Inférieure en général, et la ville de Maestricht, chef-lieu, en particulier*. Maestricht, 1803.
- Publications. Maastricht, 1864 -. (Vgl. *PUBL.*).
- ROGIER, L. J. Limburg in de Franse tijd. In: *Verslagen Akademiedagen Kon. Ned. Akad.* 5 (1952), blz. 40-60.
- Rolduc's Jaarboek. [Roermond], 1921 -.
- ROUKENS, WIN. Volkskunde in Limburg; een internationaal-historische oriëntering. In: *Limb. Verleden*, I, blz. 41-99.
- TESCHENMACHER, WERNHER. *Annales Cliviae, Juliae, Montiae, Marchiae, Ravensburgiae, antiquae et modernae; accessit . . . Geldria et Zutphania, [etc.] Arnhemii, ex off. Jacobi Biesy, 1638.*

- VENNE, J. M. VAN DE, J. TH. DE WIN EN P. A. H. M. PEETERS, *Geschiedenis van Hoensbroek*. Hoensbroek, 1967.
- WIT, J. J. DE. *Waarom draagt de provincie den naam 'Limburg'?* In: *Publ.* 46 (1910), blz. 141-148.
- EN A. J. FLAMENT. *De vorming der heerschappijen op het grondgebied in Limburg of die zich daarover hebben uitgestrekt, van de Romeinsche overheersching tot 1814-1817*. In: *Publ.* 47 (1911), blz. 1-259.
- WOUTERS, H. H. E. *Plan tot ontmanteling van Maastricht in 1667*. In deze bundel: *Grensland en bruggehoofd*, blz. 411-419.

LOZE CYPRUSGANGERS

A. NIET-GEDRUKTE BRONNEN

- GAM. *Archief van de Gemene Raad*. Charters, invnrs. 90, 131.
- GAM. *Archief van de Gemene Raad*. Invnrs. 62, 65, 68: Raadsresolutiën 1379-1390, 1455-1472, 1495-1521.
- GAM. Hss.: [J. M. H. EVERSEN]. *Alphabetische lijst der magistraatsleden van Maastricht*. 5 bdn.
- RALM. *Archief van het Indivies Laaggerecht*. Libri forefactorum, invnr. 12: 1490-1511.

B. GEDRUKTE BRONNEN

- CRAHAY, L. *Coutumes de la ville de Maestricht*. Bruxelles, 1876. (*Recueil des anc. coutumes de la Belgique*).
- KOREMAN, J. G. J. *De stadsrekening van Maastricht over het jaar 1399-1400*. Assen, 1968. (*Maaslandse Monografieën*, 7).

C. LITERATUUR

- BOEREN, P. C. *Heiligdomsvaart Maastricht; schets van de geschiedenis der heiligdomsvaarten en andere jubelvaarten*. Maastricht, 1962.
- BORMANS, S. *Evaluation des pèlerinages*, 1595. In: *Bull. Inst. arch. liég.* 9 (1868), blz. 508-511.
- CAUWENBERGH, E. VAN. *Les pèlerinages expiatoires et judiciaires dans le droit communal de Belgique au moyen âge*. Louvain, 1922. (*Recueil de travaux publ. par les membres des conférences d'histoire et de philologie*, 48).
- DOPPLER, P. *Het delict „forfait” te Maastricht in de middeleeuwen*. In: *Msg.* 38 (1918), blz. 7-8.
- EVERSEN, H. P. H. *Over de inlijving van de Nieuwstad bij Maastricht*. In: *Publ.* 14 (1877), blz. 3-100.

- GESSLER, J. B. Losse aanteekeningen over de boetebedevaarten uit Loonsche en andere bescheiden. In: Publ. 77 (1941), blz. 1-70.
 HACKETT, J. A history of the orthodox church of Cyprus. London, 1901.
 HILL, G. A history of Cyprus. Cambridge, 1948-1952. 3 dln.
 PEETERS, R. Kempense zoengedingen en strafbedevaarten tot aan de vooravond van de beeldenstorm. In: Taxandria; tijdschr. van de Kon. Geschied- en Oudheidk. Kring van de Antwerpse Kempen, n.r., 28 (1956), blz. 21-105.
 VANHEMELRYCK, F. Het Brabantse strafrecht en zijn toepassing in de praktijk, voornamelijk te Brussel in de 15e eeuw. In: Tijdschr. voor rechtsgeschiedenis 34 (1966), blz. 375-401.
 WOUTERS, H. H. E. Mattheus Herbenus Trajectensis, een humanist van het eerste uur. In deze bundel: Grensland en bruggehoofd, blz. 77-156.

MATTHEUS HERBENUS TRAIECTENSIS EEN HUMANIST VAN HET EERSTE UUR

A. NIET-GEDRUKTE BRONNEN

- BAY. StB. MÜNCHEN. Hss., cod. lat. nr. 10277: MATTHEUS HERBENUS, De natura cantus ac miraculis vocis.
 BM KAMERIJK. Hss., invnr. 791: ANGELUS DE CURIBUS SABINIS. De vastatione Leodiensi.
 COLL. CREMERS-WOROBIOWA, Breda. Hss.: MATTHEUS HERBENUS, De Trajecto instaurato.
 GAM. Archief van de Gemene Raad. Invnrs. 196-197: Burgerboeken, 1436-1482, 1482-1666.
 GAM. Ibidem. Invnrs. 66, 68: Raadsresolutiën, 1485-1489, 1495-1521.
 GAM. Hss.: [J. M. H. EVERSEN], Alfabëtische lijst der magistraatsleden van Maastricht. 5 bdn.
 GAM. Hss., invnr. 200: M. VAN HEYLERHOFF, Varia notatu digna.
 KB BRUSSEL. Hss., invnr. II, 1184: ANGELUS DE CURIBUS SABINIS. De excidio civitatis Leodiensis.
 RALM. Archief kapittel St. Servaas. Invnr. 7: Benoemings- en testamentenregister 1518-1562.
 RALM. Ibidem. Hss.: [ANDREAS BRANDT], Variorum volumina decem. Vol. II. Ook onder de titel: Libri variorum.
 RALM. Ibidem. Hss.: Apotheca Servatiana, litt. c-g.
 RALM. Ibidem. Invnr. 5 C29: MATTHEUS HERBENUS, De Trajecto instaurato.
 RALM. Ibidem. Invnr. 5 C30: MATTHEUS HERBENUS. De Trajecto instaurato.
 RALM. Hss., invnr. 67: [L. E. J. DE LENARTS]. Analecta historiae Traiectensis. Vol. I.
 RALM. Hss., invnr. 707: Memoriale rerum et considerationum oppidi Traiectensis.

B. GEDRUKTE BRONNEN

- [AEGIDIUS SUCHTELENSIS]. *Elegantiarum viginti praecepta*. Coloniae Agr., [bij de drukker der *Elegantiarum viginti praecepta*], 1487.
- ALEXANDER DE VILLA DEI. *Das Doctrinale*. Bearb. von D. REICHLING. Berlin, 1839.
- BACHA, EUG. Deux écrits de Mathieu Herbenus sur la destruction de Liège par Charles le Téméraire. In: *Bull. de la Commission Roy. d'Histoire de l'Acad. Roy. de Belg.* 76 (1907), blz. 385-390.
- BALAU, SYLV. *Chroniques liégeoises*. Tome II continué par EM. FAIRON. Bruxelles, 1915, 1931. 2 dln.
- [Beschrijving van de stad Deventer], zie [HEYMERICK, ARNOLD].
- BLONDUS, FLAVIUS. *Romae instauratae libri III*. Veronae, Boninus de Boniniis, 1481.
- BOEREN, P. C. Twee Maaslandse dichters in dienst van Karel de Stoute. Den Haag, 1968. (Tekstuigt.).
- BRUNUS, LEON. *De bello Italico adversus Gothos gesto*. Foligno, Joh. Numeister et Aem. de Orsinis c.s., 1470.
- BUTZBACH, JOH. *Auctuarium de scriptoribus ecclesiasticis*. (Aantekeningen over Herben, geciteerd in: K. MORNEWEG, *Johann von Dalberg; ein deutscher Humanist und Bischof*, Heidelberg 1887).
- CAESAR, C. JULIUS. *Commentarii*. Aediti ab HIER. BONONIO TARVISIN, cum Tabula RAYMUNDI MARLIANI. Venetiis, Phil. Pinzi, 1494.
- CALVETE DE ESTRELLA, J. CHR. El felicissimo viaie d'el muy alto y muy poderoso principe Don Phelippe . . . desde España a sus tierras de la Baxa Alemaña. Antverpia, Mart. Nucio, 1552.
- CELTIS, KONRAD. Briefwechsel. Hrsg. von H. RUPPRICH. München, 1934.
- Chronijk der Landen van Overmaas, zie: [TRECPOEL, PETER].
- Chronijk der stad Maastricht en omstreken, [1226-1517]. Ingel. en uitgeg. door J. HABETS. In: *Publ.* 1 (1864), blz. 70-93.
- DOPPLER, P. M. H. *Nécrologe de la confrérie des chapelains de la ci-devant collégiale de St. Servais à Maestricht*. Maestricht, 1879. (Tekstuigt.).
- Schepenbrieven van het kapittel van St. Servaas te Maastricht, [1414-1686]. In: *Publ.* 41 (1905), blz. 50-146; 42 (1906), blz. 81-210; 43 (1907), blz. 416-516; 44 (1908), blz. 1-98. (Regesten).
- Verzameling van charters en bescheiden betreffende het vrije rijkskapittel van St. Servaas te Maastricht, [1461-1551]. In: *Publ.* 69 (1933), blz. 95-208. (Regesten).
- DORLANDUS, PETRUS. *Viola animae, per modum dialogi inter Raymundum Sebundium et Dominicum Seminivrbium; de hominis natura tractans*. [Coloniae Agr., Henr. Quentell, 1499].
- Elegantiarum viginti praecepta*, zie: [AEGIDIUS SUCHTELENSIS].
- ERASMUS, DESIDERIUS. *Opus epistolarum*. Ed. P. S. ALLEN. I. Oxford 1906.
- FRANQUINET, G. D. Beredeneerde inventaris der oorkonden en bescheiden van het kapittel van O.L. Vrouwekerk te Maastricht, berustende op het Provinciaal Archief van Limburg. I. Maastricht, 1870. (Inv. Prov. Arch. Limburg, 2 - Tekstuigt.).

- FRIEDLAENDER, E., et C. MALAGOLA. Acta nationis germanicae universitatis Bono-
niensis. Berolini 1887. — G. C. KNOD. Deutsche Studenten in Bologna (1289-
1562); biographischer Index zu den Acta [etc.] 1899.
- GACHARD, L. P., A. PINCHART et H. NÉLIS, Inventaire des archives des chambres des
comptes. II. Bruxelles, 1845.
- HABETS, J. Codex diplomaticus Mosae-Trajectensis, [1070-1342]. In: Publ. 5 (1868),
blz. 22-78.
- HANERON, ANT. Dyasinthetica. Z. pl., [ca. 1480].
- HARDERWIJK, GERARD VAN. Materia de crucibus quae in vestibis hominum appa-
ruerunt anno MDI. Coloniae Agr., Henricus de Nussia, 1508.
- HERBEN MATHEUS. De constructione substantivorum, adiectivorum, pronominum,
verborum; et de ordinibus eorundem; et de constructione coniunctionum,
prepositionum et interiectionum libellus. [Dyasinthetica]. Z. pl., [ca. 1492].
- (HERBENUS TRAJECTENSIS). De natura cantus ac miraculis vocis. Eingel. und hrsg.
von JOS. SMITS VAN WAESBERGHE. Köln, 1957. (Beitrage zur rhein. Musik-
gesch., 22).
- Historia Nigropontis. Factio Ferrarensium. Oppugnatio oppidi Schrutensis,
scripta anno 1474. Z. pl. en j.
- Opusculs concernant les antiquités de Maestricht. Publ. par mgr. P. F. X. DE
RAM. In: Compte-Rendus des séances de la Commission Roy. d'Histoire de
l'Acad. Roy. de Belg. 12 (1846/47), blz. 6-22, en afzonderlijk: Brussel, 1846.
- [HEYMERICK, ARNOLD. Beschrijving van de stad Deventer]. In: W. JAPPE ALBERTS, De
Cameraarsrekeningen van Deventer betreffende het jaar 1447, Groningen 1959,
blz. 75-81. (Fontes minores medii aevi, 9).
- ISCHYRIUS, CHRIST. Homulus. Coloniae, ex off. Jasp. Gennepii, 1536; Antverpiae,
per Joan. Steelsium, 1538.
- Hortulus anime. Antverpiae, vidua Chr. Ruremundensis, 1533.
- Die legende ende dat leven van den heylighen ende gloriosen bisschop Sinte Servatius.
't Hantwerpen, Jan van Ghelen, 1569.
- LIBERTUS. Collectio de crucibus quae hoc tempore apparuerunt. Antverpiae, 1501.
- MARTÈNE O.S.B., E., et U. DURAND. Veterum scriptorum et monumentorum . . .
amplissima collectio. IV. Parisiis, 1729.
- Matricule de l'Université de Louvain. Publ. par E. REUSENS, J. WILLS, A. SCHILLINGS
[e.a.] II-III: 1453-1527. Bruxelles, 1954, 1958. 2 dln.
- NISPEN TOT SEVENAER, E. VAN. Maastrichtsche grafsteen: [Nic. Beissel]. In: Publ.
71 (1935), blz. 236.
- ONUFRIUS. Mémoire sur les affaires de Liège (1468). Publ. par S. BORMANS. Bruxelles,
1885.
- OUDENBOSCH, ADRIEN D'. Chronique. [1429-1482]. Nouv. éd., publ. par le chevalier
C. DE BORMAN. Liège, 1902. (Public. de la Soc. des Bibliophiles liégeois, 35).
- PALAEONYDORUS. [Ps. van CLAES VANDEN LANGHE WATER]. Liber trimerestus de
principio et processu ordinis carmelitici. [Moguntiae, Petr. de Friedberg, 1497].
- PAULUS VENETUS O.E.S.A. Expositio librorum naturalium Aristotelis; summa
naturalium; commentarii in Aristotelis libros physicorum, celi et mundi, de

- generatione et corruptione, methaurorum, de anima, metaphysicae. Venetiis, imp. Joh. de Colonia sociique Joh. Manthen de Gherretzem, 1476. (Exemplaar SB Maastricht).
- PEROTTUS, NIC. *Regulae grammaticae*. Lovanii, Herm. de Nassou et Rod. Loeffs van Driel, [ca. 1484]. — 1e ed. Rome, 1483.
- PIETZSCH, G. *Quellen und Forschungen zur Geschichte der Musik am Kurpfälzischen Hof zu Heidelberg bis 1622*. Wiesbaden, 1963. (Abh. der Geistes- und Sozialwissenschaft. Kl. der Akad. der Wissensch. und der Literatur, 1963, n.r., 6).
- PLACENTIUS, JOANNES. *Catalogus omnium antistitum Tungarorum, Traiectensium, ac Leodiorum, et rerum domi, bellicue gestarum compendium*. [Antverpiae, Guil. Vorsterman, 1529].
- *Pugna porcorum*. Antverpiae, Symon Cock, 1530.
- RAM, P. F. X. DE. *Documents relatifs aux troubles du Pays de Liège sous les princes-évêques Louis de Bourbon et Jean de Hornes*. [1455-1505]. Bruxelles, 1844.
- REUSENS, E. *Documents relatifs à l'histoire de l'Université de Louvain*. [1425-1797]. Continué par J. WILS. In: *Anal. hist. eccl. Belg.* 17 (1881) - 30 (1903), 38 (1912) - 40 (1914).
- ROLEVINCK, WERNER. *Legenda de S. Servatio. Coloniae Agr., Arnold ther Hoernen*, 1472.
- RUELENS, CH. *Légende de Saint Servais*, [ca. 1460]. In: *Documents iconographiques et typographiques de la Bibliothèque Royale de Belgique*. Bruxelles enz., 1877.
- RUTGER VAN VENRAY. *Historiola vitae studii Sycambri*. (Aantekeningen over Herben geciteerd in: JOS. SMITS VAN WAESBERGHE, *De muziekcultuur van Maastricht en Limburg in het verleden*. In: *Limb. Verleden*, I, blz. 477, 482).
- SABELLICUS, MARCUS ANT. *Rerum Venetarum decades IV. Venetiis, arte Andreae de Toresanis de Asula*, 1487.
- SCHELHORNIUS, JOH. GEORG. *Amoenitates literariae*. Ed. altera. III. Francofurti, 1730.
- TACITUS, PUBL. CORN. *Opera minora*. In de vert. van J. M. MEIJER. Haarlem, 1961. [TRECPOEL, PETER]. *Chronijk der Landen van Overmaas*, [1275-1507]. Uitg. door J. HABETS. In: *Publ.* 5 (1870), blz. 5-231.
- TRITHEMIUS O.S.B. JOHANNES. *Catalogus illustrium virorum Germaniam suis ingeniis et lucubrationibus omnifariam exornantium*. [Moguntiae, Petr. de Friedberg, 1495].
- *Chronicon Sponheimense*. In: *Trithemii opera historica*, ed. M. FREHER, II, Francofurti 1601.
- *Epistolarum familiarium libri duo*. Haganoae, 1536. 2 dln.
- *Liber de scriptoribus ecclesiasticis*. [Basileae, Joh. Amerbach, 1494]. — Eveneens: Mainz 1494, Parijs 1497 en 1512.
- *Opera historica* ed. M. FREHER. Francofurti, 1601. 2 dln.
- *Oratio de duodecim excidiis observantiae regularis*. [Moguntiae, Petr. de Friedberg, 1496].
- VILLENFAGNE D'INGHOUL, [H. N. DE]. *Mélanges pour servir à l'histoire civile, politique et littéraire du ci-devant pays de Liège*. Liège, 1810. (Tekstuitg.).

WILLEMSSEN, M. Inventaire chronologique des chartes et documents de l'église de St. Servais à Maastricht: Règlement pour les clerks choraux. In: Publ. 3 (1866), blz. 417-419.

C. LITERATUUR

1. BRONNENREPERTORIA EN ANDERE NASLAGWERKEN

- BERLIÈRE, URSMER. Monasticon belge. II: Province de Liège. Maredsous, 1928.
- BRUNET, J. CH. Manuel du libraire et de l'amateur de livres. 5e éd. Paris, 1860-1865. 6 dln. — Supplément: Paris, 1878-1880. 2 dln.
- CAMPBELL, M. F. A. G. Annales de la typographie néerlandaise au 15e siècle. La Haye, 1874. Suppl. 1-4. Ibidem. 1878-1890.
- Catalogue général des manuscrits des bibliothèques publiques de France. Départements, XVII: Cambrai. Par A. MOLINIER. Paris, 1891.
- Catalogus van de tentoonstelling „Van pen tot pers”; middeleeuwse handschriften en oude drukken uit Maastricht. Maastricht, 1962.
- DOPPLER, P. H. M. Lijst der dekenen van het vrije rijkskapittel van St. Servaas te Maastricht (1000-1797). In: Publ. 73 (1937), blz. 191-274.
- Lijst der kanunniken van het vrije rijkskapittel van St. Servaas te Maastricht (1050-1795). In: Publ. 74 (1938), blz. 33-174; 75 (1939), blz. 93-299.
- Lijst der proosten van het vrije rijkskapittel van St. Servaas te Maastricht (800-1797). In: Publ. 72 (1936), blz. 141-239.
- FABRICIUS, J. A. Bibliotheca Latina mediae et infimae aetatis . . . a P. JOAN. DOM. MANSI post editionem Patavinam 1754 . . . emendata, [etc.]. V. Florentiae, 1858.
- FÉTIS, F. J. Biographie universelle des musiciens. le éd. V. Bruxelles, 1839.
- FLAMENT, A. J. Catalogus der Stadsbibliotheek van Maastricht, bewerkt vooral als „Bibliotheca Limburgensis”, Maastricht, 1888/89 - 1894. 2 dln.
- FOPPENS, J. F. Bibliotheca Belgica, sive virorum in Belgio vita, scriptisque illustrium, [etc.] Bruxellis, 1739. 2 dln.
- Gesamtkatalog der Wiegendrucke. Hrsg. von der Kommission für den Gesamtkatalog der Wiegendrucke. (Ae-fe). Leipzig, 1925-1938. 7 dln. 1 afl. (1940).
- GESNER, CONR. Bibliotheca universalis sive catalogus omnium scriptorum locupletissimus, in tribus linguis, latina, graeca et hebraica, [etc.] Tiguri, Christ. Froscholver, 1545.
- GLAY, LE. Catalogue descriptif et raisonné des manuscrits de la Bibliothèque de Cambrai, 1831.
- HAIN, L. Repertorium bibliographicum in quo libri omnes ab arte typographica inventa usque ad annum MD. Stuttgart, 1826-1838. 4 dln. — W. A. COPINGER. Supplement to Hain's Repertorium bibliographicum. London, 1895. 2 dln. — D. REICHLING, Appendices ad Hainii-Copingeri Repertorium bibliographicum. Monaci, 1905-1914. 6 afln.

- HELLINGA, W. and L. The fifteenth-century printing-types of the Low Countries. Amsterdam, 1966. 2 dln.
- HEYEN, EDG. Maastrichtse drukken, [1552-1782]. In: Publ. 83 (1947), blz. 1-174.
- HOLTROP, J. W. Catalogus librorum saeculo XV° impressorum. Hagae-Comitum, 1856.
- Monuments typographiques des Pays-Bas au quinzième siècle. La Haye, 1868.
- JÖCHER, C. G. Allgemeines Gelehrten-Lexikon. [Mit] Fortsetzung und Ergänzungen von J. C. ADELUNG, H. W. ROTERMUND und O. GÜNTHER, [und] Historisch-critische Nachrichten von verstorbenen Gelehrten und deren Schriften, von J. G. W. DUNKEL. Leipzig, 1750-1897. 11 dln. Dunkel: Cothen, 1753-1760. 3 bdn. — Anast. herdr. van het gehele werk Hildesheim, 1960-1968. 14 bdn.
- KRONENBERG, M. E. Campbell's Annales de la typographie néerlandaise du 15e siècle; contributions to a new edition. The Hague, 1956.
- MADSEN, V. Katalog over det Kongelige Biblioteks Inkunabler. I. København, 1935.
- MULLER, S. Lijst van Noord-Nederlandsche kronijken. Utrecht, 1880.
- De Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst. Dl. 5: De provincie Limburg. 1e stuk: De monumenten in de gemeente Maastricht, 's-Gravenhage, 1926-1953. 5 dln.
- NIJHOFF, W., en M. E. KRONENBERG. Nederlandsche bibliographie van 1500 tot 1540. 's-Gravenhage, 1933-1966. 3 dln. in 7 bdn.
- PANZER, G. W. Annales typographici. Norimbergae, 1793-1803. 11 dln.
- POLAIN, L. Catalogue des livres imprimés au 15e siècle des bibliothèques de Belgique. Bruxelles, 1932. 4 dln.
- POTTAST, A. Bibliotheca historica medii aevi; Wegweiser durch die Geschichtswerke des Europäischen Mittelalters bis 1500. [Unver. Nachdr. der 2. Auflage, Berlin 1896]. Graz, 1954. 2 dln.
- SWEERTIUS, FRANC. Athenae Belgicae, sive nomenclator Inferioris Germaniae scriptorum, qui disciplinas philologicas, philosophicas . . . illustraverunt. Antverpiae, Guil. a Tungris, 1628.
- UGHELLI, FERD. Italia sacra. VII. Venetiis, 1720.
- VOULLÈME, E. Der Buchdruck Kölns bis zum Ende des 15. Jahrhunderts; ein Beitrag zur Inkunabelbibliographie. Bonn, 1903. (Publik. der Gesellschaft für rheinische Geschichtskunde, 24).

2. ALGEMEEN OF M.B.T. PLAATSEN EN GEBIEDEN BUITEN MAASTRICHT

- ALBERTS, W. JAPPE. Die östlichen Niederlande und der Niederrhein im Mittelalter. In: Ann. Hist. Ver. Niederrh. 166 (1964), blz. 7-24.
- ALBRECHT, H. Humanismus und Musik. In: Musik Gesch. Gegenw. VI (1957), kol. 895-918.
- ANDREAS, W. Deutschland vor der Reformation. Stuttgart, 1932.
- AXTERS, ST. Geschiedenis van de vroomheid in de Nederlanden. III: De moderne devotie, 1380-1550. Antwerpen, 1956.

- BAERE, C. DE. Geschiedenis van het onderwijs te Hasselt. In: *Limb. Bijdragen* 9 (1910), blz. 13-152.
- BARON, H. Das Erwachen des historischen Denkens im Humanismus des Quattrocento. In: *Historische Zeitschrift* 147 (1933), blz. 5-20.
- S. BONAVENTURA. *Libri et tractatus: Regula omnium in Christo vivere volentium; viginti passus bonorum religiosorum; [etc. Antverpiae, Math. van der Goes, ca. 1486].*
- BOT, P. N. M. Humanisme en onderwijs in Nederland. Utrecht, 1955.
- BRANDI, K. Keizer Karel V; vorming en lot van een persoonlijkheid en van een wereldrijk. Geautor. vert. onder toezicht van dr. N. B. TEN HAEFF. Amsterdam, [1942].
- BRAUN, GEORG. *Civitates orbis terrarum . . . , collaborantibus FR. HOGENBERGIO, [e.a.] I. [Coloniae Agr., 1572].*
- BURCKHARDT, J. *Die Kultur der Renaissance in Italien. Durchges. von W. GOETZ, Leipzig, 1928.*
- BIJVANCK, A. W. Nederland in den Romeinschen tijd. I. Leiden, 1943. [Catalogue de l'] exposition Liège et Bourgogne. Introduction historique, par J. LEJEUNE. Liège, 1968 (blz. 13-92).
- DILLEN, JOHANNES. *Dissertationes historicae de origine Francorum et stemmate Habsburgo - Austriaco. Lovanii, H. Hastenius, 1623.*
- DÖRRIE, H. Der heroische Brief; Bestandsaufnahme, Geschichte; Kritik einer humanistisch-barocken Literaturgattung. Leiden, 1968.
- DOORSLAER, G. VAN. La chapelle musicale de Philippe le Beau. In: *Revue belge d'archéologie et d'histoire de l'art* 4 (1934), blz. 21-58, 139-166.
- ERASMUS, DESIDERIUS. *Exactissimae enarrationes in aliquot psalms. Antverpiae, Mich. Hillen van Hoochstraten, 1524.*
- EVEN, E. VAN. Een Latijnsch schoolboek met Vlaamsche voorbeelden, te Leuven rond 1483 gedrukt. In: *Dietsche Warande, n.s.,* 6 (1893), blz. 376-380.
- L'Expansion belge à Rome et en Italie. In: *Bull. de l'Institut hist. belge de Rome,* 1 (1919).
- GEERTS, V. De humanistische paedagogiek in Italië tijdens de vroeg-rennaissance. Leuven, [ca. 1954].
- GELDER, H. A. ENNO VAN. De grote en de kleine reformatie der 16e eeuw. Amsterdam, 1955. (Meded. Kon. Ned. Akad., afd. Letterk., n.r. 18, nr. 9).
- Geschiedenis van Nederland. Uitgeg. onder leiding van prof. dr. H. BRUGMANS, Dl. II: De middeleeuwen, door dr. R. R. POST. Amsterdam, 1935.
- HABETS, J. Geschiedenis van het tegenwoordig bisdom Roermond en van de bisdommen die het in deze gewesten zijn voorafgegaan. III. Roermond, 1892.
- HARSIN, P. Etudes critiques sur l'histoire de la principauté de Liège, 1477-1795. I: La principauté de Liège à la fin du règne de Louis de Bourbon et sous celui de Jean de Hornes. Liège, 1959. — II: Le règne d'Erard de la Marck. Liège, 1955.
- HAVARD, HENRI. *La Hollande pittoresque; les frontières menacées. Paris, 1876.*
- HENSCHENIUS, GOD. *De episcopatu Traiectensi, episcoporum regumque Franciae iis*

- coaevorum chronologia, et populis dioecesi illi subiectis diatriba, [etc.] Antverpiae, J. Meursius, 1653.
- Exegesis historica de episcopatu Tungrensi et Trajectensi. In: J. H. GHESQUIÈRE, *Acta sanctorum Belgii selecta*, I, Bruxellis 1783, blz. 221-313.
- JANSSEN, D. Schoolgebouw en schoolvertrek voor 1800. In: *Oudheidk. Jaarboek* 5 (1925), blz. 1-28.
- JOACHIMSEN, P. *Geschichtsauffassung und Geschichtsschreibung in Deutschland unter dem Einfluss des Humanismus*. I. Leipzig, 1910.
- KLUIT, E. De brief. In: *Bibliotheekleven* 41 (1956), blz. 27-39.
- KUKENHEIM, L. *Contribution à l'histoire de la grammaire grecque, latine et hébraïque à l'époque de la Renaissance*. Leiden, 1951.
- LEUNIS, J. E. Limburgse ambachtslieden der 15e en 16e eeuw in Italië. In: *Loon* 10 (1955), blz. 24-51, 89-100.
- OEDIGER, F. W. *Über die Bildung der Geistlichen im späten Mittelalter*. Leiden, 1953. (Studien und Texte zur Geistesgesch. des Mittelalters, 2).
- POST, R. *Scholen en onderwijs in Nederland gedurende de middeleeuwen*. Utrecht, 1954.
- PRIMS, FL. Het ontluiken van het humanisme te Antwerpen, in: *Versl. med. Kon. VI. Acad.*, 1938, blz. 523-551.
- PURAYE, J. *La renaissance des études au Pays de Liège au XVIe siècle*. Liège, 1949.
- RENAUDET, A. *Humanisme et renaissance*. Genève, 1958.
- ROERSCH, A. *L'humanisme belge à l'époque de la Renaissance*. Bruxelles, 1910.
- ROMEIN, J. M. *Geschiedenis van de Noord-Nederlandsche geschiedschrijving in de middeleeuwen; bijdrage tot de beschavingsgeschiedenis*. Haarlem, 1932.
- SANDYS, J. E. *A history of classical scholarship*. 2nd ed. II. New-York, 1958.
- SCHOENGEN, M. *Geschiedenis van het onderwijs in Nederland*. Amsterdam, 1912.
- SCHOLTENS, H. J. J. *De litteraire nalatenschap van de kartuizers in de Nederlanden*. In: *Ons geestelijk erf* 25 (1951), blz. 9-43.
- VOGEL, C. J. DE. *Het humanisme en zijn historische achtergrond*. Assen, 1968.
- VOIGT, G. *Die Wiederbelebung des classischen Alterthums oder das erste Jahrhundert des Humanismus*. 3e Aufl. II. Berlin, 1893.

3. M.B.T. MAASTRICHT

- BLONDEN, J. L. *De straatnamen van Maastricht, die door den Gemeenteraad vanaf 1839 gegeven werden; verklaard en toegelicht*. Maastricht, 1933.
- BOCK, FR., et M. WILLEMSSEN. *Antiquités sacrées conservées dans les anciennes collégiales de Saint-Servais et de Notre-Dame à Maestricht*. Maestricht, 1873.
- BOEREN, P. C. *Heiligdomsvaart Maastricht; schets van de geschiedenis der heiligdomsvaarten en andere jubelvaarten*. Maastricht, 1962.
- D[OPPLER], P. M. H. *Kapittelscholen van St. Servaas en O.L. Vrouw te Maastricht*. In: *Msg.* 53 (1933), blz. 70-71.
- Essais hist. et critiques sur le dép. de la Meuse-Inférieure*, zie: [PÉLERIN, A. L.].

- EVERSEN, H. P. H. Het gilde der „Schoonsche verderen” en de Sint Anna-, of eigenlijk Sint Alofs-koeken. In: Publ. 15 (1878), blz. 301-330.
- FLAMENT, A. J. De westertorens van St. Servaaskerk te Maastricht. In: Publ. 28 (1891), blz. 2-80.
- GORISSEN, P. De Raadkamer van de hertog van Bourgondië te Maastricht (1473-1477), Leuven, 1959. (Public de l'univ. Lovanium de Léopoldville, 5).
- HASSELT, H. P. A. VAN. Geschiedenis van het klooster der kruisheeren te Maastricht. In: Publ. 39 (1903), blz. 3-137.
- [HERMESDORF, B. H. D. Een Maastrichtse sculptuur in het licht der rechtshistorie]. In: Msg. 76 (1957), kol. 61-64.
- HEYLERHOFF, M. VAN. Notice sur l'église primaire, ci-devant collégiale de St. Servais. In: Annuaire de la prov. de Limbourg, 1828, blz. 103-161.
- Notice sur l'origine de la ville de Maastricht. Ibidem, 1825, blz. 95-127.
- HEYMBACH, BERNARD VAN. Servatius Octavianus, sive Tungrensis drama sacrum, exhibens mirabilem S. Servatii Tungros adventum, eius ibidem vitam et inde discessum Mosae-Traiectum, [etc.] Traiecti, Ezech. Bucherius, 1649.
- KEMP, A. G. H. Het verloop van de bevolkingscurve van Maastricht tot 1830. In: Misc. Traject., blz. 339-362.
- KRONENBERG, M. E. Een pater noster in blokdruk. In: Het Boek 30 (1949/50), blz. 169-174.
- [PÉLERIN, A. L.] Essais historiques et critiques sur le département de la Meuse-Inférieure en général, et de la ville de Maastricht, chef-lieu, en particulier. Maastricht, 1803.
- SCHAEPKENS, ALEX. Réceptions, intronisations et funérailles solennelles de princes, princesses et prélats aux 15e et 16e siècles. In: Annales 1 (1854/55), blz. 102-112.
- SCHAEPKENS VAN RIEMPST, J. Eenige bijzonderheden omtrent straten, pleinen en bewoners van het oude Tricht. In: Publ. 43 (1907), blz. 39-369.
- SCHRIJNEMAKERS, A. De lokalisatie van de „Porta Regia”. In: Msg. 85 (1966), kol. 35-42, 65-74. — L. J. MORREAU. Enkele kanttekeningen bij een studie over de lokalisatie van de Porta Regia te Maastricht. Ibidem, kol. 129-136.
- SEDULIUS O. F. M., HENR. Diva Virgo Mosae-Traiectensis. Antverpiae, J. Moretus, 1609.
- SMITS VAN WAESBERGHE, JOS. De muziekcultuur van Maastricht en Limburg in het verleden. In: Limb. Verleden, I, blz. 451-482.
- en G. QUAEDVLIEG. Maastricht. In: Musik Gesch. Gegenw. VIII (1960), kol. 1369-1376.
- THEWISSEN, M. A. F. C. Twee byzantijsche H. Kruisreliëken uit den schat der voormalige kapittelkerk van Onze Lieve Vrouw te Maastricht. Maastricht, 1939.
- TIMMERS, J. J. M. Had de westbouw van de St. Servaas reeds in de 12^e eeuw een middentoren? In: Msg. 74 (1955), kol. 129-132.
- De St. Servaaskerk te Maastricht. Utrecht, 1955.
- VERHEYDEN, PR. Boekbanden uit Maastricht. In: Het Boek 22 (1933/34), blz. 137-180.

4. M.B.T. HERBEN EN ZIJN TIJDGENOTEN

- BARTELINK, G. J. M. Bronnen van een 15e eeuw's muziektractaat. In: *Hermeneus* 40 (1968/69), blz. 72-76.
- BIONDO, FLAVIO. In: *Encicl. Ital.* VI (1930), blz. 56.
- BLONDEN, J. L. De oudste Latijnsche stadsschool te Maastricht (1516-1532 en 1551-1554) en de rectoren Ischyrius en Cellarius of Furnius. In: *Publ.* 66 (1930), blz. 13-27.
- BOEREN, P. C. Twee Maaslandse dichters in dienst van Karel de Stoute. Den Haag, 1968. (Inleiding).
- CANALI, G. Angelo Sabino. In: *Dizion. biogr. Ital.* III (1961), blz. 234-235.
- CHACORNAC, P. Grandeur et adversité de Jean Trithème, bénédictin, abbé de Spannheim et de Wurtzbourg (1452-1516); la vie, la légende, l'oeuvre. Paris, 1963.
- CHARTIER, M. Henri de Berghues. In: *Dict. hist. géogr. eccl.* XI (1949), kol. 547-565.
- DELESCLOSE, A. Joannes Placentius. In: *Biogr. nat. Belg.* XVII (1903), kol. 695-697.
- FLAMENT, A. J. Limburgsche portretten: Matheus Herbenus. In: *Limb. leven* 1 (1920), nrs. 3, 6.
- FRUYTIER, J. Gerard van Marbays. In: *Nw. Ned. biogr. wrdb.* VII (1927), kol. 836.
- Matheus Herben. In: *Nw. Ned. biogr. wrdb.* VI (1924), kol. 764-765.
- HEYMBACH, BERN. VAN. [Brief aan Charles de Méan, 1657], in: *CAR. DE MÉAN, Observationes et res judicatae ad jus canonicum, commune seu civile Romanorum, Leodiensium, Mosae-Trajectensium, [etc.]*, 3a ed., III, Leodii 1740.
- HÜSCHEN, H. Matthaeus Herbenus. In: *Musik Gesch. Gegenw.* VI (1957), kol. 190-191.
- Rutgerus de Venray. In: *Musik Gesch. Gegenw.* XI (1963), kol. 1194-1195.
- Rutgerus Sycamber de Venray und sein Musiktraktat. Köln, 1956. (Beiträge zur rhein. Musikgeschichte, 20).
- KÄMMERER, W. Jodocus Beissel. In: *Neue deutsche Biogr.* II (1953), blz. 21-22.
- [KERSTEN, P.] *Opusculs de Mathieu Herbenus concernant les antiquités de Maestricht.* In: *Journal historique et littéraire* 13 (Liège 1846), blz. 193-194.
- KRUITWAGEN, B. Claes vanden Langhe Water over de Onbevleete Ontvangingis. In: *Het Boek* 4 (1915), blz. 129-134.
- [De kruisenregen, 1501]. In: *Nieuwe Rotterd. Crt.*, 1-II-1918.
- LEHMANN, P. Merkwürdigkeiten des Abtes Johannes Trithemius. München, 1961.
- Nachrichten von der Sponheimer Bibliothek des Abtes Johannes Trithemius. In: *Festgabe H. Grauert, Freiburg* 1910, blz. 205-220.
- LENHART, L. Johann von Dalberg. In: *Neue deutsche Biogr.* III (1957), blz. 488.
- MARIUS, A. Flavio Biondo; sein Leben und seine Werke. Lipsiae, 1879.
- MERCATI, G. Per la cronologia della vita e degli scritti di Niccolò Perotti, arcivescovo di Siponto. Roma, 1925, i.h.b. blz. 87-128. (*Studi e testi*, 44).
- MORNEWEG, K. Johann von Dalberg; ein deutscher Humanist und Bischof. Heidelberg, 1887.

- NAUTA, G. Andreas Canter. In: *Nw. Ned. biogr. wrdb.* I (1911), kol. 557-558.
Opusculs de Mathieu Herbenus concernant les antiquités de Maestricht, zie:
 [KERSTEN, P.].
- PHILIPPENS, J. De „Torentjes” te St. Pieter. In: *Msg.* 47 (1927), blz. 51-54.
- PICK, R. Zur Lebensgeschichte des Aachener Patriziers Jodokus Beissel. In: *Ztschr.*
Aach. Geschver. 8 (1911), blz. 283-284.
- ROERSCH, A. Johan de Spauter. In: *Biogr. nat. Belg.* XXIII (1921/24), kol. 304-312.
- ROMAN D'AMAT. Henri de Berghues. In: *Dict. biogr. franç.* VI (1954), kol. 6-7.
- RUPPRICH, HANS. Konrad Celtis. In: *Neue deutsche Biogr.* III (1956), blz. 181-183.
- SABBATINI, R. Nic. Perotti. In: *Encicl. Ital.* XXVI (1935), blz. 789.
- SCH[AEPKENS] VAN R[IEPST], J. Mattheus Herbenus (Herben). In: *Msg.* 34 (1912),
 blz. 30.
- SILBERNAGEL, J. Johannes Trithemius. 2e Aufl. Regensburg, 1885.
- SLOOTMANS, C. J. F. Jan metten lippen, zijn familie en zijn stad; een geschiedenis
 der Bergen-op-Zoomsche heeren van Glymes. Rotterdam enz., 1945.
- SMITS VAN WAESBERGHE, JOS. Er zit muziek in de Maastrichtse naam „Herbenusstraat”.
 In: *Orgaan van de Kon. Ned. Toonkunstenaars-Vereniging* 10 (1956), blz.
 144-146.
- De Maastrichtse „craelen”. Ibidem, blz. 124-125.
- THONISSEN, J. Mathieu Herben. In: *Biogr. nat. Belg.* IX (1886/87) kol. 236.
- THYS, CH. Mémoire sur les écolâtres du chapitre de Tongres. In: *Mélophiles Hasselt*
 20 (1883), blz. 35-112.
- VANDERHEYDEN, J. F. Een dodendansspel van Eusebius Candidus (J. Placentius?)
 In: *Versl. med. Kon. VI. Acad.*, n.r., 1958, blz. 43-116.
- VLOEMANS, A. Erasmus. 2e druk. Zeist, 1962.

HET LIMBURGSE MAASDAL GEDURENDE DE TACHTIGJARIGE- EN DE DERTIGJARIGE OORLOG

A. NIET-GEDRUKTE BRONNEN

- AG SIMANCAS. Secretaría de Estado, invnr. 2040: Flandres 1626: Relacion tocando
 las obras de los canales propuestos a hacer entre los rios Rin y Mosa, y también
 entre la dicha Mosa desde Maastricht al rio Demer.
- RA ARNHEM. Landdagrecessen. 1632-1637.

B. GEDRUKTE BRONNEN

I. ALGEMEEN OF M.B.T. GEBIEDEN BUITEN HET LIMBURGSE MAASDAL EN HET LAND VAN DE NEDERRIJN

a. *Correspondenties, resolutiën, plakkaaten e.a. documenten*

- Advies van den Raad van State over het recht van soevereiniteit op de Meijerij van
 Den Bosch, 1634. In: *Kron. Hist. Gen.* 29 (1873), blz. 250-253.

- BLÉCOURT, A. S. DE, en N. JAPIKSE. Klein plakkaatboek van Nederland; verzameling van ordonnantiën en plakaten betr. regeeringsvorm, kerk en rechtspraak. Groningen enz., 1919.
- BONDAM, P. Verzameling van onuitgegeven stukken, tot opheldering der vaderlandsche historie [1576-1578]. Utrecht, 1779-1781. 5 dln.
- BRULEZ, W. Correspondance de Richard Pauli-Stravius (1634-1642). Bruxelles, 1955. (Analecta Vaticano-Belgica, 2e s.: Nonciature de Flandre, 10).
- COLENBRANDER, H. T. Gedenkstukken der algemeene geschiedenis van Nederland van 1795 tot 1840. X: Regeering van Willem I. 1830-1840. 4e stuk. 's-Gravenhage, 1921. (R.G.P. gr. s., 46).
- Correspondance du cardinal de Granvelle, zie: GRANVELLE, [NIC. PERRENOT SEIGNEUR DE].
- Correspondance de Philippe II, zie: LEFÈVRE, J.
- Correspondance de la Cour d'Espagne; — de Philippe III; — de Philippe IV, zie: LONCHAY, H., J. CUVELIER et J. LEFÈVRE.
- CUVELIER, J. et J. LEFÈVRE. Correspondance de la Cour d'Espagne, zie: LONCHAY, H., J. CUVELIER et J. LEFÈVRE.
- DIERICKX, M. Documents inédits sur l'érection des nouveaux diocèses aux Pays-Bas [1521-1570]. Bruxelles, 1960-1962. 3 dln. (Public. Comm. Roy. d'Hist. de l'Acad. Roy. de Belg.).
- DUMONT, J. Corps universel diplomatique du droit des gens. VI, 2e partie. Amsterdam, 1728.
- Egtreglement, over de steden en ten platten lande, in de heerlijkheden en dorpen staande onder de Generaliteit. 's-Gravenhage, by Hill. van Wouw, 1664.
- FEENSTRA, R. Een onuitgegeven leenakte van keizer Karel VI en het einde van den leenband der Noordelijke Nederlanden met het H. Roomsche Rijk. In: Bijdr. med. Hist. Gen. 69 (1955), blz. 109-129. (Tekstuigt.).
- GACHARD, L. P. Actes des Etats-Généraux de 1600. Bruxelles, 1849.
- Actes des Etats-Généraux de 1632. Bruxelles, 1853, 1866. 2 dln.
- GRANVELLE, [NIC. PERRENOT SEIGNEUR DE]. Correspondance, 1565-1586; faisant suite aux papiers d'état du Cardinal de Granvelle. Publ. par E. POULLET et CH. PIOT. Bruxelles, 1877-1896. 12 dln. (Public. de la Comm. Roy. d'Histoire de l'Ac. Roy. de Belg.).
- Groot Placaet-Boeck, vervattende de placaten, ordonnantien ende decreten van de . . . Staten-Generael der Ver. Nederlanden ende vande . . . Staten van Hollandt, midtsgaders . . . van Zeelandt. Bijeen gebracht door mr. C. CAU, mr. S. VAN LEEUWEN, mr. I. SCHELTUS [e.a.] 's-Gravenhage enz., 1658-1797. 10 dln. (I-II: verz. door Cau, 1658, 1664; III, verz. door Van Leeuwen, 1683).
- JONGE, J. C. DE. Besluiten van de Staten-Generaal der Nederlanden . . . met aantekeningen en bijlagen (1576, januari, — juni 1577). 's-Gravenhage, 1828-1831. 2 dln.
- LEFÈVRE, J. Correspondance de Philippe II sur les affaires des Pays-Bas. 2e partie: Recueil destiné à faire suite aux travaux de L. P. Gachard. (1577-1598). Bruxelles, 1940-1960. 4 dln. (Public. Comm. Roy. d'Hist. de l'Acad. Roy. de Belg.).

- LONCHAY, H., J. CUVELIER et J. LEFÈVRE. Correspondance de la Cour d'Espagne sur les affaires des Pays-Bas au 17e siècle. Bruxelles, 1923-1937. 6 dln. (Public. Comm. Roy. d'Hist. de l'Acad. Roy. de Belg. - I: Précis de la correspondance de Philippe III, 1598-1621. 1923; II: Préc. de la corresp. de Philippe IV avec l'Infante Isabelle, 1621-1633. 1927; III: Préc. de la corresp. de Philippe IV, 1633-1647. 1930; IV: Préc. de la corresp. de Philippe IV, 1647-1665. 1933; VI: Supplément 1598-1700. 1937. - I: bew. door Lonchay en Cuvelier; II-IV, VI: bew. door Cuvelier en Lefèvre).
- Placcaeten, ordonnantien, landtchartres aen de inghesetenen van Brabandt, Vlaenderen, ende andere provincien t' sedert t' jaer 1220 uutgegeven [enz.] Vergadert door ANT. ANSELMO, J. B. CHRISTIJN, J. M. WOUTERS, [e.a.] Antwerpen enz., 1648-1774. 10 dln. (I-II: verg. door Anselmo, Antw., 1648; III-IV: verg. door Christijn, Brussel, 1664, 1677; VI: verg. door Wouters, 1738).
- Recueil des ordonnances des Pays-Bas. 2e série, 1506-1700, publ. par CH. LAURENT, J. LAMEERE, CH. TERLINDEN [e.a.] VI: 1549-1555. Bruxelles, 1922.
- Resolutiën der Staten-Generaal van 1576 tot 1609. Bew. door N. JAPIKSE en H. H. P. RIJPERMAN. 's-Gravenhage 1915 -. (R.G.P. gr. s., 26, 33, 41, 43, 47, 51, 55, 57, 62, 71, 85, 92, 101 = 1604-1606).
- Schoolreglement, in de steeden ende ten platten lande, in de heerlyckheden ende dorpen staande onder de Generaliteyt. 's-Gravenhage, by Jac. Scheltus, 1725,
- Stukken voor de geschiedenis der jaren 1593 en 1594. In: Kron. Hist. Gen. 20 (1864), blz. 27-81, 113-189, 191-218, 221-283, 310-330, 408-433, 435-489, 492-527.
- Urkunden und Aktenstücke des Reichsarchivs Wien zur reichsrechtlichen Stellung des Burgundischen Kreises. I. Wien, 1944.
- VERHEYDEN, A. L. E. Le Conseil des Troubles; liste des condamnés (1567-1573). Brussel, 1961. (Tabellarische bewerking).
- WYMANS, G. Documents relatifs à la réduction d'une mutinerie militaire sous les Archiducs. In: Handeligen Kon. Commissie voor Geschiedenis van de Kon. Belg. Acad. 128 (1962), blz. 69-119.

b. Historische e.a. werken van tijdgenoten

- AITZEMA, LIEUWE VAN. Historie of verhael van saken van staet en oorlogh in, ende ontrent de Vereenigde Nederlanden zedert den jare 1621 . . . ende eyndigende met het begin van 't jaer 1669. 's-Gravenhage, Joh. Veely enz., 1655-1671. (I-X: 1621-1664. 1655-1665).
- ALTING, EGBERT. Diarium, 1553-1594. Uitgeg. door W. J. FORMSMA en R. VAN ROIJEN. 's-Gravenhage, 1964. (R.G.P., gr. s., 111).
- ANSELMO, ANT. Commentaria ad Perpetuum Edictum serenissimorum Belgii principum Alberti et Isabellae evulgatum 12 Julii 1611. 2a ed. Antverpiae, Petrus Bellerus, 1664.
- BOR, PIETER CHRISTIAENZ. Oorsprongk, begin, en vervolg der Nederlandsche

oorloghen, beroerten, en borgerlyke oneenigheden . . . [1555-1600]. I. Amsterdam, wed. Joan. van Someren, enz., 1679. 4 dln.

CALVETE DE ESTRELLA, JUAN CHRIST. El felicissimo viaie d'el muy alto y muy poderoso principe Don Phelippe . . . desde España a sus tierras de la baxa Alemaña. Antverpiaë, Mart. Nucio, 1552.

COMMELYN, I. Frederick Hendrick van Nassau, Prince van Orangien; zijn leven en bedrijf. I. Amsterdam, Jod. Janssonius, 1651.

[DE LA COURT, PIETER]. Interest van Holland, ofte gronden van Hollands welvaren. Amsterdam, 1662.

DUYCK, ANTH. Journael van tgene dagelycx gepasseert is in de oirlogen der Staeten-Generael tegens de Spangiaarder (1591-1602). Uitgeg. door L. MULDER. 's-Gravenhage, 1862-1866. 3 dln.

LIPSIUS, JUSTUS. De constantia libri duo, qui alloquium praecipue continent in publicis malis. 4a ed. Lugduni Bat., ex officina Plantiniana, 1589.

MENDOÇA, BERN DE. Commentaires sur les événements de la guerre des Pays-Bas. 1567-1577. Trad. par LOUMIER; . . . annotations par G. GUILLAUME, Bruxelles, 1860, 1863. 2 dln. (Coll. mémoires rel. à l'histoire de Belg.).

METEREN, EM. VAN. Historie der Nederlandscher ende haerder naburen oorlogen ende geschiedenissen tot den jare 1612. 's-Gravenhage, erven Hill. van Wouw, 1635.

RENON DE FRANCE. Histoire des troubles des Pays-Bas. Publ. par CH. PIOT. II, Bruxelles, 1889. (Public. Comm. Roy. d'Hist. de l'Acad. Roy. de Belg.).

REYD, EVERHARD VAN. Historie der Nederlantscher oorlogen; begin ende voortganck tot den jaere 1601. Leeuwarden, Gijsb. Sybes, 1650.

Saken van staet en oorlogh, zie: AITZEMA, L. VAN.

STRADA, FAM. De bello Belgico decades duae. [1555-1590]. Romae, 1640-1647. 2 dln.

WILLEM II. (Stadhouder). Journalen uit de jaren 1641-1650. Medeg. door F. J. L. KRÄMER. In: Bijdr. med. Hist. Gen. 27 (1906), blz. 413-535.

WOUTER JACOBZ (GUALTHERUS JACOBI MASJUS). Dagboek; Amsterdam, 1572-1578, en Montfoort, 1578-1579. Uitgeg. door I. H. VAN EEGHEN. Groningen, 1959, 1960. 2 dln. (Werken Hist. Gen., 4e s., 5).

c. Inventarissen

DURME, M. VAN. Les Archives Générales de Simancas et l'histoire de Belgique (9e-19e s.). I. Secretaría de Estado. Bruxelles, 1964.

GACHARD, L. P., A. PINCHART et H. NÉLIS. Inventaire des archives des Chambres des Comptes. III. Bruxelles, 1851.

HÉLIN, E., J. GRAUWELS et M. R. THIELEMANS. Inventaire des archives de la Jointe des Terres Contestées. Bruxelles, 1952.

2. M.B.T. HET LIMBURGSE MAASDAL EN LAND VAN DE NEDERRIJN

Aanteekeningen betreffende de verovering der steeden Roermond, Venlo, Maastricht en Limburg, 1632. In: Kron. Hist. Gen. 29 (1873), blz. 189-217.

- ALFEN, H. VAN. De bron van Bakhuizen van den Brink's Andries Bourlette. (Luiksche verhooren over Oranje's tocht in 1568). In: *Bijdr. med. Hist. Gen.* 54 (1933), blz. 173-276. (Tekstuitg.).
- BRULEZ, W. Correspondance de Martino Alfieri (1634-1639). Bruxelles 1956. (Analecta Vaticano-Belgica, 2e S., B: Nonciature de Cologne, 1).
- DESSART, H., L. E. HALKIN et J. HOYOUN. Inventaire analytique de documents relatifs à l'histoire du diocèse de Liège sous le régime des nonces de Cologne (1584-1606). Rome enz., 1957. (Analecta Vaticano-Belgica, 2e S., B: Nonciature de Cologne, 2).
- FLAMENT, A. J. De stadhouder Gilles van Barlaimont doet mededeeling aan den magistraat van Roermond van de overwinning op de Mookerheide behaald, 1574, april 15. In: *Msg.* 34 (1912), blz. 67-68. (Tekstuitg.).
- HEXHAM, A. A journal of the taking in of Venlo, Roermond, Strale, the memorable siege of Maastricht, [etc.] Delph, 1633.
- JANSEN, J. C. G. M. Etat détaillé des diverses impositions qui se percevaient ci-devant dans les differens pays qui composent le département de la Meuse-Inférieure. In: *Studies over de sociaal-econ. geschiedenis van Limburg* 9 (1964), blz. 9-142. (Tekstuitg.).
- JANSSEN, E. Gulielmus Lindanus, Georgius Cassander en hunne correspondentie van anno 1563. In: *Publ.* 85 (1949), I, blz. 311-332. (Tekstuitg.).
- KLEIJNTJENS, J. [Bijdragen tot den beeldenstorm]: Beeldenstorm te Wessem. Personen wier goederen verkocht zijn. Namen dergenen die van het algemeen pardon uitgesloten zijn. [Rekening van Nic. Hanen, rentmeester van het Land van 's-Hertogenrade, m.b.t. de geconfisceerde goederen, 1572]. In: *Navorscher* 84 (1935), blz. 145-183. (Tekstuitg.).
- LONDOÑO, SANCHE DE. Gedenkschrift over de krijgsbedrijven van 1568 in de Nederlanden. Uitgeg. door R. FRUIN. In: *Bijdr. med. Hist. Gen.* 13 (1892), blz. 1-97.
- Nuntiaturberichte aus Deutschland nebst ergänzenden Actenstücken. Hrsg. durch das Kön. preuss. hist. Institut in Rom und die Kön. preuss. Archivverwaltung. 3e Abt.: 1572-1585. I: Der Kampf um Köln, 1576 bis 1584. Bearb. von J. HANSEN. Berlin, 1892.
- SCHRÖTER, H. Schadensregister des Stiftes Essen aus dem Jahre 1599. In: *Mitteil. der Westdeutschen Gesellschaft für Familienkunde*. Bd. XIX (Jhrg. 48, 1960), kol. 661-676. (Tekstuitg.).
- SIMENON, G. Visitationes archidiaconales archidiaconatus Hasbaniae in diocesi Leodiensi ab anno 1613 ad annum 1763. Leodii, 1939. 2 dln. (Tekstuitg.).

3. M.B.T. AFZONDERLIJKE TERRITORIA

a. Brabant. Limburg. Landen van Overmaas

Acte van Non-Praejuditie, ende het accordt van accommodement der differenten over de verdeelinge der Landen van Valckenburgh, Daelhem en 's-Hertogenrade,

- Over-Maze, den 26 December 1661 tusschen den Heer Ambassadeur van den Heere Koningh van Spaigne en de Heeren Commissarissen van de H.M.H. Staten Generael der Vereenighde Nederlanden gemaect en gesloten. 's-Gravenhage, by Hill. van Wouw, 1662.
- Annales Rodenses. In: S. P. ERNST, Histoire du Limbourg, suivie de celle des comtés de Daelhem et de Fauquemont, [etc.] Publ. par ED. LAVALLEYE, VII, Liège 1848. (I.h.b. 16e-17e eeuw).
- Description et particularités du siège . . . de Limbourg, zie: [PORANDELY, HANNIBAL].
- DOPPLER, P. M. H. Verpanding der heerlijkheid Noorbeek in 1658. [Acte van verpanding]. In: *Msg.* 29 (1907), blz. 57-59.
- FLAMENT, A. J. Korte inhoud van de resolutiën der Staten-Generaal. Zie hierna onder Maastricht.
- FRANQUINET, G. D. Beredeneerde inventaris der oorkonden en bescheiden van de abdij Kloosterrade en van de adellijke vrouwenkloosters Marienthal en Sinnich, berustende op 't Provinciaal Archief van Limburg. Maastricht, 1869. (Inv. Prov. Arch. Limburg, 1. – Tekstuitg.).
- Beredeneerde inventaris der oorkonden en bescheiden van het adellijk klooster St. Gerlach, berustende op het Provinciaal Archief van Limburg. Maastricht, 1877. (Inv. Prov. Arch. Limburg, 4. – Tekstuitg.).
- Coutumes de Fauquemont; [Rapport sur la coustume des manhuys Valkenborch]. In: *Annales* 1 (1854/55), blz. 270-279.
- GOOSSENS, W. Attestatie van schout en schepenen van Kerkrade, betreffende de plundering en den brand der abdij Kloosterrade op 13 september 1580. In: *Msg.* 23 (1901), blz. 33-34.
- JONGEN, J. J. Aantekeningen [van PETER VYGEN] over Heerlen uit de jaren 1543-1589. In: *Herle* 6 (1956), blz. 1-4, 45-49.
- MINDER, A. Un important document sur la prise de Limbourg; le texte de la reddition (1578). In: *Bull. Soc. Verv. Arch. Hist.* 44 (1957), blz. 180-183.
- NÉNY, [P. F.] COMTE DE. Mémoire sur les prérogatives du chancelier de Brabant, [le 10 may 1763]. In: *Procès-verbaux des séances de la Commission roy. pour la public. des anc. lois et ordonnances de la Belg.* 5 (1868), blz. 295-342.
- PANHUYSEN, G. W. A. Het mijnreglement voor het Staats Land van Daelhem van 1668 en enige toelichtende stukken. In: *Publ.* 85 (1949), II, blz. 531-572. (Tekstuitg.).
- PÉLERIN, A. L. Beschrijvinge van het Staats land van Overmaze in 't generaal en van het Land van Valkenburg in 't bijzonder, met betrekking tot desselfs regeering en politique toestand. Ingel. en uitgeg. door G. D. FRANQUINET. In: *Annales* 1 (1854-55), blz. 1-85.
- [PORANDELY, HANNIBAL]. Description et particularités du siège et prise de la ville et château de Limbourg, par le roy Philippe IV, roy d'Espagne, en l'an 1635. [Texte recopié, commun. par J. LEJEAR]. In: *Bull. Soc. Verv. Arch. Hist.* 1 (1898), blz. 145-168.
- Refrains politiques contre le gouverneur et capitaine-général du duché de Limbourg et des Pays d'Outremeuse. In: *Publ.* 13 (1876), blz. 551-552.

- Reglement over het Landt van Daelhem. 's-Gravenhage, by Hill. van Wouw, 1664.
- Reglement over het Landt van 's-Hertogenrade. 's-Gravenhage, by Hill. van Wouw, 1664.
- Reglement over het Landt van Valckenborgh. 's-Gravenhage, by Hill. van Wouw, 1664.
- Reglement ende ordonnantie voor d'officiëren, rechteren ende secretarissen in den Lande van Over-Maze, onder het ressort van de H.M.H. Staten Generael der Vereenighde Nederlanden, raeckende de criminele saecken ende proceduren. 's-Gravenhage, by Hill. van Wouw, 1664.
- Reglement, stijl ende maniere van procederen in de Landen van Valckenborgh, Daelhem en 's-Hertogenrade, Over-Maze, gedeceeteert by de H.M.H. Staten Generael der Vereenighde Nederlanden, om aldaer precise geobserveert te werden. 's-Gravenhage, by Hill. van Wouw, 1664.
- VENNE, J. M. VAN DE. Rechten der schepenbank Heerlen. [16e eeuw]. In: Publ. 54 (1918), blz. 85-95. (Tekstuitg.).
- VLOTEN, J. VAN. Pièces conc. les troubles du 16e siècle dans le Pays du Limbourg. In: Publ. 9 (1872), blz. 248-266.

b. Gelre

- BEURDEN, A. F. VAN. Handelingen van den Roermondschen magistraat van 1596 tot en met 1696. In: Limb. Jrb. 9 (1903), blz. 3-261. (Regesten).
- Chroniek van het vrouwenklooster In de Ode, zie: [HEERDT, GERTRUDIS VAN].
- Cort verhael van den aenslach ghedaen door de rebellen van Haere Hoocheden op de stadt van Venloo, den 2 october 1606. In: Msg. 2 (1880), blz. 230.
- DRIESSEN, H. L., en A. J. MARIS. De instructiën voor de gedeputeerden van Gelderland ter Generaliteit. In: Gelre 54 (1954), blz. 333-348. (Tekstuitg.).
- ESSEN, L. VAN DER. Een plan tot verovering van Nijmegen in 1585; onuitgegeven dokument uit het Farnesiaans archief te Napels. In: Publ. 85 (1949), I, blz. 121-126.
- FLAMENT, A. J. Stukken betreffende de godsdiensttroebelen in Gelderland. In: Gelre 11 (1908), blz. 433-446.
- Verslag van het Rijksarchief in Limburg. VII: Opgave der aanwinsten, F: Roermond, II: Staten van het Geldersch Overkwartier. In: Verslagen 18 (1895), blz. 465-486.
- Verslag van het Rijksarchief in Limburg: Rekeningen van het Overkwartier. Ibidem, blz. 568-594.
- GOOSSENS, J. H. W. Begrafenislijst van het klooster Mariawijngaard te Weert, 1548-1779. In: Msg. 16 (1894), blz. 21-22. (Tekstuitg.).
- Groot Gelders Placaet-Boeck, zie: W. VAN LOON.
- HABETS, J. Een vijftal stukken betreffende de Hervorming te Weert, 1583-1584. In: Publ. 12 (1875), blz. 225-248.
- HANSSEN, H. Inventaris van het oud archief der stad, municipaliteit en gemeente Venlo. Venlo, 1919.

- HAVENSIUS, A. *Historica relatio duodecim martyrum cartusianorum qui Ruræmundæ in ducatu Geldriae anno 1572 agonem suum feliciter compleverunt.* Gandavi, 1608. (In werkelijkheid herdruk van ca. 1753).
- [HEERDT, GERTRUDIS VAN]. *Chroniek van het vrouwenklooster In de Ode, later Trans-Cedron, te Venloo.* Ingel. en uitgeg. door J. HABETS. In: *Publ.* 16 (1879), blz. 427-505.
- Inventaris van het oud archief der gemeente Roermond, zie: [SIVRÉ, J. B.].
- JANSSEN DE LIMPENS, K. J. TH. *Geldersche wyssensissen van het hoofdgerecht te Roermond; „t Nye Boeck”.* [1459-1487]. Utrecht, 1953. (Werken Ver. tot uitg. bronnen oud-vaderl. recht 3e r., 16).
- *Rechtsbronnen van het Gelders Overkwartier te Roermond.* Utrecht, 1965. (Werken Ver. tot uitg. bronnen oud-vaderl. recht 3e r., 20).
- KLEIJNTJENS, J. C. J. *Stukken betreffende ketterij en beeldenstorm te Venlo.* In: *Bijdr. med. Hist. Gen.* 56 (1935), blz. 1-68.
- KNIPPENBERGH, JOANNES. *Historia ecclesiastica ducatus Geldriae.* Bruxellis, 1719. *Kroniek der stad Roermond*, zie: [RIJCKENROY, JAN VAN].
- Kronijk uit het klooster Maria-Wijngaard*, zie: [LUYTEN, MARIA].
- LOON, W. VAN. *Groot Gelders Placaet-Boeck, inhoudende de placæten ende ordonnantiën . . . sedert den jaere 1543 tot den jaere 1700 uitgegeven.* [Voortgezet door] H. CANNegieter. Nijmegen, enz., 1701-1740, 3 dln. (I-II: verz. door Van Loon, Nijm. 1701, 1703).
- [LUYTEN, MARIA]. *Kronijk uit het klooster Maria-Wijngaard te Weert, 1442-1587.* Uitgeg. door CH. CREEMERS. In: *Publ.* 12 (1875), blz. 145-224.
- Narratio de obsidione et expugnatione Ruremundæ, 1637.* Ingel. en uitgeg. door J. B. SIVRÉ. In: *Publ.* 8 (1871), blz. 333-378.
- [RIJCKENROY, JAN VAN]. *Kroniek der stad Roermond van 1562-1638.* Ingel. en uitgeg. door FR. NETTESHEIM. In: *Publ.* 7 (1870), blz. 429-487; 10 (1873), blz. 98-344; 12 (1875), blz. 249-386.
- SCHILFGAARDE, A. P. VAN. *Het archief van het huis Bergh. I.* [Arnhem], 1932.
- [SIVRÉ, J. B.] *Inventaris van het oud archief der gemeente Roermond. Bijlagen tot het verslag van den toestand der Gemeente over 1868, 1871, 1874, 1881. Roermond, [ca. 1869-1882].* 4 dln. (Regesten).
- SPLINTER HELMICH. *Journal van 1572 tot 1589.* Medeg. door R. FRUIN. In: *Kron. Hist. Gen.* 31 (1875), blz. 159-281.
- VEEN, J. S. VAN. *Bijdrage tot de geschiedenis van Venlo in de jaren 1578-1581.* In: *Msg.* 35 (1913), blz. 19-22, 27-29. (Tekstuitg.).
- *Bijdragen tot de geschiedenis van Venlo in de jaren 1579-1581.* In: *Limb. Jrb.* 24 (1918), blz. 45-57. (Tekstuitg.).
- *Krijgsbedrijven in de omstreken van Nijmegen in het jaar 1584.* In: *Gelre* 30 (1927), blz. 225-233. (Tekstuitg.).
- *Een onbeschaamde brief, [1564].* In: *Msg.* 39 (1919), blz. 39-40. (Tekstuitg.).
- *Venlosche varia. 1: De poortsleutels van Venlo (1568).* In: *Limb. Jrb.* 22 (1916), blz. 104-105. (Tekstuitg.).
- *Venlosche varia, 5: Venlo tegen Alva.* In: *Limb. Jrb.* 22 (1916), blz. 111-113. (Tekstuitg.).

- Het verzet tegen de installatie van Wilhelmus Lindanus als bisschop van Roermond (1563-1569). In: Publ. 44 (1908), blz. 149-171. (Tekstuitg.).
- WIN, J. TH. H. DE. Inventaris van het oud-archief der gemeente Weert tot 1795 en van de gedeponeerde oud-archieven. [Maastricht], 1956.
- WIJNGAARD, N. Lieder en van MECHTELDIS VAN LOM en andere annunciaten, voorafgegaan door de Transcedron-kroniek van BARBARA DE PUT. Zwolle, 1957. (Zwolse drukken en herdrukken, 25).

a. Gulik. Kleef. Vrije rijksheerlijkheden. Aken

- BELOW, G. VON. Landtagsakten von Jülich-Berg. [1400-1589]. Düsseldorf, 1895, 1907. 2 dln. (Publik. Gesellsch. für rhein. Geschichtsk., 11).
- DUNCKEL, AUG. Kurze Chronik von Sittard, von 900 bis 1755, erschienen im Almanach von Aug. Dunckel für das Jahr 1823, fortgesetzt . . . , von 1757 bis in 1891, von B. A. POTHAST. Sittard, 1891.
- ESCHBACH, H. Die Erkundigung über die Gerichtsverfassung im Herzogtum Jülich von 1554 und 1555. In: Beitr. Gesch. Niederrh. 17 (1902), blz. 116-131. (Tekstuitg.).
- GOLDSCHMIDT, H. Die erste brandenburgische Besitzergreifung in Jülich. In: Ztschr. Aach. Geschver. 33 (1911), blz. 158-167. (Tekstuitg.).
- HABETS, J., en A. J. FLAMENT. De archieven van het kapittel der vorstelijke rijksabdij Thorn. II. 's-Gravenhage, 1899. (I: De archieven . . . der hoogadellijke rijksabdij Thorn. 1889 - Tekstuitg.).
- [JANSEN, M. J.]. Bescheiden berustende op het Archief te Sittard (vanaf 1609); chronologisch register. In: Publ. 17 (1880), blz. 215-350.
- KLOCKER, MELCH. Das Tagebuch des Aachener Stadtssyndicus -, von 1602-1608. [Mitgeth.] von K. WERTH. In: Aus Aachens Vorzeit 3 (1890), blz. 1-11, 17-24, 33-41; 4 (1891), blz. 80-87, 125-130; 7 (1894), blz. 81-92.
- LACOMBLET, TH. J. Archiv für die Geschichte des Niederrheins, I. Düsseldorf, 1831. (Grotendeels tekstuitg.).
- MAURENBRECHER, R. [M.]. Die Rheinpreussischen Landrechte. Bonn, 1830-1831. 2 dln. (Tekstuitg.).
- MIRBACH, W. VON. Kriegsschäden, welche das Herzogthum Jülich durch Einlagerungen und Durchzüge spanischer und kurkölnischer Truppen in den Jahren 1568 bis 1589 erlitten hat. In: Ztschr. Aach. Geschver. 3 (1881), blz. 279-327. (Tekstuitg.).
- OLDENBARNEVELT, JOHAN VAN. Memorie over de Guliksche zaken, (1614). Medeg. door J. J. JANSEN. In: Bijdr. med. Hist. Gen. 19 (1898), blz. 184-230.
- De protestantsche gemeente te Sittard van 1609-1709. Naar een handschrift in het Prov. Kerkelijk Archief te Coblenz. In: Limb. Jrb. 17 (1911), blz. 291-298.
- RAUSCHEN, G. Mitteilungen zur Geschichte des Jülich-Klevischen Erbfolgestreites aus dem Gangelter Stadtbuch. In: Ztschr. Aach. Geschver. 33 (1911), blz. 77-81.
- REDLICH, O. R. Jülich-Bergische Kirchenpolitik am Ausgang des Mittelalters und in

der Reformationszeit. [1400-1591]. Bonn, 1907-1915. 3 dln. (Publik. Gesellschaft für rhein. Geschichtsk., 28. — Tekstuitg.).

SCHAUMBURG, E. VON. Kurfürstlich brandenburgische Besitzergreifung im Herzogthum Jülich, im April und Mai 1609; [Instrumentum publicum u.s.w.] In: Ztschr. Aach. Geschver. 3 (1881), blz. 240-265 (Tekstuitg.).

SCOTTI, J. J. Sammlung der Gesetze und Verordnungen, welche in den ehemaligen Herzogthümern Jülich, Cleve und Berg . . . über Gegenstände der Landeshoheit, Verfassung, Verwaltung und Rechtspflege ergangen sind, [1475-1815]. Düsseldorf, 1821-1822. 3 dln. regbnd.

— Sammlung der Gesetze und Verordnungen, welche in dem Herzogthum Cleve und in der Graffschaft Mark über Gegenstände der Landeshoheit, Verfassung, Verwaltung und Rechtspflege ergangen sind, [1418-1816]. Düsseldorf, 1826. 4 dln.

d. Luik en Loon

BORMANS, S. Répertoire chronologique des conclusions capitulaires du chapitre cathédral de St. Lambert, à Liège. In: Anal. hist. eccl. Belg. 12 (1875), blz. 220-256.

CAUCHIE, A., et A. VAN HOVE. Documents concernant la principauté de Liège (1230-1532); spécialement au début du 16e siècle; extraits des papiers du cardinal Jérôme Aléandre. Bruxelles, 1908-1920. 2 dln.

MÉAN, PIERRE DE. Recueil des poincts marquez pour coustumes du Pays de Liège, reveuz l'an 1642 par les députez de Son Altesse et de ses Estats. 2e éd. Liège, 1667.

Moorderij op de Kempische landlieden door de Lorreinen, [1648. Bericht van tijdgenoot, medeg. door A. J. HENDRIX]. In: 't Daghet in den Oosten 9 (1893), blz. 72-73.

ROUHART-CHABOT, J., et ET. HÉLIN. Admissions à la bourgeoisie de la cité de Liège, 1273-1794. Liège, 1962. (Public. Soc. des Bibliophiles liégeois, 47. — Regesten).

e. Maastricht

BERGERON, F. Voyage ès Ardennes, Liège et Pays-Bas en 1619. Publ. par H. MICHE-LANT. Liège, 1875. (Public. Soc. des Bibliophiles liégeois, 13).

BLONDEN, J. L. Inhoud der raadsnotulen omtrent de inneming van Maastricht in 1632. In: Msg. 52 (1932), blz. 13-15.

Chronijk van Maastricht van 1578 tot 1762. In: Msg. 5 (1883), blz. 924-924*, 925-928; 6 (1884), blz. 931-932, 935-936, 939-940, 944, 946-948, 950-952, 955-956.

CRAHAY, L. Coutumes de la ville de Maestricht. Bruxelles, 1876. (Recueil des anc. coutumes de la Belg.).

FEENSTRA, R. Het stadsrecht van Maastricht van 1220. Uitgeg. naar een afschrift uit de papieren van Viglius, met gegevens over enkele oorkonden betr. voorgedij-

- rechten van de hertog van Brabant. In: Verslagen en meded. Ver. tot uitg. der bronnen van het oud-vaderl. recht 11, nr. 3 (1958), blz. 519-535.
- FLAMENT, A. J. Korte inhoud van de resolutiën der Staten-Generaal gezonden aan de commissarissen-instructeurs van Brabantsche zijde te Maastricht, [1632-1699]. In: Publ. 49 (1913), blz. 1-160; 50 (1914), blz. 1-256; 51 (1915), blz. 173-316; 54 (1918), blz. 105-164; 55 (1919), blz. 9-40. (Ook voor de Staatse Landen van Overmaas).
- FRANQUINET, G. D. Quatrain sur l'attaque de Maestricht en 1592. Lettre de Grobendonck, de 1594, au sujet de tentatives sur Maestricht et Huy. In: Publ. 14 (1877), blz. 155-159.
- Geschiedkundige aanmerkingen nopens de opkomst en den voortgang der stad Maastricht, zie: [LENARTS, L. E. J. DE].
- [GULPEN, PHIL. VAN]. Kroniek der stad Maastricht, van haren oorsprong af tot in juni van het jaar 1862. Medeg. door J. M. H. EVERSEN. In: Msg. 7 (1885), blz. 1131-1132, 1134-1135; 8 (1886) - 11 (1889), passim.
- HABETS, J. Twee historische beschrijvingen der parochiekerk van St. Mathias te Maastricht. In: Publ. 29 (1892), blz. 375-444.
- HUNTJENS O. P., v. Chronicon abbreviatum conventus Mosae-Trajectensis Ordinis Praedicatorum. Bew. door G. A. MEIER. In: Publ. 46 (1910), blz. 1-140.
- HURGES, PHIL. DE. Voyage à Liège et à Maestricht en 1615. Publ. par H. MICHELANT. Liège, 1872. (Public. Soc. de Bibliophiles liégeois, 11).
- Kroniek der stad Maastricht . . . tot 1862, zie: [GULPEN, PHIL. VAN].
- [LENARTS, L. E. J. DE]. Geschiedkundige aanmerkingen nopens de opkomst en den voortgang der stad Maastricht. Uitgeg. door J. HABETS. In: Publ. 1 (1864), blz. 154-179, 225-261; 2 (1865), blz. 3-98; 3 (1866), blz. 3-40.
- NISPEN TOT SEVENAER, E. O. M. VAN. Maastrichtsche grafsteenen: [Robert van Ittersum]. In: Publ. 67 (1931), blz. 412-413.
- De protestantsche beroerten te Maastricht in 1566 en 1567 verhaald door eenen tijdgenoot. Uitgeg. door J. HABETS. In: Publ. 11 (1874), blz. 347-378.
- Recueil der recessen, wegens beyde de genaedige heeren ende princen, alhier geëmaneert in den jaere 1665. Maastricht, 1719.
- Relation du siège et du bombardement de la ville de Maestricht, par Frédéric Henri, prince d'Orange Nassau, soutenus en 1632, [etc.]. Introd. et publ. par ARN. SCHAEPKENS. In: Annales 2 (1856/58), blz. 105-122.
- Stukken betreffende den staat der stad Maastricht, in 't najaar van 1633. In: Kron. Hist. Gen. 29 (1873), blz. 218-228.

C. LITERATUUR

I. ALGEMEEN OF M.B.T. GEBIEDEN BUITEN HET LIMBURGSE MAASDAL EN HET LAND VAN DE NEDERRIJN

a. Algemene, c.q. politieke geschiedenis. Bestuurs- en rechtsinstellingen. Krijgswezen

- ALBERTS, W. JAPPE. Die östlichen Niederlande und der Niederrhein im Mittelalter. In: Ann. Hist. Ver. Niederrh. 166 (1964), blz. 7-24.
- BAELDE, M. De Collaterale Raden onder Karel V en Filips II (1531-1578); bijdrage tot de geschiedenis van de centrale instellingen in de 16e eeuw. Brussel, 1965. (Verhandelingen Kon. Vlaamse Acad., kl. der Letteren, 60).
- BLOK, P. J. Geschiedenis van het Nederlandsche volk. 2e dr. III. Leiden, 1914.
- DHONDT, J. Les assemblées d'Etats en Belgique avant 1795. In: Standen en Landen 33 (1965), blz. 195-260.
- ESSEN, A. VAN DER. Quelles étaient les „dix-sept provinces” des Pays-Bas? In: Deux mille ans d'histoire, Bruxelles 1946, blz. 149-158.
- FEENSTRA, R. A quelle époque les Provinces-Unies sont-elles devenues indépendantes en droit à l'égard du Saint-Empire? In: Tijdschr. voor rechtsgeschiedenis 20 (1952), blz. 30-63, 182-218, 479-480.
- Das rechtliche Verhältnis der Niederlande zum Reich. In: Landesgeschichte und Universalgeschichte; Niederschrift über Verhandlungen in Berg-en-Dal, 27.-30. Okt. 1957, Utrecht 1958, blz. 17-24.
- FOCKEMA ANDREAE, S. J. De Nederlandse staat onder de Republiek. Amsterdam, 1961. (Verhandelingen Kon. Ned. Akad., afd. Letterk. n.r., 68, nr. 3).
- FRUIN, R. De zeventien provinciën en haar vertegenwoordiging in de Staten-Generaal. In: Bijdr. v.d. gesch. oudhk. 3e r., 7 (1893), blz. 310-339.
- Geschiedenis der staatsinstellingen in Nederland tot den val der Republiek. Uitgeg. door dr. H. T. COLENBRANDER. 2e, bijgew. dr. 's-Gravenhage, 1922.
- GEBHARDT, BR. Handbuch der deutschen Geschichte. II: Von der Reformation bis zum Ende des Absolutismus; 16. bis 18. Jahrh. Hrsg. von H. GRUNDMANN. 4er Nachdr. der 8en neubearb. Aufl. 1955. Stuttgart, 1961.
- GEYL, P. Gebruik en misbruik der geschiedenis. Groningen, enz., 1956. (Hist. studies Inst. voor Geschiedenis Rijksuniv. Utrecht, 7).
- Geschiedenis van de Nederlandse stam in zes delen. II: 1581-1648. Amsterdam, 1961. (1e dr. Amst. 1934).
- The revolt of the Netherlands, [1555-1609]. 2nd ed. London, [1958].
- GILISSEN, J. Les Etats-Généraux des Pays de par deça (1464-1632). In: Standen en Landen 33 (1965), blz. 261-321.
- Les phases de la codification et de l'homologation des coutumes dans les XVII provinces des Pays-Bas. In: Tijdschr. voor rechtsgeschiedenis 18 (1950), blz. 36-67, 239-290.
- GOSSÉS, I. H., en N. JAPIKSE. Handboek tot de staatkundige geschiedenis van Nederland. 3e herz. dr., bew. door R. R. POST en N. JAPIKSE. 's-Gravenhage, 1947.
- LONCHAY, H. La rivalité de la France et de l'Espagne aux Pays-Bas (1635-1700);

- étude d'histoire diplomatique et militaire. Bruxelles, 1896. (Mém. couronnés publ. par l'Acad. Roy. de Belg., 54).
- PETRI, FR. Nordwestdeutschland in der Politik der Burgunderherzöge. In: Fr. Petri en W. Jappe Alberts, Gemeinsame Probleme deutsch-niederländischer Landes- und Volksforschung, Groningen 1962, blz. 92-126. (Bijdragen Inst. voor Middeleeuwse Gesch. Rijksuniv. Utrecht, 32).
- PIRENNE, H. Histoire de Belgique. IV-V. Bruxelles, 1911, 1920.
- POT, C. W. VAN DER. Bestuurs- en rechtsinstellingen der Nederlandse provinciën. Zwolle, 1949.
- POULLET, E. Les gouverneurs de province dans les anciens Pays-Bas catholiques. Bruxelles, 1873.
- SCHILLINGS, A. H. Overzicht van de geschiedenis onzer instellingen. Brussel, [1945].
- SCHULTZE, J. Von der Mark Brandenburg zum Preussenstaat. In: Preussen; Epochen und Probleme seiner Geschichte, Berlin 1964, blz. 31-56.
- SICKENGA, F. N. Bijdrage tot de geschiedenis der belastingen in Nederland. Leiden, 1864.
- Het Staatsche leger, 1568-1795. Onder toezicht van den chef van den Generalen Staf bew. door F. J. G. TEN RAA, F. DE BAS, J. W. WIJN. Breda enz., 1911 -. (Gevorderd tot 1715; vanaf VIII uitgeg. door de Krijgsgesch. afd. van de Gen. Staf.-I-V, bew. door Ten Raa en De Bas. 1911-1921; VI, bew. door Ten Raa. 1940).
- TEX, J. DEN. Oldebarnevelt. Haarlem, 1960 -. (I: Opgang, 1547-1588. 1960; II: Oorlog, 1588-1609. 1962; III: Bestand, 1609-1619. 1966).
- WERFF, Y. P. W. VAN DER. Breda, speelbal tussen Noord en Zuid in de Tachtigjarige oorlog. In: Verslagen Akademiedagen Kon. Ned. Akad. 10 (1957), blz. 72-92.

b. Andere onderwerpen

- FOCKEMA ANDREAE, S. J. Hessenwegen. Amsterdam, 1957. (Meded. Kon. Ned. Akad., afd. Letterk. n.r., 20, nr. 11).
- Geschiedenis van de Kerk in Nederland. Door A. G. WEILER, O. J. DE JONGH, L. J. ROGIER, [e.a.] Utrecht, 1962.
- HAZART, CORN. Kerckelycke historie van de gheheele werelddt, naemelyck van de voorgaende ende teghenwoordighe eeuw, [enz.] Antwerpen, Mich. Cnobbaart, 1669.
- MOLS, R. Introduction à la démographie historique des villes d'Europe du 14e au 18e siècle. II. Louvain, 1955. (Univ. de Louvain. Recueil de travaux d'hist. et de philol. 4e s., 1).
- RAMAER, J. C. De middelpunten van bewoning in Nederland, voorheen en thans. In: Tijdschr. van het Kon. Ned. Aardrksk. Genootschap 2e s., 38 (1921), blz. 1-38, 174-215.
- ROGIER, L. J. Geschiedenis van het katholicisme in Noord-Nederland in de 16^e en de 17^e eeuw. Amsterdam, 1945-1947. 3 dln.
- De protestantisering in het Noorden. In: Alg. gesch. Ned. V (1952), blz. 326-364.

- SCHOENFELD, M. Wegnamen. In: Meded. van de Ver. voor Naamkunde te Leuven en de Comm. voor Naamk. te Amsterdam 33 (1957), blz. 1-5, 49-66, 129-151.
- TEX, J. DEN. Nederlandse studenten in de rechten te Padua. In: Meded. van het Ned. Hist. Instituut te Rome 36 r., 10 (1959), blz. 45-165.
- VERHEYDEN, A. L. E. Le martyrologe protestant des Pays-Bas du Sud au 16e siècle. Bruxelles, 1960. (Collection hist. du protestantisme en Belg., 8).
- VOSSLER, K. Lope de Vega. München, 1947.
- WEE, H. VAN DER. Conjunctuur en economische groei in de Zuidelijke Nederlanden tijdens de 14e, 15e en 16e eeuw. Brussel, 1965. (Meded. Kon. VI. Acad., kl. der Letteren, 27, nr. 3).
- WOLTJER, J. J. Friesland in hervormingstijd. Leiden, 1961.

c. Afzonderlijke tijdvakken

1543-1568

- ALFEN, H. VAN. Bijdrage tot de kennis der graanduurtebestrijding in 1565. In: Bijdr. vad. gesch. oudhk. 6e r., 9 (1930), blz. 98-103.
- ARNOULD, M. A., Les répercussions démographiques du sac de Binche en 1554. In: Mélanges G. Smets, Bruxelles 1952, blz. 57-71.
- BAELDE, M. Financiële politiek en domaniale evolutie in de Nederlanden onder Karel V en Filips II (1530-1560). In: Tijdschr. voor geschiedenis 76 (1963), blz. 14-33.
- CRAEYBECKX, J. Alva's tiende penning, een mythe? In: Bijdr. med. Hist. Gen. 76 (1962), blz. 10-42.
- Maria van Hongarije landvoogdes. De oorlogen tegen Frankrijk. 1531-1555. In: Alg. gesch. Ned. IV (1952), blz. 97-122.
- DIERICKX, M. De eerste jaren van Filips II, 1555-1567. Ibidem, blz. 305-349.
- De oprichting der nieuwe bisdommen in de Nederlanden onder Filips II. 1559-1570. Antwerpen enz., 1950.
- HENNE, A. Histoire du règne de Charles-Quint en Belgique. IX. Bruxelles, 1859.
- JONG, O. J. DE. De Reformatie in Culemborg. Assen, [1957].
- MEISCHKE, R. Het architectonisch ontwerp in de Nederlanden ged. de late middel-eeuwen. In: Bull. van de Ned. Oudheidk. Bond 6e s., 5 (1952), kol. 161-230.
- ROELINK, J. Bij de herdenking van het Wonderjaar. 1566-1966. In: Bijdr. gesch. Ned. 20 (1965/66), blz. 286-299.
- ROSENFELD, P. The provincial governors from the minority of Charles V to the revolt. In: Standen en Landen 17 (1959), blz. 1-63.
- STRUBBE, E. I., en J. CRAEYBECKX. Staatsinrichting en krijgswezen. [1477-1567]. In: Alg. gesch. Ned. IV (1952), blz. 123-153.
- VERHEYDEN, A. L. E. Geschiedenis der doopsgezinden in de Zuidelijke Nederlanden. Brussel, 1959.
- WATER, J. W. TE. Historie van het Verbond en de smeekschriften der Nederlandsche edelen . . . , 1565-1567. Middelburg, 1776-1796. 4 dln.

WAUTERS, A. Anthoin de Lalaing, comte d'Hooghstraeten. In: Biogr. nat. Belg. XI (1890/91), kol. 85-91.

1568-1588

BLOK, P. J. Moordplan tegen Alva (oct. 1568). In: Bijdr. vad. gesch. oudhk. 6e r., 4 (1926), blz. 1-8.

DIERICKX, M. De lijst der veroordeelden door de Raad van Beroerten. (N.a.v. A.L.E. VERHEYDEN, Le Conseil des Troubles; liste des condamnés, 1567-1573, Brux. 1961). In: Belg. tijdschr. voor filologie en geschiedenis 40 (1962), blz. 415-422.

DIJK, J. H. VAN. Bedreigd Delft. In: Bijdr. vad. gesch. oudhk. 6e r., 6 (1928), blz. 177-198.

ESSEN, L. VAN DER. Alexandre Farnèse, prince de Parme, gouverneur-général des Pays-Bas (1545-1592). Bruxelles, 1933-1937. 5 dln.

— Kritisch onderzoek betreffende de oorlogsvoering van het Spaanse leger in de Nederlanden in de 16e eeuw, nl. de bestraffing van opstandige steden. I: [onder Alva]; V: 1578-1579. Brussel 1950, 1956. (Meded. Kon. Vlaamse Acad., kl. der Letteren 12, nr. 1; 18, nr. 1).

— De Unies, 1578-1579. In: Alg. gesch. Ned. V (1952), blz. 116-139.

FRUIN, R. Alva's plan van veldtocht voor 1572. (1895). In: Verspreide geschriften, II, 's-Gravenhage 1900, blz. 211-234.

GELDER, H. A. ENNO VAN. De reactie op de beeldenstorm, 1567-1572. In: Alg. gesch. Ned. V (1952), blz. 1-29.

— Van opstand via vrede naar oorlog, 1576-1578. Ibidem, blz. 75-115.

GEURTS, P. A. M. De Nederlandse opstand in de pamfletten, 1566-1584. Nijmegen, 1956.

GORRIS, G. De politiek van Willem van Oranje in het godsdienstige. In: Historisch Tijdschrift 12 (1933), blz. 5-44.

JONGE, J. C. DE. De Unie van Brussel des jaars 1577. 's-Gravenhage, 1825.

KESSEN, A. Het Wilhelmus van Nassouwe en zijn auteur. In: Publ. 85 (1949), I, blz. 333-344.

PIRENNE, L. P. L. 's-Hertogenbosch tussen Atrecht en Utrecht. Tongerlo, [1959].

RACHFAHL, F. Wilhelm von Oranien und der niederländische Aufstand (bis 1568/69). III. 's-Gravenhage, 1924.

SCHELVEN, A. A. VAN. Een moordplan van den Vader des vaderlands? In: Bijdr. vad. gesch. oudhk. 6e r., 5 (1927), blz. 1-10.

TROSÉE, J. A. G. C. Het verraad van George van Lalaing, graaf van Rennenberg, baron van Ville, [enz.] 's-Hertogenbosch, 1894.

VOSTERS, S. A. Een Spaans soldaat over Breda ten tijde van Parma. In: Jaarb. van de gesch.- en oudheidk.kring „De Oranjeboom” 13 (1960), blz. 102-120.

1588-1632

BRANTS, V. La Belgique au 17e siècle; Albert et Isabella; études d'histoire politique et sociale. Louvain, 1910.

- ESSEN, L. VAN DER. Politieke geschiedenis van het Zuiden, 1585-1609. In: *Alg. gesch. Ned.* V (1952), blz. 245-282.
- HOEK, J. J. VAN DEN. De veldtocht van prins Maurits in 1597. 's-Gravenhage, 1914.
- ISACKER, PH. VAN. Pedro Enriquez de Azevedo, graaf van Fuentes, en de Nederlanden (1592-1596). In: *Annales de la Soc. d'Emulation de Bruges* 60 (1910), blz. 205-236.
- KLEIJNTJENS, J. C. J. Mislukt plan van een inval in de Betuwe in 1606. In: *Gelre* 37 (1934), blz. 163-173.
- KOOPERBERG, L. M. G. Een muiterij in den Spaanschen tijd; de muiters van Hoogstraten (1602-1604). In: *Bijdr. v. d. gesch. oudhk.* 5e r., 5 (1918), blz. 113-172.
- PIRENNE, L. P. L. De nationale betekenis van het beleg van 's-Hertogenbosch in 1629. In: *Varia historica Brabantica*, I, 's-Hertogenbosch 1962, blz. 193-217.
- POELHEKKE, J. J. 't Uytgaen van den Treves; Spanje en de Nederlanden in 1621. Groningen, 1960. (*Hist. studies Inst. voor Geschiedenis Rijksuniv. Utrecht*).
- VANDERLINDEN, H. Gaston de Spinola. In: *Biogr. nat. Belg.* XXIII (1921/24), kol. 426-428.
- VILLA, A. RODRIGUEZ. Ambrosio Spinola, primer marqués de los Balbases. Madrid, 1904.
- Don Francisco de Mendoza, almirante de Aragón. Madrid, 1899.
- WYMANS, G. Les mutineries militaires, de 1596 à 1606. In: *Standen en Landen* 39 (1966), blz. 103-121.

1632-1648

- BOER, M. G. DE. Die Friedensunterhandlungen zwischen Spanien und den Niederlanden in den Jahren 1632 und 1633. Groningen, 1898.
- BLOK, P. J. Frederik Hendrik, prins van Oranje. Amsterdam, 1924. (*Ned. Hist. Bibl.*, 13).
- DICKMANN, FR. Der Westfälische Frieden. Münster, [1959].
- ESSEN, A. VAN DER. Le Cardinal-Infant et la politique européenne de l'Espagne. 1609-1641. I. Bruxelles, 1944.
- GEYL, P. Godsdienst en nationaliteitsgevoel in Noord en Zuid tijdens Frederik Hendrik. (1934). In: *Noord en Zuid; eenheid en tweehed in de Lage Landen*, Utrecht 1960, blz. 162-173.
- Een verzuimde kans; Noord en Zuid in 1632. In: *Kernproblemen van onze geschiedenis*, Utrecht 1937, blz. 42-64.
- HALLEMA, A. Acties en petitie van de Bredase classis in verband met de Munsterse vrede van 1648. In: *Ned. archief voor kerkgeschiedenis n.r.*, 45 (1963), blz. 152-165.
- LEFÉVRE, J. Het Zuiden onder Spaans bewind, 1621-1648. In: *Alg. gesch. Ned.* VI (1953), blz. 288-306.
- MOMMERS, A. R. M. Brabant; van generaliteitsland tot gewest, 1629-1796. I. Utrecht, 1953.
- PETRI, FR. Der Friede von Münster und die Selbständigkeit der Niederlande. In: *Westfalen* 37 (1959), blz. 17-28.

- POELHEKKE, J. J. Mazarin's vroegste betrekkingen met de Nederlanden. In: *Bijdr. gesch. Ned.* 16 (1961), blz. 1-57.
- Politieke ontwikkeling der Republiek onder Frederik Hendrik tot 1643. In: *Alg. gesch. Ned.* VI (1953), blz. 231-260.
- De Vrede van Munster. 's-Gravenhage, 1948.
- De Vrede van Munster. In: *Alg. gesch. Ned.* VI (1953), blz. 384-410.
- SABBE, M. Brabant in 't verweer; bijdrage tot de studie der Zuid-Nederlandsche strijdliteratuur in de eerste helft der 17e eeuw. Antwerpen, 1933.
- Zuid-Nederlandsche schimpgedichten tegen Frederik-Hendrik, 1635-1636. In: *Versl. med. Kon. VI. Acad.*, 1929, blz. 661-707.
- SMIT, C. Het vredesverdrag van Munster, 30 januari 1648. Leiden, 1948.
- WIJN, J. W. Krijgsbedrijven onder Frederik Hendrik. In: *Alg. gesch. Ned.* VI (1953), blz. 261-287.

1648-1663

- BOGAARD, M. TH. UIT DEN. De gereformeerden en Oranje tijdens het eerste stadhouderloze tijdperk. Groningen enz., 1954.
- DESPRETZ-VAN DE CASTEELE, S. Het protectionisme in de Zuidelijke Nederlanden gedurende de tweede helft der 17e eeuw. In: *Tijdschr. voor geschiedenis* 78 (1965), blz. 294-317.
- FRANKEN, A. M. A. Coenraad van Beuningen's politieke en diplomatieke activiteiten in de jaren 1667-1684. Groningen, 1966.
- FRUIN, R. Over de oorlogsplannen van Willem II na zijn aanslag op Amsterdam in 1650. In: *Bijdr. v.d. gesch. oudhk.* 3e r., 9 (1896), blz. 1-40.
- HOOGSTRATEN, F. J. K. VAN. Proeve eener geschiedenis der Chambre Mi-Partie, in de tweede helft der 17e eeuw te Mechelen en Dordrecht gevestigd. Utrecht, 1860.
- HUBERT, E. Les Pays-Bas espagnols et la République des Provinces-Unies depuis la paix de Munster jusqu'au traité d'Utrecht, (1648-1713); la question religieuse et les relations diplomatiques. Bruxelles, 1907. (*Mémoires publ. par la cl. des Lettres de l'Acad. Roy. de Belg.* n.s., 2).
- KESTING, H. Geschichte und Verfassung des Niedersächsisch-Westfälischen Reichsgrafen - Kollegiums. In: *Westfälische Zeitschrift* 106 (1956), blz. 175-246.
- LEFÈVRE, J. Het slotbedrijf van het Spaanse régime in de Zuidelijke Nederlanden (1648-1700). In: *Alg. gesch. Ned.* VII (1954), blz. 91-122.
- MOLSBERGE, E. C., Frankrijk en de Republiek der Vereenigde Nederlanden, 1648-1662. Rotterdam, 1902.
- PIRENNE, L. P. L. De generaliteitslanden van 1648 tot 1795. In: *Alg. gesch. Ned.* VIII (1955), blz. 315-351.
- POELHEKKE, J. J. Het Staatse bemiddelingsvoorstel aan Spanje en Frankrijk in het najaar van 1650. 's-Gravenhage, 1965. (*Meded. van het Ned. Hist. Instituut te Rome* 35, afl. 3).
- PREVOST, M. Antoine Brun. In: *Dict. biogr. franç.* VII, Paris 1956, kol. 507-508.

ROGIER, L. J. De vestiging van de Ware Vrijheid (1648-1672). In: Alg. gesch. Ned. VII (1954), blz. 1-26.

2. M.B.T. HET LIMBURGSE MAASDAL EN HET LAND VAN DE NEDERRIJN

a. Algemene, c.q. politieke geschiedenis. Bestuurs- en rechtsinstellingen. Krijgswezen

ALFEN, H. VAN. Officieele berichten omtrent het gevecht bij Daelhem (25 april 1568). In: Bijdr. vad. gesch. oudhk. 6e r., 7 (1928), blz. 279-288.

BACHIENE, W. A. Vaderlandsche geographie, of Nieuwe tegenwoordige staat en hedendaagsche historie der Nederlanden. V. Amsterdam, 1791.

BAKHUIZEN VAN DEN BRINK, R. C. Andries Bourlette. (Een hoofdstuk uit de geheime geschiedenis van den vrijheidsoorlog. 1568). In [zijn]: Cartons voor de geschiedenis van den Ned. vrijheidsoorlog, 3e dr., 's-Gravenhage 1891, blz. 95-185. (Oorspr. in: De Gids, 1844).

BOEREN, P. C. Bestuurs- en rechtsinstellingen, ca. 1300-1500. In: Limb. Verleden, II, blz. 68-117.

— Oud- en nieuw Limburg. In: Tijdschr. voor Ned. taal- en letterk. 80 (1964), blz. 81-92.

BOUMAN, P. J. Johan Maurits van Nassau, de Braziliaan. Utrecht, 1947. (Groote figuren uit ons verleden, 2).

CORNELISSEN, J. D. M. Oranje's inval van 1568. In: Historisch Tijdschrift 12 (1933) blz. 96-108.

CRASSIER, L. DE. Dictionnaire historique du Limbourg néerlandais de la période féodale à nos jours. In: Publ. 66 (1930) - 71 (1935), 73 (1937).

DAM VAN ISSELT, W. E. VAN. Onze Duitsche bondgenoten tijdens prins Maurits' veldtocht van 1599. In: Bijdr. vad. gesch. oudhk. 5e r., 5 (1918), blz. 23-77.

— Het voorspel van den veldtocht van 1599. In: Bijdr. vad. gesch. oudhk. 6e r., 8 (1929), blz. 289-300.

DARIS, J. Histoire du diocèse et de la principauté de Liège pendant le 16e siècle. Liège, 1884.

— Histoire du diocèse et de la principauté de Liège pendant le 17e siècle. Liège, 1877. 2 dln.

ENGELBERT, G. Der Hessenkrieg am Niederrhein, [1640-1651]. In: Ann. Hist. Ver. Niederrh. 161 (1959), blz. 65-113; 162 (1960), blz. 35-96.

FLAMENT, A. J. De rechtsbedeeling op het grondgebied van de tegenwoordige provincie Limburg in 1794, met een blik op de voorgeschiedenis. In: Publ. 51 (1915), blz. 3-76.

FRANQUINET, G. D. Les appels à la cour d'Aix-la-Chapelle. In: Publ. 9 (1872), blz. 296-310.

— De Lotharingers hier te lande in 1650-1654. In: Msg. 1 (1879), blz. 4. Geschichte des Rheinlandes von der ältesten Zeit bis zur Gegenwart. Von H. AUBIN, TH. FRINGS, J. HANSEN, [u.a.]. Essen, 1922. 2 dln.

HABETS, J. Les gouverneurs des duchés de Limbourg et de Gueldre. In: Publ. 14 (1877), blz. 181-228.

- Jan van Weert, generaal der Beijersche- en Keizerlijke kavallerie, en Jan van der Croon, gouverneur van Praag en onderkoning van Bohemen. Roermond, 1862.
- HAHLWEG, W. Die Barriere als Grundprinzip niederländischer Politik in Europa, 1646-1715. In: Niederschrift über die Tagung der Arbeitsgemeinschaft für westdeutsche Landes- und Volksf., 1959, in Coesfeld, z. pl. 1960, blz. 62-72.
- Hedendaagsche historie, of Tegenwoordige staat van alle volkeren. 12: Vervolgende de beschrijving der Vereenigde Nederlanden; en vervattende byzonderlyk die der Generaliteitslanden, [enz.] Amsterdam, by Isaak Tirion, 1740.
- HERMESDORF, B. H. D. Uit het rechtsleven tusschen Jeker en Niers. In: Limb. Verleden, I, blz. 249-364.
- HETTEMA, H. De route van prins Willem in 1568. In: Bijdr. vad. gesch. oudhk. 6e r., 3 (1926), blz. 1-36, 312.
- De route van prins Willem I in 1572. In: Bijdr. vad. gesch. oudhk. 6e r., 5 (1927), blz. 193-214; 6 (1928), blz. 17-60.
- Waar trok Alva's leger in 1572 over den Rijn? In: Bijdr. vad. gesch. oudhk. 6e r., 9 (1930), blz. 104-120.
- JOACHIM, E. Die Entwicklung des Rheinbundes vom Jahre 1658; acht Jahre reichsständige Politik, 1651-1658. Leipzig, 1886.
- LAHRKAMP, H. Jan von Werth; sein Leben nach archivalischen Quellenzeugnissen. Köln, 1962.
- Kölnisches Kriegsvolk in der ersten Hälfte des Dreissigjährigen Krieges. (Nach dem Von Virmondschen Familienarchiv). In: Ann. Hist. Ver. Niederrh. 161 (1959), blz. 114-145.
- Die Kriegserinnerungen des Grafen Gronsfeld, [Joost Maximilian von Bronkhorst]. In: Ztschr. Aach. Geschver. 71 (1959), blz. 77-104.
- Lothar Dietrich Freiherr von Bönninghausen; ein westfälischer Söldnerführer des Dreissigjährigen Krieges. In: Westfälische Zeitschrift 108 (1958), blz. 239-366.
- LOJEWSKI, G. VON. Bayern's Weg nach Köln; Geschichte der bayerischen Bistums-politik in der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts. Bonn, 1962. (Bonner hist. Forschungen, 21).
- LONCHAY, H. La principauté de Liège, la France et les Pays-Bas au 17e et au 18e siècle; étude d'histoire diplomatique. Bruxelles, 1890.
- LOSSEN, M. Der Kölnische Krieg. [1561-1586]. Gotha enz., 1882, 1897. 2 dln.
- MEULENERS, J. L. Legertochten tusschen Maastricht en Mook, sedert 1568 tot 1575, en gelijktijdige belastingen en inkwartieringen te Elsloo. In: Publ. 25 (1888), blz. 161-354.
- Les seigneurs de La Rochette et l'avouerie de Fléron, pendant le 17e siècle. In: Publ. 34 (1898), blz. 203-305.
- De slag van Mook, 14 april 1574. In: Publ. 30 (1893), blz. 171-195.
- MÜLLER, C. Kroatische Soldaten am Niederrhein von 1634 bis 1639. In: Kalender für das Kleverland, 1960, blz. 74-79.
- RITMAN, D. De tocht van Lodewijk van Nassau langs de Maas en de slag op de Mooker-

- heide, maart en april 1574. In: Tijdschr. voor geschiedenis 25 (1910), blz. 1-14.
- ROGIER, L. J. Limburg in de Franse tijd. In: Verslagen Akademiedagen Kon. Ned. Akad. 5 (1952), blz. 40-60. (Vgl. ook: IDEM met medew. v. M. G. SPIERTZ, Limburg in de Franse tijd. In: Limb. Verleden, II, blz. 668-703).
- SCHUKKING, W. H. Krijgshou in Limburg. In: Limb. Verleden, II, blz. 356-372, i.h.b. blz. 362-367.
- SLANGHEN, E. Bijdragen tot de geschiedenis van het tegenwoordige hertogdom Limburg. I. Amsterdam en Sittard, 1865; II. Roermond, [1878]. 2 dln. (De artikelen in dl. II zijn eveneens opgenomen in Publ. 15, 1878, - 16, 1879, o.a.: „Een blik op Valkenburg” en „Bijdragen tot de geschiedenis van het Land van Kessel”).
- Tegenwoordige staat der Vereenigde Nederlanden, zie: Hedendaagsche historie, of Tegenwoordige staat . . .
- THOMASSEN, M. H. J. P. Krijgsbedrijven van Alexander Farnese in Limburg en aangrenzende gewesten (1578 en 1579). In: Publ. 27 (1890), blz. 23-142.
- VENNE, J. M. VAN DE. Inleiding [op:] De Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst, V: De provincie Limburg, 3e stuk: Zuid-Limburg uitg. Maastricht, 1e afl. (Aa-Kl). Door W. Marres en J. J. F. W. van Agt. 's-Gravenhage, 1962.
- VERZIJL, J. J. M. H. Jan vrijheer Van der Croon, de Limburgse Jan van Weert, en zijn familie. In: Limb. Leeuw 4 (1955/6), blz. 139-141.
- WELTI, L. Graf Jakob Hannibal I von Hohenems, 1530-1587; ein Leben im Dienste des katholischen Abendlandes. Innsbrück, 1954.
- WIT, J. J. DE, en A. J. FLAMENT. De vorming der heerschappijen op het grondgebied in Limburg of die zich daarover hebben uitgestrekt, van de Romeinsche overheersing tot 1814-1817. In: Publ. 47 (1911), blz. 1-259.

b. Andere onderwerpen

- BAAR, P. A. VAN DEN. Oprichtingsgeschiedenis van het eerste bisdom van Roermond. In: Limb. Verleden, II, blz. 534-550.
- BAX, W. Het protestantisme in het bisdom Luik en vooral te Maastricht, 1505-1612. 's-Gravenhage, 1937, 1941. 2 dln.
- BEUNINGEN, P. TH. VAN. Wilhelmus Lindanus als inquisiteur en bisschop; bijdrage tot zijn biografie (1525-1576). Assen, 1966. (Maaslandse Monografieën, 5).
- BOS, TH. J. A. Het handelsverkeer over de Maas tussen Zuid-Limburg (vooral Eijsden) en Holland (vooral Dordrecht) in de 15e, 16e en 17e eeuw; takken van het geslacht Waelpot te Dordrecht. In: Limb. Leeuw 3 (1954/55), blz. 16-24; (1955/56), blz. 27-28.
- COENEN, D. Die katholische Kirche am Niederrhein von der Reformation bis zum Beginn des 18. Jahrhunderts. Münster, [1967]. (Reformationsgeschichtl. Studien und Texte, 93).
- COENEN, J. De kasteelen van den Maaskant. Maaseik, 1947.
- DIERICKX, M. De oprichting van het bisdom Roermond, 1559-1569. In: Hist. opstellen Roermond, blz. 237-256.

- FRANQUINET, G. D. Histoire des couvents de l'ordre de St. Dominique dans le Limbourg. In: Annales 1 (1854/55), blz. 139-182.
- FRANZEN, A. Die Herausbildung des Konfessionsbewusstseins am Niederrhein im 16. Jahrh. In: Ann. Hist. Ver. Niederrh. 158 (1956), blz. 164-209.
- HABETS, J. Geschiedenis van het tegenwoordig bisdom Roermond en van de bisdommen die het in deze gewesten zijn voorafgegaan. II. Roermond, 1890.
- HALKIN, L. E. Réforme protestante et réforme catholique au diocèse de Liège; histoire religieuse des règnes de Corneille de Berghes et de Georges d'Autriche, princes-évêques de Liège (1538-1557), Liège, 1935.
- HOVE, A. VAN. Etude sur les conflits de juridiction dans le diocèse de Liège à l'époque d'Erard de la Marck (1516-1538). Louvain, 1900.
- JOLLES, J. A. De schuttersgilden en schutterijen van Limburg; overzicht van hetgeen nog bestaat. In: Publ. 72 (1936), blz. 1-139; 73 (1937), blz. 1-135.
- LAU, FR. Die Architektenfamilie Pasqualini, in: Düsseld. Jhrb. 31 (1920/24), blz. 96-154.
- NIESSEN, J. Der Reformationsversuch des Kölner Kurfürsten Hermann V von Wied (1536-1547). In: Rheinische Vierteljahrsblätter 15/16 (1950/51), blz. 298-312.
- ORT, J. A. Oude wegen en landweren in Limburg en aangrenzende gewesten. Leiden, 1884.
- PRICK, W. J. Levensbeschrijving van de veertien Roermondse bisschoppen. In: Limb. Verleden, II, blz. 584-602.
- REDLICH, O. R. Staat und Kirche am Niederrhein zur Reformationszeit. Leipzig, 1938. (Schriften des Ver. für Reformationsgesch., 164).
- RENAUD, J. G. N. Middeleeuwse kastelen in Limburg. In: Bull. van de Ned. Oudheidk. Bond. 6e s., 14 (1961), kol. 109-140.
- RICHARDSON, E. [ps. van E. VON MIRBACH HARFF]. Geschichte der Familie Merode. I. Prag, 1877.
- Histoire de la Maison de Merode, trad. . . . par la princesse JEAN DE MERODE née princesse DE BAUFFREMONT-COURTENAY. Bruxelles, 1955.
- SCHIJNDEL, B. W. VAN. Van Goer. In: Limb. Leeuw 4 (1955/56), blz. 44-45.
- WOUTERS, H. H. E. De betekenis van de archieven voor de gewestelijke en lokale geschiedenis in Limburg. In deze bundel: Grensland en bruggehoofd, blz. 1-53.
- YANS, M. Contribution à l'étude du capitalisme wallon au 17e siècle. In: La vie wallonne 39 (1965), blz. 5-21.

3. M.B.T. AFZONDERLIJKE TERRITORIA

a. *Brabant, Limburg, Landen van Overmaas*

BRABANT, LIMBURG, LANDEN VAN OVERMAAS GEZAMENLIJK

- BRAGT, R. VAN. De Blijde Inkomst van de hertogen van Brabant, Johanna en Wenceslas (3 januari 1356); een inleidende studie en tekstuitgave. In: Standen en Landen 13 (1956), blz. 1-126.

- DARIS, J. Notes historiques sur les anciens Pays d'Outremeuse. In: Anal. hist. eccl. Belg. 12 (1875), blz. 385-435. — O.a.: 2: Les hérétiques au Pays de Limbourg. 5: Part du roi au Pays de Rolduc dans le partage du 26 décembre 1661. (Gedeeltelijk tekstuitg.).
- EVERSEN, J. M. H. Bijdragen tot de geschiedenis der drie landen van Overmaas. In: Msg. 9 (1887), blz. 142-143, 151-152, 153-155, 161-162, 169-170, 174-175.
- FLAMENT, A. J. Cleuter. In: Msg. 8 (1886), blz. 88.
- GOOSSENS, G. [= J. W. H.] Etude sur les Etats de Limbourg et des Pays d'Outremeuse pendant le premier tiers du 18e siècle, suivi du texte de la Notitia de rebus statuum provinciae Limburgensis, par l'abbé NIC. HEYENDAL. Kerkrade, 1910.
- HABETS, A. Geschiedenis van de Landen van Overmaas sedert den vrede van Munster tot aan het Partage-Tractaat. 1648-1662. In: Publ. 33 (1896/97), blz. 135-213. (Tot 1652; niet voortgezet).
- HABETS, J. Liste des engagères des domaines du Limbourg et des trois Pays d'Outremeuse. In: Publ. 26 (1889), blz. 366-372.
- HOMMERICH, L. E. M. A. VAN. Le caractère fédéral des Etats du duché de Limbourg et des autres pays d'Outremeuse. In: Standen en Landen 17 (1959), blz. 100-101.
- Gouvernés et gouvernants dans le duché de Limbourg et les autres pays d'Outremeuse. In: Standen en Landen 33 (1965), blz. 109-116.
- Korte verhandeling over de corporatieve staatsvorm in het hertogdom Limburg en de Landen van Overmaas tijdens de late middeleeuwen. [Leuven, 1937].
- Het ontstaan en de werkzaamheid van het Statencollege van het hertogdom Limburg en van de Landen van Overmaas. In: Tijdschr. voor geschiedenis 65 (1952), blz. 248-249.
- La participation des Etats du Duché de Limbourg et autres pays d'Outremeuse aux réunions des Etats-Généraux 1465-1632. (Getypte tekst).
- Vier Limburgse statencolleges, 1598-1680; een studie van Jacques Thielens. In: Msg. 87 (1968), kol. 77-98.
- JANSSEN DE LIMPENS, K. J. TH. Bijzondere oppergerechten voor het hertogdom Limburg en de Landen van Overmaze. In: Msg. 80 (1961), kol. 65-82.
- Het procesrecht in de drie landen van Overmaze na 1631. In: Msg. 73 (1959), kol. 107-116.
- JONG VAN BEEK EN DONK, J. J. F. DE. Bijdrage tot de geschiedenis van den Raad en Leenhove van Brabant en Landen van Overmaze (1591-1795). Utrecht, 1857.
- LOUSSE, E. Brabant, Limbourg, Outre-Meuse; union monarchique du pays. In: Standen en Landen 17 (1959), blz. 98-100.
- LUZAC, C. J. De Landen van Overmaze, inzonderheid sedert 1662. Leiden, 1888.
- O'KELLY, CH. Les atavars de l'abbaye de Val-Dieu sous l'abbatit de Simon Ranst (1640-1658). In: Leodium 36 (1949), blz. 9-12.
- POLOY, J. La Maison de Goër de Herve. Verviers, 1965. (Archives verviétoises, 8).
- POSWICK, E. Histoire biographique et généalogique de la noblesse limbourgeoise. I. Liège, 1873.

- POSWICK, G. Les délices du duché de Limbourg. [Verviers, 1951].
- RAHLENBECK, CH. Les Pays d'Outremeuse; études historiques sur Dalhem, Fauquemont et Rolduc. Bruxelles, 1888.
- Le protestantisme dans les pays de Limbourg et d'Outre-Meuse. Bruxelles, 1856.
- RYCKEL, A. DE. La cour féodale de l'ancien duché de Limbourg. In: Bull. de la Soc. d'Art et d'Histoire du dioc. de Liège 9 (1895), blz. 273-455.
- SLANGHEN, E. Een blik op Valkenburg en andere landen van Overmaas, (1621-1663). In: Publ. 15 (1878), blz. 343-542. (Vervolg op zijn: Bijdr. tot de gesch. van het tegenw. hertogdom Limburg, I).
- THIELENS, J. Les assemblées d'états du duché de Limbourg et des Pays d'Outremeuse au 17e siècle. In: Standen en Landen 43 (1968).
- THISQUEN, J. Histoire de la ville de Limbourg. In: Bull. Soc. Verv. Arch. Hist. 9 (1927).
- VANDEKERCKHOVE, A. Histoire de l'abbaye de Val-Dieu à travers les siècles. 1215-1954. 2e éd. [Dison], 1954.
- VENNE, J. M. VAN DE. Inventaris van de archieven der besturen en ambtenaren van de Landen van Overmaas. Inleiding. [Maastricht], 1964. (RALM; getypt).
- VALKENBURG. DALEM. 'S-HERTOGENRADE**
- BOEREN, P. C. De abdij Rolduc; godsdienstig en cultureel centrum van het hertogdom Limburg (1104-1804). Maastricht, 1945.
- CORTEN, R. Rolduc in woord en beeld; geschiedenis der abdij Rolduc, voortgezet van 1893 door A. H. M. RUYTEN. [Utrecht, 1902].
- DOHMEN, H. De Bongard; eens de zetel der heerlijkheid Simpelveld en Bochoolz. In: Herle 13 (1963), blz. 48-52.
- Gedenkboek Geleen; van dorp tot Mauritsstad. [Geleen, 1951].
- HABETS, J. Beknopte geschiedenis der proostdij van Meerssen. In: Publ. 25 (1888), blz. 3-160.
- De leenen van Valkenburg. In: Publ. 21 (1884), blz. 153-440; 22 (1885), blz. 3-394.
- HOMMERICH, L. E. M. A. VAN. Beknopte chroniek van de vesting Herle. In: Herle 4 (1954), blz. 29-32.
- Geschiedkundige bijdragen over Heerlen. Heerlen, 1961. Overdruk uit: Jubileumboek Herle.
- Stadskenmerken in Heerlens vrijheidscharter. (13e-17e eeuw). In: Herle 12 (1962), blz. 29-61.
- en F. WELTERS. Gedenkboek Voerendaal. Heerlen, [1949].
- JANSSEN DE LIMPENS, K. J. TH. Geschiedenis der heerlijkheid Oost. In: Publ. 100 (1964), blz. 85-147.
- JONGEN, J. J. Herinneringen aan de Spaanse en Oostenrijkse tijd in het „Land van Herle”. In: Herle 4 (1954), blz. 37-39.
- KLEINTJENS, J. (= J. KLEIJNTJENS). Confiscaties in 's-Hertogenrade, 1569. In: Navorscher 84 (1935), blz. 197-199.

- MOONEN, W. Brunssum de eeuwen door. Z. pl., [1952].
- MORREAU, L. J. Enkele bijzonderheden over de voormalige Elvenschans (Navagne) bij Eysden. In: Limb. Leeuw 4 (1955/56), blz. 64-69.
- [POSTMA, F.] Uit de geschiedenis van de Hervormde Gemeente van Heerlen, 1649-1949. Zaltbommel, 1949.
- RAHLENBECK, CH. Histoire de la ville et du comté de Dalhem. Bruxelles, 1852.
- SCHOBEN, F. X. Ubach over Worms en zijn historische samenhang met Thorns Ubach. In: Jubileumboek Herle, blz. 233-267.
- SCHRIJNEMAKERS, A. Arnold II Huyn van Geleen. In: Nat. biogr. wrdb. III (1968), kol. 427-428.
- SLANGHEN, E. Het markgraafschap Hoensbroeck, gevolgd door geschiedkundige aantekeningen over het voormalige Land van Valkenburg. Maastricht, 1859.
- Uit de geschiedenis van de Hervormde Gemeente te Heerlen, zie: [POSTMA, F.].
- VENNE, J. M. VAN DE. Geschiedenis van het kasteel van Valkenburg, zijn heren en drossaarden. [Valkenburg], 1951.
- , Hartelstein in 1570. In: Msg. 81 (1962), kol. 93-94.
- J. TH. DE WIN EN P. A. H. M. PEETERS. Geschiedenis van Hoensbroeck. Hoensbroeck, 1967.
- VOGELS, F. Adam van Haren. In: Nw. Ned. biogr. wrdb. VI (1924), kol. 708.
- VERZIJL, J. J. M. H. Arnold (2) Huyn van Geleen. In: Nw. Ned. biogr. wrdb. VIII (1930), kol. 894-895.
- Frederik van Randenraedt. In: Nw. Ned. biogr. wrdb. IX (1933), kol. 837.
- WIN, J. TH. DE. De geschiedenis van Vaals. [Vaals], 1941.

b. Gelre

HERTOGDOM GELRE, DE NEDERKWARTIEREN

- ALBERTS, W. JAPPE. Geschiedenis van Gelderland van de vroegste tijden tot het einde van de middeleeuwen. 's-Gravenhage, 1966.
- BARTELDs, J. C. E. Willem IV graaf van den Berg. In: Nw. Ned. biogr. wrdb. VIII (1930), kol. 81-84.
- BLOK, P. J. Adolf, graaf van Nieuwenaar en Meurs. In: Nw. Ned. biogr. wrdb. V (1921), kol. 374.
- HAAK, S. P. Een verslag van den landdag te Arnhem in september 1578 gehouden. [Met de tekst]. In: Gelre 30 (1927), blz. 219-223.
- HOEFER, F. A. Geldersche toestanden op het einde der zestiende eeuw. In: Gelre 11 (1908), blz. 447-465.
- LENTING, L. E. De benoeming van graaf Johan van Nassau tot stadhouder van Gelderland. In: Kron. Hist. Gen. 20 (1864), blz. 82-111.
- Gelderland in betrekking tot de Unie van Utrecht. In: Bijdr. vad. gesch. oudhk. 2e r., 4 (1866), blz. 259-343.
- MÜLLER, P. L. Adolf Graf von Neuenar und Mörs. In: Allg. deutsche Biographie 23 (1886), blz. 484-485.

- PETRI, FR. Landschaftliche und überlandschaftliche Kräfte im habsburgisch-klevischen Ringen um Geldern und im Frieden von Venlo (1537-1543). In: *Aus Geschichte und Landeskunde*; Franz Steinbach zum 65. Geburtstag gewidmet, Bonn 1960, blz. 92-113.
- STIENEN, H. Hansestädte im Gelderland. In: *Geldrischer Heimatkal.* 1960, blz. 36-40.
- STRUICK, J. E. A. L. Gelre en Habsburg, 1492-1528. Arnhem, 1960.
- TADAMA, R. W. Willem graaf van den Berg en zijne tijdgenooten. Zutphen, 1846.
- TANGELDER, F. B. M. Muntheer en muntmeester; een studie over het Bergsche muntprivilege in de tweede helft der 16e eeuw. Arnhem, 1955.
- TROSÉE, J. A. G. C. Het eerste tijdvak van het verraad van graaf Willem van den Bergh. Arnhem, 1929. (Werken uitgeg. door Gelre, 18).
- Een moeilijk begin. In: *Gelre* 37 (1934), blz. 91-124.
- VEEN, J. S. VAN. De afval van graaf Willem van den Berg in 1583. In: *Gelre* 4 (1901), blz. 229-259.
- ZAAYER, J. Het „verraad” van stadhouder Willem van den Bergh. In: *Rechtshist. opstellen aangeb. aan A. S. de Blécourt*, Groningen 1939, blz. 128-154.
- ZIJP, A. De strijd tusschen de Staten van Gelderland en het Hof, 1543-1566. Arnhem, 1913. (Werken uitgeg. door Gelre, 10).

HET OVERKWARTIER

- ADRIAANSE, E. F. J. A. De Hervormde Gemeente te Roermond en haar kerkgebouw. In: *Gedenkb. Roermond*, blz. 221-227.
- Rechterlijke en administratieve colleges in Roermond, 1232-1794. In: *Gedenkb. Roermond*, blz. 110-128.
- BARTELDs, J. C. E. Frederik van den Berg. In: *Nw. Ned. biogr. wrdb.* VIII (1930), kol. 74-79.
- Hendrik, graaf van den Berg. *Ibidem*, kol. 76-78.
- BEURDEN, A. F. VAN. Blijenbeek bij Afferden. In: *Limb. Jrb.* 19 (1913), blz. 217-229.
- Roermond en Gelre van 1543 tot aan den Franschen tijd. In: *Gedenkb. Roermond*, blz. 37-61.
- BOER, M. G. DE. Het verraad van Hendrik van den Bergh en de veldtocht langs de Maas, 1632. In: *Tijdschr. voor geschiedenis* 13 (1898), blz. 17-34, 88-100, 145-152.
- BUSSCHE, E. VAN DEN. Le Conseil de Gueldre. Bruges, 1886.
- EBE-JAHN, E. Geldern; eine niederrheinische Festung. [Kevelaer, 1966].
- [FERBER, M.] Geschichte der Familie Schenk von Nydeggen, insbesondere des Kriegsobristen Martin Schenk von Nydeggen; mit geschichtlichen Nachrichten über Afferden, Blyenbeck, Hillenrath . . . u.a. Güter. Köln enz., 1860.
- FLAMENT, A. J. De archieven der gemeenschappen, collegiën en ambtenaren te Roermond die een rechterlijk of landsheerlijk karakter hadden of rechtstreeks invloed op het algemeen bestuur, van de 13e eeuw tot in 1894. In: *Verslagen* 17 (1894), blz. 313-429. (Bijlage A bij verslag RALM over 1894).
- Tilman van Bree. In: *Nw. Ned. biogr. wrdb.* I (1911), kol. 459-460.

- F[**RANQUINET**], G. D. Plundering van Echt in 1636. In: *Msg.* 2 (1880), blz. 396; 3 (1881), blz. 522-523.
- Venlo en de Fossa Eugeniana. In: *Publ.* 28 (1891), blz. 229-234.
- De verwoesting van het ambt Montfort door de Spaansche troepen, 1590-1591. In: *Msg.* 4 (1882), blz. 686-688.
- GERADTS**, J. L. Bijdrage tot de geschiedenis van den Souvereinen Raad in het Overkwartier van Gelderland te Ruremonde. [1580-1794]. Leyden, 1860.
- Geschiedte der Familie Schenk van Nydeggen, zie: [F**ERBER**].
- GULICK**, F. W. VAN. De twee kastelen van Weert. In: *Msg.* 87 (1968), kol. 97-118.
- HABETS**, J. Werd in 1566 te Venlo gebeeldstormd? In: *Msg.* 4 (1882), blz. 817-818.
- HENDRIKS**, W. Rhein-Maas-Verbindungen einst und heute; die Fossa Eugeniana. In: *Geldrischer Heimatkalender*, 1965, blz. 124-134.
- Venlo, die altgeldrische Maasstadt. In: *Geldrischer Heimatkalender*, 1956, blz. 27-33.
- JANSSEN**, E. Uit het verleden van het kerspel Ruregemunde. In: *Gedenkb. Roermond*, blz. 154-187.
- JANSSEN**, M. J. Het oud kasteel van Meerloo. In: *Msg.* 41 (1921), blz. 60-61.
- KEULLER**, L. J. E. Geschiedenis van Venloo. Venloo, 1843.
- KOOPERBERG**, L. M. G. Adriaan van Bylandt. In: *Nw. Ned. biogr. wrdb.* IV (1918), kol. 369-370.
- MEERBERGEN**, J., en B. A. VERMASEREN. De martelaren van Roermond in 1572. In: *Hist. opstellen Roermond*, blz. 257-287.
- MERTENS**, A. J., en J. HENKENS. Schetsen uit de geschiedenis van het land van Weert. [Weert, 1956].
- MÜLLER**, P. L. J. M. A. Beleg en capitulatie van Venlo, 21-26 augustus 1637. In: *De Luif* 2 (1954/55), blz. 45-47.
- NETTESHEIM**, FR. Bijdrage tot den veldtocht van prins Willem van Oranje in 1572. In: *Bijdr. vad. gesch. oudhk.* 2e r., 1 (1859), blz. 296-304.
- Geschichte der Stadt und des Amtes Geldern, unter Berücksichtigung der Landesgeschichte; nach authentischen Quellen; von den Ursprungen bis 1863. Crefeld, 1863. (Anastatische herdruk: Kevelaer, 1963).
- OPHEYS**, L. Straelener kämpfen um Leben und Tod; der Überfall auf die Festung im Jahre 1591. In: *Geldrischer Heimatkalender*, 1964, blz. 145-147.
- PANHUYSEN**, E. F. Leonardus Gisberti Panhuysen van Oeteren (Leonardus Panhusius). In: *Historisch Tijdschrift* 11 (1932), blz. 124-135, 249-257; 12 (1933), blz. 122-140.
- PEETERS**, G. Geschiedkundige beschrijving van het aloude kerspel Blerick, bij Venlo. In: *Publ.* 7 (1870), blz. 233-332.
- RENSON**, G. Een phase uit de Tachtigjarige Oorlog, 1576. In: *Publ.* 85 (1949), II, blz. 573-583.
- ROEBROECK**, E. Het land van Montfort; een agrarische samenleving in een grensgebied, 1647-1820. Assen, 1967. (Maaslandse Monografieën, 6).
- SANGERS**, W., en A. H. SIMONIS. Er ligt een eiland in de Maas; geschiedenis van Stevensweert en Ohé en Laak. Echt, 1955.

- SCHRIJNEMAKERS, A. Arnold III Huyn van Geleen. In: Nat. biogr. wrdb. III (1968), kol. 428-429.
- SIMONIS, A. H. Hare Majesteit Koningin Juliana: Vrouwe van Montfort (L.). In: Msg. 79 (1960), kol. 161-166.
- SIVRÉ, J. B. Opdragt aan Erycius Puteanus om de geschiedenis van het Overkwartier te schrijven. In: Msg. 1 (1879), blz. 39.
- De toestand van het Overkwartier van Gelderland gedurende het Twaalfjarig Bestand. In: Almanak arrond. Roermond, 1872, blz. 101-117.
- SLANGHEN, E. Bijdragen tot de geschiedenis van het land van Kessel. In: Publ. 16 (1879), blz. 78-145.
- SMEETS, M. K. J. Enkele aspecten van het middeleeuwse stadsrecht van Roermond. In: Libellus festivus; een bundel hist. opstellen aangeboden aan Jos. H. F. H. Linssen, [enz.], Roermond 1964, blz. 137-155.
- STEFFENS, A. Bijdragen tot de geschiedenis van Asselt en Swalmen. In: Publ. 31 (1894), blz. 269-358.
- Geschiedenis der aloude heerlijkheid en der heeren van ter Horst, in het Land van Kessel. Roermond, 1888.
- THURLINGS, TH. L. M. De Maashandel van Venlo en Roermond in de 16e eeuw, 1473-1572. Amsterdam, 1946.
- UYTTENBROEK, H. H. Bijdragen tot de geschiedenis van Venlo. Venlo, 1908-1931. 5 dln.
- VEEN, J. S. VAN. Adriaen van den Bylandt. In: Publ. 53 (1917), blz. 47-80.
- Blyenbeek verloren (1589). In: Msg. 32 (1910), blz. 96.
- De brand te Roermond in juli 1554. In: Limb. Jrb. 10 (1904), blz. 3-34.
- De herwijding der kerken te Roermond en Venlo in 1569. In: Limb. Jrb. 26 (1920), blz. 65-67.
- Het Huis te Montfort in het midden der 16e eeuw. In: Msg. 38 (1918), blz. 26-28.
- De overgave van Roermond op 23 juli 1572. In: Limb. Jrb. 11 (1905), blz. 327.
- VEENENDAAL, A. J. De Fossa Eugeniana. In: Bijdr. gesch. Ned. 11 (1956), blz. 2-39.
- VERHEYEN, J. Het kasteel van Well. [Maastricht], 1955. (Gulden reeks van Limb. monumenten, 3).
- VERHUVEN, R. Schloss Haag bei Geldern und seine Besitzer. [Geldern], 1952. (Veröffentl. Hist. Ver. für Geldern, 62).
- Wachtendonk als Festung. In: Geldrischer Heimatkalender, 1956, blz. 18-26.
- VERZIJL, J. J. M. H. Caspar en Dirk van der Lippe gen. Hoen. In: Nw. Ned. biogr. wrdb. VII (1927), kol. 771-773.
- Johan van Wittenhorst (1-3). In: Nw. Ned. biogr. wrdb. VII (1927), kol. 1332-1334.
- Het kasteel en de heeren van Arcen. In: Msg. 60 (1940), blz. 69-73.
- Het kasteel van Horn bij Roermond. In: Gens nostra 1/2 (1945/46), blz. 81-88.
- Maarten Schenck van Nydeggen. In: Nw. Ned. biogr. wrdb. IX (1933), kol. 981-983.
- Matthijs van Dulken. Ibidem, kol. 211.
- Reiner van Gelre. Ibidem, kol. 276-277.

- VLOTEN, J. VAN. Oranje's krijgsbeweging in 't Overkwartier van Gelderland, 1572.
In: Bijdr. vad. gesch. oudhk. 2e r., 2 (1861), blz. 89-102.
- WIN, J. TH. H. DE. Minder bekende facetten in de bestuursgeschiedenis van stad en land van Weert. In: Msg. 76 (1957), kol. 161-178; 77 (1958), kol. 13-22, 33-44.

c. Gulik. Kleef

DE VERENIGDE HERTOGBOMMEN

- BECKER, H. Das Verhältnis des Jülicher Erbpretendenten Georg Wilhelm von Brandenburg und Wolfgang Wilhelm von Neuburg zu einander bis zum Xantener Vertrag (1612-1614). In: Beitr. Niederrh. 25 (1912), blz. 1-56.
- DOLAN, J. P. The influence of Erasmus, Witzel and Cassander in the church ordinances and reform proposals of the United Duchies of Cleve during the middle decades of the 16th cent. Münster, 1958.
- GAIL, A. Johann von Vlaten und der Einfluss des Erasmus von Rotterdam auf die Kirchenpolitik der vereinigten Herzogtümer. In: Düsseld. Jhrb. 45 (1951), blz. 1-109.
- HARLESS, [W.] Wilhelm V, Herzog von Jülich, [1539-1592]. In: Allg. Deutsche Biogr. 43 (1898), blz. 106-113.
- JANSEN, M. J. Iets over den erfopvolgingsstrijd in Gulik-Berg en Kleef-Mark. In: Msg. 2 (1880), blz. 229-230, 233-234.
- KRUDEWIG, J. Der „Lange Landtag“ zu Düsseldorf, 1591. In: Düsseld. Jhrb. 16 (1902), blz. 1-133.
- POLL, B. Preussen und die Rheinlande. In: Ztschr. Aach. Geschver. 76 (1964), blz. 5-44.
- ROGGENDORF, H. J. Die Politik der Pfalzgrafen von Neuburg im Jülich-Klevischen Erbfolgestreit. In: Düsseld. Jhrb. 53 (1968), blz. 1-211.
- SCHAUMBURG, E. VON. Der Jülich-Clevische Erbfolgestreit und die Belagerung von Jülich, vom 28. Juli bis 2. September 1610. In: Ztschr. Aach. Geschver. 1 (1879), blz. 286-370.
- STIEVE, F. Johann Wilhelm von Kleve-Jülich. [† 1609]. In: Allg. deutsche Biogr. 14 (1888), blz. 228-230.

GULIK

- BELOW, G. VON. Über den Bau eines Rath- und Kornhauses in Sittard. In: Beitr. Niederrh. 7 (1893), blz. 207-208.
- BERS, W. Theologen aus dem Jülicher Land vom 16. bis 19. Jahrh. In: Beiträge zur Jülicher Geschichte, nr. 26 (maart 1969), blz. 8-26.
- BREITENBACH, J. Wolfgang Wilhelm, Pfalzgraf, Herzog von Neuburg und Jülich-Berg. In: Allg. deutsche Biogr. 44 (1898), blz. 87-116.
- BROICH, J. Die Entwicklung der evangelischen Gemeinde in Wassenberg. In: Heimatkal. Selfkantkreises, 1952, blz. 51-52.

- CORSTEN, S. Die Festung Heinsberg und ihre Baugeschichte im 16. Jahrh. In: Heimatkal. Seltkantkreises, 1956, blz. 25-32.
- DAHM, H. Verluste der Jülich-Bergischen Landmiliz im Dreissigjährigen Krieg. In: Düsseld. Jhrb. 45 (1951), blz. 280-288.
- DEELEMANN, C. F. M. Hoe de Hervorming is ontstaan en zich heeft kunnen handhaven in het voorheen Guliksche dorp Grevenbicht. In: Nw. evangelisch tijdschr. 4 (1919), blz. 274-322. Eveneens in: Jaarboekje der Limb. Protestantenvereeniging, 1921, blz. 12-53.
- DEILMANN, J. Geschichte des Amtes Brügggen. Süchteln, 1927, 1930. 2 dln.
- DELHOUGNE, G. Eenige aantekeningen omtrent Sittard gedurende den Gulikschen Kleefschenn successie-oorlog, 1609-1614. In: Msg. 48 (1928), blz. 5-7, 16-18.
- DELHOUGNE, TH. G. Aantekeningen over Sittard tijdens den Dertigjarigen Oorlog. In: Msg. 65 (1946), blz. 50-63.
- DRIESSEN, TH. W. J. Geschiedenis van Tegelen. Z. pl., [1952].
- ENGELS, W. Die Instandsetzung und Ergänzung der Landwehren im Herzogtum Jülich zur Zeit des Spanisch-Niederländischen Krieges (1596). In: Ztschr. Aach. Geschver. 60 (1939), blz. 189-199.
- Eygelshoven gedurende acht eeuwen, zie: [VENNE, J. M. VAN DE, en J. H. MARTIN].
- FLAMENT, A. J. Franciscus Agricola. In: Nw. Ned. biogr. wrdb. III (1914), kol. 14-17.
- FRANQUINET, G. D. Bijdragen tot de geschiedenis van Eygelshoven. In: Msg. 3 (1881), blz. 609-610, 613-614, 617-618.
- HOMMERICH, L. E. M. A. VAN. Van Heerlen naar Wassenberg, door een historisch omstreden grensgebied. In: Herle 15 (1965), blz. 113-137.
- JANSEN, M. J. De Hervormde Gemeente te Sittard. In: Msg. 3 (1881), blz. 585-586, 589-590, 593-594.
- Het voormalig plaatselijk bestuur van Sittard. In: Msg. 1 (1879), blz. 10-11.
- Wederdoopers in de ambten Born en Sittard. In: Msg. 2 (1880), blz. 378-379.
- KOHL, W. Philipp Wilhelm, Herzog zu Pfalz-Neubourg, und Christoph Bernard, Fürstbischof zu Münster. In: Düsseld. Jhrb. 48 (1956), blz. 47-64.
- KÜCH, F. Die Politik des Pfalzgrafen Wolfgang Wilhelm 1632 bis 1636; zugleich ein Beitrag zur Geschichte von Jülich und Berg während des dreissigjährigen Krieges. In: Beitr. Niederrh. 12 (1897), blz. 1-220.
- MARSEILLE, G. Studien zur kirchlichen Politik des Pfalzgrafen Wolfgang Wilhelm von Neubourg. In: Beitr. Niederrh. 13 (1898), blz. 1-111.
- MEULLENNERS, J. L. De vrijheerlijkheid en de vrijheeren van Daelenbroek. In: Publ. 26 (1889), blz. 76-166.
- OFFERMANS, J. L., en A. H. SIMONIS. Het Kritzraedthuis; een waardig accent in het Sittardse stadsbeeld en een stijlvol pronkjuweel van Maaslandse Renaissance. [Sittard], 1964.
- SALLMANN, K. Organisation der Zentralverwaltung von Jülich-Berg im 16. Jahrh. In: Beitr. Niederrh. 17 (1902), blz. 35-97.
- SIVRÉ, J. B. De vrijheerlijkheid en de vrijheeren van Daelenbroek. In: Publ. 26 (1889), blz. 76-166.
- [VENNE, J. M. VAN DE, en J. H. MARTIN]. Eygelshoven gedurende acht eeuwen,

1131-1931; gedenkboek uitgegeven door het gemeentebestuur, [enz. Eygels-
hoven], 1931.

KLEEF

- CREEMERS, CH. Bescheiden betreffende Gennepe en zijn voormalige heerlijkheid.
In: Publ. 32 (1895), blz. 3-203.
- DÖSSELER, E. Kleve-Mark am Ende des Dreissigjährigen Krieges. In: Düsseld.
Jhrb. 47 (1955), blz. 254-296.
- DRIESSEN, TH. W. J. Historische aantekeningen b.g.v. het 100-jarig bestaan van het
dekenaat Gennepe. [Gennepe], 1962.
- GORISSEN, FR. Rhenus bicornis. [Düsseldorf, 1965]. (Overdruk uit: Brückenschlag
am Niederrhein; eine kulturgeogr. Festschrift zur Einweihung der Rheinbrücke
Kleve-Emmerich am 3.9.1965).
- KESSEL, H. Reformation und Gegenreformation im Herzogtum Cleve (1517-1609).
In: Düsseld. Jhrb. 30 (1918/19), blz. 1-160.
- SCHOTMÜLLER, K. Die Organisation der Centralverwaltung in Kleve-Mark vor der
Brandenburgischen Besitzergreifung im Jahre 1609. Berlin, 1896.

d. Luik en Loon

PRINSBISDOM LUIK

- FLAMENT, A. J. De laatste levensjaren van Willem II van der Marck-Arenberg, heer
van Lummen enz., (Lumey), 1574-1578. In: Bijdr. vad. gesch. oudhk. 5e r.,
9 (1922), blz. 286-290.
- GOBERT, TH. Le rôle de la France au Pays de Liège durant le second quart du 17e
siècle; récit d'un ambassadeur français de l'époque. In: Bull. Inst. arch. liég.
41 (1911), blz. 1-61.
- HALKIN, L. E. Contribution à l'histoire de Georges d'Autriche, prince-évêque de
Liège (1544-1557). In: Revue belge de philologie et d'histoire 15 (1936),
blz. 951-979.
- Notes pour servir à l'histoire du règne de Corneille de Berghes, prince-évêque de
Liège (1538-1544). In: Chronique archéol. du Pays de Liège 27 (1936), blz.
4-13.
- HANQUET, P. Arnould de Cerf, successeur malheureux de La Ruelle; retour au
pouvoir des Chiroux en 1640. In: Bull. de la Soc. des Bibliophiles liégeois 19
(1956), blz. 115-136.
- Les origines de Sébastien de la Ruelle. Ibidem, blz. 65-113.
- HARSIN, P. L'alliance de la principauté de Liège avec les Pays-Bas au 16e siècle. In:
Revue belge de philologie et d'histoire 7 (1928), blz. 1415-1452; 8 (1929),
blz. 93-125.
- De l'édit de Worms à la Paix d'Augsbourg (1521-1555); étude critique de la
législation liégeoise en matière d'hérésie. In: Handelingen van de Kon. Comm.

- voor de uitgave der oude wetten en verordeningen van België 20 (1959/62), blz. 19-70.
- Etudes critiques sur l'histoire de la principauté de Liège, 1477-1795. Liège, 1955 -. III: Politique extérieure et défense nationale au 16e siècle. 1959.
- La Paix de Religion de 1555 et son application dans la principauté de Liège (1555-1565). In: Meded. Kon. Acad. van België, kl. der letteren 5e r., 46 (1960), blz. 133-233.
- TIHON, F. Le duc Charles de Lorraine et la principauté de Liège. In: Bull. Inst. arch. lièg. 40 (1910), blz. 235-242.
- VERHEYDEN, A. L. E. Les rapports entre le duc d'Albe et le prince-évêque de Liège. In: Leodium 43 (1956), blz. 33-45.

LOON

- BAERE, C. DE. De Lorreinen rond Hasselt in 1654. In: Limb. Bijdragen 7 (1909), blz. 117-155.
- BUSSELS, M. Eigen aard der Teuten. In: Miscellanea J. Gessler, I, z. pl. 1948, blz. 241-245.
- HABETS, J. De Loonsche leenen in het tegenwoordige hertogdom Limburg. In: Publ. 8 (1871), blz. 5-160.
- HANSAY, A. Les „schansen” dans le Limbourg. In: Bull. de la Soc. scientif. et littér. du Limbourg 37 (1923), blz. 11-20.
- LYNA, J. De protestantsche revolutie te Hasselt (1566-1567). In: Verz. opstellen 10 (1934), blz. 235-262.
- NOPPEN, M. VAN. De militaire doortochten te Meldert onder Anna van Voocht, 1649-1654. In: Verz. opstellen 10 (1934), blz. 263-272.
- SCHRIJNEMAKERS, A. Godfried Huyn van Geleen. In: Nat. biogr. wrdb. III (1968), kol. 429-433.

c. Maastricht

- BAX, W. Philippus Ludovicus. In: Gedenkb. Herv. Gem. Maastricht, blz. 38-62.
- DYSERINCK, H. Frédéric Maurice de la Tour d'Auvergne hertog van Bouillon. In: Nw. Ned. biogr. wrdb. II (1912), kol. 1449.
- Johan Albert graaf van Solms. Ibidem, kol. 1343.
- Melchior van Schwartzenberg. Ibidem, kol. 1304-1305.
- De militaire gouverneurs van Maastricht. 1567-1794. In: Publ. 48 (1912), blz. 1-234.
- Rijngraaf Frederik Magnus, prins van Salm. In: Nw. Ned. biogr. wrdb. II (1912), kol. 1258.
- EVERSEN, H. P. H. Doortocht van troepen te Maastricht in 1557. In: Msg. 4 (1882), blz. 809-810.
- FRANQUINET, G. D. De aanslag van prins Maurits op Maastricht in 1594. In: Msg. 1 (1879), blz. 61-62.

- GRIFFITHS, GORDON. William of Hornes, lord of Hèze, and the revolt of the Netherlands (1576-1580). Berkeley enz., 1954.
- HAAKMAN, A. F., en H. J. ALLARD. Het beleg en de zoogenaamde verwoesting van Maastricht in 1579. In: Publ. 13 (1876), blz. 311-549.
- HEYENEN, EDG. Maastrichtse drukken (1552-1816); een bescheiden aanzet tot een Maastrichtse bibliographie. In: Publ. 83 (1947), blz. 1-74; 84 (1948), blz. 1-139.
- HEIJST, M. G. M. A. VAN. Proeve ener genealogie van het Maastrichtse kooplieden- en magistraatsgeslacht Nootstock. In: Misc. Traject., blz. 227-261.
- KEMP, A. G. H. Het verloop van de bevolkingscurve van Maastricht tot 1830. In: Misc. Traject., blz. 339-362.
- KNAPPERT, L. De Nederlandsche Hervormde Gemeente te Maastricht, voornamelijk in de eerste eeuw van haar bestaan. In: Gedenk. Herv. Gem. Maastricht, blz. 63-124.
- KNOOP, W. J. Over den aanslag van prins Maurits op Maastricht in 1594. In: Verslagen en meded. Kon. Ned. Akad., afd. Letterk., 2e r., 8 (1878/79), blz. 237-263.
- Nadere toelichting tot den aanslag op Maastricht van 1594. In: Verslagen en meded. Kon. Ned. Akad., afd. Letterk., 2e r., 9 (1879/80), blz. 110-124.
- KOREMAN, J. G. J. Aspecten van de Maastrichtse lakennijverheid en -handel. In: Misc. Traject., blz. 195-225.
- [MINIS, A., en H. WOUTERS]. Het stadhuis van Maastricht. [Uitgeg. door het Stadsbestuur. Maastricht, 1964].
- MORREAU, L. J. Bijdrage tot de geschiedenis van het beleg van Maastricht in 1632. In: Msg. 75 (1956), kol. 109-116.
- Over het aandeel van de stad in de vestingbouw te Maastricht in de periode van 1632 tot 1794. In: Misc. Traject., blz. 377-393.
- NÈVE, P. L. Stukken afkomstig uit het archief van het Rijkskamergerecht te Wetzlar. [Maastricht, 1960]. (Scriptie; in SB MAASTRICHT).
- PANHUYSEN, G. W. A. Studieën over Maastricht in de 13e eeuw. Maastricht, 1933.
- SCHUKKING, W. H. Het beleg van Maastricht door Parma in 1579. In: Publ. 88/89 (1952/53), blz. 75-97.
- Het stadhuis van Maastricht, zie: [MINIS, A., en H. WOUTERS].
- SURINGAR, L. J. Bijdrage tot de kennis van den regeeringsvorm van Maastricht en zijn ressort, meer in het bijzonder gedurende het tijdvak 1632-1794. Leiden, 1873.
- THEWISSEN, M. A. F. C. Het Hollandsche tijdperk te Maastricht; de eerste decennia van de medesouvereiniteit der Staten-Generaal. In: Publ. 76 (1940), blz. 167-242.
- De verrassing van Thienen door het garnizoen van Maastricht in 1646. In: Msg. 2 (1880), blz. 331-332, vgl. 341.
- VLEKKE, B. H. M. „Van 't gruwelijck verraet in den jare 1638 op Maestricht gepractiseert”; studies over de vestiging van het Staatsche gezag over Maastricht in de jaren 1632 tot 1639. Antwerpen, 1938.

- VEGA, LOPE DE. El asalto de Maastrique por el príncipe de Parma. In: Obras de Lope de Vega publ. por la Real Academia Española, XII, Madrid 1901, blz. 435-475. (Nederl. vertaling door M. Kemp. in SB MAASTRICHT).
- WOUTERS, H. H. E. „Een bibliotheque voor den meesten luyster van de stad''. In: Misc. Traject., blz. 9-28.
- Plan tot ontmanteling van Maastricht. In deze bundel: Grensland en bruggehoofd, blz. 411-419.
- Rond twee historische wandschilderingen in het Spaans Gouvernement te Maastricht. In: Msg. 71 (1952), blz. 7-9.
- WIJNAENDTS VAN RESANDT, W. Het geslacht (De) Pestere te Maastricht. In: Navor-scher 92 (1950/51), blz. 97-103; 93 (1951/52), blz. 27-32.

f. Heerlijkheden met aanspraak op rijksonmiddellijkheid

- BUSSELS, M. Een en ander over de rijksheerlijkheden van de Maasvallei. In: Loon 10 (1955), blz. 192-198.
- CAMPAGNE, G. T. Graven van Culemborg en de Nederlandse zaak; Floris II van Pallant. In: Ons Leger 47 (1963), nr. 2, blz. 11-16; nr. 3, blz. 16-19.
- CHESTRET DE HANEFFE, J. Histoire de la seigneurie impériale de Gronsveld. In: Publ. 12 (1875), blz. 3-126.
- Histoire de la seigneurie impériale de Reckheim. In: Publ. 10 (1873), blz. 5-96.
- CRASSIER, L. DE. Comté de Hornes; cour féodale et nouvelles seigneuries. In: Publ. 65 (1929), blz. 315-449.
- DIETEREN, REM., en J. F. R. PHILIPS. Stein; een achterland werd bruggehoofd. Stein, 1962.
- GEURTS, P. A. M. De graaf van Horne, Filips van Montmorency, 1524-1568. [Zaltbommel, 1968].
- HAAK, S. P. Floris I van Pallandt. In: Nw. Ned. biogr. wrdb. V (1921), kol. 424-427.
- Floris II van Pallandt. Ibidem, kol. 427-430.
- HANSSEN, H. Die Rimbürg; Geschichte der Burg, der ehemahligen Herrschaft bzw. freien Reichsherrschaft, und der Gemeinde Rimbürg. Aachen, 1912.
- HOUTMORTELS, J. Thorn; hoogadellijke rijksabdij en vorstendom. Thorn, [1949].
- JANSSEN, E. Kasteel Wittem; eertijds zetel van een rijksgraaftchap. [Maastricht], 1960. (Gulden reeks van Limb. monumenten, 15).
- JANSSEN DE LIMPENS, K. J. TH. De territoriale ontwikkeling der heerlijkheid Wittem. In: Msg. 84 (1965), kol. 23-30.
- KOOPERBERG, L. M. G. Willem van Vloderp. In: Nw. Ned. biogr. wrdb. V (1921), kol. 1055-1058.
- LINSSEN, J. Een bijdrage voor de geschiedenis van de abdij Thorn. [Roermond, 1963].
- MEULLENNERS, J. L. Eenige bladzijden uit de geschiedenis van de rijksheerlijkheden Obbicht en Leuth, benevens eene bijdrage tot het hooger beroep naar Aken. In: Publ. 24 (1887), blz. 67-166.
- Geschiedenis van de heerlijkheden en heeren van Obbicht en Papenhoven, voornamelijk van jonker Filips van Bentinck. In: Publ. 20 (1883), blz. 3-483.

- MOSMANS, H. De heeren van Wittem; geschiedkundige bijdrage. Venlo, 1923.
 — Het protestantisme te Wittem. In: *Msg.* 50 (1930), blz. 25-27.
- MUNSTERS, A. De strijd tegen het Hoogduits te Stein. In: *Msg.* 68 (1949), blz. 94-97.
- SCHILLINGS, A. Philips van Montmorency, graaf van Hoorne. In: *Tijdschr. voor geschiedenis, land- en volkenk.* 28 (1913), blz. 321-327.
- SCHOBEN, F. X. Iets over de rijksgrens in het Wormdal; [Rimburg]. In: *Herle* 1 (1951), blz. 17-18.
- SCHOTEL, G. D. J. Floris I en Floris II van Pallant, graven van Culemborg. Arnhem, 1846.
- STARING, A. Een raadselachtige kamerbeschildering; [Floris II van Pallant]. In: *Bull. van het Rijksmuseum* 13 (1965), blz. 3-13.
- TACKOEN, G. Histoire de l'ancien comté impérial de Reckheim. Mechelen, 1886.
- VENNE, J. M. VAN DE. Geschiedenis van Heer. [Heer], 1957.
- VERBOIS, R. Geschiedenis der kerken, kloosters en kapellen van Rekem. Rekem, 1965.
- VERZIJL, J. J. M. H. Philips van Montmorency, graaf van Horn. In: *Nw. Ned. biogr. wrdb.* IX (1933), kol. 416-417.
- WOLTERS, M. J. Notice historique sur l'ancien comté impérial de Reckheim dans la province actuelle de Limbourg. Gand, 1848.
- YANS, M. Le destin diplomatique de Herstal-Wandre, terre des Nassau, en banlieue liégeoise. In: *Ann. hist. liég.* no. 28 (1960), blz. 487-561.

g. Aken. Keulen. Meurs

- BRECHER, A. Die kirchliche Reform in Stadt und Reich Aachen von der Mitte des 16. bis zum Anfang des 18. Jahrh. Münster, 1957. (Reformationsgeschichtl. Studien und Texte, 80/81).
- COELS VON DER BRÜGGHEN, L. VON. Das Wappenbuch des aachener Schöffenstuhls. In: *Ztschr. Aach. Geschver.* 66/67 (1954/55), blz. 72-107.
- ENNEN, E. Kurfürst Ferdinand von Köln (1577-1650); ein rheinischer Landesfürst zur Zeit des Dreissigjährigen Krieges. In: *Ann. Hist. Ver. Niederrh.* 163 (1961), blz. 5-40.
- FÖHL, W. Die Landwehren des Amtes Kempen. In: *Heimatbuch des Landkreises Kempen-Krefeld*, 1966, blz. 72-76.
- HANSEN, J. Kriegsdrangsale Aachens in der zweiten Hälfte des 16. Jahrh. In: *Ztschr. Aach. Geschver.* 7 (1885), blz. 65-104.
- LOEWE, G. Die Landwehren im Kreisgebiet [Kempen-Krefeld]. In: *Heimatbuch des Landkreises Kempen-Krefeld*, 1966, blz. 65-72.
- MACCO, H. FR. Zur Reformationsgeschichte Aachens während des 16. Jahrhunderts. Aachen, 1907.
- MAST, P. Harte Zeiten. In: 400 Jahre Reformation in der Grafschaft Moers, Moers 1960, blz. 29-57.
- NELLESSEN, J. Zur Geschichte des Aachener Landgrabens. In: *Ztschr. Aach. Geschver.* 33 (1911), blz. 290-291.

- POLL, B. Geschichte Aachens in Daten. Im Auftrage der Stadt Aachen unter Mitarbeit von W. KÄMMERER [u.a.] hrsggeg. Aachen, 1960.
- SCHWABE, W. Der Aachener Oberhof. In: Ztschr. Aach. Geschver. 47 (1925), blz. 83-159; 48 (1926/27), blz. 60-120.

PLAN TOT ONTMANTELING VAN MAASTRICHT IN 1667

A. NIET-GEDRUKTE BRONNEN

- ARA 's-GRAVENHAGE. Archief van de Raad van State. Invnr. 1703: Verbalen van Maastricht, 1667, 1669.

B. GEDRUKTE BRONNEN

- AITZEMA, LIEUWE VAN. Brieven in het archief der Brusselse nuntiatuur. Medeg. door J. D. M. CORNELISSEN. In: Bijdr. med. Hist. Gen. 49 (1928), blz. 128-186.
- Historie of verhael van saken van staet en oorlogh in, ende ontrent de Vereenigde Nederlanden sedert den jare 1621 (enz.), XII. 's-Gravenhage, Joh. Veely, 1668.

C. LITERATUUR

- BADON GHIJBEN, W. Een oude strijd. (Ons vestingstelsel). In: De Militaire Gids 2 (1883), blz. 104-143, 176-207, 224-268.
- MORREAU, L. J. D'Artagnan sneuvelt voor Maastricht in 1673. In: Msg. 80 (1961), kol. 83-90.
- Over het aandeel van de stad in de vestingbouw te Maastricht in de periode van 1632 tot 1794. In: Misc. Traject., blz. 377-393.
- Het Staatsche leger, 1568-1795. V (1648-1672), bew. door F. J. G. TEN RAA EN F. DE BAS. Breda, 1921.
- SURINGAR, L. J. Bijdrage tot de kennis van den regeeringsvorm van Maastricht en zijn ressort, meer bijzonder gedurende het tijdvak 1632-1794. Leiden, 1873.
- WOUTERS, H. H. E. Het Limburgse Maasdal gedurende de Tachtigjarige- en de Dertigjarige Oorlog, met inleiding en vervolg, 1543-1663. In deze bundel: Grensland en bruggehoofd, blz. 157-410.
- Rond een onuitgegeven Journaal van Vauban over het beleg van Maastricht in 1673. In: Msg. 74 (1955), kol. 161-170.

PII. DE STAATKUNDIGE VERDELING VAN HET
GRONDGEBIED VAN DE PROVINCIE LIMBURG
IN DE PERIODE 1785-1795 EN DE TEGENWOORDIGE TOESTAND

VERKLARING VAN DE CIJFERS

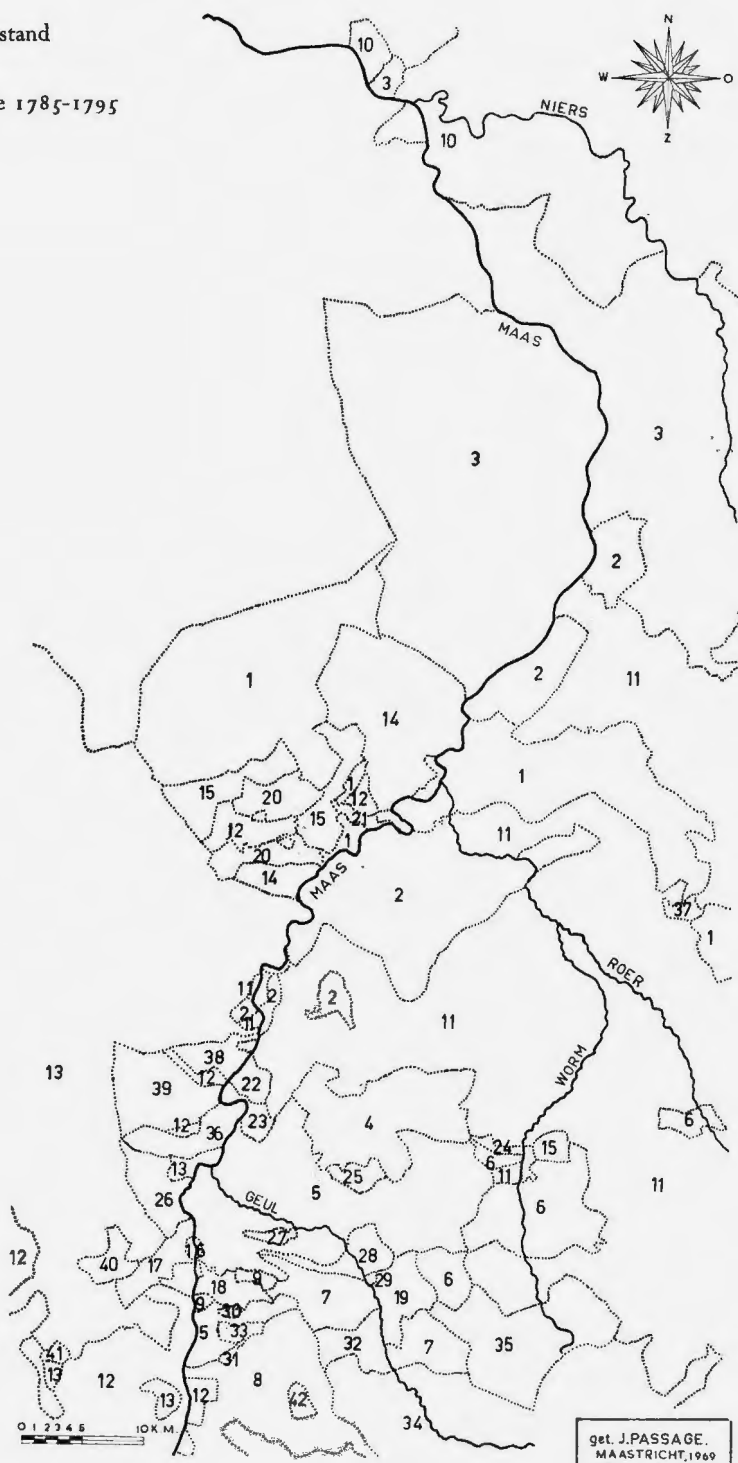
Gedeeltelijk of geheel binnen de huidige provinciegrenzen:

1. Oostenrijks Overkwartier van Gelre	19. Graafschap Wittem
2. Staats Overkwartier van Gelre	20. Vrije Rijksheerlijkheid Kessenich
3. Pruisisch Overkwartier van Gelre	21. Vrije Rijksheerlijkheid Pol en Panheel
4. Oostenrijks Land van Valkenburg	22. Vrije Rijksheerlijkheid Stein
5. Staats Land van Valkenburg	23. Vrije Rijksheerlijkheid Elsoo
6. Oostenrijks Land van 's-Hertogenrade	24. Vrije Rijksheerlijkheid Rimburch
7. Staats Land van 's-Hertogenrade	25. Vrije Rijksheerlijkheid Wijnandsrade
8. Oostenrijks Land van Dalem	26. Vrije Rijksheerlijkheid Pietersheim
9. Staats Land van Dalem	27. Vrije Rijksheerlijkheid Terblijt
10. Hertogdom Kleef	28. Vrije Rijksheerlijkheid Wylre
11. Hertogdom Gulik	29. Vrije Rijksheerlijkheid Cartiels
12. Prinsbisdom Luik	30. Vrije Rijksheerlijkheid Rijckholt
13. Graafschap Loon	31. Vrije Rijksheerlijkheid Mesch
14. Graafschap Horn	32. Vrije Rijksheerlijkheid Slenaken
15. Vorstendom Thorn	33. Vrije Rijksheerlijkheid Breust (verspreide enclaves in de heerlijkheid Eijsden)
16. Tweeherig Maastricht	
17. Graafschap Vroenhof	
18. Graafschap Gronsveld en de vrije rijksheerlijkheid Eckelrade	

Buiten de huidige provinciegrenzen:

34. Hertogdom Limburg	40. Vrije Rijksheerlijkheid Vlijtingen; bank van St. Servaas
35. Vrije Rijksstad Aken	41. Vrije Rijksheerlijkheid Sluizen; bank van St. Servaas
36. Graafschap Rekem	42. Vrije Rijksheerlijkheid St. Pietersvoeren; commanderij van de Duitse Orde
37. Vrije Rijksheerlijkheid Schwanenberg	
38. Vrije Rijksheerlijkheid Leuth	
39. Vrije Rijksheerlijkheid Mechelen; bank van St. Servaas te Maastricht	

De toestand
in de
periode 1785-1795

De kaartjes zijn ontleend aan de kaartillustraties opgenomen in de uitgave *Rijksarchief in Limburg*, Maastricht 1966, door C. BLOEMEN en in *Limburg's Verleden*, II, Maastricht [1967]. Zij werden getekend door J. PASSAGE op grond van gegevens verzameld in het Rijksarchief te Maastricht voor de samenstelling van een historisch-topografische atlas van Limburg. Het kaartje, dat de toestand in de jaren 1785-1795 weergeeft, is tot buiten de huidige provinciegrenzen uitgebreid en op enige plaatsen gewijzigd.

De heren drs. M. K. J. SMEETS, rijksarchivaris in Limburg en J. PASSAGE betuig ik voor hun medewerking mijn hartelijke dank.

DE BETEKENIS VAN DE ARCHIEVEN
VOOR DE GEWESTELIJKE EN LOKALE GESCHIEDENIS
IN LIMBURG
BIJDRAGE TOT EEN GESCHIEDENIS VAN
DE LIMBURGSE HISTORIOGRAFIE¹

EEN VERGETEN HOOFDSTUK IN DE NEDERLANDSE GESCHIEDSCHRIJVING

Het is opvallend en op het eerste gezicht ietwat raadselachtig, dat Limburg in de vaderlandse geschiedschrijving slechts een bescheiden plaats inneemt. In Romein's *Geschiedenis van de Noord-Nederlandse historiografie in de middeleeuwen* komt onze provincie niet aan bod; de geijkte handboeken van een oudere generatie: Blok, Gosses en Japikse, ook het achtdelige standaardwerk onder leiding van prof. Brugmans, zouden de indruk kunnen wekken, dat zijn geografische vorm het gewest ook in de historische wetenschap voorbestemde tot de rol van de blinde darm, een eigenlijk overbodig, bij tijd en wijle hinderlijk aanhangsel, waar men niet goed raad mee weet. De klein-nederlandse, op Holland georiënteerde opvatting alléén kan dit stilzwijgen moeilijk in de schoenen geschoven worden: in de zo juist afgesloten *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* is de ontwikkelingsgang van de meeste andere gewesten sprongsgewijs en met enig combinatievermogen wel af te lezen, doch hoe het verloop bij de elfde provincie van ons land is geweest, blijft ook hier een vaag en duister geval.

Toch moet men aannemen, dat het verleden van het Limburgse Maasdal voor de romantische historicus van de 19e eeuw een bijzonder boeiend gegeven is geweest en ook aan zijn nuchtere opvolger van

¹ Voordracht gehouden voor de Vereniging van Archivarissen in Nederland op 16 september 1959. De tekst is, voorzover nodig, bijgewerkt en aangevuld, doch 1959 werd als jaar van afsluiting aangehouden. Voor wat de latere ontwikkeling en de in de jaren 1959-1969 verschenen literatuur betreft, wordt verwezen naar de noten. Waar ik, gemakshalve doch niet geheel correct, de term Limburg bezig, wordt uiteraard niet het hertogdom Limburg aan de Vesdre doch het grondgebied van de huidige provincie bedoeld.

onze tijd een smakelijke schotel in het vooruitzicht stelt. Iedere geschiedschrijver zal zich aangetrokken voelen door de lotgevallen van dit kastelenland, waar, tussen het Romeinse Maastricht en de Hanze-stad Venlo, Romaanse en Germaanse cultuurelementen in de Maas-landse kunst samensmolten, waar de handelstrek van Vlaanderen naar de Rijn de enige vaste oeververbinding over de Maas op Nederlands grondgebied passeerde, waar de worsteling om Keulen en de Rijn-landse hertogdommen bij de vrijheidstrijd van onze voorouders inhaakte. Hier kan men het uiteenvallen van de karolingische stam-landen en hun overwoekering door de feodale heerschappijen soms op de voet volgen, hier stuit de rechtshistoricus – in Maastricht – op de voor ons land unieke bestuursvorm van de ongedeelde Luiks-Brabantse tweeherigheid en treft hij een bonte verscheidenheid van rechtsinstellingen aan, die ondanks veelzijdige beïnvloeding van bui-tenaf eigen trekken vertonen¹. De aanloop tot een verklaring geeft wellicht een recente publikatie van de Luikse hoogleraar Jean Lejeune², waarvan de titel *Land zonder Grens* de ineengestrengelde historische betrekkingen, de gelijkgeaardheid in de culturele en artistieke sfeer tussen drie op het eerste gezicht zozeer verschillende steden als Luik, Maastricht en Aken dekt. Een uitgave, die men met enkele variaties op ieder stedenpaar ter weerszijden van de Belgisch-Limburgse en de Limburgs-Duitse grens herhalen kan. Het is een slechts schijnbare tegenspraak, dat Limburg het land zonder grenzen kan worden genoemd, terwijl het toch tot 1795 een door tientallen grenzen gearceerd grensland is geweest, of, zoals prof. Rogier het uitdrukt: „een eeuwenlang verbrokkeld gewest, waar de souvereiniteiten als pepernoten over de kaart lijken gestrooid en dat eerst in de 19e eeuw gevangen werd in de zachte zoete band der in naam van Oranje geregeerde Nederlanden”³.

¹ Vgl. B. H. D. HERMESDORF, *Uit het rechtsleven tussen Jeker en Niers*, in: *Limburg's Verleden*, I, blz. 250. – Het aangehaalde, oudere standaardwerk op klein-Nederlandse grondslag: *Geschiedenis van Nederland*, uitgeg. o.l.v. prof. dr. H. BRUGMANS, Amsterdam 1935-1938, 8 dln. *De Algemene geschiedenis der Nederlanden*, Utrecht 1949-1958, 12 dln., omvat het gebied der zeventien provinciën van Karel V en van Nederland en België.

² JEAN LEJEUNE, *Pays sans frontières; Aix-la-Chapelle, Liège, Maastricht, Bruxelles* [1958]. – Van het werk verschenen gelijktijdig vertalingen in het Nederlands en het Duits.

³ L. J. ROGIER, *Limburg in de Franse tijd*, in: *Versl. Akademiedagen Kon. Ned. Akad.* 5 (1952), blz. 41.

Wie deze lappendekenkaart in, laten wij zeggen, 1770 bekijkt, zoekt tevergeefs naar een politiek territoir waaruit de elfde provincie van ons land is of moest ontstaan. Zelfs de naam Limburg heeft historisch gezien hoogstens een paar vierkante kilometers met zijn tegenwoordige omschrijving gemeen. Hij is een inval van koning Willem I, die de naam van het oude, in 1815 in de provincie Luik opgenomen hertogdom Limburg aan de Vesdre voor het koninkrijk niet verloren wilde laten gaan¹.

Laten wij de karolingische Maasgouw met haar vage contouren buiten beschouwing, dan is tot de Franse tijd in het Maasdal geen gebied aan te wijzen dat als prototype van een provincie Limburg dienst kan doen. Uit de historische kaart kunnen wij aflezen, dat een twintigtal geestelijke en wereldlijke potentatjes: van Thorn, Stein, Elsloo, Gronsveld, Wittem en andere enclaves, voor hun gebied aanspraak maakten op de status van vrije en onmiddellijke, d.w.z. een uitsluitend van de rooms-koning afhankelijke rijksheerlijkheid. De rest was opgedeeld tussen de „grote mogendheden”, wier territoir voor het merendeel buiten de tegenwoordige provinciegrenzen viel. Het hertogdom Kleef bereikte achter Gennep de Maas; Gulik stiet via het ambt Born-Sittard door tot langs de rivier en bereikte deze eveneens voorbij Melik-Herkenbosch en Tegelen. Als leen van het graafschap Loon maakte Horn vanaf 1570 deel uit van het prinsbisdom Luik. Ook Sint Pieter behoorde tot het wereldlijke machtsgebied van de bisschop, evenals Maastricht, waar de kerkvorst evenwel de souvereiniteit met de hertog van Brabant moest delen. In het kader van de Brabantse expansiedrang naar het oosten in de 13e en 14e eeuw, langs de handelsroute Brugge-Leuven-Maastricht-Keulen, slaagde deze erin de heerlijkheden Valkenburg, Dalem en 's-Hertogenrade te annexeren en deze als de Landen van Overmaas onafscheidelijk met het hertogdom Brabant in een personele unie te verbinden. Kenmerkend voor de politieke verhoudingen is, dat het praefix „over” hier niet alleen staat. Ook in Midden- en Noord-Limburg, rondom Roermond, Venlo en het Duitse stadje Geldern, ontmoeten wij zulk district dat, vanuit het noorden gezien, aan de overzijde van de Maas gelegen was, nl. het Overkwartier van het hertogdom Gelre.

¹ J. J. DE WIT, *Waarom draagt de provincie den naam „Limburg”?* In: Publ. 46 (1910), blz. 141-148.

De strijd tussen Gelre en Brabant, die zich als een rode draad door de Limburgse geschiedenis kronkelt – denkt U aan Woeringen, aan de slag van Baesweiler – had wellicht een politieke eenheid van de Maasvallei kunnen afdwingen. Zij is echter onbeslist gebleven, zodat tenslotte de centrale instellingen van de Bourgondisch-Habsburgse Nederlanden de enige samenbindende factor geworden zijn. In 1543, bij het traktaat van Venlo, moest hertog Willem van Gulik Gelre aan Karel V afstaan. Vijf jaren later verenigde de keizer, tezamen met de Gelderse nederkwartieren en het hertogdom Brabant, het Overkwartier en de Landen van Overmaas in de Bourgondische Kring, doch de Luikse, Gulikse en Kleefse stukken van het huidige Limburg en de vrije rijksheerlijkheden werden opgenomen in de Rijnlands-Westfaalse Kreis en bleven op dezelfde voet als b.v. de Saksische en Beierse territoria een integrerend deel uitmaken van het Heilige Roomse Rijk¹.

In laatste instantie is deze verbrokkeling het gevolg van de interne werking van de feodaliteit in de vroege middeleeuwen; door oorzaken van buitenaf gaat zij echter in de 16e eeuw crescendo inplaats van af te nemen. Geldgebrek dwong de Spaanse koningen een groot gedeelte van de landsheerlijke schepenbanken in particuliere hoge heerlijkheden om te zetten, de keizer van zijn kant was kwistig met baronnen- en graventitels. In 1580 brengt de koning het Souvereine Hof voor geheel Gelre over naar het trouwgebleven Roermond, een lang volgehouden fictie, die niet verhinderde, dat het Overkwartier voorgoed van de drie nederkwartieren losgemaakt en een nieuw, zelfstandig gewest op Limburgse bodem werd. Tegenover deze stabilisatie staat een verder uiteenvallen door de veroveringen van de Republiek in de Maasvallei. Enkele hoofddata. In 1632 en 1648 nemen de Staten-Generaal het Brabantse aandeel in de soevereiniteit over Maastricht van de Spaanse koning over; Maastricht wordt de vooruitgeschoven spervesting van de Zeven Provinciën, „le Boulevard des Païs-Bas”. In 1661 worden de Landen van Overmaas bij het Partage-traktaat tussen de Republiek en Spanje elk afzonderlijk in een Staatse en een Spaanse helft verdeeld. In 1785 staan de Staten-Generaal bij

¹ Verwezen wordt in het algemeen naar J. J. DE WIT en A. J. FLAMENT, *De vorming der heerschappijen op het grondgebied in Limburg of die zich daarover hebben uitgestrekt*, in: Publ. 47 (1911), blz. 1-259.

het verdrag van Fontainebleau met keizer Jozef II hun gedeelte van het Land van Dalem aan Oostenrijk af in ruil voor enige dorpen in het Land van Valkenburg. Intussen had het Overkwartier het lot getroffen, waartoe het door zijn machteloosheid was voorbestemd: ruilobject te zijn in de koehandel tussen de mogendheden. De fictie van een terra irredempta van Gelderland baatte niet; bij de vrede van Utrecht in 1713 en het Barrièretraktaat in 1715 werd het in drie delen, ieder met een afzonderlijk Hof, gesplitst: Staats Gelder met Venlo en het ambt van Montfort, dat reeds een domein van het Huis van Oranje-Nassau was; Pruisisch Gelder, dat het leeuwendeel omvatte, nl. het thans Duitse gedeelte met Goch en de vesting Geldern, de dorpen aan de rechter Maasoever tussen Kleefs Gennep en Staats Venlo, en het ambt Kessel, dat zich over de linker oeverdorpen en de gehele Limburgse Peel uitstreckte; Oostenrijks Gelder, nl. het overblijvend gedeelte met Weert en Wessems, waarvan het deftige ambtenarenstadje Roermond de hoofdstad bleef. Roermond was bovendien de zetel van het gelijknamige, in 1559 opgerichte bisdom, dat echter niet, zoals thans, de grenzen van onze provincie volgde, doch binnen deze grenzen het Gelderse Overkwartier en het Brabantse Land van Valkenburg, door de Gulikse inkeping rondom Sittard van elkaar gescheiden, omvatte en zich daarbuiten over het thans Duitse gedeelte van het Overkwartier, het Land van Kuik, het Land van Maas en Waal en de stad Nijmegen met het omliggende gebied uitstreckte.

Langs geenszins toevallige lijnen, die wij echter moeten laten voor wat zij zijn, werden in 1795 door de Franse bezetter alle staatjes en gebiedsdelen die tezamen het huidige Belgisch-Limburg en Nederlands-Limburg tot even voorbij Venlo uitmaakten in het departement van de Nedermaas verenigd. Dit departement is het eerste werkelijke prototype van de provincie in haar tegenwoordige vorm, al klopt alles lang niet zo goed als het lijkt. De Gulikse inkepingen immers, o.a. Sittard en Tegelen, en het Pruisisch Overkwartier werden drie jaar later bij het departement van de Roer met de hoofdstad Aken ondergebracht. Nadat men met veel moeite de drang van Pruisen naar de Maas had ingetoomd, werd uit het territoire van het departement van de Nedermaas, uitgebreid met randgebieden van het voormalige Roerdepartement, de provincie Limburg geformeerd, die in de grondwet van 1815 voor het eerst wordt genoemd en, tot de

afscheiding van België krachtens de traktaten van Londen in 1839, ook Belgisch-Limburg omvatte. Ook dan wordt de toestand nog niet normaal en blijft ons geweest zijn plaats als eenling onder de elf provinciën innemen. Een wonderlijk atavisme, dat hoewel politiek bepaald, als het ware voortborduurde op de vroegere banden met het Heilige Roomse Rijk, maakt van Limburg een Nederlandse provincie, tevens een hertogdom dat lid wordt van de Duitse Bond. Aan deze staatkundige Janusrol komt in 1866 een einde, doch de naam hertogdom verdwijnt eerst veertig jaren nadien uit de officiële stukken en H.M. de Koningin voert nog steeds de titel „Hertogin van Limburg”. Dat het met deze voorgeschiedenis en in deze omstandigheden veel tijd en takt heeft gekost, voordat het besef tot Nederland, doch ook het bewustzijn tot één gewest te behoren konden rijpen, is duidelijk. De algemene voorkeur van de bevolking voor België in 1830, voor Duitsland in 1848, het zich lange tijd manifesterende dorpskerk-patriottisme, zijn evidente uitingen van een smeltproces, dat eerst rond de eeuwwisseling tot rust zou komen.

De weg van de staatkundige territoriale formaties naar de archieven loopt langs de bestuursinstellingen en het zal niemand verwonderen, dat het ancien régime van vóór 1795 een vrijwel onontwarbaar kluwen van ambtelijke colleges, autoriteiten en competenties heeft opgeleverd. Het samentreffen in Limburg van zovele bestuursmechanismen in al hun verscheidenheid naar plaats en tijd heeft enorm ingewikkelde verhoudingen geschapen, waarop wij hier niet kunnen ingaan. Wij bepalen ons tot enkele voorbeelden. In tegenstelling tot de meeste rijksheerlijkheden had het Gelderse Overkwartier een eigen staten-vertegenwoordiging, evenals trouwens de drie Landen van Overmaas. Doch de staten van Valkenburg, Dalem en 's-Hertogenrade vergaderden afzonderlijk, óf gezamenlijk ófwel tezamen met die van het hertogdom Limburg. Het Souvereine Hof te Roermond was voor het Overkwartier hoogste bestuurs- én rechterlijk orgaan, de drie hoofdgerichten van Overmaas daarentegen hadden vrijwel uitsluitend met de justitie ten doen en moesten van hun vonnissen reformatie door de Raad van Brabant toelaten¹. In de afzonderlijke plaatsen, doch soms

¹ P. C. BOEREN, *Bestuurs- en rechtsinstellingen, ca. 1300-1500*, in: *Limburg's Verleden*, II, blz. 68-117; K. J. TH. JANSSEN DE LIMPENS, *Bijzondere oppergerechten voor het hertogdom Limburg en de Landen van Overmaas*, in: *Msg.*, 1961, kol. 68; IDEM, *Rechtsbronnen van het Gelders Overkwartier van Roermond*, Utrecht 1965, inleiding.

voor gehele ambten, hadden de schepenbanken justitiële en bestuursbevoegdheden en werden zij voor de administratie in de steden door burgemeesters en gezworenen, in talrijke dorpen door burgemeesters alléén vervangen of bijgestaan. Alles bij elkaar tellen wij op het huidige grondgebied van de provincie ongeveer honderddertig hoven, hoofdgerichten en schepenbanken, een dertigtal leenhoven en een niet te tellen menigte laathoven. In het minuskule, thans Belgische dorpje Veldwezelt bij Maastricht zijn er vier van deze laatste categorie, naast de schepenbank! Bovendien ging men in appel of ter hofvaart bij ongeveer zestien buiten de provincie gelegen rechtscolleges¹.

Hoe centrifugaal deze instellingen werkten, leert ons het voorbeeld van de instanties welke in de 18e eeuw het proces over een huis of akker in vier aan elkaar grenzende plaatsen kon doorlopen. In Maastricht besliste naar de nationaliteit van partijen de Luikse of Brabantse schepenbank; krachtens het jus de non evocando ging hoger beroep niet verder dan de Luikse of Brabantse commissarissen-deciseurs, die als vertegenwoordigers van de souvereinen om de twee jaren de stad bezochten. In het Luikse Sint Pieter wees de schepenbank vonnis; had men veel geduld en veel geld, dan kon men de zaak achtereenvolgens voor de schepenen van Luik, de Geheime Raad van de bisschop en het Rijkskamergerecht in Spiers, later Wetzlar, brengen. Heugem behoorde tot het rijksgraafschap Gronsveld; hier waren de instanties: de heerlijkheidsbank, de schepenbank van Aken, het Rijkskamergerecht. Doch vanuit Borgharen in Staats-Valkenburg ging men van de schepenbank naar het leenhof van het stadje aan de Geul, waarna reformatie door de Raad van Brabant te 's-Gravenhage mogelijk was. Terwijl vanaf 1613 in Midden-Limburg voor de steden en dorpen van het Overkwartier het Souvereine Hof te Roermond de laatste instantie vormde², moest men vanuit Beegden in het naburige graafschap Horn een geheel andere route nemen, nl. naar de bank van Vliermaal en de leenzaal van Curingen in het graafschap Loon en zo nodig nog naar het Rijkskamergerecht. En dit was geen theorie. Er zijn voorbeelden te over van dorpjes, die zich in eindeloze processen

¹ A. J. FLAMENT, *De rechtsbedeeling op het grondgebied van de tegenwoordige provincie Limburg in 1794*, in: Publ. 51 (1915), blz. 5 vlg.

² JANSSEN DE LIMPENS, *Rechtsbronnen*, o.c., blz. LXXXV-XCIV, 458-475.

tot in Wetzlar toe geruïneerd hebben en vervolgens hun burgemeesters voor de kosten aanspraken, waarna het spel weer van voren af kon beginnen.

BRONNEN VOOR HET ONDERZOEK BUITEN DE PROVINCIEGRENZEN

In zijn jaarverslag over 1893 merkt de rijksarchivaris Flament op: „Geen provincie biedt zoveel moeilijkheden onder het oogpunt van de oude politieke indeling van haar grondgebied en dientengevolge ook voor het archiefwezen als Limburg. In geen provincie hebben de archieven zulke lotswisselingen gekend en zijn zij met zulke onkundige vernielers in aanraking geweest als hier. Geen gewest heeft zijn archieven van zoveel verschillende plaatsen bijeen zien brengen”¹. Na hetgeen over de territoriale en institutionele verbroekeling werd gezegd, zal de eerste uitspraak weinig sensatie wekken. Alvorens echter op de gewraakte lotswisselingen van de Limburgse archieven in te gaan, zouden wij de aandacht willen vragen voor een typische bijzonderheid bij het historisch onderzoek in Limburg, de noodzakelijkheid nl. om in veel ruimere mate dan voor gewesten met een meer uniforme structuur is vereist, van buiten de provincie gelegen archiefdepots gebruik te maken.

Het afwijkend patroon van de staatkundige geschiedenis verplicht iedere gewestelijke en menige plaatselijke geschiedschrijver in Limburg zijn blik over de grenzen te richten. De talrijke en nauwe betrekkingen over en weer langs de langgerekte grenslijn vragen al aanstonds om een afronding van het materiaal met aan de overzijde berustende gegevens. Doch vooral, vele landsheerlijke regeringscolleges op verschillend niveau bezaten slechts bevoegdheden in bepaalde gebiedsdelen van ons gewest en waren met hun archiefdepots buiten de provinciegrenzen gevestigd. Bovendien zijn grote partijen heerlijkheidsbescheiden, opgenomen in de huisarchieven van uit den vreemde afkomstige eigenaars, her en der over West-Europa verspreid.

Een uitgewerkt overzicht van deze vindplaatsen zou van de lezer een eindeloos geduld vragen en bij de schrijver een feitenkennis ver-

¹ *Verslagen omtrent 's Rijks oude archieven*, 1893, blz. 400.

onderstellen, welke ver vooruitloopt op een on vervulde wens van allen die bij de Limburgse geschiedschrijving betrokken zijn. Een systematisch onderzoek zoals dit in 1951 door de gemeente-archivaris M. K. J. Smeets voor de historische bronnen van Roermond werd ingesteld en waarvan men de resultaten aantreft in de bundel *Historische Opstellen over Roermond en Omgeving*¹ is voorlopig nog een uitzondering. Voor het overige moet men de gegevens sprokkelen uit gedrukte jaarverslagen, inventarissen en overzichten, waarbij het zeer gedetailleerde *Bestandsübersicht der Landes- und Gerichtsarchive von Jülich-Berg, Kleve-Mark, Moers und Geldern im Staats-Archiv Düsseldorf* van Friedrich Oediger² bijzondere vermelding verdient. Wij zullen ons dan ook moeten bepalen tot een vrij willekeurige greep uit een nog onoverzienbaar materiaal om hierdoor het buitengewestelijk facet van het archiefonderzoek in Limburg nader in het licht te stellen.

Speciaal voor de middeleeuwen vinden wij belangrijk materiaal in Rijssel en Arnhem. Weliswaar behoorden de landjes in het Maasdal niet tot het eigenlijke ressort van de rekenkamer welke in 1386 door Filips de Stoute in Rijssel gevestigd werd, doch de rekeningen met hun 60.000 bijlagen van de *Récette Générale* vormen de neerslag van een centrale controle op bepaalde ontvangsten in alle Bourgon-

¹ M. K. J. SMEETS, *De bronnen over de geschiedenis van Roermond*, in: *Historische opstellen over Roermond en omgeving*, Roermond 1951, blz. 9-46. — Het besef, dat het onderzoek ter voorbereiding van een historische publikatie over een Limburgs gegeven zich in zeer vele gevallen dient uit te strekken tot archieven die buiten de provinciegrenzen worden bewaard, is intussen gemeengoed geworden. Vgl. o.a. de werken vanaf 1964 verschenen in de reeks *Maaslandse Monografieën*, doch ook b.v. JANSSEN DE LIMPENS, *Rechtsbronnen*, o.c., en J. M. VAN DE VENNE, J. TH. H. DE WIN en P. A. H. M. PEETERS, *Geschiedenis van Hoensbroek*, Hoensbroek 1967. — Het desideratum van een inventarisatie van de voor Limburg belangrijke en buiten de provincie berustende archivalische bronnen, blijft intussen onverminderd bestaan. Hfst. 3 van de inleiding op het *Overzicht van de archivalische bronnen voor de geschiedenis van Limburg bewaard in het Rijksarchief in Limburg te Maastricht*, door G. W. A. PANHUYSEN (*Limburg's Verleden*, II, blz. 713-723) biedt een nuttige eerste wegwijzer naar de voor onze gewestelijke geschiedenis belangrijkste archiefbewaarplaatsen buiten de provincie, nl.: ARA 's-Gravenhage; RA Arnhem; ARA Brussel; RA Hasselt; RA Luik; kasteel Beloeil (Henegouwen); AG Simancas; Haupt-Staatsarchiv Düsseldorf; Stadtarchiv Frankfurt a. Main (i.h.b. Reichskammergericht Wetzlar); Archives Nationales — Archives du Ministère de la Guerre — Bibliothèque Nationale, Parijs; Vaticaans Archief Rome. Voor de inventarissen en de voornaamste literatuur m.b.t. de in deze bewaarplaatsen berustende archieven verwijzen wij naar genoemd hoofdstuk.

² FR. W. OEDIGER, *Das Staatsarchiv Düsseldorf und seine Bestände*, 1. Bd.: *Landes- und Gerichtsarchive von Jülich-Berg, Kleve-Mark, Moers und Geldern*, Siegburg 1957. Vgl. ook 4. Bd.: *Stifts- und Kloster-Archive; Bestandsübersichte*, Siegburg 1964.

disch-Nederlandse gewesten zonder onderscheid. De trésor des chartes, het fonds van rechtstitels dat voor iedere rekenkamer een onmisbaar hulpmiddel was, bevat nog steeds, zoals blijkt uit de inventaris van Max Bruchet¹, talrijke voor onze provincie belangrijke stukken, onder meer een aantal oorkonden van de heren van Valkenburg uit de 13e en 14e eeuw.

Van de archieven der graven en hertogen van Gelre tot 1543, die in het rijksdepot te Arnhem berusten, is zoals bekend een groot gedeelte toegankelijk gemaakt door de eerste provinciale archivaris I. A. Nijhoff, in het oorkondenboek van Sloet en in de regesten van Gelderse akten door P. van Doorninck. Een blik in deze indrukwekkende reeks van bronnenuitgaven toont hoeveel materiaal voor de wording en de geschiedenis van het Overkwartier in deze fondsen, die in 1949 met 243 Gelderse charters uit het Beierse Huisarchief te München zijn aangevuld², schuil gaat. De archieven van het Souvereine Hof, tevens leenhof, en de Rekenkamer te Arnhem, die bijv. over een vrij omvangrijke 'trésor de chartes' (1301-1543) beschikte, blijven ook voor het tijdperk na 1580 voor het Overkwartier van belang³.

In tegenstelling tot de zeven geünieerde provinciën werden de Staatse landjes van Overmaas en, voor zover de mede-souvereiniteit van de prinsbisschop van Luik dit toeliet, ook Maastricht rechtstreeks door de Generaliteit bestuurd. Hetzelfde was vanaf 1702 het geval voor de Staatse gebiedsdelen van het Overkwartier. Zowel de resolutiën en andere basisreeksen der archieven van de Staten-Generaal als het archief van de Raad van State zijn dan ook voor de Limburgse geschiedenis in de 17e en 18e eeuw van het grootste belang. Zij

¹ MAX BRUCHET, *Archives départementales du Nord; répertoire numérique. Série B: Chambre des Comptes de Lille*, Lille 1921, 2 dln.

² I. A. NIJHOFF, *Gedenkwaardigheden uit de geschiedenis van Gelderland*, Arnhem enz. 1830-1875, 6 dln. in 8 bdn.; L. A. J. W. SLOET, *Oorkondenboek der graafschappen Gelre en Zutphen*, 's-Gravenhage 1872-1877, 3 dln.; P. N. VAN DOORNINCK, *Acten betreffende Gelre en Zutphen (1376-1404)*, Haarlem 1900-1901, 3 dln.; IDEM en J. S. VAN VEEN, *Acten betr. Gelre en Zutphen, 1107-1415*, Haarlem 1918. — P. J. MEY, *Gelderse charters uit München teruggekeerd*, 's-Gravenhage 1953; H. P. H. CAMPS, *De terugkeer der Gelderse charters*, in: *Ned. Archievenbl.* 59 (1954/55), blz. 104-108.

³ Vgl. A. H. MARTENS VAN SEVENHOVEN, *Het archief der Geldersche Rekenkamer, 1559-1795, en van de commissarissen belast met het beheer van de Geldersche domeinen, 1543-1559*, 's-Gravenhage 1925, 2 dln. (In dl. II regesten van 796 oorkonden uit de periode 1301-1543).

berusten in het Algemeen Rijksarchief te 's-Gravenhage, evenals de onmisbare¹ *Binnenlandsche verbaelen van Maastricht*, de rapporten van de commissarissen-deciseurs van de Staten-Generaal, die in de even jaren in deze stad de wet verzetten, verordeningen vaststelden of bekrachtigden en in hoogste instantie vonnis wezen. Van even groot belang is een overeenkomstige reeks verbalen over Maastricht en de Landen van Overmaas van de gecommiteerden die in de oneven jaren door de Raad van State naar het verre zuiden werden gezonden om de garnizoenen en fortificaties te inspecteren, de geestelijke domeingoederen, tienden en tollën te verpachten en lopende zaken af te doen. Een bouwgeschiedenis van voor de hervormden gebouwde of hun toegewezen kerken in Zuid-Limburg is bijv. zonder deze rapporten ondenkbaar; men vindt er tevens pikante bijzonderheden, zoals het voorstel in 1667 de kern van de Maastrichtse binnenstad om militaire redenen af te breken². Hetzelfde karakter hebben de *Verbaelen van de Maes* van de gecommiteerden die op ongeregelde tijden een inspectietocht maakten door alle Staatse landen in het Limburgse Maasdal met inbegrip van het Staatse Overkwartier. Van groot belang is ook de onlangs door Maurice Yans onderzochte inhoud van de Loketkas³, een verzameling stukken van allerlei aard, geseponeerd om de Staten-Generaal over actuele kwesties, o.a. toegeschillen met Luik en de verpanding van heerlijkheden in de Landen van Overmaas, in te lichten. Voor de bestudering van de Maashandel kan men niet voorbijgaan aan de rekeningen en tollijsten van de Admiraliteit op de Maze, die door comptoiren te Maastricht, Venlo en Stevensweert de scheepvaart controleerde, en evenmin – om een ander depot te noemen – aan het Stadsarchief van Dordrecht⁴. De procesdossiers van de Raad van Brabant te 's-Gravenhage, de opvolger voor de Staatse Landen van Overmaas van het roemruchte rechts-

¹ Op de navolgende reeksen, die niet met name worden genoemd in *De rijksarchieven in Nederland; overzicht van de inhoud van de rijksarchiefbewaarplaatsen*, 's-Gravenhage 1953, werd mijn aandacht gevestigd door dr. N. M. Japikse, destijds chartermeester aan het Algemeen Rijksarchief.

² Zie hierna, blz. 411 vlg.: *Plan tot ontmanteling van Maastricht in 1667*.

³ MAURICE YANS, *Les archives de la „Loketkas” à la Haye*, in: *Annuaire d'Histoire liégeoise*, no. 9 (1941), blz. 467-482; vgl. ook IDEM, *Deux mois de recherches aux Archives à la Haye*, o.c., no. 18 (1950), blz. 277-283.

⁴ MAURICE YANS, *Les archives de la ville de Dordrecht et l'histoire liégeoise*, o.c., no. 7 (1939), blz. 133-144; no. 8 (1940), blz. 296-315.

college te Brussel, berusten thans in de rijksbewaarplaats te 's-Hertogenbosch.

Eerst in 1632 is de Republiek in het Maasdal doorgedrongen; door laksheid en de tegenzin van Holland tegen avonturen in een afgelegen, katholieke streek liet zij tenslotte de helft van de Landen van Overmaas en het gehele Overkwartier in Spaanse handen; in 1713 en 1715 wisten de Staten-Generaal slechts op een gedeelte van het oude Gelderse kwartier, dat aanvankelijk voor het grijpen scheen, beslag te leggen. Overziet men de 'Limburgse' geschiedenis tot 1795 in haar geheel, dan blijkt het aandeel van de Staatse bestuurscolleges niet bijzonder groot en mag men in Brussel meer bronnenmateriaal verwachten dan in de reeds besproken bewaarplaatsen. Tijdens de studiedagen van de Vereniging van Archivarissen in 1958 gaf prof. Et. Sabbe een uiteenzetting over de nog weinig ontgonnen rijkdommen aan dokumenten in het Algemeen Rijksarchief van België welke voor de vaderlandse geschiedenis van belang zijn¹.

In Brussel² waren, de Grote Raad van Mechelen buiten beschouwing gelaten, alle centrale instanties van de Habsburgs-Spaanse regering gevestigd. Hier berusten dan ook de archieven der drie in 1531 gereorganiseerde collaterale Raden: de Raad van State, de Priveeraad en de Raad van Financiën, wier gezag door het verloop van de tachtigjarige oorlog tot de Zuidelijke Nederlanden werd beperkt. Hun adviezen en beslissingen zijn, evenals de stukken van de Secretarie van Oorlog en Vrede, voor de grote lijn der gebeurtenissen, ook in het Maasdal, van fundamenteel belang. In mindere mate zijn zij dit voor plaatselijke geschiedenis, daar het Overkwartier en de Spaanse Landen van Overmaas een eigen bestuursorganisatie en een hoge graad van autonomie – eerder vergelijkbaar met de zelfstandigheid der zeven provinciën van de Republiek dan met de positie van de generaliteitslanden – behielden.

Doch ook voor de interne geschiedenis van de grootste betekenis zijn de archieven van de Brabantse Rekenkamer te Brussel, waar de rentmeesters van de hertog voor Maastricht en de Landen van Overmaas, vanaf 1684 ook die van het Overkwartier, hun jaarlijkse

¹ Deze voordracht is niet gepubliceerd.

² Vgl. M. VAN HAEGENDOREN, *Les Archives Générales du Royaume à Bruxelles. — Het Algemeen Rijksarchief te Brussel*, Brussel 1955.

rekeningen aflegden en waar bovendien de octrooien, rentebrieven, remissies en leenverheffingen werden geregistreerd. De perkamenten rolrekeningen van de Brabantse schouten en rentmeesters te Maastricht uit de 14e eeuw behoren tot de oudste reeksen van deze aard in de Nederlanden¹; na 1403 worden zij in honderden registers voortgezet, voor Maastricht en Staats Overmaas tot 1632, voor de Spaans-Oostenrijkse gebiedsdelen tot 1795 toe. Ook de Brusselse Rekenkamer beschikte over een omvangrijk fonds van bewijsstukken voor de eigendommen en rechten van de soeverein, een *trésor des chartes*, die voor Brabant, het hertogdom Limburg en de Landen van Overmaas ongeveer 20.000 originele oorkonden omvat. Afgezien van de zg. Vilvoordse charters, die krachtens de vrede van Munster aan de Republiek werden uitgeleverd, en een aantal naar Wenen afgedwaalde stukken, berust het corpus van dit oude belangrijke fonds nog steeds in het Algemeen Rijksarchief te Brussel. Rekeningen en oorkonden vormen een onuitputtelijke bron voor alles wat het ancien régime als regaal of domaniaal beschouwde: beden, munten, tollén, land en huizen, vestingwerken, mijngroeven en heerlijke rechten². Hier treft men bijv. het charter aan, waarbij koning Filips van Zwaben in 1204 Maastricht in leen gaf aan de hertog van Brabant en hem aldus de weg naar de Landen van Overmaas en het Rijnland openstelde. Een ander voorbeeld van een voor de Limburgse geschiedenis belangrijk fonds is het archief van de Hofkamer van Gulik, dat o.m. betrekking heeft op de domeinen van Born en Sittard in de 17e en 18e eeuw³.

Minder bekend, geringer van omvang doch rijk aan gegevens op alle gebied, van dorpschicanes tot de hoofddata van de gewestelijke geschiedenis toe, is het archief van de *Jointe des Terres contestées*⁴, dat enige overeenkomst vertoont met de Loketkas te 's-Gravenhage. Deze Jointe werd, aan de vooravond van de Oostenrijkse successieoorlog, in 1740 te Brussel in het leven geroepen als een adviescommissie bij

¹ H. NÉLIS, *Chambres des comptes de Flandre et de Brabant; inventaire des comptes en rouleaux*, Bruxelles 1914. — H. H. E. WOUTERS, *De rekeningen van de Brabantse schouten en rentmeesters te Maastricht*, in: *Msg.*, 1959, kol. 115-119.

² J. M. VAN DE VENNE, *Bronnen voor de geschiedenis van Limburg te Brussel*, in: *Msg.*, 1927, blz. 20-21.

³ VAN HAEGENDOREN, o.c., blz. 159.

⁴ Vgl. E. HÉLIN, J. GRAUWELS et M. R. THIELEMANS, *Inventaire des archives de la Jointe des Terres Contestées*, Bruxelles 1952.

geschillen met het buitenland: vooral grensgeschillen, doch ook conflicten over rechterlijke bevoegdheden, de aanleg van wegen, douanetarieven en dergelijke. Hiertoe bracht zij uit de archieven van andere lichamen een omvangrijke dokumentatie bijeen, die voor de verbrokkelde Limburgse grenslanden, waar de conflictstof steeds voor het grijpen lag, ongemeen waardevol is. Men vindt er het archief van Spaanse zijde van de Chambre Mi-Partie, die de deling van de Landen van Overmaas in 1661 voorbereidde, de stukken over het verdrag van Fontainebleau in 1785, een dokumentatie over de rechten van het Oostenrijks bestuur in het Overkwartier, doch ook dossiers over de pretenties van de miniatuurstaatjes en heerlijkheden Thorn, Elsloo, Geleen en Wittem, over roverbenden, eilandjes in de Maas en de vaststelling der grenzen van een groot aantal Limburgse dorpen.

Voor wat de rechtspraak betreft, zal men niet voorbij kunnen gaan aan de procesdossiers van het Rijkskamergerecht, die deels in het Stadsarchief te Frankfort a.d. Main doch voor een ander gedeelte o.a. in het Rijksarchief te Maastricht worden bewaard. Dit college vormde – met als tussenschakel de schepenbank van Aken – de laatste rechterlijke instantie voor de meeste schepenbanken binnen de huidige provinciegrenzen. Aan deze rechtsgang maakte Karel V voor Maastricht, de Landen van Overmaas en het Overkwartier in het tweede kwart van de 16e eeuw een einde, doch voor de territoria die bij de Rijnlants-Westfaalse Kring waren of werden ingedeeld, bleef het Rijkskamergerecht tot zijn opheffing in 1806 het hoogste gerecht. Voor de Landen van Overmaas zijn wij na 1530 aangewezen op de archieven van de Souvereine Raad van Brabant te Brussel, waar uiteindelijk werd beslist over vonnissen door de hoofdgerechten der Landen van Valkenburg, Dalem en 's-Hertogenrade gewezen. Voor de Spaanse, later Oostenrijkse gedeelten brengt het Partage-Traktaat van 1661 in dit opzicht geen verandering, doch de neerslag van appenzaken in de Staatse helften gaat schuil in de archieven van de sinds 1591 in Den Haag gevestigde Raad van Brabant, die, zoals reeds werd opgemerkt, thans in het Rijksarchief te 's-Hertogenbosch berusten¹.

Komen voor de geschiedenis van het ancien régime in de Limburgse

¹ Vgl. de literatuur aangehaald in de hierna volgende studie: *Het Limburgse Maasdal gedurende de Tachtigjarige en de Dertigjarige Oorlog*, blz. 172, n. 2, en 276, n. 1; PANHUYSEN, *Overzicht der archivalische bronnen*, o.c., blz. 712, 753-754.

territoria welke tot de Bourgondische Kring, derhalve tot de zeventien Nederlandse gewesten van Karel V, behoorden in de eerste plaats Rijssel, Arnhem, 's-Gravenhage, Brussel en 's-Hertogenbosch in aanmerking, voor de territoria welke deel bleven uitmaken van de Rijnlands-Westfaalse Kring, onbetwist rijksgebied, is het Staatsarchief te Düsseldorf van bijzondere betekenis. Hier bevinden zich de archieven van de hertogdommen Gulik en Kleef en die van het departement van de Roer, waarbij, zoals bekend, een aanzienlijk gedeelte van het territoir van de huidige provincie was ingedeeld. Terwijl de registers van de schepen- en laatbanken in de Gulikse grensgebieden, nl. de streek rondom Sittard, de dorpen Melik-Herkenbosch en Tegelen, en in de Kleefse inkeping rondom Gennep tenslotte op de plaats waar zij thuis behoren, de rijksbewaarplaats te Maastricht, zijn beland, blijven de in Düsseldorf bewaarde archieven van de landelijke organen, zoals de Staten, de landsheerlijke Raden, de financiële administraties en de hoven van justitie van de beide hertogdommen, een onontbeerlijk complement, zowel voor de gewestelijke geschiedenis als voor de lokale historie van de genoemde plaatsen. Ook hier kunnen wij slechts enkele punten aanstippen. Het archief van de Geheime Raad van Gulik belicht op belangrijke punten de Gelderse Successieoorlog van 1543, de krijgsbedrijven tussen Maas en Rijn in de tachtigjarige- en dertigjarige oorlog, de erfstrijd tussen de keurvorst van Brandenburg en de graaf van de Palts-Neubourg over de landen Kleef, Gulik, Berg, Mark en Ravensberg na de dood van de zwakzinnige hertog Johan Willem in 1609. De tollijsten van Urmond, als bijlage bij de domeinrekeningen gevoegd, lichten ons in over de handel op de Maas tussen 1650 en 1750, de correspondentieliassen over de opkomst van de Hervorming in het Gulikse land. De rekeningen van de Kleefse domeinen geven tal van bijzonderheden over het stadje Gennep, o.a. over de bouw van het stadhuis. De archieven der centrale instanties van het Pruisisch Overkwartier, eveneens te Düsseldorf, bevatten, juist omdat zij de neerslag vormen van de Pruisische organisatiewoede in de 18e eeuw, een schat van gegevens over de Peel en over incidentele kwesties, zoals de veerdienst bij Venlo over de Maas.

De vrede van Fexhe, welke in 1316 tussen bisschop Adolf van der Mark en de Luikse stedenbond tot stand kwam, neemt in de geschiedenis van het prinsbisdom – eveneens een rijksland en niet behorend

tot de Nederlandse gewesten – dezelfde plaats in als de „Blijde Inkomst” in Brabant. Het feit, dat het enige overgebleven exemplaar van dit belangrijk charter in het Stadsarchief van Maastricht wordt bewaard¹, is een illustratie van de nauwe historische en archivistische betrekkingen met Luik. In deze stad berusten in het depot van het Bisdom de archieven van het diocees en van de aartsdiakonaten Hespengouw en Kempenland, die tot 1559 nagenoeg het gehele territoir binnen de provinciegrenzen en daarna nog een aanzienlijk gedeelte ervan omvatten; het Rijksarchief te Luik bewaart de archieven van de centrale instanties van het vorstendom Luik, het hertogdom Limburg en het graafschap Dalem, o.a. het archief van de gemeenschappelijke Staten der Limburgs-Overmase federatie.

Een categorie, waarvan een gedeelte zich op vaak nog onbekende plaatsen in het buitenland bevindt, vormen de archieven van de hoge heerlijkheden, waaronder die van de vrije rijksheerlijkheden een bijzondere plaats innemen. De registers en bescheiden van de gemeentelijke instellingen – de schepenbanken en burgemeesters – berusten thans grotendeels in Maastricht, doch vele heerlijkheidsarchieven in eigenlijke zin moeten wij over de grenzen in de huisarchieven van de laatste eigenaars zoeken. Deze archieven, die gegevens over de overgang van Limburgse kastelen en dorpen van het ene geslacht op het andere en tal van genealogische bijzonderheden bevatten, zijn intussen van grote betekenis en geven soms aanleiding tot de meest onverwachte vondsten. Een geschiedenis van Hoensbroek bijv. is niet te schrijven zonder het huisarchief op kasteel Haag bij Geldern grondig te raadplegen². Het archief van de graven van Schaesberg is op slot Tannheim in Württemberg³, dat van het geslacht Van den Berg-Trips, dat door zijn bezittingen en ambten in Zuid-Limburg een grote rol heeft gespeeld, in huis Hemmersbach bij Keulen⁴ verzeild geraakt, terwijl in het slot Beloeil in Henegouwen het familiearchief van de prinselijke De Ligne's, in de 18e eeuw graven van

¹ Vgl. JOS. RUWET, *Chartes intéressantes l'histoire liégeoise aux Archives communales de Maestricht*, in: *Annuaire d'histoire liégeoise*, no. 17 (1949), blz. 175 vgl.

² OEDIGER, *Staatsarchiv Düsseldorf*, I., o.c., blz. 336 en passim. – Het geciteerde werk van VAN DE VENNE, DE WIN EN PEETERS over Hoensbroek berust dan ook voor een aanzienlijk gedeelte op in het kasteel Haag bewaarde archiefbescheiden.

³ OEDIGER, o.c., blz. 58.

⁴ OEDIGER, o.c., blz. 58, 179, 184.

Geleen en Amstenrade, wordt bewaard¹. In ons land memoreren wij als een enkel voorbeeld het door A. P. van Schilfgaarde geïnventariseerde archief van het Huis Berg te 's-Heerenberg², een geslacht, dat in Limburg de heerlijkheden Stevensweert, Buggenum en Well en zelfs het uitgestrekte ambt Montfort in bezit heeft gehad en o.a. door zijn dubieuze vertegenwoordigers de graven Willem en Hendrik van den Berg zowel in de vaderlandse als in Maaslandse geschiedenis bekendheid geniet.

Tot Uw verdriet wellicht zult U bemerkt hebben, dat bij alle beperking een overzicht van de meer belangrijke buitengewestelijke vindplaatsen voor de Limburgse geschiedenis bedenkelijke proporties dreigt aan te nemen. Toch zijn wij nog niet bij het eindpunt gekomen, maar de overige controleposten zullen wij slechts in het voorbijgaan aandoen. Het Haus-, Hof- und Staatsarchiv te Wenen, dat prof. Ruwet onlangs op voor België belangrijke bestanddelen heeft onderzocht³, mag in geen geval worden overgeslagen, evenmin als de afdeling Secretaría de Estado van het Archivo General van Spanje, dat in de middeleeuwse burcht van Simancas nabij Valladolid wordt bewaard⁴. In de Archives Nationales de France, de Bibliothèque Nationale en het Château de Vincennes te Parijs berust belangrijk bronnenmateriaal voor de successieoorlogen in de 18e eeuw en de bezettingsperioden van 1673 tot 1678, 1748 tot 1749, 1794 tot 1814, bovendien waardevolle restanten van de archievenroof onder het republikeinse bewind⁵.

Het Stadsarchief van Keulen is belangrijk voor de Limburgse handelsgeschiedenis en de genealogie van Limburgse geslachten die er het buitenpoorterschap bezaten. Dat Aken en Hasselt een voorname

¹ J. W. G[OOSSENS], *Stukken over Geleen en Amstenrade vermeld in de Inventaire sommaire des archives du château de Beloeil*, door F. Leuridan, in: *Msg.*, 1928, blz. 34.

² A. P. VAN SCHILFGAARDE, *Het archief van het huis Bergh*, Arnhem 1932, 9 dln.

³ JOS. RUWET, *Les archives et bibliothèques de Vienne et l'histoire de Belgique*, Bruxelles 1956. – Wij vermelden eveneens het Zentralarchiv des Deutschen Ordens, Singerstrasse te Wenen.

⁴ JULIAN PAZ, *Catalogo del Archivo General de Simancas, III: Secretaría de Estado, 2a ed.*, Madrid 1946, passim; M. VAN DURME, *Les Archives Générales de Simancas, et l'histoire de Belgique (9e-19e s.)*, Bruxelles 1964-1968, 3 dln.

⁵ Vgl. PANHUYSEN, o.c., blz. 721-722; P. C. BOEREN, *Nalezing op de Maastrichtse charters in Parijs*, in: *Publ.* 100 (1964), blz. 71-84. – Met medew. van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg werden onlangs (1969) belangrijke archieven m.b.t. Kleef en Pruisisch Gelder in het Deutsches Zentralarchiv, 2e Abt., te Merseburg opgespoord.

plaats in de rij innemen, zal geen nadere verklaring behoeven; merken wij slechts op, dat het kapittel van het O.L. Vrouwemunster in de keizerstad, naast uitgestrekte landerijen in de Landen van Overmaas, o.a. de heerlijkheid Mesch bezat; dat de Limburgse provincies aan weerszijden van de Maas een kwart eeuw in het Koninkrijk der Nederlanden verenigd zijn geweest. Zo bevindt zich bijv. thans te Hasselt het met name voor Maastricht en omliggende dorpen zeer belangrijke archief van de balie Oude Biesen van de Duitse Orde. Als voorbeeld van een vindplaats in een meer toevallig verband noemen wij de Universiteitsbibliotheek van Göttingen, waar prof. Feenstra vijf jaar geleden het 16e eeuwse afschrift van een volkomen onbekend stadsrecht van Maastricht uit 1220 terugvond¹.

DIASPORA EN HERENIGING VAN DE LIMBURGSE ARCHIEVEN

Spraken wij tot dusverre over de dokumenten die veelal organisch in bewaarplaatsen buiten de provincie thuishoren, thans dienen wij het zoeklicht te richten op de archieven, waartoe de beoefenaar van de gewestelijke en lokale geschiedenis het eerst zijn toevlucht neemt: op die van de bestuurscolleges en autoriteiten die uitsluitend binnen de grenzen van het tegenwoordige Limburg werkzaam of hier gevestigd zijn geweest. Daar het de bedoeling is de nadruk te leggen op de punten, waarin de problematiek van de Limburgse archieven zich van andere gewesten onderscheidt, zullen wij vooral spreken over de lotgevallen van de archieven waar dit verschil het duidelijkst aan het licht treedt, de schriftelijke nalatenschap uit de middeleeuwen en het tijdperk van het ancien régime. Voor wat de volgende periode betreft, slechts enkele opmerkingen. De archieven van de centrale bestuurscolleges en autoriteiten van het departement van de Nedermaas (1795-1814) zijn vanzelfsprekend ook voor het huidige Belgisch-Limburg van wezenlijk belang, even goed als het archief van het Bestuur der provincie Limburg tot 1831. De stukken betreffende de thans op Nederlands-Limburgs gebied gelegen gemeenten uit de jaren 1831-1839, toen het gehele territoire van onze provincie, met uitzondering van Maastricht en Sint Pieter, vanuit Brussel en de al dan niet provi-

¹ R. FEENSTRA, *Het stadsrecht van Maastricht van 1220*, in: Versl. meded. Ver. Bronnen oudvaderl. recht 11 (1958), blz. 518-534.

sorische arrondissements-hoofdsteden Hasselt, Roermond, Tongeren en Valkenburg werd bestuurd, zijn bij overeenkomst van 27 juni 1845 door de Belgische regering afgestaan en een jaar later uit Hasselt naar Maastricht overgebracht. Al deze archieven berusten thans in de rijksarchiefbewaarpplaats in deze stad¹.

De bezetting van het Maasdal door de Fransen in 1794, zestien jaren voordat het koninkrijk Holland, op een tijdstip toen het revolutionaire vuur van de beginperiode reeds lang was gedoofd, werd ingelijfd, is een belangrijke factor bij het bepalen van de betekenis der archieven van voor 1795 voor de Limburgse geschiedschrijving. Nergens in ons land is de overgang naar de moderne tijd zo abrupt geforceerd, nergens kan men deze overgangsjaren met zoveel reden bestempelen als de periode „de la grande désolation des archives”.

Minachting voor alles wat een verdreven régime heeft voortgebracht is eigen aan iedere omwenteling; bij de Franse republikeinen was zij bijzonder fel en desastreus. Zij uitte zich in het kapotslaan van de koningsgraven te Saint Denis, door het versmelten van de kostbaarste reliekschrijnen in de ovens van de muntateliers. Doch eveneens in de wet van 25 juni 1794, die de vernietiging voorschreef van alle titels van adellijke afstamming en feodale rechten, die bovendien talloze bescheiden welke als rechtstitels of hulpmiddelen voor het beheer van de generationaliseerde goederen waardeloos werden geacht impliciet naar de munitiewerkplaatsen of via een publieke verkoop naar de papiermolens vervees.

Een systematische vernietiging dus, doch veelal door piëteitsloze fanatici uitgevoerd, volgens richtlijnen waarvan men de intentie en de onkunde afleest uit een brief door de minister van binnenlandse zaken in 1793 gericht aan de waarnemende archivaris te Rijssel: „Tous les papiers anciens et d'écriture gothique ne doivent être que des titres de féodalité, d'assujettissement du faible au fort et des règlements politiques heurtissant presque toujours la raison, l'humanité et la justice. Je pense qu'il vaut mieux substituer à ces ridicules paperasses la Déclaration des droits de l'homme, c'est le meilleur

¹ Vgl. PANHUYSEN, o.c., blz. 754-756; voor de bestuursorganisatie 1831-1839: E. M. TH. W. NUYENS, *De staatkundige geschiedenis van Limburg vanaf haar ontstaan tot aan haar uiteenvallen in 1839*, Maastricht 1956, blz. 119-128.

titre qu'on puisse avoir"¹. Dit is de taal van de „ewige Gauleiter", van de volkscommissaris van alle tijden.

In Brussel nam men de waarschuwing ter harte. Na de beslissende slag bij Fleurus (26 juni 1794) voerde een lange wagentros 468 kisten met de belangrijkste archieven van het Oostenrijkse gouvernement, waaronder die van de Raad van State en de Brabantse Rekenkamer, over de Maas en de Rijn naar Wenen. Deze evacuatie werd overal in de zuidelijke gewesten door een ware exodus gevolgd. De bisschoppen van Luik en Roermond, abten en kanunniken, de graven en baronnen van de rijksheerlijkheden, hoge ambtenaren van de centrale regering vluchtten naar Keulen, Düsseldorf of verder op en brachten de archieven die zij later nodig dachten te hebben rechts van de Rijn in veiligheid. Het archief van het Souvereine Hof van Gelre te Roermond verhuisde op last van de laatste kanselier Willem Luytgens naar Düsseldorf, werd vervolgens te Linz in Oostenrijk opgeslagen om tenslotte – doch ook nog maar voorlopig – op de aangewezen plaats, in Wenen, terecht te komen. Het belangrijkste gedeelte der archieven van de landskommanderij der Duitse Orde Oude Biesen nabij Maastricht maakte een grillige zwerftocht langs Munster, Bremen, Frankfort en Mergentheim naar het Pruisisch Staatsarchief in Düsseldorf. Een vracht dokumenten betreffende het graafschap Gronsveld werd door de rentmeester uit de kasteelgracht opgevist en vond, evenals de laatste sovereign van de vrije rijksheerlijkheid, graaf August Joseph von Törring-Jettenbach, een veilig onderkomen in München. De abt van Rolduc liet het meeste in de abdij en de naaste omgeving achter, doch de archieven van de oude Meerssener proosdij ontsnapten in 1795 ternauwernood aan het bombardement van Düsseldorf door de Fransen. Die van de abdij Thorn bleven tot 1815 in een opkamer van het moederklooster te Essen onvindbaar².

¹ BRUCHET, o.c., blz. XII.

² De bijzonderheden over de lotgevallen van de Limburgse archieven in de Franse tijd en hun latere verwerving door het Rijksarchief te Maastricht zijn voornamelijk ontleend aan de jaarverslagen van het Rijksarchief in Limburg en hun bijlagen, in: *Verslagen omtrent 's Rijks oude archieven*. Van bijzonder belang in dit verband zijn de overzichten van A. J. FLAMENT: *De archieven en het archiefwezen in het hertogdom Limburg, 1632-1893*, (bijlage I van jaarverslag 1893, in: *Verslagen*, o.c., 1893, i.h.b. blz. 439-494) en *De archieven der gemeenschappen, collegiën en ambtenaren te Roermond . . . van de 13e eeuw tot in 1894* (bijlage A van jaarverslag 1894, in:

Het grootste gedeelte van deze Limburgse archieven is veel later en gehavend langs de een of andere weg in de rijksbewaarplaats te Maastricht teruggekeerd; het zal niemand, die met de evacuatie van een modern archief te maken heeft gehad, bevreemden, dat vele stukken, waarvan wij het bestaan vaak niet meer kennen, ergens langs de route bleven steken of verloren zijn gegaan. Intussen werden de achtergebleven bestanddelen, die door de opheffing van de feodale rechten, de inbeslagname van de geestelijke goederen en de vernieuwing van bestuur en rechtspraak hun actuele waarde veelal verloren hadden, in de ogen van belanghebbenden en belangstellenden tot een soort res nullius. Rentmeesters en pensionarissen hadden het met de scheiding van ambt en persoon wel nooit zo nauw genomen, doch nu zij een patriottische daad konden stellen of voorwenden, lieten zij zonder gewetensbezwaar registers, perkamenten en alles wat zegel droeg thuis onderduiken, hierbij ijverig gesecondeerd door voormalige kanunniken en kloosterlingen. Limburgse geschiedschrijvers uit het begin van de 19e eeuw waren naarstige verzamelaars van dit soort antiquiteiten en putten bij voorkeur uit hun particulier archiefdepot. Het origineel bijv. van de beroemde *Annales Rodenses*, waarin de geschiedenis van de abdij Rolduc vanaf haar stichting in 1104 tot 1157 staat opgetekend, kwam, wellicht via de oud-kanunnik en historicus S. P. Ernst, in het bezit van de stadsbibliothecaris van Aken, Christian Quix, na wiens dood het manuscript in 1848 aan de toenmalige Koninklijke Bibliotheek te Berlijn werd verkocht. Eerst een eeuw later, in 1949, is het op Limburgse bodem teruggekeerd, waar het thans onder de *preciosa* in het Rijksarchief wordt bewaard¹. Bepaald komisch is de ontdekking van het Leidse handschrift van de Sint Servaaslegende door Hendrik van Veldeke, afkomstig uit het Begaardenklooster te Maastricht. In 1856 werd dit enige exemplaar van het oudste gedicht in de Dietse tale door een verbaasde leraar uit Luik aangetroffen in zekere gelegenheid achter het huis van

Verslagen, o.c., 1894, i.h.b. blz. 398-429). Vgl. ook C. BLOEMEN, *De wordingsgeschiedenis van het Rijksarchief in Limburg*, Maastricht 1966, blz. 11-21. — Voor de lotgevallen van het archief van de landskommanderij Oude Biesen vgl. ook: J. GRAUWELS, *Regestenlijst der oorkonden van de landkommanderij Oudenbiezen en onderhorige kommanderijen*, I, Brussel 1966, blz. II-III.

¹ G. W. A. PANHUYSEN, *Het handschrift der Annales Rodenses terug in Limburg*. In: *Msg.*, 1949, blz. 69-72; *Annales Rodenses; facsimile-uitgave*, door P. C. BOEREN en G. W. A. PANHUYSEN, Assen 1968, blz. 7.

notaris Aussems te Aubel, waar de bladen voor gebruik netjes aan een spijker in de wand waren gehecht. *Se non tutto è vero, è ben trovato!*¹

Wanneer men in de jaarverslagen van de archiefdepots in Limburg, met name die van het Rijksarchief, de honderden leen- en pacht-registers, notariële protocollen, charters en cartularia volgt, die in de loop van de laatste drie kwart eeuw van particulieren gekocht of verkregen werden, dan vraagt men zich af hoevéél wel moet zijn weggeraakt, doch ook hoe nog zóveel terecht gekomen is. Toen na zijn dood in 1873 de verzameling van notaris Guillon te Roermond onder de hamer kwam, bleken zich hieronder te bevinden: hele reeksen archivalia van de bestuurscolleges van het Overkwartier, het archief van de Roermondse Munsterabdij en zelfs het gehele archief van het bisdom Roermond vanaf 1665 tot 1801!²

Intussen hadden de Fransen op de hun eigen rationele manier de organisatie van het archiefwezen in het departement van de Nedermaas ter hand genomen. De archieven werden openbaar; de volledige vernieuwing van de overheidsinstellingen, gebaseerd op de trias-leer, leidde voor het eerst over de gehele lijn tot een markante caesuur tussen oud en lopend archief, tussen de administratieve en rechterlijke bescheiden. De wetten en besluiten op het beheer der archieven van de opgeheven colleges en instellingen, die als bestanddeel van hun bezit staatseigendom waren geworden, kregen gelding en werden door andere decreten gevolgd. Enkele bepalingen zijn in dit kader van bijzonder belang. De feodale titels en alle bescheiden uit de domaniale archieven die voor de administratie geen praktisch nut meer hebben – *les papiers inutiles* – worden verwijderd. Uit de rechterlijke archieven – voornamelijk dus die van de schepensbanken, veelal tevens bestuurscolleges – worden alleen die stukken behouden, die nodig zijn voor de vaststelling van publieke en particuliere eigendomsrechten. Handschriften, charters en andere bescheiden, van belang voor de geschiedschrijving, kunsten en wetenschappen of dienstig voor het onderwijs, blijven bewaard, doch de meest waar-

¹ J. DESCHAMPS, *De herkomst van het Leidse handschrift van de Sint Servatiuslegende van Hendrik van Veldeke*, in: *Hand, Zuidned. Mij. voor Taal- en Letterk.* 12 (1958), blz. 53-54.

² Vgl. SMEETS, *Bronnen gesch. Roermond*, o.c., blz. 43, n. 16.

devolle stukken worden bestemd voor de Bibliothèque Nationale te Parijs¹.

Hoeveel en vooral wat in deze jaren als afval, „rebut de siècles barbares”, verkwanseld en vernietigd werd, zal wel nooit te achterhalen zijn. De sortering was weliswaar opgedragen aan „citoyens versés dans la connaissance des chartes, des lois et des monumens”, doch het feit dat zij onder de verantwoordelijkheid van de minister van financiën werkten, wettigt de somberste vermoedens. De schifting van de bibliotheken van de opgeheven Limburgse kloosters door de vroegere boekhandelaar François Cavelier liep in ieder geval uit op een culturele ramp: de veiling van 30.000 handschriften en boekwerken, waaronder tal van inkunabels en andere oude drukken, in 1801. Van de archieven, die in de ogen van de verlichte burgerij nog méér „quantité négligeable” waren, weten wij, dat in hetzelfde jaar voor een 100.000 pond oude papieren geen afnemer gevonden werd. Wat hiermee en met andere partijen vervolgens is gebeurd, laat zich raden. In 1803 bracht de verkoop van 14.000 pond rebutpapier nog 315 livres op. Dat meerdere kloosterarchieven in het rijksdepot te Maastricht slechts uit één register of oorkonde bestaan; dat het archief van het rijke St. Servaaskapittel een – toch nog indrukwekkende – fractie vormt van wat het geweest is; dat ongeveer tachtig procent van de Maastrichtse peymeestersrekeningen uit de 14e-18e eeuw en het gehele archief van de momboir-fiscaal van het Overkwartier onvindbaar zijn, moet voor verreweg het grootste gedeelte op rekening van de evacuatie en spreiding, de schifting en vernietiging in de Franse bezettingstijd worden geschreven².

Bovendien doorkruisten ijverige commissarissen de departementen op zoek naar bullen, koningscharters en manuscripten die zij een plaats in de Bibliothèque Nationale waardig konden keuren. Weliswaar werd Frankrijk bij de traktaten van 1814 en 1815 tot de teruggave van deze gestolen stukken verplicht, doch hiervan is, althans voor wat Limburg betreft, niet zo heel veel terecht gekomen. Nog

¹ O.a. de wetten van 25 juni 1794 (algemene regeling van het archiefbeheer) en 26 oktober 1796 (oprichting departementale archiefbewaarplaatsen); vgl. BLOEMEN, o.c. en *Verslagen*, o.c. 1893, blz. 450 vlg.

² Meerdere nadien verdwenen registers van de Maastrichtse stadsrekeningen waren echter tussen 1811 en 1826 nog aanwezig. Vgl. J. G. J. KOREMAN, *Peymeestersrekeningen van Maastricht*, in *Msg.*, 1961, kol. 179-180.

steeds bijv. berusten in Parijs 175 oorkonden, waaronder originele diplomaten van pausen, keizers en koningen, en enkele cartularia, afkomstig van het Sint Servaaskapittel en kloosters in en bij Maastricht¹. De reden wordt met veel begrip blootgelegd door de Franse filoloog Paulin Paris, wanneer hij van de beheerders van de Bibliothèque Nationale in die jaren zegt: "Hâtons-nous d'ajouter qu'ils surent alors, par une succession de fraudes pieuses et honorables, puisqu'elles étaient inspirées par l'amour du devoir et de la patrie, tromper fréquemment les réclamations qui semblaient les mieux fondées"².

In algemene zin ontwikkelt zich het archiefwezen in Limburg na 1814 op dezelfde wijze als elders in het land; de woelige voor-geschiedenis werkt echter in bepaalde nuanceringen na. Dat ons gewest als laatste eerst in 1866 tot de benoeming van een provinciale archivaris, in de persoon van de gemeente-archivaris van Maastricht mr. G. D. Franquinet, overging, hangt ongetwijfeld samen met het zwakke eenheidsbesef, dat vooralsnog door regionale en plaatselijke particularismen overwoerd werd. In 1881 kreeg Maastricht, evenals voor en na de hoofdsteden van de andere provinciën, een rijks-archiefbewaarplaats, eveneens bestemd voor de statische provinciale archieven, en betrok de eerste rijksarchivaris, de autodidact pastoor Jozef Habets (1881-1893), zijn bureau in de gerestaureerde Franciscanerkerk te Maastricht, een prachtig voorbeeld van Frans beïnvloede gothiek in het Limburgse Maasdal. Naar dit depot werden in 1884 de archieven overgebracht der in de jaren 1794-1797 opgeheven bestuurs- en rechterlijke colleges van het ancien régime en de archieven uit de Franse bezettingstijd, die tot dan toe grotendeels in het Paleis van Justitie waren opgeslagen. Wat archivaris Habets, tevens geschiedschrijver, archéoloog, kunsthistoricus en wat U maar wilt, met behulp van zijn chartermeester Auguste Flament in deze jaren heeft gepresteerd, grenst aan het ongeloofelijke. Niet alleen werd orde geschapen in een chaos van vele duizenden pakken en registers,

¹ In het geheel 175 oorkonden en het fragment van een rekening. Tot de oorkonden behoren o.a. diplomaten van Frederik Barbarossa en Frederik II en enkele bullen van paus Innocentius IV. Vgl. *Verslagen*, o.c., 1893, blz. 429-434; BOEREN, *Nalezing op de Maastrichtse charters*, o.c.

² *Verslagen*, o.c., 1893, blz. 492. — Voor Limburgse archiefstukken te Parijs vgl. o.a. ook: *Verslagen*, o.c., 1888, blz. 317-319, 329-346.

werden beschrijvingen opgemaakt en de dokumenten in tientallen studies voor de geschiedschrijving opengesteld, doch tevens haalde hij overal in Limburg uit kerktorens, pastorie- en raadhuiszolders, kastelen en scholen lang vergeten brokstukken van kerkelijke- en schepenbanksarchieven naar Maastricht. In 1883 waren nauwelijks zeven kasten in zijn depot gevuld; bij zijn dood, tien jaar later, bevatte het een der rijkste verzamelingen van ons land¹.

Een merkwaardig syndroom van plaatselijk patriottisme en doelgerichte historische belangstelling vormt de de benoeming omstreeks het midden van de 19e eeuw en iets later, van gemeente-archivarissen in Maastricht, Sittard en Roermond, al behoeft men hierbij niet aanstonds aan full-time ambtenaren met vaste werkuren te denken. In Maastricht was het de advocaat mr. G. D. Franquinet (1849-1873), die in 1849 het oud archief als een vervuilde stapel paperassen ergens op zolder in het stadhuis had ontdekt; in Sittard de griffier bij het kantongerecht, de regionale historicus M. J. Jansen (1876-1879), die een *Inventaris van het oud archief der gemeente Sittard* samenstelde; in Roermond de vruchtbare historieschrijver Jean-Baptiste Sivré (1866-1889), vanaf 1877 tevens rijksbeheerder van de omvangrijke gedeelten der archieven van het Overkwartier die in 1846 op grond van het Nederlands-Belgische ruiltraktaat van het voorafgaande jaar tezamen met andere archieven en dokumenten uit Brussel naar Maastricht waren overgebracht en drie jaren later op aandringen van het Roermondse gemeentebestuur in het stadhuis aldaar waren afgeleverd. De beslissing van de minister van binnenlandse zaken in 1889, aanstonds na het overlijden van Sivré, deze archieven onder het beheer van de rijksarchivaris in Limburg te stellen gaf aanleiding tot de zg. archievenoorlog, die tot 1901 het gemeentebestuur en de rijksarchivarissen Habets en Flament scherp tegenover elkaar stelde. De strijd werd gevoerd met chicanes, betogingen en processen; men ging zo ver een beroep te doen op art. 18 van het Barrièretraktaat van 1715, dat Roermond als de bewaarplaats der archieven van het Overkwartier had aangewezen. Vooral het internationale aspect van deze onverkwikkelijke zaak, met name de pogingen tot interventie

¹ Over Jos. Habets als rijksarchivaris: A. J. FLAMENT, in: *Verslagen*, o.c., 1893, blz. 399-400; vgl. ook P. C. BOEREN, *Kritische beschouwingen bij het werk van enige Limburgse geschiedschrijvers der laatste honderd jaren*, in Publ. 100 (1964), blz. 31-47.

van Pruisische zijde, wekten grote wrevel. De regering gaf haar ontevredenheid te kennen door Roermond bij het koninklijke staatsie-bezoek aan Limburg in 1895 over te slaan. Tenslotte werd het weer-spannige stadsbestuur door het Ministerie gedwongen de betwiste archieven in juli 1901 aan het Rijksarchief te Maastricht af te staan. Limburg kwam ook op dit gebied met de overige gewesten in de pas, doch het zelfbewustzijn van de voormalige hoofdstad van het Overkwartier had een diepe deuk gekregen en voor de historische belangstelling in Midden-Limburg bleek de „archievenroof” weinig bevorderlijk¹.

Dat na zo grote vasthoudendheid en zo diepe teleurstelling het archiefwezen te Roermond voor lange tijd in vergetelheid raakte, is in deze omstandigheden verklaarbaar; het duurde dan ook ruim dertig jaren, voordat een nieuwe gemeente-archivaris werd benoemd. De felheid van het conflict, waaraan politieke motieven vermoedelijk niet vreemd waren, krijgt een scherper reliëf tegen de achtergrond van een teruglopende belangstelling, welke men in het laatste kwart van de 19e eeuw in andere Limburgse steden meent te moeten constateren. Maastricht stelde het tien jaren (1883-1893) zonder functionaris voor het oud archief; van 1883 tot 1915 waren Archief en Stadsbibliotheek in het gebouw van het Rijksarchief gehuisvest. In Sittard ging men eerst in 1938 wederom over tot de benoeming van een ambtenaar die ook de historische archieven onder zijn hoede nam; in Weert geschiedde dit in 1948. Te Venlo stelde de gemeente-

¹ Voor Maastricht vgl. beknopte samenvatting in: *Jaarverslag van Stadsarchief en -Bibliotheek Maastricht 1948 en 1949*, Maastricht 1950; A. J. FLAMENT, G. D. L. Franquinet, in: *Nw. Ned. biogr. wrdb.* 3 (1914), kol. 416-417; BOEREN, *Kritische beschouwingen*, o.c., blz. 25-30. — Sittard: *Nécrologie M. J. Jansen*, in: *Publ.* 16 (1879), blz. 511-512. M. J. JANSEN, *Inventaris van het oud archief der gemeente Sittard, 1243-1609*, I, Sittard [1878]. Zij werd voorafgegaan door: G. D. FRANQUINET, *Inventaris der oorkonden berustende ten archive van de gemeente Sittard*, Maastricht 1872, en gevolgd door: J. M. VAN DE VENNE, *Inventaris van op het Gemeente-Archief van Sittard bewaarde archieven over de jaren 1243-1798*, Sittard 1920. — Voor de lotgevallen der archieven van het Overkwartier vgl. o.a.: *De rijksarchieven te Roermond*, bijlagen van de jaarverslagen van het Rijksarchief in Limburg, in: *Verslagen*, o.c., t/m 1901, i.h.b. 1894, blz. 312-480; M. K. J. SMEETS, *Archivaris J. B. Sivré (1818-1889)*, in: *Msg.*, 1948, blz. 2-5; J. WOLTRING, *Het geschil met Pruisen en Duitsland over de archieven van het Gelderse Overkwartier, 1856-1898*, in: *Ned. Archievenbl.* 63 (1958/59), blz. 111-123, 143-151; VOORAL C. BLOEMEN, *De Roermondse archiefkwestie, 1889-1901*, Maastricht 1966; vgl. ook IDEM, *Wordingsgeschiedenis*, o.c., blz. 50-68. Een handig globaal overzicht van de huidige bewaarplaatsen der archieven van het Overkwartier in: OEDIGER, I, o.c., blz. 329-338, vgl. ook blz. 339 vlg.

secretaris L. K. Gallot in 1839 en 1869 inhoudsopgaven van de belangrijkste bestanddelen op; hier werd na de kortstondige ambtsperiode van de eerste gemeente-archivaris Henr. Michels (1900-1902) voortdurend zorg aan de archieven besteed, al kwam deze tot ca. 1940 tot uiting in tijdelijke opdrachten en min of meer honoraire taakvervulling. Inventarissen samengesteld door de slotkapelaan van Rimburg, H. Hanssen, en de archivaris H. op de Laack, zijn evenals de inrichting van een moderne archiefbewaarplaats in het stadhuis (1933) opmerkelijke resultaten uit de vooroorlogse periode. De eerste archivaris van Heerlen was de heem- en oudheidkundige P. J. M. Peters, die met ingang van 1922 meer in het bijzonder met het beheer van de archeologische dienst en het museum, beide in 1877 bij raadsbesluit in het leven geroepen, werd belast. Bij het optreden van wettelijk bevoegde beheerders, dat in de veertiger jaren de periode van amateur-archivarissen in Limburg afsluit, hebben de invloed van de Archiefwet 1918 en de stimulerende activiteiten van het Rijksarchief ongetwijfeld een rol gespeeld¹.

Bijzondere inspanning hebben pastoor Habets en zijn opvolgers zich getroost voor de reconstructie van het Limburgse archievenbezit. De aanwinstlijsten van de jaarverslagen tonen het resultaat van een onafgebroken reeks aankopen en schenkingen van particulieren, van speurtochten naar kerkelijke registers en bescheiden van allerlei aard op de meest onwaarschijnlijke plaatsen, van de uitwisseling tussen de rijksbewaarplaatsen in Nederland krachtens de ministeriële beschikking van 23 februari 1886. Opmerkelijk doch niet verwonderlijk is het grote aantal archieven dat door uitlevering of ruil uit het buitenland ontvangen werd, een éclatante, zij het soms afgedwongen overwinning op nationale trots en hebberigheid. Na de overeenkomst met België in 1845 zijn vanaf 1874 voortdurend nieuwe pogingen

¹ Venlo: J. HABETS, *Levensbericht van Lodewijk Karel Gallot*, in: Publ. 16 (1879), blz. 511-512; J. VERZIJL, *In memoriam Mathias Hub. Henr. Michels, oud-stadsarchivaris van Venlo*, in *Msg.*, 1920, blz. 29-30. H. HANSEN, *Inventaris van het oud archief der stad, municipaliteit en gemeente Venlo*, Venlo 1919; H. OP DE LAACK, *Inventaris van het stedelijk archief van Venlo, van 1814-1850*, Venlo 1932. — Heerlen: CHR. SMITS, *De ontdekker van het Romeinsche Heerlen*; in *memoriam P. J. M. Peters*, in: *Mijnnummer*, uitg. V.V.V. Heerlen, 1939/40, Heerlen 1941, blz. 31-32; vgl. ook: N. EUSSEN, *Drs. L. E. M. A. van Hommerich, zilveren stadsarchivaris van Heerlen*, in: *Herle* 12 (1962), blz. 114-129. — Verdere gegevens dank ik aan de rijksarchivaris te Maastricht en Limburgse collegae gemeente-archivarissen.

gedaan om op deze wijze archieven naar de plaats van oorsprong terug te brengen. In 1926, 1945 en 1951 deed Düsseldorf afstand van de bescheiden der plaatselijke besturen in het Pruisisch Overkwartier, het Kleefse gedeelte van Limburg en van andere stukken welke in het Pruisisch Staatsarchief niet op hun plaats waren. Nog belangrijker resultaten had, ofschoon hiertoe het omvangrijke, in 1926 uit Düsseldorf ontvangen archief van de Oude Biesen aan Hasselt moest worden afgestaan, de ruil met het Algemeen Rijksarchief te Brussel in 1953. Het Rijksarchief te Maastricht verwierf grote brokstukken van het archief van het Hof en Leenhof van Opper-Gelder; bovendien ongeveer vijftig strekkende meters bescheiden afkomstig van Limburgse kapittels, kloosters en andere kerkelijke instellingen, waaronder het archief der Meerssener proosdij, het archief van het bekende Roermondse karthuizerklooster en talrijke schepenregisters uit de Landen van Overmaas. Uit Hasselt keerde bij die gelegenheid het oudste forfeitboek van Maastricht, waarin uitspraken van de schepenbanken en raadsbesluiten uit de periode van 1368 tot 1379 door elkaar staan opgetekend, naar deze stad terug. Na een zigzagtournée door Duitsland, Oostenrijk, Frankrijk en België zijn de archieven van het Hof en de Rekenkamer te Roermond tenslotte in gedeelten en langs verschillende wegen (o.a. Brussel, 1845, 1953; Arnhem 1895, 1925; Roermond 1901) in de rijksbewaarplaats te Maastricht terecht gekomen en hier wederom tot een organisch geheel samengevoegd.

Wij mogen wel aannemen, dat verreweg het grootste gedeelte van wat in Limburg thuis behoort en nog bestaat thans in het Rijksarchief verenigd is. Het heeft weinig nut om voor de tegenwoordige toestand te herhalen wat in het bekende *Overzicht van de Rijksarchieven in Nederland* duidelijk en beknopt wordt weergegeven¹. Wijzen wij er slechts op, dat de staatkundige verbrokkeling tot 1795 zich duidelijk weer spiegelt in een indeling volgens de bestuurscolleges van de afzonderlijke politieke eenheden op het tegenwoordige grondgebied van de Provincie. Dit „respect des fonds”, dat ons vanzelfsprekend voorkomt doch dit in de 19e eeuw geenszins was, is door de provinciale archivaris en zijn rijksopvolgers aanstonds, een kwart eeuw voor het verschijnen van de *Handleiding voor het ordenen en beschrijven van de ar-*

¹ Uitvoeriger en veel meer gedetailleerd in het reeds genoemde *Overzicht van de archivalische bronnen* door G. W. A. PANHUYSEN.

chieven¹, in praktijk gebracht, omdat, wilde men niet in een onontwarbare chaos belanden, de diversiteit van de archieven hier eenvoudig toe dwong. Dit beginsel is de grondslag van afzonderlijke inventarissen van o.a. de archieven van het kapittel van O.L. Vrouw en het Predikherenklooster te Maastricht, van de abdij Rolduc en haar dochterkloosters Marienthal en Sinnich, van de hand van mr. Franquinet², voor hun tijd uitgaven van goed gehalte, al zal men met de „Handleiding” in de hand heel wat op hun indeling en beschrijving kunnen aanmerken. De opleving van de belangstelling voor het verleden inspireerde vele archivariissen in de 19e eeuw nu eenmaal meer tot het zoveel en zo snel mogelijk leveren van bouwstoffen voor de geschiedschrijving dan tot het samenstellen van inventarissen die de organische opbouw van een bepaald archief in zijn geheel weer spiegelen. De nadruk valt dan ook bij voorkeur op een omvangrijke afdeling van transcripties en regesten van oorkonden en brieven, waarna de sectie „registers en losse bescheiden” met enkele bladzijden wordt afgedaan. Een afschrikwekkend voorbeeld, doch voor de tegenwoordige historicus alleszins bruikbaar, zijn de vierdelige „Tijdrekenskundige registers van het oud-Gelders archief en het oude archief der gemeente Roermond” door J. B. Sivré, die in chronologische volgorde de gecomprimeerde inhoud van oorkonden, omslagen en registers aaneen rijgen³. De door Hanssen en Van de Venne samengestelde inventarissen der archieven van Venlo en Sittard, die in 1919 en 1920 van de pers kwamen, zijn zuiver archivistisch bezien reeds van een ander en beter gehalte. Dat tenslotte in 1946 de *Inventaris der archieven van het Departement van de Nedermaas* door mr. H. Harden-

¹ S. MULLER, J. A. FEITH EN R. FRUIN, *Handleiding voor het ordenen en beschrijven van archieven*, Groningen 1898.

² Vgl. G. D. FRANQUINET, *Beredeneerde inventaris der oorkonden en bescheiden van de abdij Kloosterrade en van de adellijke vrouwenkloosters Marienthal en Sinnich*, Maastricht 1869; *Bered. inv. der oorkonden en bescheiden van het kapittel van O.L.Vrouwekerk te Maastricht*, Maastricht 1870, 1877, 2 dln.; *Overzicht der gemeentearchieven van Sittard en Venlo*, Maastricht 1872; *Bered. inv. der oorkonden en bescheiden van het adellijk klooster Sint Gerlach*, Maastricht 1877; *Bered. inv. der oorkonden en bescheiden van het klooster der Predikheeren te Maastricht*, Maastricht 1880; *Bered. inv. der oorkonden en bescheiden van de adellijke abdij Thorn*, 1e afl., Maastricht 1881. — Het ongunstige oordeel in BOEREN, *Kritische beschouwingen*, o.c., blz. 27-28, is m.i. eenzijdig gekleurd vanuit het standpunt der hedendaagse archivistiek en historiografie.

³ [J. B. SIVRÉ], *Inventaris van het oud archief der gemeente Roermond*, Roermond [ca. 1869-1882], 4 dln.

berg¹ de regels van de „Handleiding” op minutieuze wijze in praktijk brengt, zal wel niemand anders hebben verwacht².

Vraagstukken met betrekking tot hun authenticiteit buiten beschouwing gelaten, behoren de oudste stukken in de rijksbewaarplaats te Maastricht tot de alleroudste archivalische preciosa van het gehele land. Het zijn de eerste oorkonden welke in betrekking staan tot het adellijke vrouwenstift Thorn; de diplomaten door Hendrik III in 1051, door Hendrik IV in 1062 en 1087 voor het kapittel van Sint Servaas uitgevaardigd; het charter dat het kapittel van Onze Lieve Vrouw te Maastricht in 1133 van Alexander, bisschop van Luik, ontving; de Annales Rodenses uit de tweede helft van de 12e en het cartularium van Rolduc met de befaamde catalogus van de kloosterbibliotheek uit het begin van de 13e eeuw³. Uitermate waardevolle relictten uit een tijdperk, toen het territoire van de provincie deel uitmaakte van het culturele en economische kerngebied van de Nederlanden.

Vele bouwstoffen voor inventarissen gaan schuil in de vaak omvangrijke bijlagen van de *Jaarverslagen van het Rijksarchief in Limburg*, welke ons over de wezenlijke trekken van de Limburgse archieven-geschiedenis inlichten. In het bezit van hun oud archief zijn momenteel de gemeenten Heerlen, Sittard, Weert, Venlo, dat – afgezien van enkele hiaten – zijn stadsrekeningen vanaf 1349/50 behield, Maastricht, dat in 1580 het grootste gedeelte van zijn ambachtsarchieven op last van Parma vernietigd zag, doch een vrijwel ononderbroken reeks van raadsresolutiën, vanaf 1379 tot 1795, heeft bewaard. Het archief van Roermond berust momenteel in het rijksdepot. Ook de grote bedrijven beginnen het nut van archieven en archiverissen in te

¹ H. HARDENBERG, *Inventaris der archieven van het arrondissement Maastricht en van het departement van de Nedermaas, 1794-1814*, 's-Gravenhage 1946. – Voor de inventarissen van Hanssen en Van de Venne vgl. hiervoor, blz. 26, n. 1 en 27, n. 1.

² Vermeld worden nog de *Inventaris van het oud archief der gemeente Weert tot 1795*, door J. TH. H. DE WIN, Weert 1956, en de door J. M. VAN DE VENNE samengestelde *Inventaris van de archieven der besturen en ambtenaren van de Landen van Overmaas*, [1964].

³ Voor de rijksarchiefbewaarplaats te Maastricht in het algemeen, vgl.: C. BLOEMEN, *Rijksarchief in Limburg*, Maastricht 1966; PANHUYSEN, *Overzicht van de archivalische bronnen*, o.c. Over de oudste oorkonden van Thorn o.a. de „stichtingsoorkonde” van 1 juni 992, bestaat een vrij omvangrijke literatuur. De tekst en de betwiste en betwistbare bespreking door Jos. Habets in: J. HABETS en A. J. FLAMENT, *De archieven van het kapittel der hoogadellijke rijksabdij Thorn*, I, 's-Gravenhage 1889. Het tweedelige werk (1889, 1899) is eigenlijk een oorkondenboek. Voor de datering van de Annales Rodenses (1170-1180) vgl. de inleiding op de tekstuitgave van BOEREN en PANHUYSEN, o.c., blz. 19.

zien; bij de Staatsmijnen en het oudste keramische grootbedrijf in ons land, „de Sphinx” te Maastricht, heeft dit reeds tot de uitgave van een waardevol gedenkboek en een recent proefschrift over de industriële pionier Petrus Regout geleid¹. Uit bezorgdheid voor het behoud van de moderne particuliere archieven van organisaties en ondernemingen waar dit inzicht nog niet is doorgedrongen, werd, met medewerking van de rijksarchivaris dr. G. W. A. Panhuysen, in 1949 het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg, gevestigd te Maastricht, in het leven geroepen.

ZWAKKE BASIS VOOR DE MODERNE GESCHIEDSCHRIJVING

Wanneer wij aan de hand van deze beschouwingen de betekenis van de archieven in Limburg voor de gewestelijke en lokale geschiedschrijving iewat nader trachten te omlijnen, blijkt aanstonds, dat een verantwoorde geschiedenis van Limburg van vóór 1795 niet bestaat en ook slechts in oneigenlijke zin bestaanbaar is. Bezwaarlijk kon men op de gedachte komen de ontwikkeling te schetsen van een streek waarvan niemand de toekomstige eenheid binnen haar huidige grenzen kon vermoeden, die evenmin voor handel, industrie en kunst een naar buiten afgebakend gebied vormde. En al was het met name voor de 19e eeuwse romantiek verleidelijk de toestand van het ogenblik op de Maasgouw, liever nog op de Romeinse tijd, terug te projecteren, blijkbaar zijn alle gegadigden toch voor de moeilijkheden teruggeschrokken. Het voormalige standaardwerk van de oudkanunnik van Rolduc Simon Ernst, de *Histoire du Limbourg*, dat vanaf 1837 in zeven delen het licht zag², heeft in werkelijkheid betrekking op het hertogdom Limburg in België en op de Landen van Overmaas; het gaat ook niet verder dan 1427. Natuurlijk zijn er bindende factoren, zoals de zuid-noord-verbinding via de Maas en vanaf 1559 het

¹ *Gedenkboek [van de] Staatsmijnen in Limburg bij gelegenheid van het vijftigjarig bestaan*, Heerlen 1952; *Sphinx-Céramique 125 en 100*, Maastricht 1959. — Na 1959 o.a.: *90 jaren zinkwitindustrie in Nederland, 1870-1960*, [Maastricht 1961]. — Het zijn enkele opmerkelijke voorbeelden uit een vrij omvangrijke reeks van na de oorlog door Limburgse ondernemingen uitgegeven jubileumboeken en gedenkschriften, die met behulp van het eigen bedrijfsarchief werden samengesteld. — Proefschrift van A. J. MAENEN: *Petrus Regout, 1801-1878*, Nijmegen 1959.

² S. P. ERNST, *Histoire du Limbourg*; éd. ED. LAVALLEYE, Liège 1837-1847, 7 dln. (dl. 7: tekst van de *Annales Rodenses*).

bisdom Roermond. Het is dan ook geen toeval, dat de enige, ondanks alle gebreken toch indrukwekkende, in de 19e eeuw ondernomen poging om de geschiedenis van Limburg als een eenheid te behandelen een kerkelijke geschiedenis is, nl. die van het diocees Roermond en de bisdommen Tongeren, Maastricht en Luik, welke er in het Limburgse Maasdal aan voorafgingen¹. Met behoud van alle gemeenschappelijke elementen behoort echter een geschiedenis van Limburg tot de Franse tijd in wezen volgens de zuilentheorie te worden opgezet: het naast elkaar stellen van de autonome steden en landschappen, in verband gebracht met de omliggende gewesten en bevestigd in het ijle net van internationale botsingen en affiniteiten. Een dergelijke opzet sluit volkomen aan bij de indeling van de archieven in het rijksdepot en bij de enige meer volledige staatkundige geschiedenis uit deze periode, nl. het omvangrijke, door J. de Wit en archivaris Flament in 1911 uitgegeven artikel: *De vorming der heerschappijen op het grondgebied in Limburg of die zich daarover hebben uitgestrekt*². Vanzelfsprekend kan aan de bijzondere problemen, welke een opzet in

¹ J. HABETS, *Geschiedenis van het tegenwoordig bisdom Roermond en van de bisdommen die het in deze gewesten zijn voorafgegaan*, Roermond 1875-1893, 3 dln. Vierde – onvoltooide – deel, dat het tijdperk na 1801 behandelt, door W. GOOSSENS, Roermond 1927. – Het voor Habets' tijd monumentale werk wordt terecht door L. J. ROGIER, (*Over de beoefening van de geschiedenis der katholieke kerk in Nederland sedert omstreeks 1870*, in: *Archief voor de gesch. van de kath. kerk in Nederland* 1, 1959, blz. 1-29) en eveneens door P. C. BOEREN, (*Kritische beschouwingen*, o.c., blz. 37-43) ongunstig beoordeeld. Het is voortijdig geschreven en gaat uit van een onjuiste conceptie, welke het tegenwoordige bisdom in het verleden projecteert. Met name het eerste deel – tot 1559 – is, in zijn totaliteit beschouwd en gezien vanuit het standpunt van de moderne geschiedschrijving, vrijwel waardeloos.

² In: *Publ.* 47 (1911), blz. 1-259. – Intussen ben ik tot de overtuiging gekomen, dat juist door het gebrek aan samenhang tussen de territoria die zich over het gebied van de provincie hebben uitgestrekt en het historisch gegeven, dat het grootste gedeelte van enkele der belangrijkste van deze feodale, c.q. territoriale staten buiten de huidige grenzen was gelegen, een geschiedenis van Limburg volgens de beschreven „zuilentheorie” irreëel is. Voor wat een meer elastische opzet betreft, waarbij al deze territoria betrokken zijn, doch het grondgebied van de huidige provincie een centrale plaats inneemt, wordt verwezen naar blz. X van dit boekwerk. In deze gedachtengang kan de intensivering van de betrekkingen tussen Nederlands- en Belgisch Limburg op een gegeven ogenblik een gemeenschappelijke beschrijving van het verleden van deze beide provincies rechtvaardigen. Hiervoor zijn trouwens in de geschiedenis van de middeleeuwen en het tijdperk van het ancien régime, doch vooral in de periode van 1795 tot 1839 reële aanknopingspunten aanwezig. Het is intussen duidelijk, dat voor de beschrijving van Limburgs verleden een grondige kennis van het verleden der door Flament genoemde territoria volstrekt noodzakelijk blijft en dat ook hiervan afgezien de geschiedenis van de historisch-regionale eenheden – met name voorzover zij zich binnen de grenzen van de provincie hebben uitgestrekt – afzonderlijk beschreven dient te worden.

bedoelde zin met zich brengt voor de Franse tijd en de 19e eeuw worden voorbijgegaan.

In de praktijk blijkt, dat men vaak des te meer op archiefonderzoek is aangewezen naarmate de te behandelen historische eenheid kleiner en onbelangrijker is. Voor grote staten en rijke gewesten of steden beschikt men veelal over bronnen van andere aard: kronieken, mémoires, kartografisch materiaal en meer recente literatuur; voor kleinere landschappen en plaatsjes staat men meestal voor „le néant absolu”, dat slechts uit de archiefdepots kan worden opgevuld. In bijzondere mate geldt dit voor Limburg, versnipperd, door de machthebbers verwaarloosd en door huurlingen uit alle windstreken geteisterd grensland, waar geen wetenschappelijke centra van betekenis tot ontwikkeling konden komen. Men vindt er geen Melis Stoke, geen Beda, Edmond van Dinter of Adriaan van Oudenbosch, evenmin vertegenwoordigers van de historiografenbent uit de 16e en 17e eeuw, die de geschiedenis van andere gewesten met evenveel geleerdheid als vooringenomenheid te boek hebben gesteld. De oudere kronieken en historieboeken, waarop men voor Limburg aangewezen is, zijn merendeels geschreven buiten de huidige provinciegrenzen: in Arnhem, Nijmegen en Luik, in Brabant en het Rijnland. Wij denken bijv. aan de Gelderse historiën van Willem van Berchem, Pontanus en Van Slichtenhorst, aan de Luikse kroniekencyclus, aan de „Brabantsche Yeesten” van Jan van Heelu, het Chronicon van Edmond van Dinter en de Annalen van de hertogdommen Kleef, Gulik en Berg door Werner Teschenmacher¹. Al deze schrijvers hebben slechts belangstelling voor het Limburgse Maasdal voorzover dit in de geschiedenis van het gewest dat zij beschreven: het prins-bisdom Luik, de hertogdommen Gelre, Brabant, Gulik en Kleef en het keurvorstendom Keulen, een rol speelt. Dezelfde situatie doet zich tot op zekere hoogte voor ten aanzien van de uitgave van de zg. documentaire bronnen. De oorkondenboeken bijv. der landen aan de Nederrijn en aan de Middenrijn van de hand van de rijksarchivarissen te Düsseldorf en Koblenz in de vorige eeuw, Theodor Lacomblet en Heinrich Beyer, behoren tot de onmisbare hulpmiddelen van iedere Limburgse historicus, even goed als de diverse buiten de provinciegrenzen ver-

¹ W. TESCHENMACHER, *Annales Cliviae, Juliae, Montiae, Marchiae, Ravensbergiae antiquae et modernae*, Arnhem 1638.

schenen tekstuitgaven van plakaten en ordonnantiën. De oorkonden- en regestenboeken van Sloet en Verkooren betrekken overigens systematisch het gehele Overkwartier en de Landen van Overmaas bij hun onderwerp¹.

Het is in dit verband opmerkelijk, dat binnen de provinciegrenzen alleen in het eigengereide Overkwartier van de 17e eeuw het plan gerezen is om een gewestelijke geschiedenis te doen samenstellen. Nadat de Staten er zich over hadden beklaagd, dat het leek alsof alleen hún voorouders niet van zich hadden doen spreken, gaven zij in 1618 hiertoe opdracht aan de bekende staatsman en humanist Erycius Puteanus, een geboren Venlonaar, „die met die penne soe konde spelen, dat sijns gelijcken in gantz Europa nyet en were”. De historio-graaf van de Spaanse koning had vermoedelijk belangrijker werk te doen, het verleden van het Overkwartier bleef althans een onbeschreven blad². Wat een eeuw later wel tot stand kwam, was een kerk-geschiedenis van het hertogdom Gelre vanaf de tijd der Sicambren, Batavieren en Menapiërs tot het begin van de 18e eeuw door de pastoor van Helden Joannes Knippenbergh³. De eenvoudige parochieherder was kennelijk niet tegen zijn zware taak opgewassen, doch al is zijn werk grotendeels een legkaart van citaten uit het oeuvre van geleerde zegslieden, het bevat niettemin talrijke waardevolle gegevens ontleend aan later verdwenen of gehavende stukken uit de archieven van Venlo, het bisdom en de stad Roermond. Voegen wij hieraan toe de geografisch-historische beschrijvingen uit de 18e eeuw van de Staatse delen van Limburg in de „Tegenwoordige staat der Vereenigde Nederlanden” en in de „Vaderlandsche Geographie” door de predikant, tevens docent in de astronomie en de aardrijkskunde aan de gereformeerde illustre school te Maastricht, Wilhelm Bachiene, dan hebben

¹ SLOET, *Oorkondenboek Gelre en Zutphen*, o.c.; A. VERKOOREN, *Inventaire des chartes et cartulaires des duchés de Brabant et de Limbourg et des Pays d'Outremerse*, 1-re partie, Bruxelles 1910-1923, 8 dln., 2e-3e partie, ibidem 1961 —; TH. J. LACOMBLET, *Urkundenbuch für die Geschichte des Niederrheins*, Düsseldorf 1840-1858, 4 dln.; H. BEYER, L. ELTESTER und A. GÖRZ, *Urkundenbuch zur Geschichte der jetzt die preussischen Regierungsbezirke Coblenz und Trier bildenden mittelrheinischen Territorien* (-1260), Coblenz 1860-1874, 3 dln. — O.a. *Groot Placcaet-boeck*, 's-Gravenhage 1658-1797, 10 dln.; *Recueil des ordonnances des Pays-Bas*, [1506-1559], Bruxelles 1893-1957, 7 dln.

² [J. B. SIVRÉ], *Opdragt aan Erius Puteanus om de geschiedenis van het Overkwartier te schrijven*, in: *Msg.*, 1879, blz. 39.

³ JOANNES KNIPPENBERGH, *Historia ecclesiastica ducatus Geldriae*, Bruxellis 1719.

wij de belangrijkste streekgeschiedenissen van vóór de Franse tijd aangestipt¹.

Ook de vruchtbare akker van de stedelijke historie bleef tot in de 19e eeuw nagenoeg ongecultiveerd. Voor Maastricht beschikken wij over de *Geschiedkundige aanmerkingen nopens de opkomst en den oorspronk der stad Maastricht*, omstreeks 1790 door de stadsfourier Lambert de Lenarts in handschrift samengesteld, en de eerste doorlopende geschiedenis van Maastricht in boekvorm, de *Essais historiques et critiques sur le Département de la Meuse-Inférieure en général et de la ville de Maastricht, chef-lieu, en particulier*, door de oud-stadspensionaris A. L. Pélerin, doch de verwachtingen welke het interessante experiment van Mattheus Herbenus in zijn werkje *De Trajecto instaurato*, drie eeuwen eerder, had kunnen wekken, werden niet vervuld².

Toen in de tweede helft van de vorige eeuw het gewestelijk besef en de belangstelling voor het verleden van de jonge provincie vastere vorm begonnen aan te nemen, was er niet zoals elders in ons land een stramien om op door te werken, doch moest het bouw materiaal steen voor steen uit de archiefdepots worden aangevoerd. Bij de ingewikkelde verhoudingen geen geringe taak, die verzwaaard en gedeeltelijk onuitvoerbaar werd door de langdurige verwaarlozing van de archieven en hun verspreiding over talrijke overheidsdepots, particuliere verzamelingen en onbekende schuilplaatsen. Eerst in 1866 komt een aanzienlijk gedeelte, door de benoeming van een provinciale archivaris, onder deskundig beheer; eerst omstreeks de eeuwwisseling zijn de meeste in Limburg zelf bereikbare archieven in Maastricht geconcentreerd en globaal toegankelijk. Het zal tot onze naoorlogse jaren duren, voordat de grote massa van hier organisch thuis behorende stukken uit andere Nederlandse en buitenlandse depots naar de rijksarchiefbewaarplaats zijn overgebracht. Deze situatie – ook de verliezen in de Franse tijd – heeft vanzelfsprekend het onderzoek gericht op

¹ *Hedendaagsche historie, of Tegenwoordige staat van alle volkeren*, 12: *Vervolgende de beschrijving der Ver. Nederlanden*, Amsterdam 1740; W. A. BACHIEËNE, *Vaderlandsche Geographie, of Nieuwe tegenwoordige staat en hedendaagsche historie der Nederlanden*, dl. 5, Amsterdam 1791.

² De *Geschiedkundige aanmerkingen* van L. E. J. DE LENARTS werden door J. HABETS uitgegeven in Publ. 1 (1864) – 3 (1866). Het handschrift werd teruggevonden zonder naamvermelding; het meest recente jaartal dat erin wordt genoemd is 1787. Het werk van A. L. PÉLERIN verscheen anoniem te Maastricht in 1803. Voor HERBENUS vgl. hierna: *Mattheus Herbenus Traiectensis, een humanist van het eerste uur*, i.h.b. blz. 106 vlg.

die onderwerpen, waarvoor op een bepaald ogenblik toevallig de bronnen beschikbaar en toegankelijk waren, voornamelijk onderwerpen van plaatselijke aard, fragmenten van de geschiedenis van steden, dorpen, kapittels, kloosters, kastelen en geslachten. Zolang bijv. omvangrijke bestanddelen der archieven van het Hof en de Rekenkamer van Roermond in Arnhem, Düsseldorf en Brussel berustten, bleef een geschiedenis van het Overkwartier tot de vrome wensen behoren. En zolang het Nassause domeinarchief van Montfort in 's-Gravenhage werd bewaard, nl. tot 1948¹, was een onderzoek naar het verleden van dit ambt, dat toch nog altijd vier steden, nl. Roermond, Echt, Nieuwstad en Montfort, en twaalf ter weerszijden van de Roer gelegen dorpen: Asselt, Swalmen, Beesel, Reuver, Belfeld, Roosteren, Ohé en Laak, Maasbracht, Linne, Odiliënborg, Posterholt en Vlodrop, omvatte, kostbaar en weinig aantrekkelijk. Hetgeen tot voor ongeveer een kwart eeuw op het terrein van de gewestelijke of streekgeschiedenis verscheen, draagt dan ook méér nog dan de publikaties van zuiver lokale aard het karakter van een verzameling bouwstoffen of van een bloemlezing van historische feiten.

Aan de tweede eis voor de samenstelling van een regionale of plaatselijke geschiedenis met betrekking tot Limburg, het raadplegen der fondsen in buitengewestelijke depots, werd – althans door sommige schrijvers – eerst voldaan, toen een beter inzicht in de heuristiek met het tot stand komen van betere en goedkopere verbindingen samentrof, nl. in de laatste dertig jaren. Indien dit terrein al bij het onderzoek betrokken werd, vergenoegde men zich vrijwel steeds met de beschikbare gedrukte bronnenuitgaven, zoals de reeds genoemde oorkondenboeken van Sloet en Lacomblet en voor Brussel de „Inventaire des chartes” van Verkooren. Ook om deze reden missen de meeste publikaties de noodzakelijke samenhang en afronding van hun betoog en een verantwoorde plaatsing in het kader van de vaderlandse en algemene geschiedenis. Zo kon het bijv. gebeuren, dat in 1957 in de *Mélanges Félix Rousseau* een geschiedenis van de Maastrichtse lakenhandel verscheen, welke door prof. H. Ammann te Mannheim volledig was geput uit het Stadsarchief van Frankfort aan de Main, en

¹ G. W. A. PANHUYSEN, *Het archief van de Nassause domeinen in het ambt Montfort (L.) naar Limburg*, in: *Msg.*, 1948, blz. 47.

dat het vorig jaar de bibliothecaris van de Universiteitsbibliotheek te Leopoldstad, dr. P. Gorissen, uit de Maastrichtse rentmeesters-rekeningen in het Algemeene Rijksarchief te Brussel de in vergetelheid geraakte raadskamer van Karel de Stoute aan het licht bracht, die in de jaren 1473-1477 haar activiteiten over het gehele gebied van de Midden-Maas uitstrekke¹.

Omgekeerd zijn door de historische lotsverbondenheid de archieven in Limburg voor de geschiedvorsers uit de omliggende gewesten van even zo grote betekenis. Onderzoekers uit België en Duitsland zijn in de Limburgse archiefbewaarplaatsen steeds dagelijkse gasten geweest; in het Rijksarchief maakten zij vele jaren bijna de helft van de bezoekers uit. Zij vervaardigden transcripties van de oude keizerdiplomen voor de Monumenta Germaniae Historica, verzamelden gegevens voor hun eigen gewestelijke of lokale geschiedenis, speurden in de heerlijkheidsarchieven, de kerkelijke doop-, trouw- en sterfregisters en in de garnizoensbescheiden naar genealogische gegevens. Dat immers het grens- en overgangsland Limburg, waar de lijsten van kasteelbezitters en de serviesrollen van de vestingen Maastricht, Venlo en Stevensweert wemelen van Nederlandse, Waalse, Franse, Zwitserse en Duitse namen, een schatkamer vormt van missing-links voor het familieonderzoek, zal wel geen nadere verklaring behoeven. Baron Von Fürth, een historicus en genealoog uit Aken, kon uit eigen ervaring spreken, toen hij in 1882 te Berlijn het Rijksarchief te Maastricht in het Haus von Abgeordneten aan Pruisen ten voorbeeld stelde².

RESULTATEN EN VERWACHTINGEN

Na de uiteenzetting van enkele typische karaktertrekken van het Limburgse archiefwezen en zijn moeilijke aansluiting op de gewestelijke en lokale geschiedenis, zou ik niet graag de onjuiste indruk achterlaten dat men in onze provincie voor de moeilijkheden is terug-

¹ H. AMMANN, *Maastricht in der mittelalterlichen Wirtschaft*, in: *Mélanges F. Rousseau*, Bruxelles 1958, blz. 21-46; P. GORISSEN, *De Raadkamer van de hertog van Bourgondië te Maastricht (1473-1477)*, Leuven 1959.

² JOS. H[ABETS], *Het archiefwezen in Limburg beoordeeld te Berlijn*, in: *Msg.*, 1882, blz. 650-651. — H. A. VON FÜRTH schreef o.a.: *Beiträge und Material zur Geschichte der Aachener Patrizier-Familien*, Bonn 1882-1890, 3 dln.

geschrikt. Daar een verslag over het resultaat van het gebruik der archieven op een soort historische bibliografie van Limburg, een opsomming ad infinitum dus, zou neerkomen, moeten wij ons tot enkele grepen bepalen en voor het overige verwijzen naar de catalogi en het dokumentatiemateriaal in de bibliotheken van het Rijksarchief, Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap, het Sociaal-Historisch Centrum, de bijna driehonderdjarige Stadsbibliotheek van Maastricht, de gemeentelijke bibliotheken van Roermond, Heerlen, Venlo en andere plaatsen¹.

Uit de zg. *Catalogus Limburgensis*, een Limburgse bibliografie, welke in de Stadsbibliotheek van Maastricht uit ongeveer tweehonderd tijdschriften² wordt samengesteld, blijkt aanstonds – zoals wel niet anders te verwachten – dat het aantal beschrijvingen van plaatselijke, genealogische of biografische aard dat van de gewestelijk of regionaal gerichte publikaties in onvergelykbare mate overtreft en dat de Limburgse geschiedschrijving voor een aanzienlijk gedeelte in buiten de provincie verschenen literatuur en periodieken is vastgelegd of hierop aangewezen is. De geschiedenis van de stad en het ambt Gelder door Nettesheim, het populair geschreven gedenkboek over het Pruisisch Overkwartier van Hilff en Kyron, het genealogisch oeuvre van Arnold Fahne, de werken van Jozef Daris over de geschiedenis van het bisdom Luik, de geschiedenis van de heerlijkheid Rimborg door Hanssen – even onmisbaar voor het verleden van Gronsveld als voor de lotgevallen van de burcht aan de Worm³ –, zijn enkele voorbeelden uit

¹ Vanzelfsprekend ook de daarvoor in aanmerking komende bibliografieën en repertoria. Vgl. M. G. M. A. VAN HEIJST, *Beknopte bibliografie van monografieën betreffende de geschiedenis van Limburg tot 1815*, in: *Limburg's Verleden*, II, o.c., blz. 787-788. – De bibliotheek van het Genootschap te Roermond werd in 1967 opgeheven en haar inhoud verdeeld onder de Stadsbibliotheek aldaar en de in de Stadsbibliotheek van Maastricht gedeponeerde bibliotheek van het Genootschap. Voor de geschiedenis van deze Stadsbibliotheek vgl. H. H. E. WOUTERS, *Een bibliotheek voor den meester luyster van de Stadt*, in: *Misc. Traject.*, blz. 9-28.

² In de *Catalogus Limburgensis*, thans correcter „Bibliografie van Limburg” genoemd, wordt momenteel (1969) de inhoud van ca. 475 periodieken verwerkt; insgelijks uitgaven van miscellanea. De verwerking van de daarvoor in aanmerking komende monografieën bevindt zich in een gevorderd stadium van voorbereiding.

³ FRIEDR. NETTESHEIM, *Geschichte der Stadt und des Amtes Geldern*, Crefeld 1863. Van dit werk, eigenlijk een geschiedenis van het Overkwartier, kwam in 1963 te Kevelaer een anastatische herdruk van de pers. F. HILFF en J. KYRION, *Geldern unter preussischer Herrschaft*, Geldern 1913. Voor Opper-Gelder eveneens van belang is het na 1959 verschenen werk van W. JAPPE ALBERTS, *Geschiedenis van Gelderland*, 's-Gravenhage 1966. – ARN. FAHNE, o.a. *Denkmale und Ahnentafeln*

vele; ook talrijke verhandelingen in reeksen welke onder auspiciën van de universiteiten van Bonn, Luik en Leuven worden uitgegeven, zijn voor de historiografie van onze provincie van rechtstreeks of indirect belang; het raadplegen van tijdschriften zoals de *Bijdragen en mededelingen van de Vereniging Gelre*, de *Annalen des Historischen Vereins für den Niederrhein*, het *Bulletin de l'Institut archéologique liégeois*, het maandschrift *Limburg* te Hasselt en vele andere periodieken uit de buurgewesten is en blijft een dwingende eis. Van de ruilabonne-menten van Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap heeft dan ook ruim twee derde betrekking op Belgische en Rijnlandse tijdschriften.

Ofschoon een systematisch opgezette reeks van bronnenuitgaven ontbreekt, zijn in de loop der jaren ook in de provincie zelf zeer vele dokumenten, met name een groot aantal oorkonden, in druk verschenen. Het parool van Lacomblet, dat het charter als „der leuchten-
de Stern in dem dunklen Gebiete der Erforschung” moet worden beschouwd¹, vond in het Maasdal gretig weerklank. Wij zagen reeds, dat in de 19e eeuw de inventarissen voor een groot gedeelte oor-
konden- en regestenboeken zijn en hetzelfde geldt voor een aantal bijlagen van de oudere jaarverslagen van het Rijksarchief te Maastricht. Als specimina van bewerking van afzonderlijk uitgegeven reeksen noemen wij de regesten van bijna drie duizend schepenbrieven en charters van het kapittel van Sint Servaas en de inhoudsopgaven der resolutiën van de Staten-Generaal voor Maastricht en de Landen van Overmaas over de periode van 1632 tot 1699 door de archivariissen P. Doppler en A. J. Flament². Bovendien heeft het tot omstreeks 1900 de schijn alsof het wetenschappelijk cachet van een historische publikatie afhangt van het aantal bijlagen, veelal oorkonden, die soms weinig met het behandelde onderwerp te maken hebben, doch vaak

in *Rheinland und Westphalen*, Düsseldorf 1879-1883, 6 dln. — JOS. DARIS, o.a. *Notices historiques sur les églises du diocèse de Liège*, Liège 1867-1899, 17 dln. in 9 bdn. — H. HANSEN, *Die Rimborg*, Aachen 1912.

¹ TH. J. LACOMBLET, in: *Archiv für die Geschichte des Niederrheins*, I, Düsseldorf 1831, Vorwort, blz. VII.

² P. DOPPLER, *Schepenbrieven van het kapittel van Sint Servaas te Maastricht*, in: Publ. 36 (1900) — 44 (1908); IDEM, *Verz. van charters en bescheiden betr. het vrije rijkskapittel van St. Servaas te Maastricht*, ibidem 66 (1930) — 71 (1935); A. J. FLAMENT, *Korte inhoud van de resolutiën der Staten-Generaal gezonden aan de commissarissen-instructeurs van Brabantse zijde te Maastricht*, ibidem 49 (1913) — 55 (1919).

veel belangrijker zijn dan de eigenlijke tekst van het werk. De talrijke historische publikaties van de Roermondenaar M. J. Wolters (1793-1859) over Thorn, Horn, Rekem en andere plaatsen en regio's in Nederlands- en Belgisch Limburg, zijn treffende voorbeelden van de aantrekkingskracht der charters op de geschiedschrijvers in deze eeuw¹. Stippen wij in dit verband nog aan de uitgave van een aantal obituarialia van godsdienstige corporaties² en voor de rechtsgeschiedenis: de *Limburgsche wijsdommen, dorpscostumen en gewoonten*, door Jos. Habets in 1891 als een eerste, onbevredigende kennismaking in het licht gesteld, en de recente kritische editie door mr. K. Janssen de Limpens van de *Geldersche wyssenen van het hoofdgerecht te Roermond* uit de 15e eeuw³. In dit domein blijven nog steeds van belang de 19e eeuwse uitgaven van de *Coutumes de Maestricht* en de *Coutumes du duché de Limbourg et des Pays d'Outremeuse* door de raadsheren van het Hof van Cassatie te Brussel, Constant Casier en Louis Crahay⁴.

Verreweg het grootste gedeelte der, als wij het zo mogen uitdrukken, inheemse historische literatuur treffen wij aan in de twee periodieken van Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap, dat op 21 juni 1863, bedoeld als een soort akademie van wetenschap, letteren en kunst, te Maastricht het licht zag, doch zich vanaf het begin ontwikkeld heeft als een zuiver geschiedkundige vereniging, waarin ook de archeologie warme liefde en belangstelling vond⁵. Evenals zijn voorgangers, de Société des Amis des Sciences,

¹ O.a. M. J. WOLTERS, *Notice historique sur l'ancien chapitre impérial de chanoinesses à Thorn*, Gand 1850; IDEM, *Notice historique sur l'ancien comté de Hornes*, Gand 1850; IDEM, *Codex diplomaticus Lossensis*, Gand 1849. Vgl. M. K. J. SMEETS, M. J. Wolters, in: *Msg.*, 1960, kol. 101-108.

² O.a. P. DOPPLER, *Nécrologe de la confrérie des chapelains de . . . Saint-Servais à Maestricht*, Maestricht 1897; L. HEERE O.S.C., *Het obituarium der Kruisheren van Roermond*, in: *Publ.* 90/91 (1954/55), blz. 51-125.

³ J. HABETS, *Limburgsche wijsdommen, dorpscostumen en gewoonten, bevattende voornamelijk bank-, laat- en boschrechten*, 's-Gravenhage 1891; K. J. TH. JANSSEN DE LIMPENS, *Geldersche wyssenen van het hoofdgerecht te Roermond: „Nye boeck”*, 1459-1487, Utrecht 1953. — Vgl. IDEM, *Rechtsbronnen van het Gelders Overkwartier van Roermond*, Roermond 1965.

⁴ L. CRAHAY, *Coutumes de la ville de Maestricht*, Bruxelles 1876; C. CASIER et L. CRAHAY, *Coutumes du duché de Limbourg et des Pays d'Outremeuse*, Bruxelles 1889.

⁵ Vgl. A. KESSEN, *Beknopt overzicht van de geschiedenis van het Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap*, in: *Publ.* 75 (1939), blz. 5-23, en C. A. A. LINSSEN, *Het Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap, 1939-1964*, ibidem 101 (1965), blz. 17-27. — De Société des Amis des Sciences, *Lettres et Arts* verleende door het verstrekken van historische artikelen, voornamelijk bijdragen over Maastricht door M. van Heylerhoff, haar medewerking aan een soort almanak, die vanaf 1824 tot 1852 eerst onder de titel *Annuaire de la Province du Limbourg*, later als

Lettres et Arts de Maestricht uit 1822, die bijv. ook het geven van cursussen in architectuur aan werklieden tot haar taak rekende, en de Société historique et archéologique à Maestricht van 1852, was het Genootschap oorspronkelijk sterk Frans georiënteerd, hetgeen tot de eeuwwisseling in de taal en tot heden in de piëteitshalve bewaarde hoofdtitel van het eerste deel van zijn jaarboek uit 1864, nl. *Publications de la Société Historique et Archéologique dans le Limbourg*, tot uiting komt. Deze Publications, waarin de meer uitvoerige en belangrijke artikelen verschijnen, vormen, als een statige reeks van 88 delen¹ met bijna 36.000 bladzijden, een onuitputtelijke bron voor de moderne geschiedschrijver, waarin naast de tekstuitgaven en bewerkingen van documentaire bronnen een groot aantal synthetische of als zodanig bedoelde studies over Limburg, zijn landsheerlijkheden, steden, geslachten en oudheden verschenen zijn. Vanzelfsprekend weerspiegelen deze de geest en de methode van hun tijd. Zo wordt in de 19e eeuw de tekst van de schrijver voortdurend door hinderlijke lange citaten onderbroken, worden hoofdstukken toegevoegd die met het onderwerp weinig uitstaande hebben, ontbreekt het vaak aan kritiek en accuratesse, gebreken waartegen in onze tijd zorgvuldig wordt gewaakt. Vrijwel alle bijdragen zijn met behulp van in Limburg berustende archieven, voor een aanzienlijk deel ook met assistentie van Limburgse archiefambtenaren samengesteld, doch het archiefwezen heeft ook in andere opzichten steeds grote invloed op de keuze van de onderwerpen en op de inhoud gehad. In de betrekkelijk kleine kring van medewerkers hadden archivariissen vrijwel ononderbroken de dagelijkse leiding van de redactie; in de goede oude tijd, toen de telefoon nog een ongekende luxe was en de administratieve beslommingen niet veel meer omvatten dan het kasboek en het jaarverslag, hebben zij een groot gedeelte van de Publications volgeschreven: de begaafde letterkundige en historicus Franquinet, de dynamische Habets met zijn brede, intuïtieve blik, de beweeglijke en kunstzinnige Flament, de nauwgezette analyticus Doppler; allen veel-

Jaarboek van het hertogdom Limburg verscheen. Ook de Société Historique et Archéologique à Maestricht gaf een tijdschrift uit, de Annales de la Société Historique et Archéologique à Maestricht, dat als de rechtstreekse voorloper van de Publications te beschouwen is. Het tweede en laatste deel, over de periode 1856-1858, bevat o.a. de tekstuitgave van Hendrik van Veldeke's Sint Servatiuslegende door de Luikse hoogleraar J. H. Bormans.

¹ Het 100e deel (1964) verscheen in 1965.

schrijvers, allen met uitzondering van Doppler naar onze maatstaven te globaal van conceptie en te weinig exact in hun werkwijze¹. Deze invloed van de functionarissen van het Rijksarchief en de bewaarplaatsen van de grotere gemeenten strekte zich trouwens door hun adviezen, hun hulp bij de voorbereiding van publikaties en – achter de coulissen – door hun stem bij het verlenen van overheidssubsidies tot het gehele gebied van de wetenschappelijke geschiedschrijving in Limburg uit. Het is ook, in ruimer verband, opvallend, dat in 1853, één jaar na de aanstelling van Franquinet als stadsarchivaris van Maas-tricht, hier de Société historique et archéologique wordt opgericht; dat in 1866, twee jaren na de oprichting van het Genootschap, zijn benoeming volgt tot archivaris van de Provincie.

Een meer populair complement van de Publications is het thans tweemaandelijks orgaan *De Maasgouw, tijdschrift voor Limburgse geschiedenis, taal en oudheidkunde*². In 1879 werd door de archivarissen Franquinet en Sivré en de oud-archivaris van Sittard Martin Joseph Jansen een weekblad opgericht om „in populaire vorm, zonder veel geleerdheid, nu eens het een dan het ander uit het leven onzer voorouders te behandelen”. In 1882 onder „de bijzondere bescherming” van het Genootschap geplaatst, werd het eerst in 1918 zijn tweede officiële orgaan. Het is bestemd voor een bredere kring van lezers en medewerkers, doch via de redactiecommissie en anderszins heeft ook hier het archiefwezen een groot aandeel in de resultaten. De acht-en-zeventig verschenen jaargangen bevatten een onwaarschijnlijke hoeveelheid gegevens voor de Limburgse taalkunde, archeologie en monumenten, tevens vele korte bijdragen, waarin de historicus zijn dagelijkse notities en vondsten pleegt te verwerken. Sinds de twintiger jaren heeft „De Maasgouw” zijn populaire karakter min of meer verloren. De wetenschappelijke waarde, welke voorheen grotendeels in het bijeenbrengen van losse historische gegevens bestond, is door het stellen van hogere eisen aan de compositie en de kritische verantwoording van de bijdragen aanzienlijk opgevoerd³.

¹ Een beoordeling van de vier genoemde archivarissen en hun werk, in de meer geciteerde studie van BOEREN, *Kritische beschouwingen*, o.c., blz. 25-69. De auteur geeft de periode van ca. 1830 tot het begin van de 20e eeuw de treffende benaming: „l'âge des archivistes”.

² G. PANHUYSEN, „*De Maasgouw*” 70 jaren, in *Msg.*, 1949, blz. 1-3.

³ In 1968 werd een afzonderlijke redactie-commissie voor *De Maasgouw* gevormd met de bedoeling de inhoud wederom op een breder publiek af te stemmen.

Een opmerkelijk gevolg van de Roermondse archievenoorlog, een verre naklank als het ware van de historische tegenstelling tussen Brabant en Gelre in het Maasdal, is de oprichting in de oude hoofdstad van het Overkwartier van „Limburg, Provinciaal Genootschap voor Geschiedkundige Wetenschappen” in 1893. Misschien niet geheel ten onrechte verweet men Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap een te geringe belangstelling voor de noordelijke helft van de provincie, daarnaast mogen wij de oprichting zien als een rebellie van de amateurs tegen de vakmensen, als een poging tevens om de geschiedbeoefening nauwer met actuele Limburgse belangen te verbinden en de belangstelling sterker te richten op de in ons gewest bestaande „eigenaardigheden, gebruiken, volksverleveringen, spreekwoorden” en andere uitingen van de volkscultuur¹. De nieuwe vereniging gaf *Limburg's Jaarboek* uit, waarvan A. F. van Beurden de bezielende kracht was. Ofschoon het aandeel van deze landmeter en autodidact in het licht van zijn tijd gezien alle lof verdient en autoriteiten als dr. P. J. Cuypers en de linguïst prof. Jos. Schrijnen een enkele maal hun medewerking verleenden, is de wetenschappelijke betekenis van de drie-en-dertig verschenen jaarboeken aanzienlijk minder dan die van de *Publications* en *De Maasgouw*. Zij hebben tot op zekere hoogte meer het karakter van een heemkundig tijdschrift, dat grasduint in de praehistorie en de Romeinse oudheden en, door het opnemen van gedichten, novellen in dialect en folkloristische bijdragen, het culturele peil van de Limburgse bevolking tracht te verheffen. De historische artikelen zijn over het algemeen fragmentarisch, weinig kritisch en meestal niet van slordigheid vrij te pleiten. Tot de voor de praktijk belangrijkste bijdragen behoren de inhoudsopgaven in regestvorm van de raadsresolutiën en andere basisseries van het Stadsarchief van Roermond. In 1929 werd het genootschap „Limburg” als gevolg van een fusie met Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap opgeheven en zijn jaarboek in „*De Maasgouw*” opgenomen.

Het pleit voor de historische belangstelling in ons gewest, dat in de naoorlogse jaren de behoefte werd gevoeld aan periodieken die zich intensiever op het verleden van een bepaalde streek konden richten

¹ Vgl. o.a. W. ROUKENS, *Volkskunde in Limburg*, in: *Limburg's Verleden*, I, o.c., blz. 43-44.

dan in de beide gewestelijke organen mogelijk was. Deze behoefte leidde tot de oprichting van het *Bulletin van het Land van Herle*, dat sinds 1951 door de Kring Heerlen van Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap wordt uitgegeven. Het tweemaandelijks tijdschrift, waarvan de stadsarchivaris van Heerlen redactie-secretaris is, kan het beste met De Maasgouw in haar huidige vorm vergeleken worden. Door zijn op archiefonderzoek berustende artikelen heeft het Bulletin gedurende zijn korte bestaan de geschiedenis van de stad en omliggende plaatsen op talrijke punten opgehelderd.

De bijzondere betekenis van Limburg voor het genealogisch onderzoek komt tot uitdrukking in het eveneens tweemaandelijks orgaan *De Limburgse Leeuw*, dat sinds 1952 klaarheid tracht te brengen in het exotisch doch onoverzichtelijk lijnenspel van de relaties tussen de families in het Maasdal en ver daarbuiten. De Limburgse Leeuw wordt door een particuliere kring van genealogen te Maastricht verzorgd¹.

Met het *Jaarboek van het Sociaal-Historisch Centrum voor Limburg*, waarvan het eerste deel (1955) in 1956 het licht zag, zijn wij bij het jongste en laatste van de wetenschappelijke historische periodieken in de provincie aangeland. In overeenstemming met de doelstellingen van het instituut schenkt zijn jaarboek, dat sinds 1958 onder de hoofdtitel *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg* verschijnt, bijzondere aandacht aan de economische, sociale en demografische ontwikkeling in de 19e en in onze eeuw; in dit kader werden reeds enkele opmerkelijke studies met behulp van bronnen-materiaal uit de moderne bedrijfs- en verenigingsarchieven samengesteld².

Naast de grote massa ruw of bewerkt materiaal, dat in de zes genoemde tijdschriften ligt opgetast, is het aantal monografieën, waarin wij het merendeel der samenvattende, een groter tijdsbestek omvattende studies mogen verwachten, niet bijzonder groot. Teneinde deze beschouwingen, die toch reeds een en ander van het geduld van de lezer hebben gevraagd niet overmatig uit te breiden, moeten wij, zij

¹ De redactie ging later over naar de Stichting voor Genealogie en Streekgeschiedenis, gevestigd te Roermond. Het tijdschrift hield in 1968 op te verschijnen.

² O.a. REMIGIUS DIETEREN, *De migratie in de Mijnstreek, 1900-1935*, in: Jaarb. Soc. Hist. Centrum 4 (1958), blz. 1-132. Deze studie vormt, evenals andere delen uit de reeks, eigenlijk een monografie.

het met enige spijt, aan de geschiedenis van de Limburgse historiografie in de laatste anderhalve eeuw¹ voorbijgaan en ons tot de aanduiding van enkele van haar resultaten van meer recente datum bepalen. Ook de moderne geschiedschrijving heeft nog geen wetenschappelijke, op zelfstandig bronnenonderzoek berustende geschiedenis of voorgeschiedenis van ons gewest opgeleverd en het is te verwachten, dat deze nog wel enige tijd op zich zal laten wachten. Voor het overzicht van Limburg's verleden, waaraan momenteel wordt gewerkt, blijven de niet-gedrukte bronnen buiten beschouwing, zodat het de huidige stand van de wetenschap – wat bekend is en wat ons nog te doen staat – zal weergeven². Afgezien van enkele artikelen in de *Publications*, die door hun omvang met monografieën gelijk te stellen zijn, bijv. de geschiedenis van de Limburgse gemeentewapens door de beambte van het Rijksarchief J. M. H. Eversen en de priester-historicus J. L. Meulleners (1899), de bekende studie over de vorming der heerschappijen op Limburgs grondgebied (1911) en de ongedokumenteerde, weinig betrouwbare, doch niettemin onontbeerlijke *Dictionnaire du Limbourg* door Louis baron de Crassier (1930-1937)³, kunnen slechts werken worden genoemd, die een bepaalde periode uit de Limburgse geschiedenis of een bepaald gedeelte van het staatkundige mozaïek waaruit de provincie werd gevormd, behandelen, zoals voor de vroege middeleeuwen de vooroorlogse publikatie van dr. P. C. Boeren over de oorsprong van Gelre, Kleef, de Landen van Overmaas en het hertogdom Limburg aan de Vesdre en de meer recente studie van de Kleefse archivaris dr. F. Gorissen over dezelfde materie⁴; voor de Franse tijd de uitvoerige inleiding op de inventaris

¹ Dit hoofdstuk is intussen nog niet geschreven. Een nuttige aanzet vormt de studie van BOEREN, *Kritische beschouwingen*, o.c. Voor de monografieën verwijzen wij naar: M. G. M. A. VAN HEIJST, *Beknopte bibliografie van monografieën betreffende de geschiedenis van Limburg tot 1815*, in: *Limburg's Verleden*, II, o.c., blz. 781-825, en naar IDEM, [*Lijsten van*] *nieuw verschenen werken*, die periodiek in De Maasgouw verschijnen.

² Het werk is intussen verschenen: *Limburg's Verleden; geschiedenis van Nederlands Limburg tot 1815*, in opdracht van het Provinciaal Bestuur uitgegeven door Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap te Maastricht, Maastricht [1960, 1967], 2 dln., 528, 879 blz.

³ J. M. H. EVERSEN en J. L. MEULLENNERS, *De Limburgsche gemeentewapens*, in: Publ. 35 (1899); DE WIT en FLAMENT, *De vorming der heerschappijen*, o.c.; LOUIS BARON DE CRASSIER, *Dictionnaire historique du Limbourg Néerlandais*, in: Publ. 66 (1930) – 71 (1935), 73 (1937).

⁴ P. C. BOEREN, *De oorsprong van Limburg en Gelre en enkele naburige heerschappijen*, Maastricht 1938; F. GORISSEN, *Geldern und Kleve; Ueber die Entstehung der beiden niederrheinischen Territorien, Kleve* 1951.

van mr. H. Hardenberg en de uitgave van de rapporten der commissarissen van het Directoire in het departement van de Nedermaas, verzorgd door de gouverneur van Belgisch-Limburg en de rijksarchivaris en de chartermeester van het Rijksarchief te Maastricht¹; voor het tijdperk van het Verenigd Koninkrijk het proefschrift van dr. Elis. Nuyens over de staatkundige geschiedenis van Limburg in de jaren 1814-1839². Voor de economische geschiedenis wordt verwezen naar de dissertatie van dr. Th. Thurlings over de Maashandel in de 16e eeuw; hieraan is trouwens weinig toe te voegen. Ook de kerkgeschiedenis op gewestelijk en regionaal plan is met moderne monografieën karig bedeeld. Wij spraken reeds over de historie van het bisdom Roermond door J. Habets en dr. W. Goossens; daarnaast dient het werk van ds. W. Bax over het protestantisme in de Limburgse Maasvallei (1505-1612) te worden gememoreerd. Kunst-historisch gezien vormt het territoire van de huidige provincie het snijvlak van stromingen, welke zich over het gehele land van de Nederrijn, het dal van de Midden-Maas, Gelre, Brabant en, vanaf de 17e eeuw, de Noord-Nederlandse zeegebieden, uitstrekken. Uiteraard zijn de verbindingen met het archiefwezen voor de studie en publikaties op dit gebied in meerdere of mindere mate van secundair belang³. De regionale historiografie in engere zin, over de Landen van

¹ L. ROPPE, G. W. A. PANHUYSEN EN ELIS, M. NUYENS, *De decadaire, resp. maandelijksche rapporten van de commissarissen van het Directoire Exécutif in het Departement van de Nedermaas, 1797-1800*, Maastricht 1956.

² NUYENS, *Staatkundige geschiedenis*, o.c.

³ TH. L. M. THURLINGS, *De Maashandel van Venlo en Roermond in de 16e eeuw, 1473-1572*, Amsterdam 1946; W. BAX, *Het protestantisme in het bisdom Luik en vooral te Maastricht, 1505-1612*, 's-Gravenhage 1937, 1941, 2 dln. — Voor een overzicht van de meer belangrijke monografieën zowel van regionale als van lokale aard tot 1967 verwijzen wij naar: VAN HEIJST, *Bibliografie*, o.c. Na dit jaar kwam o.a. van de pers: J. M. GIJSEN, *Joannes Augustinus Paredis, 1795-1886, bisschop van Roermond en het Limburg van zijn tijd*, Assen 1968. — Talrijke studies verschenen n.a.v. herdenkingen, o.a. een eeuw Rijksarchief (vgl. hiervoor, blz. 20, n. 2, blz. 30, n. 3), 150 jaar Koninkrijk, een eeuw Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap en een eeuw verbreking der staatkundige betrekkingen van Limburg met Duitsland (vgl. o.a. Publ. 100, 1964; 102, 1966; voor het interessante hoofdstuk van het verloop van het integratieproces van Limburg in Nederland zijn belangrijk: W. UBACHS, *De Nedermaas niemandsland, 1814-1815*, en E. M. NUYENS, *Paul Gericke, 1785-1845, eerste gouverneur van Nederlands-Limburg*, in: Publ. 100, 1964, resp. blz. 149-226, 227-259; M. G. SPIERTZ, *Limburg uit de Duitse Bond*, en P. ORBONS EN L. SPRONCK, *Limburgers worden Nederlanders*, in: Publ. 102, 1966, resp. blz. 11-29, 31-53). Bovendien: *Huldeblijk; bundel opstellen aangeboden aan de genealoog Jan J. M. H. Verzijl b.g.v. zijn 70e verjaardag op 25 maart 1967*, Roermond 1967, en van Belgisch-Limburgse zijde: *Album dr.*

Overmaas, het Gelders Overkwartier en andere grotere eenheden, heeft in de laatste decennien vrijwel verstek laten gaan¹.

Ziet men af van het vruchtbare species van de populaire, meestal compilerende geschiedschrijving, dan moeten wij ook voor de drie Maassteden het gemis constateren van een gedokumenteerde geschiedenis die de volledigheid benadert. Venlo moet het nog altijd stellen met de vijf kwart eeuw oude stadsgeschiedenis van Keuller en de historische bijdragen van H. Uyttenbroek, een tussen 1908 en 1931 verschenen mengelwerk in vijf delen²; Roermond met twee, overigens voortreffelijke gedenkboeken, ofschoon de bisschopsstad na Maastricht het vruchtbaarste centrum van lokale geschiedschrijving in de provincie is³. Ook voor Maastricht ontbreekt een aan de hand van archivalische bronnen opgestelde historische samenvatting. Wel beschikken wij over een aanzienlijk aantal monografieën, waarin bepaalde facetten en stadia van het verleden van deze handels-, industrie- en vestingstad worden belicht, zoals de nog steeds actuele geschiedenis van haar tweeherige regeringsvorm tot 1795 door dr. L. J. Suringar (1873); de studiën over Maastricht in de 13e eeuw door dr. G. Panhuysen (1933); de wegens hun kritische instelling destijds aangevochten werken van dr. B. Vlekke over de H. Servatius (1935) en de vestiging van het Staatse gezag in de jaren 1632-1639, en andere publikaties, waaronder verscheidene proefschriften⁴. Heerlen, Kerk-

M. Bussels, Hasselt 1967. — Voor de kunstgeschiedenis vgl. VAN HEIJST, o.c. Voor de beschrijving van *De Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst* (Noord-Limburg, Maastricht, Zuid-Limburg: Amby-Klimmen) wordt slechts incidenteel archiefonderzoek ingesteld. Een nieuwe, volledige geschiedenis van de Maaslandse kunst wordt thans (1969) door dr. J. J. M. TIMMERS samengesteld.

¹ Na 1959 o.a. E. ROEBROECK, *Het Land van Montfort; een agrarische samenleving in een grensgebied, 1647-1820*, Assen 1967.

² L. J. E. KEULLER, *Geschiedenis van Venloo*, Venloo 1843; H. H. UYTENBROEK, *Bijdragen tot de geschiedenis van Venlo*, Venlo 1909-1931, 5 dln.

³ *Gedenkboek t.g.v. het zevenhonderd-jarig bestaan van Roermond als stad*, Roermond 1932; *Historische opstellen over Roermond en omgeving*, Roermond 1951. — Afzonderlijke vermelding verdient o.a. ook E. M. A. H. DELHOUGNE, *Genealogieën van Roermondse geslachten*, Maastricht 1956, 1961, 2 dln.

⁴ L. J. SURINGAR, *Bijdrage tot de kennis van den regeeringsvorm van Maastricht en zijn ressort, meer bijzonder gedurende het tijdvak 1632-1794*, Leiden 1873; G. W. A. PANHUYSEN, *Studieën over Maastricht in de dertiende eeuw*, Maastricht 1933; B. M. H. VLEKKE, *Sint Servatius, de eerste Nederlandse bisschop in historie en legende*, Maastricht 1935; IDEM, „Van 't gruwelijk verraet in den jare 1638 op Maastricht gepractiseert”, Antwerpen 1938. — O.a. M. A. F. C. THEWISSEN, *Twee byzantijnsche H. Kruisreliëken uit den schat der voormalige kapittelkerk van O.L. Vrouw te Maastricht*, Maastricht 1939;

rade, Sittard en Weert missen nog steeds een moderne, op archivalisch spuurwerk berustende samenvatting van hun historische ontwikkeling¹.

Wanneer wij in dit overzicht ook de andere Limburgse gemeenten betrekken en de tijdschrift-artikelen buiten beschouwing laten, blijkt, dat in de afgelopen vijftig jaren ongeveer de helft door een geschiedenis van enige importantie van stad of dorp, heerlijkheid of parochie, kasteel, klooster of kerk in de gewestelijke historiografie vertegenwoordigd werd. Dat voor de samenstelling van deze monografieën in vele gevallen doelbewust gebruik werd gemaakt van archivalisch materiaal, zegt intussen niet alles over de kwaliteit. De deeltjes, welke door de Restauratiestichting Limburg in de „Gulden reeks van Limburgse monumenten” zijn uitgegeven, berusten voornamelijk op compilatie, doch voor sommige werd ook aanvullend archivistisch onderzoek verricht. Voor het overige is dit soort literatuur zeer verschillend van omvang en niveau. Men treft brochuur-tjes en omvangrijke boekwerken aan, vluchtig geschreven jubileumuitgaven en specimina van kritische geschiedschrijving, zoals de gedenkboeken van Eygelshoven, Voerendaal en Geleen, de historie van de vesting Stevensweert, die in 1955 onder de poëtische titel „Er ligt een eiland in de Maas” van de pers kwam, de geschiedenis van het kasteel en de heren van Valkenburg door de hoofdarchivist bij het Rijksarchief J. M. van de Venne en zijn recente geschiedenis van Heer, waarin

H. C. W. ROEMEN, *Maastricht; een geografische-hoofdzakelijk economisch-geografische beschrijving en verklaring der agglomeraties in de gemeente Maastricht*, Maastricht 1947; J. P. SPEKKENS, *L'Ecole Centrale du Département de la Meuse-Inférieure, 1798-1804*, Maastricht 1951. — Een afzonderlijke vermelding verdient het omvangrijke gedenkboek uitgegeven b.g.v. het driehonderdjarig bestaan van de Stadsbibliotheek, de *Miscellanea Trajectensia*, Maastricht 1962. — In de *Bibliografie van monografieën*, o.c., niet of nog niet genoemd o.a.: publikaties over de sociaal-economische geschiedenis door J. CORNIPS; *Van Atheneum tot Lyceum*, [Maastricht 1965]; J. G. J. KOREMAN, *De stadsrekening van Maastricht over het jaar 1399-1400*, Assen 1968.

¹ Heerlen: Vgl. P. J. M. PETERS, *Wandelingen in en om Heerlen, 2e dr.*, Heerlen [ca. 1922], en het *Jubileumboek 1950-1960 [van] „Het Land van Herle”*, Heerlen 1961. In het Bulletin van de historische kring van deze naam zijn de resultaten van veel voorbereidend werk samengevat. — Voor Kerkrade vindt men gegevens in de omvangrijke literatuur over de abdij Rolduc. — Voor Sittard is men voornamelijk op oudere werken in kroniekvorm aangewezen; fragmentarische gegevens in de publikatie: *Het Kritzraedthuis*, Sittard 1964, door de gemeente-archivaris J. OFFERMANS en A. H. SIMONIS. — Weert: Naast de gegevens in de literatuur over het minderbroedersklooster en Filips van Horn de voor bredere kringen bestemde *Schetsen uit de geschiedenis van het Land van Weert*, [Weert 1956], door A. J. MERTENS en de gemeente-archivaris J. HENKENS.

het verleden van dit voorstadsje van Maastricht volledig en van regel tot regel gedokumenteerd beschreven wordt¹.

In de geografische spreiding van deze lokaal-historische literatuur is weinig systeem te onderkennen. Er is ongetwijfeld verband met de aanwezigheid van gemeente-archivarissen en een eigen bewaarplaats voor het oude archief, doch overigens beslist meestal de min of meer toevallige belangstelling van bestuurscolleges en historici, vooral amateur-historici, over onderwerp en tijdstip van verschijnen. Hetzelfde constateert men mutatis mutandis op het nog grotendeels braakliggende terrein van het verleden der Limburgse kapittels en kloosters, een categorie die dringend om verdieping en aanvulling van 19e eeuwse en oudere publikaties vraagt. De voormalige abdij Rolduc heeft de belangstelling en geestdrift van een niet gering aantal geschiedschrijvers gaande gehouden; wij beschikken o.a. over moderne beschrijvingen van de minderbroederskloosters te Maastricht, Venlo, Venray en Weert, doch Willibrord's stichting te Susteren, de proosdij van Meerssen, tot op zekere hoogte het adellijke stift van Thorn en zelfs de befaamde kapittels van St. Servaas en Onze Lieve Vrouw te Maastricht bevinden zich nog steeds op een zijspoor van de Limburgse historiografie².

Overzien wij na dit uiteraard zeer onvolledige overzicht de stand van de gewestelijke en lokale geschiedschrijving in een laatste samenvattende blik, dan blijkt, dat fragmentarische facetten van het verleden van ons gewest en de geschiedenis van een weinig imponerend aantal regionale en lokale eenheden op verantwoorde en afgeronde wijze te boek zijn gesteld, dat wij daarnaast echter beschikken over

¹ Na 1959 verschenen, voor een aanzienlijk gedeelte in brochurevorm, historische monografieën met betrekking tot o.a. Well-Bergen-Ayen, Brunssum, Gennep, Gronsveld, Helden, Hoensbroek, Klimmen, Meerssen, Montfort, Munstergeleen, Schinnen, Stein, Susteren, Thorn, Valkenburg en Wittem. Vgl. VAN HEIJST, o.c.; in zijn *Bibliografie* niet genoemd o.a. TH. W. J. DRIESSEN, *Historische aantekeningen b.g.v. het 100-jarig bestaan van het dekenaat Gennep*, z. pl. [1962], en A. WELTERS, *Uit Valkenburgs verleden; historische schetsen*, [Valkenburg 1968]. Afzonderlijk vermelden wij: [J. M. VAN DE VENNE en J. H. MARTIN], *Eygelshoven gedurende acht eeuwen, 1131-1931*, [Maastricht] 1931; L. E. M. A. VAN HOMMERICH en F. WELTERS, *Gedenkboek Voerendaal, Heerlen* [1949]; *Gedenkboek Geleen; van dorp tot Mauritsstad*, Geleen 1951; W. SANGERS O.S.C. en A. H. SIMONIS, *Er ligt een eiland in de Maas; geschiedenis van Stevensweert en Ohé en Laak*, Echt 1955; J. M. VAN DE VENNE, *Geschiedenis van het kasteel van Valkenburg, zijn heren en hun drossaarden*, z. pl. 1951; IDEM, *Geschiedenis van Heer*, [Heer] 1957.

² Veel historische artikelen over de abdij en het onderwijsinstituut Rolduc in: *Rolduc's Jaarboek*, [Roermond] 1921-.

een grote, voornamelijk in tijdschriften opgetaste massa bouwmaterial, dat enerzijds uitermate waardevol en voor de moderne historicus onmisbaar is, aan de andere kant zonder systeem en in vele gevallen ook zonder de nodige zin voor kritiek werd bijeengebracht. Het is een onloochenbaar feit dat iedereen, die zich bijv. in de geschiedenis van het Overkwartier, het Gulikse ambt Born-Sittard, de Landen van Overmaas, de vrije rijksheerlijkheden, zelfs van het veel en vaak beschreven Maastricht verdiept, voortdurend op hiaten, soms van eeuwen, stuit, waarover nog vrijwel niets bekend is. Deze teleurstellende ervaring mogen wij slechts gedeeltelijk aan het falen van vroegere bewerkers van de bronnen of aan het toepassen van verouderde methoden toeschrijven; de voornaamste oorzaak vormen de moeilijkheden welke aan het speciaal voor onze gewestelijke geschiedschrijving zo belangrijke archiefonderzoek verbonden zijn en vooral verbonden waren: de desintegratie en de vernietiging van omvangrijke bestanddelen in de Franse tijd, de spreiding der „Limburgse” archieven tot in een zeer recent verleden over plaatsen waar zij niet thuis hoorden en vergeten werden, hun langdurige ontoegankelijkheid in de 19e eeuw en de nog onvolledige inventarisatie in onze tijd, het blijvend berusten van omvangrijk en onmisbaar bronnenmateriaal in buitenlandse depots en particuliere verzamelingen. Dat reeds lang voor de doorbraak van de traditionele denk- en waarderingspatronen ook in de Limburgse historiografie een kritische beoordeling van de bronnen en de literatuur aan het licht treedt, is intussen een even verheugende als onvermijdelijke consequentie van het archivistisch onderzoek. In dit opzicht hebben o.a. dr. Panhuysen en dr. Vlekke in de dertiger jaren baanbrekend werk verricht. De waarde van talrijke in hun tijd hooggeprezen historische publikaties uit de 19e en het begin van onze eeuw bestaat voor de moderne geschiedschrijver nog hoofdzakelijk in het concrete feitenmateriaal, dat erin geboekstaafd is¹.

Voor het stilzwijgen over Limburg's verleden in de vaderlandse

¹ Voor de hier bedoelde werken van Panhuysen en Vlekke vgl. blz. 47, n. 4. De eenzijdige beoordeling van met name de opkomst van het protestantisme en de Staatse periode gaf op het einde van de 19e eeuw aanleiding tot een pennestrijd tussen pastoor J. L. Meulleners en prof. dr. R. Fruin over de verdraagzaamheid in de 16e eeuw. Vgl. Tijdschr. voor geschiedenis 6 (1891), blz. 316-319, en J. L. MEULNERS, *De beoordeeling van Alva en van Oranje, . . . nader toegelicht en gehandhaafd*, in: Publ. 27 (1890), blz. 451-473.

historiografie – en hiermee zijn wij wederom op ons uitgangspunt teruggekeerd – kunnen verschillende redenen en motieven worden aangevoerd. Laten wij het reeds besproken, alles overheersende gegeven, dat tot 1795 geen prototype van de provincie bestond, dat haar grondgebied tot dan toe werd ingenomen door een verward complex van autonome of onafhankelijke territoria, verschillend georiënteerd, zonder bindend middelpunt, buiten beschouwing, dan dient aanstonds te worden opgemerkt, dat het ontbreken van voldoende kritische bronnenuitgaven en samenvattende publikaties welke met name het prenatale millennium van de provincie Limburg kunnen belichten de gebrekkige aansluiting op de vaderlandse geschiedenis nog moeilijker maakt dan zij reeds is. Het gemis is, na hetgeen over de betekenis van de archieven voor onze gewestelijke geschiedschrijving werd opgemerkt, verklaarbaar, doch het verklaart op zijn beurt, dat de historicus op nationaal of internationaal plan nog meer geneigd was die ingewikkelde legkaart van staten en problemen in het Limburgse Maasdal zorgvuldig uit de weg te gaan.

Ook in dit opzicht begint de kentering steeds sterker en sneller door te werken. Nadat Limburg voor Nederland meer dan een eeuw terra incognita is geweest, blijkt vooral in de naoorlogse jaren zowel in als buiten de provincie een opvallende belangstelling voor het nog weinig ontgonnen verleden van dit veelzijdig georiënteerd grensgewest. Het komt mij echter voor, dat deze belangstelling slechts dan alle vruchten welke men verwachten mag, zal opleveren, indien een systematisch onderzoek wordt ingesteld naar het documentaire bronnenmateriaal dat in bewaarplaatsen buiten de provincie berust; indien bovendien, nu het grootste gedeelte van de eigen Limburgse archieven hier wederom is samengebracht, kritische bronnenpublicaties opgezet volgens een plan, dat aangepast is aan de uitzonderlijke situatie van vóór de Franse tijd, ter hand worden genomen. De vervulling van deze beide voorwaarden, waaraan men de desiderata van een geschiedenis der Limburgse historiografie en – vanzelfsprekend – een uitgewerkte lijst van hiaten en urgenties kan toevoegen, zal haar invloed niet missen op de samenstelling van de vele monografieën welke nog nodig zijn, wil men tenslotte komen tot een volledige, uitgewerkte geschiedenis van het gewest, i.c. van de provincie Limburg en van het complex van landen en steden langs de Maas,

waaruit zij, na het Franse preludium, in 1815 werd gevormd¹. Sed opus ingens, vita brevissima.

¹ De geschiedschrijving in en over Limburg heeft in het decennium na 1959 een gunstige ontwikkeling doorgemaakt en biedt hoopvolle perspectieven. De belangstelling in de provincie zelf bleek o.a. uit de grote deelname aan de cursus voor amateur-historici 1967/1968 in het Rijksarchief te Maastricht en het Gemeente-Archief te Roermond. Is de opmerking, dat binnenkort alle historici – bedoeld worden universitair gevormde historici – Limburgers zullen zijn een bon mot van de hooggeleerde zegsman (vgl. Publ. 101, 1965, blz. 25), zij is niettemin een indicatie voor de eveneens sterk gegroeide belangstelling voor de professionele beoefening van de historische wetenschap in ons gewest. Wie bijv. de Publications van de laatste jaren doorbladert, zal opmerken, dat een nieuwe lichting is aangetreden. Tot de resultaten van het universitaire onderwijs behoren o.a. een aantal scripties en proefschriften met betrekking tot Limburg. Enkele van deze dissertaties, nl.: M. G. SPIERTZ, *Maastricht in het vierde kwart van de achttiende eeuw; kerkelijke, politieke en sociale verhoudingen, 1775-1801*, Assen 1964, P. TH. VAN BEUNINGEN, *Wilhelmus Lindanus als inquisiteur en bisschop; bijdrage tot zijn biografie (1525-1576)*, Assen 1966, en de reeds vermelde studie van E. ROEBROECK over *Het Land van Montfort*, werden uitgegeven door de jonge, vruchtbare stichting Maaslandse Monografieën, die in 1964 door het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg en Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap gezamenlijk in het leven werd geroepen met het doel de bestudering van de geschiedenis der historisch samenhangende territoria aan weerszijden van de Midden-Maas te stimuleren. In de reeks *Maaslandse Monografieën* zijn inmiddels acht delen verschenen. Door het Sociaal Historisch Centrum zelf werden reeds verschillende hiaten op het lang verwaarloosde terrein van de regionale economische geschiedenis, met name van de landbouwgeschiedenis, aangevuld.

Voor wat de verjonging van Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap betreft, verwijzen wij naar het reeds geciteerde overzicht van zijn geschiedenis in de jaren 1939-1964 door drs. C. Linssen. In het algemeen vertonen de activiteiten een betere aansluiting bij de actualiteit, zoals bijv. bij historische herdenkingen en in vorm en inhoud van *De Maasgouw* tot uitdrukking komt. Door de voltooiing van het tweede deel van *Limburg's Verleden* heeft het genootschap niet alleen de gewestelijke geschiedenis vóór de constituering van de provincie in 1815 voor brede kringen van belangstellenden verstaanbaar gemaakt, doch ook een betrouwbare grondslag gelegd voor de wetenschappelijke historiografie in de toekomst en, allereerst, voor het opstellen van een verantwoorde hiatenlijst. Plannen om de geschiedenis van de 19e en het begin van de 20e eeuw in een derde deel samen te vatten zijn in voorbereiding. Intussen zijn, zoals reeds werd opgemerkt, de witte vlekken in onze kennis van het gewestelijk verleden omvangrijk en groot in getal. Dat in dit opzicht met name de Nederlandse wetenschappelijke instituten buiten de provinciegrenzen een lang verzuimde plicht hebben te vervullen, werd met klem betoogd door prof. dr. W. JAPPE ALBERTS in zijn rede *Perspectieven voor de regionale geschiedschrijving in Limburg* (Publ. 101, 1965, blz. 30 vlg.).

Van de projecten die thans in een begin- of gevorderd stadium van voorbereiding zijn, noemen wij uitgaven van de Maastrichtse raadsverdragen uit de middeleeuwen, van een Limburgs oorkondenboek, een historische atlas en de tekst van de rechtsbronnen der Landen van Overmaas. Het is echter de vraag of de infrastructuur van het historiografisch bedrijf sterk genoeg is om de verwezenlijking van deze en andere plannen op redelijke termijn toe te laten. Weliswaar wordt zowel door de Stadsbibliotheek als door het Sociaal Historisch Centrum grote aandacht gewijd aan de regionaal-historische dokumentatie en bestaan thans veelzijdige

verbindingen met de Nederlandse universiteiten en historische instituten in het buitenland, de toegenomen specialisatie stelt evenwel als dwingende eis een betere coördinatie van alle historisch gerichte activiteiten in de provincie en de beschikking over wetenschappelijk gevormde krachten die zich volledig voor de beoefening van de gecompliceerde en overal de provinciegrenzen overschrijdende Limburgse geschiedenis kunnen inzetten. Dat een toereikende personeelsbezetting van de archiefbewaarplaatsen in dit kader een uitermate belangrijke plaats inneemt, zal intussen duidelijk zijn. Voor een vruchtbare en verantwoorde geschiedschrijving is de toegankelijkheid van het basismateriaal, evenzeer als het overzicht over zijn vindplaatsen, zonder meer noodzakelijk.

LOZE CYPRUSGANGERS

STRAFREIZEN OVERZEE

Onder de strafwegen, die men vanaf de 14e eeuw in de rolregisters, correctieboeken en abeynboeken van de Zuidnederlandse steden op vrijwel ieder folioblad tegenkomt, nemen „de reizen overzee” naar Cyprus een afzonderlijke plaats in¹. Terwijl aan de pelgrims tegen wil en dank in normale gevallen het bezoek van een bepaald heiligdom als eerste en voornaamste taak werd opgelegd, was dit voor Cyprus niet het geval, ofschoon het eiland wemelde van wonderbare ikonen en het miraculeuze schrijn van het H. Kruis te Stavro Vouni een internationale faam genoot². De vraag wat de Cyprusvaarder er wél te doen had, krijgt meer reliëf, indien men bedenkt dat aan deze bedevaart meestal de verplichting verbonden was één of meerdere jaren op het eiland te wonen, terwijl de bronnen zich over de wijze waarop hij geacht werd zijn straftijd door te brengen ofwel niet of slechts in

¹ Over de strafbedevaarten in onze streken, vgl. o.a. E. VAN CAUWENBERGH, *Les pèlerinages expiatoires et judiciaires dans le droit communal de la Belgique au moyen âge*, Louvain 1922; J. B. GESSLER, *Losse aantekeningen over de boetebedevaarten uit Loonsche en andere bescheiden*, in: *Publications* 11 (1941), blz. 1-70; R. PEETERS, *Kempense zoengedingen en strafbedevaarten tot aan de vooravond van de beeldenstorm*, in: *Taxandria*, 1956, blz. 21-105. Onder invloed van het kanonieke recht werd deze straf bijzonder veelvuldig toegepast in het prinsbisdom Luik. Aan de invoering van de strafbedevaart in het Luikse strafrecht door de bepalingen van de „Statuts de la Cité de Liège” (1328) was reeds een praktijk van vele jaren voorafgegaan. Een afzonderlijke studie gewijd aan de Cyprusvaarten is mij niet bekend.

² J. HACKETT, *A history of the orthodox church of Cyprus*, London 1901, blz. 370-430. In het werk van Van Cauwenbergh (blz. 210) vond ik één vermelding van een heiligdom, i.c. „tons. Vrouwen te Nycossien in Syers”, in de veroordeling nl. van Gheert van Meerhout te Lier tot een strafbedevaart (1401). Dit kan zeer wel een cliché-uitdrukking zijn, daar Nicosia geen wonderbaar beeld van O.L. Vrouw, dat de nodige bekendheid genoot, bezat.

vage bewoordingen uitlaten. Indien er in de charters, statuten en vonnissen al iets over wordt gezegd, zijn wij voor onze conclusies op het regelmatig terugkerende woord 'dienen' aangewezen. Als gevolg van de bloedige onlusten te Gent tussen 1294 en 1306 moesten tal van burgers de stad verlaten om in Cyprus te dienen. Een inwoner van Douaai werd in 1323 veroordeeld tot een bedevaart naar het eiland „et là demourer par l'espace d'un an plain et siervier à l'hospital ou en autre lieu souffissant". En de Maastrichtenaar Hendrik van Aken gaf in 1493 de bisschop van Nicosia de verklaring in de mond, dat hij in deze stad twee jaar, vroom en eerbaar levend, in dienst van de kerkvorst had doorgebracht¹. Deze aanduidingen, hoe summier ook, maken duidelijk, dat de Cyprusvaarders de pelgrimsstaf niet opnamen om te gaan bidden, doch om te gaan werken. Waaruit deze werkzaamheden bestonden, staat niet vast. De uitdrukking 'dienen' kan inhouden, dat het de veroordeelde verboden was handel te drijven of een vrij beroep uit te oefenen, doch kan ook, met name in dit geval, wijzen op een taak in het algemeen belang: ziekenverpleging – bijv. in het hospitaal der ridders van Sint Jan² –, arbeid op de koninklijke of kerkelijke domeinen, deelname aan de versterking van de vestingwerken of andere militaire activiteiten. Op deze verklaring zou ook het opvallende verschijnsel kunnen wijzen, dat de getuigschriften over het verblijf op het eiland niet alleen, zoals elders gebruikelijk, door de kerkelijke autoriteiten, doch eveneens en vooral door de koning werden uitgegeven. In breder verband gezien, betekent het dienen van de veroordeelden, dat zij naar Cyprus werden gezonden om het potentiëel van dit vooruitgeschoven, door ontvolking en apathie van de inheemsen bedreigde bastion van de Christenheid tegen de Islam te versterken. Als zodanig verving de Cyprusvaart de al dan niet militaire pelgrimage naar het Heilig Land, waarvan de delinquent het enorme prestige dat er in de middeleeuwen aan verbonden was, niet werd gegund. Het verband met de kruistochten treedt in dit geval nog op een speciale manier aan het licht, daar de koningen van Cyprus uit het Franse geslacht der Lusignans zich als de opvolgers van God-

¹ VAN CAUWENBERGH, o.c., blz. 66-67; GESSLER, o.c., blz. 25. Vgl. in bijlage nr. 3: „quatenus in civitate nostra Nicosiense apud nos per biennium deservivit, pie et honeste conversando".

² Ook op Rhodos moesten de veroordeelde pelgrims dienst doen in het hospitaal van de Johannieten. VAN CAUWENBERGH, o.c., blz. 234.

fried van Bouillon beschouwden en in 1269 de titel van koning van Jeruzalem hadden aangenomen¹.

Ofschoon men zich bewust bleef van het onderscheid tussen deze gedwongen pelgrimage en een verbanning zonder meer, heeft de Cyprusvaart het duidelijkst het karakter bewaard van een ballingschap, zoals deze aanvankelijk in het kanonieke recht bij het opleggen van dergelijke „strafwegen” was bedoeld². Een ballingschap die jaren kon aanslepen en niet zelden tot een blijvende vestiging op het eiland leidde, een gevaarlijke en demoraliserende ballingschap bovendien. Alleen roekelozen en straatarmen zullen verzuimd hebben voor de aanvang van een Cyprusvaart hun testament te maken. Talrijke pelgrims zijn tijdens de voetreis over de Alpen en de door storm, klippen en zeeschuimers bedreigde overtocht van Venetië naar Famagusta, die, indien alles vlot en zonder tegenslag verliep, twee tot drie maanden in beslag namen, verongelukt, in slavernij weggevoerd of spoorloos geworden. Het verblijf op het eiland kon slechts voor avonturiers aantrekkelijk zijn. Het koninkrijk verkeerde sinds de grote strooptocht van de Mamelukken in 1424/25 in diep verval, het was een broeinest geworden van corruptie, verraad en collaboratie met de Mohammedaanse vijand. Dramatische taferelen, zoals dat van een koningin die haar rivale de neus afbijt en een koning die zijn tegenstanders groepsgevijs laat terechtstellen, terwijl zijn moeder hem wenend en geknield tracht te vermurwen³, verplaatsen ons in de barre herfsttij der middeleeuwen. Het godsdienstige leven was evenmin geschikt om de veroordeelden tot betere gedachten te brengen; het was over de gehele lijn geïnfiltreerd door grieks-orthodoxe devoties en bijgelovige praktijken, terwijl ook de islamitische levenswijze ingang gevonden had. Indien ergens, dan gold hier de uitspraak van

¹ Vgl. o.a. G. HILL, *A history of Cyprus*, II, Cambridge 1948, blz. 197-198.

² VAN CAUWENBERGH, o.c., blz. 1-8. Dat men tussen een Cyprusvaart en een eigenlijke verbanning onderscheid bleef maken, blijkt o.a. uit art. 11 van het z.g. Nieuwe Privilegie van 1428: „... die sal verboeren eynen wech in Cyper ende eyn gantze jair aldair wonen, ende dairtoe vijff jair uyt onsser vurs, stat ende vrijheit van Trieht terstont gebannen werden” Vgl. L. CRAHAY *Coutumes de la ville de Maestricht*, Bruxelles 1876, blz. 183.

³ Nl. koningin Helena, de echtgenote van Jan II (1432-1458) en moeder van Charlotte van Lusignan. Haar rivale was de Griekse maitresse van de koning, Mariëtta, die in 1470 tevergeefs de executie trachtte te verhinderen van een aantal edelen op last van haar zoon Jacob II (1464-1473). Vgl. G. HILL, *A history of Cyprus*, III: *The Frankish period, 1432-1571*, Cambridge 1948, blz. 529, 650.

Thomas a Kempis: „qui multum peregrinantur, raro sanctificantur”¹. Veel vaker dan bij de andere bedevaarten het geval was, blijkt – met name in het prinsbisdom Luik – aan de veroordeling tot een „Cyprusweg” de verplichting verbonden te zijn deze „te porren selve mitten lijve”, hetgeen inhield, dat de straf niet kon worden afgekocht. Wanneer vanaf de 16e eeuw ook hier alle strafwegen in een vervangend boetetarief worden uitgedrukt, blijkt de Cyprusvaart het hoogst in prijs te zijn genoteerd; tweemaal zo duur als een pelgrimstocht naar Santiago en viermaal de afkoopsom van een weg naar de Zwarte Madonna in Rocamadour².

Het ruïneuze karakter en de beperkte afkoopbaarheid van de Cypruswegen hangen samen met de ernst van het misdrijf waarvoor zij werden opgelegd en de zwaarte van de normale straf welke zij vervingen. In principe immers verbeurden bijv. moordenaars en personen die zich aan doodslag hadden schuldig gemaakt het leven, al ontsprongen zij gewoonlijk de dans, wanneer zij de eerste tijd buiten het bereik van de amman of schout wisten te blijven³. In verband met hun kanoniek-rechtelijke oorsprong werden de strafbedevaarten bij voorkeur in de kerkelijke vorstendommen toegepast. Nadat zij door de afkondiging van de „Statuta communia laycorum” van 1328 officiëel in de stad Luik waren ingevoerd, verbreidde de door de wereldlijke rechter

¹ P. C. BOEREN, *Heiligdomsvaart Maastricht*, Maastricht 1962, blz. 35.

² VAN CAUWENBERGH, o.c., blz. 169, 178; S. BORMANS, *Évaluation des pèlerinages*, 1595, in Bull. Inst. Archéol. Liégeois, 1868, blz. 508-511; GESSLER, o.c., blz. 35-38. In het tweede kwart van de 16e eeuw zijn de verre bedevaarten in de Zuidelijke Nederlanden op talrijke plaatsen afgeschaft of door boetetochten naar heiligdommen in de naaste omgeving vervangen (PEETERS, o.c., blz. 64). Waar zij in gebruik bleven, met name in het prinsbisdom Luik, kregen zij uitsluitend het karakter van geldboeten, berekend volgens een vast tarief. – De hoge geldelijke waardering van de Cyprusvaart constateert men reeds in de 14e eeuw. Zekere Peter Withuis, die tot drie bedevaarten naar het eiland veroordeeld was, werd in 1380 voor de keuze gesteld de boetetocht te ondernemen of drie maal 100 gld. te betalen. Vijf jaren later blijkt een „weech stent Jacob in Galissen” voor 20 gld. te kunnen worden afgekocht. Vgl. GAM. Archief van de Gemeene Raad, invnr. 62; Raadsresolutiën 1379-1390, fol. 74, 149. – De resolutiën van de Gemeene Raad, de zg. raadsverdragen, bevatten 'n nog slechts voor een gering gedeelte ontgonnen rijkdom aan historische gegevens, welke het leven in een middeleeuwse stad op talrijke punten van de meest verschillende aard ophelderen. De oudere delen worden thans in het Instituut voor Geschiedenis van de Rijksuniversiteit te Utrecht onder leiding van prof. dr. W. J. Alberts successievelijk getranscribeerd en voor een uitgave gereed gemaakt. De tekst van de registers over de jaren 1390-1428 zal hoogstwaarschijnlijk binnenkort in druk verschijnen.

³ Vgl. o.a. F. VANHEMELRYCK, *Het Brabantse strafrecht en zijn toepassing in de praktijk, voornamelijk te Brussel in de 15e eeuw*, in: Tschr. voor rechtsgesch. 34 (1966), blz. 384 vlg.

opgelegde boetetocht zich over het gehele prinsbisdom en het was vooral het Luikse strafrecht, dat de Gemene Raad te Maastricht als voorbeeld diende bij het concipiëren van het terecht beroemde Statutenboek van 1380. De Cyprusweg voor doodslag is bijv. overgenomen uit de Statuten van St. Truiden van 1366¹. Uit de codificatie van 1380, het eraan voorafgaande charter van 1372, het charter van 1409 en het Oude en het Nieuwe Privilegie van respectievelijk 1413 en 1428 blijkt, dat men te Maastricht, behalve bij arbitraire vonnissen in andere strafzaken, voor een aantal scherp omschreven delicten tot een Cyprusvaart veroordeeld kon worden.

Bij moord, met moord gelijkgestelde gevallen van doodslag en schaking bleef de schuldige, indien hij niet aanstonds gevangen werd genomen, „in de jacht van de heer” dus vredeloos, totdat hij de nabestaanden of verwanten van het slachtoffer en zijn Luikse of Brabantse souverain genoegdoening had geschonken en ten bate van de heer en de stad een pelgrimstocht naar Cyprus had ondernomen met de verplichting er twee jaren te blijven. Van straffen voor dergelijke misdrijven opgelegd „en suelen wi noch onse stat van Tricht niemant quijtschelden of des yet verlaten in eneger manieren”, doch bij „simpele doitslagh” staat de uitvoering van het vonnis ter beoordeling van de heer². Deze reeds in het charter van 1372 en het Statutenboek genoemde misdrijven werden bij het z.g. Nieuw Privilegie van 1428 uitgebreid met poging tot moord, i.c. het met voorbedachte rade afschieten van een pijl op een ander – „he geraecte off en geraecte niet” – en koppelarij van minderjarigen. In dit geval was de Cyprusweg, waartoe men „sonder verlaten” veroordeeld werd, verbonden met een gedwongen verblijf van één jaar (artt. 2,6). Tenslotte werden de helpers van Cyprusvaarders die zonder aan hun verplichtingen te hebben voldaan waren teruggekeerd, door art. 11 van het Nieuwe Privilegie zelf met een bedevaart naar het eiland bedreigd. Deze strafzaken behoorden alle tot de competentie van het hoge gerecht, zodat men de vonnissen in de rolregisters van de Luikse en Brabantse

¹ VAN CAUWENBERGH, o.c., blz. 23, 26, 68; CRAHAY, o.c., inleiding, passim. Naar de tekst-uitgave van Crahay wordt ook voor de na te noemen bepalingen verwezen. De Maastrichtse strafwetgeving betekende in het algemeen een verzachting van het Luikse voorbeeld. De hier gebruikelijke Cyprusweg wegens uitdaging tot een gerechtelijke tweekamp werd in Maastricht bijv. door een bedevaart naar Santiago vervangen. (Statuten van 1380, art. 94).

² Charter van 1409, in: CRAHAY, o.c., blz. 468-470.

schepenbanken dient te zoeken. In één geval echter werd de Cyprus-weg opgelegd voor een als „forfeit ” beschouwd delict¹, waarover het onverdeelde lage gerecht van burgemeesters en gezworenen te oordelen had. Dit geschiedde bij gewelddadige huisvredebreuk in velerlei vormen, een euvel, waarmee Maastricht in de 15de eeuw voortdurend te kampen had². Het betrof hier kennelijk een grenscasus tussen de hoge en lage justitie, daar de bedevaart in dit geval volgens art. 25 van de Statuten van 1380 ten bate van de benadeelde partij, doch volgens het Nieuw Privilegie (art. 1) ten bate van de soeverein en de stad moest worden gedaan. Terwijl in de z.g. forfeitboeken van het laaggerecht bij de boetewegen naar Santiago, Rocamadour, Vendôme, Aardenberg en St.-Joost-aan de Zee de tegenpartij en de stad als begunstigden worden genoemd, zijn veroordeelden wegens „huys-sloen” of „huysuekingen” hun reis naar Cyprus „den heren den sij van honnen lijve toebehoeren ende der stat van Tricht” verschuldigd³.

Dat deze wegen „overzee” in bepaalde gevallen konden worden afgekocht, staat vast, doch tot hoever deze mogelijkheid zich uitstreckte, is bij het ontbreken van de middeleeuwse stadsrekeningen niet met zekerheid uit te maken. In de enige rekening welke vóór 1591 bewaard gebleven is, nl. de peymeestersrekening van 1399/1400, wordt de Cyprusvaart onder de afkoopsommen van meer dan zestig strafwegen niet genoemd, doch dit kan natuurlijk toeval zijn⁴. In ieder geval moest zij bij een vonnis wegens moord of doodslag persoonlijk worden ondernomen; de toevoeging „te porren selve mitten lijve” in de Statuten van 1380 en „dat hij sculdich sal sijn te doen” in de keur van 1409 en het Oud Privilegie van 1413 laten hieromtrent geen

¹ Bijv. beledigingen, vechtpartijen en lichte verwondingen, in het algemeen zaken „dair geen hoegerecht in en velt” (Oud Privilegie, 1413, art. 6). Vgl. ook P. DOPPLER, *Het delict „forfait” te Maastricht in de middeleeuwen*, in: Maasgouw, 1918, blz. 7-8.

² Een sprekend voorbeeld van straatschenderij en huisvredebreuk aangehaald in: H. P. H. EVERSEN, *Over de inlijving van de Nieuwstad bij Maastricht*, in: Publications 14 (1877), blz. 14-15. Bij de berechting van misdrijven welke tot de competentie van de schepenbanken behoorden verleende in vele gevallen ook het indiviese laaggerecht van burgemeesters en gezworenen zijn medewerking. Poging tot moord bijv. moest wettelijk bewezen worden „voir onse scepenen, dairbij wesende meyster ende gesvoren als sich dat geburt” (Nieuw Privilegie, 1428, art. 2).

³ Talrijke voorbeelden in RALM. Archief van het Indiviese Laaggerecht, libri forefactorum.

⁴ J. KOREMAN, *De stadsrekening van Maastricht over het jaar 1399-1400*, Assen 1968, blz. 10, 29-32, vgl. ook blz. 10-12.

twijfel bestaan¹. Dat dit ook bij schaking en, althans aanvankelijk, voor alle door de *schepenbanken* opgelegde strafbedevaarten het geval was, blijkt uit een oorkonde van de elect Lodewijk van Bourbon d.d. 23 oktober 1465, waarbij deze burgemeesters en gezworenen bevoegd verklaarde om in geval van door het hoge gerecht uitgesproken vonnissen, uitgezonderd voor doodslag en schaking, zowel de wegen naar Cyprus en elders als het gedwongen verblijf aldaar met instemming van de meerderheid van de ambachten door een compositie tussen partijen of een afkoopsom te vervangen. Aan deze gunst was intussen de restrictie verbonden, dat de delinquent vooraf gratie had verworven van de heer die hij „van sijnen live” toebehoort². Bij alle Cyprusvaarten is de wettelijke formulering trouwens stringenter dan bij strafbedevaarten naar andere oorden gebruikelijk was. Met nadruk wordt steeds verklaard, dat zij noch door de souverainen, noch door de stad kwijtgescholden of „verlaten”, d.w.z. verzacht mogen worden. Deze bepaling had naast de ernst van het vergrijp ook een financiële reden. Wanneer de reis kon worden afgekocht, moesten de gelden nl. aan de peymeesters worden betaald en werden zij besteed „an der stat graven, mueren ende vestinge of anders in der stat orber ende profijt”³. De sfeer rondom de Cyprusvaarten, hun importantie en semi-militair karakter, proeft men in het voorstel van de ambachten van 3 mei 1385 om veroordeelden die kunnen bewijzen, dat zij vijanden van de stad hebben gevangen genomen of gedood, hun straf — althans zover het stedelijke aandeel reikte — kwijt te schelden: „also menge als sij also bestellen kunnen, also mengen weech in Cyper solen sij quijt hebben an die stat, also verre als sij mitten here ende mitter partie gesoent hedden”⁴.

¹ Statuten van 1380, art. 2; Charter van 1409, in: CRAHAY, o.c., blz. 469; Oud Privilegie, 1413, art. 13.

² GAM. Archief van de Gemene Raad, charters, nr. 90. — Uit de tekst kan men afleiden, dat de Cypruswegen opgelegd door burgemeesters en zwoeren reeds eerder afkoopbaar zijn geweest. Dit blijkt trouwens duidelijk uit de resolutiën van de Gemene Raad, o.a. GAM. Archief van de Gemene Raad, invnr. 62: Raadsres. 1379-1390, fol. 3, 7, 52.

³ Oud Privilegie, art. 9.

⁴ GAM. Archief van de Gemene Raad, invnr. 62: Raadsres. 1379-1390, fol. 125. —

Binnen veertig dagen na het vonnis moest de veroordeelde voor burgemeesters en gezworenen zweren, dat hij aan zijn verplichtingen zou voldoen, en vervolgens de reis aanvangen en deze van dag tot dag „sonder argelist” voortzetten. Nadat hij zijn straftijd op het eiland – meestal in de hoofdstad Nicosia of in de havenstad Famagusta – had doorgebracht, diende hij zich, alvorens de thuisreis te aanvaarden, te voorzien van gezegelde „guede brieve van getuisscap”. Hij mocht evenwel Maastricht niet dichter dan twee mijlen naderen, voordat de magistraat hem verlof gegeven had wederom binnen de muren te komen¹. Deze toestemming hing voornamelijk af van de beoordeling der meegebrachte attestaties door de Gemene Raad, daar ook de Maastrichtse bedevaartgangers en zeker de reizigers naar het verre Cyprus geenszins immuun waren voor de verleiding zich op frauduleuze wijze aan hun zware straf te onttrekken en het risico van een lijfstraf of eeuwige verbanning op de koop toe te nemen. Aan het resultaat van een dergelijk, in ons geval bijzonder grondig onderzoek in de Landscroon danken wij o.m. de tekst van vijf vervalste Cyprusbrieven, die tot dusverre aan de aandacht van de schrijvers over de strafbedevaarten zijn ontsnapt.

Door de afstand en de verwarde gezagsverhoudingen op het eiland gedurende de tweede helft van de 15de eeuw zal men te Maastricht de echtheid van Cyprusbrieven moeilijk hebben kunnen beoordelen, doch toen in het najaar 1496 verwanten van teruggekeerde Cyprusvaarders attestaties zonder vermelding van de plaats van uitgifte en op naam gesteld van Catharina Cornaro, weduwe van de koning van Cyprus Jacobus II van Lusignan (1464-1473), in de Landscroon afgaven met het verzoek de bedevaartgangers wederom in de stad toe te laten, weigerden burgemeesters en gezworenen de geproduceerde verklaringen te erkennen. Reeds lang bestond in dit opzicht een sluimerend wantrouwen, opgewekt door het gerucht, dat Cyprus niet meer aan de Lusignans doch aan Venetië toebehoorde, en gevoed door de aanbieding van minstens één in de dogestad zelf gezegeld certificaat². Bovendien is het welhaast zeker, dat de Raad intussen

¹ Statuten van 1380, artt. 2, 60, 61; Nieuw Privilegie, art. 2.

² GAM. Archief van de Gemene Raad, invnr. 68: Raadsres. 1495-1521, fol. 31vo. De vijf

kennis had genomen van Cyprusbrieven die door Venetiaanse beambten op het eiland waren uitgereikt.

Op 7 november besloten burgemeesters en gezworenen met instemming van de beide hoge gerechten „van stonden aen ende soe men eerst can” een bode naar Venetië te zenden met „eyn deyl” van de gepresenteerde brieven om te vernemen wat men van deze moest denken en waar men zich in de toekomst aan te houden had¹. Uit de formulering blijkt, dat de Raad de zaak hoog opvatte en aanstonds naar iemand uitzag, wie men deze zending naar de verre, legendarische lagunenstad kon toevertrouwen. Daar tussen Maastricht en Venetië geen rechtstreekse handelsbetrekkingen bestonden, had men waarschijnlijk slechts een vage voorstelling van de lagunenstad, doch iedere Maastrichtenaar kende uit de geschriften van Mattheus Herben de rol welke het Venetiaanse garnizoen bij de heroïsche verdediging van Euboea en Scutari tegen de Turken had gespeeld. Wellicht is Herbenus dan ook als eerste gevraagd, doch de vroegere schoolrektor, die zojuist naar de benediktijnerabdij van Sponheim was afgereisd, verkeerde op dat ogenblik geheel in de ban van de geleerdenkring rondom Johannes Trithemius en was vermoedelijk nog niet teruggekeerd². Hoe dit zij, na enig zoeken vond de magistraat een zekere ‘heer’ Wouter Tinctoris van Wijsbaden bereid om voor rekening van de stad de reis naar Venetië te ondernemen. Deze Wouter Ververs was een buiten Maastricht woonachtige clericus, die ervaring in dit soort diplomatieke zendingen had en ongetwijfeld Italië uit eigen aanschouwing kende³. Daar hij nog een verdachte Cyprusbrief, geda-

Cyprusbrieven opgenomen in hetzelfde register, fol. 31ro-32vo, zijn de enige uit deze jaren waarvan de tekst bekend is. Voor de oorkonde welke in Venetië zou zijn afgegeven, vgl. bijlage nr. 4.

¹ Ibidem, fol. 14.

² H. H. E. WOUTERS, *Mattheus Herbenus Traiectensis, een humanist van het eerste uur*, zie hierna, blz. 131 vlg.

³ GAM, l.c., invnr. 68, fol. 29ro en 36ro (raadsres. 19 juni en 18 augustus 1497). Hij wordt zowel Wouter Tinctoris (Ververs) als Wouter van Wijsbaden genoemd. De titulatuur „her” wijst op een geestelijke. De Raad belooft hem op 19 juni een geleide naar zijn woonplaats. In de brief van Boudewijn Havet (bijlage 6) zegt deze over hem: „hij en sulde nimmermeer die sake aengenomen hebben um hondert gulden”. Hoogstwaarschijnlijk worden de woorden” um hondert gulden” in overdrachtelijke zin gebruikt, al is Wouter’s reis de stad vermoedelijk op een niet geringe uitgave komen te staan. In 1513 wordt zekere Waltherus Tinctoris in een oorkonde van het Maastrichtse O.L. Vrouwekapittel als kanunnik van St. Pieter te Luik vermeld. (G. D. Franquinet, *Inventaris . . . O.L. Vrouwekerk Maastricht*, I, 1870, blz. 277).

teerd 13 september 1496 en eveneens zonder plaats van uitgifte, meekreeg, is hij waarschijnlijk niet voor het einde van het jaar uit Maastricht vertrokken¹.

De brieven die Wijsbaden in Venetië moest laten onderzoeken, vormden slechts een gedeelte van de aangeboden, al dan niet terecht gewantrouwde attestaties, zodat het niet uitgesloten is, dat het gevreesde bedrog een veel grotere omvang had aangenomen. Blijkbaar heeft de Raad een keuze gemaakt, want behalve twee brieven uit 1496 kreeg heer Wouter nog drie verklaringen van oudere datum mee, die ieder om een andere reden de heren van de Landschroon verdacht voorkwamen. Deze vijf Cyprusbrieven zijn ons in afschrift bewaard gebleven, nl. een attestatie voor Servatius Vogels, uitgegeven op 26 april 1492 te Nicosia door Jacob van Lusignan, koning van Jerusaleem, Cyprus en Armenië; een brief d.d. 2 mei 1493, waarin bisschop Theodosius van Nicosia allen die het aangaat opwekt om Henricus van Aken de laatste sacramenten toe te dienen, wanneer hij op de terugreis ziek mocht worden of zou komen te overlijden; een verklaring van Jacobs weduwe, koningin Catharina, ten gunste van Nic. Adam, afkomstig „de quadam civitate dicta Traiectum in Almaniam, ut asserit”, gedateerd te Venetië op 23 juli 1495, en twee brieven van koningin Catharina zonder plaatsaanduiding d.d. 25 juli en 13 september 1496, afgegeven aan de kleermaker Johannes van Gellick en aan Henricus van Rikelt². Over de reden van hun veroordeling laten de attestaties zich niet of in vage bewoordingen uit. Wij vernemen slechts dat Hendrik van Aken twee jaren op het eiland woonde, zich dus vermoedelijk aan doodslag heeft schuldig gemaakt, en dat zowel Jan van Gellick als Hendrik van Rijckholt een vonnis wegens geweldpleging hadden opgelopen.

¹ Nl. de Cyprusbrief van Henricus de Rikelt. Deze kan – het geringe tijdsverschil tussen de veroordeling en de gefingeerde uitgifte van de attestatie in aanmerking genomen – moeilijk identiek zijn met Heyntken van Rijkelt, die in juni 1496 tot een weg naar Cyprus veroordeeld was. RAM, Archief Indivies Laaggerecht Maastricht, libri forefactorum, invnr. 12: 1490-1511 (fol. 67vo, eigen paginering). Identificatie is alleen mogelijk, indien aan de strafreis geen gedwongen verblijf op het eiland verbonden was en deze zeer vlot verlopen is.

² Afschriften in GAM, l.c., invnr. 68, fol. 31ro-33ro.

De dogestad stond op het einde van de 15e eeuw op het toppunt van haar politieke macht en economische bloei. Zij telde het voor die tijd enorme aantal van meer dan 100.000 inwoners, bijna tien maal zoveel als Maastricht, dat niettemin voor 1579 tot de grote en dichtstbevolkte steden in de Nederlanden behoorde. Door haar rijkdom en pracht, het cosmopolitisch verkeer op de kaden en de relaties met Caïro en Istanbul, door de verhalen die over het straffe, met geheimzinnigheid omgeven bewind in het Palazzo Ducale de ronde deden, had de naam Venetië een even luisterrijke als onheilspellende glans. Het ligt dan ook voor de hand, dat Wouter van Wijshagen tegen de reis opzag en dat de beschikking over een aanbevelingsbrief, welke hem bij een landgenoot in de Republiek moest introduceren, een opluchting voor hem zal zijn geweest. Een der Trichtse schepenen, Helling Havet, gaf hem nl. een schrijven mee voor zijn neef Boudewijn met het verzoek de bringer van de brief alle mogelijke hulp te bieden. Deze Boudewijn trad vermoedelijk in Venetië op als handelsagent van de familie Havet. De wijze, waarop hij Hellings belangen bij de magistraat van Maastricht aanbeveelt¹, duidt in de richting van familiale handelsbetrekkingen, zoals deze destijds in West-Europa gebruikelijk waren. De Venetiaanse vloot had trouwens een vaste lijn op Vlaanderen, terwijl de Duitse kooplieden in de lagunenstad in een genootschap, dat aan het Canal Grande een gemeenschappelijk entrepot, de Fondaco dei Tedeschi, beheerde, verenigd waren.

Wouter Tinctoris mocht zich met zijn introductiebrief gelukkig prijzen, want in Venetië verliep alles stroever en trager nog dan hij reeds gevreesd had. Het bleek uiterst moeilijk de weg te vinden tussen de uit voortdurend wisselende leden samengestelde colleges en commissies van de Maggior Consiglio, die door collegiale beslissingen het leven van de Venetiaanse burgers op een ten noorden van de Alpen ongekend gedetailleerde en bureaucratische wijze regelden. Er was geen sprake van onaangediend in het dogepaleis binnen te dringen, zoals men zich dat te Maastricht in de Landscreon kon veroorloven. Het zelfbewustzijn der signori van San Marco was nog iets heel anders als dat van de Maastrichtse regenten en daarnaast heerste

¹ Vgl. bijlage 6, ad finem.

een algemeen en beangstigend wantrouwen tegen het buitenland; intieme relaties met vreemdelingen betekenden voor menige Venetiaanse patriciër het einde van zijn carrière of erger. Bovendien kwam onze gelegenheidsdiplomaat op een ongelegen ogenblik, temeer, daar de bureaucratie in het dogepaleis gewoon was dergelijke juridische kwesties tot op de grond uit te zoeken. In deze jaren was Venetië nl. in een net van conflicten en intriges verweekt als gevolg van de Napolitaanse veldtocht van koning Karel VIII van Frankrijk (1494-95) en de pogingen van de rooms-koning Maximiliaan zijn huismacht ten koste van de Signoria uit te breiden. Zonder de bijstand van Havet zou Wouters' missie wellicht mislukt zijn, zou althans zijn kostbaar verblijf in Venetië nog veel langer hebben geduurd dan nu reeds zijn ongeduldige opdrachtgevers in Maastricht lief was.

Heer Wouter werd vanuit het dogepaleis verwezen naar het palazzo van koningin Catharina en onder de vele wonderlijke zaken in de lagunestad heeft het bericht, dat zij niet in Nicosia op Cyprus resideerde doch op het grondgebied van de Republiek rustig haar dagen sleet, hem misschien wel het meest verbaasd. Nadat hij in gezelschap van zijn cicerone de Cyprusbrieven enkele malen met beambten van de vorstin besproken had, toog een van de kanseliers van de Grote Raad naar de koningin om de uitslag van het onderzoek te vernemen. Dit moet voor de Maastrichtse afgezant op dat ogenblik geen verrassing meer zijn geweest. Catharina Cornaro liet door haar majordomus, haar kanselier en haar diplomatieke agent verklaren, dat de vijf attestaties stuk voor stuk vals waren. De argumenten volgen elkaar in de getuigeverklaring van Havet kort en bits als zweepslagen op. De brieven op naam van Catharina zijn niet door haar secretaris geschreven of getekend; de vorstin heeft geen bemoeienis met Cyprus; de zegels zijn, ofschoon nauwkeurig nagebootst, niet authentiek; de verklaring van koning Jacob, die reeds 24 jaar geleden gestorven is, kan onmogelijk echt zijn en dit geldt ook voor de brief van Theodosius, daar de laatste veertig jaren niemand van die naam bisschop van Nicosia is geweest¹.

In gecompriëerde vorm treffen wij het antwoord van „Catharina, koningin van Cyprus, onze zeer geliefde dochter”, aan in de oorkonde

¹ Voor het verblijf van Wouter van Wijshagen in Venetië vgl. de brief van Boudewijn Havet, opgenomen als bijlage nr. 6.

van doge Agostino Barbarigo, uitgegeven in zijn paleis op het San Marcoplein op 19 mei 1497, welke aan Wijsbaden als officiëel document werd uitgereikt. De brieven zijn vals, de zegels zijn dit eveneens of werden althans na de dood van koning Jacob II (1473) aangebracht. Cyprus behoort tot het territoir van Venetië en alle stukken, ook de attestaties voor de pelgrims, worden door de luitenants en kapiteins van de Signoria, die het bewind voeren over het eiland en om de twee jaren vervangen worden, uitgevaardigd en met het Sint Marcuszegel bekrachtigd. De doge verklaart zich tenslotte gaarne bereid de Maastrichtse magistraat bij verdere vragen in de toekomst ter wille te zijn¹.

Voor een buitenstaander was de situatie dus tamelijk ondoorzichtig, doch dat de pelgrims in de val gelopen waren, hadden zij goeddeels aan eigen gemakzucht en onvoorzichtigheid te wijten. Wanneer zij tot de normale vertrekhaven, Venetië, waren doorgereisd, hadden zij ongetwijfeld vernomen, dat het koninkrijk Cyprus na een doodstrijd van meer dan zestig jaren ten onder was gegaan. De regering van Charlotte (1458-1464), de erfdochter van de Lusignans, was een ononderbroken oorlog geweest tegen haar halfbroer Jacob de Bastaard, die zich in 1464 door de verovering van Famagusta en de rotsvesting Kerynia van het eiland meester maakte². Uit de anarchie voor en na veroorzaakt door elkaar bestrijdende condottieri uit alle mediterrane landen van Catalonië tot Egypte toe kwam Venetië tenslotte als overwinnaar te voorschijn. Jacob II van Lusignan (1464-1473) was gedwongen mét de hand van Catharina uit het oude Venetiaanse geslacht Cornaro, dat vier doges had opgeleverd en in Cyprus door enorme suikerplantages vertegenwoordigd was, ook het protektoraat van de Signoria te aanvaarden (1468). Deze eerste stap naar de annexatie werd na de dood van de koning en van zijn posthume zoon (1474) door de invoering van de Venetiaanse administratie gevolgd. Voortgezette pogingen van Charlotte het eiland te heroveren leidden in 1489 tot een formele afstand door Jacobs weduwe van de souvereiniteit over Cyprus aan de Venetiaanse Republiek (20 juni). De edelmoedigheid van de Signoria jegens burgers die haar en hun eigen belang begrepen, liet Catharina Cornaro in het bezit van de koninklijke titulatuur en de

¹ Origineel in GAM, I.c., charters, nr. 131, en in afschrift: ibidem, invnr. 68, fol. 30vo-31ro.

² Vgl. voor de geschiedenis van Cyprus in de 15e eeuw: G. HILL, *A history of Cyprus*, III, o.c.

uiterlijke waardigheidstekens. Als een renaissancevorstin, omgeven door dichters en andere kunstenaars, leefde zij voortaan in Venetië in het familiepaleis nabij de kerk van Sint-Paulus, in haar paleis op Murano of in haar lustslot te Asolo op het vasteland. Nog in hetzelfde jaar werd het bestuur over Cyprus gecentraliseerd in de handen van een luitenant, bijgestaan door twee rectores, en de kapitein van Famagusta, die tevens als opperbevelhebber over alle garnizoenen van het eiland optrad. Het koninkrijk van Jeruzalem en Cyprus had opgehouden te bestaan; Cyprus was van 1489 tot de inname van Famagusta door de Turken in 1571 een kolonie en een maritieme basis van Venetië.

DE VALSE CYPRUSBRIEVEN

Een maand na de uitvaardiging van de oorkonde van Barbarigo was Wouter Tinctoris wederom uit „Feineggen” terug en kon hij behalve de valse Cyprusbrieven het belangrijke dokument waarom alles begonnen was, nl. de oorkonde „in francijnen gescreven van den hertoich van Venedigen der stadt van Triecht, dat welge mit eynder corden van kempe doersteken ende gesloten ende mit eynen blijven segel aen die corde hangende besegelt” was, aan het stadsbestuur overleggen. Bovendien overhandigde hij de heren een brief van Boudewijn Havet, welke een ooggetuigeverklaring over het verloop van het onderzoek inhield en tevens bedoeld was om de langdurige afwezigheid van Wijsbaden te verontschuldigen. Daar dit met Levantijnse plichtplegingen doortrokken schrijven niet alleen de ijver en experiëntie van heer Wouter ophemelde, doch vooral de moeilijke omstandigheden te Venetië breedvoerig uit de doeken deed, wist Havet op listige wijze ook zijn eigen onmisbaarheid in het licht te stellen. Op 19 juni 1497¹ besloot de Raad in overleg met de Luikse en Brabantse schepenen deze zeven teksten zowel „opter stat boeck”, d.w.z. in het register van de raadsverdragen, als in de rolregisters van de schepenbanken over te nemen en de afschriften door een notaris met de originelen te doen collationeren en waarmerken. Daar de notariële ondertekening in het stadsboek ontbreekt, is dit laatste blijkbaar alleen geschied met de transcripties in de voor deze periode ontbrekende rolregisters. De

¹ GAM, l.c., invnr. 68, fol. 29ro.

bul van de doge, geschreven op het in Italië gebruikelijke perkament, dat een opvallend verschil tussen de blanke schrijfszijde en de grijsbruine rugzijde vertoont, is ook in origineel bewaard gebleven, doch het loden zegel, de toetssteen voor de beoordeling van de Cyprusbrieven in de toekomst, is vermoedelijk het slachtoffer geworden van de hebzucht van de een of andere verzamelaar. Uit de transcriptie van de oorkonde blijkt, dat de spitse humanistencursief de kopiïst voor niet geringe moeilijkheden heeft gesteld en dat hij door in de plaats van de uitgang -ae overal de *citra montes* gebruikelijke -e te schrijven en zich andere vrijheden te veroorloven, minder nauwgezet te werk ging dan men van een stadssecretaris mocht verwachten.

De tekst van de oorkonde is als bijlage bij dit artikel gevoegd, evenals de lange brief van Boudewijn Havet. Sporen van betrekkingen tussen Maastricht en Venetië zal men in de middeleeuwen uitermate sporadisch aantreffen; bovendien is het schrijven van Havet een voor onze stad zeldzaam specimen van een informele brief uit de 15e eeuw en kan zij door haar typische zinsbouw en sporen van een streekeigen dialect ook voor taalkundigen van belang zijn. De vijf Cyprusbrieven zijn evenals de brief van Havet alleen in afschrift bewaard en verdienen om hun grote zeldzaamheid een onverkorte uitgave. Niet in de bijlagen opgenomen is de brief voor Jan van Gellick, gedateerd op het feest van de H. Jacobus – 25 juli – 1496, daar zij voor het overige letterlijk met de verklaring ten gunste van Hendrik van Rijckholt overeenstemt.

Het pleit voor de handigheid van de vervalsers, dat in Venetië op de formulering van de vijf gewraakte Cyprusbrieven geen enkele aanmerking werd gemaakt. Een vergelijking met de in het werk van Van Cauwenbergh afgedrukte attestaties van de bisschop van Famagusta d.d. 30 augustus 1316 en koning Jan II (1432-1458) d.d. 15 augustus 1434¹ versterkt de indruk, dat wij met vakwerk te doen hebben. Het feit, dat deze specimina in tegenstelling tot de vervalsingen de concrete aanleiding tot de strafreis uitvoerig vermelden, legt weinig gewicht in de schaal; de Cyprusvaarders moesten weliswaar de reden van hun komst persoonlijk aan de autoriteiten die de brieven afgaven verhalen, doch het stond deze natuurlijk vrij het relaas al dan niet in

¹ VAN CAUWENBERGH, o.c., blz. 215, 217-218.

de attestatie op te nemen. En de falsarissen waren vanzelfsprekend geneigd te handelen volgens de oude volkswijsheid, dat wie weinig zegt ook weinig behoeft te verantwoorden.

Zonder twijfel zijn meerdere vervalsers aan het werk geweest. De verklaring op naam van koning Jacob II is zeker, die van bisschop Theodosius is hoogstwaarschijnlijk overgenomen uit een ouder document, waarin men slechts de namen en data veranderde. Servaas Vogels had het gemakkelijk en is misschien helemaal niet ver weg geweest. De tekst van zijn getuigenschrift is nl., op enige woorden na, letterlijk dezelfde als de door koning Jacobus aan Johannes van Montenaken uitgegeven Cyprusbrief, die de Gemene Raad op 6 augustus 1464 in het register van de raadsverdragen had doen optekenen. Het is dan ook zeer wel mogelijk, dat hij de schrijver van zijn attestatie een copie van dit afschrift heeft bezorgd of hem inzage gaf van het originele gezegelde exemplaar, dat immers zoals gebruikelijk door de Raad wederom aan Jan van Montenaken ter hand was gesteld en derhalve in het bezit van deze rijkelijk met ambten en goederen in en om Maastricht gezegende familie was gebleven¹. Hierdoor wordt ook verklaarbaar, dat Vaas Vogels de Gemene Raad aanvankelijk, in 1492, met de oorkonde van een reeds lang overleden koning om de tuin had kunnen leiden, doch bij een nader onderzoek tegen de lamp liep, daar de falsaris niet de moeite had genomen na te gaan of de gegevens van 1464 nog met de situatie van 1492 in overeenstemming waren. Voor wat de verklaring van de gefingeerde (aarts)-bisschop van Nicosia betreft, deze is niet in de gebruikelijke vorm gesteld, doch bevat na een getuigenis over het verblijf van Hendrik van Aken op Cyprus een soort geestelijk vrijgeleide, dat aanstonds herinnert aan de oude boetepelgrimages volgens het kanonieke recht. Dat de schrijver van de attestatie, die reeds door haar formulering de Maastrichtse regenten tot voorzichtigheid moest manen, eveneens een niet bestaande autoriteit ten tonele voert, hangt wellicht samen met het feit, dat de toenmalige aartsbisschop van Nicosia, Benedetto

¹ GAM, I.c., invnr. 65: Raadsres. 1455-1472, fol. 54vo. De heer J. Koreman maakte mij op dit raadsverdrag opmerkzaam. — Daar voor de attestaties een vaste formulering in gebruik was, handelde Servaas Vogels wel bijzonder onvoorzichtig door de brief van 1464 klakkeloos over te nemen, met de naam van een koning die in 1492 een regeringsperiode van minstens 46 jaar achter de rug moest hebben.

Soranzo (1484-1495), door Venetië niet op het eiland werd toegelaten en aldus een vage of onbekende figuur bleef.

De formulering van de brieven voor Jan van Gellick en Hendrik van Rijckholt vertoont eigen trekken; zij zijn het resultaat van overleg tussen deze loze Cyprusgangers en de falsaris, die de gegevens volgens een gebruikelijk stramien rangschikte. Zij vermelden summier de reden van de bedevaart en de wettelijke voorschriften welke te Maastricht met betrekking tot dergelijke strafwegen van toepassing waren. De vervalser – want hier is sprake van één en dezelfde persoon – wist dat Catharina niet meer op Cyprus resideerde en was misschien zelfs van de gehele situatie op de hoogte. Liever dan de brieven op naam van de alomtegenwoordige Signoria te stellen deed hij deze van de machteloze pseudo-koningin uitgaan zonder de plaats van uitgifte te vermelden, niet vermoedend dat hij hierdoor de zaak aan het rollen zou brengen.

De schrijver tenslotte van de attestatie van 23 juli 1495, voor wie de verblijfplaats van Catharina Cornaro geen geheim was, had er iets anders op gevonden. Ofschoon wij door de onkunde of slordigheid van de Maastrichtse kopiist niet over een nauwkeurig afschrift van de oorkonde in het register der raadsverdragen beschikken, is zonder meer duidelijk, dat hij de figuur construeerde van een door de koninklijke rentmeester te Famagusta eigenhandig geschreven en aan Nicolaas Adam uitgereikt getuigenschrift, een chirograaf¹, die deze op zijn terugreis in Venetië aan Catharina zou hebben overgelegd met het verzoek om een officiële bevestiging. Daar de vorstin het handschrift van de rentmeester herkende, voldeed zij aan het verzoek en gaf zij Adam de gezegelde oorkonde mee die als vierde bijlage bij dit artikel is afgedrukt. De tekst van de chirograaf zoekt men echter in het „stadsboek” te vergeefs. De falsaris kon met één vervalsing volstaan, daar de Maastrichtse regenten het als volkomen normaal zouden beschouwen, dat de attestatie van de Cypriotische rentmeester in Venetië was achtergebleven en door de kanselier van de koning in bij

¹ In haar oorspronkelijke betekenis is de chirograaf een door de partner van de ontvanger eigenhandig geschreven akte, wier bewijskracht berustte op het handschrift. Later werd de term meestal gebruikt in de zin van een oorkonde, waarvan de tekst tweemaal, naast of onder elkaar is geschreven op één blad, dat vervolgens in twee aan partijen uit te reiken helften werd geknipt, die om bewijskracht te hebben weer tot een in elkaar passend geheel moesten kunnen worden samengevoegd. In ons geval is de eerste betekenis de meest waarschijnlijke.

de retroakten was gevoegd. Wanneer men, tenslotte, bij het een en het ander in aanmerking neemt, dat de onderzochte Cyprusbrieven een periode van niet meer dan vijf jaren omvatten, dringt zich het sterke vermoeden op, dat in de late middeleeuwen een goed-georganiseerde zwendel in dit soort getuigschriften moet hebben bestaan.

Dat men voortaan in staat was hieraan paal en perk te stellen, betekende een succes, waarop de Raad in redelijkheid ternauwernood had kunnen rekenen. De heren van de Landscroon toonden zich dan ook niet ondankbaar. Nadat overeenstemming was bereikt over zijn declaraties en honorarium kreeg heer Wouter een geleide mee, opdat „he veelich heym kommen moege”. Achteraf ontving hij zelfs een toegift van acht Horner guldens om zich een tabbard te laten aanmeten, al had hij met een beroep op de zwaarte van zijn volbrachte taak hierop moeten aandringen¹. Hoe het de loze Cyprusgangers is vergaan blijft voorlopig een raadsel, daar zowel de abeynboeken uit de jaren 1495-1516 als de rolregisters van de schepenbanken uit deze periode verloren zijn gegaan. Het overleggen van valse attestaties werd, evenals te Luik, op grond van art. 58 van het Statuut van 1380 met eeuwige verbanning en verlies van het poorterschap – in de praktijk de veroordeling tot een pariabestaan – gestraft en art. 111 van het Nieuwe Privilege van 1428 breidde deze sanctie uit tot allen die zonder de boeteris te hebben voltooid in de stad terugkeerden. Wie dergelijke wetsontduikers herbergde, wachtte een reis naar Cyprus, verbonden met een vijfjarige ballingschap².

Nu bestond in de middeleeuwen vaak een brede kloof tussen de wettelijke bepalingen en de werkelijke beslissingen van de rechters³ en had men ook te Maastricht een uitgesproken voorkeur voor arbitraire toepassing van de wet, d.w.z. voor straffen aangepast aan de omstandigheden en ook wel aan de persoon van de delinquent. Het tamme raadsbesluit van 19 juni 1497: „ind aengaende den ballingen te beclaegen, sol men sich mit gueder schepenraide besien wes men da van doen off laeten sol” doet vermoeden, dat Vaas Vogels en consorten er betrekkelijk goed vanaf gekomen zijn. Intussen nam men maatregelen om zich in de toekomst voor dergelijke bedriegerijen te

¹ GAM, l.c., invnr. 68, fol 29ro, 36ro (Raadsverdragen van 19 juni en 18 augustus 1497).

² CRAHAY, *Coutumes de la ville de Maastricht*, o.c., blz. 79, 183.

³ VANHEMELRYCK, o.c., blz. 378.

vrijwaren. Bij raadsbesluit van 12 augustus 1499¹ werden enkele Cyprusvaarders, wier brieven niet in de vereiste vorm waren gesteld, naar het eiland teruggestuurd met de opdracht attestaties mee te brengen „soe dat verdragen ende bij den ambachten dieser stadt accordiert ende belieft is, daervan sij ouch die copie, ontwerp ende verschrift der selver formen gehadt hebben”. De Raad had derhalve aan de hand van de in 1497 verkregen gegevens een model-Cyprusbrief laten opstellen, waarvan de veroordeelden voor hun vertrek een afschrift kregen en waarmee hun attestaties in overeenstemming dienden te zijn². De heren hadden hun les geleerd en voelden er niet voor opnieuw duur leergeld te betalen.

BIJLAGEN

1. Augustinus Barbadico, Dei gratia, dux Venetiarum etc. Spectabilibus et egregiis viris magistro civium caeterisque consulibus civitatis traiectensis, salutem, et syncerae dilectionis affectum. Redditae sunt nobis litterae vestrae, quibus, etsi citius non respondimus ob negotiorum quibus in dies involvimur multitudinem, conabimur tamen in parte quantum poterimus petitionibus vestris satisfacere. Imprimis namque quoad litteras Serenissimi regis Jacobi et Serenissimae reginae Catherinae Cypri filiae nostrae caryssimae, necnon Theodosii episcopi Nicosiensis, videre illas diligenter fecimus, et ab ipsa Serenissima regina praesertim, cuius maiestas apud nos moram trahit, et per inspectionem earundem comperimus illas procul dubio falsas et adulterinas esse una cum sigillis litteris ipsis appensis, aut saltem appensa fuerunt litteris praedictis post obitum eiusdem regis Jacobi, qui iam annis XXIII^{or} et ultra diem suum clausit extremum, illudque regnum sub nostra est ditione et dominio. Credendum igitur immo tenendum est pro comperto huiusmodi litteras minime fuisse legitime concessas aut obtentas. Quoad autem modum, et statum quos in eodem regno servamus, scitote nos illuc mittere locatenentes, et capitaneos nostros ad biennium tantum, sicque de biennio in biennium mutantur, et hi litteras et reliqua quae in regno illo expediuntur nostro nomine concedunt, et sigillo beati Marci obsignant. Quae omnia, ut vestris spectabilitatibus satisfaciamus, enarrare³ noluimus, quum autem posthac casus evenerit, poteritis per aliquem commissarium vestrum hic apud nos informari. Nam defuturi nequaquam sumus⁴ ullo umquam tempore in quibuscumque

¹ GAM, I.c., invnr. 68, fol. 77vo.

² De prinsbisschop en de hertog waren evenwel van oordeel, dat de Raad bij zijn resolutie van 12 augustus te ver was gegaan. Op 22 september 1499 besloot het college de ballingen toe te laten op grond van de brieven welke hun namens de beide souverainen waren uitgereikt. (GAM, I.c., invnr. 68, fol. 81vo).

³ in bijzonderheden uitleggen.

⁴ wij zullen U geenszins in de steek laten.

vestris requisitionibus et occurrentiis ob nostrum erga vos amorem et dilectionem. Datum in nostro ducali palatio, die XVIII° maii, XV^a indictione MCCCCLXXXVII.

G A M. Archief van de Gemene Raad, charters, nr. 131.

2. Jacobus Dei gratia Jherusalem, Chippri et Armenie rex, universis et singulis presentes litteras inspecturis, salutem. Quia pium existimamus et equitati consonum fore dinoscitur veritati testimonium perhibere, ad universitatis vestre notionem deducimus et tenore presentium attestamur, quod Servatius Vogels, laicus leodiensis diocesis, aliquibus in partibus illis criminibus dampnatus propter que sententialiter fuit condemnatus ad partes ultra marinas se transferre, ad hoc regnum nostrum Chippri personaliter accessit ibidemque in nostre maiestatis presentia et conspectu se presentavit exinde supplicans super eadem presentatione a nobis regiis nostras certificationis litteras sibi dari et concedi ne ullo umquam tempore contrarium presentationis prefate valeat et legat. Quas sibi fieri concessimus sigillique nostri regni quo utimur in testimonium premissorum iussimus appensione communiri. Datum et actum Nicossie regni nostri Chippri anno a nativitate Domini millesimo quadringentesimo nonagesimo secundo mensis aprilis die vicesimosexto.

G A M. Archief van de Gemene Raad, invnr. 68: Raadsres. 1495-1521, fol. 31 r°.

3. Theodosius, Dei et Apostolice Sedis gratia episcopus Nicosiensis in Cypria, universis presentes litteras visuris seu audituris, salutem in Domino cum agnitione veritatis. Quoniam pium sit et rationi consonum testimonium perhibere veritati secundum Senece dictum „non amicitie sed veritati reddas testimonium”, et propheta dicit „duobus existentibus amicis, sanctum est prehonorare veritatem”, – hinc est quod vestris reverentiis et dominationibus cunctorumque universitatibus notum facimus per presentes, quatenus honorabilis et discretus vir Henricus de Aquis, cives opidi Traiectensis supra Mosam, leodiensis diocesis, in civitate nostra Nicosiense apud nos per biennium deservivit pie et honeste conversando. Igitur a nobis super premissis desideravit litteris testimonialibus provideri, ne inter alienos aut extraneos suspectus aut profugus reputaretur. Nos vero eius precibus inclinati fraternisque compassionibus commoti, hanc litteram eidem pie concessimus, universitates vestras in Domino humiliter deprecando et exhortando, ut si eundem in via contigerit egrotari aut discedere eidem tunc sacramenta ecclesiastica ministrare dignemini, ut per hoc et alia opera pietatis merces vestra coram summo deo fuerit reservata. Datum Nychosie in domibus nostris, sub sigillo nostro ad causas, anno a nativitate Domini millesimo quadringentesimo nonagesimotercio mensis maii die secunda.

Ibidem, fol. 31 v°-32 r°.

4. Katherina, Dei gratia regina Ciprie, Jherusalem et Armenie, universis Xristi fidelibus salutem in Domino. Super afflictos pia gerens viscera afflictiones sempiternas sine dubio evadet. Cum [ergo]¹ coram nobis quidem vir adolescens nomine Nicolaus Adam de quadam civitate dicta Traiectum in Almaniam, ut asserit, comparuit gerens in

¹ In de tekst: ego.

manibus suis quemdam cirographum fide dignum nobis directum a procuratore seu reddituario nostro in civitate regni nostri Ffamogusta commorante continentem dictum Nicolaum personaliter anno presenti ibidem in prefato regno nostro Cypri se presentasse, quarum nos ad humilimam instantiam sepedicti Nicolai pro maiori et evidentioni a nobis ut moris est [testimonio ineundo litteras dedimus]¹ et iuxta prefati cirographi attestationem sigillo regni nostri munire et ratificare fecimus. Datum anno Domini millesimo quadringentesimo nonagesimo quinto vicesimatercia die mensis julii in civitate Venecia.

Ibidem, fol. 31 v°.

5. Regina de Cipri, Dei gratia Katherina Besinniana² et Armenii et Cipri, etc. Universis et singulis Xristi fidelibus presentes nostras litteras visuris seu legi audituris notum facimus per presentes, quod coram nobis dilectus Henricus de Rikelt, ut asserit, civis civitatis Traiectensis Superioris in Almaniam, comparuit asserens iam in dicta civitate Traiectense fore statutum et consuetudinem, si quis ex civibus seu incolis prefate civitatis in quemquam manus suas iniecerit violentas vel alicui violentiam fecerit, quod tunc ille dicte civitatis inhabitatione privatur et expellitur sub pena capitis nunquam ingressurus donec et quousque peregrinationem ad partes Cipri vel alibi iuxta tenorem statuti et forefacti seu excessus exigentiam fecerit seu inierit et illius peregrinationis litteras testimoniales nostro sub sigillo seu alterius auctentice persone munitas in dicta civitate ostenderit. Et quia ipse Henricus quemdam excessum violentie quem coram nobis plane retulit in sepedicta civitate commisisset, nobis humilime supplicans quatenus sibi litteras testimoniales desuper oportunas nostro sub sigillo graciose ministrare dignaremur, — nos ergo attendentes eius petitionem fore ratione consonam et non denegandam sibi presentes nostras litteras in fidem et testimonium sue peregrinationis ad partes seu regnum Cipri facte dari et nostro sub sigillo presentibus appenso communiri fecimus. Sub anno Domini nostri millesimo quadringentesimo nonagesimosexto terciadecima die mensis septembris.

Ibidem, fol. 32 r°-32 v°.

6. Sequitur missiva una opido transmissa ex Venetia per quemdam Baudewinum Havet tangentem et mentionem facientem de litteris precopiatas, qualis fides sit eis adhibenda.

Mijnen willigen dienst ende wat ic vermach voer eyn groetenisse. Eirbare ende ersame heren, uut bevele ende commendament mijns oems Helling, die welcke mij gescreven heet, dat ic uwen secretaris, bringer des briefs, alle bijstant doen sulde, heb ic na mijnen besten bijgestaen ende geholpen allen des gheens dat in mij was.

¹ Onzekere lezing. De Maastrichtse kopiist heeft na „ineundo” tenminste één zinsnede, waar hij geen raad mee wist, weggelaten.

² Van Trebizonde. Catharina was een dochter van Marco Cornaro della Ca Grande en van Fiorenza, dochter van Nicolao Crispo, hertog van Naxos, en Valenza, een dochter van de keizer van Trebizonde Joannes Comnenus.

Mer na inhalt ende gelegen sijnre saken soe en heeft hij niet alsoe geringe¹ als hij gheerne gehadt hadde expeditie kunnen gecrigen, om menegerande groessen saken ende swaerheit die die heren van Venedigen maken, gelijckerwijs als ghij vanden vors. secretaris [vernomen zult hebben], diewelcke vruench ende spade in die sollicitatie al om ende om dat sigt dat behoerden vrome ende verstandich wat ghene betemliken kosten om expeditie te crigen [heeft gedaen], spitende, want hij seer begierlick was heym te sijne ende sijn sake over te bringen. Nyet te myn, men kost anders niet vercrigen vanden heren, die welke seer kostelick² sijn ende vanden welcken alte qualick audientie men crigen kan als ur vors. secretaris getrouwelick uch dat verclaren wurd. Want nadat ic verstaen mocht ende mercken, soe saech ic wael, hadt dat saeck geweest dat hij te voeren vast geweest ware – al vermoede hijt hem wale – dat hij alsoe groote stantatie³ solde gehadt hebben, hij en sulde nimmermeer die sake aengenomen hebben um hondert gulden, als ich wael geloeve. Want het is eyne groote raserie⁴ hier mit den Raet te doen hebben. Eyn man en kan niet daer uut geraken, als contlicke is den ghenen dit versuckt hebben. Ende sunderlingen nu mit desen differentien, die sijn cortelingen geweest tusschen den Roemschen coeninck ende den heren van Venedich. Sij hebben desselfs coeninx bode hier gehalden meer dan vier weecken eer hij heeft moegen antwerdt crigen, ende veel ander boden van grooten heren. Alsoe en suldt ur nyet laten verwonderen, dat ur secretaris, den leyt is dat hij aldus langen tijt heeft hij moeten liggen, nyet alsoe geringe als ur Eirwerdicheit mocht begeren is geexpedieert geweest. Want die heren van Venedich hebben die sake veel swaerder gemaect dan men meynen sulde, als ur vors. secretaris, die vurwair verstandich in allen manieren ende saken, als die experientie dat bewijst, is, [ondervonden heeft]. Ende en waer nyet uch sijn experientie geweest, hij en hadde verwaer in eynen halven jaer expeditie gehadt, uch dat voer waer seggen sal. Sij bevolen eynen van hunnen cancelliers, nadat ich menichwerff mit uwen secretaris totter coeninginnen van Cipren geweest ben, tot hij solde tot derselver gaen ende vernemen wat haer daeraff dochte, dy welcken indiceerden doer haer huysmeister, cancellier ende factuer⁵, dat die drie brieven⁶ heel vals waren om veel saken als hij seede. Ten ierst soe seede hij, datmen geyn brieven en geefft sij en sijn mit des secretaris hant gescreven oft te mynsten onderscreven. Ten anderen male soe en onderwint sij haer des coeninxrijcx in geenre manieren. Ten derden male soe en concordeert geen vanden drie segelen mit den segel der coeningingen(!) mer sij sijn wale conterfeyt. Item vanden brief van Jacobe coeninck van Cyprien, daer halden sij, dat dy des gelijcken niet oprecht en sijn, aengesien dat den vors. Jacobo langen tijt voer den daet vanden selven brief ver geweest is, want het is 24 jair leiden dat hij

¹ snel, spoedig.

² voornaam, prachtlievend.

³ vast zijn: er zeker van zijn; stantatie: waarsch. temptacie, tentacie: kwelling, moeite.

⁴ krankzinnigheid, gekkenwerk.

⁵ Het Italiaanse woord *fattore* wordt in verschillende betekenissen, b.v. rentmeester, zaak-waarnemer, agent, gebruikt. Vermoedelijk is hier bedoeld een diplomatieke agent of een soort public relations officer.

⁶ nl. de drie brieven op naam van Catharina zelf.

sterff. Item vanden brieff van Theodosio, soe seet men, dat in vertich [jaren] geyn bisscop geweest is die Theodosius genaempt was. Niet meer op desen tijt, dan gebiedt mij was ich vermach. Ic sal ur dienre vruech ende spade sijn ende sijt mijnen vors. neve Hellingh gonstich in sijnen saken den hij hebben mochte voer uwer Eirwerdicheit. Gescreven te Venedigen anno die mense ut supra, etcetera.

Dair onder die nabescreven woirde gescreven waren: Bauduin Havet, ur dienre altijt tot uwen dienst bereydt. Die superscriptie is dese: Den Eerwerdigen ende vroemen heren Burgermeisteren ende Rait der stadt van Maestricht, sijnen besunderen vromen heren.

Ibidem, fol. 33 r°-34 r°.

MATTHEUS HERBENUS TRAIECTENSIS
EEN HUMANIST VAN HET EERSTE UUR

EEN NEVELACHTIGE FIGUUR

Toen de Fransman Henri Havard, een 19e eeuwse grootheid op het gebied van de kunstgeschiedenis, omstreeks 1875 het stadhuis van Maastricht bezichtigde, toonde mr. G. D. Franquinet hem twee inkunabeltjes, die op naam stonden van Mattheus Herbenus. De stadsarchivaris beklemtoonde met gepaste trots hun uiterst zeldzaam karakter, doch over de auteur kon hij blijkbaar weinig schokkends verhalen, Havard bewaart er althans het stilzwijgen over¹. Hoewel Herbens werkje „De Traiecto Instaurato” door de lokale geschiedschrijvers voortdurend als bron werd benut, was zijn leven een min of meer fascinerend mysterie geworden en wist men niet veel meer dan dat hij in zijn tijd aan het hoofd stond van de kapittelschool van Sint Servaas en zich als historicus voor zijn stad verdienstelijk had gemaakt².

Toch had in 1844 de rector-magnificus van de Leuvense universiteit mgr. P. F. X. de Ram tot dan toe onbekende geestesprodukten en levensdata van Herbenus aan het licht gebracht³ en twee jaar later was diens verhandeling over „Herbouwd Maastricht” met enkele andere traktaatjes over de stedelijke geschiedenis door de geleerde doch wat slordige polygraaf in druk gegeven⁴. Hierdoor hadden deze

¹ H. HAVARD, *La Hollande pittoresque; les frontières menacées*, Paris 1876, blz. 460. Bedoeld zijn: „Historia Nigropontis etc.” en Herben's „Dyasinthetica”.

² G. D. FRANQUINET, *Beredeneerde inventaris der oorkonden en bescheiden van het kapittel van O.L. Vrouwekerk, I*, Maastricht 1870, blz. 253, n. 1.

³ P. F. X. DE RAM, *Documents relatifs aux troubles du Pays de Liège sous les princes-évêques Louis de Bourbon et Jean de Hornes*, Bruxelles 1844, blz. XV-XIX, 235-260, 356-362.

⁴ MATTH. HERBENUS, *Opusculs concernant les antiquités de Maestricht*, [publ. par P. F. X. DE RAM], in: *Compte-Rendus des séances de la Comm. roy. d'Hist.* 12 (1846/47), blz. 6-22, en afzonderlijk: Bruxelles 1846. Wij citeren naar de afzonderlijke uitgave. Zij werd o.a. besproken door P. KERSTEN, in: *Journal hist. et litt.* 13 (1846), blz. 193-194.

reeds door Bernard van Heymbach, een van Herbens opvolgers aan de school van Sint Servaas (1639-1649), genoemde werkjes, waarvan o.a. Martinus van Heylerhoff uitvoerig gebruik maakte¹, een voorlopige vaste vorm gekregen, doch bovendien had de uitgever in zijn inleiding de richting gewezen waar men over het leven van de Maastrichtse humanist meer aan de weet kon komen. Op gezag van Dodt van Flensburg, bibliothecaris van de universiteit te Utrecht, verwees hij nl. naar de correspondentie van Johannes Trithemius (1462-1516), welke twee aan Herbenus gerichte brieven bevat², en deze indicatie moest als vanzelf leiden naar andere werken van de benediktijnerabt van Sponheim.

Inderdaad heeft Trithemius, niet in zijn bekendste bio-bibliografisch werk, het „Liber de scriptoribus ecclesiasticis” van 1494, doch in zijn het jaar daarna verschenen „Catalogus illustrium virorum Germaniam exornantium”³, een zg. elogium aan Herbenus gewijd, een prijzend levensbericht met een lijstje van zijn werken, enkele regels, doch als getuigenis van een vriend en tijdgenoot onvervangbaar. Sweertius en Foppens verwerkten voor hun biografie van Herben⁴ inlichtingen van kanunniken van St. Servaas en ook het bericht van Trithemius was hun waarschijnlijk niet onbekend, doch zij noemen deze bron niet, evenmin als Herbens brief aan de Akense humanist Jodocus Beissel, die eveneens in de „Catalogus” figureert. Elogium en brieven zijn echter aan Joh. Fabricius⁵, Thonissen⁶, Franquinet, Doppler, die in 1897 de

¹ Voorwoord van BERN. VAN HEYMBACH op: CH. DE MÉAN, *Observationes et res judicatae ad jus canonicum, commune seu civile Romanorum, Leodiensium, etc.*, 3a ed., III, Leodii 1740, blz. V; M. VAN HEYLERHOFF, *Notice sur l'origine de la ville de Maestricht*, in: *Annuaire de la Province de Limbourg*, 1825, blz. 121-123; 1826, blz. 97; IDEM, *Notice sur l'église de St. Servais*, in: o.c. 1828, blz. 114-132.

² JOH. TRITHEMIUS, *Epistolarum familiarium libri duo*, Haganoae 1536, I, blz. 32-35, II, blz. 298-301.

³ JOH. TRITHEMIUS, *Catalogus illustrium virorum Germaniam suis ingeniis et lucubrationibus omnifariam exornantium*, [Moguntiae, Petr. de Friedberg, 1495], fol. 1^v-2^r, 6^v, 74; JOH. TRITHEMIUS, *Opera historica*, ed. M. FREHER, Francofurti 1601 (2 dln.), I, blz. 121, 182. Vgl. L. POLAIN, *Catalogue des livres imprimés au 15e siècle des bibliothèques de Belgique*, IV, Brux. 1932, nr. 3807.

⁴ FRANC. SWEERTIUS, *Athenae belgicae*, Antverpiae 1628, blz. 555; JOAN. FRANC. FOPPENS, *Bibliotheca belgica*, II, Bruxellis 1739, blz. 867. Over Herben o.a. ook: J. CH. ADELUNG, *Fortsetzung und Ergän.*, zu Ch. J. Jöchers *Allg. Gelehrten-Lexikon*, II, Leipzig 1787, blz. 1933.

⁵ J. A. FABRICIUS, *Bibliotheca latina mediae et infimae aetatis . . . a P. JOAN. DOM. MANSI post editionem Patavinam 1754 . . . emendata*, [etc.], V, Florentiae 1858, blz. 48.

⁶ J. THONISSEN, *Mathieu Herben*, in: *Biogr. nat. Belg.* IX (1886/87), kol. 236.

eerste meer uitvoerige levensbeschrijving samenstelde¹, en aan Schaepekens van Riempst² blijkbaar verborgen gebleven. Eerst A. J. Flament blijkt in 1920 wederom van deze bron evenals van de door De Ram aangewezen brieven op de hoogte te zijn en, wat meer is, er serieus gebruik van te hebben gemaakt. Daar hij zijn studie, die voor het eerst orde trachtte te brengen in Herbens geestelijke nalatenschap, aan een populair en kortstondig tijdschrift toevertrouwde³, raakte zij spoedig in vergetelheid. Tevergeefs zoekt men een verwijzing naar dit artikel of naar de „Catalogus” van Trithemius in de biografie van Amadeus Fruytier O. Cist., die in 1924 alles samenvatte wat op dat moment over Herbenus bekend was, en in de vluchtige levensschets door de stadsarchivaris J. L. Blonden zeven jaar later⁴.

Een andere draad knoopt aan bij de typisch 18e eeuwse veelweter Joh. Georg Schellhorn, die een handschrift van het toen slechts bij naam bekende traktaat van Herbenus „De natura cantus ac miraculis vocis” onder ogen kreeg en deze vondst wereldkundig maakte door in 1730 Herbens opdrachtsbrief aan Johannes van Dalberg, bisschop van Worms, in zijn verzameling van letterkundige wetenswaardigheden uit te geven⁵. De publikatie bezorgde Herben een plaats in de muzieklexica van de 19e eeuw, o.a. in de „Biographie universelle des musiciens” van Fétis⁶, zij stimuleerde bovendien vanuit de verte een aantal recente studies van prof. dr. J. Smits van Waesberghe, G. Quaedyliëg en H. Hüschen, die zijn betekenis als musicoloog duidelijk in het licht stellen⁷.

¹ P. DOPPLER, *Nécrologe de la confrérie des chapelains de la ci-devant collégiale de St. Servais*, Maastricht 1897, blz. 142, n. 1.

² J. SCHAEPEKENS VAN RIEMPST, *Matthaeus Herbenus*, in: Maasgouw, 1912, blz. 30.

³ A. J. FLAMENT, *Limburgsche portretten: Matheus Herbenus*, in: *Limb. Leven* 1 (1920), nrs 3, 6. Vgl. ook IDEM, *De westertorens van St. Servaaskerk te Maastricht*, in: *Publications* 28 (1891), blz. 2-80, passim.

⁴ J. FRUYTIER, *Matth. Herben*, in: *Nw. Ned. biogr. wrdboek*, VI (1924), kol. 764-765; J. L. BLONDEN, *De straatnamen van Maastricht*, Maastricht 1933, blz. 22-23.

⁵ JOH. GEORG. SCHELLHORN, *Amoenitates literariae*, ed. altera, III, Francofurti 1730, blz. 82-86.

⁶ F. J. FÉTIS, *Biographie universelle des musiciens*, 1e éd., V, Bruxelles 1839, blz. 126.

⁷ J. SMITS VAN WAESBERGHE, *Er zit muziek in de Maastrichtse naam „Herbenusstraat”*, in: *Orgaan Kon. Ned. Toonkunstenars-ver.* 10 (1956), blz. 144-146; HERBENUS TRAIECTENSIS, *De natura cantus ac miraculis vocis*, eingel. und hrsg. von JOS. SMITS VAN WAESBERGHE, Köln 1957, blz. 6-15; H. HÜSCHEN, *Matthaeus Herbenus*, in: *Die Musik in Geschichte und Gegenwart*, VI (Kassel 1957), kol. 190-191; J. SMITS VAN WAESBERGHE en G. QUAEDEVLIËG, *Maastricht*, in: o.c., VIII (Kassel 1960), kol. 1369-1376; J. SMITS VAN WAESBERGHE, *De muziekcultuur van Maastricht en Limburg in het verleden*, in: *Limburg's Verleden*, I, blz. 476-478, 482, n. 52-53.

Deze uiteraard fragmentarische historiografie bevat tevens de voor- naamste eigentijdse bronnen voor Herbens leven en werk. De op- merking moge teleurstellen, zij is niettemin verklaarbaar. In het kerkelijk leven noch in de politiek heeft de rektor der school van Sint Servaas een rol van betekenis gespeeld, zijn fortuin was ook niet groot genoeg om talrijke transacties in land of huizen te doen ver- wachten. Dokumenten van officiële aard zoals de akten van het kapittel, lijsten van jaargetijden, raadsverdragen en schepenvrieven leveren dan ook niet meer dan enkele feitelijke gegevens en aan- knopingspunten op, slechts zijn testament van 21 augustus 1538 vormt hierop een belangrijke uitzondering¹. Voor de kroniekschrij- vers waren zijn faits et gestes evenmin brandend nieuws. Breedsprakige vertellers zoals Peter Trecpoel uit Beek² gaan aan de Maastrichtse geleerde en onderwijzer, wiens werk zich aan de belangstelling van een groter publiek onttrok, voorbij als had hij niet bestaan. Wij zou- den dan ook in het duister tasten, indien wij niet naast het elogium en de correspondentie van Trithemius beschikten over zijn eigen werkjes, brieven en gedichten. Jammer genoeg heeft Herben geen uitvoerige autobiografie nagelaten zoals zijn Gelderse vriend Rutger „Sycamber” uit Venray (1456/57-na 1506) en Johannes Butzbach, de abt van Maria-Laach (1478-1518). Deze hebben enige regels aan hun Maastrichtse collega-humanist gewijd, doch alleen het bericht van Rutger is oorspronkelijk. Butzbach volgt Trithemius op de voet³.

Het is natuurlijk ondoenlijk om alle plaatsen waar over Herben iets wordt gezegd of nagepraat op te sommen, doch wij mogen niet nalaten te wijzen op de repertoria van bekende bibliografen en inkunabel-

¹ RALM. Arch. Kap. St. Servaas, invnr. 7: Benoemings- en testamentenregister 1518-1562, fol. 298v-299v: *Testamentum domini Mathei Herben*. — De heer J. Koreman was zo vriendelijk mij hierop opmerkzaam te maken. Zie: BIJLAGE.

² [PETER TRECPOL], *Chronijk der Landen van Overmaas, (1275-1507)*, uitg. door J. HABETS, in: Publications 5 (1870), blz. 5-231.

³ RUTGER VAN VENRAY in diens: *Historiola vitae studique Sycambri* (GA Keulen, hs. W 340, fol. 679^r) en een kort bericht in zijn muziektraktat: *De recta, congrua devotaque cantione dialogus* (ibidem, fol. 697^r); fragmenten over Herben gedrukt in: J. SMITS VAN WAESBERGHE, *De muziek- cultuur*, o.c., blz. 477 en 482, n. 53; Vgl. H. HÜSCHEN, *Rutgerus Sycamber de Venray und sein Musiktraktat*, Köln 1956, blz. 34-35. JOH. BUTZBACH in diens: *Auctuarium de scriptoribus ecclesiasticis* (UB Bonn, hs. 356, fol. 45b); fragment over Herben, in: K. MORNEWEG, *Johann von Dalberg, ein deutscher Humanist und Bischof*, Heidelberg 1887, blz. 190, n. 326. Zijn autobiografie „Hodoeporicon” in Duitse vert. door D. J. BECKER: *Chronica eines wandernden Schülers*, 1869.

kundigen zoals Hain-Copinger-Reichling, Voullième, Chevalier, de standaardwerken van Polain, Nijhoff-Kronenberg en andere, en de catalogus van de Maastrichtse Stadsbibliotheek door A. J. Flament¹. Zij zijn niet slechts van belang voor de wedersamenstelling van Herbens kennissenkring, doch ook voor de opsporing van zijn traktaatjes en in allerlei vroege drukken verscholen opdrachtsbrieven en epigrammen onmisbaar. Intussen is het niet de bedoeling van deze studie de problemen, welke met de handschriften en drukken van zijn verhandelingen en kleingoed samenhangen, op te lossen of hun inhoud op gedetailleerde wijze te bespreken. Zij is in het bijzonder erop gericht de persoon van de auteur, zijn leven, werkzaamheid en betekenissen scherper te omlijnen. Nog steeds immers geldt wat Doppler in 1879 over Herben schreef, dat hij zich nl. aftekent als „une figure plus ou moins nébuleuse”². En zoals het met dergelijke vage figuren pleegt te gaan, men heeft ook Herben allerlei apokriefe kwaliteiten: van kanunnik, academicus, theoloog, zelfs van de grootste Nederlandse humanist na Erasmus³ toegedacht. Dat van een scherp getekend portret geen sprake kan zijn en zijn leven zich grotendeels in de schaduw van onze onwetendheid afspeelt, zal men echter voor lief moeten nemen.

¹ L. HAIN, *Repertorium bibliographicum*, Stuttgart 1826-1838, 4 dln.; W. A. COPINGER, *Supplement to Hain's Repert. bibliogr.* London 1895, 2 dln.; D. REICHLING, *Appendices ad Hainii-Copingeri Repert. bibliogr.*, Monaci 1905-1914, 6 afl.; E. VOULLIÈME, *Der Buchdruck Kölns bis zum Ende des 15. Jahrh.*, Bonn 1903; UL. CHEVALIER, *Répertoire des sources hist. du moyen-âge, bio-bibliographie*, 2e éd., II, Paris 1907; L. POLAIN, *Catalogue des livres imprimés au 15e siècle des bibliothèques de Belgique*, Bruxelles 1932, 4 dln.; W. NIJHOFF en M. E. KRONENBERG, *Nederlandse bibliografie van 1500-1540*, 's-Gravenhage 1923-1966, 3 dln. in 7 bdn.; A. J. FLAMENT, *Catalogus der Stadsbibliotheek van Maastricht*, Maastricht 1889-1891, 2 dln. Bovendien o.m.: G. W. PANZER, *Annales typographici*, Norimbergae 1793-1803, 11 dln. (i.h.b. dl. IX); J. CH. BRUNET, *Manuel du libraire, [avec] supplément*, Paris 1860-1880, 8 dln.; J. W. HOLTROP, *Monuments typogr. des Pays-Bas au 15e siècle*, La Haye 1868; M. F. A. G. CAMPBELL, *Annales de la typographie néerlandaise au 15e siècle*, La Haye 1874; *Gesamtkatalog der Wiegendrucke* (aa-fe), Leipzig 1925-1938, 7 dln., 1 afl. (1940); M. E. KRONENBERG, *Campbell's Annales de la typographie néerlandaise au 15e siècle*, The Hague 1956. — Een lijst van dit soort naslagwerken in: POLAIN, I, o.c., blz. XXV-XXX.

² P. DOPPLER, *Nécrologe*, o.c. A. ROERSCH, *L'humanisme belge à l'époque de la Renaissance*, Bruxelles 1910, noemt Herben niet.

³ J. SMITS VAN WAESBERGHE, *Er zit muziek*, o.c., blz. 144.

In het elogium van 1495 vermeldt Trithemius, dat onze hoofdpersoon toen 44 jaar oud was. Herben is dus in 1451 geboren en wel, zoals de abt met zoveel woorden zegt, te Maastricht: „de Traiecto Superiori super Mosam oriundus”. De warmte, waarmee hij in de epiloog op zijn traktaat „De Traiecto Instaurato” over deze stad als „mea patria”, mijn vaderstad, spreekt¹, versterkt de overtuiging, dat wij Herbenus par droit de naissance voor Maastricht mogen opeisen. En zelfs zijn opmerking², dat zijn stem een Gallisch accent krijgt, wanneer hij in zijn vaderland, dat tot Belgisch-Gallië wordt gerekend, verblijft, kan ons niet ernstig in twijfel brengen. Herben was geen geograaf, doch ongetwijfeld heeft hij hier aan de bekende eerste alinea van Caesar's „De bello gallico” gedacht en is het de bedoeling van de nogal ijdele Maastrichtenaar zijn kennis van het Frans als bewoner van de tweetalige Zuidelijke Nederlanden in het licht te stellen. Elders, in zijn nog te bespreken brief aan de Luikse kanselier Lambert van Oupeye noemt hij het land der Eburonen, d.i. het Waals-Nederlandse prinsbisdom, hun gemeenschappelijk vaderland³.

De naam Herben geeft in dit verband geen uitsluitsel. Zij kan samenhangen met Franse of Waalse termen als Herve, herbe en herbin (brok leistein)⁴, doch is hoogstwaarschijnlijk het oer-Nederlandse woord erve of erf, dat in de middeleeuwen vaak in de geaspireerde vorm herve voorkomt en door de drager naar de beproefde humanistentrant tot het gewichtige Herbenus werd getransponeerd. Nog steeds zijn de namen Herben en Erven in de Zuidelijke Nederlanden – ook te Maastricht – algemeen in gebruik.

Doch hiermee zijn wij nog niet over zijn familiebetrekkingen ingelicht. De kerkelijke doop-, trouw- en sterfregisters beginnen eerst tegen het einde van de 16e eeuw en Mathieu of Thijs Herben behoorde blijkbaar niet tot een geslacht voornaam of zelfingenomen genoeg om er een uitgewerkte stamboom op na te houden. Het ontbreken van zijn familienaam in het oudste volledige burgerboek van Maastricht

¹ HERBENUS, *Opusculs*, o.c., blz. 22.

² HERBENUS TRAIECTENSIS, *De natura cantus*, o.c., blz. 31: „Quando in patria maneo, quae in sortem Galliae Belgicae computatur, vox mea gallizat”. Vgl. ook: J. SMITS VAN WAESBERGHE, *Er zit muziek*, o.c., blz. 146.

³ Vgl. hierna, blz. 138.

⁴ KEUSSEN, *Die Matrikel der Univ. Köln*, III, blz. 500, noemt: Laur. Herbijn de Traiecto sup. (1472).

(1436-1482)¹ zou op een oude gevestigde familie kunnen wijzen. Onder de deftige kanunniken van Sint Servaas zoekt men de naam Herben tevergeefs, doch in de magistraat is zij, juist in de 15e en 16e eeuw, niet onbekend. In de jaren na 1413 is Jan Herben gezworene van Brabantse zijde² en in 1517 wordt een zekere Herb in den Gulden Baard tot het gewichtige ambt van commissaris-instructeur benoemd. De bewoner van het huis met deze fraaie naam, dat wij wellicht in de Grote Staat nabij de hoek van de Muntstraat moeten zoeken³, is een figuur van betekenis geweest, want in 1520 en 1521 behoorde hij tot de commissie van toezicht op herstelwerken aan de stadsmuur⁴ en vier jaar later wordt hij onder de leden van het koopmansgilde in liquidatie der Schoense Verderen genoemd⁵. Ook de familienaam van Herbenus' nicht Elza Strikers en haar zoon Rutger duikt in de 14e en 15e eeuw herhaaldelijk op onder de patriciërs van de Indiviese Raad⁶.

De familie schijnt er financieel niet altijd even goed te hebben voorgestaan. In zijn testament stapelt Herben gloeiende kolen op het hoofd van de zoon van zijn zuster, zijn begunstigde lievelingsneef Frans, wiens vader hij na de slag bij Sichen (1482) uit de gevangenschap heeft vrijgekocht, zonder daarvoor ooit enige vergoeding te ontvangen, evenmin als voor het onderhoud van de moeder van Frans in diezelfde jaren. Roger Herben, die in 1486 als landmeter van het kapittel van Sint Servaas optreedt⁷, is misschien dezelfde als Herbenus' broer Roger, wiens natuurlijke dochter Anna blijkens het testament in 1538 te Antwerpen woonde. Nu is het merkwaardig, dat in het begin van de 16e eeuw in dezelfde stad ook een Rogier Herben optreedt. Deze, een gewettigd kind van een zekere Laurens Herben, is in 1506 „priester ende sangher in der capellen ons aldergen. heere sconinx van Castillien" en wordt in 1514 kapelaan bij de O.L. Vrouwekerk

¹ GAM. Archief van de Gemene Raad, invnr. 196: 1436-1482. De vermoedelijk onvolledige burgerboeken van 1314 tot 1436 vermelden de naam Herben evenmin.

² GAM. Hs. J. M. H. EVERSEN, *Alphab. lijst der magistraatsleden*, s.v. Herben.

³ J. SCHAEPKENS VAN RIEMPST, *Eenige bijzonderheden omtrent straten, pleinen en bewoners van het oude Tricht*, in: Publications 43 (1907), blz. 159-160.

⁴ GAM. Archief van de Gemene Raad, invnr. 68: Raadsresolutiën 1495-1521, fol. 273v, 328v, 333r.

⁵ H. P. H. EVERSEN, *Het gilde der Schoense Verderen*, in: Publications 15 (1878), blz. 320.

⁶ *Testamentum*, o.c., fol. 299r.

⁷ P. DOPPLER, *Nécrologe*, o.c., blz. 142, n. 1.

te Antwerpen¹. Een en ander zou een verwantschap met de Maastrichtse humanist kunnen doen vermoeden, doch voorlopig niet meer dan dat. Verre of nabije verwanten mogen wij waarschijnlijk herkennen in Mechtildis Herben, die in 1427 in de Platielstraat woonde, in de priester Servaas Herben, die in 1525, en in Jan Herben, gehuwd met een zekere Margaretha, die in 1528 voor het voetlicht treedt². Vergissen wij ons niet, dan behoorden de familieleden van Herbenus tot de Maastrichtse middenstand: ambachts- en kooplieden, die zich voldoende hadden opgewerkt om een plaats in de magistraat en „de ambten” te veroveren, doch er om welke reden dan ook niet in geslaagd zijn vaste voet in het regentenpatriciaat te krijgen.

Over zijn jeugd en zijn opleiding ontbreekt vrijwel ieder concreet gegeven. Evenals de meeste kinderen van zijn stand zal Thijs Herben op een van de vier kleine of parochiescholen lezen, schrijven, tellen en uit de oude beproefde „Ars Minor” van Donatus – de mentor van de H. Hiëronymus – de eerste beginselen van het Latijn hebben geleerd. Op één plaats, in zijn traktaat over de zang en de stem, spreekt hij zijdelings over het onderwijs dat hij daarna genoot. „Toen ik de kinderjaren ontgroeid was, werd ik toevertrouwd aan de school en de studie van de wetenschappen; sindsdien werd mijn manier van spreken schools en geletterd, over taalkundige kwesties grammaticaal, over logica logisch, over de muziek muzikaal en, natuurlijk, over God goddelijk”³. En deze vakken: de grammatica of – met inbegrip van de rhetorica – het Latijn in het algemeen, de logica als basis van de dialectica of redeneerkunst, en de muziek, vormen de hoofdschotel van de leerstof op de „middelbare” inrichtingen van onderwijs, waarvan de Latijnse stadsschool en de kapittelscholen in de 15e eeuw de typische vertegenwoordigsters zijn⁴. De nadruk op de goddelijke zaken, waarmee wel kennis van de liturgie en een elementair begrip van de theologie bedoeld zullen zijn, wijst naar een kapittelschool in eigenlijke zin. Deze was in de eerste plaats bestemd voor de opleiding van

¹ G. VAN DOORSLAER, *La chapelle musicale de Philippe le Beau*, in: Rev. belge d'arch. et d'hist. 4 (1934), blz. 146.

² P. DOPPLER, *Schepenbrieven van het kapittel van St. Servaas*, in: Publications 41 (1905), blz. 116; IDEM, *Nécrologe*, o.c., blz. 142, n. 1.

³ HERBENUS TRAIECTENSIS, *De natura cantus*, o.c., blz. 29.

⁴ Grammatica, dialectica en rhetorica vormden het trivium. Van de vakken van het quadrivium wekte blijkbaar alleen de muziek Herben's belangstelling.

de jonge canonici non-emancipati, die wel aanstonds recht op een prebende kregen doch eerst na hun emancipatio, hun toelating als volwaardig kanunnik, in het genot daarvan werden gesteld. Hiertoe moesten zij de school van het kapittel doorlopen en vervolgens gedurende drie jaren een universiteit bezoeken om er de graad van meester in de vrije kunsten – zoveel als candidaat in de wetenschappen – te behalen, een verwachting, die niet zelden ijdel bleek. Dit type kapittelscholen, dat wij in Herbens tijd in ons land o.a. te Utrecht, Roermond en Maastricht aantreffen, stond intussen ook open voor priesterstudenten en de gegoede burgerjeugd in het algemeen¹.

De vurige devotie die Herben volgens zijn eigen verklaring² voor de patroon van Maastricht koesterde, maakt het meer dan waarschijnlijk dat hij zijn wijsheid aan de kapittelschool van Sint Servaas heeft opgedaan. In oorsprong de domschool van het bisdom Maastricht, waar reeds de H. Lambertus onderricht genoot en die tevens als paltsschool „in aula regia” dienst deed, is deze de oudste van ons land. Tot de stichting van het Jezuïetencollege heeft zij eeuw na eeuw, steunend op het oude en onveranderlijke instituut van het kapittel, de leidende Maastrichtse kringen: de geestelijkheid en de leden van de magistratuur, gevormd. Oorspronkelijk werd de leerlingen door de kanunnik-scholaster persoonlijk de nodige wijsheid bijgebracht, doch in de middeleeuwen verstond men uitnemend de kunst om lastige ambtsplichten aan anderen over te laten. Udalricus magister scholarium, die in een akte van 1050 optreedt, is de eerste met naam bekende scholaster van Sint Servaas, doch in 1292 wordt een zekere clericus Henricus uitdrukkelijk als rektor van de school van het kapittel genoemd; in 1344 tenslotte blijkt de rektor voor het eerst door een ondermeester, Johannes de Beka, te worden geassisteerd³. Terwijl

¹ Vgl. J. HABETS, *Geschiedenis van het tegenwoordige bisdom Roermond*, III, Roermond 1892, blz. 531-544; M. SCHOENGES, *Geschiedenis van het onderwijs in Nederland*, Amsterdam 1912, blz. 188-198; R. POST, *Scholen en onderwijs in Nederland ged. de middeleeuwen*, Utrecht 1954, blz. 44-45 en passim. – Het onderwijs te Maastricht is nog onvoldoende bestudeerd. – Vgl. ook F. W. OEDIGER, *Über die Bildung der Geistlichen im späten Mittelalter*, Leiden 1953.

² HERBENUS, *Opusculum*, o.c., blz. 20.

³ P. DOPPLER, *Lijst der kanunniken van . . . St. Servaas*, in: *Publications* 74 (1938), blz. 56; J. HABETS, *Codex diplomaticus Mosae-Trajectensis*, in: o.c. 5 (1868), blz. 49; P. DOPPLER, *Verzameling van charters en bescheiden betr. het vrije rijkskapittel van St. Servaas*, in: o.c. 67 (1931), blz. 329-330. De in 1173 vermelde magister scholarum is de scholaster van het kapittel. (IDEM, in: o.c. 66, 1930, blz. 250).

deze slecht betaalde functionarissen zich voortaan aan de opvoeding van de kinderschaar wijdden, behield de scholaster, die hen benoemde, het toezicht op de goede gang van zaken. De school van Sint Servaas was gevestigd in een lokaal aan de zg. Lange Gang langs de pandhof van de kerk, tussen de kapittelzaal en het portaalje naast de westbouw dat toegang gaf tot het proosdijgebouw „onder de Bogen”, een situatie die men ook bij andere kapittelscholen aantreft¹.

En zo heeft de jonge Mathieu Herben van zijn negende tot ongeveer vijftiende jaar hier Latijn geblokt, daarnaast het gebruikelijke handboek van de logica, de „Parva Logicalia” van Petrus Hispanus, van buiten geleerd² en kennis gemaakt met het notenschrift van de gewijde zang en het standaardwerk van Boëthius „De Musica”. Onder leiding van rektor en ondermeester heeft hij in de vele processies meegelopen en meegezongen in de missen en bij het koorgebed van de kanunniken; misschien mocht hij als uitblinker de rektor bij het onderricht in de hoogste klassen de helpende hand bieden. Wat hij aanstonds na het verlaten van de school deed, ligt in het duister. Vermoedelijk ontving hij de tonsuur en kon hij als clericus, zonder priester te zijn, een bescheiden post bij het kapittel bekleden. Zijn latere levensloop, ook zijn benoeming tot hoofd van de kapittelschool, wijzen in deze richting³. Het is niet uitgesloten, dat hij als klerk of schrijver in dienst trad van de scholaster Arnold van Elderen. De scholasticus was immers niet alleen belast met de directie van de school, doch was tevens degene die de officiële stukken voor het kapittel opstelde, de correspondentie voerde en het archief beheerde⁴. En juist zijn vaardigheid met de pen en zijn kennis van het Latijn en het Frans⁵ zullen Herben op zijn achttiende jaar de gelegenheid geven om naar Italië te gaan, een kans die in zijn tijd niet voor iedereen was weggelegd.

¹ D. JANSSEN, *Schoolgebouw en schoolvertrek voor 1800*, in: *Oudheidk. Jrb.* 5 (1925), blz. 1 vlg. — Het terrein „die Schoole”, waar de proost rechtsprak voor zijn heerlijkheid Tweeberggen, lag vermoedelijk niet aan de Brusselsestraat (*Publications* 43, 1907, blz. 104), doch onder „de Bogen” tegenover de kapittelschool. Ook het terrein achter de O.L. Vrouwekerk tussen de verdwenen steunbogen van de absis werd als gerechtsplaats gebruikt (Maasgouw, 1957, kol. 63-64).

² Herben verwijst naar dit leerboek in: *De natura cantus*, o.c., blz. 26.

³ Clerici genoten de voorkeur bij benoeming als onderwijzer aan een kapittelschool.

⁴ O.a. J. HABETS, *Codex diplomaticus*, o.c., blz. 68 (3-XII-1320).

⁵ Vgl. hiervoor, blz. 82 n. 2.

Deze voor zijn verder leven beslissende reis verplaatst ons naar de tragische gebeurtenissen in het Maasdal, die in 1468 tot de tijdelijke ondergang van Luik en vervolgens tot de definitieve uitschakeling van het prinsbisdom als belangrijke politieke machtsfaktor hebben geleid¹. Natuurlijk waren de Luikenaren niet de geboren lastposten en zonen van Belial, zoals zij door kroniekschrijvers van die tijd worden genoemd. Het behoud van de standenstaat, met name de invloed van de gilden, was de inzet van de strijd, doch onder Lodewijk van Bourbon (1455-1479) wordt zij in de eerste plaats een verbitterd verzet tegen annexatie door de ervvijand, de hertog van Brabant, die thans in de persoon van Philips van Bourgondië en Karel de Stoute het Luikse land in een wurgende greep omkneld hield. De saecularisatie van de geestelijke vorstendommen is geen originele gedachte van de hervormden en de Franse republikeinen, reeds de Bourgondische hertogen hebben er ernstig naar gestreefd om van deze staten, in het bijzonder Kamerijk, Utrecht en Luik, satellieten te maken en ze vervolgens in te lijven. Dit laatste is, zoals bekend, alleen bij Utrecht en dan nog veel later, nl. in 1530 aan Karel V, gelukt. De samenloop van de burgerstrijd met de inmenging van het buitenland, welke de prinsbisschop in het genot stelde van de machtige steun van de Bourgondische hertogen en de „rebellens” met ijdele beloften van de koning van Frankrijk afscheepte, heeft aan de Luikse troebelen een ongekende felheid gegeven en desastreuze gevolgen voor de welvaart en het culturele leven in de Maasvallei gehad.

Zoals reeds in het verleden herhaaldelijk het geval was geweest, koos Maastricht in deze oorlog, die in 1465 losbarstte en eerst in 1492 voorgoed tot het verleden behoorde, zeer beslist de zijde van de prinsbisschop en de hertog van Brabant, nadat de magistraat zo lang mogelijk een voorzichtige en gewantrouwde neutraliteit had trachten te bewaren. Politiek gezien was er geen andere keus; wilde de stad

¹ O.a. DE RAM, *Documents*, o.c.; ONUFRIUS, *Mémoire sur les affaires de Liège (1468)*, publ. par S. BORMANS, Bruxelles 1885; ADRIEN D'OUDENBOSCH, *Chronique [1429-1482]*, nouv. éd. publ. par C. DE BORMAN, Liège 1902; S. BALAU, *Chroniques liégeoises*, Bruxelles 1915-1931, 2 dln; P. HARSIN, *Etudes crit. sur l'histoire de la principauté de Liège, 1477-1795*, I: *La princip. de Liège à la fin du règne de Louis de Bourbon et sous celui de Jean de Hornes*, Liège 1959; de meest recente samenvatting in: [Catalogue de l'] *Exposition Liège et Bourgogne; introduction historique*, par JEAN LEJEUNE, Liège 1968.

haar autonomie tegenover de beide machtige naburen handhaven, dan had zij zich te houden aan de twee heren aan wie sinds 1284 gezamenlijk de souvereiniteit binnen haar muren toekwam. Niet iedereen was het met deze stellingname eens, doch de invloed van de ambachten was door het zg. Nieuw Regiment van 1424 en 1428 voldoende beknot om hen te verhinderen de gedragslijn van de magistraat in Luikse zin om te buigen¹. Zo werd Maastricht de uitwijkpost en het bolwerk van de prinsbisschop, bovendien de uitvalspoort voor de Bourgondische expansie in de Maasvallei en het Rijnland. Onder Karel de Stoute was er zelfs meermalen sprake van de bisschopszetel naar de stad van Sint Servaas terug te brengen, doch ofschoon de curie van de kerkvorst in 1463 naar Maastricht was verplaatst en na 1467 voorbereidingen werden getroffen om het diocees in drie bisdommen: Maastricht, Leuven en Namen, op te delen, is de stad tenslotte slechts ongehonoreerde beloften rijker geworden².

In 1455 had bisschop Jan van Heinsberg tegen goed geld gaarne gevolg gegeven aan een wenk van Philips de Goede om het bewind van het prinsbisdom aan een gewillige opvolger over te dragen. Lodewijk van Bourbon had weinig van een geestelijke herder, hij was de jacht, de tafel en andere geneugten meer toegedaan dan de kerkelijke diensten en in politiek opzicht geheel van zijn Bourgondische verwanten afhankelijk. Door opzet of zwakte draagt deze marionettenvorst dan ook een zware verantwoordelijkheid voor de inval in het Luikerland in 1465, de verwoesting van Dinant het jaar daarop, en voor de vrede van Brusthem in november 1467, die van het prinsbisdom praktisch een protektoraat van Karel de Stoute maakte.

Doch dan komt verzet van een heel andere zijde, nl. van Rome, dat er weinig voor voelde het kerkelijke vorstendom zonder meer te laten

¹ Vgl. verbod om met de Luikse ambachten in verbinding te treden; GAM, l.c. invnr. 65: Raadsresolutiën 1455-1472, fol. 13^r. — In zijn *De ortu, victoria et triumpho domini Karoli ducis Burgundie moderni* (1469-1470), welke onlangs door dr. P. C. Boeren voor het eerst werd uitgegeven, beweert de dichter, SIMON MULART, deken van het St. Gangulphuskapittel te Heinsberg, dat Karel de Stoute Maastricht zou hebben verwoest, indien de stad haar neutraliteit niet had opgegeven. Vgl. P. C. BOEREN, *Twee Maaslandse dichters in dienst van Karel de Stoute*, Den Haag 1968, blz. 67, n. 46. Ook de opmerking van ADRIAAN VAN OUDENBOSCH (*Chronique*, o.c., blz. 221), dat Karel de Stoute de Maastrichtenaren de keuze gaf tussen deelname aan zijn expeditie naar het onherbergzame land van de gevreesde „Franchimontois” en het slopen van twee bogen van de Pont des Arches te Luik, wijst op een sterke pressie van de zijde van de hertog.

² BOEREN, o.c., blz. 67-70.

liquideren. In februari 1468 zendt paus Paulus II de bisschop van Tricarica in Calabrië, Onufrius, als zijn legaat naar de Nederlanden met opdracht de vrede te herstellen, in werkelijkheid om Luik uit de handen van Karel de Stoute te houden zonder zich de machtige groothertog van het westen, kandidaat-kruisvaarder, tot vijand te maken. Deze Onufrius, een edelman uit het Romeins geslacht van Santa Croce, wordt beschreven als een hoogstaande figuur, geleerd, rechtvaardig en oprecht, vermoedelijk té oprecht voor de internationale politiek. Hij had slechts een kleine zwakheid, het verlangen eens de kardinaalshoed te mogen dragen. Als hij deze door het succes van zijn zending heeft willen verdienen, moet hem wel een zware teleurstelling hebben gewacht. Bij zijn aankomst te Maastricht in april 1468, waar hij, zwaar ziek, in een draagstoel door de geestelijkheid in plechtige processie wordt ingehaald, verneemt hij, dat de oorlog intussen weer in volle felheid is opgelaaid. En dan begint de wanhopige strijd tegen de onafwendbare loop der gebeurtenissen. De Luikenaren compromitteren door hun luidruchtige sympathie zijn rol als bemiddelaar, Karel de Stoute scheept hem te Brugge met een feestmaal en vage toezeggingen af, Lodewijk van Bourbon verschuilt zich achter zijn machtige Bourgondische bondgenoot. Onufrius trekt tussen Luik, Brugge, Maastricht en Tongeren heen en weer. Ternauwernood ontsnapt hij aan een aanslag op zijn schip bij Argenteau; hij redt de vertrouweling van Karel de Stoute Guy van Humbercourt van de dood en tenslotte wordt hij door de Bourgondiërs eerst gevangen genomen en daarna als een lastige indringer naar Maastricht uitgerangeerd. Eind oktober komt de apostolische legaat zó verwaarloosd en uitgeput aan, dat de heren van Sint Servaas hem van nieuwe kleren moeten voorzien¹.

En hiermee komen wij weer in het spoor van Herbenus. Enkele dagen na zijn aankomst verneemt Onufrius, dat de Bourgondische troepen Luik zijn binnengedrongen en hoe het kerkelijke en culturele centrum van de Maaslanden geplunderd wordt en wijk voor wijk in de as gelegd. De stemming in Maastricht zelf is weinig geruststellend, de stad is geladen van opwinding na de nederlaag van haar Waalse con-

¹ AL. SCHAEPKENS, *Réception du légat du pape Paul II en 1468*, in: *Annales Soc. hist. arch. Maestr.* 1 (1854/55), blz. 105; ONUFRIUS, *Mémoire*, o.c., inleiding en tekst; ADR. VAN OUDENBOSCH, *Chronique*, o.c., blz. 224-225.

current. De Luikse gevangenen worden er op bevel van Humbercourt „gehangen, geradbraakt en verdronken, alsof het honden of katten waren”¹, en het zijn Maastrichtse bouwvakarbeiders die vooraan gaan bij het slopen van de Pont des Arches². De naoorlogse verschrikkingen scherpen Onufrius dagelijks het echec van zijn zending in en onder de veilige beschutting van de singel van Sint Servaas heeft hij ruimschoots gelegenheid na te denken over de gemiste kardinaalshoed en de ontvangst, die hem in Rome te wachten staat. En „omdat de mensen meestal naar de uitslag en het resultaat van toevallige omstandigheden oordelen” voorziet hij, dat het hem wel enige moeite zal kosten om de averechtse uitwerking van zijn vredesmissie te verantwoorden. Onufrius kende het Vaticaan, meende het althans te kennen. Hij bepaalde zich daarom niet tot de opstelling van een uitvoerig en als tijdsdokument uiterst belangrijk rapport over zijn wederwaardigheden³, doch liet ook uit Italië een zekere Angelus de Curibus Sabinis, een neo-latinist, die in Romeinse kringen bekendheid genoot als poëet en commentator van klassieke teksten, overkomen om het slechte nieuws in dichtvorm lichter verteerbaar te maken. Aan deze gaf hij na zijn aankomst een assistent, die de gebeurtenissen van nabij had meegemaakt en hem daardoor op betrouwbare wijze kon inlichten en terzijde staan. Deze nu was niemand anders dan de jeugdige Herben, die wel door kanunniken van Sint Servaas om zijn intelligentie en kennis van het Latijn zal zijn aanbevolen⁴. En zo volgde Herbenus kort daarna, in 1469, als familiaris van Onufrius de weg over de Alpen naar Italië, het land waar de renaissance de midzomerbloei had bereikt, het beloofde land voor allen die in de Nederlanden naam hoopten te maken op het gebied van kunst en wetenschap of er simpelweg een beter emplooi hoopten te vinden⁵.

¹ BALAU, *Chroniques*, I, o.c., blz. 309.

² DE RAM, *Documents*, o.c., blz. 62.

³ ONUFRIUS, *Mémoire*, o.c.

⁴ „Onufrius accivit ex omni Italia doctissimum poetam Angelum Viterbiensem, qui heroico carmine rem omnem perscriberet. Usus est autem vicissim mea opera in hoc labore legatus”. Vgl. over het gedicht een brief van Herbenus in: DE RAM, *Documents*, o.c., blz. 356-362, i.h.b. 361, en XV-XIX, en: ONUFRIUS, *Mémoire*, blz. XXVI-XXX. — Vgl. G. CANALI, *Angelo Sabino*, in: *Dizionario biogr. degli Italiani* III (Roma 1961), blz. 234-235.

⁵ O.a.: *L'expansion belge à Rome et en Italie*, in: *Bull. Inst. hist. belge de Rome*, afl. 1 (Rome 1919); J. E. LEUNIS, *Limburgse ambachtslieden der 15e en 16e eeuw in Italië*, in: *Loon* 10 (1955), blz. 24-51, 89-100.

Over het tiental jaren dat Herben „ultra montes” doorbracht, is slechts weinig bekend. Allereerst bezocht hij Rome, waar zijn beschermheer niet alleen de voor een legatus a latere gebruikelijke triomftocht doch ook de toegang tot de paus werd ontzegd. Het is dan ook de vraag of hij gelegenheid kreeg zich te verantwoorden. Van zijn rapport bestaat slechts één niet geheel volledig handschrift, blijkbaar een door Onufrius gecorrigeerd ontwerp. En het heldendicht *De excidio civitatis leodiensis libri sex*, waarmee hij de gunst van de Curie hoopte terug te winnen, was juist door Angelus Sabinus in samenwerking met Herbenus tot stand gebracht, toen Paulus II op 28 juli 1471 plotseling overleed. Tot stand gebracht is een niet te zwaar woord. Het carmen heroïcum over de ondergang van Luik telt ongeveer 6000 hexameters. Het is als bron voor de politiek van Karel de Stoute en de rampspoedige regering van Lodewijk van Bourbon van grote betekenis, doch men vraagt zich af, of de dichter en zijn opdrachtgever de invloed van hun fraaie alexandrijnen op het praktisch handelen van het Vaticaan niet danig hebben overschat. Vermoedelijk hebben slechts weinigen het langdradige, in duistere bewoordingen gestelde en met hemelse interventies en Virgiliaanse redevoeringen doorweven epos ooit in zijn geheel doorgeworsteld. Hoe dit zij, het manuscript verdween tussen de talloze codices van de Vaticaanse Bibliotheek en waarschijnlijk zou er niemand meer naar hebben omgezien, indien Herbenus niet zo trots op zijn werk was geweest¹. Doch hierover later! Voor Onufrius scheen het lot een ogenblik te keren. De kunst-

¹ BIBL. VATIC. Hs. 1675, fol. 173 vlg. getiteld *Leodinae historiae*; vgl. ONUFRIUS, *Mémoire*, blz. XXVII, n. 1. Een 2e hs. met de opdrachtsbrief van Herben aan Hendrik van Bergen in BM Kamerijk (perk. 93 bldn.); vgl. LE GLAY, *Catal. descriptif et raisonné des mss. de la Bibl. de Cambrai*, Cambrai 1831, blz. 144, en *Catal. gén. des mss. des bibliothèques publ. de France: Départements, XVII: Cambrai*, par A. MOLINIER, Paris 1891, blz. 288. Vgl. hierboven blz. 90, n. 4, hierna blz. 117, n. 1, blz. 118, n. 1. Een derde hs., in KB Brussel, (perk. 97 bldn.) werd in 1888 uit de collectie Thomas Philipps te Cheltenham aangekocht en is waarschijnlijk het door Herben aan Lambert van Oupeye gezonden exemplaar. Zie hierna, blz. 137 en blz. 138, n. 1. — Van een verloren hs. in de abdij St. Laurent te Luik nam Guill. de Crassier een copie, welke uitgegeven werd in: E. MARTÈNE et U. DURAND, *Veterum scriptorum . . . amplissima collectio*, IV, Parisiis 1729, blz. 1379-1500; een samenvatting hiervan in DE VILLENFAGNE, *Mélanges historiques et littér.*, Liège 1810, blz. 338-379, werd herdrukt in DE RAM, *Documents*, blz. 235-260. Dat het genre van de episch-historische dichtkunst ook in het Limburgse Maasdal populair was, blijkt uit BOEREN, *Twee Maaslandse dichters*, o.c.

lievende geweldenaar Sixtus IV beloofde hem de kardinaalshoed, doch deze erkenning van zijn verdiensten kwam te laat. Onufrius had de tegenslagen niet kunnen verwerken, hij overleed nog in 1471, op 20 oktober. Op zijn graftombe in de Santa Maria in Publicolis leest men, dat „toen de oorlog de muren van Luik had neergehaald, zulke smart zijn edel gemoed beving, dat de dood zijn levensdraad door-knipte”¹.

Hiermee zou aan Herbens verblijf in Italië een ontijdig einde gekomen zijn, indien hij niet het geluk had gehad in een voor-aanstaande figuur uit Angelus' kennissenkring, nl. Niccolò Perotti (1429-1480), een welvarende dominus te vinden². Zijn nieuwe begunstiger, aartsbisschop van Siponto (Manfredonia) in Calabrië en op dat moment pauselijk gouverneur van Spoleto, was niet alleen zoals Onufrius een bestuurder en diplomaat, doch ook een groot man in de wetenschappelijke wereld, een humanist van formaat, die reeds op twintigjarige leeftijd keizer Frederik III in Bologna met een welkomstrede had mogen begroeten en later in dienst trad van de grote propagandist van het Grieks, kardinaal Bessarion. Perotti vertaalde o.a. Polybios en Plutarchos, hij schreef een commentaar op Martialis en een handleiding *De compositione epistolarum*; zijn in 1468 voltooid grammatica is het beste Latijnse leerboek uit de 15e eeuw³.

De trots van iedere humanistische prelaat in Italië was zijn bibliotheek, waarin de Griekse en Romeinse auteurs de ereplaats innamen. Wij zullen wel niet ver mis tasten met de veronderstelling, dat Herbenus, in een ondergeschikte positie, een groot gedeelte van zijn tijd aan het kopiëren van Latijnse handschriften, daarnaast aan het schrijven van brieven moest besteden en dat hij hieraan zijn stijlvaardigheid en zijn bekendheid met de klassieken te danken heeft. Ook het Italiaans, waarin hij het mekkeren van een geit meent te herkennen, heeft hij in

¹ UGHELLI, *Italia sacra*, VII, Venetiis 1720, blz. 154.

² MATH. HERBEN, *Dyasynthetica*, in fine: „Dyasynthetica ex . . . Nic. Perotto . . . domino suo extracta”. (Hierna, blz. 104, n. 3).

³ NL. de *Regulae grammaticae Latinae*. De grammatica van Perotto beleefde onder deze en andere titels en in herhaaldelijk gewijzigde vorm talrijke drukken (1e ed. Rome 1473). — Over Nic. Perotti o.a. CH. G. JÖCHER, *Allgemeines Gelehrten-Lexikon*, III, Leipzig 1751, kol. 1398-1399; G. MERCATI, *Per la cronologia della vita e degli scritti di Nic. Perotti*, Roma 1925; R. SABBATINI, in: *Encicl. Italiana* 26 (1935), blz. 789; E. J. SANDYS, *A history of classical scholarship*, 2nd ed., II, New-York 1958, blz. 71. Herben wordt in deze werken niet genoemd. — Vgl. ook: G. VOIGT, *Die Wiederbelebung des classische n Alterthums*, 3e Aufl., II, Berlin 1893, blz. 133-137.

deze jaren geleerd¹. Naar de steden die hij bezocht, kunnen wij slechts gissen. Vermoedelijk heeft hij de meeste jaren te Rome doorgebracht, waar Perotti gewoonlijk temidden van zijn letterlievende vrienden verbleef, doch het is zeer wel mogelijk, dat hij zijn dominus na diens benoeming tot gouverneur van Perugia ook naar de hoofdstad van Umbrië en later naar zijn villa „Curifugia” nabij zijn geboortestad Sassoferrato is gevolgd. Uit Herbenus' eigen werkjes zou men kunnen afleiden, dat hij zich te Ferrara heeft opgehouden, evenals in Venetië, waarover hij met opvallende sympathie schrijft. Misschien heeft hij omstreeks 1470 in Rome kennis gemaakt met de latere bibliothecaris van San Marco, Antonio Sabellicus, destijds lid van de Romeinse Academie, voor wiens oeuvre hij een bijzondere belangstelling schijnt te hebben gehad. Het is in ieder geval een aantrekkelijke hypothese, dat de tekeningen van het beroemde Byzantijnse dubbelkruis in de O.L. Vrouwekerk te Maastricht, die Willibald Pirckheimer in 1520 in de dogestad aantrof, door Herben aan Perotti of een andere geleerde zijn getoond om hem de Griekse opschriften te laten verklaren². Zijn verblijf te Bologna in 1474 en 1476 staat evenwel vast.

Uit deze stad zond Herben in juni 1474 aan enige Maastrichtse burgers, vermoedelijk notabelen die hij later nodig kon hebben, een relaas van het zo juist beëindigde beleg van Skutari in Albanië door de Turken, dat hij in de adressering aanduidt als *Oppugnacio oppidi Schrutensis*. Het is zijn eerste bekende werkje en niet slechts als proeve van Latijn doch ook in stilistisch opzicht te waarderen. In levendige trant verhaalt hij, hoe de inwoners en het Venetiaanse garnizoen van de rotsvesting ondanks de vreselijkste ontberingen weerstand boden aan de overmacht en hun toevlucht namen tot vernuftige krijgslisten, hoe tenslotte de belegeraars na vier maanden onverrichterzake moesten aftrekken. Interessant is zijn verklaring, dat hij personen die het beleg hadden meegemaakt over de grootte

¹ HERBENUS TRAIECTENSIS, *De natura cantus*, o.c., blz. 31.

² CH. THEWISSEN, *Twee byzantijsche H. Kruisreliëken*, Maastricht 1939, blz. 9. Zijn sympathie voor Venetië blijkt o.a. uit de *Oppugnacio oppidi Schrutensis* (1474). In zijn *Quae nova opera facta* (1520) verwijst Herben buiten dwingend verband naar het in humanistenkringen zeer bekende werk van ANT. SABELLICUS, *Rerum Venetarum decades*, Venetiis 1487. De passage ontbreekt in HERBENUS, *Opusculum*, éd. De RAM, o.c., doch staat in hss. *Memoriale* en *Libri Variorum*, II, fol. 298 (hierna, blz. 110, n. 3). Aan zijn neef Frans laat hij drie delen van de werken van Sabellicus na; *Testamentum*, o.c., fol. 299^v.

van de stad, het aantal strijders en de voorraad levensmiddelen onder- vroeg en dat hij deze gegevens – misschien eerst voor de gedrukte uitgave van omstreeks 1485 – aan het verhaal heeft toegevoegd. Het geschriftje is dus eigenlijk een zuiver nieuwsbericht en behoort hier- door in zekere zin tot de oudste nieuwstijdingen, de voorloopters van onze dagbladen¹.

Aan de verleiding om uit zijn verblijf in de città dotta, de oudste universiteitsstad van Europa, af te leiden, dat hij hier een academische graad behaald of regelmatig college gelopen zou hebben, konden ver- schillende schrijvers geen weerstand bieden². Daar zijn inschrijving als student niet werd aangetroffen³, is dit laatste slechts een vermoeden zonder meer, de eerste veronderstelling is echter zeker onjuist. Het feit, dat hij zich geen academische titel aanmeet en ook het levens- bericht door Trithemius hierover zwijgt, is een afdoend argument voor het tegendeel. Bescheidenheid was niet de meest opvallende deugd van de humanisten uit deze tijd en Herben was er werkelijk de man niet naar om zijn licht onder de korenmaat te zetten. Het gebruik, bij uitzondering, van de titel magister in het opschrift van zijn brieven⁴ is dan ook slechts een reverentie voor reclamedoeleinden van de drukker. Ook in de matrikelregisters van de Leuvense universi- teit en de universiteit van Keulen zoeken wij zijn naam tevergeefs, hetgeen overigens moeilijk anders te verwachten was⁵.

Wanneer men bedenkt dat Maastricht omstreeks 1500 een zuiver middeleeuwse en nog grotendeels in hout opgetrokken stad van onge- veer 10.000 zielen was⁶, moet Italië op Herben een onuitwisbare

¹ Opschrift: „Hanc oppugnationem oppidi Schrutensis scripsit Matheus Herben rector schola- rium beati Servacii ex clara civitate Bononiensi ad nonnullos cives huius insignis oppidi Traiec- tensis anno . . . 1474”. Voor de uitgave zie hierna, blz. 99, n. 1. Het toegevoegde gedeelte begint op fol. 9v. Het relaas is alleen bekend door de druk van ca. 1485.

² O.a. J. HABETS, *Gesch. bisdom Roermond*, III, o.c., blz. 532; H. HÜSCHEN, *Matth. Herbenus*, o.c., kol. 190.

³ Vgl. E. FRIEDLAENDER ET C. MALAGOLA, *Acta nationis germanicae universitatis bononiensis*, Berolini 1887.

⁴ O.a. *Epistola magistri Matthaei Herbeni* d.d. 14 aug. 1495, in: TRITHEMIUS, *Catalogus*, o.c., fol. IV.; zijn brief aan Candelarius, 1496 (hierna, blz. 130) heeft als opschrift *Epistola magistri Mathei Herbeni Bethasii* etc., doch de tekst begint met „Matheus Herbenus Bethasius Traiectensis”.

⁵ Vgl. *Matricule de l'Université de Louvain*, publ. par E. REUSENS, J. WILS, A. SCHILLINGS [e.a.], II-III (1453-1527), Bruxelles 1954, 1958, 2 dln.; KEUSSEN, *Matr. Univ. Köln*, Bonn 1892-1931.

⁶ Vgl. A. G. H. KEMP, *Het verloop van de bevolkingscurve van Maastricht tot 1830*, in: *Miscellanea Traiectensia*, blz. 341.

indruk hebben gemaakt. Hier telden steden als Florence 100.000 inwoners, Venetië aanzienlijk meer, hier overdekten de kunstenaars van het quattrocento het land met een eerste tooi van kerken en paleizen, loggia's en arkadische landhuizen, standbeelden en fonteinën in de nieuwe stijl. Hier heerste in ontwikkelde kringen een levenskunst, waarbij vergeleken de reiger- en fazantfeesten van het Bourgondische hof barbaarse vertoningen waren. Uit de beste bronnen kon hij kennis nemen van de letterkundige en wetenschappelijke herbeleving van de Oudheid, welke in de term humanisme wordt samengevat. De verheerlijking van de klassieken, de critische zin die zich in de terugkeer tot het zuiver Latijn en de oudste teksten openbaart, de door Seneca en de stoicijnen geïnspireerde ethische instelling, de hervormingsdrift, bij voorkeur nog gericht op het schoolwezen en de leerboeken, het patriottisme van de welvarende stadstaten, die hun oorsprong tot Griekse en Romeinse helden herleidden, hebben als even zoveel impulsen op het ontvankelijk gemoed van de jeugdige Maastrichtenaar ingewerkt. Ook het enthousiasme van de pioniers van de nieuwe richting heeft zijn invloed niet gemist, doch voor hun overtrokken cultus van alles wat klassiek was en hun minachting voor de barbaarse „gothische” beschaving was Herbenus blijkbaar te nuchter. Het neo-heidendom van epicuristen als Lorenzo Valla en Sigismundo Malatesta, dat trouwens ten noorden van de Alpen niet aarden kon en ook in Italië meer grootspraak dan overtuiging was, is geheel aan hem voorbijgegaan¹.

SCHOOLMEESTER, REPORTER EN VREDESPROPAGANDIST

Kort voor of na de dood van Perotti op 14 december 1480 keerde Herbenus terug naar Maastricht, waar de thans dertigjarige met nieuwsgierigheid en grote verwachtingen ontvangen werd. Men kan zich dat levendig voorstellen. Al had in de loop der eeuwen menige kanunnik en „clerc” in het gevolg van Italiaanse kardinalen de tocht over de Alpen gemaakt, Herbenus behoorde tot de nog steeds uit-

¹ O.a. v. GEERTS, *De humanistische paedagogiek in Italië tijdens de vroegrenaissance*, Leuven [ca. 1954], blz. 11-12, en meer algemeen: A. RENAUDET, *Humanisme et renaissance*, Genève 1958. Het laatste samenvattende werk: C. J. DE VOGEL, *Het humanisme en zijn historische achtergrond*, Assen 1968.

zonderlijke Maastrichtenaren die geruime tijd in de Eeuwige stad hadden doorgebracht en kennis hadden gemaakt met het geleerde milieu, waartegen het Europese intellect met bewondering en afgunst opzag. Dat die sympathie vruchten droeg, blijkt uit het eerste spoor van zijn verblijf te Maastricht, een schepenbrief van 8 juni 1482, waarbij de zadelmaker Jacob van Leut aan Mattheus Herben „scholmeyster van Sint Servoes” een rente overdraagt bestemd voor het altaar van het H. Kruis, dat voorheen in het middenschip van de O.L. Vrouwebasiliek stond¹. Vermoedelijk behoorde hij op dat tijdstip tot de beneficianten daarvan, doch uit zijn testament van 1538 blijkt, dat hij in deze tijd ook rektor geworden is van het H. Kruisaltaar in de kapel van de H. H. Hermes en Erasmus in de Sint Servaas, dat door de scholaster Arnold van Elderen was gefundeerd². Het is zeer wel mogelijk, dat de kanunnik hem door deze aanvulling op zijn karig onderwijzerssalaris uit de sfeer van het concurrerend zusterkapittel heeft gehaald. In Arnold van Elderen, aan wie hij zijn benoeming tot rektor van de kapittelschool en van het H. Kruisaltaar te danken heeft, mogen wij dan ook de voornaamste promotor van Herbenus te Maastricht herkennen. De scholaster was in zijn jonge tijd regent van de faculteit der vrije kunsten te Leuven geweest, en heeft hiervan vermoedelijk een open oog voor wetenschap en studiezin overgehouden³.

Herbenus noemt zich drie jaar later, in „De Trajecto Instaurato”, rector scholarum B. Servatii en ofschoon hier vermoedelijk de elders gebezigde titel rector scholarium, dus rektor van de scholieren, wordt bedoeld, behoeft men niet zonder meer aan een verschrijving te denken⁴. Naast de eigenlijke kapittelschool waren er immers nog de twaalf arme kerkzangertjes, de z.g. kräölkes – ook wel panistae

¹ G. D. FRANQUINET, *Bered. inventaris . . . O.L. Vrouwekerk*, I, o.c., blz. 253.

² *Testamentum*, o.c., fol. 298v, waar abusievelijk Willem van Elderen staat. De kapel, hier die van het H. Kruis genoemd, besloeg de tweede travee der noordelijke zijbeuk vanuit het westen gezien.

³ Arnold van Elderen, scholaster vanaf 1452, overl. kort voor of in 1487, behoorde tot het geslacht Hamal, dat een belangrijke positie innam in het kapittel van St. Lambert te Luik en in het prinsbisdom. Vgl. DOPPLER, *Lijst der kanunniken*, o.c. in: *Publications* 75 (1939), blz. 115-117; E. REUSENS, *Documents relatifs à l'histoire de l'université de Louvain*, in: *Anal. hist. eccl. Belg.* 30 (1903/04), blz. 214.

⁴ HERBENUS, *Opusculs*, o.c., blz. 22; ook in de hss. genoemd hierna blz. 110, n. 3. De titel rector sc(h)olarium o.a. in de brief aan Arnold van Elderen (hierna, blz. 99, n. 1) en in zijn *Dyasinthetica* (hierna, blz. 104, n. 2, 3).

genoemd, omdat hun dagelijks onder de klokketoren brood werd uitgereikt —, die sinds 1360 samenwoonden „In 't Cleyn Hemelrijck” naast de latere Hoofdwacht op het Vrijthof en gratis onderricht ontvingen¹. Aan Herbens pedagogische talenten moeten wij bij gebrek aan gegevens stilzwijgend voorbijgaan, doch over zijn taak kan ons de brief van een collega enigszins inlichten. Een zekere Michiel van Maaseik, die op het Vrijthof woonde en misschien ondermeester van de scholen van Sint Servaas was, solliciteert in 1506 naar het ambt van rektor aan de stadsschool te Hasselt en verklaart zelfverzekerd „datter gheyn en is, soe ver hij sijn Donaet slechts lezen kan, ich en wyllem soe ver leren ende bringen, dat hij bequaem sijn sall bynnen der tijt van twe jaeren gesant moegen te weerden tot Collen, Loeven off Parijss; ich wyl hem leren schrijven, Latijn spreken, grammaticam ende logicam, musicam, dat uwe liefden mych des alle bedancken sullen². Wanneer men bedenkt, dat de scholasters van Sint Servaas en Onze Lieve Vrouw het gehele onderwijs in de stad, dus ook de parochiescholen en de scholen van particulieren, controleerden en de rektors hun aangewezen adviseurs waren, mogen wij Herben in deze jaren als een der sleutelfiguren in het culturele leven van Maastricht beschouwen. Dat zijn zware, slecht betaalde dagtaak hem de tijd en de moed liet om te publiceren, pleit voor zijn studieijver, temeer daar de tijdsomstandigheden voor wetenschappelijke belangstelling weinig bevorderlijk waren.

Maastricht was tijdens het verblijf van Herbenus in Italië een begunstigde stad geweest, het had echter in ruil gastvrijheid moeten bieden aan Bourgondische troepen, aan het hof dat de confiscaties in het prinsbisdom en de landen van Overmaas regelde (1469) en aan de verafschuwde Raadkamer van Humbercourt (1473). Toen dan ook na de dood van de hertog in 1477 allerwege de reactie losbrak, de raadslieden werden verjaagd en Lodewijk van Bourbon in een gevecht bij Chênée door Willem van der Mark, de leider van de nationale Luikse heropstanding, eigenhandig werd gedood, ging de stad een zware tijd tegemoet. De bezetting van Luik door het

¹ J. SMITS VAN WAESBERGHE, *De Maastrichtse „craelen”*, in: *Orgaan Kon. Ned. Toonkunstenaars-ver.* 10 (1956), blz. 124-125. De zangertjes van de O.L. Vrouwekerk hadden een internaat in de Tafelstraat.

² C. DE BAERE, *Geschiedenis van het onderwijs te Hasselt*, in: *Limb. Bijdragen* 9 (1910), blz. 119.

„Everzwijn van de Ardennen” was het begin van een genadeloze guerrilla tussen de nieuwe bisschop Jan van Horn en de Van der Marks. Tien jaar lang werd de Maasvallei gebrandschat en geplunderd door verwilderde huursoldaten, de zg. Gezellen van de Groene Tent, door verbitterde burgermilities en doodgewone struikrovers. Wederom hield Maastricht de zijde van zijn souverainen en speelde het zijn rol als strategisch en diplomatiek knooppunt aan de kruising van de rivier en de oude handelsweg van Vlaanderen naar de Rijn. Tot 1492, toen de vrede tenslotte tot stand kwam, was het verkeer van de stad met de buitenwereld onderbroken of geremd. Dramatische hoogtepunten vormden de nederlaag van de Maastrichtse schuttersgilden bij Sichen in 1482, waarbij ongeveer 500 burgers het leven lieten, het platbranden van Bilsen door de Maastrichtenaren en de onthoofding van Willem van der Mark in 1485 op het Vrijthof, terwijl de bisschop vanuit zijn huis „de Winckel” aan de Helmstraat onbewogen toekeek¹.

Onophoudelijke veten tussen de stadstaten, de machtige handelsfamilies en adellijke geslachten teisterden ook het Italië van de 15e eeuw en, al lag het uit de rijksgedachte overgenomen vredesideaal in de lijn van het humanistisch denken, de bereidheid om de oorlog als een schaakspel met levende figuren te analyseren en te verheerlijken was onder aanhangers van de nieuwe richting steeds latent aanwezig². Aan dit spel, waartoe de studie van de klassieken als het ware uitnodigde, heeft Herbenus niet meegedaan, hij werd integendeel geobsedeerd door de idee van de eenheid van de christenheid tegenover het dodelijk gevaar dat haar van de zijde der Turken, de barbaren zoals hij hen naar Grieks voorbeeld noemt, bedreigde. In dit opzicht bleef hij zowel een echte zoon van de middeleeuwen als een adept van de humanisten, voor wie het verlies van het moederland der klassieke beschaving onverdragelijk was.

Na de val van Byzantium in 1453 drongen de legers van Mehmed II (1451-1481), tegen de verbeterde tegenstand van vooral de Venetianen in, diep in Griekenland en Albanië door en Herben vernam uit de

¹ O.a. HARSIN, *Etudes critiques*, I, o.c.; P. GORISSEN, *De Raadkamer van de hertog van Bourgondië te Maastricht, 1473-1477*, Leuven 1959. — De vrede werd te Maastricht voorbereid.

² De verheerlijking van de menselijke virtù gaf hiertoe gereede aanleiding. Vgl. o.a. H. BARON, *Das Erwachen des historischen Denkens im Humanismus des Quattrocento*, in: *Hist. Zeitschrift* 147 (1933), blz. 5-7.

mond van vluchtelingen die in Italië hun terugkeer afwachtten met welke gruwelen dit gepaard ging. Door zijn omgeving was hij er tevens van op de hoogte hoezeer het herstel van de vrede tussen de Europese staten en hun mobilisatie tegen de Islam de Curie aan het hart lag. Van deze gedachte nu werd Herbenus na zijn terugkeer in het door burgerkrijg geteisterde Maasland de discrete propagandist door de uitgave van een *Historia Nigropontis*, die, tezamen met een ander verhaal, de *Factio Ferrarensium*, en de reeds bekende *Oppugnatio oppidi Schrutensis*, het geheel voorafgegaan door een brief aan de scholaster van het St. Servaaskapittel, Arnold van Elderen, een van de twee kostbare inkunabeltjes vormt welke Havard onder ogen kreeg¹. Daar hij zich in de dedicatie rektor noemt, moet de druk tussen omstreeks 1480 en het vermoedelijke overlijdensjaar van de scholaster, nl. 1487, gedateerd worden. De drukker is hoogstwaarschijnlijk de anonymus op wiens pers in 1487 het schoolboekje „*Elegantiarum viginti praecepta*” te Keulen werd gedrukt².

De tendens van het werkje: de christenvorsten – en Herben bedoelt kennelijk Jan van Horn, Maximiliaan en de Van der Marks, al wacht hij er zich wel voor namen te noemen – op het verderfelijke van hun broedertwist te wijzen en hen te waarschuwen voor het gevaar uit het Oosten, blijkt uit de brief, waarin het aan Arnold van Elderen door Herben, rektor van zijn scholieren, wordt opgedragen. De aanhef, dat hij de ledigheid van zijn luttel vrije tijd met een nuttige bezigheid tot voorbeeld van zijn studenten wil vullen, een citaat uit Cicero en de reverente formulering tonen, dat de schrijver zijn humanistisch lesje goed had geleerd. Hij vervolgt dan, dat hij weliswaar een militair onderwerp behandelt, doch aan het krijgsbedrijf van zijn eigen souverainen stilzwijgend voorbijgaat, hieraan kan men immers slechts met de diepste droefheid denken. Hoeveel beter zou

¹ SB Maastricht en KB 's-Grav. – MATHEUS HERBEN, *Historia Nigropontis; factio Ferrarensium; oppugnatio oppidi Schrutensis*; met dedicatiebrief: *honorabili viro Arnoldo de Eldris canonico atque scholastico Matheus Herben, scoliarium suorum rector*, z. pl. en j., 8° 10 bldn. Vgl. BRUNET, *Manuel du libraire, suppl.*, I, Paris 1878, bl. 600; FLAMENT, *Catalogus*, I, o.c., blz. 17.

² Vgl. *Gesamtkatalog der Wiegendrucke*, I, o.c., nr. 285. Microfilm in SB Maastricht; het lettertype bevestigt m.i. de suggestie in deze van wijlen dr. B. Kruitwagen, die ik ook hier mijn dank betuig voor zijn waardevolle hulp en belangstelling. – De anonymus kan een rondzwervende drukker zijn geweest. De Maastrichtse „boekmecker” Henric Goffart (1491) is een boommaker. Vgl. GAM, l.c., invnr. 197: Burgerboeken, 1482-1666, fol. 70.

de christenheid, die thans in groot gevaar, ook voor het zieleheil, verkeert, er voor staan, indien alle vorsten hun wapens tegen de ongelovigen konden richten! Zij zouden een onvergankelijke kroon in de hemel verdienen. Hiertoe zal hij de scholaster inlichten over hetgeen in Nigropontis is voorgevallen, zoals hij dit tijdens zijn verblijf in Italië uit betrouwbare en algemeen bekende getuigenissen vernomen heeft.

Dan volgt het eigenlijke relaas, dat de helft van het inkunabeltje van 10 bladen beslaat. Het draagt aan het slot de titel *Historia Nigropontis*, doch de inhoud wordt door het opschrift duidelijker omschreven als *Lamentabile excidium christianorum ex toto orbe famissima insula Grece Euboya . . . ab impiisimis Turchis*, de verovering nl. door de Turken in 1470 van het Griekse eiland Euboia, sinds 1396 een bezitting van Venetië en in Italië bekend onder de naam Nigropontis. Bewogen en op boeiende wijze schetst Herbenus de heroische verdediging, waaraan vrouwen en kinderen deel namen en tenslotte 30.000 christenen ten offer vielen. Tussen het verhaal door klinkt heftig zijn verontwaardiging over het wangedrag van de christelijke vorsten, die door hun onderlinge naijver dagelijks groter onheil stichten dan de Turken zelf.

De stof van het volgende verhaal, aan het einde *Factio Ferrarensium* genoemd, heeft met de worsteling tussen Oost en West weinig gemeen. Ook hier is het opschrift duidelijker: *Descriptio tumultuarie factionis nuper habite inter principes Ferrarie per Mattheum Herben, rector scholarium beati Servacii, qui dum hec gererentur Bononie erat*. Het behandelt de sensationele ontknoping van een lange en wrede familietwist in het geslacht Este te Ferrara. In zijn prettige verteltrant tekent Herben het verloop van de gebeurtenissen: de uitwijking van Nicola d'Este naar Mantua, zijn mislukte poging om Ferrara door middel van een soort „turfschip” te verrassen en zijn onthoofding op bevel van zijn halfbroer Hercules op 5 september 1476.

Ferrara had in die tijd het pralerigste hof van Noord-Italië, waar talrijke edellieden van boven de Alpen in het leven van de grote wereld werden ingeleid; in meerdere opzichten, o.a. door een volkomen rationeel stratenplan, was het andere Italiaanse steden ver vooruit. Herben, die in 1476 in het nabije Bologna vertoefde, heeft niet kunnen nalaten zijn nieuwsgierige medeburgers over die befaamde

stad in te lichten. Doch het is ook goed mogelijk, dat het traktaatje geschreven is onder indruk van de terechtstelling van Willem van der Mark, die evenals Nicola d'Este door verraad gevangen genomen, onthoofd en met praal en pracht begraven werd. Of het nog uit zijn Italiaanse jaren stamt is niet te achterhalen, wellicht heeft hij het eerst op papier gesteld, toen zich de gelegenheid voordeed om de *Historia Nigropontis* in druk te geven. Hiervan maakte hij trouwens ook gebruik om het derde stuk, zijn brief over het beleg van Skutari, de *Oppugnacio oppidi Schrutensis*, door de pers een groter debiet te verschaffen.

Het inkunabeltje is dus eigenlijk een verzamelband. Naast het eerste, eigenlijke werkje, bevat het twee kortere geschriften, waarvan het traktaatje over Ferrara misschien en de brief over Skutari zeker vroeger waren voltooid. Doch alle drie zijn zij aan de verslagen van ooggetuigen ontleend en daardoor belangrijke, hoewel vergeten bronnen, die een vermelding in de „*Bibliotheca historica*” van Potthast¹ en een kritische heruitgave alleszins verdienen.

Het werkje zal wel in goede aarde gevallen zijn, daar de bezetting van Euboia door „den fellen heyden of Turcken” ook in onze streken weerklink vond en de kruistochtgedachte, verbonden met het uitzicht op een gouden tijdperk van vrede en welvaart, voor het laatst geestdrift en hoge verwachtingen opriep². Toch zal men, ofschoon er geen reden is aan de oprechtheid van Herben's vredesstreven te twijfelen, het motief van de uitgave eerder moeten zoeken in zijn dankbaarheid tegenover Arnold van Elderen. Naast propaganda voor de kruistocht, voor zijn begunstiger en voor zich zelf kunnen de traktaatjes ook bedoeld zijn als leerstof bij het onderricht in het Latijn. Doch in dit opzicht heeft Herben belangrijker werk geleverd.

¹ A. POTTHAST, *Bibliotheca historica Medii Aevi*, 2e Aufl., Graz 1954, 2 dln. — Zij zullen worden opgenomen in de heruitgave, welke in voorbereiding is.

² In 1481 inde b.v. een pauselijke legaat in Luik de tienden voor de oorlog tegen de Turken. Vgl. ADRIAAN VAN OUDENBOSCH, *Chronique*, o.c., blz. 264-265; [TRECPOEL], *Chronijk*, o.c., blz. 32-33. De kruistochtgedachte verbonden met het uitzicht op een aurea aetas van wereldvrede en welvaart speelt een grote rol in de panegyriek op Karel de Stoute van SIMON MULART: *De ortu, victoria et triumpho domini Karoli ducis Burgundie moderni* (1469). Vgl. BOEREN, *Twee Maaslandse dichters*, o.c., blz. 89.

Latijn was in de middeleeuwen op iedere „middelbare” school het voornaamste vak en de grammatica het voornaamste leerboek. Niet dat de gemiddelde leerling dit ooit in handen kreeg. Vóór de opkomst van de boekdrukkunst circuleerden uitsluitend handschriften en deze waren aan de rektor of zijn ondermeester voorbehouden. Vandaar, dat Latijn leren van buiten leren betekende en de grammatica bij voorkeur in versvorm was gesteld. De leerboeken hadden bovendien een uiterst taai bestaan. In Herbenus' tijd gebruikte men voor beginnelingen nog algemeen het elementaire boekje dat elfhonderd jaar vroeger Donatus voor de Romeinse kinderen geschreven had. En de oudere leerlingen putten toen nog in geheel Europa hun wijsheid uit de 2600 verzen van het 13e eeuwse „Doctrinale clericorum” van Alexander de Villa Dei. Het is voor iedereen die deze befaamde grammatica onder ogen krijgt een raadsel hoe knapen van twaalf jaar ooit iets van deze onverteerbare rijmelarij hebben kunnen opsteken¹. De humanisten met hun voorliefde voor verstandelijke en heldere methodiek richtten dan ook vanaf het begin hun aanvallen tegen dit heilig huisje van de middeleeuwse didaktiek. In Italië had het Doctrinale in de zeventiger jaren reeds het veld moeten ruimen voor een betere presentatie van de leerstof, voor handleidingen zoals die van Guarini van Verona (1374-1440), de vernieuwer van de pedagogiek in humanistische zin, en van zijn leerling Nicolaas Perotti, al bleef ook bij hen de invloed van Alexander de Villa Dei goed merkbaar. Vooral de „Regulae grammaticales” van Perotti, die in 1473 te Rome voor het eerst van de pers kwamen en vóór 1500 onder verschillende titels ruim vijftig drukken beleefden², hebben de nieuwe onderwijsmethode in Italië ingeburgerd en vonden ook daarbuiten grote verbreiding. Het is de eerste moderne grammatica, die in 1524 door niemand minder dan Erasmus als het meest volledige leerboek van zijn tijd wordt geroemd³. Intussen was de rol van het Doctrinale

¹ ALEXANDER DE VILLA DEI, *Das Doctrinale*, bearb. von D. REICHLING, Berlin 1839.

² E. VAN EVEN, *Een Latijnsch schoolboek met Vlaamsche voorbeelden, te Leuven rond 1483 gedrukt*, in: *Dietsche Warande*, n.s., 6 (1893), blz. 376. Algemeen: L. KUKENHEIM, *Contributions à l'histoire de la grammaire grecque, latine et hébraïque à l'époque de la Renaissance*, Leiden 1951.

³ SANDYS, *History*, o.c., blz. 71; GEERTS, *De human. paedagogiek*, o.c. — Voor het doordringen van Guarini en Perotti in de Nederlanden o.a. F. CAMPBELL, *Annales de la typogr. néerl.*, o.c.,

in de Nederlanden nog lang niet uitgespeeld. Tot na 1520 werd het herhaaldelijk herdrukt en door Hegius en andere humanistische pedagogen gecommmentarieëerd; in Deventer bleef het voorlopig zelfs het studieboek bij uitnemendheid¹.

Niet lang na zijn terugkeer voerde Herben bij de school van Sint Servaas zijn nieuwe Latijnse grammatica in proza in. Zij is een van de eerste leerboeken van deze aard naar Italiaans voorbeeld in ons land en het kapittel, of liever Arnold van Elderen, toonde zich dit maal volkomen op de hoogte van de tijd. Of men van een echte primeur spreken kan is moeilijk uit te maken, daar de eerste druk slechts bij benadering te dateren is en in dezelfde tijd andere moderne grammatica's in de Nederlanden het licht zagen. De nieuwe inzichten begonnen immers juist omstreeks 1480 met verwonderlijke snelheid in Noord-West-Europa door te dringen. Bernard Preger, de eerste Duitser die een Latijnse spraakkunst in zuiver humanistische geest samenstelde, gaf deze in 1482 nog te Padua uit², doch in of kort voor 1484 verschenen te Leuven de „Regulae Grammatices” van Nic. Perotti bij de geassocieerde drukkers Herman van Nassau en Rodolf Loeffs van Driel³. En vermoedelijk is de „moderne” grammatica van Antoine de Haneron, de opvoeder van Karel de Stoute en oud-rector-magnificus van Leuven, die hij op verzoek van een student Gerardus om een handig leerboek — „cum vita sit brevis ars vero longa” — samenstelde, reeds omstreeks 1480 verschenen bij Rich. Paffraet in het onderwijs- en drukkerscentrum Deventer, waar vóór 1500 bijv. niet minder dan ca. 450 klassieke uitgaven van de pers kwamen⁴.

nrs. 866, 1379-1381; POLAIN, *Catalogue*, III, o.c., nrs. 3048-3055; NIJHOFF-KRONENBERG, *Nederl. bibliographie*, I, o.c., nrs. 1695-1696, II, nrs. 3690-3694.

¹ POLAIN, I, o.c., nrs. 120-130; NIJHOFF-KRONENBERG, I, o.c., nrs. 61-98, II, nrs. 2276-2292, III, nrs. 4296-4297b. — Voor het voortleven van het Doctrinale in de Nederlanden, vgl. P. N. M. BOT, *Humanisme en onderwijs in Nederland*, Utrecht 1955, blz. 108 vlg. Herben wordt hierin niet genoemd.

² KONRAD CELTIS, *Briefwechsel*, hrsg. von H. RUPPRICH, München 1934, blz. 113, nr. 4.

³ POLAIN, III, o.c., nr. 3053. Vgl. VAN EVEN, *Een Latijnsch schoolboek*, o.c., blz. 376-380.

⁴ Bibl. Seminarie Luik: ANT. HANERON, *Dyasinthetica*, [Deventer. Rich. Paffraet, ca. 1480]; vgl. POLAIN, II, o.c., nr. 1847. Herdrukt te Antwerpen door G. Leeu, 1487. — *Geschiedenis van Nederland*, II: *De middeleeuwen*, door dr. R. R. POST, Amsterdam 1935, blz. 323. In het totaal verschenen vóór 1501 te Deventer 596 drukken; de tweede en derde plaats werd ingenomen door Antwerpen en Leuven, met resp 392 en 269 drukken. Vgl. FL. PRIMIS, *Het ontluiken van het humanisme te Antwerpen*, in: Versl. en meded. Kon. VI. Acad., 1938, blz. 527 vlg.

De spraakkunst van Haneron draagt de titel „Dyasinthetica”, een woord van humanistische makelij dat zoiets als de analyse der samenvatting van i.c. de Latijnse grammatica moet betekenen, en de schrijver was tot 1467, toen hij deze waardigheid tegen de proosdij van Sint Donaas te Brugge inruilde, proost van het Sint Servaaskapittel geweest¹. Het enig bekende gedrukte exemplaar maakt een meer archaische indruk dan de uitgave van Herbens gelijknamige werk die ik onder ogen had, het inkunabeltje nl. van de Maastrichtse Stadsbibliotheek, dat omstreeks 1492 van de pers kwam. Het werd door Campbell en Flament als een druk van Jacob van Breda, eveneens te Deventer, beschouwd, doch is in werkelijkheid een product van de vruchtbaarste Keulse drukker uit de 15e eeuw, Henricus Quentell.² Uit een vergelijking van de twee grammatica's blijkt echter geen rechtstreeks onderling verband; de spraakkunst van Haneron is met haar 55 bladen bijna twee maal zo omvangrijk en bovendien meer theoretisch van opzet dan het Maastrichtse leerboekje; de stof is ook anders ingedeeld. Dat Herbens *Dyasinthetica*³ desondanks niet origineel is, doch door de schrijver werd ontleend aan de beroemde grammatica's van Guarini en zijn heer Perotti, verklaart hij zelf met trots aan het einde van het werkje: *Dyasinthetica per Matheum Herben rectorem scholarium beati Servatii ex eruditissimis grammaticae professoribus Guarino atque Nicolao Perotto archiepiscopo Sipontino domino suo extracta*. Het opschrift op het titelblad en, als begin van de tekst, de eigenlijke titel *De constructione substantivorum, adiectivorum, pronomium, verborum; et de ordinibus eorumdem; et de constructione coniunctionum, prepositionum*

¹ DOPPLER, *Lijst der proosten van . . . St. Servaas*, in: Publications 72 (1936), blz. 209-211.

² CAMPBELL, *Annales*, 3e suppl., o.c., nr. 918a, en FLAMENT, *Catalogus*, I, o.c., nr. 15: MATTHEUS HERBENUS, *Dyasinthetica*, (Deventer, Jacobus van Breda, ca. 1490), 24 bldn. M. E. KRONENBERG, *Campbell's Annales*, o.c., nr. 918a, schrijft de druk toe aan Henr. Quentell en identificeert haar met VOULLIÈME, *Buchdruck Kölns*, o.c., nr. 558 (ca. 1492). Evenmin als het inkunabeltje van Herben's „Lamentabile excidium” is het exemplaar van de „Dyasinthetica”, SB Maastricht, dan ook opgenomen in: W. and L. HELLINGA, *The fifteenth-century printing-types of the Low Countries*, Amsterdam 1966. — Henr. Quentell bezorgde ca. 400 drukken, waaronder vele van theologische en devotionele aard. (Vgl. o.a. FR. FUNKE, *Buchkunde*, Leipzig 1959, blz. 83-84).

³ TRITHEMIUS, *Catalogus*, ed. FREHER, I, o.c., blz. 121, geeft de juiste schrijfwijze: „Diasyntheticae liber I”. — Bekende drukken: MADSEN, *Katalog over det Kongelige Biblioteks Inkunabler*, I, København 1935, nr. 1926 (drukker van de *Elegantiarum viginti praecepta*), c. 1487; VOULLIÈME, o.c., nr. 556 (Keulen, Ulrich Zell, c. 1482); VOULLIÈME, o.c., nr. 557 (Keulen, Henr. Quentell, c. 1485); KRONENBERG, *Campbell's Annales*, o.c., nr. 918a (Keulen, Henr. Quentell, c. 1492); POLAIN, II, o.c., nr. 1881 (Deventer, Rich. Paffraet, ca. 1500).

et interiectionum, *incipit libellus* somt de hoofdstukjes op en duidt aan, dat de nadruk valt op de declinaties, conjugaties en de andere facetten van de vormleer. De syntaxis wordt inderdaad slechts summier en fragmentarisch behandeld, terwijl de prosodie geheel ontbreekt. In de Latijnse zinnnetjes die de stof toelichten wordt herhaaldelijk naar Cicero, Terentius, Vergilius en andere klassieke schrijvers, doch vooral naar Alexander de Villa Dei verwezen, waardoor Herben zijn werk bij de bestaande traditie aanpaste en de inhoud voor zijn pupillen lichter verteerbaar maakte. De Nederlandse vertaling van talrijke Latijnse werkwoorden zijn voor de kennis van de streektaal omstreeks 1500 niet zonder belang. Zoals niet anders te verwachten blijkt een sterk „Duitse” inslag, o.a. in woorden als lieffhayn, verdriessmachen, slaghen, werfen, verkouffen, cochen en dergelijke. De kwistige toepassing van dergelijke voorbeelden kan er op wijzen, dat Herben op de hoogte was van de Leuvense editie van Perotti, die eveneens in vele gevallen het Nederlands equivalent vermeldt.

De vraagstukken welke met de drukken waarvan nog een exemplaar over is, samenhangen, vallen buiten het kader van deze studie, doch aan een belangrijk gegeven mogen wij niet voorbijgaan. In de KB Kopenhagen bevindt zich een exemplaar afkomstig van de pers van de drukker der „*Elegantiarum viginti praecepta*”, waarin men de ongedateerde editio princeps van de *Dyasinthetica* herkent. Deze druk, vermoedelijk uit de beginjaren van Herbens rectoraat, bevat nl. de opdracht *Matheus Herben rector scholarium divii Servacii in oppido Traiectensi Francisco ex sorore sua nepoti*, gevolgd door een kort voorwoord, waarin de auteur het werkje als een voor zijn lessen in de spraakkunst geschreven *Formulare grammaticae* presenteert. De opdracht is niet origineel; ook Perotti schreef zijn „*Regulae grammaticae*” voor een neefje: *Pyrrhum nepotem ex fratre*¹. In de latere drukken van de *Dyasinthetica* komt deze uiting van Italiaanse familiezin niet meer voor, doch ofschoon Frans niet aan de verwachtingen beantwoordde, behield hij een plaats in het hart van zijn geleerde oom. Uit het testament van 1538 blijkt, dat hij moeite had zijn gezin te onder-

¹ MADSEN, I, o.c., nr. 1926; zijn datering ca. 1487 is waarschijnlijk enkele jaren te laat. Een microfilm van deze druk in SB Maastricht. — Voor de opdracht van de „*Regulae grammaticae*” aan Pyrrhus vgl. POLAIN, III, o.c., nr. 3053.

houden en met Herbens waardevolste bezit, zijn huis aan de Bouillonstraat, werd bedacht.

Al is tot dusverre geen enkele school bekend, waar de Dyasinthetica als leerboek wordt genoemd, de verschillende opeenvolgende drukken, te Keulen en Deventer, wijzen op een zekere reputatie en verspreiding ook buiten Maastricht. Men mag deze reputatie echter niet te hoog aanslaan. De laatste bekende editie: *De constructione substantivorum in simili casu* verscheen omstreeks 1500¹, zodat Herben's *grammatica* waarschijnlijk geen lang leven beschoren is geweest. Iedere schoolmeester, iedereen die voor neoclassicus wilde doorgaan, achtte zich in deze periode verplicht met een spraakkunst van eigen makelij voor de dag te komen en in deze massa is het initiatief van Herben roemloos ten onder gegaan. De Gesamt-Katalog der Wiegendrucke vermeldt 39 drukken van het aan Aegidius Suchtelensis toegeschreven schoolboekje *Elegantiarum viginti praecepta* – geen grammatica overigens, doch een beknopte stijl leer – uit het laatste kwart van de 15e en het eerste kwart van de 16e eeuw, terwijl de grammatica's van Herbens voornaamste concurrent in de Zuidelijke Nederlanden, Jan de Spauter uit Ninove (1480-1520), meer dan 400 uitgaven beleefden en in Frankrijk nog in de 18e eeuw in gebruik waren².

EEN MODERNE STADSBSCHRIJVING

De verhandeling, waardoor Herben als oudste stadshistoricus in de Maastrichtse traditie voortleeft, dateert eveneens uit zijn schoolmeesterstijd, nl. uit 1485.³ Inderdaad was tot voor kort het *Libellus de Trajecto Instaurato*, in vertaling „Herbouwd” of „Hersteld Maas-tricht”, tezamen met enkele historische traktaatjes uit 1520, waarmee het als een geheel gecopieërd en in 1846 door mgr. De Ram uitgegeven werd, zijn enige geestesprodukt dat bekendheid genoot en door tal van schrijvers, vanaf Bruin en Hogenberg tot de samenstellers der zo juist afgesloten monumentenbeschrijving van Maastricht, als bron

¹ UB Gent: MATH. HERBEN, o.c., [Deventer, Rich. Paffraet, ca. 1500]. Vgl. CAMPBELL, o.c., nr. 495; POLAJN, II, o.c., nr. 1881.

² A. ROERSCH, *Joh. de Spauter*, in: Biogr. nat. Belg. XXIII (Bruxelles 1921/4), kol. 304-312.

³ HERBENUS, *Opusculum*, o.c., blz. 22: „Haec . . . ego Mattheus Herben, rector scholarum B. Servatii, anno 1485 intuitus sum”.

gebezigd is¹. Het belangrijkste van de vervolgwerkjes, een bouwgeschiedenis van de Sint Servaas, speelt zelfs bij de bestaande discussie over een eventueel herstel van de afgebrande middentoren van de kerk een zekere rol². Ook „De Trajecto Instaurato” is aan Italiaanse bodem ontsproten en evenals bij zijn grammatica wijst de schrijver, althans indirekt, zijn auctor intellectualis aan. Hij zegt nl. dat hij in Rome het graf van Flavius Blondus bezichtigd heeft. Flavio Biondo (1388-1463), secretaris van paus Eugenius IV (1431-1447), die in de kerk van Santa Maria in Ara Coeli begraven ligt en ook buiten Italië een grote invloed op de vernieuwing van de geschiedschrijving heeft gehad, is de auteur van een aantal taalkundige en historische werken en de vader van de zg. antiquarische historiografie. Deze mengvorm van oudheidkunde, geografie en geschiedenis, die zozeer afsteekt bij de droge, chronologische opsomming van feiten in de meeste middeleeuwse annalen en kronieken, dankt haar ontstaan in Italië aan de herleving van de historische kritiek en het teruggrijpen op de grootheid en pracht van het klassieke Rome; zij zal in de 17e en 18e eeuw met werken als de „Batavia Sacra” en „Verheerlijkt Nederland” ook bij ons grote opgang maken³.

Een der bekendste werken van Biondo in deze zin zijn de „Romae Instauratae libri III”, een opvallend kritisch en op grond van bronnenstudie geschreven werk, dat de topografie van deze stad in haar antieke bloeitijd reconstrueert en de loftrompet steekt over de bouwbedrij-

¹ G. BRAUN, *Civitates orbis terrarum*, I, z. pl. [ca. 1576], i.v. Trajectum ad Mosam; HENR. SEDULIUS, *Diva Virgo Mosae-Traiectensis*, Antverpiae 1609, blz. 6-8, 11-13; BERN. VAN HEYMBACH kende het hs. ongetwijfeld, vgl. zijn *Servatius Octavianus sive Tungrensis, drama sacrum*, Mosae-Traiecti 1649, blz. 39, n. 1, en zijn voorwoord op CH. DE MÉAN, *Obesrvationes*, o.c. In de 19e en 20e eeuw maakten vrijwel alle schrijvers over de bouwgeschiedenis van de stad er gebruik van, o.a. M. VAN HEYLERHOFF, *Notice*, o.c.; A. J. FLAMENT, *De westertorens*, o.c.; *Monumenten van geschiedenis en kunst . . . : Maastricht, 's-Gravenhage 1926-1953*, 5 afln., vgl. reg. blz. 798; J. J. M. TIMMERS, *De St. Servaaskerk te Maastricht*, Utrecht 1955, passim; A. SCHRIJNEMAKERS, *De lokalisatie van de „Porta Regia”*, en L. J. MORREAU, *Enkele kanttekeningen bij een studie over de lokalisatie van de Porta Regia te Maastricht*, in: *Maasgouw*, 1966, kol. 35-42, 65-74, 129-136.

² J. J. M. TIMMERS, *Had de westbouw van de St. Servaas reeds in de 12e eeuw een middentoren?* In: *Maasgouw* 1955, kol. 129-132.

³ HERBENUS, *Opusculum*, o.c., blz. 6; A. MARIUS, *Flavio Biondo, sein Leben und seine Werke*, Lipsia 1879; *Encicl. Italiana* 7 (1930), blz. 56; SANDYS, *History*, o.c., blz. 40-41. Voor zijn invloed zie o.a. P. JOACHIMSON, *Geschichtsauffassung und Geschichtsschreibung in Deutschland unter dem Einfluss des Humanismus*, I, Leipzig 1910, hfdst. II-III.

vigheid waartoe zijn opdrachtgever Eugenius IV de stoot gegeven had. Van dit „Roma Instaurata” neemt Herben de idee, de titel en de indeling – een proloog en drie hoofdstukken – over. De bewerking der stof is echter een zelfstandige, zij het zwakke reплиe op het omvangrijke en terecht geprezen voorbeeld. Een nauwe aansluiting bij Biondo’s „Roma Instaurata” was trouwens ondoenlijk, daar Maastricht in de 15e eeuw noch vervallen was, noch op spectaculaire wijze met nieuwe monumenten werd verrijkt, van restauraties, waar Blondus op aanstuurt, geen sprake is en een verheerlijking van het Romeins verleden van Trajectum wel zeer pover moest uitvallen¹.

Ofschoon „Herbouwd Maastricht” in vergelijking met „Herbouwd Rome” en b.v. de stadsgeschiedenis van Neurenberg door Celtis² een vergeten muurbloempje bleef, vormt het voor het Maasdal en waarschijnlijk voor ons gehele land een echte primeur. Stadskronieken van voor de 16e eeuw zijn in ons land vrij zeldzaam en tot dusverre is mij – met uitzondering van de, overigens geheel anders geconcipeerde, korte stadsbeschrijving van Deventer door Arnold Heymerick (ca. 1450), welke men als een voorloopster van het historisch-topografische genre kan beschouwen – geen werk in de trant van „De Trajecto Instaurato” bekend³. Voor de Zuidelijke Nederlanden zou een nader onderzoek vereist zijn, al acht ik de kans op veel voorgangers gering. In Italië waren de steden toen reeds twee eeuwen tot stadstaten naar het voorbeeld van de Griekse poleis uitgegroeid en tot een overspannen bewustzijn van hun politieke, culturele en economische

¹ Vgl. FL. BLONDUS, *Romae instauratae libri III, etc.*, Verona, Boninus de Boninis, 1481-1482. (UB Amsterdam en KB Brussel). Uit recente vondsten in de Maas en het Stokstraatkwartier (1962-1964) blijkt intussen, dat de betekenis van Maastricht als Romeinse nederzetting veel hoger moet worden aangeslagen dan tot dan toe het geval was.

² KONRAD CELTIS, *De origine, situ, moribus et institutis Norimbergae* (1495).

³ Vgl. o.a. S. MULLER, *Lijst van Noord-Nederl. kronijken*, Utrecht 1880; J. ROMEIN, *Geschiedenis van de Noord-Nederlandsche geschiedschrijving in de middeleeuwen*, Haarlem 1932, blz. 230-236. Vgl. ook de moderne historische bibliografieën van Nederlandse en Belgische zijde. – Voor de stadsbeschrijving van Deventer vgl. W. JAPPE ALBERTS, *Die östlichen Niederlande und der Mittelrhein im Mittelalter*, in: Ann. Hist. Ver. Niederrhein 166 (1964), blz. 22. Uitgeg. o.a. door IDEM, in: *De cameraarsrekeningen van Deventer betr. het jaar 1447*, Groningen 1959, blz. 75-81 (Fontes Minores Medii Aevi, 9). Zij is eigenlijk geen historisch-topografische beschrijving, doch heeft voornamelijk betrekking op de Broeders van het Gemene Leven en de bevolking van Deventer, wier deugden hoog worden geprezen. – De bekende stadskroniek van Kampen, geschreven door Jacob Bijndorp (-1481), behoudt de chronologische orde en vertoont slechts hier en daar sporen van een nieuw genre; ROMEIN, o.c., blz. 233.

betekenis gekomen. Toen de luister van het Romeinse verleden door de humanisten in een nieuw licht werd gesteld, gaf deze burger trots het aanschijn aan talrijke uitgaven die de eigentijdse schoonheid en rijkdom van het vaderland voorop stelden en hieraan historische beschouwingen – bij voorkeur aansluitend bij klassieke grootheden – vastknoopten. Dit genre nu is door Herben met zijn „De Trajecto Instaurato” als een nuchtere pendant van „De historische schoonheid van Maastricht” door wijlen dr. A. Kessen, in ons land geïntroduceerd. Het feit, dat hij zijn overige historische werkjes, die wij gemakshalve als de vervolgotrakteetjes van 1520 betitelen, naar aanleiding van de intocht van Karel V samenstelde, doet vermoeden, dat „Hersteld Maastricht” zijn ontstaan zijdelings aan het bezoek van aartshertog Maximiliaan in augustus 1485 te danken heeft.

Habent sua fata libelli! Na Herbens dood zou het ruim tien jaar duren, voordat te Maastricht de drukpers van Jacob Bathen kortstondig in bedrijf kwam en tijdens zijn leven achtte men slechts zelden een tekst – en dan bij voorkeur schoolboekjes – de kosten van het drukken in een der grote centra, o.a. Deventer, Keulen, Antwerpen, waard. Zoals gezegd, eerst in 1846 werd „De Trajecto Instaurato” met de vervolgotrakteetjes door mgr. De Ram in een buitenlands tijdschrift gepubliceerd. De uitgave is niet volledig, zij bevat tal van fouten en duistere passages, en vraagt dringend om een herziening.

Een analyse van de bewaarde handschriften en de wedersamenstelling van hun stamboom passen eerder in de inleiding op een nieuwe editie, wij bepalen ons hier tot het uitzetten van enkele richtpunten. Dat schrijvers uit de 16e en 17e eeuw van „Hersteld Maastricht” gebruik maakten, is reeds gebleken, ook Sweertius en Foppens verwijzen er naar. Bernard van Heymbach, die Herben met de subtiële juridische woordspeling „Herbenus qui nemini herbam porriget”, d.w.z. „Herben die het tegenover niemand aflegt”, vereert, kon omstreeks 1640 diens historische manuscripten, waaronder waarschijnlijk het sindsdien verdwenen autografisch exemplaar, in de bibliotheek van de scholaster van Sint Servaas, Gerard van Meer (overl. 1663), raadplegen. Doch in 1803 moet Pélerin tot zijn spijt bekennen, dat hij deze belangrijke bron voor zijn schetsen over de voorgeschiedenis van het departement van de Nedermaas slechts van

horenzeggen kent¹. Misschien heeft hij zich van het geheimzinnige werk teveel voorgesteld, zoals enige jaren later de lokale geschiedschrijver Martin van Heylerhoff (1776-1854), die, toen hij eindelijk een, eveneens spoorloos geworden handschrift had teruggevonden, ternauwernood kon geloven, dat dit nu alles was².

Nu had hij het volgens zijn eigen woorden slecht getroffen. Het door Van Heylerhoff afgeschreven exemplaar was onvolledig en wemelde van fouten en doorhalingen, zodat hij terecht vermoedt met een bedorven tekst te doen te hebben. Teleurgesteld merkt hij op, dat men van een beroemd schrijver als Herbenus iets beters mocht verwachten en dat diens schriftelijke nalatenschap het slachtoffer van kwaadwilligheid kan geworden zijn, daar citaten van andere schrijvers uit Herben's werk over Maastricht niet in „De Trajecto Instaurato” voorkomen.

De uitgave van De Ram steunt op een 19e eeuwse tekst, welke grote gelijkenis vertoont met die van Van Heylerhoff. Intussen beschikken wij over enkele oudere lezingen, waarvan men destijds, toen belangrijke bestanddelen der Maastrichtse archieven nog ontoegankelijk waren, geen kennis kon nemen. De oudste tekst dateert uit het einde van de 17e of het begin van de 18e eeuw en in 1731 nam de geleerde camerarius van Sint Servaas Andreas Brandt het „De Trajecto Instaurato libellus” met de vervolgtraktatjes in zijn verzamelwerk de „Libri Variorum” op. Zij zijn eveneens afgeschreven in een „Memoriale” uit de 18e eeuw, terwijl de „Analecta” van de stadsfourier Lamb. Lenarts (1742-1799) van Herbens werkjes uit 1520 twee lezingen bevatten³. Ofschoon deze manuscripten onderling nogal verschillen, geven zij tezamen zo niet de oorspronkelijke, dan toch een aanzienlijk betere tekst dan de uitgave van De Ram. Een nieuwe druk zal dan

¹ SWEERTIUS, *Athenae*, l.c., en FOPPENS, *Bibliotheca*, l.c.; DE MÉAN, *Observationes*, o.c., voorwoord, blz. ** I; [A. L. PÉLERIN], *Essais historiques et critiques sur le Dép. de la Meuse-Inférieure*, [etc.], Maastricht 1803, blz. VIII, n. 1.

² GAM. Hs. nr. 200: M. VAN HEYLERHOFF, *Varia notata digna*. Hierin het afschrift van het teruggevonden ms.; in fine zijn beschouwing hierover.

³ RALM. Arch. kap. St. Servaas, invnr. 5C30. IBIDEM. *Variorum volumina decem*, II, fol. 291-308; voor het jaartal 1731 vgl. fol. 299; de „Libri Variorum” werden in 1889 door het Rijksarchief aangekocht. RALM., hs. invnr. 707: *Memoriale rerum et considerationum oppidi Trajectensis* (ongepag.). IBIDEM, hs. 67: [L. E. DE LENARTS], *Analecta historiae Trajectensis*, I, fol. 698-711, 716-760; vgl. over hem A. J. FLAMENT, *Limburgsche portretten*, in: *Limb. Leven* 1 (1920), nr. 3, blz. 5-6.

ook van deze oudere lezingen moeten uitgaan en ook andere copieën, zoals het manuscript De Crassier¹, bij de reconstructie van de tekst dienen te betrekken.

Het werkje van 17 gedrukte bladzijden bevat naar het voorbeeld van Blondus een proloog, drie hoofdstukken en een korte nabeschouwing. In het voorwoord legt Herben zich een wijze zelfbeperking op door de toezegging, dat hij zich bepaalt tot de bouwwerken welke nog in de herinnering voortleven, daar het uiterst moeilijk is alles wat in de oudste tijden werd verricht te beschrijven. Om nijd en afgunst te voorkomen zal hij echter over de huizen van particulieren het stilzwijgen bewaren. Er bestaat immers een zeker soort lieden, dat alleen goed vindt wat het zelf heeft gepresteerd. Deze opmerking – van Terentius – getuigt weliswaar van grote mensenkennis, doch men moet betreuren, dat Herbens voorzichtigheid ons hier belangrijke gegevens onthoudt. De gelegenheid zijn bekendheid met klassieke schrijvers als Livius en Sallustius in het licht te stellen laat hij zich natuurlijk niet ontgaan, ook het werk van Leonardo Bruni over de ondergang van het Romeinse Rijk, dat in 1471 in druk verschenen was, wordt er om de faam van deze invloedrijke historicus min of meer met de haren bijgesleept².

Dan volgen het eerste hoofdstuk: de beschrijving van de stadsmuur en de poorten, wanneer zij gebouwd en hersteld zijn, hoe zij eruit zien; een tweede hoofdstuk over de grachten, buitenwerken, straten en enkele wereldlijke gebouwen; het derde, over de kerken, torens en gasthuizen. Deze monumentenbeschrijving, naar onze zin te beknopt en te nuchter, beslaat het grootste gedeelte van de tekst. Doch soms laat hij zich om de roem van zijn stad te vergroten en, zoals hij zegt, gedreven door de tedere en vrome liefde voor de heilige patroon van Maastricht, tot uitweidingen over de oudste geschiedenis van de stad en – in het voetspoor van Blondus – tot gewaagde naamsverklaringen verleiden. Dan blijkt hij uitstekend op de hoogte van de motieven die Caesar tot de stichting van Trajectum, in de Romeinse tijd ook bekend als Via Regia, hebben bewogen en wordt Wijk

¹ COLL. CREMERS-WOROBOWA, Breda. Vgl. ook RALM, Arch. kap. St. Servaas, invnr. 5C29 (ca. 1820).

² LEON. BRUNI uit Arezzo (1369-1444), o.a. kanselier van Florence, schreef o.a. *Historiarum Florentinarum libri XII*. Herben verwijst naar het in 1470 gedrukte *De bello Italico adversus Gothos*.

gedegradeerd tot een vicus paganus, een dorp, dat eerst na de dood van de H. Servatius tot een vicus urbanus, een voorstad, is uitgegroeid. Herben, die al dan niet van harte de deugd der prudentie zeer genegen was, wilde zich niet branden aan de strijdvrage over de ouderdom, dus de prioriteit, van de Maastrichtse kapittelkerken en gaat daarom onder een doorzichtig voorwendsel aan de Onze Lieve Vrouwekerk voorbij. Doch over de Sint Servaas vertelt hij vol trots, dat zij door een leerling van de prins der apostelen, de H. Martinus, is gebouwd. Haar machtige westbouw schrijft hij aan niemand minder dan Karel de Grote toe¹.

Laten wij Herbenus hierover niet te hard vallen. Hij heeft zijn werk immers geschreven – ik citeer hier het wezenlijke uit de epiloog –, „opdat het nageslacht zal weten hoe goed en luisterrijk het stedelijk bestel in mijn tijd zowel in kerkelijke als in burgerlijke zaken werd bestierd; opdat het er een voorbeeld in zal zien en een aansporing om hetgeen de voorouders met grote zorg hebben opgebouwd in stand te houden; ik vrees immers, dat het door de lichtzinnigheid van de jeugd spoedig te niet kan worden gedaan. Om mijn oprechte mening uit te drukken, ik zou niet weten wat méér te verlangen, dan dat na mijn dood mijn vaderstad gezegend, gelukkig en rechtgeaard blijft. Ik bid God, de volmaakte en onsterfelijke, dat dit niet in mindere mate dan ik wens het geval zal zijn”.

Er is geen reden om aan de liefde van Herben voor zijn vaderstad te twifelen. Zijn getuigenis zou echter krachtiger en origineler zijn, indien de pessimistische levensbeschouwing, de onlustgevoelens en de klachten over de jeugd, die men bij vooraanstaande auteurs uit de keizertijd, b.v. bij Seneca en in de „Dialogus de oratoribus” van Tacitus, en in hun spoor bij de Italiaanse humanisten opmerkt, niet zo duidelijk in deze peroratie doorklonken². Overigens is „De Trajecto Instaurato” ondanks beweringen van twijfelachtig gehalte zoals de stichting van de stad door Caesar, die via Van Heylerhoff tot in onze eeuw hebben doorgewerkt, een onmisbare bron, waaraan geen

¹ HERBENUS, *Opusculs*, o.c., blz. 12, 13, 19, 21. – Herben's beschouwingen over Romeins Maastricht hebben geen historische waarde.

² O.a. PUBL. CORN. TACITUS, *Opera minora*; in de vert. van dr. J. M. MEIJER, Haarlem 1961, blz. 8, 28, 64-66. – Het verval van het Romeinse Rijk is een geliefd thema van de humanisten.

stadshistoricus voorbij mag gaan. Het werkje vormt met name voor de 15e eeuw een betrouwbare gids, wiens uitleg slechts daar, waar hij zich in het verre verleden waagt, tot voorzichtigheid noopt en de toehoorders soms met de oogleden doet knippen.

OP ZOEK NAAR EEN MAECENAS

Intussen schijnt Herben zich als mentor van de jeugd niet bijster gelukkig te hebben gevoeld. Volgens zijn eigen woorden kwam de verhandeling over Maastricht tussen de lastige bezigheden van zijn ambt tot stand en ook zijn verzuchting over de lichtzinnigheid van zijn pupillen pleit niet voor de geestdriftige pedagoog¹. Nu was er wel enig verschil tussen de hoofse omgang met echte of vermeende „filosofen” in zonnig Italië en het drillen van de jeugd in de sombere schoollokalen van het Sint Servaasklooster. Een rektor, die met misschien één ondermeester voor een honderdtal leerlingen stond, was toch al niet te benijden en aan de Maastrichtse kapittelschool was voor een rechtgeaard humanist weinig eer te behalen, daar deze wel de oudste van ons land doch in de 15e eeuw geenszins de belangrijkste was. De weinige echte scholen van deze categorie die zich hadden kunnen handhaven raakten sterk achterop bij de Latijnse stadsscholen, vooral waar deze hun leerkrachten onder de Broeders van het Gemene Leven wisten aan te trekken. Op onderwijsgebied stond Maastricht in de schaduw van steden als Zwolle, Deventer, 's-Hertogenbosch en, ook al door de stichting der Hiëronymietenschool in 1499, van Luik. En indien, door de benoeming van Herben en de druk van zijn „Dyasynthetica”, het kapittel in deze tijd al belangstelling voor de moderne richting aan de dag legde, dan was deze toch van korte duur.

Het is opvallend dat, ofschoon Herben in zijn testament de school van Sint Servaas met een studiebeurs bedenkt, ieder aanknopingspunt met de opvolgers van scholaster Arnold van Elderen of met de schoolmeester Dierick van Arwilre, die in 1498 voor het eerst wordt genoemd,² ontbreekt. In een brief aan de bisschop van Kamerijk laat hij omstreeks 1492 de titel rector scholarium Sancti Servacii weg, zodat

¹ HERBENUS, *Opusculæ*, o.c., blz. 6, 22.

² P. DOPPLER, *Kapittelscholen van St. Servaas en O.L. Vrouw te Maastricht*, in: *Maasgouw*, 1933, blz. 70.

de schoolmeestersplak toen reeds in andere handen moet zijn overgegaan. Het is goed mogelijk, dat Herben zich op de pupiter niet thuis voelde, doch de meewarige wijze waarop hij de bisschop als zijn enige weldoener aanschrijft¹ wekt het vermoeden, dat hij na de dood van Arnold van Elderen in 1487 door zijn opvolger als pedagogische nieuwlichter of om welke reden dan ook is uitgerangeerd, dat men althans moeilijk van een ontslag tot wederzijds genoegen kan spreken.

Gaarne zouden wij weten, wat Herben in deze overgangsjaren nog heeft gepresteerd, doch ook hier maken ons de bronnen niet veel wijzer. Zijn slechts bij naam bekende *De institutionibus scholasticis libri duo*, waarvan de titel op een elementaire wijsgerige verhandeling, waarschijnlijk een leerboekje of diktaat over de logica, wijst, bezorgden hem bij Trithemius de naam van een uitnemend filosoof en werden waarschijnlijk nog tijdens zijn rektoraat voltooid². Na zijn ontslag zal hij wel in dienst van een der kanunniken zijn getreden, doch zeker heeft hij zich onledig gehouden met het aanknopen van relaties. Zijn naamloze gedichten, brieven en redevoeringen, waarvan het elogium uit 1495 gewag maakt, vormen ongetwijfeld de neerslag van deze bemoeiingen.

Invloedrijke relaties waren voor de humanisten uit de beginperiode een zaak van het grootste gewicht; niet slechts hun aanzien doch veelal ook het naakte bestaan hing er van af. Buiten Italië vormen zij omstreeks 1500 nog een diaspora van enkelingen in een onverschillige omgeving, in een maatschappij bovendien waar alleen de hoven van geestelijke en wereldlijke vorsten, onderwijsinrichtingen en drukkerijen kans boden op bezoldigd emplooi en zij verder op de belangstelling van een toevallige maecenas waren aangewezen. Onderling vormen zij een soort bond zonder naam, waaruit zich naar het voorbeeld der Italiaanse akademies genootschappen vormen, wier leden over de grenzen heen met elkaar in verbinding staan. Er heerst de geestesgesteldheid van een avant-garde, die zich boven het gemeen verheven acht, doch naar de veronderstelde voorname levensstijl van de klassieken streeft, een leven „ab hominibus non ab humanitate

¹ Vgl. hierna, blz. 117.

² TRITHEMIUS, *Catalogus*, ed. M. FREHER, I, o.c., blz. 182. Het werk wordt door Sweertius (1628), doch niet door Foppens (1739) vermeld. Alle humanisten noemden zich graag filosofen.

aliena". En deze humanisten – in het dagelijks leven veelal brave burgers – ziet men in handig samenspel, doch ook in door jalouzie en broodnijd aangeblazen wedijver, op zoek naar een begunstiger die hen als secretaris in dienst wil nemen of hun geschriften in geld waardeert. Een gebruikelijk contactmiddel zijn naast gekunstelde verzen de brieven, niet brieven zonder meer, doch verzorgde epistels die de geleerdheid van de schrijver en zijn vaardigheid in het Latijn in het licht moesten stellen. In stilte hoopte iedere humanist dat ze gedrukt zouden worden, en dit geschiedde dan in de vorm van opdrachten of aanbevelingen in de inleiding op een wetenschappelijke of letterkundige uitgave van echte of voorgewende vrienden. Vrijwel alle inkunabels en postinkunabels bevatten, evenals tal van drukken uit de 17e en 18e eeuw, soortgelijke brieven en gedichten, vaak tien tot twintig in getal, die bij iedere nieuwe editie door andere vervangen werden. Dat zulke correspondentie niet spontaan is, spreekt vanzelf. In haar herleeft het Romeinse, voor de openbaarheid geschreven epistel, dat als een verlengstuk van de rhetorica werd beschouwd. Ook Herbens opdrachten zijn eigenlijk geschreven redevoeringen. Humanistenbrieven worden dan ook als kunststukjes van wellevendheid verzorgd en in het algemeen gekenmerkt door een overmaat van superlatieven – iedereen is al gauw doctissimus, eloquentissimus en amicissimus –, door voorgewende bescheidenheid en ophemelarij. Deze neemt soms de vorm van een echte persoonsverheerlijking aan, die voor uitdrukkingen als „ille divinus homo”, het equivalent van „uomo divino” d.i. de bovenmenselijke ideale figuur van de Italiaanse renaissance, niet terugschrikt¹.

Men moet Herben nageven, dat hij zijn correspondentie meestal van dit soort uitwassen wist vrij te houden, al kon hij na zijn ontslag de gunst van een maecenas blijkbaar goed gebruiken. Zijn testament schrijft het bezit van zijn huis aan de Bouillonstraat niet aan zijn vaderlijk erfdeel, doch aan eigen werk en inspanning toe; het bevat bovendien de bekentenis, dat hij gelden welke hem als rektor van het H. Kruisaltaar door de executeur-testamentair van Arnold van Elderen

¹ O.a. ELIS KLUIT, *De brief*, in: *Bibliotheekleven* 41 (1956), blz. 27-39, en zeer recent: H. DÖRRIE, *Der heroische Brief; Bestandsaufnahme, Geschichte; Kritik einer humanistisch-barocken Literatur-gattung*, Leiden, 1968. Van de talrijke handleidingen noemen wij: PEROTTI, *De compositione epistolarum* en ERASMUS, *De conscribendis epistolis*.

ter hand waren gesteld om deze in een erfrente ten gunste van de stichting om te zetten ten eigen bate heeft aangewend.

Deze misstap, die hij door een legaat tracht goed te maken, hangt misschien samen met de iedere humanist als aangeboren reislust, welke door Herben in en na 1495 gretig in praktijk zal worden gebracht. Of hij reeds in de eerste jaren na zijn ontslag veel heeft rondgezworven is niet bekend, doch men mag aannemen, dat hij toen een aantal van zijn latere relaties heeft leren kennen. Een ongedateerde [*Epistola dedicatoria*] . . . *Henrico Bergensi cameracensi antistiti dignissimo atque suo benefactori unico* – aan de bisschop van Kamerijk „zijn enige weldoener” –, laat toe een van zijn pogingen om een rijke maecenas te enteren althans bij benadering te reconstrueren. De candidaat was niemand minder dan de edele Hendrik van Bergen (1449-1502), sinds 1480 bisschop van Kamerijk, vanaf 1493 kanselier van het Gulden Vlies en eerste raadsheer van Philips de Schone. Deze machtige prelaat lag de herleving van kunst en wetenschap naar klassiek voorbeeld en met name de zuivering van het Latijn na aan het hart, zodat een tijdgenoot zijn aktiviteit op dit gebied aldus kon samenvatten: „In somma, hij is een groot opstichter en reparateur der Latijnsche spraecke geweest, die doen ter tijdt seer leeghe ghefallen was ende onder die voeten lach”¹.

Uit de brief, die volgens beproefd Ciceroniaans schema is ingedeeld, blijkt, dat Herben op dat moment reeds enige tijd met Hendrik van Bergen in verbinding stond. Voorheen zond hij hem reeds meermalen zijn werken toe en thans draagt hij de bisschop als klap op de vuurpijl het ca. 1470 met zijn medewerking geschreven heldendicht van Angelus van Viterbo op. Uitvoerig zet hij dan uiteen, hoe de zending van Onufrius buiten zijn schuld mislukte en hoe deze, daar één man vaak met de zonden van alle misdadigers wordt beladen, de gunst van de paus en de kardinaalshoed verspeelde. Tegenover Hendrik van Bergen, die een vriend was van Maximiliaan en Jan van Horn, doch als opvolger van de opgedrongen satellietbisschop Jan van Bourgondië (1439-1479) Kamerijk in 1480 van het vreemde garnizoen had bevrijd, kon Herben zich een milder oordeel over de Luikenaren

¹ C. SLOOTMANS, *Jan metten Lippen*, Rotterdam 1945, blz. 48, n. 2; vgl. ook blz. 45-48, 103, en M. CHARTIER, in: *Dict. d'hist. et de géogr. ecclés.* XI (1949), kol. 547-565; ROMAN D'AMAT, in: *Dict. de biogr. franç.* afl. 13 (1951), kol. 6-7.

veroorloven dan in 1485 in „De Trajecto Instaurato”. Het is vooral de overmoed van de Luikse ballingen, die tot de ondergang van de stad heeft geleid, doch de hardheid van Karel de Stoute en de trouweloze koning van Frankrijk zijn eveneens debet aan de catastrofe. De brief eindigt met de wens, dat God aan deze roemrijke stad van het Belgische volk, die haar oude luister nog niet herwonnen heeft, een duurzame vrede moge toestaan¹.

Nieuw is het relaas, dat hij de tekst van het epos na jaren tenslotte heeft teruggevonden. Zoals hij zegt, heeft hij naar het spoorloos verdwenen werk met de grootste ijver gezocht, om de eer van zijn dominus postuum te verdedigen, om het resultaat van vele nachten ingespannen arbeid aan de vergetelheid te onttrekken en omdat het de rampen beschrijft die zijn vaderland hebben getroffen, hetgeen men de auteurs evenmin kwalijk nemen kan als aan Flavius Josephus zijn boek over de verwoesting van Jeruzalem.

Men mag betwijfelen of deze hooggestemde motieven de enige waren. Vermoedelijk was Herben er eerder op gesteld de geleerde bisschop van zijn betekenis als ontdekker en mede-auteur van een onbekend Latijns meesterwerk te doordringen en hiervoor meer dan een schouderklopje te ontvangen. De betiteling van Hendrik van Bergen als zijn „benefactor unicus” wijst duidelijk in deze richting. Overigens is het verhaal niet erg doorzichtig en Herbens stilzwijgen over de manier waarop hij het manuscript weer in handen kreeg laat de mogelijkheid van een encensering wijd open. Ook de opmerking, dat hij de aangeboden tekst „gecastigeerd” heeft, is niet duidelijk. Slechts een vergelijking van het handschrift in de Stadsbibliotheek van Kamerijk met het exemplaar van de Vatikaanse Bibliotheek kan er de bedoeling van vaststellen, doch Herben zou zeker niet verzuimd hebben belangrijke aanvullingen en correcties onder de aandacht van zijn maecenas te brengen. Misschien had hij met deze bewerking slechts de inhoudsopgaven in dichtvorm die de zes boeken van het epos inleiden op het oog. Deze *Argumenta* werden ten onrechte aan Pascal de Bierset, de schilder-dichter der abdij van St. Laurent te Luik (overl. 1535), toegeschreven. Herben stelt ze uit-

¹ Uitg. in DE RAM, *Documents*, o.c., blz. 356-362. Vgl. HERBENUS, *Opusculs*, o.c., blz. 16-17.

drukkelijk op zijn eigen naam, al behoeft hij op deze dorre, zes-regelige versjes niet trots te zijn¹.

In zijn brief aan de latijnse bisschop toot de schrijver zich voor het eerst met de naam Mattheus Herbenus, doch de titel van rektor komt er niet meer in voor. Bovendien wijst de geest van de brief erop, dat zij geschreven is, nadat het verdrag van Aken op 10 april 1490 in feite een einde had gemaakt aan de burgerkrijg, twee jaren voordat op 5 mei 1492 de vrede te Maastricht bekrachtigd werd². Aan de andere kant bevat zij geen enkele toespeling op de uit 1495 daterende vriendschap met Trithemius, waarop Herben bijzonder trots was, en ademt zij een geheel andere geest dan zijn dedicatiebrief van omstreeks 1506, toen het epos van Angelus, nu ten behoeve van de Luikse kanselier Lambert van Oupeye, opnieuw van stal werd gehaald. De opdracht moet dan ook uit de jaren 1490 tot 1495 dateren, doch de kennismaking heeft reeds eerder, vermoedelijk in 1485, plaatsgevonden. In dat jaar verbleef Hendrik van Bergen geruime tijd te Maastricht, waar hij Jan van Horn tot bisschop consacreerde en een arbitrageverdrag met de Luikenaren voorbereidde. Bovendien waren de proost van Sint Servaas, Joh. Franc van Eynatten, en het stadsbestuur nauw bij de onderhandelingen betrokken³, zodat voor Herben gelegenheid te over was om met de prelaat in contact te treden.

Het dramatische oorlogsjaar 1485 was bepaald geen geschikt moment om met een apologie van Onufrius voor de dag te komen, doch een betere gelegenheid deed zich voor bij het tweede verblijf van de bisschop te Maastricht, in februari 1491. Weliswaar hield dit bezoek verband met nieuwe moeilijkheden met de Luikenaren en liep de

¹ Zij werden door Martène en Durand aan Pascal de Bierset toegeschreven; het 4e argumentum stond echter niet in hun hs., een copie van De Crassier, en ontbreekt in de „Amplissima collectio". Het hs. Kamerijk was hun onbekend, evenals het hs. Cheltenham, dat waarschijnlijk het aan Lambert van Oupeye aangeboden exemplaar is en Herben als auteur bij het 1e, 2e, 4e en 6e gedichtje noemt. Opgemerkt wordt, dat dit laatstgenoemd hs. ook *Argumenta Pascasii Berselii in libros Angeli Viterbiensis*, (fol. 95v-97) bevat. Of deze zes 13-regelige verzen van Pascal de Bierset bij een ander, verloren hs. behoorden, is niet uit te maken. — Vgl. hiervoor blz. 91, n. 1; hierna, blz. 137-138. — Over Pascal de Bierset o.a.: J. PURAYE, *Renaissance des études au Pays de Liège*, Liège 1949, blz. 17-20.

² P. HARSIN, *Etudes critiques*, I, o.c., blz. 254.

³ Eynatten ontving voor zijn diensten van Jan van Horn 1000 pond, de magistraat 200 rijngld. P. HARSIN, o.c., blz. 177, n. 53; GAM, Archief van de Gemene Raad, invnr. 66: Raadsresolutiën 1485-1489, fol. 127.

twist zo hoog, dat Hendrik van Bergen de grimmige bedreiging van Albrecht van Saksen, dat hij desnoods van Luik geen steen op de andere zou laten, in het Frans moest vertalen, doch het bleef bij een incident zonder ernstige gevolgen. De tekst van de opdracht die de vrede veronderstelt zonder haar uitdrukkelijk te vermelden past geheel in het tijdsbeeld, doch er is nog een andere reden waarom wij geneigd zijn deze met het bezoek van 1491 in verband te brengen. Evenals Onufrius koesterde ook Hendrik van Bergen de vurige wens een plaats onder de prinsen der kerk te veroveren. Juist in deze jaren keek hij hiertoe uit naar een secretaris, aan wie hij als introductie op een reis naar Rome de redactie van sierlijke Latijnse brieven kon toevertrouwen. Doch indien Herben op deze betrekking mikte, heeft zijn begunstiger hem diep teleurgesteld. Het was de jonge Erasmus, die kort daarna in dienst van de bisschop trad en door deze in staat werd gesteld aan de universiteit van Parijs verder te studeren¹.

Duidelijker sukses had zijn kennismaking met de doctor juris Judocus Beissel uit Aken, het „ornamentum musarum omnisque eruditio-nis”, die in tegenstelling tot Herben de eer had later tot de kennissenkring van de vorst der humanisten te worden toegelaten². De rijke en wijdvertakte familie Beissel was in Maastricht geen onbekende. Judocus' vader Jan bekleedde er onder Karel de Stoute het ambt van ontvanger der Brabantse domeinen in de stad en de Landen van Overmaas. Ook treft men in deze tijd onder de kanunniken van Sint Servaas een andere Judocus Beissel aan, die na zijn dood in 1492 door een neef, dr. med. Nicolaas Beissel werd opgevolgd³.

Deze Judocus was veelzijdig begaafd, hij staat bekend als diplomaat, als redenaar en als een knappe latinist, die door traktaatjes, gedichten en gebeden propaganda maakte voor de toen moderne devoties van de rozenkrans en de H. Anna, doch b.v. ook een „Dialogus de optimo genere musicorum” schreef⁴. Op zijn reizen als raadsheer van Maximiliaan moest hij herhaaldelijk Maastricht aandoen en bij zulke gelegenheid zal hij met Herben, die wellicht door kanunnik Nic Beissel is

¹ O.a. A. VLOEMANS, *Erasmus, 2e dr.*, Zeist 1962, blz. 16-17. Voor de gebeurtenissen in 1485 en 1491 vgl. HARSIN, *Etudes critiques*, I, o.c., blz. 171 n. 23, 172-174, 272-273.

² DES. ERASMUS, *Opus epistolarum*, ed. P. S. ALLEN, I, Oxford, 1906, blz. 299-301, 313-315.

³ L. GACHARD, *Inventaire des archives de la Chambre des Comptes*, II, Bruxelles 1845, blz. 98, 106, 322; III, 1851, blz. 352; DOPPLER, *Lijst der kanunniken*, o.c., in: *Publications* 75 (1939), blz. 123, 138.

⁴ O.a. W. KAEMMERER, in: *Neue Deutsche Biographie* II (1953), blz. 21-22.

geïntroduceerd, kennis hebben gemaakt. Herbens verwijzing in zijn brief aan Judocus, die zo dadelijk te sprake komt, naar hun reeds bijna oude vriendschap doet eerder denken een een vrij recente kennismaking. Hoe dit zij, de relatie met Beissel gaf hem de kans gedurende enkele jaren een bescheiden rol te spelen in de internationale humanistenwereld van zijn tijd.

IN DE BAN VAN DE GERMAANSE „FILOSOFEN”

Zoals bekend, bezat het kapittel van Sint Servaas uitgestrekte landerijen en wijnbergen langs de Moezel, waarover een speciale wijnproost de supervisie had. Misschien reisde Herbenus met een opdracht in verband met de aanstaande oogst in 1495 naar deze streek, doch hiervan blijkt niets in zijn brief van 14 augustus van dat jaar, waarin hij vanuit Sponheim, heet van de naald, de belevenissen van deze merkwaardige tocht aan Beissel verhaalt¹. Herbenus bezoekt op de heenreis zijn vriend in Aken en krijgt van deze, tezamen met het verzoek aan enkele geletterde relaties - en wel Germanen - zijn groeten over te brengen, een aanbevelingsbrief mee voor Johannes Trithemius, de abt van de benediktijnerabdij te Sponheim, aan wie Beissel zo juist, in april 1494, een „Rosarium de Sancta Anna” had opgedragen². Met deze introductie gewapend reist hij verder naar Bingen, vaart de Nahe op tot Kreuznach en gaat van hieruit naar het nabijgelegen klooster op de zuidelijke helling van de Hunsrück. En dan laten wij in verkorte vorm de woorden van Herbenus volgen, zoals hij zijn ontmoeting met Trithemius verhaalt. „Na de eerste kennismaking overhandigde ik Uw brief aan Trithemius en werd daarop door de hoge prelaat op de vriendelijkste wijze die zich denken laat ontvangen. Zoals onder vrienden gebruikelijk, maakte hij, nadat ik mij verfrist had, een wandeling met mij en bracht hij mij al spoedig in zijn bewonderenswaardige bibliotheek. Ik stond er verstomd over de vele Hebreeuwse en Griekse codices en over de massa Latijnse geschriften op alle gebied. Ik had nooit gedacht, dat er in geheel Germanië zoveel vreemde werken bijeen waren, want ik zag oeroude codices in vijf

¹ TRITHEMIUS, *Catalogus*, o.c., ed. 1495, fol. 1b-2a, ed. FREHER, I, blz. 121.

² R. PICK, *Zur Lebensgeschichte des Aachener Patriziers Jodokus Beissel*, in: *Ztschr. Aach. Geschver.* 8 (1911), blz. 283-284.

talen, die Trithemius met veel moeite en rusteloze ijver verzameld had. Wanneer in Germanië een Hebreeuwse of Griekse akademie bestaat, dan is het in de abdij van Sponheim, waar men langs de wanden meer geleerdheid bijeenvindt, dan in de stoffige en met waar-deloze boeken volgestopte bibliotheken van vele andere kloosters”.

Er was alle reden tot verbazing. De bibliotheek van Sponheim, waar Trithemius tenslotte meer dan 2000 oude codices en boeken bijeen-bracht, behoorde kwalitatief tot de belangrijkste van geheel Duits-land¹. Van de abdij zelf, waar de gastenkamers voortdurend door geleerde, althans vermaarde bezoekers waren ingenomen, werd ge-zegd, dat er alles Grieks was „van de abt tot de honden toe, zodat men zich midden in Jonië waande”. Trithemius was een ambivalente doch boeiende figuur. Ofschoon hij steeds de vrome benediktijn van de Bursfelder Congregatie bleef, trad hij als een van de actiefste Duitse humanisten van de tweede generatie naar voren; door het uitgeven van repertoria, geschiedboeken, ascetische doch bijv. ook astrologische werken, door briefwisseling en persoonlijk contact trachtte hij het klassieke erfdeel en de gezuiverde middeleeuwse tradities in dienst van de verheffing der Kerk en van zijn weerspannige monniken, de „Kynonotes” (Hunsrückers), te stellen. Hij is een typische vertegenwoordiger van de zg. monachale humanisten, die in geleerdheid en ontwikkeling, doch vooral in kennis van de H. Schrift en de kerkvaders, het aangewezen middel tot hervormingen zagen.

Sponheim en Heidelberg waren omstreeks 1495 in het gebied van de Midden-Rijn de brandpunten van humanistische bedrijvigheid. In de universiteitsstad verbleef de „deus omnium philosophorum”, de bisschop van Worms Jan van Dalberg (1445-1503), een maecenas in wiens armen Rudolf Agricola gestorven was. Hij was de president van de grootduitse bond van humanisten, terwijl Trithemius als de patroon van de Rijnlandse sectie, de Sodalitas litteraria rhenana gold. Om beiden groepeerde zich een tot in Frankrijk en de Nederlanden vertakte „filosofen” bent – de term humanisten is een 18e eeuwse vinding –, waaronder men naast tientallen kleinere goden de namen aantreft van de dolende ridder van het humanisme Conrad Celtis, van de Hebraëist

¹ P. LEHMANN, *Nachrichten von der Sponheimer Bibliothek des Abtes Johannes Trithemius* in: Festgabe H. Grauert, Freiburg 1910, blz. 205 vlg.; IDEM *Merkwürdigkeiten des Abtes J. Tr.*, München, 1961, blz. 20-21; CELTIS, *Briefwechsel*, o.c., blz. 129.

Johan Reuchlin, van Pirkheimer, de grote propagandist van het Grieks, van de Latinist Jakob Wimpheling, de pedagoog Hegius en de Gentse carmeliet Arnold van Bost, die weer de verbindingsman was met de Parijse kring rondom Robert Gaguin¹. In deze kring wisselde men brieven en verzen, vonden archeologische speurtochten en – voor de intimi – excursies plaats, waarbij Bacchus en de Muzen graag geziene gasten waren. Doch het spel had een ernstige ondergrond. Het is een speling van het lot, dat het humanisme, een bij uitstek internationale beweging, zich vrijwel aanstonds ontpopte als de stroomversneller van het nationalisme, zoals de cultus van het Latijn tot de emancipatie van de landstalen leidde. Naijver op de Italianen, die goed lieten voelen, dat zij de eigenlijke erfgenamen en behoeders van de antieke beschaving waren, riepen ten noorden van de Alpen een steeds sterkere reactie op. In Duitsland stelde men Caesar, Strabo en Tacitus in dienst van de verheerlijking der Germaanse Oudheid, werd „de Germaan” Karel de Grote de centrale figuur van een tweeduizendjarig, steeds onafhankelijk gebleven koninkrijk Germanië, dat krachtens gewoonterecht de drager van het keizerschap in het H. Roomse Rijk geworden was. En juist Trithemius, Dalberg en hun woelige bondgenoten waren de grote propagandisten van deze omstreeks 1450 door een Italiaan, Enea Silvio Piccolomini, geïntroduceerde gedachtenwereld. Trithemius verzoon er zelfs een soort Oera Lindaboek, de Frankenkroniek van Hunibald, voor².

Herben, die welgemanierd en een knappe verschijning moet zijn geweest³, nam Trithemius zozeer voor zich in, dat de kennismaking tot een langdurige hechte vriendschap uitgroeide. Anderzijds was het overwicht van zijn jongere gastheer zo groot, dat deze hem aanstonds voor de cultus van het Germaanse verleden wist te strikken. Nadat de abt mij zijn vorig jaar verschenen biografisch repertorium

¹ ROERSCH, *L'humanisme belge*, o.c., blz. 32. – Over Celtis: H. RUPPRICH, *Konrad Celtis*, in: *Neue deutsche Biogr.* 3 (1956), blz. 181-183.

² O.a. J. SILBERNAGEL, *Johannes Trithemius*, 2e Aufl., Regensburg 1885; MORNEWEG., *Joh. van Dalberg*, o.c.; JOACHIMSON, *Geschichtsauffassung*, I, o.c., i.h.b. hfdst. II-III; W. ANDREAS, *Deutschland vor der Reformation*, Stuttgart 1932. – Uit de omvangrijke literatuur over Trithemius noemen wij behalve de reeds vermelde uitgaven slechts: P. CHACORNAC, *Grandeur et adversité de Jean Trithème*, Paris 1963.

³ Levensbericht door Rutger van Venray in zijn *Historiola vitae*; geciteerd in: SMITS VAN WAESBERGHE, *De muziekcultuur*, o.c., blz. 482, n. 53.

van kerkelijke schrijvers had getoond¹, zo vervolgt Herben zijn brief aan Beissel: „toen zei ik, dat ik daarin tot mijn verbazing gelezen had, dat wij Germanen zoveel voortreffelijke auteurs hebben opgeleverd, terwijl ik toch van een geleerde Italiaanse Latinist – vermoedelijk Perotti – gehoord heb, dat hij nog nooit over een geleerde Duitser gelezen had, behalve dan over Albertus Magnus. Toen glimlachte de abt en zei: Ik denk dat de Italianen de Duitsers met opzet negeren om hun eigen roem beter te doen uitkomen. Maar ik kan U nog veel meer beroemde Germanen noemen. En daarop toonde hij een geweldig manuscript, dat uitsluitend levens van geleerde en vrome Duitse schrijvers bevatte.” Herben schijnt ofwel zeer ontvankelijk of nogal geraffineerd te zijn geweest, want aanstonds begon hij er bij Trithemius op aan te dringen, dat hij dit werk zou uitgeven. „En” vervolgt hij „daar de abt tegenover vrienden altijd welwillend is, bereikte ik, dat zijn boek tot roem van Germanië in druk verscheen.” Dit geschiedde nog in 1495.

De idee van de *Catalogus illustrium virorum Germaniam exornantium* was de abt in 1491 door Wimpheling aan de hand gedaan, zodat de inwilliging van Herbens verzoek wel als een vriendelijk gebaar zal zijn bedoeld. Indien zijn aandringen werkelijk de laatste stoot tot de druk gaf, heeft hij er de wetenschap een dienst mee bewezen. Ofschoon de „Catalogus van beroemde Duitsers” grotendeels een uittreksel van zijn repertorium van kerkelijke schrijvers vormt, is het niet alleen een belangrijk tijdsdokument, doch tevens een waardevolle bron, die een aantal overigens onbekende namen aan de vergetelheid ontrukkt. Tot zijn voldoening mocht Herben een *Epigramma* van drie distycha en zijn *Epistola ad insignem virum Judocum Beyselium patricium aquensem* als een ongezochte reclame voor de uitgave afstaan. De abt was zelfs zo goed om op het laatste moment twee door hem ingefluisterde levensberichten van Maastrichtenaren en die van zijn nieuwe vriend zelf in het lexikon op te nemen. Het elogium ligt er niet om: „Mattheus Herbenus, geboren uit Maastricht, een in alle opzichten ijverig en zeer geleerd man, uitmuntend filosoof en een musicus van bijzondere eruditie, scherpzinnig en welbespraakt, be-

¹ TRITHEMIUS, *Liber de scriptoribus ecclesiasticis*, [Basiliae, Joh. Amerbach, 1494], Vgl. POLAIN, IV, o.c., nr. 3820. – Voor de *Catalogus* zie hierboven blz. 78, n. 3.

kwaam in dichtkunst en proza. Woont thans in Maastricht, waar hij over verschillende onderwerpen schrijft. Hij is 44 jaren oud". Hierbij sluit een lijstje van zijn werken aan, waaruit wij vernemen, dat Herben ook een verhandeling over de Onbevleete Ontvangenis, getiteld: *Contra Wigandum Cauponis ord. praedic. de Purissima Conceptione beatae Mariae semper Virginis liber I* heeft samengesteld¹.

Juist in deze tijd was de oude strijd over dit leerstuk weer in volle felheid opgelaaid. Op verzoek van de prior der carmelieten te Frankfurt had Trithemius in 1494 een verhandeling „De laudibus sanctissimae matris Annae" het licht doen zien, waarop de predikheer Wiegand Wirt (Caupo) uit diezelfde stad met een onbeschaamde brief reageerde. Na enig heen en weer geschrijf weigerde de abt verder met Caupo te discussiëren, doch riep hij zijn vrienden en bekenden tegen deze „batthologos" (kletskaus) in het geweer. En hij zal weinig moeite hebben gehad om Herben bij zijn „wolk van getuigen", waartoe o.a. Jakob Wimpheling en de carmeliet Jan van Oudewater, die onlangs in Sponheim te gast was geweest, in te lijven². De datering van zijn brief aan Beissel, eveneens een vereerder van de H. Maagd „anno virginie partus MCCCXCV" ligt in dezelfde lijn. Het werkje zelf is onvindbaar, doch kan, daar het tijdens zijn eerste korte bezoek te Sponheim geschreven werd, bezwaarlijk meer dan een slordige brochure zijn geweest.

Het gekunstelde levensspel en vooral de Germaanse ideologie in de kring van Trithemius hebben op Herben veel indruk gemaakt. Nog in 1520 zal hij zich herinneren dat de abt hem tijdens een wandeling de geboorteplaats van Karel de Grote aanwees³. En niet alleen heet hij voortaan steevast Mattheus Herbenus, hij gaat ook meedoen aan de liefhebberij van Duitse humanisten om aan hun gelatiniseerde of vergriekste naam die van de stam waartoe hun geboortestreek zou hebben behoord toe te voegen. Zoals b.v. Rutger van Venray als de Sycamber

¹ TRITHEMIUS, *Catalogus*, o.c., ed. 1495, fol. 1v-2r, 6v, 74; ed. FREHER, in: *Trithemii opera hist.*, I, o.c., blz. 121, 182. De term „Duitsers" wordt in oneigenlijke zin gebruikt.

² TRITHEMIUS, *Chronicon Sponheimense*, ed. FREHER, II, o.c., blz. 405-406; SILBERNAGEL, o.c., blz. 90; vgl. B. KRUITWAGEN, *Claes vanden Langhe Water over de Onbevleete Ontvangenis*, in: *Het Boek 4* (1915), blz. 129-134. Jan van Oudewater schreef o.a. *Contra Wigandum pro Trithemio liber I*. — FOPPENS heeft Herbens werkje omstr. 1739 misschien nog gezien (hierboven, blz. 78, n. 4).

³ HERBENUS, *Opusculae*, o.c., blz. 42.

en Jan van Oudewater als Joannes Palaeonydorus Bactavus bekend staan, noemt Herben zich Baetadius Traiectensis¹, een vondst die via het Trajectum Baetasiurum van Placentius, Ischyrius en anderen een eeuw in de mode blijft zonder werkelijk ernstig genomen te worden². De term houdt verband met de vermelding door Tacitus van de Baetasiërs in de slag bij de „pons Mosae” in 70 n. Chr., doch Herben heeft haar misschien van de Italiaan Raymundus Marlianus, die in 1494 de stam bij Maastricht lokaliseert³. Ook de titel poeta laureatus past in deze sfeer. Oorspronkelijk vereeuwigde zij slechts een werkelijke bekroning, zoals die van Piccolomini in 1442 en van Celtis, wien in 1487 als eerste Duitser de eer te beurt viel de lauwerkrans, uit de handen van keizer Frederik III, te ontvangen. Doch evenals iedere latinist zich filosoof ging noemen, werd poeta laureatus al spoedig een compliment voor de gemiddelde verzenmaker. Herben heeft er eenmaal, in 1499, van geprofiteerd⁴.

Waarschijnlijk ontmoette Herben in Maastricht, waar de rijksge-dachte door de tradities van het kapittel van Sint Servaas, de banden met de kroningsstad Aken en de handel op Keulen en Frankfort nog een zeer reële inhoud had, welwillende nieuwsgierigheid, toen hij een aantal speciaal voor dit doel uit Sponheim meegebrachte boeken aan kennissen ter lezing gaf. De prior van de Luikse benediktijnerabdij Sint Jakob, Jan van Diest van Beringen, kwam er zozeer van onder de indruk, dat hij van Trithemius een leven van de H.H. Jacobus en Philippus ter voorlezing in de refter poogde los te krijgen en hiertoe Herben, die hij vermoedelijk in het refugiehuis van het klooster in de Papenstraat heeft leren kennen, verzocht om zijn brief met een

¹ Brieven aan Joan. Distenus en Gotfr. Candelarius, carmen elegiacum en ogdoasticon, alle uit 1496. (Vgl. hierna, blz. 126, n. 1; blz. 130-131.

² Zowel in de 1e als in de 2e ed. van de *Homulus* verklaart ISCHYRIUS dat hij het werkje geschreven heeft „Trajecti Betasiurum”. CALVETE DE ESTRELLA, *El felicissimo viaje*, [etc.], Antv. 1552, fol. 331v. lokaliseert de Betasiërs, van horen zeggen, bij Eindhoven; GOD. HENSCHENIUS, *De episcopatu Traiectensi . . . diatriba*, Antv. 1653, plaatst hen bij Halen en Diest. In werkelijkheid woonden zij rechts van de Maas, in de streek rondom Gennep, Goch en Geldern. A. W. BIJVANCK, *Nederland in den Romeinschen tijd*, I, Leiden 1943, blz. 201.

³ CAESAR, *Commentarii aediti ab* HIER. BONONIO TARVISIN *cum tabula* RAYMUNDI MARLIANI, Venetiis 1494. Vgl. POLAIN, I, o.c., nr. 951. Ik dank dit gegeven aan dr. Kruitwagen.

⁴ „Mathei Herbeni poëtae laureati epygramma ad lectores”, in: PETRUS DORLANDUS, *Viola animae per modum dyalogi inter Raymundum Sebundium et Dominicum Seminiverbium*, [Coloniae Agr., Henr. Quentell, 29 mei 1499], fol. 1b. Vgl. POLAIN, II, o.c., nr. 1349.

aanbeveling aan de abt door te sturen¹. Tot de „nostrates doctiores” die voor de „Germaanse” interpretatie van het humanisme gewonnen moesten worden behoorden ongetwijfeld de twee Maastrichtenaren over wier leven ons vrijwel alleen de „Catalogus van beroemde Duitsers” inlicht. De eerste is de kruisheer Matthias Mynnecom, 30 jaar oud, een van Herbens vroegere leerlingen, die in 1517 prior van het klooster zou worden en zich in dit boekenminnend milieu om zijn kennis van de wiskunde en de chronologie de bijnaam „de astro-noom” verwierf. Daarnaast de 28-jarige kanunnik, later deken van het kapittel van O.L. Vrouw, Gerard van Marbays, rechtskundige, wijsgeer en redenaar. Hij had een traktaat over de scholastieke zijnsleer, een „Dialogus de materia prima”, op zijn naam en schijnt een geestdriftig boekenverzamelaar te zijn geweest². In deze jonge geleerden herkent men de meest prominente geestverwanten van Herben, die hier merkwaardigerwijs geen kanunnik van Sint Servaas toe rekent. Dat hij op zijn beurt bij hen in aanzien stond, blijkt bijv. uit het levensbericht van Marbays. Deze heeft nl. in de vorm van een triloog tussen Herbenus, de wonderknaap Andreas en de secretaris van het kapittel van Tongeren Gilles de Holy een jammer genoeg verloren gegane brochure geschreven over de verrassing van deze stad door huurotroepen van Maximiliaan in een decembernacht van 1494, waarin hij de slapende Tongerenaren geducht in de maling neemt³.

HERBENUS ALS MUSICOLOOG

Bij alle propaganda voor Trithemius hield Herben zijn eigen belangen goed in het oog. Niet alleen in Maastricht, waar Thomas Tzamen uit

¹ Brief van Herben aan Joannes Distenius dd. 24 aug. 1496, in: JOH. TRITHEMIUS, *Oratio de duodecim excidiis observantiae regularis*, [Moguntiae, Petr. de Friedberg, na 28 aug. 1496]. fol. 1b. Vgl. POLAIN, IV, o.c., nr. 3817. — Over Jan van Diest: *Monasticon belge*, II, Maredsous 1928, blz. 24, n. 2.

² TRITHEMIUS, *Catalogus*, ed. 1495, fol. 74; ed. FREHER, I, o.c., blz. 182. — De elogia behoren tot de vijf laatste van de „Catalogus”. Voor Mynnecom en de kruisheren vgl. H. P. A. VAN HASSELT, *Geschiedenis van het klooster der Kruisheren te Maastricht*, in: Publications 39 (1903), blz. 23-26. Voor Marbays vgl. J. FRUYTIER, in: Nw. Ned. biogr. wrdb. VII (1927), kol. 836.

³ Vgl. BALAU, *Chron. Ilég.*, I, o.c., blz. 495. — Andreas Canter geb. 1463 te Groningen, om zijn geleerdheid beroemd wonderkind; vgl. G. NAUTA, in: Nw. Ned. biogr. wrdb. I (1911), kol. 557-558. — Over Gilles de Holy vgl.: CH. THYS, *Mémoire sur les écolâtres du chapitre de Tongres*, in: *Métophiles* Hasselt 20 (1883), blz. 90-91.

Aken omstreeks 1490 een nieuwe bloei van de meerstemmige zang inluidde, doch ook bij de humanisten stond de muziek in hoog aanzien. Oden en godsdienstige liederen behoorden tot de normale uitrusting van iedere „filosoof” en velen onder hen maakten zich door theoretische verhandelingen verdienstelijk. Herbens begunstiger Hendrik van Bergen en zijn vrienden Beissel en Rutger van Venray staan als muziekbeoefenaars of -liefhebbers bekend. Zelf wordt hij in de „Catalogus” van Trithemius een zeldzaam onderlegd musicus genoemd, de schrijver van een prachtig opus in vijf boeken *De natura vocis ac ratione musicae*. Herben zal hoog hebben opgegeven over dit traktaat, dat nog slechts gedeeltelijk klaar was, en de abt gaf hem waarschijnlijk een wenk het aan Jan van Dalberg, een groot minnaar van de muziek, bovendien een vrijgeveige maecenas¹, aan te bieden. Terug in Maas-tricht, toog hij aan het werk, doch niet van zins te wachten, totdat de zeven boeken, die hij nu in gedachten had, voltooid waren, zond hij op 26 april 1496 reeds de proloog en de drie eerste boeken van zijn verhandeling over het wezen van de zang en de wonderbare eigenschappen van de stem, *De natura cantus ac miraculis vocis*, aan de bisschop, tezamen met een opdrachtsbrief en de belofte dat hij de overige boeken zou nasturen, zodra hij deze „met een fijnere vijl van slakken en uitslag zal hebben ontdaan”². Vermoedelijk is hij niet zover gekomen want het enige bewaarde handschrift, waarin men op grond van de kalligrafische uitvoering het oorspronkelijke, misschien zelfs het autografische exemplaar mag herkennen, bevat slechts de aan Dalberg aangeboden tekst. Geheel onbekend was zij niet, zij wordt reeds vermeld in de „Bibliotheca Tigurina” (1574)³ en Schellhorn, die de dedicatiebrief in zijn „Amoenitates litterariae” afdruckte, kreeg het manuscript omstreeks 1725 ter inzage⁴. In 1796 bevond zich dit in een particuliere bibliotheek te Ulm, thans berust het in de Bayerische

¹ O.A. MORNEWEG, O.C., blz. 182, 212; L. LENHART, in: Neue Deutsche Biographie, III (1957), blz. 488.

² HERBENUS TRAIECTENSIS, *De natura cantus ac miraculis vocis, eingel. und hrsg. von JOS. SMITS VAN WAESBERGHE*, Köln 1957, blz. 16-17, 21, 78. Vgl. literatuur hierboven, blz. 79, n.7, en H. ALBRECHT, *Humanismus und Musik*, in: Musik in Gesch. und Gegenwart, VI (Kassel 1957), kol. 895-918. Trithemius spreekt in 1495 van „De natura cantus ac ratione vocis” in 5 boeken.

³ FOPPENS, O.C., II, blz. 867 verwijst naar een opgave in de „Bibliotheca Tigurina”. Dit is waarschijnlijk: CONR. GESNER, *Bibliotheca universalis sive catalogus omnium scriptorum locupletissimus*, Tiguri (Zürich) 1574, blz. 492. Ik dank dit gegeven aan dr. Kruitwagen.

⁴ Vgl. hierboven, blz. 79, n. 5.

Staatsbibliotheek te München¹. Het werd in 1957 door prof. Smits van Waesberghe uitgegeven naar wiens tekst en inleiding wij voor de inhoud en de strekking van het traktaat verwijzen.

Dalberg was een man van de grote wereld en hiermee, evenals met zijn ideaal „Duitsland” op dezelfde hoogte als Italië te brengen, houdt Herben in zijn opdracht duidelijk rekening. Nu ook bij ons de letteren tot bloei beginnen te komen „zijt gij verschenen of liever door de hemel gezonden als hun enigste sieraad, aan wie ook de geleerdsten onder de Germanen hun werk als aan een strenge rechter en beschermer, die voor de Italiaanse vorsten in waardigheid noch in wijsheid onderdoet, dienen voor te leggen. En zoals Reuchlin, Wimpheling, Brant, Celtis, Leontorius, Rutger Sycamber – allen odendichters – en zoveel andere Rijnlandse geleerden U als hun patroon erkennen, zo waag ik het mijn onbeduidende studie over de muziek aan Uw scherpzinnig oordeel te onderwerpen. Zie, of het niet een hoekje in Uw prachtige bibliotheek verdient en verwerp het niet omdat het van ver komt, daar zelfs Salomon de geschenken van een vreemdelinge aanvaardde”. Dat het Herben intussen om meer dan een pluim te doen was, blijkt uit zijn voorzichtige suggestie, dat de bisschop de tekst aan het beroemde koor van keurvorst Philips van de Palts ter lezing zal geven, opdat de zangers weten, dat geen kunst van groter nut is voor de eredienst, daar immers hemel en aarde door de muzikale harmonie worden bestierd².

In de proloog somt Herben ruim vijftig namen op van schrijvers over de muziek, vanaf de bijbelse harpser Tubal, Griekse wijsgeren en kerkvaders tot zijn tijdgenoot de Vlaming Johannes Tinctoris (overl. 1511). Niemand van hen heeft echter de stem als zodanig tot onderwerp gekozen, ofschoon de zang hoger staat dan de instrumentale muziek. De inhoud van het eerste boek is zuiver theoretisch, het bevat beschouwingen over het wezen en de eigenschappen van de

¹ BAY. StB München. Cod. lat. mon., 10277 (perk. 56 bldn.) Een fotokopie in SB Maastricht. – Een nader onderzoek naar de bronnen welke Herbenus heeft benut is gewenst. Een fragment van de uitgave door Jos. Smits van Waesberghe is in deze zin bewerkt in een artikel van G. J. M. BARTELINK, *Bronnen van een 15e eeuwse muziektraktaat*, in: *Hermeneus* 40 (1968/69), blz. 72-76.

² Het verzoek van Herben is, indien Dalberg hieraan ook al gevolg gegeven heeft, zonder resultaat gebleven. Van betrekkingen met de keurvorst is niets bekend. Vgl. het uitvoerige werk van G. PIETZSCH, *Quellen und Forschungen zur Geschichte der Musik am kurpfälzischen Hof zu Heidelberg bis 1622*, Wiesbaden 1963.

stem in het algemeen en die van goede en slechte engelen, van mensen en dieren. Het volgende boek behandelt de psychische, aesthetische en lichamelijke uitwerking van de stem en het gezang op de mens; in enkele hoofdstukken neemt de schrijver stelling in de discussie over de vokale muziek van zijn tijd. Het derde boek tenslotte verliest zich in uitweidingen over het verschil tussen de menselijke stem en de door dieren voortgebrachte geluiden. Door zijn ongeduld weten wij niet, welke middelen voor de vorming, het behoud en het herstel van de stem Herben in het vierde t.m. zevende boek op het oog had.

Het muziektraktaat van Herben is zijn omvangrijkste werk en geeft blijk van een grote eruditie op dit gebied, al bewijzen de talrijke citaten uit klassieke en middeleeuwse auteurs niet, dat hij al deze werken gelezen heeft. Het is grotendeels een wijsgerige verhandeling en de spitsvondige definities, onderscheidingen en subdistincties, casuïstische beschouwingen over vragen hoe in de hemel gezongen wordt, hoe men vissen en de levenloze natuur door zijn stemgeluid kan beheersen, tonen wel, dat de schrijver zijn schoolse opleiding niet verleerd had. Toch is zijn werk geenszins zonder belang, daar het zijn mening over de muzikale opvattingen in deze overgangsperiode weergeeft. Herben legt er de nadruk op, dat de meerstemmige zang de tekst niet door flitsende snelheden en gekunsteldheid mag verstikken, doch de betekenis en de gevoelswaarde van de woorden tot hun recht moet laten komen. Hij bewondert de volkszang die hij in Italië had leren kennen en toont een uitgesproken voorkeur voor meer homofone composities. „Is het soms nodig dat een goede musicus ook redenaar is? Dat meen ik inderdaad! Want als wij aan de grammatica een ander leervak terzijde denken te moeten stellen, is dit in de eerste plaats de rhetorica”¹. Evenals bijv. zijn vriend Rutger van Venray, is Herben voor wat de kerkmuziek betreft een aanhanger van de behoudende richting.

Herben verdedigt hier een typische opvatting van de humanisten, die met hun eerbied voor het gesproken woord tot declamatie op grond van het woordaccent neigden en zich daarom verzetten tegen een meerstemmigheid die uitsluitend met zuiver muzikale waarden rekening hield. Hun odencomposities gaan uit van de maat der neo-

¹ HERBENUS, *De natura cantus*, o.c., blz. 42, ook inleiding en boek III, hfdst. 9.

latijnse verzen en vormden hierdoor een krachtige impuls tot een beheerst, meer eenstemmig karakter van de polyfone zang. Deze meningen en zijn wijsgerige beschouwingen – eveneens een kenmerk van de humanistische muziektheorie – brengt de schrijver in een prettige, zij het enigszins omstandige verteltrant, die hem een compliment van de bisschop voor zijn Latijnse taalvaardigheid bezorgde¹.

GAST IN DE SPONHEIMER HUMANISTENKRING

Verzond Herben het onvoltooide manuscript als introductie op een aanstaande kennismaking met de bisschop? Reeds in juli 1496 is hij op pad en ontmoeten wij hem als pelgrim bij de heiligdomsvaart te Aken, de eerste sedert de vrede van 1492 en de drukste die de stad ooit had beleefd. Hier verneemt hij van de prior der carmeliëten Godfried Candelarius, dat in Mainz een werk van diens medebroeder Jan van Oudewater, ook de Aqua Veteri of Palaeonydorus, over het roemrijke verleden van de orde voor de druk gereed ligt. Nu het mode was geworden zijn afkomst zo ver mogelijk terug te voeren, meenden de carmeliëten niet te mogen achterblijven, te meer daar zij zich op de stichting door niemand minder dan de profeet Elias konden beroepen. Dat de verdediging van deze dubieuze overlevering op naijver en verzet zou stuiten stond intussen wel vast en de aanbeveling van een vriend van de grote Trithemius was derhalve niet te versmaden. Herben reisde ervoor naar Mainz, waar hij het *Liber trimertestus de principio et processu ordinis carmelitici* met een *Inscriptio* van acht versregels versierde en bovendien in de inleiding een aanbeveling in de vorm van een brief aan de Akense prior: *Epistola magistri Mathei Herbeni Betasii Traiectensis in subiectum opus, ad religiosum patrem sacre theologie lectorem fratrem Godfridum Candelarii*, deed opnemen, een rhetorisch epistel, dat de schrijver en zijn „enorm werk” veel meer eer bewijst dan deze onkritische verheerlijking van de carmeliëtenorde verdient. Tegenover Jan van Oudewater, die twintig jaar voor zijn boek heeft gezwoegd, schieten zelfs Herodotos, Demosthenes en Livius te kort! Palaeonydorus zal voor deze verdediging van de Moeder

¹ Vgl. ALBRECHT, o.c. Rutger van Venray zegt van Dalberg „quod ipsum [Herbenum] vere latine scribentem dixit”; SMITS VAN WAESBERGHE, *De muziekcultuur*, o.c., blz. 482, n. 53.

Gods in de hemel ruimschoots beloond worden! Of Herben werkelijk aan de oud-testamentische oorsprong van de Mariale orde geloofde, is intussen een andere vraag. Zijn argument, dat een zo grote geleerde, die hij zijn vriend mag noemen, niet op fabeltjes zou afgaan, klinkt meer vleierend dan overtuigend¹.

Dan gaat Herben weer naar Sponheim, waar zijn gastheer op dat moment de laatste hand legt aan de uitgave van zijn *Oratio de duodecim excidiis regularis observantie*, een preek over de oorzaken van het verval van het kloosterleven, die bestemd was voor de kapittelvergadering van de Bursfelder congregatie, doch ook aan de geletterde buitenwacht niet mocht onthouden worden. Onder het motto „Grijp de vossen zolang zij nog klein zijn” wijst de abt twaalf oorzaken aan en het tekent hem, dat hij hiertoe in de eerste plaats onwetendheid, geestelijke luiheid en onvoldoende kennis van de H. Schrift rekent. Daarom ook veroordeelt Dionysios de (Pseudo-) Areopagiet in zijn „De mystica theologia”² de openbaring der geheime wetenschap van de contemplatie Gods aan ruw besnaarde lieden. En evenals het vorig jaar mag Herben er een gedicht voor schrijven, ditmaal een *Carmen elegiacum in orationem domini Joannis Trithemii* in 15 distycha, dat de vroomheid van de voorouders verheerlijkt en de boosheid van hun nageslacht betreurt. Ook een brief van Herben aan Jan van Diest, *Viro domino Joanni Distenio priori S. Jacobi leodiensi*, gedateerd 24 augustus 1496 vond een plaats in de uitgave. Alleen door dit schrijven kennen wij zijn tweede verblijf te Sponheim en tevens vernemen wij, dat Herben het verzoek van de prior had laten slingeren, doch dat hij voor zijn vertrek nog bij de abt op een leven van St. Jacob zal aandringen. Intussen zal hij de prior reeds een exemplaar van de preek van Trithemius bezorgen. In ruil vraagt hij hem slechts een aanbeveling bij de abt van zijn klooster te Luik³.

Van zijn bezoek aan Sponheim maakte Herben gebruik om Trithe-

¹ JOH. PALAEONYDORUS, *Liber trimerestus*, o.c., Mainz, Petr. de Friedberg, 1497, fol. IV, 3r; vgl. ook de brieven van JOH. DAMIUS en RUTGER VAN VENRAY, fol. 3v-4r; POLAIN, III, o.c., nr. 2961. Over Candelarius: TRITHEMIUS, *Catalogus*, ed. 1495, o.c., fol. 72. Over Jan van Oude-water, o.a. SWEERTIUS, o.c., blz. 388-389.

² Mystisch-wijsgerig traktaat van ca. 500 na Chr., ten onrechte toegeschreven aan Dionysios de Areopagiet, dat neoplatonisme en christendom trachtte te verenigen en grote invloed had op het denken in de middeleeuwen.

³ Vgl. hierboven, blz. 126, n. 1.

mius een korte biografie van de H. Servatius voor de tweede druk van zijn *Liber de scriptoribus ecclesiasticis* in het oor te fluisteren¹. Wat hij er verder deed en hoe lang hij er bleef is onbekend. Misschien heeft hij het jaarlijks filosofenfeest ter herinnering aan Plato op 7 november in Heidelberg meegemaakt en bij deze gelegenheid Jan van Dalberg ontmoet². Uit de correspondentie van Trithemius blijkt, dat Herben geheel in de Sponheimer kring was opgenomen, doch slechts van vier personen staat min of meer vast, dat hij hen persoonlijk leerde kennen: Jakob Wimpheling, toen hoogleraar te Heidelberg; Jakob Keymolen of Kymolanus, theoloog en dichter in het carmeliëtenklooster te Gent; Sebastiaan Brant, schrijver van het befaamde satirische volksboek „Das Narrenschiff”, en Rutger „Sycamber” uit Venray, die in de scholen van Roermond en Deventer was gevormd en in 1494 intrad bij de augustijner koorheren³. Deze laatste is een typische rusteloze humanistenfiguur die, zoals Trithemius mild spottend opmerkt, op zijn manier filosofeerde en 136 werkjes, waaronder een „Carmen heroicum” voor Jan van Dalberg, een „Opus metricum” over de H. Maagd en een aan zijn consycamber Thomas van Stralen opgedragen dialoog over de zangkunst, op zijn naam heeft. Rutger was een van de intiemste vrienden van de abt en ook Herben zeer genegen. Over hem schrijft hij omstreeks 1500 in zijn autobiografie: „Ja, ik ontmoette [te Sponheim] ook de geleerde Mattheus Herbenus, die inderdaad met de beste eigenschappen is toegerust, die uitmunt door geleerdheid, een knap uiterlijk heeft en in alles voortreffelijk is. Wij spraken schertsend over de werkjes die ik toen onder handen had en werkelijk, hij was een hartelijke mens en een groot musicus, over wie onze leider, de bisschop van Worms, buitengewone dingen vertelde.” Het muziektraktaat van Herben, „deze onvergelykelijke musicus en alleraangenaamste schrijver”, behoort dan ook tot de bronnen van Rutgers *Dialogus de recta, congrua devotaque cantione*⁴.

¹ De H. Servatius komt eerst voor in de uitgave van 1497, fol. 168.

² MORNEWEG, *Joh. von Dalberg*, o.c., blz. 208 vlg.

³ O.a. TRITHEMIUS, *Epistolarum . . . libri*, o.c., II, blz. 298-301, 315-317; CELTIS, *Briefwechsel*, o.c., blz. 129, n. 1; H. HÜSCHEN, *Rutgerus de Venray*, in: *Musik in Gesch. und Gegenwart XI* (Kassel 1963), kol. 1194-1195.

⁴ HÜSCHEN, *Rutgerus Sycamber de Venray und sein Musiktraktat*, o.c.; citaat ontleend aan SMITS VAN WAESBERGHE, *De muziekcultuur*, o.c., blz. 482, n. 53; HÜSCHEN, *Rutgerus de Venray*, o.c.

Na diverse vroegere vermaningen schreef Trithemius in 1507 aan Rutger, dat het, nu hij de vijftig was gepasseerd, hoog tijd werd om de ijdele schrijverij en het verzenmaken achterwege te laten en zijn pen voortaan geheel in dienst van het geestelijke en de stichting van anderen te stellen. Ook Kymolanus kreeg te horen, dat in de Kerk het woord Gods en niet de filosofie moest worden geleerd¹. Wij weten niet of Herben een dergelijke afstraffing moest incasseren of nodig had. Doch het valt op, dat na zijn tweede verblijf te Sponheim, in 1496, de meest aktieve periode van zijn leven voorbij schijnt te zijn. Het overtrokken epitheton Baethasius verdwijnt voorgoed, eveneens de verzonnen gelegenheidstitel van magister, en uit de volgende tien jaren kennen wij van hem slechts een epigram en, van naam, een traktaat *de crucibus*, waardoor Herben zijn steentje bijdroeg tot de verklaring van een natuurverschijnsel dat in 1501 in onze streken angst en ontsteltenis teweegbracht. Plotseling verschenen rode vlekken in de vorm van kruisen op de kleding van mannen en vrouwen, zelfs op het goed in de linnenkasten. Thans zoekt men de oorzaak in de werking van bacillen of algen, doch omstreeks 1500 dacht men daar natuurlijk anders over. In Maastricht bijv. beschouwde men het verschijnsel als een straf van de hemel voor het verzuim van de christenvorsten hun geschillen bij te leggen en zich verenigd tegen de Turken te keren, een onverwacht spoor misschien van de invloed der „*Historia Nigropontis*”². Naast Trithemius, de beroemde predikant Libertus, bisschop van Beyrouth en wijbisschop van Luik, de Keulse hoogleraar Gerard van Harderwijk en zovele anderen heeft ook „Herbenus, een man achtenswaardig door geloof en kennis, een doorwrochte verhandeling over de kruisenregen samengesteld”, zoals wij uit de kroniek van Sponheim vernemen. De inhoud van het werkje is onbekend, tenzij de beschrijving van Placentius en de brief van bisschop Jan van Horn aan Maximiliaan over het verschijnsel (18 mei 1501) er iets mee te maken hebben³.

¹ TRITHEMIUS, *Epistolarum . . . libri*, II, o.c., blz. 291-294 (1507), vgl. blz. 223-226 (1506); I, blz. 60-62 (1505).

² [TRECPOEL], *Chronijk*, o.c., blz. 98-100.

³ TRITHEMIUS, *Chronicon Sponheimense ed.* FREHER, in: *Trithemii opera hist.*, II, o.c., blz. 414. Het bericht is een interpolatie van de vervolg van de kroniek (1502-1506). Vgl. ook B.

Het *Epigramma ad lectores*, waardoor Herben twee jaren voor het optreden van de kruisenregen het stilzwijgen verbroken had, valt minder op door de onbeduidende tekst dan door het erin aanbevolen werk, nl. de *Viola anime per modum dyalogi inter Raymundum Sebundium et Dominicum Seminiverbium de hominis natura propter quam omnia facta sunt, tractans ad cognoscendum se, Deum et hominem* van Petrus Dorlandus, een bewerking in dialoogvorm van de „Theologia naturalis” van de katalaanse filosoof en theoloog Raymond van Sabunde (overl. 1435), een mystisch-ascetische verhandeling bovendien, die wel zeer weinig gemeen heeft met de heldenzangen en strijdschriften van de gezellen van Sponheim¹. Het is een pikante bijzonderheid, dat Herben dus ook met de vicaris der kartuize te Zelem bij Diest, de bekende Pieter Dorlant, aan wie de moraliteit „Den spiegel der salicheyt van Elckerlijc” wordt toegeschreven, in contact heeft gestaan. Waarschijnlijk heeft hij deze leren kennen door de prior van St. Jakob te Luik, Jan van Diest². De relatie met een teruggetrokken, verstorven kartuizer en met de prior van een abdij, die onder de benediktijnerkloosters als een model van observantie gold, doet vermoeden, dat Herben zich in het luidruchtige milieu van de Rijnlandse humanistenbroederschap toch niet geheel op zijn plaats voelde en dat hij meer tot een ernstig en godsdienstig leven neigde. Met name kan men denken aan de invloed van de Nederlands-Keulse karthuizerkring, waarvan het klooster van de H. Bruno in de eerste helft van de 16e eeuw het begeesterde en begeesterende middelpunt is geweest³. De Keulse drukken van de „Dyasynthetica” kunnen indicaties in deze richting zijn. Alles wijst er intussen op, dat bij deze ontwikkeling

KRUITWAGEN, in: Nwe Rotterd. Crt., 1-II-1918; JOH. DE LOS, in: DE RAM, *Documents*, o.c., blz. 116; JOANNES PLACENTIVS, *Catalogus omnium antistitum Tungarorum, Traiectensium ac Leodiorum, etc.* Antverpiae, Guil. Vorsterman, 1529], blz. 200-203 (mod. pagin.); LIBERTUS, *Collectio de crucibus quae hoc tempore apparuerunt*, Antv. 1501; GER. VAN HARDERWIJK, *Materia de crucibus*, Coloniae Agr. 1508.

¹ Vgl. hierboven, blz. 125 n. 4. Ook Mynnecom bewerkte de „Theologia naturalis”.

² *Monastican belge*, II, o.c., blz. 24, n. 2.

³ ST. AXTERS, *Gesch. van de vroomheid in de Nederlanden*, III, Antwerpen 1956, blz. 268; vgl. blz. 222 vlg.; H. J. J. SCHOLTENS, *De litteraire nalatenschap van de kartuizers in de Nederlanden*, in: *Ons geestelijk erf*, 1951, blz. 50. — Meer in het algemeen: J. GREVEN, *Die Kölner Kartause und die Anfänge der katholischen Reform in Deutschland*, Münster 1935.

ook de gewichtige en enigszins hautaine vroomheid van Trithemius een rol heeft gespeeld.

In 1497 blijkt Herben lid te zijn van de oude broederschap der kapelanen van Sint Servaas, een gebeds- tevens belangengemeenschap van de lagere geestelijkheid van het kapittel, die sinds 1481 haar vergaderingen hield in de zg. Koningskapel van de kerk. In hetzelfde jaar treedt hij op als evangeliarius, voorlezer van het evangelie bij plechtige diensten, zodat hij toen reeds diaken moet zijn geweest¹. En wanneer hij in 1503 voor de derde en laatste maal naar Sponheim gaat, is het om zich door Trithemius „gedurende niet weinig dagen” in het Grieks te laten onderrichten en aldus het ideaal te bereiken dat slechts voor de elite onder de humanisten was weggelegd: alle klassieke wijsgeren en de kerkvaders in hun eigen taal te kunnen lezen. Of hij ooit „totus graecus” geworden is, zoals de abt, Jan van Dalberg en Konrad Celtis, staat te bezien; Trithemius achtte het in ieder geval raadzaam om in zijn brief aan Herben van 16 augustus 1507 aan Griekse citaten uit Homeros, Menander en Pittakos een Latijnse vertaling toe te voegen. Bij zijn vertrek gaf de abt hem als oefenstof zijn exemplaar van de „Mystica Theologia” van Pseudo-Dionysios mee. Herben vond dit Griekse handboek der mystiek dermate moeilijk of boeiend, dat Trithemius hem in een brief van 24 juni 1505 moest manen het werk terug te zenden². Dit schrijven verschaft ons een belangrijker gegeven, nl. dat Herben zich intussen, dus omstreeks 1504, „na herhaalde aarzelingen” priester heeft laten wijden. Verheugd wenst de abt zijn vriend geluk met deze beslissende stap; zijn brief is een lofzang op de verhevenheid van het priesterschap en een doorlopende vermaning om zich deze eer waardig te tonen en de drie kardinale ondeugden, hebzucht, hoogmoed en wellust, meester te blijven. Over de geestelijkheid van zijn tijd is het oordeel weinig vleiend: „Er zijn veel priesters, doch priester zijn weinigen; velen immers zijn het in naam en slechts zeer weinigen metterdaad”.

Met dit epistel zond Trithemius aan Herben een afschrift van zijn brief aan Beissel van 8 juli 1505, waarin hij de Akense raadsheer van

¹ RALM. Arch. kap. St. Servaas: *Apotheca Servatiana*, litt. C-G, fol. 448 vlg.; DOPPLER, *Nécrologe*, o.c., blz. 142, n. 1; FLAMENT, *Lim. portretten*, o.c., nr. 3, blz. 5.

² Brieven aan Herben in: TRITHEMIUS, *Epistolarum . . . libri*, I, o.c., blz. 32-35 (24-VI-1505), II, blz. 298-301 (16-VIII-1507). Vlg. ook *Chron. Sponh.*, o.c., blz. 414.

zijn lotgevalen in kennis stelde. En deze waren weinig verkwikkend. De arkadische bijeenkomsten van de Rijnlandse sodaliteit te Sponheim behoorden tot het verleden, de abt had harde slagen te verduren gehad. De tegenzin van zijn monniken tegen het geleerde gastenbedrijf, waarbij zij als ongeletterde „Dunkelmänner” fungeerden, leidde tot voortdurende spanningen en intriges, die Trithemius noopten in december 1505 de abdij te verlaten. De abt, wien het niet aan vroomheid, doch aan takt ontbrak, was te veel kloosterling om op de uitnodiging van Beissel bij hem te komen wonen in te gaan. Nadat hij een tijd lang te Berlijn de gastvrijheid van markgraaf Joachim van Brandenburg genoten had, moest hij zich in 1506 met de abdij van St. Jakob in Würzburg tevreden stellen. Verouderd en gedesillusioneerd – „de jaren gaan als een schaduw voorbij” – doet hij vanuit het afgelegen Herbipolis min of meer krampachtige pogingen om de oude banden vast te houden of te vernieuwen. Rutger van Venray ontvangt brief na brief, ook Beissel, Kymolanus en Herben worden niet vergeten. Deze vier humanisten, verschillend door loopbaan en karakter, treden aan het licht als een speciale vriendenkring van Trithemius en het is opvallend met hoeveel sympathie deze over Herben spreekt. Op 12 augustus 1507 schrijft hij aan Rutger: „Groet, zo vaak zich de gelegenheid voordoet, onze gemeenschappelijke vriend en onkreukbare medefilosooft Herbenus, die de vriendschap van alle rechtschapen mannen verdient, daar hij uitmunt niet alleen door een heilige levenswandel, doch ook door wetenschappelijke eruditie”. En het oordeel in zijn brief aan Herben zelf, vier dagen later, is niet minder treffend: „Door de grote afstand kan ik je slechts zelden schrijven, doch in de geest zijn wij niet gescheiden, ofschoon ik lichamelijk ver ben van jou, die ik in Christus liefde steeds bemind en tot mijn beste vrienden gerekend heb. In de geest ben je steeds bij mij, daar ik je met de banden van broederlijke liefde omsloten houd”. Bij humanisten weet men nooit goed was pose en wat gemeend is, doch Trithemius was met lof voor de persoon van zijn „medefilosofen” nogal karig en de toon van een in zijn correspondentie slechts zelden voorkomende uitlating als deze laat niet toe aan een gebruikelijke beleefdheidsfrase te denken¹.

¹ Vgl. TRITHEMIUS, *Epistolarum . . . libri*, II, o.c., i.b. blz. 217-343 (eind 1506-1507). Brief aan Beissel, I, o.c., blz. 29 vlg. (8-VII-1505); aan Rutger, II, o.c., blz. 292-294 (12-VIII-1507).

Of de abt op zijn brief nog antwoord kreeg is onbekend, doch daar Herben in 1507 twee jaar niets van zich had laten horen¹, kan het zeer wel een afscheidsgroet zijn geweest. Toen Trithemius door zijn vertrek naar het verre, barre Brandenburg onbereikbaar geworden was, achtte Herben het vermoedelijk raadzaam meer aandacht aan zijn relaties dicht bij huis te besteden. Het eerste levensteken na zijn priesterwijding heeft weer alle kenmerken van de poging een maecenas aan zich te binden; de bedoeling om te Luik een vaste positie te verwerven en in de herrezen bisschopstad zijn vleugels breder uit te slaan is geenszins uitgesloten. Ditmaal was de uitverkorene Lambert van Oupeye, kanunnik van St. Servaas, die in augustus 1506 kanselier, bovendien vicaris-generaal, en daardoor na Erard van der Mark de machtigste man in het prinsbisdom werd. Lambert had in Rome gestudeerd en behoorde als „commensalis” tot de pauselijke hofhouding. Hij kende de Italiaanse humanisten dus van nabij en bezat tevens de invloed en het geld om hun discipelen naar behoren te belonen².

Herben stond reeds in dienst van Lambert van Oupeye, toen hij, waarschijnlijk aanstonds na diens verheffing tot kanselier, de tijd gekomen achtte om de fortuin van zijn „voornaamste heer” te volgen. En wederom koos hij het heldendicht van Angelus van Viterbo – een onverwoestbare jeugdliefde – als diploma van zijn kennis en zijn bedrevenheid in het Latijn. Een door de Kon. Bibl. te Brussel in 1888 uit de collectie van sir Thomas Philipps te Cheltenham aangekocht handschrift is vermoedelijk het door Herben aangeboden exemplaar. Evenals het ms. van de Stadsbibliotheek te Kamerijk bevat het zijn „Argumenta” op de boeken van het epos, doch bovendien inhoudsopgaven in versvorm op hetzelfde werk – uitvoeriger en meer dichterlijk gesteld – van Pascal de Bierset, monnik van de beroemde benediktijnerabdij van St. Laurent te Luik, poëet, schilder en correspondent van Erasmus. Ofschoon het verband niet geheel duidelijk is, mogen wij hieruit afleiden, dat Herben zijn Luikse relaties niet verwaarloosd heeft en dat ook deze boeiende figuur uit de renaissance van het prinsbisdom tot zijn kennissenkring behoorde. Zoals gebruike-

¹ Vgl. hierboven (16-VIII-1507).

² DOPPLER, *Lijst der kanunniken*, o.c., in: *Publications* 75 (1939), blz. 142, 151; HARSIN, *Etudes critiques* . . ., II: *Le règne d'Erard de la March*, Liège 1955, blz. 129-130.

lijk sloot hij bij het epos een opdrachtsbrief in: *Ad venerabilem virum dominum Lambertum Opey, canonicum et cancellarium leodiensem in historiam Eburonicam prologus*, waarvan de titel aanstonds aan de ideologie van Trithemius en zijn gezellen denken doet. De inhoud komt met de verwachtingen overeen: de brief is de oude dedicatie aan Hendrik van Bergen, volgens de omstandigheden en in „Germaanse” zin bijgewerkt. „Er bestaat wel geen enkele natie die niet gehoord heeft van de verwoesting van de stad Luik, vermaard in geheel Belgisch Gallië, en van het leed dat hertog Karel van Bourgondië over het krijgshaftige volk der Eburonen, eens – ook ten tijde van Caesar – de schrik van het Romeinse Rijk, heeft gebracht. Zelfs de Britten, die wij thans Engelsen noemen, waren erbij betrokken”. Zo worden de Romeinen van Caesar, in „De Trajecto Instaurato” de geroemde stichter van Maastricht, hier in bedekte termen als vreemde bezetters voorgesteld! Dan volgt het reeds bekende relaas van de omzwervingen van Onufrius, van het ontstaan van het epos en het terugvinden van het manuscript, waarna Herben besluit met de wens, dat God aan deze beroemde stad van het Belgische volk, die haar oude luister bijna herwonnen heeft, onder het bestuur van Erard van der Mark een blijvende vrede moge toestaan.

Erg origineel is dit alles niet, doch nieuw is een gedicht naar aanleiding van de verwoesting van Luik in 1468, dat Herben blijkens het opschrift *Carmen consolatorium Matthei Herbeni presbyteri adversus memorabilem totius Gallie Belgice famose urbis leodiensis . . . afflictionem . . . Lamberto Opey cancellario leodiensi d[omino] suo precipuo decantatum* mischien persoonlijk heeft voorgedragen. Het is een troostzang in 27 distycha, bedoeld als pleister op de opengehaalde wonde, met als leidend motief de vergankelijkheid van al het aardse, een graag gebezigd klassiek thema dat Herben blijkbaar sterk heeft aangesproken. Niets is eeuwig onder de zon; Babylon, het rijk der Perzen, zelfs Alexander de Grote zijn tenondergegaan en over Rome verhalen nog slechts de ingestorte muren en de ruïnes van het Kapitoel. Immers „alles vernielt de grillige tijd, met alles drijft zij haar spel, koningen verhief zij en staten richtte zij ten gronde”¹.

¹ De brief en het gedicht uitgeg. door: EUG. BACHA, *Deux écrits de Matthieu Herbenus sur la destruction de Liège par Charles-le-Téméraire*, in: Bull. Comm. roy. d'Hist. 76 (1907), blz. 385-390. Vgl. verder hierboven blz. 91, n. 1, en blz. 118, n. 1.

In iedere humanist van de renaissance schuilt een dichter, de neolatijnse poëzie is het geëigende middel om zich voor de moderne richting uit te spreken en in de kring der „filosofen” te worden opgenomen. Zij was ook een voordelige tijdsbesteding, zowel voor het kweken van relaties als door de kans op een honorarium. Voor een simpele lofspraak in zes distycha telde de Venetiaanse senaat eens 600 dukaten neer¹. Het epos spande natuurlijk de kroon, daarnaast maakte men allerlei vakken en beroepen door didactische hexameters toegankelijk, doch ver in de meerderheid zijn door geldzucht en ijdelheid ingegeven gelegenheidsverzen. In Italië, waar de stem van de antieke Muze doorklonk, bereiken deze gedichten niet zelden het plan van echte bezielde poëzie, daarbuiten leidt de strenge gebondenheid aan de metriek van het Latijn meestal tot gekunsteld, hoogstens middelmatig woordenspel. Ook van Herbens kwaliteiten als poëet moet men zich niet veel voorstellen. Zijn troostzang voor Lambert van Oupeye is nog het meest geslaagd. Het gevoel komt er niet aan te pas, doch hij hanteert hier op knappe wijze de Latijnse taaltechniek in maat en rijm, gedrongen zegswijzen en het spel der tegenstellingen. Doch zijn overige gedichten zijn niet veel meer dan zouteloze vermaningen, deinend op de maat der hexameters, slordig uitgevoerd routinewerk, dat met het puntige epigram en de gevoelige elegie slechts de naam gemeen heeft. Toch schijnt Herben juist aan vers en rijm zijn hart te hebben verpand. Nog omstreeks 1530, toen hij dus bijna tachtig was, wordt hij door de juist uit Maastricht vertrokken dominicaan Johannes Placentius (ca. 1500-ca. 1550) „poeta noster”, onze dichter, genoemd. Placentius wist waar hij over sprak, hij schreef zelf een „Pugna Porcorum”, een allegorisch epos over de oorlog tussen de vette en magere varkens in 248 hexameters die alle met een p beginnen, een taalkundige goocheltoer die door zijn tijdgenoten zeer gewaardeerd werd².

¹ J. BURCKHARDT, *Die Kultur der Renaissance in Italien, durchges. von W. GOETZ*, Leipzig 1928, blz. 245, vgl. blz. 234-235.

² PLACENTIUS, *Catalogus*, o.c., blz. 26-27; IDEM, *Pugna porcorum*, Antverpiae, Symon Cock, 1530. Vgl. ook: A. DELESCLOSE, in: *Biogr. nat. Belg.* XVII (1903), kol. 695-697; PURAYE, *Renaissance*, o.c., blz. 25 vlg.; J. F. VANDERHEYDEN, *Een dodendansspel van Eusebius Candidus (J. Placentius?)*, in: *Versl. Meded. kon. VI. Ac. Taal- en Lett.*, 1958, blz. 60-67. In 1534 blijkt Placentius na zijn verblijf te Antwerpen weer in Maastricht terug te zijn. Ogdoasticha van zijn hand, die in de *Hortulus Anime* (Antwerpen 1533) en de *Homulus* (Keulen 1536) van CHRISTIAAN

Niemand wordt graag aan zijn ongeluk herinnerd en het is de vraag of Herbens troostzang met aan het slot de minzame vermaning tot geduld aan de Luikenaren in goede aarde gevallen is, ook al beroept hij zich op Jeremias en Flavius Josephus. Of Lambert van Oupeye hem een plaats in de kanselarij heeft ingeruimd blijft in het duister, zoals in het algemeen de manier waarop Herben aan de kost gekomen is. Zoals reeds opgemerkt was zijn erfdeel niet bijzonder groot, doch desondanks blijkt uit zijn testament, dat hij in 1538 niet geheel onbemiddeld was. Hij bezat een eigen huis aan de Bouillonstraat en beschikte over voldoende gelden om vrij aanzienlijke bedragen, o.a. aan de broederschap van kapelannen 20 gld. eenmaal en 20 goudgld. jaarlijks, voor zijn jaargetijde te legateren¹. De hand- en spandiensten aan zijn begunstigers, wellicht veel talrijker dan bekend, zullen hem ongetwijfeld een en ander hebben opgebracht, doch men mag eveneens denken aan een vaste betrekking als schrijver of secretaris. Het was nl. gebruikelijk, dat de klerken en kapelannen van het kapittel als socii domestici bij een der kanunniken in dienst traden, waarvoor zij dan kost en inwoning, bovendien recht op de koorgelden kregen². De uitdrukking „mijn voornaamste heer” in het troostlied voor Lambert van Oupeye, die vanaf 1498 kanunnik van St. Servaas was, is een duidelijke wenk in deze richting. Ook een andere kanunnik, dr. med. Nic. Beissel, menen wij als begunstiger of werkgever van Herben te mogen herkennen. Deze was verwant aan Judocus Beissel te Aken, hij is tevens een van de weinige heren van St. Servaas die men in deze tijd onder de supporters van de nieuwe richting kan rangschikken. In 1497 schonk hij aan de kruisheren te Maastricht een waarschijnlijk uit Italië meegebracht exemplaar van de „Expositio librorum naturalium Aristotelis” door Paulus Venetus (Venetiis 1476)³, in 1505 had hij terugkerend van een Italiaanse reis te Neuss een ontmoeting met

ISCHYRIUS zijn opgenomen, tonen aan, dat de in 1532 ontslagen oud-rector van de Latijnse stadsschool te Maastricht tot zijn kennissenkring behoorde.

¹ *Testamentum*, o.c., passim.

² Vgl. reglement voor de clerici chorales van 8 mei 1344, in: M. WILLEMSSEN, *Inventaire chronol. des chartes et documents de . . . St. Servais*, Publications 3 (1866), blz. 417-419.

³ In SB. Maastricht; op schutblad: „Volumen istud insigne donavit . . . Nicolaus Beysselius . . . fratribus cruciferis . . . quo fidelius ad Dominum pro sempiterna ipsius incolumitate preces effundere dignentur, anno Dom. Christi 1497”. Vgl. FLAMENT, *Catalogus*, I, o.c., blz. 26.

Trithemius¹ en de verbouwing, in 1526, van zijn buitengoed „de Torentjes” te Sint Pieter in renaissancestijl „door de beoefenaar van de apollinische kunst Nicolaus Byessel voor zijn vrienden”, zoals nog steeds een inscriptie in sierlijke gothische letters getuigt², past geheel in de verfijnde sfeer waarin, naar Italiaans voorbeeld, gefortuneerde humanisten hun gasten ver van het gewoel van het profanum vulgus plachten te ontvangen. Het rektorat van het altaar van het H. Kruis leverde een beneficium op, terwijl ook aan andere functies in dienst van het kapittel, bijv. die van evangeliarius, bepaalde inkomsten verbonden waren³. Tenslotte bevat zijn testament de eigenaardige bepaling, dat hij zijn missaal en de andere „ornamenta” die hij voor dit altaar „gemaakt heeft” aan de bedienaars ervan legateert⁴. Dit zou erop kunnen wijzen, dat Herben als kopiist, wellicht zelfs als verluchter van handschriften werkzaam is geweest. Het overgeleverde manuscript van zijn muziektraktaat is inderdaad een geslaagd voorbeeld van kalligrafie.

GESCHIEDSCHRIJVER VAN DE KAPITTELHEREN

Na 1507 duurt het dertien jaar, voordat men Herben wederom ontmoet, thans als schrijver van een aantal historische werkjes, die wij elders als vervolgotraktaatjes op „De Trajecto Instaurato” aanduiden. Zij werden door De Ram, nog gebrekiger dan „Hersteld Maastricht”, uitgegeven onder het hoofd *Quae nova opera facta in ecclesia servatiana usque ad annum 1520*, hetgeen eigenlijk slechts op de eerste verhandeling slaat⁵. De titel in de „Libri Variorum”, ruimer en beter passend bij de inhoud, luidt: *Sermonicatio Matthei Herben ad dominum decanum et capitulum servatianum quoad nova opera et gesta in aevo suo, reliquias et supplicationes, etc., usque ad annum 1520*. Het opschrift, waarvan de

¹ TRITHEMIUS, *Epistolarum* . . . libri, II, o.c., blz. 269-271 (4-III-1507).

² „Beauvors; me ponit amicus artis apolinee cultor Nicolaus Beijssel a° XV° XXVI”. „Artis apolinee” moet grammaticaal bij „cultor” getrokken worden. Apollo was de god van de muziek en de dichtkunst, ook van de geneeskunde. J. PHILIPPENS, *De „Torentjes” te St. Pieter*, in: *Maasgouw* 1927, blz. 51-54; E. VAN NISSEN TOT SEVENAER, *Maastrichtse grafsteenen*, [Nic. Beijssel], in *Publications* 71 (1935), blz. 236; *Monumenten* . . . Maastricht, o.c., V, blz. 767.

³ In de 18e eeuw ontvingen de epistolarius en de evangeliarius ieder 100 gld. per jaar.; vgl. RALM. [ANDREAS BRANDT], *Variorum volumina* (ook: *Libri variorum*), II, o.c., fol. 264^v.

⁴ *Testamentum*, o.c., fol. 298^v.

⁵ HERBENUS, *Opusculum*, o.c., blz. 23-44.

oorspronkelijkheid niet vaststaat, dekt een aantal geschriftjes, die men in de bewaarde handschriften onder verschillende titels vermeld vindt, doch naar de inhoud als volgt kunnen worden onderscheiden. Het eerste werkje behandelt na de traditionele geschiedenis van het ontstaan van de kerk de „nova opera”, de uitbreiding en verfraaiingen van de Sint Servaas in zijn tijd: de gewelfbouw, de kruisgangen, de altaren en de grote klok. Daarna komen achtereenvolgens een vrij duistere beschouwing over de oorspronkelijke plaats van het graf van de heilige in de crypte, een opsomming van de voornaamste relieken, verhandelingen over de aanleiding tot de ommegangen met de noodkist in 1409, 1475, 1488 en 1509 met, ingelast, een gedetailleerde beschrijving van de samenstelling en de route van de stoet, en een relaas van het geschil met de kanunniken van O.L. Vrouw over het meegaan in de processie en de reliekentoning tijdens de heilighdomsvaart. Hiermee eindigt de eigenlijke reeks, doch in een soort aanhangsel geeft Herben nog enige gedachten en feiten naar aanleiding van het bezoek van Karel V aan Maastricht en zijn kroning te Aken in oktober 1520. Over de handschriftelijke overlevering van de traktaatjes, hun benutting als bron, hun betekenis en de gedrukte uitgave geldt wat ten aanzien van „De Trajecto Instaurato” reeds werd opgemerkt.

Aan het einde van zijn hoofdstuk over het geschil tussen de kapittels besluit Herben met de woorden: „Dit is wat ik, Mattheus Herben, priester van deze kerk, vanaf mijn jeugd tot 1520 heb zien gebeuren of waarvan ik vernam, dat het door de voorvaderen werd tot stand gebracht. Dit alles heb ik, deels op verlangen van mijn heren, deels uit eigener beweging, op schrift gesteld, opdat zij die na ons komen weten wat onze generatie voor de eer van God heeft gedaan en zij meer geneigd zijn op dezelfde wijze te handelen”¹. Ofschoon de traktaatjes door de verscheidenheid van hun inhoud eigenlijk afzonderlijke geschriftjes zijn, heeft Herben deze dus als een aaneengeregen geheel, een soort historisch mengelwerk, te boek gesteld. Slechts zijn toegift over het bezoek en de kroning van Karel V staat hier buiten, doch waarschijnlijk hebben juist deze gebeurtenissen hem de „Nova opera” in de pen gegeven, al wordt het verband niet geheel duidelijk. In de

¹ *Vartorum . . . volumina*, II, o.c., fol. 305v.

voorgaande jaren had het kapittel nl. meermalen de machtige steun van zijn „collateur, advocaet ende protecteur” ondervonden. Toen in 1515 de kanunniken van O.L. Vrouw de overeenkomst van 1445, die de toning van hun relieken tijdens de heilighdomsvaart tot een simpele ceremonie binnen de kerk beperkte, hadden opgezegd en weer tot vrije concurrentie wilden overgaan, had de vorst hun op 4 juli 1517 uitdrukkelijk verboden inbreuk te maken op het uitsluitend recht der heren van Sint Servaas om de relieken te tonen „mit groten solemniteyten van proclamatie, van luyden van de clocken ende diergelijcke ceremoniën”¹. Het ligt min of meer voor de hand, dat de dankbare kanunniken de toekomstige keizer, die hun monopolie op zo doeltreffende wijze had veilig gesteld en tijdens zijn verblijf in kerkelijk gewaad aan hun officie deelnam, over de ouderdom en de pracht van de kerk wilden inlichten en dat zij hiervoor een beroep deden op de geleerde schrijver van „Hersteld Maastricht”. De mogelijkheid, dat de traktaatjes die Herben op verzoek van het kapittel of van zijn broodheren schreef – vermoedelijk die over de verbouwingen en de relieken van de kerk en over het graf van Sint Servaas – aan iemand uit het gevolg van Karel V zijn ter hand gesteld, is dan ook geenszins uitgesloten. Wellicht vormen zij zelfs de ietwat verwaterde neerslag van een voordracht van Herben voor de kanunniken, waaraan de spreker later allerlei wetenswaardigheden uit zijn herinnering heeft toegevoegd.

De aangehaalde slotpassage mist de gezwollenheid van de peroratie van 1485 en in het algemeen zijn de werkjes van 1520 in een eenvoudiger en meer bezonnen stijl gesteld. De inhoud ademt echter dezelfde geest en met name blijkt hij zijn neiging tot historische kritiek, die intussen ook buiten Italië een steeds grotere rol was gaan spelen², geenszins te hebben verloren, al moet men de resultaten natuurlijk in het licht van de tijd bezien. Reeds aanstonds betreurt hij de zorgeloosheid van het voorgeslacht – een geliefd thema van de Duitse humanisten –, dat geen officiële jaar- of dagboeken heeft nagelaten om ons over de ontwikkeling van Maastricht van een dorp

¹ DOPPLER, *Verz. van charters*, o.c., in: Publications 69 (1933), blz. 178. Vgl. FR. BOCK en M. WILLEMSSEN, *Antiquités sacrées conservées dans les anciennes collégiales de S. Servais et de Notre-Dame à Maestricht*, Maestricht 1873, blz. 30-32.

² JOACHIMSEN, o.c., blz. 112 vlg.

tot zijn huidige situatie en over het ontstaan van de Sint Servaas uit de door Monulphus en Gondulphus tot één kerk verenigde grafkapellen van de H.H. Maternus en Servatius op betrouwbare wijze in te lichten. Zijn oordeel over de prioriteit van deze kerk, een kwestie die nog sub judice is, is even voorzichtig als vaag: „Waarop steunt de bewering van de kanunniken van O.L. Vrouw, daar zij immers niet over annalen beschikken? Wanneer wij verder over de ouderdom van hun kerk moesten twisten en ik werd hierbij betrokken, zou ik over voldoende argumenten beschikken om hen van antwoord te dienen”¹. Hieruit blijkt intussen reeds, dat Herben de oude overlevering van het kapittel van St. Servaas trouw bleef, al spaarde hij uit vriendschap en overtuiging de kapittelheren van O.L. Vrouw zoveel mogelijk. Ook de Germaanse gedachtenwereld blijkt niets van haar aantrekkingskracht te hebben verloren. In een door De Ram weggelaten passage, welke Herbens beschrijving van de komst van Karel V voorafgaat, spreekt hij over de overgang van het Romeinse Rijk aan de Germanen en vervolgt hij: „Maar zal men zeggen, kwam het niet van de Grieken aan de Galliërs? Karel de Grote, aan wie het Rijk door de Grieken werd overgedragen, was toch koning van de Franken! Dit nu zal niemand ontkennen, doch de keizer is in Germanië en uit Germaanse voorouders geboren”. Hierop aansluitend bewijst hij in een korte samenvatting, dat het Rijk vanaf de Pepinieden tot Karel V toe vrijwel steeds in Germaanse handen is geweest en dat de Fransen, die hij met de Galliërs en de Franken vereenzelvigt, geen aandeel in het keizerschap hebben gehad. Zijn beschouwing past geheel in de Duits-nationalistische sfeer, zoals deze o.a. in de op verzoek van Maximiliaan geschreven Hirschauer Annalen van Trithemius en in de zg. Habsburgse legende tot uiting komt. Zij is niet alleen een hulde aan de jonge vorst, doch vooral een beklemtoning van het Germaanse karakter van het Rijk en een afwijzing van het, overigens reeds mislukte streven van de Franse koning Frans I naar de keizerskroon².

¹ HERBENUS, *Opusculs*, blz. 24, 25.

² *Variorum . . . volumina*, II, fol. 306-307; JOACHIMSEN, o.c., blz. 55-58; K. BRANDI, *Keizer Karel V*, vert. door N. B. TENHAEFF, Amst. 1942, blz. 82 vlg., 87 vlg. Maximiliaan en opvolgers noemden zich na de koningskroning „gekozen Rooms keizer”.

De vraag kan worden gesteld, of Herben nog een ander werk over de geschiedenis van Maastricht op zijn naam heeft. Sweertius en Foppens noemen beiden *De instauratione natalis soli trajectensis oppidi*, doch daarnaast respectievelijk *De antiquitate Trajecti ad Mosam* en *De origine rebusque gestis Trajectensium ad Mosam*, waarvan in hun tijd te Maastricht nog handschriften aanwezig zouden zijn geweest¹. Herben spreekt in 1520 echter slechts over één ouder geschrift, waarover hij door zijn vrienden van de O.L. Vrouwekerk werd onderhouden, nl. „een boekje waarin ik het ontstaan van onze stad met haar prachtige gebouwen en kerken vanaf de oorsprong trachtte te beschrijven, niet uit officiële annalen, doch voornamelijk uit Romeinse geschiedboeken, uit oorkonden en oude verhalen”². Ook de *Apotheca Servatiana* noemt slechts het „*Tractatus de rebus trajectensibus*” van 1485 – dus „Hersteld Maastricht” – en de vervolgwerkjes van 1520³. Hieruit blijkt reeds, dat het ontbreken van vaste titels in de handschriften de geleerde Foppens parten heeft gespeeld, dat zijn „*De origine rebusque gestis*” en „*De Trajecto instaurato*” een en hetzelfde zijn. Waarschijnlijk strekt deze identiteit zich ook uit tot het door Sweertius genoemde werk, zoals reeds Doppler in 1897 vermoedde⁴, doch volstrekt zeker is dit niet. Van de beroemde Bollandist Godfried Henskens uit Venray (1600-1681) vernemen wij nl. dat Herben op grond van haar bouwkarakter, ergens beweerd heeft, dat de O.L. Vrouwekerk de oudste zou zijn, een vrijpostigheid, waarvoor hij nog in de 17e eeuw door Guil. Fexhius, deken van Sint Servaas (1634-1637), gekapitteld werd⁵. Evenals het verweerschrift van Fexhius is

¹ SWEERTIUS, l.c.; FOPPENS, l.c. Het hs. van „*De antiquitate*” was volgens Sweertius in bezit van de Maastrichtse regent Jan Dillen, de schrijver van een werkje in de geest van Herbenus: *Dissertationes historicae de origine Francorum et stemmate Habsburgo-Austraico*, Lovanii 1623; FOPPENS, II, o.c., blz. 629. Aub. Miraeus vermeldt een hs. van „*De origine rebusque gestis*”; FABRICIUS, *Bibl. latina*, o.c., blz. 48. De veronderstelling dat Herben een stadskroniek in het Nederlands zou geschreven hebben (J. HABETS, *Chronijk der stad Maastricht en omstreken* [1226-1517], in: *Publications* 1 (1864), blz. 70 vlg.), mist vaste grond.

² HERBENUS, *Opusculæ*, blz. 25.

³ *Apotheca*, o.c., litt. S-W, fol 331.

⁴ DOPPLER, *Nécrologe*, o.c., blz. 142, n. 1.

⁵ G. HENSCHENIUS, *Exegesis historica de episcopatu Tungrensi et Trajectensi*, in: J. H. GHESQUIÈRE, *Acta sanctorum Belgii*, I, Bruxelles 1783, blz. 221-313, i.b. blz. 274. Fexhius werd aangezocht om een leven van St. Servaas te schrijven; DOPPLER, *Lijst der dekenen . . . van St. Servaas*, in: *Publications* 73 (1937), blz. 261-263.

ook deze tekst van Herben onvindbaar. Zij kan tot een van zijn verloren brieven of gedichten hebben gehoord, doch het is evenmin uitgesloten, dat zij deel uitmaakt van een verder onbekende verhandeling die Herben na 1520 onder de titel „De antiquitate Trajecti ad Mosam” voltooide. Slechts een nieuwe vondst kan hierover uitsluitsel geven.

In het licht van zijn genegenheid voor de stadspatroon en de hausse in de Sint Servaasverering, welke men in de tweede helft van de 15e eeuw te Maastricht en omgeving waarneemt, is het weinig geloofwaardig, dat Herben geen steentje tot de hagiografische literatuur uit deze periode zou hebben bijgedragen. Inderdaad vermeldt Placentius een *Liber miraculorum Sancti Servatii* van zijn hand, dat destijds – dus omstreeks 1530 – zo bekend was, dat hij zich van de plicht op dit onderwerp in te gaan door het bestaan van Herbens „niet onaanzienlijke werk” ontslagen achtte, daar hij vreesde zijn lezers ermee te vervelen. Helaas is van Herbens vermoedelijk in druk verschenen mirakelboek tot dusverre geen enkel exemplaar aan het licht gebracht en ook van zijn volgens Placentius „zorgvuldig bewerkt” *Epigramma* en zijn inhoudsrijke *Distycha* over Sint Servaas ontbreekt ieder duidelijk spoor¹. Intussen kan het „Boek der wonderen van Sint Servaas” met enige grond omstreeks 1520 worden gedateerd. Tot verdriet van de kanunniken waren ten gerieve van de pelgrims allerlei „duytsche ende walsche” volksboekjes in de handel, die het leven van hun patroon „contrarie der waarheyt” verhaalden. Het kapittel zon op tegenmaatregelen en zijn machtige voogd, Karel V, was wederom tot hulp bereid. Op 20 juli 1519 verleende hij aan de heren van Sint Servaas het uitsluitend recht om de legende van de heilige in druk te geven en te verspreiden². Het is aannemelijk, dat men van dit

¹ PLACENTIUS, *Catalogus*, l.c.; Aub. Miraeus schijnt het hs. van een „Carmen de miraculis S. Servatii” te hebben gekend (FABRICIUS, *Bibl. Latina*, V, o.c., blz. 48). – Voor de St. Servaascultus in de 2e helft van de 15e eeuw vgl. BOEREN, *Twee Maaslandse dichters*, o.c., blz. 65, en IDEM, *Heiligdomsvaart Maastricht*, Maastr. 1962, blz. 207-210. Omstr. 1460 verscheen het door RUELENS uitgegeven blokboek over het leven van de heilige; in 1461 voltooide BARTHOLOMAEUS VAN TONGEREN zijn door BOEREN voor het eerst uitgegeven *Vita Sancti Servatii* in dichtvorm; ca. 1470 werd de St. Servatiuslegende van Hendrik van Veldeke in het Begaardenklooster te Maastricht gecopieerd; in 1472 verscheen de *Legenda de sancto Servatio* van WERNER ROLEVINCK te Keulen in druk. Vgl. BOEREN, *Twee Maaslandse dichters*, o.c., blz. 64-65, vgl. blz. 60.

² PR. VERHEYDEN, *Boekbanden uit Maastricht*, in: Het Boek 22 (1933/34), blz. 140; EDG. HEYNEN, *Maastrichtse drukken*, in: Publications 83 (1947), blz. 13-14.

octrooi aanstonds gebruikt maakte en dat de kanunniken ook hiervoor aan Herben dachten, die juist bezig was met zijn geschiedenis van hun kerk of deze reeds had voltooid. Indien een boekje in deze zin, waarvoor de titel „Legende van Sinte Servaes (1519)” werd bedacht¹, werkelijk in druk verschenen is, is dit zeer waarschijnlijk het door Placentius genoemd „Liber Miraculorum”. In dat geval mogen wij vermoedelijk in „Die legende ende dat leven van den heylighen ende gloriosen bisschop Sinte Servatius” van 1569 een latere bewerking van Herbens boek der wonderen herkennen².

LAATSTE LEVENSJAREN

Veel van zijn gedichten en ander kleingoed zal verloren zijn gegaan, doch het blijft merkwaardig, dat wij van Herben, de werkjes van 1520, het bericht van Placentius en zijn testament buiten beschouwing gelaten, in de laatste dertig jaren voor zijn dood niets meer vernemen. De schoolstrijd tussen het kapittel en de magistraat³ ging geheel buiten hem om, van betrekkingen met de rector van de concurrerende stadsschool, mr. Christiaan Ischyrius, die blijkens zijn Latijnse bewerking van Elckerlijc, de „Homulus Petri Disthemii”, toch een latinist van het zuiverste water was, is niets bekend en wij kunnen slechts vermoeden, dat hij in het landhuis van Beissel tussen bossages en wijnvelden menig uur in beschaafde kout heeft doorgebracht. De leeftijd – Herben is 87 jaar geworden – heeft zich allengs doen gelden, doch men kan zich afvragen of ook zijn levenshouding hierbij geen rol heeft gespeeld. In een andere, 18e eeuwse lezing van de eindpassage van zijn werkjes uit 1520 stelt hij zich voor als „ik, Mattheus Herben, de minste onder de priesters van deze kerk”⁴. Is deze tekst betrouwbaar, dan blijkt duidelijk, dat zijn wending naar een vroom en meer teruggetrokken leven zich na zijn priesterwijding heeft doorgezet en dat in 1520 de jacht naar publiciteit van zijn Sponheimer periode

¹ NIJHOFF-KRONENBERG, *Ned. bibliographie; inleiding tot een derde deel* (1942), o.c., blz. 106, nr. 0774.

² *Die legende ende dat leven*, o.c., tHantwerpen, Jan van Ghelen, 1569. Het enige bekende exemplaar in de voormalige Bibl. Coll. Canisianum S. J., Maastricht.

³ Vgl. J. L. BLONDEN, *De oudste Latijnsche stadsschool te Maastricht, 1516-1532 en 1551-1554*, in: *Publications* 66 (1930), blz. 13-27.

⁴ RALM, [L. E. J. DE LENARTS], *Analecta*, o.c., fol. 708.

voorgoed tot het verleden behoorde. Het is dan ook mogelijk, dat hij in deze latere jaren naamloze werkjes geschreven heeft. Men zou bijv. kunnen denken aan een gedicht van omstreeks 1530 over de oudheid van Maastricht¹, waarvan Placentius de geleerde auteur niet wil noemen, een hoogdravende lofzang op de nimmer overwonnen stad, die van Caesar een brug van Europees formaat en van Sint Servatius een kathedrale kerk ontving.

Hoe dit zij, het testament, dat Herben op 21 augustus 1538 omstreeks vijf uur in zijn huis „op den Belioun” aan notaris Doelmans dikteerde, is zijn laatste levensteken. De voornaamste punten werden reeds aangestipt, vermelden wij nog slechts een legaat aan de Beyart, een stichting voor behoeftige priesters, die voor dit doel een gasthuis hield aan de Brusselsestraat². Zijn bibliotheek moet voor die tijd vrij omvangrijk zijn geweest. Neef Frans te Brussel had de lessen van de Dyasinthetica blijkbaar niet verleerd; behalve het huis aan de Bouillonstraat kreeg hij de „Geographia” van Strabo en de werken van Vergilius en Ant. Sabellicus³. De kruisheren werden bedacht met de „Opera S. Bonaventurae”⁴. Zijn bijbel ging naar de koster Gerlach Molener, terwijl zijn opvolger als evangeliarius Barth. van Doenrade met het „Liber de scriptoribus ecclesiasticis” van Trithemius en Erasmus’ Paraphrasen op de psalmen gelukkig werd gemaakt⁵. Zijn overige boeken en handschriften werden verdeeld onder de kapelannen van Sint Servaas, de predikheren, augustijnen, kruisheren en minderbroeders, zowel die van de stad als van Slavante. Zijn ziel aanbevelend aan de Schepper, de Onbevleete Maagd en de H. Servatius, koos Herben de kapel van het H. Kruis en de H. Hermes in de kapittelkerk als laatste rustplaats. Hier werd hij, na zijn dood op 9 oktober 1538, begraven⁶.

¹ PLACENTIUS, *Catalogus*, o.c., blz. 213-214.

² Gesticht door kanunnik Jan Bayart in 1324; DOPPLER, *Verzameling van charters* . . . St. Servaas, o.c., blz. 299-301.

³ Voor uitgaven van Ant. Sabellicus vgl. o.a. POLAIN, III, o.c., nrs. 3409-3414 en NIJHOFF-KRONENBERG, I, o.c., nrs. 1841-1842. (O.a. *Carmina de beata virgine Maria*, Deventer 1510 en 1520).

⁴ Waarsch. S. BONAVENTURA, *Libri et tractatus*; vgl. o.a. POLAIN, I, o.c., nrs. 773-777.

⁵ Waarsch. DES. ERASMUS, *Exactissimae enarrationes in aliquot psalmos*, Antverpiae 1524; NIJHOFF-KRONENBERG, II, o.c., nr. 2925.

⁶ DOPPLER, *Nécrologe*, o.c., blz. 142, n. 1; vgl. blz. 102, n. 1 (Joh. Doelmans), blz. 17, n. 1 (Gerl. Molener), blz. 141, n. 2 (Barth. van Doenrade).

De geschiedenis van het humanisme in de Nederlanden is, waar het niet de topfiguren betreft, nog te oppervlakkig bekend, de gegevens over Herbens leven en werk zijn ook te fragmentarisch om een enigszins diepgaande beoordeling van zijn betekenis toe te laten. Dat ruim negentig procent van de archieven van het kapittel van Sint Servaas niet meer bestaat, spreekt in dit verband voor zich zelf. Uit hetgeen wij weten valt af te leiden, dat Herben bij alle hem en zijn geestverwanten eigen zwakheden een gewetensvolle persoonlijkheid was, voorzichtig, irenisch en strevend naar objectiviteit. Nergens laat hij zich tot het geroddel en de obsceniteiten van andere, vooral Italiaanse humanisten verleiden; temidden van de burgerkrijg bemint hij de vrede, ondanks reizen en verre relaties zijn vaderstad, slechts met tegenzin mengt hij zich in het geschil tussen de Maastrichtse kapittels. Steeds op zoek naar een maecenas treedt hij in zijn brieven en werken naar voren als een goed latinist en een vertegenwoordiger van de „moderne” levensstijl en gedachtenwereld. Met zijn betekenis voor de cultuurgeschiedenis van het Maasdal houdt zijn receptiviteit voor nieuwe, verschillende indrukken nauw verband. Als eerste in Maastricht en als een der eersten in de Nederlanden geeft hij vorm aan humanistische opvattingen over de didaktiek, de geschiedschrijving en de muziek; na de Italiaans-klassicistische invloed te hebben ondergaan, propageert hij als eerste in onze steek het Duits humanistisch nationalisme van Trithemius, Dalberg en Celtis, dat aansloot bij de karolingische traditie in de stedendriehoek Maastricht-Aken-Luik. Zijn vriendschap met de abt van Sponheim is overigens niet toevallig. Evenals deze is Herben een overgangsfiguur, tot op zekere hoogte een vernieuwer van de wetenschap, doch tevens een kind van de middeleeuwse levensbeschouwing. Zijn lokaal chauvinisme is verweven met een grote devotie voor de stadspatroon, zijn godsdienstige instelling heeft waarschijnlijk een rem gezet op zijn letterkundige en wetenschappelijke activiteit. Nergens blijkt, dat hij bij de aanhangers van de z.g. grote reformatie kan worden ingelijfd¹.

¹ Vgl. H. A. ENNO VAN GELDER, *De grote en de kleine reformatie der 16e eeuw*, Amsterdam 1955, W. F. DANKBAAR, *Twee reformaties? N.a.v. H. A. Enno van Gelder, The two reformations in the 16th century, The Hague 1961*, in: *Ned. Arch. voor kerkgesch.*, n.s., 45 (1963), blz. 235-246.

Een grote of oorspronkelijke denker en letterkundige is Herbenus niet geweest en het is onversneden chauvinisme hem de belangrijkste humanist na Erasmus te noemen, zoals wel is gebeurd. In zijn „moderne” opvattingen en de weergave ervan weerspiegelt zich het denkpatroon van zijn humanistische vrienden, zonder dat hij hieraan belangrijke elementen van eigen geest toevoegt. Voor de uitwerking van een centrale probleemstelling, voor omvangrijke geschriften in het algemeen schrok hij blijkbaar terug. Zijn voorkeur gaat uit naar korte traktaatjes die bij alle zorg voor taal, moderne opmaak en kritische benadering van de stof de indruk wekken haastig te zijn samengesteld. Zijn historische werkjes van 1485 en 1520, hoe belangrijk ook voor de lokale geschiedenis, stellen door hun beknoptheid en gebrekkige samenhang min of meer teleur. Zijn enige grote verhandeling, over de zang en de stem, bleef onvoltooid en de opgaven van het aantal boeken, waaruit zij zou bestaan: vijf aan Trithemius in augustus 1495, zeven aan Dalberg in april 1496, terwijl hij tenslotte drie boeken verzond, kunnen er op wijzen, dat de schrijver met de opzet en de compositie van het werk niet goed raad wist. Het gemis van een academische opleiding, een zekere ongedurigheid en de persoonlijke benadering van het onderwerp door de humanisten in het algemeen – men denke aan hun voorliefde voor de dialoogvorm – kunnen hem parten hebben gespeeld. Ook de vraag waarom Herben tussen 1497 en 1538 nog slechts zelden voor het voetlicht treedt, is aan de hand van het bronnenmateriaal niet afdoend te beantwoorden. Er zijn aanwijzingen, dat hij zich op latere leeftijd tot een meer teruggetrokken leven geneigd voelde, doch eveneens, dat hij onvoldoende sympathie en steun ondervonden heeft. Dat Herben in zijn testament nergens over het kapittel of de kanunniken rept kan er op duiden, dat de verhouding niet bijzonder vriendschappelijk was en dat hij zich over tegenwerking, althans gebrek aan medewerking van deze zijde mocht beklagen. Zijn vredelievende, voorzichtige instelling met betrekking tot het bittere geschil met de heren van O.L. Vrouw, vormt wellicht de sleutel op de vraag in deze zin, dat Herben na zijn ontslag als rektor van de kapittelschool – hoe graag zouden wij de reden hiervan kennen – door zijn „domini” buiten belangrijke kwesties gehouden werd.

In de betrekkingen van Herben met Trithemius, Dalberg en Rutger

van Venray in het Rijnland, met Jan van Diest, Pascal de Bierset en Lambert van Oupeye in het Luikse, met Pieter Dorlant en Hendrik van Bergen weerspiegelt zich de functie van Maastricht als schakel tussen het germaanse en romaanse cultuurgebied; door zijn activiteit heeft de stad bij de verbreiding van humanistische denkbeelden een overigens onopvallende rol gespeeld. Doch hij is er niet in geslaagd de kapittelschool in humanistische zin te hervormen, zoals Joannes Murmellius in de domschool van Munster wist te bereiken. Wanneer Herben zich teruggetrokken heeft, wordt zijn taak in de Latijnse stadsschool voortgezet door de knappe neo-latinist Christiaan Stercken, die wij reeds onder de vergriekste naam Ischyrius ontmoetten, doch het rektorsambt, waarvoor men hem naar Maastricht had gelokt, wordt in 1532 tezamen met de stadsschool opgeheven. Dit feit, evenals de verzuchting van de ongenoemde poëet van omstreeks 1530, dat „de Maastrichtse bevolking Mars meer dan de Muzen genegen is”, versterken de indruk, dat de stad tijdens en ondanks het optreden van Herben geen vruchtbare voedingsbodem voor zijn ideeën was. Van de kapittels is in dit opzicht weinig uitgegaan en er is geen werk van betekenis bekend van Maastrichtse tijdgenoten – met uitzondering van Ischyrius – die als aanhangers of supporters van de nieuwe richting te beschouwen zijn. Het is hier niet de plaats om deze indruk waar te maken en uit te werken. Het conservatisme, dat men reeds bij de overgang van het romaans naar de gothiek in het Limburgse Maasdal opmerkt, de verwoesting van Luik en de langdurige, door de Gelderse oorlogen gevolgde burgerkrijg, hebben hierbij een rol gespeeld, evenals de inspanningen welke Maastricht zich moest getroosten om zijn jus de non evocando tegen Everard van der Mark (1505-1538) en zijn autonomie tegen Karel V te handhaven¹. De kernoorzaak zal echter gezocht moeten worden in de drukkende nabijheid der universiteiten van Leuven en Keulen, in de zuigkracht bovendien van Luik, dat zich na 1505 onder prinsbisshop Everard van der Mark, „le premier prince moderne du Pays de Liège”, en vooral na de komst van de Italiaan Hiëronymus Aleander, de opvolger van Lambert van Oupeye als kanselier van het vorstendom, in 1514, wederom snel tot een middelpunt van kunst en wetenschap ontplooit². In 1554 sluit de Maastrichtse

¹ HARSIN, *Etudes critiques* . . . II, o.c., blz. 388-398. PLACENTIUS, o.c., voorlaatste blz.

² Vgl. PURAYE, *Renaissance des études*, o.c., blz. 11 vlg. – De recente publikatie van dr. BOEREN,

stadsschool voor de tweede maal en thans voorgoed haar poorten en vertrekt Jakob Bathen, na kanunnik Everdey die hier vóór 1450 schoolboekjes in blokdruk vervaardigde¹, de eerste en voor lange tijd ook de laatste drukker in onze stad, naar Dusseldorf. Hiermee verliest de moderne stroming er haar twee voornaamste steunpunten: school en pers, en is het humanistisch tijdvak van vóór de contra-reformatie ten einde.

BIJLAGE

TESTAMENTUM DOMINI MATHEI HERBEN PRESBYTERI ECCLESIE COLLEGIATE SANCTI SERVATII CAPELLANI. [21 AUGUSTUS 1538].

Anno a nativitate Domini millesimo quingentesimo tricesimo octavo mensis augusti die vicesima prima, hora quinta vel circiter post meridiem, presentibus in domo inhabitationis honorabilis viri domini *Mathei Herben* presbyteri, ecclesie collegiate divi Servatii opidi traiectensis leodiensis diocesis capellani, in eodem opido in platea dicta „op den Belioun” sita honestis viris *Arnoldo Kellener*, *Nicolao Cupificis*, *Johanne de Strucht* et *Leonardo vulgo Noth de Eymael* sartore, laicis eiusdem opidi incolis, testibus, etc.

Idem dominus *Matheus Herben*, sanus mente et sensuum ac intellectus suorum compos existens nullaque infirmitate corporali (uti apparebat) detentus, attendens et mente revolvens fragilem humane conditionis naturam, quia morte nil certius et eiusdem hora nihil incertius existit, — cupiens igitur providere ne intestatus eadem preveniatur de bonis et rebus sibi ab Altissimo in hoc mortali seculo collatis suum condidit et fecit testamentum suamve extremam ordinavit voluntatem in modum et formam subsequentes, quod seu quam valere et viribus subsistere voluit et desideravit melioribus modo et forma quibus alicuius decedentis testamentum sive ultima voluntas valere poterit et seu debuerit, non obstante si in hiis aliquae solempnitates aut consuetudines de jure aut stilo requisite neglecte aut omisse forent easdem hic pro insertis habens.

Revocans in primis et ante omnia sua priora testamenta seu ultimas voluntates ante

Twee Maaslandse dichters in dienst van Karel de Stoute, o.c., nl. Bartholomeus Macharii (Caris) van Tongeren (na 1410 — na 1482) en Simon Mulart, deken van Henisberg, (ca. 1410-1474), heeft aan het beeld van het wetenschappelijke en letterkundige leven te Maastricht in Herbens levensperiode weinig toegevoegd. De Vita S. Servatii werd door Bartholomeus in deze stad geschreven tijdens een gedwongen en min of meer toevallig verblijf in 1461. Boeren beschouwt hen als met de Bourgondische hofcultuur verbonden prehumanisten, wier oeuvre afwijkt van het algemene Nederlandse patroon. Vgl. BOEREN, o.c., blz. 9-17.

¹ M. E. KRONENBERG, Een pater noster in blokdruk, in: Het Boek 30 (1949/50), blz. 169-174. Vgl. E. HEIJNEN, *Maastrichtse drukken (1552-1816)*, in: Publications 83 (1947), blz. 12.

datam presentem per ipsum quovismodo facta et ordinata seu factas et ordinatas, commendans animam suam dum ab ergastulo corporis sui migrare contingeret omnipotenti Deo suo creatori eiusque matri et intemerate Marie virgini ac beato Servatio suo patrono, cadaveris sui corporis sepulturam eligens in capella sancte Crucis dicte ecclesie sancti Servatii, legans foundationi altaris eiusdem capelle sancte Crusis cistam suam in eadem capella stantem una cum missali suo necnon omnibus ornamentis per eum factis in eadem cista seu domo sua reperiendis altari deservientibus. Ulteriusque exposuit dictus testator atque declaravit se superioribus annis, uti eiusdem altaris rector, ex manibus quondam domini *Henrici de Dael* executoris testamenti quondam venerabilis viri domini *Wilhelmi* (sic!) *de Eldris*, canonici et scolastici dum viveret dicte ecclesie sancti Servatii ac predicti altaris Crucis fundatoris, viginti duos hornenses seu eorundem valorem pro emendis tribus marchis hereditariis ad opus supradicti altaris per eundem quondam dominum *Wilhelmum* legatos percepisse et levasse ac easdem pecunias sive marchas ad opus dicti altaris [...] minime exposuisse seu emisse, – volens propterea idem dominus *Matheus* testator suam conscientiam exonerare ac anime sue salutis providere, predicto altari sancte Crucis in recompensam huiusmodi pecuniarum per eum ut supra perceptarum quatuor marchas ut infra redimibiles ad et supra domum suam supratactam per eiusdem altaris rectorem annis singulis post mortem suam percipiendas et levandas testamentaliter legavit et reliquit, volens eandem domum suam cum eisdem marchis annuatim onerari donec et quousque huiusmodi sue domus extunc possessores rectori altaris supratacti triginta hornenses seu eorundem valorem ad huiusmodi quatuor marchas emendas legaliter persolverint et satisfecerint seu huiusmodi quatuor marchas aliunde sufficienter assignaverint.

Ulterius voluit et desideravit debita sua, si que forent, de promptioribus suis pecuniis persolvi et suas exequias citius quo fieri posset simpliciter celebrari, legans unicuique capellanorum ecclesie sancti Servatii predictae tam in die sepulture sue quam etiam exequiarum suarum in eadem ecclesia missam celebrantium stuferum cum denario monetæ brab., salvo quod capellani non habentes missas currentes celebrent sub summa missa in eorum altaribus seu loco ac latere commendationis sue, more solito. Item legavit fabrice sancti Lamberti pro bonis suis iuste acquisitis, si que forsan haberet, unum stuferum monete brab. semel post mortem suam exsolvendum. Legavit ulterius fraternitati capellanorum predictae ecclesie sancti Servatii pro anniversario suo per eosdem suos confratres annuatim perpetuis temporibus celebrando viginti florenos communes semel per suos executores infrascriptos pro duabus marchis hereditariis emendis exsolvendos, volens easdem marchas per suos executores exsolvi donec huiusmodi viginti florenos ad opus earundem duarum marcharum applicuerint. Item legavit dicte fraternitati [...] etiam pro hereditatibus per suos executores emendis ad opus cunctorum in festo purificationis beate Marie virginis post missam per confratres cum diacono et subdiacono celebrandam et decantandam inter confratres annuatim distribuendorum viginti florenos aureos in auro seu eorundem verum valorem in alia moneta semel, volens cunctos absentium fratrum per magistrum fraternitatis ad pauperes domesticos more solito converti et inter eosdem distribui.

Item voluit et desideravit per suos executores infrascriptos ex suis pecuniis emi et comparari redditus hereditarios ad opus unius elemosine sive mandati per totam

quadagesimam perpetuis futuris temporibus singulis diebus more aliarum antiquarum elemosinarum ibidem fundatarum distribuendos. Ceterumque huiusmodi elemosina sive mandatum detur pauperi et honesto juniore scolari scholae dicte ecclesie sancti Servatii visitando et frequentando ad ordinationem rectoris scholarum pro tunc existentis cuius conscientiam desuper onerat. Item legavit hospitali necnon Beyardo ecclesie sancti Servatii predictae in subsidium reddituum hereditariorum ad usus pauperum domesticorum emendorum cuilibet quinquaginta florenos communes semel exsolvendos. Item legavit altari sancte Crucis in ecclesia parochiali sancti Johannis Baptiste dicti opidi traiectensis sito unam par lintheamimum pro mappis conficiendis.

Item legavit domino *Gerlaco Molener* suo confratri dicte ecclesie servatiane sacellano propter plura servitia sibi testatori impensa et impendenda et ut Altissimum pro ipsius anima devote exoret decem florenos communes semel, necnon adhuc duas partes biblie et unam flosculam stanneam. Et domino *Bartholomeo Doenreade* etiam suo confratri decem florenos communes semel exsolvendos, necnon paraphrases Erasmi super psalterium et librum de scriptoribus ecclesiasticis abbatis Spannensis et unam flosculam stanneam in coquina domus sue supratacte stantem. Item legavit conventui fratrum cruciferorum opidi traiectensis predicti opera sancti Bonaventure unacum decem florenis communibus semel exsolvendis ut Altissimum pro anima ipsius testatoris devote exorent. Item legavit nepti sue Anne filie naturali domini *Rutgheri* fratris sui Antwerpiae moram trahenti quinque florenos monetae brab. semel. Item legavit tribus prolibus per quondam *Paschasium de Mal* relictis extra portam Sancti Petri pretacti opidi traiectensis commorantibus, quarum una est surda et muta, triginta florenos communes semel inter ipsas equaliter dividendos et tunicam suam nigram deteriorem sine foderatura. Item legavit *Elze Strikers* nepti sue et *Rutghero* eius filio cuilibet unum scutum aureum ducis Burgundie semel. Item legavit *Johanni de Oest* nuntio brabantico pro diversis servitiis ipsi testatori per eum impensis decem florenos communes semel. Item legavit patrino suo filio *Petri Ketelbueeters* in Foro Lignorum moram facienti quinque florenos communes semel. Similiter et patrine sue filie cuiusdam dicti *Noth* in Platea Caponum commoranti etiam quinque florenos communes semel. Item legavit domino *Roberto de Bellomonte* sepedicte ecclesie servatiane capellano pro uno tricenario per eum celebrando duos hornenses. Item legavit confratribus suis infrascriptis, videlicet dominis *Stephano Baede*, *Huberto de Gangelt*, vicariis; *Johanni Huyckman*, hospulario, *Arnoldo van den Dale*, *Godefrido Obstal*, magistro *Gerardo de Zon*, *Bertrando Boetz*, *Jacobo Cornelii*, *Tilmanno de Tongherloo*, *Arnoldo Wreen*, *Heylgero Vucht* et *Johanni Kellener*, sepedicte ecclesie sancti Servatii capellanis, cuilibet eorundem opusculum unum per suos executores infrascriptos ex suis libris eisdem distribuendum. Et voluit quod ipsi executores sui de residuo librorum suorum (salvis supra et infra specificatis) aliis dicte ecclesie capellanis, necnon fratribus mendicantibus, videlicet predicatoribus, minoribus, augustinensibus, cruciferis et fratribus in Lichtenburch, participant et ad eorum beneplacitum dividant. Item legavit *Nicolao Cupers* vicino suo unacum uxori et duobus prolibus eorundem tres scutellas stanneas in coquina domus sue supradicte supra armarium stantes, unacum tribus crusibilibus stanneis; et *Margarete Daems* etiam vicine sue in opposito domus sue commoranti scutellam unam parvam stanneam etiam in coquina stantem. Item legavit *Marie* famule

sue domestice propter plura servitia sibi testatori impensa et impendenda unum de melioribus suis lectibus cum suis requisitis, videlicet lectistadio, duabus paribus lintheaminum, sargia et cussino, necnon tunicam suam nigram sine foderatura, amphoram unam stanneam, scutellam parvam stanneam in coquina domus sue stantem, unum pottum cupreum, unum cacobum cupreum, unam cupream patellam, unam ferream patellam et pendulam suam ferream cum tenella et ceteris ad pendulam et focum requisitis in eadem coquina sua reperiendis. Et adhuc ultra nummum conducticium sibi *Marie* annuatim addictum quadraginta florenos communes semel exsolvendos et unum maldrum siliginis semel ex granis apud testatorem post eius mortem reperiendis. Item domum suam inhabitationis supractam, quam suis propriis pecuniis ex suis laboribus, industria ac bonis ecclesiasticis et minime patrimonialibus acquisitis emit et sibi comparavit, unacum oneribus exeuntibus ac pretactis quatuor marchis altari sancte Crucis ut supra legatis, legat dictus testator nepoti suo *Francisco* Bruxellis commoranti ad proles suas quibus gravatur intertenendum et enutriendum, conditione tali adiecta ex casu quo idem *Franciscus* huiusmodi domum alienare seu vendere velit quod extunc eandem alicui capellanos sancti Servatii suorum confratrum residentium vendere tenebitur quem aliis laicis preferri vult, sin autem si secus fecerit et de contrario legitime doceri poterit aut etiam executores suos infrascriptos in aliquo molestaverit dictove suo testato et extreme voluntati quovismodo opposuerit ac aliquid ratione possessionis ortus sui siti in Platea Cerdonum in opposito monasterii beguinarum vulgariter nuncupati „den Eselen Dries” ab eisdem executoribus exigeret (quod ipse testator non sperat) extunc in illum eventum huiusmodi domum suam hospitali et Beyardo supractatis legat, volens in illum eventum dictam suam domum per executores suos infrascriptos unacum magistris hospitalis et Beyardi huiusmodi suis confratribus ut supra vendi, et pro pecuniis exinde provenientes redditus ad usus pauperum eorundem hospitalis et Beyardi emi et comparari in salutem suorum parentum et proprie suarum animarum. Et quod cum hoc in eventum molestationis huiusmodi aut contraventionis cuiuscumque contra tenorem presentis sui testaminti executores sui extunc debita in quibus ipse *Franciscus* sibi testatori ratione exsolutionis bladorum et censuum certorum bonorum in Sancto Petro apud ecclesiam sitorum juxta tenorem duarum aut trium cedularum sua propria manu conscriptarum apud ipsum testatorem existentium, necnon etiam pecunias per ipsum testatorem pro redemptione patris ipsius *Francisci* in Zichenis tunc captivati atque etiam pro intertentione sue matris in expensis ipsius testatoris diu detente et propterea debitis tenetur et obligatur juridice petant et eundem ad solutionem eorundem debitorum legitime compertorum compellant ac pecunias exinde provenientes pauperibus domesticis distribuunt. Item legavit dicto suo nepoti *Francisco* in eventum tamen non oppositionis et molestationis premissorum cistam unam supra cameram anteriorem domus sue supractacte stantem unacum decem ulnis panni linei, necnon etiam libros infrascriptos, videlicet tria volumina Anthonii Sabellici, opera Virgilii in uno volumine, necnon librum Strabonis. Residuum vero bonorum suorum mobilium et domus utensilium omnium et singulorum supercrescentium superius non specificatorum seu legatorum voluit per suos executores vendi et ad executionem sui testamenti converti singulisque legatarum exsolutis et ultima voluntate completa et suis

fine et effectu sortitis inter pauperes domesticos distribui et dari. Eligens in huiusmodi sui testamenti executores seu manufideles suprafatos dominos *Bartholomeum de Doenraede* et *Gerlacum Molener*, presertim tamen dictum dominum *Bartholomeum* cui omnia sua secreta, veluti dixit, revelavit transferrens etcetera. Legans unicuique eorum pro suis laboribus decem florenos communes semel. Salvo jure addendi, revocandi, minuendi, mutandi etc. Super quibus, etc. *Johannes Doelmans* ad premissa notarius.

RALM. Archief kapittel St. Servaas, invnr. 7: Benoemings- en testamentenregister 1518-1562, fol. 298^v-229^v.

HET LIMBURGSE MAASDAL GEDURENDE
DE TACHTIGJARIGE- EN DE DERTIGJARIGE OORLOG
MET INLEIDING EN VERVOLG 1543-1663

I. ONTIJDIG AFGEBROKEN EVOLUTIE 1543-1568

POLITIEKE EN MILITAIRE GEVOLGEN VAN DE VREDE VAN VENLO

Terecht is de betekenis van de vrede van Venlo voor de geschiedenis van de staatsvorming in de Nederlanden en het land van de Nederrijn vergeleken met die van de slag bij Woeringen¹. Van alle Nederlandse gewesten had Gelre zijn zelfstandigheid het langst bewaard; met voorbijzien van de bezettingsperiode van 1473 tot 1492 had het hertogdom tot 1543 nimmer deel uitgemaakt van de Bourgondisch-Habsburgse landen „de par deça”. Door zijn historische banden met Kleef en Gulik, de geografische situatie van het Overkwartier en de aantrekkingskracht van de grote rivier in het Rijnlandse statencomplex ingekapseld, was het een tussengebiet geweest tussen Noord en Zuid, een brede corridor tevens voor de doorstroming van culturele, politieke en economische invloeden vanuit de vlakte van de Nederrijn naar de zeegewesten. In tegengestelde richting eveneens, doch in zwakkere mate; de betrekkingen met Utrecht en Holland werden trouwens in de late middeleeuwen gekenmerkt door latente of openlijke vijandschap. Karel van Egmond, wiens machtsgebied zich uitstreekte van Roermond tot de Waddenzee, speelde een belangrijke rol in de oostelijke nabuurlanden, en de personele unie van Gelre met Kleef, Gulik, Berg, Mark en Ravensberg onder zijn opvolgers Jan III en Willem „de Rijke” was in deze constellatie een volkomen aanvaardbare verbinding².

¹ FR. PETRI, *Landschaftliche und überlandschaftliche Kräfte im habsburgisch-klevischen Ringen um Geldern und im Frieden von Venlo (1537-1543)*, in: *Aus Geschichte und Landeskunde; Festschrift Franz Steinbach*, Bonn 1960, blz. 92; W. JAPPE ALBERTS, *Die östlichen Niederlande und der Niederrhein im Mittelalter*, in: *Annalen hist. Ver. Niederrhein 166* (1964), blz. 7-24.

² Reeds van 1393 tot 1413 had tussen Gelre en Gulik een personele unie bestaan. — Hertog Willem is Willem II als hertog van Gelre, Willem V als hertog van Gulik.

Zonder het ingrijpen van Karel V zouden Arnhem, Nijmegen, Zutphen, Roermond en Venlo vermoedelijk Duitse steden geworden zijn. Met deze uitspraak stelt Fr. Petri in het licht, dat vóór 1543 de huidige, duidelijke scheiding tussen Nederlands en Duits weliswaar voor de zeegewesten en Brabant, doch niet voor de oostelijke randgebieden gold. Tot dan toe waren de mogelijkheden voor een verdere ontwikkeling naar beide zijden opengebleven².

Door de inlijving van Gelre vormden de drie nederkwartieren tezamen met het Overkwartier vanaf 1543 een van de zeventien gewesten der Bourgondisch-Habsburgse Nederlanden. De status van hertogdom verloor haar zin en betekenis, behoudens de zuiver-formele voorrang welke de provincie Gelderland in het tijdperk van de Republiek op grond van haar oude titel zou genieten. Op het vlak van de internationale politiek werd de corridor naar het oosten afgegrendeld en de aanzet tot een machtige Nederrijnse bondstaat, van Monschau in Gulik, Siegburg in Berg en Hamm in het Westfaalse graafschap Mark tot aan de Maas en de Zuiderzee, in de kiem gesmoord. Al bleven de Rijn, de Maas en de naar Keulen convergerende landwegen krachtige geleiders voor een wederzijdse beïnvloeding, de stroom van het westen naar het oosten kreeg nu onbetwist de overhand. Zowel door zijn inhoud als door de tactische wijze waarop Karel V deze hanteerde verzwakte het vredestraktaat van Venlo de samenhang tussen de overgebleven staten van hertog Willem dusdanig, dat de Kleefs-Gulikse successieoorlog, die in het begin van de volgende eeuw de verbrekking en de machteloosheid van het Rijnland zou bezegelen, als een doorwerking van de gebeurtenissen in 1543 moet worden beschouwd². Kleef en Gulik, door het Overkwartier en Keurkeulen van elkaar gescheiden, behoorden voortaan tot de invloedssfeer, waarmee de vooruitziende blik van de keizer zijn Nederlandse huisgewesten aan de oostzijde beveiligd had.

Inderdaad ging Karel V met veel tact te werk en was hij zijn verslagen tegenstander na diens vernedering voor Venlo opvallend ter

¹ FR. RETRI, *Nordwestdeutschland in der Politik der Burgunderherzöge*, in: *Westfälische Forschungen* 7 (1953/54), blz. 98; gecit. in: J. E. A. L. STRUICK, *Gelre en Habsburg, 1492-1528*, Arnhem 1960, blz. 13. — De studie van Petri verscheen nadien in: FR. PETRI en W. JAPPE ALBERTS, *Gemeinsame Probleme deutsch-niederländischer Landes- und Volksforschung*, Groningen 1962, blz. 92-126.

² PETRI, *Landschaftliche Kräfte*, o.c., blz. 109. — De naam Gelderland zullen wij om praktische redenen eerst vanaf 1588 gebruiken.

wille. Hertog Willem kreeg een lijfrente van 10.000 ponden, hij werd vereerd door een huwelijk met 's keizers nicht Maria van Oostenrijk en behield, met uitzondering van Gelre, zijn erflanden. Een paritaire commissie, waartoe o.m. Granvelle en Viglius behoorden, bereidde een regeling van de nog hangende geschilpunten voor, welke op 25 mei 1544 bij het verdrag van Spiers haar beslag kreeg. Ondanks zijn overmachtige positie liet Karel V de gelegenheid voorbijgaan om in het veelomstreden glaxis der Landen van Overmaas met zijn ingewikkelde gezags- en leenverhoudingen de klok terug te zetten. De hertog van Gulik zag zich bevestigd in het bezit van Wassenberg en Monschau, oorspronkelijk territoria van het hertogdom Limburg, en van de strategische driehoek Millen-Gangelt-Waldfeucht, die een halve eeuw (ca. 1380-ca. 1420) tot het gebied van de Brabants-Bourgondische vorsten had behoord. Heinsberg, Sittard en Susteren werden door de keizerlijken ontruimd. Aldus behield Gulik via de ambten Wassenberg, Heinsberg, Millen en Born de vrije toegang tot de Maas, waarmee de kiem was gelegd voor de begrenzing van de provincie Limburg langs de „flessenhals” bij Sittard. Aan de andere kant keerde het Land van 's-Hertogenrade, dat zestig jaar door Gulik in pand gehouden was, tegen betaling van 20.000 goudguldens onder Karel V als hertog van Brabant terug. Jan van Bronkhorst, een aanhanger van hertog Willem, kwam wederom in het bezit van Gronsveld, Slenaken en St. Maartensvoeren, doch moest Rimborg op 5 januari 1544 als een Brabants leen verheffen. Ofschoon het kasteel op grond van zijn rijksonmiddellijke status neutraal territoire bleef, werd het als een open huis van de hertog van Brabant aan de overgang van de Worms in het verdedigingsstelsel van de Landen van Overmaas opgenomen¹.

Belangrijker voor de toekomst der landen tussen Maas en Rijn

¹ G. GOOSSENS, *Etude sur les états de Limbourg et des Pays d'Outre-meuse pendant le premier tiers du 18e siècle*, Kerkrade enz., 1910, blz. 16; J. J. DE WIT en A. J. FLAMENT, *De vorming der heerschappijen op het grondgebied in Limburg of die zich daarover hebben uitgestrekt*, in: Publ. 47 (1911), blz. 127-129; L. VAN HOMMERICH, *Van Heerlen naar Wassenberg door een omstreden grensgebied*, in: Herle 15 (1965), blz. 113-137, i.b. 130; J. M. VAN DE VENNE, *Inventaris van de archieven der besturen en ambtenaren van de Landen van Overmaas, inleiding*, 1964. (RALM; getypt; nog in bewerking). — Rimborg: DE CHESTRET DE HANEFFE, *Histoire de la seigneurie impériale de Gronsveld*, in: Publ. 12 (1875), blz. 68-69; H. HANSSEN, *Die Rimborg*, Aachen 1912, blz. 154-157; F. X. SCHOBLEN, *Iets over de rijksweg in het Wormdal*, in: Herle 1 (1951), blz. 17-18. — Het kasteel werd door de inwoners van Gronsveld, Heugem en Slenaken versterkt en onderhouden. HANSSEN, o.c., blz. 147.

waren de aan Willem van Kleef-Gulik door de keizer in 1543 opgelegde verplichting de katholieke godsdienst zonder „nieuwigheden” in zijn gebied te handhaven en de „eeuwige alliancie, verbont ende confederatie tusschen deselve fursten ende princen, hueren erven ende nacomelingen” bij het nader verdrag van 2 januari 1544. De clausule over de religie deed de centrale regering te Brussel een motief tot ingrijpen in de interne aangelegenheden van de oostelijke buurlanden aan de hand, terwijl het afgedwongen verbond het Rijnland tot een voorterrein maakte van de Habsburgse politiek, nadat het prinsbisdom Luik zich reeds in 1518 bij het traktaat van Sint-Truiden tot vriendschap en een welwillende houding in oorlogstijd had moeten verbinden¹. De dodelijke flankbedreiging van een Frans-Luiks-Gelderse alliantie, een voortdurende nachtmerrie voor de landvoogdes, was afgewend. Na zeventig jaren van koude en hete oorlog sloeg de balans der geschiedenis definitief door; de uitkomst was geen Rijnlandse tegenpool van de Bourgondisch-Habsburgse machtsconcentratie, doch de schepping der zeventien Nederlandse provinciën van Karel V.

De vraag of het voortbestaan van Gelre als lid van de Kleefs-Gulikse unie ruimte en kansen had gelaten voor een zelfstandig Noord-Nederlands staatsbestel moge van weinig historische zin getuigen, zij krijgt meer reliëf zodra men haar op de wordingsgeschiedenis van de provincie Limburg betreft. Tussen de kerngebieden, waaruit deze is gevormd: Maastricht en de Landen van Overmaas in het zuiden en het over Midden- en Noord-Limburg ontplooid Overkwartier, bestond tot 1543 geen enkele bestuurlijke of justitiële band. Maastricht, Valkenburg, Dalem en 's-Hertogenrade waren op Brussel, Luik en Limburg aan de Vesdre; Roermond en Venlo op Nijmegen en Arnhem georiënteerd. Ook op ander gebied liepen hun belangen uiteen. Venlo, Roermond en Maastricht lagen ieder op het kruispunt van de Maas met een landweg van Keulen naar Antwerpen, doch terwijl de handel van het Overkwartier zich in de metropool aan de Rijn concentreerde, ging het Maastrichtse laken vanaf de 14e eeuw naar Frankfort en

¹ Tekst van de vrede van Venlo, 7 sept. 1543, in: *Groot Gelders Placaet-Boeck*, I, Nijmegen 1701, kol. 20-26, i.b. kol. 21; over het verdrag van 2 jan. 1544 vgl. PETRI, *Landschaftliche Kräfte*, o.c., blz. 111. — Voor het verdrag van St. Truiden: P. HARSIN, *L'alliance de la principauté de Liège avec les Pays-Bas au 16e siècle*, in: *Revue belge de philologie et d'histoire* 7 (1928), blz. 1415-1452; 8 (1929), blz. 93-125. De Luikse neutraliteit kon slechts blijven voortbestaan, doordat het traktaat niet volledig werd uitgevoerd.

Zuid-Duitsland. Het handelsverkeer over de Maas tussen de neder-, omme- en overlanden werd door de marktdwang en verbodeminingsplicht te Venlo als het ware in tweeën geknipt. In dit licht beschouwd is het opvallend, dat in het Maasdal, op één enkele uitzondering na, de Opper-Gelderse steden de laatste uitlopers waren van een min of meer aaneengesloten net van Hanze-steden en dat de kerk van St. Landricus te Echt het zuidelijkste voorbeeld is van de bakstenen hallekerk uit de Noord-Duitse laagvlakte¹. De Maas vormde weliswaar een door de natuur gegeven binding tussen Noord en Zuid, doch was in de middeleeuwen tevens de lengteas geweest van het krachtenveld, waar de belangen van Gelre en Brabant op elkaar botsten. De namen Overkwartier en Overmaas zijn geen vinding uit onze streek. Zij stammen uit Gelderland en Brabant en symboliseren als het ware de positie van het territoire der tegenwoordige provincie als het voortrein van twee elkaar wezenlijk vijandige kampen.

Al had het Overkwartier menigmaal eigen wegen ingeslagen en was te Brussel soms met de gedachte aan een afscheiding van het overige Gelderse gebied gespeeld², toch waren de banden van het stamland van het hertogdom met de kwartieren Nijmegen, Arnhem en Zutphen sterk genoeg om het voortbestaan van Gelre als een zelfstandige staat tot de ongunstigst denkbare voorwaarde te maken voor de schepping van de provincie Limburg binnen haar huidige begrenzing. Ook in dit opzicht betekent de vrede van Venlo een nieuw uitgangspunt. Vanaf 1543 wordt het grootste gedeelte van het Maasdal tussen Mook en Eijsden in laatste instantie vanuit hetzelfde centrum, Brussel,

¹ Roermond en Venlo waren volwaardige Hanzesteden. De kleinere steden van het Overkwartier: o.a. Gelder, Stralen en Wachtendonk werden als „Beistädte“ van de federatie door de hoofdstad Roermond vertegenwoordigd. — Onder het Overland wordt hier de Maasvallei tussen Mezières en Sittard verstaan, i.t.t. het Ommeland tussen Sittard en Mook en het Nederland, nl. de lage landen tussen Duinkerken en Delfzijl. Vgl. TH. L. M. THURLINGS, *De Maashandel van Venlo en Roermond in de 16e eeuw*, Amsterdam 1946, blz. 7, 40 vlg., 59 vlg. 134-150; H. STIENEN, *Hansestädte im Gelderland*, in: Geldr. Heimatkal., 1960, blz. 38. — Een verre voorpost van het Hanzeverbond langs de Maas was Dinant. In Luik treft men een hallekerk in natuursteen aan: de Kerk van het H. Kruis.

² Tijdens de Gelders-Gulikse successieoorlog van 1371 tot 1379 en het conflict van Arnold van Egmond met zijn zoon Adolf (1459-1471) nam Roermond een van dat der drie overige hoofdsteden afwijkend standpunt in. In 1510 trachtte de landvoogdes Margaretha van Oostenrijk Maximiliaan te overreden zich met de annexatie van het Overkwartier tevreden te stellen; ook Karel V schijnt in 1541 aan een verdeling van het hertogdom te hebben gedacht. Vgl. STRUICK, *Gelre en Habsburg*, o.c., blz. 177 vlg.; PETRI, *Landschaftliche Kräfte*, o.c., blz. 103.

bestuurd en worden de belangen van Opper-Gelder, Maastricht en de Landen van Overmaas althans enigszins op elkaar afgestemd. De autonomie en het particularisme van de hier gelegen gewesten, regiones en steden sloten weliswaar het ontstaan van iets wat op een Limburgs saamhorigheidsgevoel leek te enen male uit, doch verhinderden niet, dat zij een gemeenschappelijke lotsbestemming kregen en een nog vage, ternauwernood bewuste verbondenheid, welke eerst in de loop van drie eeuwen langs onwaarschijnlijk grillige lijnen vaste vorm zou aannemen.

Daarnaast bracht de vrede van Venlo een radicale wending in de militaire betekenis van de Maasvallei, waar de krijgstochten tot dan toe voornamelijk de richting van noord naar zuid en vice-versa hadden gevolgd. Sinds de regering van Karel de Stoute was het Overkwartier het doorgangsland geweest voor de Franse troepen, die met instemming of steun van de Luikse patriotten de strijdkrachten van de bedreigde Gelderse bondgenoot kwamen versterken; Roermond werd door Margaretha van Oostenrijk „le vray passage des François” genoemd¹. De versperring van de weg naar de overzijde van de grote rivieren in 1543 betekende voor het Franse interventionisme een ernstige tegenslag. Voortaan was de Maas in de eerste plaats de oostelijke verdedigingslijn van de Zuid-Nederlandse gewesten en de uitvalsbasis voor een militair optreden in het Rijnland. Maastricht, eeuwenlang een egelstelling tussen Luik, Brabant, Gelre en Gulik, viel terug op zijn eigenlijke taak: de sleutel te zijn op de toegang naar het kerngewest Brabant, wachtpost op de weg van Keulen naar Brussel aan de enige vaste brug over de Maas in de Dietse Nederlanden. Onder dreiging en impuls van de oorlog met Frankrijk en de lutheraanse rijksvorsten (1552-1556), dwong landvoogdes Maria van Hongarije de magistraat de in 1541 begonnen modernisering der fortificaties in 1550 en volgende jaren met kracht voort te zetten². Tussen de dertiger jaren en 1566 vormde zich langs en bij de rivier een reeks versterkte plaatsen, welke men met enige overdrijving een Maaslinie

¹ STRUICK, o.c., blz. 177.

² De oorlog, die het Rijk Metz, Toul en Verdun kostte, en Karel V tot de vrede van Augsбург dwong, richtte grote verwoestingen aan in Namen en het prinsbisdom Luik, doch de krijgshandelingen strekten zich niet verder naar het noorden uit. — Voor Maastricht vgl. A. HENNE, *Histoire du règne de Charles-Quint en Belgique*, IX, Bruxelles 1859, blz. 191, 263, 299; X, 1860, blz. 124; G. PANHUYSEN, *Studieën over Maastricht in de 13e eeuw*, Maastricht 1933, blz. 50-51.

zou kunnen noemen. Omstreeks 1530 had Rombout Keldermans reeds aan de kastelen van Valkenburg en Montfort gewerkt; nadat deze laatste burcht tijdens de Gelderse oorlog was uitgebrand, werd zij in de jaren 1557-1560 hersteld en door in het vierkant aangelegde muren met hoekbastions versterkt. In de veertiger jaren en kort na 1550 werden de muren van Venlo, Wachtendonk, Gelder en Roermond verzaamd, van hun torenspitsen ontdaan en door het opwerpen van wallen en rondelen aan de eisen van de moderne oorlogsvoering aangepast; in deze laatste stad „maeckende frontiere aen de lande van Gulick, Collen ende Ludick” voerden boeren uit de ambten Kessel en Montfort het graafwerk in herediensdienst uit¹. Prinsbisshop Cornelis van Bergen deed omstreeks 1545 Maaseik, Stokkem, Bree, Hasselt, Visé en Luik bevestigen. Daarna kwamen Hoei en Dinant aan de beurt, terwijl Filips II van Limburg aan de Vesdre een vrijwel onneembare redoute maakte voor het hertogdom en de Landen van Overmaas. Ongetwijfeld is ook Heerlen, dat met 's-Hertogenrade en Rimburch de verdedigingslinie vormde van de oostgrens der Landen van Overmaas, in deze jaren weer versterkt; tijdens de Spaans-Franse oorlog (1556-1559) lag er een Duits regiment².

Aan de westgrens van Gulik, dat na de vrede van Venlo niet in staat was een actieve buitenlandse politiek te voeren, was men voorlopig minder bedrijvig. De Pasqualini's uit Bologna bouwden in de oude hoofdstad Gulik een citadel en een renaissanceslot in de trant van het kasteel der Nassauers te Breda en moderniseerden de stadsmuur van Düsseldorf, doch in de grensambten schijnt tot 1566 alleen te Heinsberg op grotere schaal aan de fortificaties te zijn gewerkt. Na dit

¹ R. MEISCHKE, *Het architectonisch ontwerp in de Nederlanden ged. de late middeleeuwen* in: Bull. Ned. Oudhk. Bond 6e s., 5 (1925), kol. 200; J. S. VAN VEEN, *Het Huis te Montfort in het midden der 16e eeuw*, in: Maasg., 1918, blz. 26, 28; J. G. RENAUD, *Kastelen in Limburg*, in: Bull. Ned. Oudhk. Bond 6e s., 14 (1961), kol. 131. — [J. B. SIVRÉ], *Inventaris van het oud archief der gemeente Roermond*, II, Roermond [ca. 1872], blz. 94; E. EBE-JAHN, *Geldern, eine niederrheinische Festung*, [Kevelaer 1966], blz. 65 vlg.; H. UYTENBROECK, *Bijdragen tot de geschiedenis van Venlo*, II, Venlo 1909, blz. 4; J. S. VAN VEEN, *De brand te Roermond in juli 1554*, in: Limb. Jrb. 10 (1904), blz. 6, 10, 15; R. VERHUVEN, *Wachtendonk als Festung*, in: Geldr. Heimatkal., 1956, blz. 18-26.

² L. E. HALKIN, *Notes pour servir à l'histoire du règne de Corneille de Berghes, prince-évêque de Liège (1538-1544)*, in: Chron. archéol. Pays de Liège 27 (1936), blz. 8 vlg.; IDEM, *Contribution à l'histoire de Georges d'Autriche, 1544-1557*; in: Rev. belge de philologie et d'histoire 15 (1936), blz. 970; J. J. JONGEN, *Aantekeningen over Heerlen uit de jaren 1542-1589*, in: Herle 6 (1956), blz. 2, 33-34.

jaar werden Brüggén, Millén, Monschau en andere steunpunten versterkt. Sittard kreeg in dit opzicht niet de aandacht, welke het als „ein furpail des lantsz van Guilick und des oeverfirdels” verdiende. Maximiliaan Pasqualini bouwde er een lakenhal, tevens raadhuys en graandepot voor het ambt Born (1561-1566), doch van het herstel der verdedigingswerken wordt eerst in de jaren 1568-1582 en vervolgens na 1600 gesproken¹. Wanneer het erop aankwam, lag het hertogdom Gulik open voor iedere aanval uit de Nederlanden.

DE AFSCHIEDING VAN DE BOURGONDISCHE KRING

De naasting van Gelre was voor Karel V het laatste, beslissende motief om zijn streven: de eenheid en zelfstandigheid van het complex der Nederlandse gewesten tegenover het Rijk ondubbelzinnig vast te leggen, tot werkelijkheid te maken. Het denkbeeld was niet nieuw, het lag als een bekroning van de Habsburgse huismachtpolitiek trouwens voor de hand en was min of meer urgent geworden, daar het Rijk onder Maximiliaan van Oostenrijk (1493-1519) en nog onder keizer Karel zelf een restauratieperiode doormaakte, waarbij het herstel van het centrale gezag op de voorgrond stond. Produkten van deze reorganisatiepogingen waren o.a. het Rijkskamergerecht, dat in 1495 als hoogste rechtscollège, zij het met wezenlijke beperkingen voor de niet-rijksnódmiddellijke gebieden, werd ingesteld, het als centraal bestuurslichaam bedoelde Rijksregiment van 1521 en de verdeling van het Rijk in Kringen (1495). De Habsburgse Nederlanden, welke op dat ogenblik behalve de zg. patrimoniale gewesten², Limburg, de andere landen van Overmaas en Luxemburg omvatten,

¹ G. VON BELOW, *Ueber den Bau eines Rath- und Kornhauses in Sittard*, in: Düsseld. Jhrb. 7 (1893), blz. 207-208; FR. LAU, *Die Architektenfamilie Pasqualini*, in: Düsseld. Jhrb. 31 (1924), blz. 96-154, i.b. 135-136; S. CORSTEN, *Die Festung Heinsberg und ihre Baugeschichte im 16. Jahrh.*, in: Heimatkal. Selfkantkreises, 1956, blz. 25-32; G. VON BELOW, *Landtagsakten von Jülich-Berg*, I, Düsseldorf 1895, blz. 467-468; II (1907), blz. 118, 133 n. 1; AUG. DUNCKEL, *Kurze Chronik von Sittard, fortges. von B. A. POTHAST*, Sittard 1891, blz. 14; J. OFFERMANS-A. H. SIMONIS, *Het Kritzraedthuis*, [Sittard] 1964, blz. 5-6.

² De gewesten, die in 1462 voor een vaste quote in de algemene bedén waren aangeslagen, nl. Brabant, Vlaanderen, Henegouwen, Artois, Holland, Zeeland, Namen, Mechelen, Rijsseel, Douaai, Orchies, dus niet Gelre, nóch Limburg-Overmaas. Zij hadden een overheersende positie in de Staten-Generaal. J. GILISSEN, *Les Etats-Généraux des Pays de par deça (1464-1632)*, in: *Standen en Landen* 33 (1965), blz. 280.

waren in 1512 verenigd tot een Bourgondische Kring, zonder dat dit merkbare verandering bracht in hun traditionele afzijdigheid van de rijkszaken. Daarna had de annexatie van Friesland (1523), Utrecht, Overijssel en Drenthe (1528), Groningen (1536) en tenslotte Gelre (1543) Karel V in het bezit gesteld van gewesten, die sinds 1495 tot de Westfaalse Kring behoorden en ook overigens nauwere betrekkingen met het Rijk onderhielden. Hoe weinig de vorst op deze betrekkingen was gesteld, bleek in 1530 bij de confirmatie van de Gouden Bul van 1349, waardoor in Brabant, de Landen van Overmaas en zelfs, ondanks de tegenstand van de bisschop van Luik en bloedig verzet van de ambachten, in het tweeherige Maastricht ieder appel op het Rijkskamergerecht, de schepenstoel van Aken en andere rechtscolleges in het Rijk verboden werd. Thans achtte Karel V de tijd gekomen om de status van zijn patrimoniale en niet-patrimoniale landen gelijk te trekken en hen tot een zelfstandig geheel te verenigen.

Het samentreffen van de belangen der Habsburgse huismacht en de verplichtingen van het keizerschap in de persoon van Karel V lieten geen formele afscheiding toe, terwijl de vorst het bovendien voordelig achtte zijn Nederlandse gewesten blijvend in het genot te stellen van „des heiligen Reiches Schutz, Schirmb, Verteidigung und Hilf”. De door Viglius vanaf 1540 gevoerde onderhandelingen¹ vonden aanvankelijk bij de rijksstanden weinig weerklank. Eerst toen Alva door zijn overwinning bij Mühlberg op 24 april 1547 het Smalkaldisch Verbond van protestantse vorsten had uiteengeslagen, was de Rijksdag voldoende voorbereid om met het zg. Bourgondische Verdrag van Augsburg (26 juni 1548) in te stemmen. Dit traktaat bracht alle Nederlandse gewesten van Karel V, evenals Franche-Comté en Charolais, in een nieuwe Bourgondische Kring bijeen en liet tussen deze en het Rijk slechts losse banden voortbestaan².

¹ Deze hadden ook betrekking op de rechten van de hertog van Brabant op Maastricht. Onder de door Viglius geproduceerde bewijstukken, thans in de UB Göttingen, trof prof. Feenstra een afschrift aan van het oudst-bekende stadsrecht van Maastricht. R. FEENSTRA, *Het stadsrecht van Maastricht van 1220*, in: Versl. meded. Ver. Uitg. Bronnen Oud-Vad. Recht 11, nr. 3 (1958), blz. 519-534.

² Voor de voorgeschiedenis en de totstandkoming van het verdrag van Augsburg vgl. J. CRAEY-BECKX, *Maria van Hongarije landvoogdes*, in: Alg. Gesch. der Nederlanden, IV, Utrecht 1952, blz. 112-114. De tekst van het verdrag in: *Urkunden und Aktenstücke des Reichsarchivs Wien zur reichsrechtlichen Stellung des Burgundischen Kreises*, I, Wien 1944, nr. 445, en in: A. S. DE BLÉCOURT-N. JAPIKSE, *Klein plakkaatboek van Nederland*, Groningen 1919, blz. 73-77.

Als staatsrechtelijk dokument is het verdrag een mijlpaal in het ontvoogdingsproces van de Nederlanden, al werd de eindstreep eerst een eeuw later en dan nog niet op een juridisch geheel overtuigende wijze bereikt. Alle gewesten, de patrimoniale zo goed als de nadien toegevoegde provinciën, behoorden thans tot één afzonderlijke administratieve omschrijving en werden als „frei und uningezogen lande, furstentumb, superiorität und principat” erkend¹. Met name werden zij onttrokken aan het gezag van de Rijksdag en het Rijkskamergerecht, zonder dat intussen hun souverain de bevoegdheid verloor zich in deze colleges te doen vertegenwoordigen of bij agressie een beroep op gewapende bijstand te doen. De tegenprestatie bestond voornamelijk in een jaarlijkse subsidie aan de rijkskas tot het dubbele van de aanslag van een keurvorst, een voor het rijkste land ten noorden van de Alpen belachelijke som, die na een eerste aarzeling in 1552 reeds spoedig niet meer werd betaald. Doch formeel bleven de Nederlanden deel uitmaken van het Rijk. De vrede van Munster bracht deze verhouding nog in herinnering en vóór en na 1648 werden de zuidelijke gewesten door de Spaanse koningen en de aartshertogen als rijkslenen voor de keizer verheven². In het noorden waren Utrecht, Gelre en Overijssel lenen van het Rijk. Om de gevoelens van de Staten van deze gewesten te ontzien werd in de Unie van Utrecht de vage zinsnede ingelast dat men zich niet aan het Rijk wilde onttrekken, doch toen na 1580 bleek, dat de Republiek op geen enkele steun van de keizer behoefde te rekenen, verloor deze fictie alle aantrekkelijkheid. Een brief van de Staten-Generaal van 24 september 1590 houdt de laatste erkenning van een zekere ondergeschiktheid in; nadien werden de vertogen van de keizer volledig genegeerd. Met een zekere restric-

¹ Voor de staatsrechtelijke verhouding tussen de Nederlanden en het Rijk vgl. de recente studies van R. FEENSTRA, *A quelle époque les Provinces-Unies sont-elles devenues indépendantes à l'égard du Saint-Empire?*, in: Tschr. voor rechtsgesch. 20 (1952), blz. 30-63, 182-218, 479-480; IDEM, *Een onuitgegeven leenakte van keizer Karel VI en het einde van den leenband der Noordelijke Nederlanden met het H. Roomsche Rijk*, in: Bijdr. meded. Hist. Gen. Utrecht 69 (1955), blz. 109-129; IDEM, *Das rechtliche Verhältnis der Niederlande zum Reich*, in: Landesgeschichte und Universalgeschichte, Niederschrift über Verhandlungen in Berg-en-Dal, 27.-30. Oktober 1957, Utrecht 1958, blz. 17-24.

² O.a. in 1560, 1588, 1620, 1638, 1648, 1659, 1670. Tot 1728 bleef een formule in gebruik, welke ook Utrecht, Gelre en Overijssel onder dit leenverhef bracht. FEENSTRA, *Een onuitgegeven leenakte*, o.c., blz. 113-115. — De expeditie van Piccolomini naar Leuven in 1635 bijv. werd gerechtvaardigd met een beroep op het verdrag van Augsburg.

tie mag men stellen, dat bij de vrede van Munster iedere staats- of leenrechtelijke band tussen het Rijk en de territoria van de Republiek werd doorgeknipt¹.

Het doel van Karel V en Maria van Hongarije was bereikt. De Zeventien Provinciën genoten thans naar internationaal recht de grootste vrijheid welke met de voortgezette steun van het Rijk verenigbaar was. De omzetting, in 1548, van de feitelijke onafhankelijkheid der Nederlandse gewesten in een erkend en definitief gegeven betekent ook voor de ontwikkelingsgang der gebiedsdelen, waaruit in 1815 de provincie Limburg zou worden samengesteld, een keerpunt van verstrekkende betekenis. Door het Maasdal, eens het toneel van elkaar bestrijdende feodale heren, wisselende bondgenootschappen en territoriale wijzigingen, slingerde zich thans een grens van volkenrechtelijke orde, welke het Overkwartier en de Landen van Overmaas uit hun affiniteit met het Rijk losmaakte. Een uitermate belangrijk resultaat, dat echter niet door een kettingreactie werd gevolgd. Filips II slaagde er niet in de expansiepolitiek van de Brabantse hertogen naar het Rijnland met succes te bekronen. De in 1548 getrokken lijn bleef tot 1795 onveranderd, haar invloed is zelfs in onze dagen nog niet geheel uitgewist. De staatjes en gebiedsdelen, waaruit de provincie Limburg is gevormd, werden voorgoed grensgebied, zonder dat intussen deze grens één doorlopende lijn tussen twee staten trok en daardoor de staatkundige situatie van het Maasdal beduidend vereenvoudigde. Vanaf Mook tot Eijsden heeft dit grensland het voorkomen van een brede gerafelde zoom vol gaten, waarin het Duitse Rijk en de Nederlanden langs bochtige uitstulpingen en enclaves als de figuren van een bonte legkaart in- en over elkaar schoven².

VERBROKKELDE GRENSSTROOK VAN DE NEDERLANDEN EN HET RIJK

Tot de Bourgondische Kring behoorden de twee grootste complexen: het Overkwartier, verdeeld in de ambten Middelaar, Kessel, Gelder,

¹ De bevestiging van de vrede van Munster, waarbij keizer Ferdinand III de volledige soevereiniteit van de Republiek erkende, werd niet door de Rijksdag bekrachtigd, zodat strikt formeel genomen, zijn verklaring het Rijk niet bond. FEENSTRA, *A quelle époque?*, o.c., blz. 197 vlg.

² Vgl. L. J. ROGIER, *Limburg in de Franse tijd*, in: Versl. Akademiedagen Kon. Ned. Akad. v. Wetenschappen 5 (1952), blz. 40 vlg.

Wachtendonk, Stralen, Kriekenbeck, Erkelens en Montfort, en de Landen van Overmaas: Valkenburg, Dalem en 's-Hertogenrade. Binnen de omschrijving van de Westfaalse Kring vielen de meeste als zodanig erkende rijksonmiddellijke heerlijkheden en de randgebieden van het hertogdom Kleef (ambt Gennep), het hertogdom Gulik (Tegelen in het ambt Brüggen; Melick en Herkenbosch in het ambt Wassenberg; Sittard, Born, Munstergeleen, Susteren, Urmond, Berg en Grevenbicht in het ambt Born) en het prinsbisdom Luik (St. Pieter, Bemelen en vanaf 1570 het graafschap Horn). Het tweeherige Maas-tricht behoorde staatsrechtelijk noch tot het Rijk, noch tot de Nederlanden. De „Nederlandse” gebiedsdelen grensden niet aan elkaar en evenmin aan de territoria, waarmee zij rechtstreeks in een federatieve of personele unie verbonden waren. Het Overkwartier werd door de Kleefse inkepingen bij Mook en Gennep van de drie Gelderse nederkwartieren gescheiden. In de Peel sloot het, langs een merkwaardig met de huidige provinciegrens overeenkomende lijn, bij Brabant aan, doch de onherbergzame moerasvelden vormden hier een veel sterkere afscheiding dan de Rijksgrens, welke het kwartier aan de drie andere zijden omvatte. In het zuiden lag het graafschap Loon, een bestanddeel van het rijksvorstendom Luik, als een brede barrière tussen het hertogdom Brabant en de Landen van Overmaas; de Gulikse corridor rondom Sittard grendelde de rechtstreekse verbinding van deze drie landjes met het Overkwartier af.

In en langs deze „overlanden” en grensdistrikten maakte een aantal territoria van kapittels en wereldlijke potentaatjes, restanten uit een voorbije tijd, aanspraak op de titel van vrije rijksonmiddellijke heerlijkheid. Leenverbindingen met meestal verschillende naburen tegelijk,

¹ Voor de territoriale en staatsrechtelijke verhoudingen in de 16e eeuw vgl. o.a.: DE WIT-FLAMENT, *Vorming der heerschappijen*, o.c.; A. J. FLAMENT, *De rechtsbedeeling op het grondgebied van de tegenwoordige provincie Limburg in 1794, met een blik op de voorgeschiedenis*, in: Publ. 51 (1915), blz. 3-76; L. DE CRASSIER, *Dictionnaire historique du Limbourg néerlandais*, in: Publ. 66 (1930) — 71 (1935), 73 (1937); S. J. FOCKEMA ANDREAE, *De Nederlandse staat onder de Republiek*, Amsterdam 1961, blz. 84-85; L. J. SURINGAR, *Bijdrage tot de kennis van den regeeringsvorm van Maas-tricht en zijn ressort*, Leiden 1873, blz. 84-85. — Vgl. in het algemeen, o.a. voor de vrije rijksheerlijkheden: P. C. BOEREN, *Bestuurs- en rechtsinstellingen, ca. 1300-1500*, in: *Limburg's Verleden*; geschiedenis van Nederlands-Limburg, II, Maastricht [1967], blz. 68-117. — Obbicht ging door het huwelijk van Alverta, dochter van Willem van Vlodrop (overl. 1564), met Karel van Bronkhorst-Batenburg uit het geslacht der Van Vlodrops over in dat van de Bronkhorsten-Batenburg.

welke hetzij een persoonlijk karakter droegen, dan wel betrekking hadden op bepaalde onderdelen van het complex van heerlijke rechten of alleen maar op de titel van het territoire, bijv. van baronie of graafschap, vertoebelden in de meeste gevallen de verhoudingen, leidden tot betwisting en niet zelden tot een voortijdig verlies van hun zelfstandigheid.

Onder deze curiosa is de door leenbanden met Loon verbonden en in 1450 tot graafschap verheven heerlijkheid Horn het belangrijkste; evenals Valkenburg had zij zich onder een beter gesternte tot een duurzaam gewest op Limburgse grond kunnen ontwikkelen. Het graafschap en zijn onderhorigheden, o.a. de rijksheerlijkheden Wessem en Weert met het gelijknamige vesting- en weversstadje aan de weg tussen de Peel en de Kempen, kwamen na de dood van de laatste telg van het ridderlijke geslacht Van Horn aan Filips van Montmorency, stiefzoon van Jan I van Horn (1531-1540) en zoon van diens echtgenote Anna van Egmond uit haar eerste huwelijk¹. De Hornse heren waren de weinig populaire voogden van het hoogadellijke vrouwenstift van Thorn, een miniatuurstaatje met een eigen militie en standenvertegenwoordiging, waarvan het bestuur in deze periode in handen lag van de abdis Margaretha van Brederode (1531-1577), een nicht van de bekende geuzenleider Hendrik van Brederode. Het is mogelijk, dat Thorn reeds sinds 1512 deel uitmaakte van de Westfaalse Kring. De bevestiging der privilegiën van het stift door keizer Ferdinand I op 28 juli 1558 hield in, dat het in 1548 buiten de Bourgondische Kring gebleven was².

Voor wat de heren der overige rijkslandjes betreft, bepalen wij ons tot het noemen van enkele geslachten, die zich bij het begin van de opstand aarzelend of beslist tegen Spanje keerden: de Gelderse Van Vlodrops, destijds in het bezit van Leuth, Rijckholt en Rekem, de Merodes, vanaf de 15e eeuw heren van Pietersheim, de Batenburgers,

¹ O.a. A. SCHILLINGS, *Philips de Montmorency, graaf van Hoorne*, in: Tschr. voor Geschiedenis 28 (1913), blz. 321-327; J. VERZIJL, in: Nw. Ned. biogr. wrdb. IX, Leiden 1933, kol. 416-417; IDEM, *Het kasteel van Horn*, in: Gens nostra 1/2 (1945/46), blz. 81-88; A. J. MERTENS-J. HENKENS, *Schetsen uit de geschiedenis van het Land van Weert*, [Weert 1956], blz. 95-101; P. A. M. GEURTS, *De graaf van Horne Filips van Montmorency, 1524-1568*, Zaltbommel 1968.

² J. HABETS, *De archieven van het kapittel der vorstelijke rijksabdij Thorn*, II, 's-Gravenhage 1899, blz. 7-10; J. HOUTMORTELS, *Thorn, hoogadellijke rijksabdij en vorstendom*, Thorn [1949], blz. 82-92; J. LINNSEN, *Een bijdrage voor de geschiedenis van de abdij Thorn*, [Roermond 1963], blz. 19, 24.

een jongere lijn van het oude Gelderse geslacht Van Bronkhorst, heren van Obbicht en Stein, van de rijksbaronie Gronsveld en de rijksheerlijkheden Slenaken, Eckelrade en Rimburch¹. Het Land van 's-Hertogenrade werd in drie stukken geknipt door een kluwen van vrije rijkslandjes, nl. Cartiels, Wijlre, het minuscule Eijs en het door keizer Karel in 1520 tot rijksbaronie verheven land van Wittem. Deze heerlijkheid, waarvan de status tot het einde van de 17e eeuw door Brussel bleef betwist, werd in 1540 door Karel V in zijn hoedanigheid van hertog van Limburg in leen gegeven aan Floris I van Pallant (1537-1598) uit het gelijknamige Gulikse geslacht, bannerheer en erfscenker van Gelre en erfgenaam van het graafschap Culemborg en bijna dertig andere heerlijkheden².

In de 16e eeuw waren de vrije rijksheerlijkheden, wel te onderscheiden van de gewone hoge heerlijkheden zonder souvereiniteitsrechten, niet meer in staat de politieke trend in het Maasdal te bepalen. Na 1548 gaat de centrale regering te Brussel in samenwerking met de keizer de strijd aanbinden tegen de munterij in 's-Herenberg, Batenburg, Thorn, Horn, Gronsveld en Rekem; het Leenhof te Valkenburg poogt Elsloo, Ekkelrade en Terblijt tot bijdragen in de landsbeden te pressen; na 1568 moeten Stein, Leuth, Limbricht en Wittem zich op grond van bestaande leenbanden de inkwartiering van Spaanse troepen laten welgevalen³. De heren van deze landjes waren echter – in werkelijkheid of in theorie – echte soevereinen, te vergelijken met de Gelderse bannerheren. Zij bezaten al dan niet betwiste hoogheidsrechten en bleven sterk op het Rijk georiënteerd, een oriëntatie, welke voor Thorn en Wittem eerst na 1648 door

¹ Naar de literatuur over de bezittingen der Vlodrops en Bronkhorsten zal ter plaatse verwezen worden. Voor de rijksheerlijkheden Leuth, Rekem en Pietersheim vgl. het samenvattende, doch onnauwkeurige werk van J. COENEN, *De kasteelen van den Maaskant*, Maaseik 1947, en in het algemeen: M. BUSSELS, *Een en ander over de rijksheerlijkheden van de Maasvallei*, in: *Oude Land van Loon* 10 (1955), blz. 192-198.

² J. SCHOTEL, *Floris I en II van Pallant*, Arnhem 1846; S. P. HAAK, in: *Nw. Ned. biogr. wrdb.* V (1921), kol. 424-427; H. MOSMANS C.S.S.R., *De heeren van Wittem*, Venlo 1923, blz. 54-58, 65; E. JANSSEN C.S.S.R., *Kasteel Wittem*, z. pl. 1960, blz. 62-63. – Wittem was oorspronkelijk een Limburgs leen. Vgl. K. J. TH. JANSSEN DE LIMPENS, *De territoriale ontwikkeling der heerlijkheid Wittem*, in: *Msg.*, 1965, kol. 23-24.

³ F. B. M. TANGELDER, *Muntheer en muntmeester*, Arnhem 1955, blz. 13; J. L. MEULLENERS, *Legertochten tusschen Maastricht en Mook sedert 1568 tot 1575*, in: *Publ.* 25 (1888, blz. 161-354), blz. 164, 168.

Brussel werd gesanctionneerd. Zij droegen niet bij in de landelijke of gewestelijke beden in de Nederlanden, doch hadden geldelijke verplichtingen tegenover het Rijk; de procesvoering van hun gebieden mondde uit in het Rijkskamergerecht; sommigen onder hen kregen voor en na zitting in de vergaderingen van de Westfaalse Kring te Dortmund en in de Rijksdag. Zij bleven ambten bekleden in de naburige rijkslanden, zoals Jan van Bronkhorst, baron van Gronsveld (1508-1559/60), die als landdrost in dienst stond van de hertog van Kleef. In de 17e eeuw zullen wij hen als officieren in de legers van de keizer en de Katholieke Liga terugvinden. Deze potentaatjes hebben tot de Franse tijd het verbrokkeld patroon van onze streek getekend en konden door hun zelfstandige positie een zekere rol spelen in de eerste fase van de troebelen. Het feit, dat een aanzienlijk gedeelte van de Maaslandse rijksheerlijkheden in handen was van uit het bijzonder particularistische Gelre afkomstige geslachten, is op deze houding ongetwijfeld van invloed geweest.

Aan de andere kant bevestigde het verdrag van Augsburg de gezamenlijke ondergeschiktheid van de Gelderse en met Brabant verbonden „overlanden” aan de centrale regeringsinstanties: de landvoogd en de collaterale raden, nl. de Raad van State, de Geheime Raad en de Raad van Financiën. De nieuwe grens liet op procesrechtelijk terrein de toestand in de rijksterritoria onveranderd, doch bevorderde de autarchische politiek van Brussel en hierdoor de voortschrijdende verzwakking van de invloed van het Rijk in het Maasdal¹. Met voorbijgaan aan uitzonderingsgevallen en het onderscheid tussen hoofdvaart en hoger beroep, kan men zeggen, dat de schepenbanken van het hertogdom Kleef op het hofgerecht in de gelijknamige hoofdstad, die van Gulik op het hofgerecht te Düsseldorf en die van de vrije rijksheerlijkheden op de schepenstoel van Aken appeleerden; in hoogste instantie fungeerde het te Spiers, later in Wetzlar gevestigde Rijkskamergerecht. Voor Thorn liep de weg naar Spiers echter over Echt en Roermond; voor Horn langs de schepenbank van Vliermaal; voor de

¹ Naast de onder n. 1, op blz. 168 aangehaalde literatuur o.a. G. D. FRANQUINET, *Les appels à la cour d'Aix-la-Chapelle*, in: Publ. 9 (1872), blz. 296-310; W. SCHWABE, *Der Aachener Oberhof*, in: Zeitschr. Aach. Geschver. 47 (1925), blz. 83-159; 48 (1926/27), blz. 60-120; en met name de scriptie van P. L. NÈVE, *Stukken afkomstig uit het archief van het Rijkskamergerecht te Wetzlar*, welke door de schrijver welwillend aan het Stadsarch. en -Bibl. te Maastricht werd afgestaan.

door Horn geësurpeerde rijksheerlijkheden Weert en Wessem wederom via Aken. Deze traditie was zo sterk, dat het verbod op rijkscolleges te appelleren in beide laatste heerlijkheden tot 1704 een dode letter bleef.

Tegenover het Rijkskamergericht kan de Grote Raad van Mechelen niet als een gelijkwaardige pendant worden beschouwd, daar Gelre bij het traktaat van Venlo en Brabant met de Landen van Overmaas bij de confirmatie van de Gouden Bul op 1 juli 1530 in hun jus de non evocando bevestigd waren¹. De banken in het Overkwartier gingen ter hoofdvart naar Roermond om er lering te halen, wanneer zij „der saecke nyet wijs en waeren” doch de rechtsgang van Roermond, Venlo en Gelder op Aken werd in 1547 afgebroken. Voor de Landen van Overmaas sprak sinds 1530 nog uitsluitend de Raad van Brabant recht in hoogste instantie. Door de hoofdgerechten van Valkenburg, Dalem en 's-Hertogenrade gewezen vonnissen waren echter op grond van de ordonnanties van 18 oktober 1546, 27 november 1546 en 23 juli 1548 niet langer appelabel, doch slechts reformabel voor de Raad, d.w.z. hun executie werd door het hoger beroep op Brussel niet opgeschort. Deze regeling welke een voorrecht der vier hoofdsteden van Brabant tot Overmaas uitbreidde, gold voor Limburg reeds vanaf 1522, toen het hertogdom zich aan de jurisdictie van de Souvereine Raad had moeten onderwerpen².

In Maastricht, waar de keizer aanstonds na het verdrag van Augsburg de rechten van zijn medesouverein waarborgde (11 juli 1548), kwam in dit opzicht een ingrijpende verandering tot stand. Het verzet van Luik en van de Maastrichtse burgerij had de keizer gedwongen het in 1530 voorgeschreven appel op de Raad van Brabant bij akten van non-praejuditie van 1532 en 1537 te niet te doen, zodat de vonnissen der twee schepenbanken er bij gebrek aan een beroepsinstantie kracht van gewijsde kregen. Intussen bleven de burgers en de schepenen van Luikse zijde rustig in beroep gaan bij „ihres hauptgericht Ach” en

¹ R. FRUIN-H. T. COLENBRANDER, *Geschiedenis der staatsinstellingen in Nederland*, 2e dr., 's-Gravenhage 1922, blz. 140-143.

² K. J. TH. JANSSEN DE LIMPENS, *Gelderse wyssensissen van het hoofdgerecht te Roermond*, Utrecht 1953, blz. XX vlg.; IDEM, *Bijzondere oppergerechten voor het hertogdom Limburg en de Landen van Overmase*, in: *Msg.*, 1961, kol. 68; voor de voorgeschiedenis vgl. L. VAN HOMMERICH, *Korte verhandeling over de corporatieve staatsvorm in het hertogdom Limburg en de Landen van Overmaas tijdens de late middeleeuwen*, [Leuven 1937].

het Rijkskamergerecht; deze dubbelzinnige houding van de recalitrante stad is vermoedelijk voor Karel V een bijkomend motief geweest om in 1548 orde op zaken te stellen¹. Door de tweeherige regeringsvorm leidde het jus de non evocando van de burgers hier niet tot de oprichting van een eigen, stedelijk hof. De ca. 16 december 1547 gepubliceerde „forme ende instructie van appellatie” schreef voor, dat de prinsbisschop van Luik en de hertog van Brabant jaarlijks twee gecommitteerden naar de stad zouden afvaardigen om er in hoger beroep van civielrechtelijke vonnissen kennis te nemen.

Met de instructie van deze appelzaken werden de landsheerlijke commissarissen belast aan wie reeds in 1428 de uiteindelijke benoeming van de gouverneurs der ambachten was opgedragen. Zij staan voortaan bekend als commissarissen-instructeurs. Ofschoon de gecommitteerden van Brussel en Luik – de latere commissarissen-deciseurs – nog geen bestuurlijke bevoegdheden bezaten, betekende hun jaarlijks bezoek een verdere stap naar de intoming van de stedelijke autonomie². Zelfs het rijkskapittel van St. Servaas appelleert na 1548 niet meer op het Kamergerecht.

BESTRIJDING VAN DE DISSIDENTEN

De verdeling van het Limburgse Maasdal tussen de Nederlanden en het Rijk volgens de grenzen van 1548 werkte eveneens door bij de benadering van de snel aan politieke betekenis winnende godsdienstige tegenstellingen. Voor het Overkwartier en de Landen van Overmaas golden de eeuwige edicten van 29 april en 25 september 1550 en de instructie van 31 mei 1550 voor de Inquisitie in de Bourgondische Kring, in wezen en oorsprong een pauselijk instituut, dat door toedoen van Karel V in feite een staatsinstelling geworden was³. Door hun

¹ NÈVE, *Stukken Rijkskamergerecht*, o.c., blz. 13-15.

² Tekst van de „Forme ende instructie” in: *Recueil der recessen, wegens beyde de gen. heeren ende princen, alhier geëmaneert in den jaere 1665*, Maastricht 1719, blz. 205-214. – De werkring van de commissarissen-instructeurs werd nader omschreven in de reglementen van 18 febr. 1548 (Brabant) en 19 maart 1549 (Luik); vgl. SURINGAR, *Regeeringsvorm van Maastricht*, o.c., blz. 84-85.

³ Teksten in: *Recueil des ordonnances des Pays-Bas*, 2e s., VI: 1549-1555, Bruxelles 1922, blz. 55-76, 110-118, 85-88. – In de 16e eeuw treft men in de Nederlanden vier inquisitoriale instituten aan: de bisschoppelijke inquisitie, vertegenwoordigd door de officiaal; de schepenenbanken bij de toepassing van de plakaten; de pauselijke inquisitie; de ketzerlijke c.q. konink-

gedetailleerde bepalingen en de gelijkstelling van ketterij met majesteitsschennis waren zij onwezenlijk hard; het politionele toezicht op het denken en handelen van het individu maakte bovendien de centralisatiepolitiek ook voor het gewone volk tot een tastbare en gehate realiteit. Voor het Rijk had Karel V weliswaar na 1520 vrijwel even strenge plakaten uitgevaardigd, doch hier hadden zijn plaatsvervanger en opvolger Ferdinand I (1556-1564) en diens zoon keizer Maximiliaan II (1564-1576) nog oog voor een overbrugging van de tegenstellingen en vestigde de Godsdienstvrede van Augsburg (1555) een bepaalde vorm van coëxistentie tussen katholieken en lutheranen. Volgens het principe „cuius regio, illius et religio” zouden de rijksonmiddellijke landsheren de onderdanen door hun keuze binden en namen de protestantse vorsten de kerkelijke jurisdictie in eigen hand¹. De clausule dat andersdenkenden mochten uitwijken ademt reeds een mildere geest, die ook in het algemeen het optreden van de rijksvorsten kenmerkt. Door de Godsdienstvrede genoten de lutheranen het prestige van een officiële status, waarvan later de gereformeerden voordeel trokken, en ook waar de landsheer trouw bleef aan het katholieke geloof begunstigde hun persoonlijke instelling vaak een langdurige ongestoorde ontwikkeling van de hervormde gemeenten. De politiek van de aartsbisschoppen van Keulen miste tot 1583 een vaste lijn; in de Kleef-Gulikse landen poogde hertog Willem een humanistisch geïnspireerde middenkerk boven geloofsverdeeldheid ingang te doen vinden². Aanvankelijk heeft het protestantisme zich in de Maasvallei dan ook voornamelijk in en vanuit de Gulikse grensambten en de rijksheerlijkheden verbreid. In het prinsbisdom Luik

lijke inquisitie. Toen Karel V de bestrijding van de dissidenten in eigen hand nam werd de pauselijke inquisitie getransformeerd tot een staatsinstelling die niet alleen volgens de kerkelijke wetten doch ook volgens de plakaten oordeelde. Tegen deze vorm van inquisitie, die in de Nederlanden overheerste, was het verzet voornamelijk gericht. Vgl. P. TH. VAN BEUNINGEN, *Wilhelmus Lindanus als inquisiteur en bisschop; bijdrage tot zijn biografie (1525-1576)*, Assen 1966, blz. 127.

¹ B. GEBHARDT, *Handbuch der deutschen Geschichte*, 8. Aufl., II, Stuttgart 1961, blz. 113 vlg.; *Lexikon für Theologie und Kirche*, 2. Aufl. I, Freiburg 1957, kol. 1081-1083. — Karel's broer Ferdinand werd reeds in 1531 rooms-koning gekozen en volgde hem in 1556 als keizer op.

² A. FRANZEN, *Die Herausbildung des Konfessions-Bewusstseins am Niederrhein im 16. Jahrh.*, in: *Ann. Hist. Ver. Niederrhein* 158 (1956), blz. 172. — Aan de omvangrijke literatuur over dit onderwerp gaan wij verder voorbij m. uitz. v. D. COENEN, *Die katholische Kirche am Niederrhein; von der Reformation bis zum Beginn des 18. Jahrh.*, Münster [1967].

daarentegen vaardigden de schildknepen van Karel V, de timide Cornelis van Bergen (1538-1544) en de energieke George van Oostenrijk (1544-1557), aanstonds strenge voorschriften in overeenstemming met de rijksdecreten uit en bleef de afkondiging van de Godsdienstvrede achterwege. De onafhankelijkheidszin van de Luikse Staten bleek echter een krachtige rem op de ijver van de kerkvorst. In het edict van 1545 wordt over verbeurdverklaringen en arrestaties uitsluitend op last van de bisschoppelijke inquisitie niet gesproken. Ook overigens was de repressie in het prinsbisdom minder hard dan in de Nederlanden¹.

HET BISDOM ROERMOND

De politiek-godsdienstige divergentie in het Limburgse Maasdal werd teruggedrongen doch anderzijds verhevigd door de oprichting van het bisdom Roermond, waarvan de grenzen bij de pauselijke bul van 7 augustus 1561 „*Regimini universalis Ecclesiae*” omschreven werden². Paus en koning hadden bij de totstandkoming van de kerkelijke indeling van 1559 nauw samengewerkt. De reorganisatie sloot volledig aan bij de geest der hervormingsdecreten van het Concilie van Trente (1545-1563), doch eveneens bij de centralisatie-politiek van Filips II, die zich o.m. het recht van presentatie en daardoor in de praktijk het benoemingsrecht van de bisschoppen voorbehield. Het nieuwe, uit de diocesen Keulen en Luik geknipte bisdom dankte zijn ontstaan voornamelijk aan het streven van de centrale regering te Brussel het pas verworven Overkwartier zo spoedig mogelijk in de Nederlanden

¹ L. E. HALKIN, *Réforme protestante et réforme catholique au diocèse de Liège; histoire religieuse des règnes de Corneille de Berghe et de Georges d'Autriche (1538-1557)*, Liège 1935, blz. 99-136; P. HARSIN, *De l'édit de Worms à la Paix d'Augsbourg (1521-1555)*, in: *Hand. Kon. Comm. oude Wetten en Verord.* 20 (1959/62), blz. 19-32; IDEM, *La Paix de Religion de 1555 et son application dans la principauté de Liège (1555-1565)*, in: *Meded. Kon. Ac. België*, kl. Lett. 5e s., 46 (1960), blz. 133-233.

² Vgl. M. DIERICKX S.J., *De oprichting van het bisdom Roermond, 1559-1569*, in: *Historische opstellen over Roermond en omgeving*, Roermond 1951, blz. 236-256, ontleend aan: IDEM, *De oprichting der nieuwe bisdommen in de Nederlanden onder Filips II, 1559-1570*, Antwerpen 1950; IDEM, *Documents inédits sur l'érection des nouveaux diocèses aux Pays-Bas*, Brussel 1960-1962, 3 dln.; VAN BEUNINGEN, O.C.; P. A. VAN DEN BAAR, *Oprichtingsgeschiedenis van het eerste bisdom van Roermond*, in: *Limburg's Verleden*, II, O.C., blz. 534-550; W. J. PRICK, *Levensbeschrijving van de veertien Roermondse bisschoppen*, *ibidem*, blz. 584-602.

te integreren. Het oorspronkelijke plan om van dit gebied een suffragaanbisdom van het aartsdiocees Keulen te maken als compensatie voor het verlies van Utrecht werd na 1552 doodgezwegen. De schijnbaar willekeurige aanhechting van het Land van Valkenburg was in eerste instantie bedoeld als een middel om de financiële levensvatbaarheid van het nieuwe bisdom te versterken, doch moet eveneens worden verklaard door het verlangen de macht van het „buitenlandse” diocees Luik in de geëxponeerde grenstrook te verzwakken. Het prinsbisdom, dat in 1548 buiten de Bourgondische Kring gebleven was, werd hierdoor nog meer dan voorheen op het Rijk georiënteerd. Evenals Maastricht, Dalem en 's-Hertogenrade, bleven de Gulikse grensambten en de vrije rijksheerlijkheden buiten de nieuwe kerkelijke omschrijving. De bisschop van Roermond, die als een exponent van de Habsburgse centralisatie- en expansiepolitiek werd beschouwd, slaagde er niet in zijn aanspraken krachtens de bul van 1561 op Tegelen, Melick, Herkenbosch, Thorn en Horn, evenmin als zijn gepretendeerde rechten op Stein en Elsloo, te verwezenlijken. Na een halve eeuw procederen en intrigeren werd het rijkste tafelgoed van het bisdom, de proosdij van Meerssen, in 1619 definitief aan de augustijnen van Eaucourt in Artois, de rechtsopvolgers van de abdij van St. Remigius te Reims, toegewezen¹. Het bisdom, dat het Gelderse gebied tussen Maas en Waal tot aan de overlaat van Heerewaarden, het Overkwartier met het Land van Weert en, als verbinding tussen beide, het dekenaat Cuyk omvatte, waartoe bovendien een aantal enclaves in de diocesen Keulen en Luik, zoals Viersen, Erkelenz en het Land van Valkenburg, behoorden, volgde van Nijmegen tot Schaesberg de grenzen van de Bourgondische Kring. Ofschoon klein, arm en verbrokkeld, heeft het als overkoepeling van het Overkwartier en het belangrijkste der drie Landen van Overmaas de lotsverbondenheid van de Limburgse bevolking voorbereid op een wijze welke aanzienlijk hoger moet worden aangeslagen dan de centralisatiepolitiek van Karel V en zijn opvolgers. De stedendriehoek Maastricht-Aken-Luik bleef echter als voorheen onder de geestelijke rechtsmacht van de prinsbisschop.

¹ J. HABETS, *Geschiedenis van het tegenwoordig bisdom Roermond*, II, Roermond 1890, blz. 47-53, VAN BEUNINGEN, o.c., blz. 236, 246-247; VAN DEN BAAR, o.c., blz. 543.

Door het verdrag van Augsburg werd een noodzakelijke voorwaarde voor de vorming van een Nederlandse eenheidsstaat vervuld. De door Karel V en zijn opvolger nagestreefde centralisatie paste volledig in het kader van de absolutistische opvattingen welke in de 16e eeuw de feodale gedachtenwereld overwoekerden, doch de verscheidenheid der titels waaraan de gemeenschappelijke souverein zijn gezag over de afzonderlijke „pays de par deça” ontleende, de verworven rechten van de onderdanen en het opsteken van de orkaan, die in 1566 over de Lage Landen zou losbarsten, hebben een integrale overwinning van de nieuwe staatsidee belet. De centrale instanties te Brussel brachten het niet verder dan het scheppen van een labiel evenwicht tussen de ver reikende aanspraken van de vorst en de hardnekkig verdedigde zelfstandigheid van de gewesten, een dualisme, dat tot voortdurende spanningen en tenslotte tot de vorming van een statenbond in het Noorden en een bondsstaat in de Zuidelijke Nederlanden zou leiden. Toch werd de theorie van de tweezijdige verhouding tussen souverein en onderdanen slechts onvolkomen door de praktijk gedekt. Dat de centralisatie verder ging dan op strikt staatsrechtelijke gronden te verdedigen was, lag vooral aan de geestesgesteldheid der landsheerlijke ambtenaren en aan de adel, die door onderscheidingen, posten, pensioenen en heerlijkheden uit de particularistische in de Bourgondisch-Habsburgse sfeer getrokken werd. De noblesse de robe en de noblesse d'épée zijn de politiek-bewuste krachten van deze tijd. Terwijl het stedelijk patriciaat lokale en gewestelijke belangen bleef dienen, vormde zich bij de adel een klassebewustzijn, dat tot 1566 de draagster was van de trouw aan de dynastie en de op eenheid gerichte staatsgedachte¹. De eerbiediging van de rechten, privilegiën en costumen liet, door de invoering van nieuwe ambten en instituten, door een zorgvuldige selectie van de kandidaten en een ruime uitleg van hun bevoegdheden, voldoende ruimte om de greep van Brussel op de gewesten, hun kwartieren en steden te versterken.

¹ E. I. STRUBBE-J. CRAEYBECKX, *Staatsinrichting en krijgswezen*, in: *Alg. Gesch. der Nederlanden*, IV, Utrecht 1952, blz. 145-146. Vgl. ook het recente werk van M. BAELEDE, *De Collaterale Raden onder Karel V en Filips II (1531-1578)*; *bijdrage tot de geschiedenis van de centrale instellingen in de 16e eeuw*, Brussel 1965.

Bij deze politiek namen de stadhouders of gouverneurs en de provinciale hoven een sleutelpositie in. Ofschoon hun instructies van geval tot geval konden verschillen, was de stadhouder, die meestal voor het leven werd benoemd, steeds de eerste raadsman in alles wat zijn distrikt betrof. In het algemeen en minimaal behoorde tot zijn taak: de handhaving der rechten van de soeverein, de bestrijding van de sekten, de bescherming van de onderdanen, het beschrijven van de Staten, het toezicht op het beheer van de domeinen, de vestingen en de uitvoering van de landelijke en gewestelijke ordonnanties, de zorg voor orde en veiligheid en het opperbevel over alle geregelde en militietroepen in zijn ambtsgebied. Niet alle gewesten hadden een stadhouder, wel de meeste grensprovincies. De periode van hun grootste machtsontplooiing valt samen met de eerste helft van de Tachtigjarige Oorlog (1568-1609). De soevereine raden en provinciale hoven, in wezen gewestelijke organen doch in feite werktuigen van de centrale regering en daardoor meestal op voet van oorlog met de Staten van de gewesten, vanaf 1559 niet zelden ook met de bisschoppen, waren in de meeste gevallen belast met de rechtspraak in hoogste instantie en bevoegd tot het uitvaardigen van plakaten voor hun ressort. Zij deelden in de competentie van de stadhouder, die zij in zijn ambtstaak bijstonden en bij afwezigheid vervingen¹.

In de Gelderse kwartieren ging de regering te Brussel bij haar centralisatiepogingen zeer omzichtig te werk; de benoeming van een stadhouder en de oprichting van het Hof geschiedden, zij het met geheel andere bedoelingen, op uitdrukkelijk verlangen van de nieuwe onderdanen. De vrede van 7 september 1543 werd vijf dagen later door een overeenkomst met bannerheren, ridderschap en steden van Gelre en Zutphen gevolgd. Als keizer en hertog bevestigde Karel V alle „privilegiën, vrijheyden, geregtigheden, wael hergebrachte plebitsen ende gewoenten”, waaronder het privilege de non evocando. Hij beloofde recht te zullen spreken volgens de bestaande leen-, dijk-, stads- en landrechten, een stadhouder die de landstaal sprak aan te stellen, bij de benoeming van landsheerlijke ambtenaren de voorkeur

¹ O.a. FRUIN-COLENBRANDER, *Staatsinstellingen*, o.c., blz. 58-65. Lindanus had bijv. een langdurig conflict met de magistraat van Roermond en het Gelderse Hof over de belastingvrijdom van de geestelijkheid en de kerkelijke jurisdictie. In dit geval ging het om kwesties van zowel regionaal als landelijk belang. Vgl. VAN BEUNINGEN, o.c., blz. 319-366.

te geven aan inwoners van het hertogdom en een college van Kanselier en Raden in het leven te roepen. Dit belangrijke charter, het Traktaat van Venlo, is tot de Franse tijd de grondslag van het bestuursbestel van Gelre, zowel van Gelderland als van het Overkwartier, gebleven¹.

De stadhouders: achtereenvolgens René van Nassau-Châlon, de kinderloze neef en erfbegunstiger van Willem de Zwijger; Filips van Lalaing (1544-1555); Filips van Montmorency graaf van Horn (1555-1558); de voorzichtig laverende graaf van Megen, Karel van Brimeu (1560-1572); en Gielis van Berlaymont baron van Hierges (1572-1579), een der verknochtste aanhangers van de koning onder de Nederlandse adel, moesten bij de aanvaarding van hun ambt het traktaat van Venlo in de statenvergadering bezweren. Hun bevoegdheden waren vaag omschreven en op meerdere punten beperkt. Voor het bijeenroepen van de landdag en militaire maatregelen van enig belang hadden zij de toestemming van Brussel nodig. Eerst in 1561 kregen zij het benoemingsrecht voor lagere beambten, zoals schouten, schepenen en griffiers, terwijl de landvoogdes zich de aanstelling van de vestingcommandanten en drossaarden voorbehield. Belangrijke prerogatieven van de stadhouder waren het voorzitterschap van het Hof en het vernieuwen van de magistraat in de steden voorzover de privilegiën zich hiertegen niet verzetten. Krachtens het traktaat van 1543 waren kanselier en raden in vele gevallen bevoegd tot de wettiging van natuurlijke kinderen, het verlenen van gratie en het geven van vergunningen, bijv. tot de verkoop van stedelijk eigendom, doch als president van het Hof kon de stadhouder ook in dit opzicht een krachtige invloed doen gelden².

Het bij de kanselarij-ordonnantie van 10 oktober 1547 herstelde en te Arnhem gevestigde Hof droeg in Gelre evenals in Brabant de eervolle naam van Kanselier en Raden. Het was aanvankelijk samengesteld uit vier inheemse raadsheren, onder wie Jan van Wyttenhorst,

¹ Tekst van het Traktaat van Venlo, 12 sept. 1543, in: *Groot Gelders Placaet-Boeck*, I, o.c., kol. 27-31.

² Vgl. E. FOULLET, *Les gouverneurs de province dans les anciens Pays-Bas catholiques*, Bruxelles 1873, o.a. blz. 53, 73 vlg.; J. HABETS, *Les gouverneurs des duchés de Limbourg et de Gueldre*, in: Publ. 14 (1877), blz. 181-228; A. J. FLAMENT, in: Versl. omtr. 's Rijks oude archieven 17 (1894), blz. 314-316; A. ZIJP, *De strijd tusschen de Staten van Gelderland en het Hof, 1543-1566*, Arnhem 1913, blz. 12-15. — Alg. overzicht in: P. ROSENFELD, *The provincial governors from the minority of Charles V to the revolt*, in: *Standen en Landen* 17 (1959), blz. 1-63.

drossaard van Kessel, voor het Overkwartier, zes uitheemse raden, een momber genoemde procureur-generaal, een griffier en enkele lagere beambten. Hun instructie volgde hoofdzakelijk het Hollandse voorbeeld van 1531. Het college had o.a. uitsluitende competentie in zaken over de domeinen, de munt, beneficijs ter begeving van de vorst en de zg. enorme misdrijven; rechtsmacht en daarmee interpretatieve bevoegdheid in geschillen waarbij de privilegiën en rechtsgebruiken betrokken waren; bevoegdheid tot het bijleggen van conflicten tussen steden, banken en heerlijkheden en de berechting van zaken welke door partijen vrijwillig aan het Hof werden voorgelegd. De handhaving van de rechten van de soeverein, waarop speciaal de momber had toe te zien, was zijn voornaamste plicht. Op bestuurlijk terrein waren kanselier en raden de medewerkers en plaatsvervangers van de stadhouder, die het college voorzat. Ofschoon dit, in afwijking van hetgeen men in andere provincies waarneemt, bij zijn oprichting in 1547 geen hof van appel geworden is, heeft het door een centraliserende activiteit welke zijn formele bevoegdheden overschreed de samenhang in de losse federatie der vier kwartieren krachtig versterkt. Hetzelfde geldt voor de Rekenkamer, welke op 9 februari 1559 eveneens in Arnhem werd gevestigd en een onderschikking aan de auditoren in Brussel of Den Haag voorkwam. Intussen heeft deze groeiende eenheid op gewestelijk niveau de banden van het Overkwartier met de overige gebieden in het Limburgse Maasdal eerder verzwakt dan nauwer aangehaald¹. De uitspraken van het Hof (1545/46), dat in het belang van de Overlandse handel met de zeegebieden Maastricht en Luik van de verbodemingsplicht te Venlo ontsloeg, vormen een uitzondering. Vanaf 1543 tot 1580 is Opper-Gelder meer dan ooit op het Noorden georiënteerd. Het is in dit verband typerend, dat Roermond na de brand van 1554 door Nijmegen, Deventer, Kampen en Zwolle geldelijk werd gesteund².

De centralisatiepolitiek versterkte in deze periode eveneens de samenhang tussen het hertogdom Limburg en de overige Landen van Overmaas. Hun band met Brabant was staatsrechtelijk beschouwd niet

¹ ZIJP, o.c., blz. 16-25; FLAMENT, o.c., blz. 316 vlg., 328 vlg. — Tekst kanselarijordonantie o.a. in: ZIJP, o.c., blz. 205-227. Onder Karel de Stoute had reeds een Souverein Hof van Gelre bestaan (1473-1477).

² THURLINGS, *Maashandel*, o.c., blz. 143 vlg.

meer dan een personele unie, doch zij ging hier ver bovenuit door het onverbreekelijke karakter daarvan, de geldigheid van de Blijde Inkomst en de jurisdictie van de Raad van Brabant in de Overmase territoria. Intussen behielden Limburg, Valkenburg, Dalem en 's-Hertogenrade hun eigen bestuurs- en rechtsinstellingen en vormden zij een autonome federatie van met de Gelderse kwartieren vergelijkbare staatjes, waarvan een rapport in 1654 getuigt „dat deselve landen hebben van outsher behouden yder hare bijzondere Staten, bij dewelcke voor yder land, als separaet corps van regieringe, alle resolutiën zijn genomen hunnen staet betreffende". Zij hadden het jus de non evocando en behoorden nóch tot de patrimoniale, nóch tot de novale gewesten¹.

Reeds in de 14e en 15e eeuw ontmoet men kasteleins-drossaarden van Limburg met de titel van gouverneur, die in deze hoedanigheid in het hertogdom en de Landen van Overmaas optraden. De benoeming van Jan graaf van Oost-Friesland, heer van Durbuy, op 29 maart 1543 is echter het begin van een aaneengesloten reeks van officiële ambtsdragers. Jan van Oost-Friesland was behalve gouverneur van de vier landen drossaard van Limburg en van het Land van Valkenburg, dat hij van 1543 tot 1546 in pand had. Hij overleed in het kasteel van Valkenburg in 1572 en werd opgevolgd door Arnold II Huyn van Geleen (1574-1578). In de jaren 1568 tot 1577 trad Willem van Gulpen, heer van Wodémont, als luitenant-gouverneur en gouverneur ad interim op².

De stadhouder of gouverneur van Limburg-Overmaas moest de eed op de privilegiën en costumen aan de Staten van ieder der landen

¹ GOOSSENS, *Etats de Limbourg*, o.c., blz. 20, n. 3. — Vgl. E. LOUSSE, *Brabant, Limbourg, Outre-Meuse; union monarchique du pays*, en: L. VAN HOMMERICH, *Le caractère fédéral des Etats du duché de Limbourg et des autres pays d'Outremer*, in: *Standen en Landen* 17 (1959), blz. 98-101. — Behalve Limburg zijn er zeven landen van Overmaas: Valkenburg, Dalem, 's-Hertogenrade, Millen-Gangelt-Waldfeucht, Wassenberg, Sprimont, Kerpen-Lommersum. Er zijn dus acht statenvergaderingen. Wij spreken slechts over de vier eerstgenoemde landen, daar zij de kern van de federatie vormden en de band met de Rijnlandse deelgenoten op het einde van de middeleeuwen te niet gegaan is. Sprimont bleef een Limburgs leen. Vgl. L. VAN HOMMERICH, *Gouvernés et gouvernants dans le duché de Limbourg et les autres pays d'Outremer*, in: *Standen en Landen* 33 (1965), blz. 114. — Voor het van kracht zijn van het charter der Blijde Inkomst vgl: R. VAN BRAGT, *De Blijde Inkomst* . . . 3 jan. 1356, ibidem 13 (1956), blz. 30-35. — Vgl. verder hierboven blz. 168, n. 1.

² HABETS, *Gouverneurs*, o.c., blz. 179 vlg; A. DE RYCKEL, *La cour féodale de l'ancien duché de Limbourg, annexe 2: La famille de Gulpen*, in: *Bull. Soc. d'art hist. dioc. Liège* 9 (1895), blz. 453; J. M. VAN DE VENNE, *Geschiedenis van het kasteel van Valkenburg*, Valkenburg 1951, blz. 130 vlg.

afzonderlijk afleggen. De Staten van Limburg, Dalem en 's-Hertogenrade beschreef hij door tussenkomst van de drossaards; voor Valkenburg is deze bevoegdheid tussen 1554 en 1632 op de voogd overgegaan. Zijn competentie schouten, schepenen, secretarissen en lagere beambten van de banken buiten de heerlijkheden te benoemen, werd door de Raad van Brabant betwist; de hoge officieren: drossaards, stadhouders van lenen, de voogd van Valkenburg en de schout van Heerlen, werden in het algemeen rechtstreeks door de centrale regering aangesteld. Terwijl in Gelre de landdag door de erfmaarschalk van het hertogdom werd gepresideerd, was de gouverneur van Limburg en Overmaas voorzitter van de statenvergaderingen, doch hij miste een feitelijk belangrijker prerogatief, nl. het voorzitterschap van een overkoepelende Souvereine Raad, die hier ontbrak. Daardoor had hij als zodanig geen rechtstreekse bemoeienis met de behandeling van processen, leenzaken en octrooien en had hij zich voor wat het toezicht op de justitie betreft te regelen naar de aanwijzingen van de Raad van Brabant. In de kwaliteit van kapitein-generaal was hij bevelhebber van de troepen die in het vruchtbare heuvelland van de federatie in kwartier gingen. In het bijzonder had hij te waken tegen particuliere muntslag en fraude door de pachters der zinkertsgroeven van de befaamde Kalamijnberg in het hertogdom Limburg. Al was zijn positie minder hecht gefundeerd en lager gewaardeerd dan die van zijn Gelderse collega, toch gaf zij hem door uitgebreide militaire bevoegdheden en het ontbreken van een stedelijk tegenwicht voldoende armslag om meer dan een halve eeuw te heersen als een vorst in zijn territoire¹.

¹ POULLET, o.c., blz. 50 vlg., 56-57, 73; HABETS, o.c., blz. 180-189; GOOSSENS, o.c., blz. 9-10. Over de benoeming van de schouten, schepenen en andere landsheerlijke beambten in de Landen van Overmaas bestaat geen moderne literatuur. Zowel de Brabantse Rekenkamer – in geval van verpachting van het ambt – als de Raad van Brabant en de gouverneur maakten aanspraak op het benoemingsrecht. Vgl. *Mémoire sur les prérogatives du chancelier de Brabant* [1763], par le COMTE DE NÉNY, in: *Procès-Verbaux des séances de la Comm. pour la publication des anciennes lois et ordonnances de la Belgique* 5 (1868), blz. 298 vlg. HABETS, o.c., blz. 187, en VAN DE VENNE, *Inv. arch. Overmaas, inleiding*, o.c., blz. 63, kennen dit recht zonder meer toe aan de gouverneur. Mr. K. J. TH. JANSSEN DE LIMPENS is van mening, dat de aanstelling van de lagere beambten meestal door de drossaards geschiedde. Ook in het Overkwartier was dit, zeker in de periode 1598-1621, het geval. (Vgl. hierna blz. 311, n. 1). De oplossing van het probleem en de ermee samenhangende vragen vereist een nader onderzoek. Vgl. ook J. EVERSEN, *Bijdragen tot de geschiedenis der drie Landen van Overmaas*, in: *Msg.*, 1887, o.a. blz. 154-155, 170, 174. – Eerst in 1789 werd het hoofdgerecht van Limburg tot Souvereine Raad van het hertogdom en de Oostenrijkse Landen van Overmaas verheven.

De machtspositie van de gouverneur betekende een nieuwe binding in het geleidelijke groeiproces naar een sterkere eenheid. De organisatie van de Staten was nog los en soepel; stands- of landsgewijs vonden afzonderlijke of willekeurig gecombineerde bijeenkomsten plaats. In de tweede helft van de 16e eeuw beginnen echter gemeenschappelijke statenvergaderingen, o.a. te Limburg, Hendrik-Kapelle en vooral in het centraal gelegen klooster Hoogcruts bij Mheer, zich tot een min of meer regelmatig gevolgde procedure te ontwikkelen, al heeft de centrale regering deze vorm van federalisatie zo lang mogelijk tegengewerkt. De beoordeling en de omslag van de bede, die sinds Karel de Stoute in een eindbedrag voor de vier landjes tezamen werd uitgedrukt, zijn de voornaamste agendapunten. Vanaf het einde van de 16e eeuw vormen Limburg, Valkenburg, Dalem en 's-Hertogenrade vanuit Brussel gezien een federatieve en administratieve eenheid, de „Province de Limbourg”, de tweede in rang onder de zeventien gewesten¹.

In het aan hertog Willem (1539-1592) verbleven statencomplex Gulik, Berg, Kleef, Mark, Ravensberg en Ravenstein constateert men eveneens de tendens naar een sterkere eenheid dan met de bestaande personele unie gegeven was. Zonder hun zelfstandigheid prijs te geven, vergaderden de Standen van Gulik en Berg en die van Kleef en Mark paarsgewijs; ook gemeenschappelijke landdagen van de vier territorien zijn geen uitzondering. De interne verhoudingen werden ook hier door het dualisme landsheer-landsstanden beheerst. Van de twee leden waaruit deze laatste waren samengesteld: de ridderschap en de grotere steden, had de ridderschap met name in Gulik de grootste invloed; de grensambten Born, Wassenberg en Brügggen bijv. werden uitsluitend door haar vertegenwoordigd. De standen van de afzonderlijke landen aanvaardden de vorst na voorafgaande bekrachtiging der privilegiën en rechten van hun leden en het door deze vertegenwoordigde

¹ O.a. L. VAN HOMMERICH, *Het ontstaan en de werkzaamheden van het Statencollege van het hertogdom Limburg en de Landen van Overmaas*, in: *Tschr. voor geschiedenis* 65 (1952), blz. 248-249; IDEM *Gouvernés*, o.c.; J. M. VAN DE VENNE, *Inv. arch. Overmaas, inleiding*, o.c., blz. 93, 100. Zie in het algemeen: J. THIELENS, *Les assemblées d'états du duché de Limbourg et des Pays d'Outremerse au 17e siècle* (Standen en Landen 43, 1968), waarop L. VAN HOMMERICH de aandacht vestigt in zijn artikel *Vier Limburgse statencolleges, 1598-1680; een studie van Jacques Thielens*, in: *Msg.*, 1968, kol. 77-96. - I.h.b. THIELENS, o.c., blz. 25-28 en 39 (vermelding, in 1609, van Hoogcruts als gemeenschappelijke vergaderplaats „de toute anchienneté”).

land; zij hadden het recht de voorgestelde belastingen al dan niet toe te staan en zich tegen onwettige aanspraken van de soeverein te verzetten. Het voornaamste werktuig van de centralisatiepolitiek vormden de oude landsheerlijke raden: de in 1534 georganiseerde Hofraad van Gulik en Berg te Düsseldorf, die een bestuurlijke en – als Hofgerecht – een justitiële taak had, en de Hofraad voor Kleef en Mark te Kleef, waarvan in 1597 het Hofgerecht als beroepsinstantie volledig werd afgesplitst. De competentie van deze colleges vormt als het ware een combinatie van de bevoegdheden van de stadhouder en het Hof in Gelre¹. De vage grens tussen de rechten van de soeverein en die van zijn onderdanen liet de vorst en de raadscolleges een breed veld voor machtontplooiing en centralisatie; in Kleef, waar de autonome steden een sterkere positie innamen, overigens veel minder dan in Gulik².

Evenals de Standen van het hertogdom Berg hadden ook die van Gulik weinig invloed op het eigenlijke bestuur en de in Düsseldorf voorbereide benoemingen van de drossaards en andere hoge landsheerlijke ambtenaren door de hertog. Bij de uitvaardiging van kerkelijke en politiereglementen ging het initiatief meestal uit van de soeverein, doch de meer belangrijke ordonnanties kwamen met medewerking, soms zelfs op verlangen van ridderschap en steden tot stand. Op dit gebied was in de 16e eeuw het dirigisme in het hertogdom Gulik krachtiger dan in het Overkwartier en de Landen van Overmaas. Het „Edikt” van 10 oktober 1554 bevat de kern van de uitgewerkte „Polizeiordnung” van 1558, beide markante documenten in een lange reeks van voorschriften betreffende de bestuursorganisatie, de openbare orde, de goede zeden en kerkelijke aangelegenheden. Opvallend is ook het vroegtijdige streven naar een optekening en codificatie van het privaatrecht en het procesrecht. In 1537 werd het Gulikse landrecht, in hoofdzaak gewoonterecht dat nog geen sporen vertoonde van de receptie van het Romeinse recht, op schrift gesteld, nadat een jaar eerder een assessor van het Rijkskamergerecht te Spiers, Hubert

¹ VON BELOW, *Landtagsakten*, I, o.c., i.h.b. blz. 48 vlg., 62 vlg., 128 vlg.; K. SCHOTMÜLLER, *Die Organisation der Zentralverwaltung in Kleve-Mark*, Berlin 1896; K. SALLMANN, *Organisation der Zentralverwaltung von Jülich-Berg im 16. Jahrh.*, in: *Beiträge zur Gesch. des Niederrheins* 17 (1902), blz. 35-97.

² H. KESSEL, *Reformation und Gegenreformation im Herzgt. Cleve (1517-1609)*, in: *Düsseld. Jhrb.* 30 (1918/19), blz. 8-9.

Smets van Suchtelen, in opdracht van de hertog het ontwerp van een nieuw wetboek voor de verenigde hertogdommen had ingediend¹.

Onderbroken door de Gelderse successie-oorlog, werden de codificatiepogingen in de vijftiger jaren met succes bekroond. Op 1 oktober 1555 werd de sterk door het Romeinse recht en zijn interpretatie beïnvloede „Rechtsordnung und Reformation” van kracht, nadat de Standen van Berg en Gulik er hun goedkeuring aan hadden gehecht en keizer Karel V zijn fiat had gegeven. Voortaan moesten de Gulikse schepenenbanken bij het hofgerecht te Düsseldorf in beroep gaan alvorens zich tot het Rijkskamergerecht te wenden. De beoogde „Union der Richter im Fürstenthumb Gülich” leidde tot een concentratie, in het ambt Born zelfs tot een halvering van het aantal schepenenbanken. Nadat de belanghebbenden gelegenheid hadden gekregen hun bezwaren aan een commissie voor te leggen, werden in 1554 Sittard, Tuddern en Susterzeel, evenals Born en Holtum, voor wat de rechtspleging betreft samengesmolten; vanaf dat jaar zijn er nog slechts drie banken: Sittard, Born en Susteren. Behalve door de procesvoering werden de grensambten, waar de vorst op fiscaal gebied „die meeste Untreue begegnete” (1558) ook anderszins sterker op Düsseldorf georiënteerd. Omstreeks 1553 verving de Hofraad in Born, Wassenberg en Brüggén het Nederduits als officiële bestuurs- en rechtstaal door het Hoogduits².

Deze legislatieve activiteit bracht intussen geen afdoende verstoring in het evenwicht tussen souverain en onderdanen teweeg; voor uitgaven welke de opbrengst der domeinen overschreden, bleef de hertog op de welwillendheid van de Standen aangewezen. In Kleef slaagde hij

¹ VON BELOW, I, o.c., blz. 112-113, 138 vlg., 690 vlg.; J. DEILMANN, *Geschichte des Amtes Brüggén*, II, Süchteln 1930, blz. 84-86. — Tekst edict 1554 in: J. J. SCOTTI, *Sammlung der Gesetze und Verordnungen in Kleve und Mark*, I, Düsseldorf 1826, blz. 121-127. — *Polizeiordnung 1558: Polizei-samlt anderen Ordnungen und Edicten*, Cöllén, Jac. Soter, 1558; vgl. SCOTTI, *Sammlung der Gesetze und Verordnungen in Jülich, Cleve und Berg*, I, Düsseldorf 1821, blz. 39. — Guliks landrecht 1537 afgedrukt in: TH. J. LACOMBLET, *Archiv für die Geschichte des Niederrheins* I, Düsseldorf, 1831, blz. 111 vlg.

² Tekst van de *Rechtsordnung 1555* in: R. M. MAURENBRECHER, *Die Rheinpreussischen Landrechte*, I, Bonn, 1830, blz. 99-306. — Voor Sittard e.a. Gulikse plaatsen op het gebied van de huidige provincie, vgl. VON BELOW, I, o.c., blz. 764; H. ESCHBACH, *Die Erkundigung über die Gerichtsverfassung im Herzogtum Jülich von 1554 und 1555*, in: *Beitr. Gesch. Niederrh.* 17 (1902), blz. 116-131; A. MUNSTERS, *De strijd tegen het Hoogduits te Stein*, in: *Msg.*, 1949, blz. 95; vgl. ook registers op VON BELOW, *Landtagsakten*, I-II, en: O. R. REDLICH, *Jülich-Bergische Kirchenpolitik*, [1400-1591], Bonn 1907-1915, 3 dln.

er zelfs niet in de „Rechtsordnung” van 1555 te doen aanvaarden. Hier behielp men zich met plaatselijke ordonnanties en later met de toepassing der „Brüchten-, Dienst-, Land- und Polizeiorndung” voor Gulik en Berg van 1597¹.

OPPOSITIE EN VERZET

In 1548 stond Karel V op het toppunt van zijn macht. Het Smalkaldisch Verbond was uiteengevallen, de lutheraniserende aartsbisschop van Keulen, Herman van Wied (1536-1547), tot aftreden gedwongen². De Reformatie had de eerste slag om het Rijnland verloren. De zelfstandigheid van de Nederlandse gewesten was verzekerd en voorlopig tegen het protestantse gevaar aan de oostgrens veilig gesteld. Na de sluiting van de Rijksdag voerde de keizer zijn voornaamste tegenstanders, de keurvorst van Saksen en de landgraaf van Hessen, gevankelijk naar Brussel, waarbij hij op 12 september Heerlen en Maastricht aandeed³. Op rondreis door de Nederlanden verscheen hij het volgende jaar wederom in het Maasdal, op 19 oktober te Venlo, twee dagen later te Roermond, om zijn zoon Filips als opvolger te doen huldigen en hem de privilegiën en rechten van zijn toekomstige onderdanen te doen bezweren. Als laatste stad kwam op 4 juni 1550 Maastricht aan de beurt. De eedsuitwisseling tussen de onwennige troonopvolger en de magistraat vond plaats in de St. Servaaskerk. De ontvangst werd opgeluisterd door een processie met de noodkist, het burchtstormspel op de Maas en een pendant van Valuas, een „schrikbarende” reuzenfiguur. Het was een kleurrijk feest, doch de laatste blijde inkomst van de Brabantse souverain in de stad⁴.

De gebeurtenissen, welke de laatste jaren van Karel V verbitterden: de rampspoedige oorlog met Frankrijk (1552-1556), de godsdienst-

¹ E. DÖSSELER, *Kleve-Mark am Ende des Dreissigjährigen Krieges*, in: Düsseldorf. Jhrb. 47 (1955), blz. 263 n. 65.

² Vgl. J. NIESSEN, *Der Reformationsversuch des Kölner Kurfürsten Hermann V von Wied*, in: Rhein. Vierteljahrsbl. 15/16 (1950/51), blz. 278-312.

³ JONGEN, *Aantekeningen over Heerlen*, o.c., blz. 4, 32.

⁴ A. F. VAN BEURDEN, *Roermond en Gelre van 1543 tot aan den Fransen tijd*, in: Gedenkboek Roermond, Roermond 1932, blz. 39. — Een uitvoerig en bijzonder interessant relaas van het bezoek aan Maastricht in: JUAN CHRIST. CALVETE DE ESTRELLA, *El felicissimo viaje d'el muy alto y poderoso principe don Phelippe desde España a sus tierras de la baxa Alemaña*, Antverpiae 1550, fol. 332 vlg.

vrede van Augsburg en de verkiezing tot keizer van zijn broer (Ferdinand I, 1556-1564) in de plaats van zijn zoon, behoren tot de algemene geschiedenis, zoals de ongelukkige regering van Filips II uit de vaderlandse geschiedenis bekend is¹. Slechts enkele punten ter oriëntatie.

Na het afscheid van de koning kristalliseert het verzet tegen de centralisatiepolitiek en zijn rechtsgeleerde supporters zich in de Liga van de hoge adel (1561-1565), waartoe o.a. Oranje, Egmond, Horn, zijn broer Montigny, Megen, Bergen en mindere goden behoorden. Zij eisen een overwegend aandeel van de Nederlandse adel in wetgeving en bestuur, i.c. de verheffing van de Raad van State tot het belangrijkste regeringslichaam, en het ontslag van Granvelle, de almachtige „eerste minister” van de landvoogdes Margaretha van Parma (1559-1567). Het bewind van de hoge edelen na Granvelle's vertrek op 13 maart 1564 luidt een pre-revolutionaire toestand in. Zij steunen het particularisme van de gewestelijke Staten; hun aandrang tot verzachting van de plakkaten werkt de propaganda van het calvinisme en de onzekerheid van de stedelijke magistraten in de hand. De brieven van Segovia (oktober 1565), waarbij Filips II de onverkorte toepassing van de plakkaten gelast, brengt de lagere, door overtuigde calvinisten geïnfilterde adel in beweging. Het Compromis of Eedverbond tegen iedere vorm van inquisitie en geloofsdwang verenigt in december 1565 ongeveer 400 handtekeningen. De leiders zijn Lodewijk van Nassau, graaf Willem van den Berg, een zwager van de Prins van Oranje, Hendrik van Brederode en Floris van Pallant, graaf van Culemborg en heer van Wittem. Na de overhandiging van het Smeekschrift op 5 april 1566 ziet de landvoogdes zich gedwongen de harde lijn voorlopig op te geven. Zij stelt een gematigde toepassing van de plakkaten in het vooruitzicht en belooft bij de koning op een spoedige opheffing van de inquisitie in de Nederlanden te zullen aandringen. Het optreden van de verbondenen veroorzaakt een geweldige beroering. De hagepreken nemen in omvang en aantal toe, de ballingen keren terug, doch tevens leidt de radikalisering van het Compromis tot het uittreden van talrijke katholieke leden en de afzijdigheid van de hoge adel. De bijeenkomst van 15 juli 1566 te Sint Truiden op Luiks

¹ Vgl. o.a. M. DIERICKX S.J., *De eerste jaren van Filips II (1555-1567)*, in: *Alg. Gesch. der Nederlanden*, IV, o.c., blz. 305-349.

rijksgebied, waar de kiem wordt gelegd voor de beeldenstorm, is in feite het begin van de opstand en wordt door een verzoek om volledige godsdienstvrijheid gevolgd. De onzinnige beeldenstorm, het werk van kleine, goedgeorganiseerde groepen of, zoals te Utrecht, van een orde-loze massa ambachtslieden, verrast de regering, de adel, de aarzelende magistraten en zelfs de consistoriën. Zij begint op 10 augustus 1566 in Zuid-West Vlaanderen en breidt zich razend snel over de Nederlanden uit. Margaretha maakt bij open brief van 23 augustus de aanstaande opheffing van de inquisitie en de verzachting van de plakaten bekend; zij staat de calvinistische prediking toe overal waar deze tot dan toe plaatsgevonden heeft. Doch geholpen door de reactie op het geweld neemt de regering in het voorjaar van 1567 de toestand weer vast in de hand. Doornik en Valencijn worden na een beleg ingenomen, Maastricht en Antwerpen capituleren zonder verzet. Brederode bezet de vrijplaats Vianen, doch zijn aanslagen op Utrecht en Amsterdam hebben geen succes; met hem wijken Oranje, Van den Berg, Culemborg en vele anderen naar Duitsland uit. Voor het beleid van de koning betekent de beeldenstorm een keerpunt. Nadat hij op het Smeekschrift niet onwelwillend had beschikt, besluit hij thans de Nederlanden met meedogenloze strengheid van ketterij en rebellie te zuiveren. Op 22 augustus 1567 trekt Alva aan het hoofd van 10.000 Spanjaarden en Italianen Brussel binnen.

In onze streken bleef tot 1566 de niet aanstonds door het protestantisme geïnspireerde oppositie voornamelijk tot het Overkwartier beperkt. In Maastricht bestond weliswaar een slepend competentiegeschil tussen de beide schepenbanken en het indiviese lage gerecht van burgemeesters en gezworenen, doch dit werd na overleg met de prinsbisschop en blijkbaar met instemming van de burgerij door de ordonnantie van Filips II van 2 september 1560 opgelost¹. De oppositie in het Overkwartier valt voor een groot gedeelte samen met die van het gehele hertogdom, anderzijds staat zij op de bres voor echte of vermeende belangen van het eigen kwartier.

In Gelre hadden de Staten aarzelend met het verdrag van Augsburg ingestemd; slechts bij uitzondering en onder voorbehoud, dat zij krachtens het traktaat van Venlo nimmer buitenslands geroepen kon-

¹ „Slichtinge tusschen 't Hooge ende 't Leege Gerichte van het jaer 1560", in: Recueil der recessen, o.c., blz. 223-240.

den worden, namen zij in 1559 deel aan de vergadering van de Staten-Generaal. Het vasthouden aan de oude rechten en instellingen uitte zich in een hardnekkig wantrouwen tegen Kanselier en Raden, geacht als zij werden aan de leiband te lopen van de centrale regering, welke hen benoemde. In 1554 weigerden de Staten een voor de oorlog met Frankrijk gevraagde bede toe te staan, zolang hun bezwaren tegen dit college en andere niet waren opgeheven. Deze hadden voornamelijk betrekking op het toezicht van het Hof op de lagere rechters, waardoor het zich tot een normale beroepsinstantie dreigde te ontwikkelen, zijn bevoegdheid ten aanzien van uitermate elastische „enorme” misdrijven, zoals majesteitsschennis en ketterij, het dagvaarden van inwoners van de hoge heerlijkheden door de momber; bovendien op het verpanden van domeingoederen en de benoeming van landsvreemde ambtenaren. Een rol speelden eveneens de vrees voor de invoering van de gedenatureerde pauselijke inquisitie, welke men als een politiek werktuig van de koning beschouwde, en de strijd om de voorrang tussen het costumiere landrecht en het op versterking van het vorstelijk gezag gerichte Romeinse recht. De Staten dachten hierin verbetering te brengen door een herziening van de kanselarij-ordonnantie van 1547. Ook het verlangen van de Staten van het Overkwartier naar een geschreven landrecht werd niet alleen door zorg voor de rechtspleging ingegeven, doch bovendien door de wens het oude inheemse recht te handhaven tegen de Romeins-rechterlijk geschoolde juristen van het Hof, wier minachting voor de privilegiën en streekgewoonten bekend was.

Bij het afscheid van Filips II in 1559 verzocht het Hof om duidelijke beslissingen, uit vrees dat door 's konings vertrek „die algereets opgestanden ongehoirsamheyden und gebreken grootelick augmenteren und vermeerderen werden”, terwijl de Gelderse Staten wederom op een herziening van de kanselarijordonnantie aandrongen. Het ontwijkend antwoord van de koning en de starre houding van Granvelle beantwoordde de landdag van 29 november 1560 met een „Union” van de vier kwartieren en het plan tot oprichting van een vaste commissie, die tegen machtsoverschrijding door het Hof zou waken. Ondanks de steun van de beroemde rechtsgeleerde Elbertus Leoninus en de welwillende houding van de graaf van Megen kregen de Gelderse desiderata eerst een kans, toen de kardinaal begin 1564 het veld

moest ruimen. Na overleg met Oranje, Egmond en de graaf van Horn, hun voormalige stadhouder, zonden de Staten in april een gezantschap naar de landvoogdes, dat naast de bekende grieven ook het verlangen naar codificatie van het geldende recht in de kwartieren Zutphen en Roermond ter sprake bracht. Margaretha beloofde de klachten tegen het Hof te doen onderzoeken en gaf de Staten van het Overkwartier verlof een landrecht te concipiëren en aan haar voor te leggen (25 april 1564).

Door onderling gekrakeel ging het gunstige ogenblik echter voorbij. Het ontwerp-landrecht 1564 gaf aanleiding tot een hevige ruzie tussen de steden van het Overkwartier, die het hoofdgerecht van Roermond tot beroepsinstantie wilden verheffen, en de ridderschap, die meer heil zag in een afzonderlijk, door haar beheerst appelcollege. Het ontwerp is dan ook nimmer opgezonden, evenmin als het concept voor een nieuwe kanselarij-ordonnantie van 1565. Ook hierbij bleken de Staten van het Overkwartier de spelbrekers, daar zij hun fiat aan het concept afhankelijk stelden van een bemiddeling door de nederkwartieren in het geschil over de beroepsinstantie. De boycotbeweging tegen het Hof en de weigering van de bede door de landdag op 25 augustus 1565 maakten de stadhouder alkerig van verdere medewerking. Weldra eisten het optreden van de lage adel en de onrust in de Nederlanden alle aandacht op¹.

Bij de schermutselingen met het Hof trokken de Staten van het Overkwartier met die van Nijmegen, Arnhem en Zutphen één lijn, al viel het soms moeilijk in de pas te blijven. Het verzet tegen de centralisatiepolitiek vond diepe weerklank, zowel bij de steden als bij de adel. Adriaan van Bijland, heer van Well, Valenus van Gelre, heer van Walbeck, en – op breder plan – Willem van den Berg behoorden tot de felste tegenstanders van Brussel². De onrust weerspiegelde zich

¹ ZIJP, *Strijd tusschen de Staten*, o.c., passim; K. J. TH. JANSSEN DE LIMPENS, *Rechtsbronnen van het Gelders Overkwartier te Roermond*, Utrecht 1965, blz. LXXX vlg. – Reeds in 1532 werd een ontwerp-landrecht voor het Overkwartier opgesteld. Het ontwerp van 1564 is in afschrift bewaard. Vgl. M. K. J. SMEETS, *Enkele aspecten van het middeleeuwse stadsrecht van Roermond*, in: *Libellus festivus* . . . Jos. H. F. L. Linssen, Roermond 1964, blz. 140-141.

² Vgl. ZIJP, o.c., passim en o.a. blz. 152; J. S. VAN VEEN, *Adriaen van den Bylandt, heer van Bergen en Well*, in: *Publ.* 53 (1917), blz. 47-80. – Valenus van Gelre was heer van Walbeck en een broer van Dirk van Gelre, heer van Arcen, die eveneens weinig onderdanigheid t.o.v. kanselier en raden aan de dag legde. Vgl. J. VERZIJL, *Reiner van Gelre*, in: *Nw. Ned. biogr. wrdb.* IX, 1933, kol. 276-277; J. S. VAN VEEN, *Een onbeschaamde brief*, in: *Mss.*, 1919, blz. 39-40.

in een algemene onveiligheid op het platteland. Waarschijnlijk zijn ook reeds bij de grote brand van Roermond op 15-16 juli 1554, uitgebroken tijdens de modernisering van de vestingwerken, politieke machten betrokken geweest¹.

Dezelfde geestesgesteldheid, doch getekend door een bekrompen particularisme treedt aan het licht in het hardnekkig verzet van Roermond tegen de installatie van bisschop Wilhelmus Lindanus (1563-1588), al hebben hierbij ook protestantse sympathieën in de magistraat en bij de bevolking een rol gespeeld². De oprichting van de bisdommen Leeuwarden, Groningen, Deventer en Roermond, welke eerst in 1561 haar beslag kreeg, had meer voeten in de aarde gehad dan die van alle andere bij elkaar. In tegenstelling tot de patrimoniale gewesten richtte zich de oppositie in de „pays de récente conquête” vooral tegen het presentatierecht van de koning, dat de bisschoppen tot gewillige werktuigen van zijn centralisatiepolitiek dreigde te maken. Terecht zag de landvoogdes in de gehechtheid van Gelre aan zijn „anchiennes manières et coutumes qu'ilz baptisent privilèges” (14 aug. 1562) de voornaamste reden van het verzet. Bovendien was Lindanus verbonden aan de inquisitie en was hij als Hollander een vreemdeling, hetgeen overigens juist een motief was geweest voor zijn uitverkiezing door Granvelle, die zijn aanvankelijke kandidaat Burcardus van den Berg, deken van Arnhem, had laten vallen, toen hij vernam, dat deze „de harde kop van een Geldersman had”. In het voorjaar 1563 begon de landvoogdes werk van de installatie te maken. Zoals in het geschil over de kanselarij-ordonnantie had zij de volledige steun van het Hof, terwijl stadhouder Karel van Brimeu, een der leden van de adelsliga, door zijn voorzichtig beleid in feite de magistraat van Roermond ter wille was. Een bezoek aan de stad van de kanselier Adriaan Nicolai in maart 1563 bleef zonder resultaat; met

¹ J. S. VAN VEEN, *De brand te Roermond in juli 1554*, in: *Limb. Jrb.* 10 (1904), blz. 3-34, 137-147, i.b. blz. 32 vlg.; VAN BEURDEN, *Roermond en Gelre vanaf 1543*, o.c., blz. 41; FR. NETTESHEIM, *Geschichte der Stadt und des Amtes Geldern*, Crefeld 1863, blz. 247. — Brandstichting was de oorzaak van de ramp welke de stad Gulik in 1547 trof. (LAU, *Architektenfamilie Pasqualini*, o.c., blz. 98).

² J. S. VAN VEEN, *Het verzet tegen de installatie van Wilhelmus Lindanus als bisschop van Roermond (1563-1569)*, in: *Publ.* 44 (1908), blz. 149-171, i.h.b. blz. 155; DIERICKX, *Oprichting der nieuwe bisdommen*, o.c., i.h.b. blz. 192 vlg., 234 vlg., 278 vlg.; vgl. verder de literatuur hierboven aangegeven in n. 2, blz. 175. — Lindanus werd door de paus benoemd op 7 augustus 1561. De bisschopswijding vond niet in 1562 plaats, zoals Havensius vermeldt, doch op 4 april 1563. Vgl. VAN BEUNINGEN, *Wilh. Lindanus*, o.c., blz. 117-118.

een beroep op het traktaat van Venlo eiste de magistraat de voorafgaande goedkeuring van de Gelderse landdag. Het voorstel van Nicolai om de stad voor een voldongen feit te plaatsen werd op het door vrees voor onlusten ingegeven advies van de stadhouder niet gevolgd; de regering kon zich dit risico in de jaren 1564-1567 allerm minst veroorloven. Intussen gaven Oranje, Egmond en Horn uit animositeit tegen de graaf van Megen de landvoogdes de raad om zonder meer „de gecoren bisschop van Ruremonde in de possessie van zijn bisdomme te stellen”; deze motie van wantrouwen tegen zijn beleid was voor de stadhouder de laatste stoot om onvoorwaardelijk de zijde van de koning te kiezen. Eerst Alva, die in het openstaan van de bisschopszetels in de noord-oostelijke gewesten een der belangrijke oorzaken van de troebelen zag, dreef na het falen van Oranje's veldtocht de installatie, thans zonder moeite, door. Nadat de hertog de proosdij van Meerssen kortweg voor geïncorporeerd had verklaard, huldigde Roermond zijn eerste bisschop op 11 mei 1569; in 1570 volgden Leeuwarden en Deventer¹.

Intussen blijkt niet, dat de nieuwe leer door haar aanhangers of sympathisanten een meer dan zijdelingse en ondergeschikte rol bij de politiek-godsdienstige oppositie van de Staten van het Overkwartier heeft gespeeld, al zou het waarschijnlijk wel hiertoe gekomen zijn, ware de beeldenstorm achterwege gebleven. Na stappen van dezelfde strekking in voorafgaande jaren sloten de vier Gelderse kwartieren op 24 maart 1566 een Unie om van de inquisitie bevrijd te blijven. Ook de bijeenkomst te Nijmegen in augustus van dit jaar, waarop het Overkwartier door Willem van Merwijk, heer van Kessel, en Caspar van der Lippe gen. Hoen, heer van Grubbenvorst, Afferden en Blijenbeek, vertegenwoordigd werd, was tegen deze gehate instelling gericht. De Staten beriepen zich hierbij op het traktaat van Venlo, dat ongebruikelijke proceduren en in het algemeen iedere „nieuwigheid” verbood. Doch reeds de landdag van 4 november 1566, waar wij Willem van Merwijk en Caspar Hoen wederom als afgevaardigden van de Opper-Gelderse ridderschap aantreffen, had een andere strekking, nl. „bequaeme middelen te bedencken umb den vortganck van den neyewen secten te stutten”².

¹ DIERICKX, *Oprichting der nieuwe bisdommen*, o.c., blz. 80, 188, 191, 225.

² [SIVRÉ], I, o.c., blz. 76; [JAN VAN RIJCKENROY], *Kroniek der stad Roermond van 1562-1638*,

Van de opkomst en verbreiding van de Hervorming in het Maasdal, haar bestrijding en de explosie van de beeldenstorm kan hier slechts sprake zijn voor zover de machtige invloed welke de staatkundige ontwikkeling en het politieke gebeuren ervan hebben ondergaan dit vereist. De geweldloze oppositie van de aanhangers der nog moeilijk te definiëren hervormde stromingen in het tweede kwart van de 16e eeuw bleef in de ogen van hun tijdgenoten een verschijnsel van de zelfkant. Zodra echter na de vrede van Cateau-Cambrésis (1559) de calvinisten de tot quietisme geneigde lutheranen en doopsgezinden begonnen te overvleugelen, werkte deze felle, goed georganiseerde partij als een magneet op de middenmassa van ontevreden katholieken, die, zoals Lindanus in 1565 schrijft, alle strijdvaardigheid miste en naar twee zijden hinkte¹. Toch gaan ook in onze streken de begrippen geus en rebel elkaar eerst in de tachtiger jaren dekken. Evenmin als Egmond en Horn hun trouw hebben opgezegd aan het katholicisme en de koning, waren het anti-kerkelijke motieven, welke de magistraat van Roermond tot de afwijzing van de bisschop inspireerden. Gedurende de beslissende periode van 1566 tot 1588 hebben de overtuigd gereformeerden bij het verzet in het Limburgse Maasdal slechts een kleine, zij het fanatieke en tot daden en offers bereide minderheid uitgemaakt.

Het feitelijke verloop der gebeurtenissen in 1566 en de eerstvolgende jaren is ons uit de talrijke detailstudies van lokale geschiedschrijvers, doch vooral uit het nog steeds onmisbare tweede deel van de *Geschiedenis van het tegenwoordig bisdom Roermond* (Roermond 1892) door JOS. HABETS en de schat van gegevens in het werk van ds. W. BAX,

uitgeg. door FR. NETTESHEIM, in: Publ. 7 (1870), blz. 447; E. SLANGHEN, *Bijdragen tot de geschiedenis van het land van Kessel*, in: Publ. 16 (1879), blz. 125-126; A. J. FLAMENT, *Stukken betreffende de godsdienstroebelen in Gelderland*, in: Bijdr. meded. Gelre 11 (1908), blz. 442-445; F. ADRIAANSE, *De Hervormde Gemeente te Roermond*, in: Gedenkboek Roermond, 1932, blz. 221.

¹ E. JANSSEN C.S.S.R., *Gulielmus Lindanus, Georgius Cassander en hunne correspondentie van 1563*, in: Publ. 85 (1949), blz. 314. — Het aantal calvinisten in Artesië, Brabant, Vlaanderen, Henegouwen, Holland en Zeeland wordt omstreeks 1565 op slechts enkele duizenden geschat. (*Alg. Gesch. der Nederlanden*, IV, blz. 288). — Over de godsdienstige toestand in het Overkwartier vgl. o.a. VAN BEUNINGEN, o.c., blz. 254-260, en, meer algemeen L. J. ROGIER, *Geschiedenis van het katholicisme in Noord-Nederland in de 16e en 17e eeuw*, I, Amsterdam 1945, blz. 371-388, 532-542.

Het Protestantisme in het bisdom Roermond en vooral te Maastricht, 1505-1612, ('s-Gravenhage 1937-1941, 2 dln.) in grote lijnen bekend. Wat vooral ontbreekt, zijn aan de inmiddels verworven inzichten aangepaste studies over de wederzijdse beïnvloeding van godsdienst, politiek en economie. Zonder twijfel heeft het stedelijk particularisme in deze critieke periode een zeer belangrijke rol gespeeld. In Roermond was het conflict om de toelating van Lindanus in 1566 nog niet beslist; in Maastricht werkte de herinnering na aan het oproer van 1539 en de aanslagen op zijn autonomie door bisschop Everard van der Mark en Karel V; voor Venlo is een overigens onbelangrijk incident als de weigering van de magistraat de stadssleutels aan een commissaris van Alva uit handen te geven (1568) karakteristiek¹. Een studie over de familiebanden en de huwelijkspolitiek van de adel zou verhelderend werken. De invloed van protestantse vrouwen op hun echtgenoten is bijv. bij Filips van Horn, Floris van Pallant, Frans van Holtmeulen te Tegelen en de Bronkhorsten van Stein duidelijk aanwijsbaar. Bovendien sprak bij de edelen het verlangen mee naar een groter aandeel in het bestuur en wellicht de hoop hun verarmde staat met kerkelijk goed te vergulden; bij de rijksadel bovendien wrevel over de bevoogding door Brussel. De handelsbetrekkingen van Roermond en Venlo met Antwerpen, het Rijnland en de Hanzesteden begunstigten de protestantse propaganda en hetzelfde geldt voor de relaties van Maastricht met de Scheldestad en het lutherse Frankfort. Krachtige invloed, vooral op het Overkwartier, ging in dit verband uit van de nabijheid van Gulik en Kleef, waar de dissidente groepen zich tot 1567 betrekkelijk vrij konden ontplooiën.

De economische depressie in de zestiger jaren, vergezeld van een scherpe daling der lonen en een wijdverbreide werkloosheid, riep overal in de Zuidelijke Nederlanden felle reacties in handels- en ambachtskringen op. Zij maakte ook in het Limburgse Maasdal de geesten ontvankelijk voor de protestantse, tegen de gevestigde orde gerichte propaganda of werkte althans passiviteit en onverschilligheid in de hand. Ofschoon de voormalige rijksarchivaris in Belgisch-

¹ Bedoeld worden de conflicten over de geestelijke rechtspraak; A. VAN HOVE, *Etude sur les conflits de juridiction dans le diocèse de Liège à l'époque d'Erard de la Marck (1516-1538)*, Louvain 1900; A. CAUCHIE-A. VAN HOVE, *Documents concernant la principauté de Liège*, Bruxelles 1908-1920, 2 dln. - Venlo: J. S. VAN VEEN, *De poortsleutels van Venlo*, in: *Limb. Jrb.* 22 (1916), blz. 104-105.

Limburg, dr. Jos. Lyna, te ver gaat door de achteruitgang van de welvaart als hoofdoorzaak van de onlusten in 1566 aan te wijzen, valt het op, dat deze juist in de op export gerichte laken- en wolsteden, wier monopolie door de concurrentie van het Engelse produkt en de huisweverijen op het platteland reeds lang was uitgehold, met de grootste felheid hebben gewoed. Roermond was de gevolgen van de grote brand, waarop de magistraat zich nog in 1589 beriep, niet te boven gekomen; de eertijds internationaal bekende draperie kwijnende door het vertrek van talrijke wevers en kooplieden. In Hasselt, waar een derde van de burgerij aan het oproer meedeed, waren in 1565 een rantsoenering van levensmiddelen en in 1566 premies op de uitvoer van textiel ingevoerd. In Maastricht vermoedt Habets 2000 hervormingsgezinden; hier bewoog de lakenhandel zich in dalende lijn en was de broederschap der Schoonse Verderen reeds in 1525 opgeheven. In Weert, waar „het gemeyn volck, kleyn ende groot” bij de beeldenstorm betrokken was, wijzen onregelmatigheden in het wolweversambacht (1555, 1566) en beschermende maatregelen (1565) op het bestaan van een ernstige malaise. Voor Venlo, dat als centrum van industrie bij Roermond achterstond, doch als markt- en handelsplaats de hoofdstad van het Overkwartier in de 16e eeuw had voorbijgestreefd, betekende de vrije doorvaart van het Overland naar Dordrecht een zware slag¹. Detailstudies zullen de relatieve betekenis van deze factoren moeten vaststellen en antwoord geven op de vraag of 1566 in het Maasdal de naam van hongerjaar verdient. Klachten over misoogst en „den grootten dieren tijd” zijn van verschillende zijden bekend doch van een werkelijke noodtoestand schijnt geen sprake te zijn geweest². Intussen mag niet vergeten worden,

¹ O.a. H. VAN DER WEE, *Conjunctuur en economische groei in de Zuidelijke Nederlanden tijdens de 14e, 15e en 16e eeuw*, Brussel 1965, blz. 21. — Roermond: [SIVRÉ], *Inv.*, I, o.c., blz. 143; VAN BEUNINGEN, o.c., blz. 242-243. — Weert: onregelmatigheden door ambachtslieden die weinig te verliezen hebben; [MARIA LUYTEN], *Kronijk uit het klooster Mariagaard te Weert (1442-1587)*, uitgeg. door C. CREEMERS, in: Publ. 12 (1875, blz. 145-224), i.b. blz. 155, 168, 177. Verbod aan de wevers elders te laten of te gaan werken; [SIVRÉ], II, o.c., blz. 395. — Maastricht: HABETS, *Gesch. bisdom Roermond*, II o.c., blz. 162; J. G. J. KOREMAN, *Aspecten van de Maastrichtse lakennijverheid en -handel*, in: *Miscellanea Trajectensia*, Maastricht 1962, blz. 218 vlg. — Hasselt: J. LYN, *De protestantsche revolutie te Hasselt (1566-1567)*, in: *Verz. Opst.* 10 (1934), blz. 235-262. ² [LUYTEN], *Kronijk*, o.c., blz. 164, 165, 177; J. DARIS, *Histoire du diocèse et de la principauté de Liège au 16e siècle*, Liège 1884, blz. 266 vlg.; H. VAN ALFEN, *Bijdrage tot de kennis der graanduurtbestrijding in 1565*, in: *Bijdr. vad. gesch. oudhk.* 6r r., 9 (1930), blz. 98-103.

dat bij de bewuste protestanten het zwaartepunt bij godsdienstige motieven lag en de meegaandheid van vele katholieken uit onwetendheid of onkerkelijkheid voortspoot. Dat in 1573 voor het eerst sinds meer dan achttien jaar een Roermondenaar priester werd gewijd en Lindanus in 1583 de hoop opgaf de oudere generatie tot ware godsdienstzin terug te brengen, zijn feiten welke de ongunstige opinie van de bisschop over de strijdvaardigheid van zijn kudde helpen verklaren¹.

DE ROL VAN DE ADEL BIJ DE GODSDIENSTTROEBELEN

De leidende rol van de adel bij het voorspel van de Tachtigjarige Oorlog is bekend. Meerdere markante figuren uit deze beginfase kunnen op grond van hun geboorte, het terrein van hun activiteit of hun bezittingen in het Limburgse Maasdal als streekgenoten worden beschouwd. Daar is allereerst Filips van Montmorency, die van zijn stiefvader het graafschap Horn met Weert, Nederweert, Wessem en een aantal verspreide heerlijkheden had geërfd, ridder was van het Gulden Vlies en tot de hoge Nederlandse adel behoorde. Hij was een van de voornaamste leden der Liga tegen Granvelle; in 1563 ging het gerucht, dat tijdens een bijeenkomst van ontevreden edelen in zijn kasteel te Weert een aanslag op de kardinaal zou zijn beraamd. In de anti-Spaanse pamfletten en de Nederlandse historiografie wordt de graaf van Horn als een der grote vrijheidshelden van het eerste uur gevierd. Op grond van zijn hoge positie – hij was o.m. admiraal-generaal –, zijn aandeel in het verzet en zijn dood, met enig recht, al stond hij in de schaduw van Oranje en Egmond en al was zijn optreden niet vrij van opportunisme en besluiteloosheid. Nadat hij jarenlang in het graafschap Horn en het land van Weert het protestantisme door zijn lutheraanse moeder Anna van Egmond en zijn echtgenote, Walburgis van Nieuwenaar gravin van Meurs, een overtuigde calviniste, had laten begunstigen, verdreef hij aanstonds na de beeldenstorm de predikanten, het aan de Weertenaren overlatend voor de schade op te komen. Zelf geraakte hij door zijn grote staat dusdanig in geldverlegenheid, dat zijn laatste nog onbelaste bezitting, de kasteelhoeve

¹ [SIVRÉ], I, o.c., blz. 237, 251.

te Weert, in 1567 aan landbouwers uit de omtrek moest worden verpand. Ondanks zijn onderwerping aan de koning werd hij op 5 juni 1568 tezamen met de graaf van Egmond te Brussel onthoofd. Zijn broer Floris baron van Montigny vond de dood door beulshanden in de burcht van Simancas in 1570¹.

Graaf Willem van den Berg (1538-1586), een der voormannen van het Eedverbond, heer van 's-Heerenberg en door de heerlijkheid Stevensweert met het gebied van de tegenwoordige provincie verbonden, behoort tot de talrijke edelen uit deze jaren, wier overtuiging in de schaduw werd gesteld door een opportunistische zorg voor materiële belangen. Ofschoon een die – hard onder de eedgenoten, was hij een der eersten om zich aan de koning te onderwerpen. Desondanks door de Raad van Beroerten verbannen, sloot hij zich wederom bij Oranje aan zonder echter de relaties met Brussel te verbreken. In 1583 werd hij wegens verraad gevangen genomen en vervolgens uit respect voor Oranje vrijgelaten, waarop hij openlijk de zijde van de koning koos. Deze dubbelzinnige houding is ongetwijfeld beïnvloed door het bittere geschil met zijn broer Frederik over het bezit van Hedel en Stevensweert².

Een andere leider van het Eedverbond en een geheel andere persoonlijkheid is de in Wittem geboren graaf van Culemborg, Floris I van Pallant. In overeenstemming met zijn wapenspreuk „libertas vita carior” bleef hij de zaak welke in zijn ogen de vrijheid diende trouw zonder de kronkelingen, welke bij velen van zijn mede- en tegenstanders zo onsympathiek aandoen. In zijn huis te Brussel kwam in december 1565 het Compromis tot stand en vernieuwden de edelen daags voor het aanbieden van het smeekschrift de verbondseed. De Raad van Beroerten veroordeelde hem op 28 mei 1568 tot eeuwige verbanning en confiscatie van zijn goederen; zijn woning te Brussel werd met de grond gelijk gemaakt. Na zijn terugkeer in 1574 stelde hij zijn diplomatieke gaven in dienst van de opstand. Hij had een werkzaam aandeel in de totstandkoming van de Unie tussen Holland

¹ [LUYTEN], *Kronijk*, o.c., blz. 160, n. 1; [NIC. PERRENOT SEIGNEUR DE] GRANVELLE, *Correspondance*, 1565-1586, publ. par E. POULLET et CH. PIOT, II (1566-1567), Bruxelles 1880, blz. 531. – Vgl. ook literatuur hierboven aangehaald, blz. 169, n. 1.

² TADAMA, *Willem, graaf van den Berg en zijne tijdgenooten*, Zutphen 1846; J. C. E. BARTELDs, in: *Nw. Ned. biogr. wrdb.* VIII (1930), kol. 81-84; W. SANGERS-A. H. SIMONIS, *Er ligt een eiland in de Maas*, Echt 1955, blz. 50 vlg.

en Zeeland (1575/76) en de consolidatie van de Pacificatie van Gent, waarvan hij de betekenis helder inzag. Zijn ijveren voor de opdracht van de souvereiniteit over Holland en Zeeland aan Oranje had echter geen resultaat, evenmin als zijn beroep op de bemiddeling van de keizer. Onder invloed van zijn echtgenote Elisabeth van Manderscheid was hij omstreeks 1565 tot het protestantisme overgegaan¹.

De door J. W. TE WATER in zijn *Historie van het Verbond en de smeek-schriften der Nederlandsche edelen*, 1565-1567, (Middelburg 1776-1796, 4 dln.) gepubliceerde lijsten van eedgenoten² bevatten o.a. de namen van leden der geslachten Bronkhorst, Merode, Horn, Gaver en Goor, van René van Renesse-Elderen, Jan van Cortenbach heer van Helmond, Jan en Bernard van Bongard. Als uit het hertogdom Limburg en de Landen van Overmaas afkomstige edelen worden genoemd: de heren Van Vrede, Van Ruiff (Roeff) bij Hendrik-Kapelle, Adam van Haren uit het geslacht der vroegere Maastrichtse voogden, die in Valkenburg zou geboren zijn en als „hopman Daem” deelnam aan de overrompeling van Den Briel, Reinard Ratlo, heer van Bougnoux in Limburg, en de heer „de Gleyne”, d.i. Arnold II Huyn, heer van Geleen, Spaubeek en Eijdsen, die op 10 januari 1567 tezamen met Coenraad van Gaver, heer van Elsloo, Werner Huyn, heer van Amstenrade, en Jan van Cortenbach de eed van trouw aan de koning aflegde en nadien gouverneur van Limburg en van Maastricht zou worden³.

¹ Vgl. hierboven, blz. 170, n. 2. Bovendien o. J. DE JONG, *De Reformatie in Culemborg*, Assen [1957].

² Vgl. TE WATER, I, 2e dr., o.c., 1779, blz. 234 vlg.; II o.c., 1779, blz. 101, 134 vlg., 193 vlg., 265-266, 300 vlg., 325 vlg., 470 vlg., III, o.c., 1795, blz. 127 vlg., 203 vlg., 258-259; IV, o.c., 1796, blz. 24-29 en passim.

³ Jan en Bernard van Bongard horen misschien in het Overkwartier thuis. Willem van Bongard, stadhouder der Keurkeulse mankamer, was vanaf 1564 heer van Terheyden en Terblijt; zijn broer Werner was in deze jaren heer van Wijnandsrade. (Msg. 1881, blz. 609-610; [J. M. VAN DE VENNE en J. H. MARTIN], *Eygelshoven gedurende acht eeuwen*, z. pl. 1931, blz. 23 vlg.). — De Van Goors vgl. E. SLANGHEN, *Markgraaschap Hoensbroeck*, Maastricht 1859, blz. 200-211. Een genealogie van het wijldvertakte geslacht is in voorbereiding (*Limb. Leeuw*, 1955/56, blz. 44-45). Reformatorisch gezind waren o.a. Maria van Goor, vrouwe van Hartelstein, Allard van Goor, die het Eedverbond tekende, en misschien Daniël van Goor, heer van Te Wijer. (SLANGHEN, blz. 209; L. VAN HOMMERICH-F. WELTERS, *Gedenkboek Voerendaal*, Heerlen 1949, blz. 38). De Van Goors uit het hrtg. Limburg: J. PLOUY, *La Maison de Goër de Herre*, Verviers 1965. Met het lid van het Eedverbond is misschien bedoeld Godart van Mylendonk, heer van Goor, Fronenbroek en Meijel, die nog in de jaren 1572-1575 het protestantisme in deze laatste heerlijkheid begunstigde. VAN BEUNINGEN, *Wilh. Lindanus*, blz. 374 vlg. — „De Gleyne” is Arnold II Huyn

Onder de opstandige en hervormingsgezinde edelen in het Maasdal treden bijzonder op de voorgrond de Van Vlodrops (Flodroff) en het uit Gelderland stammende geslacht Van Bronkhorst-Batenburg. Willem van Vlodrop (overl. 1564), heer van Dalenbroek, Odenkerken, Rekem, Obbicht-Papenhoven en Grevenbicht, was evenals zijn broer Balthasar (overl. 1567), heer van Leuth en Rijckholt, de nieuwe leer toegedaan. Willem's schoonzoon Jan Quaedt van Wickrade, heer van Rekem (1565-1569), en de zoon van Balthasar, Willem van Vlodrop, heer van Leuth, Rijckholt en sinds ca. 1570 van Well, namen beiden aan de opstand tegen Spanje deel; Rekem en Leuth bleven in deze jaren belangrijke steunpunten van de gereformeerden¹. Door het huwelijk van Alverta van Vlodrop, een dochter van Willem senior, met Karel van Bronkhorst-Batenburg kwamen Obbicht en Grevenbicht in een geslacht dat reeds lang zijn voorkeur voor de reformatie had getoond. De meeste kinderen van Herman van Bronkhorst, heer van Batenburg en Stein, en Petronella van Praat werkten op de een of andere manier mee aan de verspreiding van de nieuwe leer. Hun zoon Karel tekende het compromis, week in 1567 uit, steunde daarna de prins van Oranje en werd in 1580 te Keulen vermoord. Zijn broers Dirk en Gijsbert namen deel aan de bijeenkomst van de eedgenoten te Sint-Truiden en brachten in 1567 in Stein en omgeving een troep voetknechten op de been, waarmee zij langs Roermond naar Vianen trokken om het legertje van Hendrik van Brederode te versterken. Na een mislukte aanslag op Amsterdam werden zij op de vlucht naar Emden in Harlingen gevangen genomen en op 1 juni 1568 te Brussel onthoofd. Uit verbittering over de dood van zijn

van Geleen, minder juist Huyn van Amstenrade genoemd. Vgl. over hem: J. VERZIJL, *Arnold* (2) *Huyn van Geleen*, in: Nw. Ned. biogr. wrdb. VIII, 1930, kol. 894-895; *Gedenkboek Geleen*, [o.a. door A. SCHRIJNEMAKERS, Geleen 1951], blz. 44; IDEM, *Arnold II Huyn van Geleen*, in: Nat. biogr. wrdb. III, 1968, kol. 427-428. — Heer van Elsloo was in 1566 Koenraad van Gaver, heer van Amstenrade was Werner Huyn. — De Ruyff, vgl. G. POSWICK, *Délices du duché de Limbourg*, z. pl. [1951], blz. 79; de heerlijkheid behoorde aan de kinderen van Werner van Pallant en Johanna van Bronkhorst-Batenburg. — Voor Adam van Haren, vgl. TE WATER, II, o.c., blz. 449; F. VOGELS, in: Nw. Ned. biogr. wrdb. VI, 1924, kol. 708. — Voor Reiner Ratlo vgl. BAX, II, o.c. blz. 96.

¹ J. B. SIVRÉ, *De vrijheerlijkheid en de vrijheeren van Daelenbroek*, in: Publ. 26 (1889), blz. 95 vlg.; COENEN, *Kasteelen Maaskant*, o.c., blz. 67; J. VERHEYEN, *Het kasteel van Well*, z. pl. 1955, blz. 5; BAX, *Protestantisme Maastricht*, II, o.c., blz. 102 n. 1; L. M. G. KOOPEMBERG, in: Nw. Ned. biogr. wrdb. V (1921), kol. 1055-1058. — Vgl. ook: COENEN, *Kasteelen van den Maaskant*, o.c.

broers koos Willem van Bronkhorst, heer van Stein, die zich van het Eedverbond afzijdig had gehouden, openlijk de zijde van Oranje. Hij vond de dood bij een poging tot ontzet van Haarlem op 10 juli 1573. Het kasteel van zijn zuster Catharina, vrouwe van Vogelsang, diende als springplank voor de prediking te Hasselt. Ook de zonen van de terechtgestelde Dirk van Bronkhorst, Joost en Dirk jr., sloten zich bij het Eedverbond aan; de laatste sneuvelde tijdens het beleg van Leiden¹. Naar hun levenswijze te oordelen, schijnen deze gebroeders Bronkhorst te hebben behoord tot het genus van drank en degen minnende landjonkers, dat omstreeks 1600 in het Overkwartier en Kleef wordt gesignaleerd².

In de Gronsvelder lijn van het geslacht begunstigten Jan I van Bronkhorst-Batenburg (overl. 1559), zijn schoondochter Agnes van Bijland en zijn kleinzoon Joost, heer van Borculo, Gronsveld, Ekkelrade, Slenaken, St. Maartensvoeren en Rimburch, het protestantisme. Ca. 1540 en vlak voor de beeldenstorm traden te Gronsveld en Rimburch predikanten op. De hagepreken in het Heugemerveld werden in augustus 1566 op last van de prinsbisshop gestaakt, doch in 1579 zullen de Gronsveldse schutters zich onderscheiden bij de verdediging van Maastricht. Joost sneuvelde bij het beleg van Wachendonk door de Spanjaarden in 1583³.

Bij het eerste opstaan van het gewapend verzet, in de jaren 1566-1567, heeft de adel van het Limburgse Maasdal een betrekkelijk belangrijke rol gespeeld, waarbij in het algemeen naast andere factoren sympathie voor de nieuwe leer de doorslag gaf. Het valt echter op, dat de leidende figuren vrijwel allen tot de heren van al dan niet betwiste vrije rijksheerlijkheden behoorden. Na enige aarzeling bleven

¹ J. L. MEULLENERS, *Geschiedenis van de heerlijkheden en de heeren van Obbicht en Papenhoven*, in: Publ. 20 (1883), blz. 21-36; HABETS, *Gesch. bisdom Roermond* II, o.c., blz. 133 vlg.; BAX, *Protestantisme Maastricht*, II, o.c., blz. 232 vlg.; REM. DIETEREN O.F.M.-J. F. R. PHILIPS, *Stein; een achterland werd bruggehoofd*, Stein 1962, blz. 15-16. — Voor de zonen van Dirk van Bronkhorst vgl. TE WATER, *Verbond Nederl. edelen*, II, o.c., blz. 304 vlg. — Rekem, o.a.: G. TACKOEN, *Histoire de l'ancien comté impérial de Reckheim*, Mechelen 1886, blz. 82.

² MEULLENERS, *Gesch. Obbicht*, o.c., blz. 36; M. G. M. A. VAN HEIJST, *Proeve ener genealogie van het Maastrichtse kooplieden- en magistraatsgeslacht Nootstock*, in: Misc. Trajectensia, 1962, blz. 241.

³ CHESTRET DE HANEFFE, *Histoire de Gronsveld*, o.c., blz. 72-73. — In 1546 vaardigde Jan van Bronkhorst voor Gronsveld een ordonnantie uit tegen het vloeken „dweil der predicanten lehr bey uch nit viell guetz werket”. Hij is waarschijnlijk als katholiek gestorven. HANSEN, *Rimburch*, o.c., blz. 162-167.

veruit de meeste door lenen, pandsommen of ambten aan Brussel gebonden edelen trouw aan de katholieke kerk en de natuurlijke souverain of keerden zij onder indruk van de beeldenstorm onverwijd tot de gevestigde orde terug. Wij denken o.a. aan de Broekhuisens, Van Merwijks en Wyttenhorsten – Jan de oude en zijn gelijknamige zoon, heren van Horst en drossaards van Kessel en Montfort, – in het Overkwartier de Eynattens, Van Gaveres, Strijthagens, Hoensbroeks, Huyns van Geleen en Amstenrade in de Landen van Overmaas. In tegenstelling tot het hertogdom Limburg bespeurt men onder de Valkenburgse adel vrijwel geen sporen van een duidelijke reformatorische gezindheid; Marie van Goor, vrouwe van Hartelstein onder Itteren, en Adam van Zevel, later burgemeester van Aken, behoren tot de weinigen die de nieuwe leer openlijk beleden. In de vrije rijksheerlijkheden echter konden de heren er zich zo nodig op beroepen, dat voor hen niet de koninklijke wetgeving, doch de Godsdienstvrede van 1555 van kracht was, dat zij derhalve bevoegd waren de religie van hun onderdanen en de mate van verdraagzaamheid zelf te bepalen. In Thorn bijv. schijnen de abdissen Margaretha van Brederode (1531-1577), Josina van Manderscheid (1577-1579) en Josina van der Mark (1579-1604) de hervormde stromingen vrij spel te hebben gelaten; de welwillende houding van Oranje, Leicester en Maurits maakte het kapittel ook politiek verdacht¹.

DE HERVORMDEN IN KLEEF-GULIK

Terwijl de prinsbisshop van Luik, Gerard van Groesbeek (1564-1580), zich met wijze matiging aan de harde lijn van Madrid en Brussel hield, volgde hertog Willem in het Rijnland een zelfstandige koers. Nergens in het Rijk heeft de ambivalentie van het begrip Hervorming zich zolang gehandhaafd als in Gulik en Kleef. Ofschoon de hertog de sekten bestreed, leidde zijn streven om door kerkelijke reglementen (1532, 1545/46) en visitaties een soort gezuiverde nationale kerk,

¹ Wyttenhorst: A. STEFFENS, *Geschiedenis der aloude heerlijkheid en der heeren van ter Horst*, Roermond 1888, blz. 37 vlg. – Maria van Goor (Goer): BAX, II, o.c., blz. 202-204. – Adam van 't Zevel, in 1560 uit Aken verbannen: H. FR. MACCO, *Zur Reformationgeschichte Aachens*, Aachen 1907, blz. 24-27. – Thorn: HABETS, *Archieven Thorn*, II, o.c., blz. XX vlg.; VAN BEUNINGEN, *Wilh. Lindanus*, o.c., blz. 252.

met lekenkelk en gehuwde priesters, in het leven te roepen in feite tot de verspreiding van het anabaptisme en het lutheranisme en, door de inwijking van ballingen uit de Nederlanden, tot de vorming van fervente calvinistische gemeenten¹. In de grensambten Wassenberg en Born hadden de drossaards Werner van Pallant en Willem van Rennenberg deze ontwikkeling reeds vóór 1550 in de hand gewerkt. Het ambt Brüggen was een wijkplaats voor de vervolgden uit het Overkwartier; hier werd het drostambt bekleed door de heer van Tegelen, Frans van Holtmeulen, wiens kasteel „ein Schlupfwinkel reformirter Predikante”, in 1566 het steunpunt was voor de hagepreken bij Venlo². In het Kleefse Gennep werd het drossaardsambt ca. 1560 bekleed door Adriaan van Bijland, heer van Well en Bergen, een vurige Gelderse patriot, die in 1547 lutheraan geworden was. De minder scherpe tegenstellingen en de zwakke positie van de calvinisten hebben er ongetwijfeld toe bijgedragen, dat met uitzondering van Weert, Wessem en Stein in de rijksheerlijkheden binnen de provinciegrens en a fortiori in de Kleef-Gulikse grensambten geen echte beeldenstorm heeft plaatsgevonden. Het is in dit verband typerend, dat Adriaan van Bijland deze in zijn heerlijkheid Well toeliet, doch in Gennep een eigenaardig, op de denkbeelden van het „geleerdenconcilie” te Düsseldorf afgestemd simultaneum invoerde³. Toch bleef ook in Gulik de adel in grote meerderheid katholiek; de diplomatieke druk van Spaanse zijde bewerkte in 1567 een reactie

¹ Over de kerkelijke politiek van Willem van Gulik-Kleef bestaat een uitgebreide literatuur, o.a. KESSEL, *Reformation Cleve*, o.c.,; O. R. REDLICH, *Staat und Kirche am Niederrhein zur Reformationszeit*, Leipzig 1938; A. GAIL, *Johann von Vlaten und der Einfluss des Erasmus von Rotterdam auf die Kirchenpolitik der vereinigten Herzogtümer*, in: *Düsseld. Jhrb.* 45 (1951), blz. 1-109; J. P. DOLAN, *The influence of Erasmus, Witzel and Cassander in the church ordinances and reform proposals of the United Duchies of Cleve [etc.]*, Munster 1958. Vgl. ook D. COENEN, *Die katholische Kirche am Niederrh.* o.c., i.h.b. blz. 12-23.

² Wassenberg: BAX, I, o.c., blz. 37-58; II, blz. 232; J. BROICH, *Die Entwicklung der evangelischen Gemeinde in Wassenberg*, in: *Heimatkal. Selfkantkreises*, 1952, blz. 51-55. — Born: BAX, I, o.c., blz. 59-63; II, blz. 361-370. — Brüggen: DEILMANN, *Gesch. Amtes Brüggen*, I, o.c., blz. 42 vlg.; TH. W. J. DRIESSEN, *Geschiedenis van Tegelen*, z. pl. [1952], blz. 206 vlg.

³ O.a. HARLESS, *Wilhelm V, Herzog von Jülich*, in: *Allg. deutsche Biogr.* 43, Leipzig 1898, blz. 106-113; KESSEL, *Reformation Cleve*, o.c., blz. 20-30; J. S. VAN VEEN, *Adriaan van Bijlandt*, in: *Publ.* 53 (1917), blz. 47-80; TH. W. J. DRIESSEN, *Hist. aantekeningen b.g.v. het 100-jarig bestaan van de dekenaat Gennep*, z. pl. [1962], blz. 11-12. — In Batenburg en Stein liet Petronella van Praet de beelden verwijderen; *Corresp. Granvelle*, II o.c., blz. 675. — Wessem: J. KLEIJNTJENS S.J., *Beeldenstorm te Wessem*, in: *Navorscher* 84 (1935), blz. 145-154. — Vgl. ook: *Nw. Ned. biogr. wrdb.* IV (1918), kol. 369-370 (Adr. van Bijlandt).

aan het hertogelijk hof, die vanuit de verte de weg baande voor de Contra-Reformatie. Een reactie, veel zwakker en trager dan men in Brussel noodzakelijk achtte, die niet verhinderde, dat met name in het hertogdom Kleef een aanzienlijk gedeelte van de landadel en het stedelijk patriciaat voor calvinistische en lutherse denkbeelden werd gewonnen. Aken was door maatregelen tegen de immigranten en de uitbanning van de protestanten uit de magistraat reeds voorgegaan¹.

HET RAMPJAAR 1566. OPSTAND EN REPRESSIE

De beheersing van de knooppunten langs de Maas was voor de hervormingsgezinden van groot belang. Zij opende de weg voor de ballingen in de nabuurstaten; bovendien werkte de scheepvaart het doordringen van de nieuwe ideeën in de hand, zoals dit o.a. te Gennepe, Well, Wessem, Grevenbicht, Urmond en Stein het geval bleek. De grotere Maassteden zijn dan ook het toneel van hevige onlusten geweest, die – zoals in Vlaanderen en Brabant – in laatste instantie een politieke omwenteling beoogden. In het Overkwartier, waar Megen krachtig tegen de oproerlingen optrad, bleven Gelder, Wachtendonk, Stralen en Erkelenz van gewelddaden verschoond, doch werd, overigens op betrekkelijk bescheiden schaal, in Roermond en Venlo gebeeldstormd². Maastricht stond maandenlang op de rand van een burgeroorlog. Naast Hasselt waren in het Luikse graafschap Loon Stokkem en Maaseik in handen van de calvinisten en hun sympathisan-

¹ In 1566 en 1567 begon hertog Willem van Kleef-Gulik scherper tegen de hervormden, vooral tegen de calvinistische predikanten, op te treden. De Gulikse ambtman van Born liet een aantal huizen van doopsgezinden te Born, Urmond en Holtum neerhalen, *Corresp. Granvelle*, II, o.c., blz. 58; M. JANSEN, *Wederdoopers in de ambten Born en Sittard*, in: *Msg.*, 1880, blz. 378-379; vgl. D. COENEN, *Die kath. Kirche am Niederrhein*, o.c., blz. 71 vlg. – De synode te Wezel, nov. 1568, legde de grondslag voor de organisatie van de gereformeerden in het noord-westelijke gedeelte van het Rijk. – Aken: B. POLL, *Geschichte Aachens in Daten*, Aachen 1960, blz. 61-62.

² Voor godsdiensttroebelen in het Overkwartier o.a.: HABETS, *Gesch. bisdom Roermond*, II, o.c., blz. 54-138; J. S. VAN VEEN, *De herwijding der kerken te Roermond en Venlo in 1569*, in: *Limb. Jrb.* 26 (1920), blz. 65-67; VAN BEURDEN, *Roermond en Gelre vanaf 1543*, o.c., in: *Gedenkboek Roermond 1932*, blz. 42-43; ADRIAANSE, *Herv. Gemeente Roermond*, o.c., ibidem, blz. 221-222; J. HABETS, *Werd in 1566 te Venlo gebeeldstormd?*, in: *Msg.*, 1882, blz. 817-818; UYTENBROECK, *Bijdr. geschiedenis Venlo*, I, o.c., blz. 72-74; J. KLEIJNTJENS S.J., *Stukken betr. de ketterij en beeldenstorm te Venlo*, in: *Bijdr. meded. Hist. Gen. Utrecht* 56 (1935), blz. 1-68. – „Wessem a toujours été fort infesté d'hérésie” (J. HABETS, *Een vijftal stukken betr. de Hervorming te Weert, 1583-1584*, in: *Publ.* 12 (1875), blz. 234).

ten totdat Gerard van Groesbeek beide steden in het voorjaar van 1567 na een kort beleg tot overgave dwong¹. In Weert, waar het oproer algemeen was, werd de beeldenstorm van bovenaf, door de moeder van Filips van Montmorency en zijn echtgenote, in de hand gewerkt.

In Roermond, Venlo en Maastricht werden in augustus en september 1566 predikanten door de hervormingsgezinden binnengehaald, nadat deze in de voorafgaande weken buiten de muren hadden gepreekt. Deze daad van rebellie en de daarop volgende troebelen waren het resultaat van de strijdvaardigheid en de dweepzucht van een minderheid, van buitenstedelijke invloeden en de onbetrouwbare stemming onder de ambachten. Vooral deze laatste factor verklaart de zwakke houding van de magistraatscolleges, die echter eveneens door de plicht een bloedige botsing in de besloten gemeenschap te voorkomen tot voorzichtig laveren waren gedwongen. Het is overigens de vraag of zij zonder het door de slag bij Austerweel (13 maart 1567) en de inname van Valencijn (24 maart d.a.v.) herwonnen prestige van de regering erin geslaagd zouden zijn de toestand vóór de komst van Alva meester te worden.

Terwijl in Nijmegen de predikant reeds op 26 september 1566 de wijk moest nemen, versterkte in Roermond slapheid of onwil van de magistraat en de katholieke burgerij de positie van de hervormden dusdanig, dat zij zich van de stadsleutels meester konden maken. De calvinisten zonden afgevaardigden naar het consistorie te Antwerpen; in het najaar werden de beelden en meubelen van de parochiekerk vernield. Eerst in april 1567 waren de katholieke weerstand en de vrees voor de regering sterk genoeg om de predikant tot vertrek te dwingen. In Venlo was de houding van het stadsbestuur krachtiger. De poorten werden voor thuiskerende toehoorders van de hagepreken gesloten en ook nadat de predikant Leonard Panhuysen van Oeteren was binnengehaald², wist men het optreden van de hervormden binnen zekere grenzen te houden. Habets meende nog, dat in Venlo niet gebeeldstormd werd, doch dit is, althans voor wat de

¹ Hasselt, Stokkem, Maaseik: BAX, *Protestantisme*, II, o.c., blz. 209-241.

² Over deze uit het Limburgse Maasdal afkomstige predikant: E. F. PANHUYSEN, *Leonardus Gisberti Panhuysen van Oeteren*, in: *Hist. Tsch.* 11 (1932), blz. 124-135, 249-257; 5 (1933), blz. 122-140.

kloosterkerk van Transcedron betreft, onjuist. Leden van de magistraat verhinderden echter met gevaar voor eigen leven de vernieling van de inventaris van de St. Nicolaaskerk, waarmee door „etliche rebellen” een begin was gemaakt. Op aandrang van het Hof te Arnhem werd de predikant op 6 april 1567 buiten de poort gezet. Uit de hartelijke afscheidsbrief van Margaretha van Parma aan het stadsbestuur (12 december 1567) blijkt haar waardering voor het gedrag van de Venlose burgerij¹. Dat de gewelddaden in het Overkwartier geen grotere omvang aannamen, is ook wel te danken aan de invloed van de lutheranen en de mennonistische doopsgezinden, o.a. te Roermond, en in het algemeen aan de krachtige houding van de graaf van Megen en de kanselier van het Hof, Elbertus Leoninus².

Meer dan elders hebben in Maastricht politieke invloeden bij de godsdiensttroebelen een rol gespeeld; de stad was zowel voor de regering als voor de rebellen een uitermate begeerd bezit. De Staten van Brabant waren omstreeks 1560 tot aanzienlijke concessies bereid, voor het geval de prinsbisschop hun zijn aandeel in de tweeherigheid wilde verkopen. In 1563 was sprake van de bouw van een dwingburcht aan de Maasbrug, zoals die van Utrecht en Kamerijk. Aan Oranje werd het voornemen toegeschreven de vesting als uitvalsbasis voor latere ondernemingen te gebruiken en een spion van Granvelle waarschuwde voor plannen van de calvinisten om de stad te bezetten en van hieruit na de aankomt van Lodewijk van Nassau Gelre binnen te dringen. In 1566 ging het gerucht, dat zij de twee „Traictz”, d.w.z. Utrecht en Maastricht, als eerste aanvalsdoel hadden uitgekozen. Floris van Pallant, Hendrik van Brederode en Willem van Bronckhorst intrigeerden te Maastricht evenals in Venlo en Nijmegen; begin 1567 trachtte de graaf van Horn tevergeefs toegang te krijgen tot de stad³.

¹ HANSSEN, *Inv. Venlo*, o.c., blz. 247.

² De volgelingen van Menno Simonsz., die eerst ca. 1585 hun activiteit naar het Noorden verplaatsten, hielden zich afzijdig van de politiek; vgl. A. VERHEYDEN, *Gesch. der doopsgezinden in de Zuidelijke Nederlanden*, Brussel 1959. — Ook in het hertogdom Limburg, waar de lutheranen overheersten, bleven, in het algemeen, ernstige gewelddaden achterwege. Voor de houding van Leoninus, vgl.: J. ROELINK, *Bij de herdenking van het Wonderjaar*, in: *Bijdr. gesch. der Nederlanden* 20 (1965/66), blz. 286-287.

³ *Corresp. Granvelle*, I, o.c., blz. 195, 333, 398, 524-525; II, blz. 83, 332; A. L. E. VERHEYDEN, *Le martyrologe protestant des Pays-Bas du Sud au 16e siècle*, Bruxelles 1960, blz. 32-33; [SIVRÉ], *Inv. Roermond*, I, o.c., blz. 96; NETTESHEIM, *Gesch. Gelderns*, o.c., blz. 275-276.

De Maastrichtenaren hadden het in Luik en Brussel reeds lang verkorven. Gerard van Groesbeek brandmerkte hun onuitroeibare verzetsgeest en een agent van Granvelle, de vicaris-generaal van Mechelen, Morillon, maakte hen uit voor „grands vilains [qui] ne veulent recognoistre la justice de leur seigneur souverain”¹. In tegenstelling tot de ambachten was de magistraat vrijwel in haar geheel afkerig van de calvinistische verlangens; meer ging haar in 1566 en 1567 de „conservatie deser stadt vrijheyden, privilegien ende hercoemen” ter harte. De saamhorigheid van de burgerij bleek sterk genoeg om een bloedbad te voorkomen, doch anders als in Roermond was hier bij de katholieken de bereidheid aanwezig om voor hun zaak te vechten. De kapittelkerken bleven ongeschonden; na de beeldenstorm in de Sint Mathijs (29 september) stonden de partijen enkele dagen op de Markt en aan de Maasbrug gewapend tegenover elkaar; later liepen zij uitdagend rond met vossestaarten en rozenkransen als partij-insignes. In het beleid van de magistraat tekent zich de vrees af de gunst van beide souvereinen voorgoed te verspelen, doch eveneens de ernstige zorg een burgeroorlog te vermijden. Op 4 november werd een raadsverdrag uitgevaardigd „om de religie bij provisie te tolereren”, doch tot verdriet van de hervormden ontpleooiden katholieke priesters een ongekende activiteit, waardoor „hunnen cortelings aangegroeiden hoop dagelijks begost te vermindern”². Toen in het voorjaar 1567 de druk vanuit Brussel toenam, moesten de predikanten op 31 maart Maastricht verlaten. Op 12 april maakte de bedwinger van Valenciën, Filips van Noircarmes, groot-baljuw van Henegouwen, zich zonder noemenswaardige tegenstand meester van de stad. De voorgenomen aanleg van een dwingburcht bleef achterwege, doch Maastricht, waar tot dan toe de doortocht van vreemde, ook koninklijke, troepen slechts druppelsgewijs, tussen twee hagen van gewapende burgers door, mocht geschieden, moest voor het eerst in zijn geschiedenis een vast Brabants garnizoen onder bevel van een door de koning benoemde militaire gouverneur

¹ BAX, *Protestantisme*, II, o.c., blz. 108; *Corresp. Granvelle*, I, o.c., blz. 524-525. — Voor de onlusten in Maastricht, vgl. o.m.: *De protestantsche beroerten te Maastricht in 1566 en 1567, verhaald door eenen tijdgenoot, uitgeg. door J. HABETS*, in: *Publ.* 11 (1874), blz. 347-367, en in het bijzonder BAX, II, o.c., blz. 101-208.

² BAX, II, o.c., blz. 114.

innemen. Voor de bisschop was het een schrale troost, dat de gouverneur op grond van het Concordaat van 31 mei 1567 de vesting voor de twee souverainen gezamenlijk moest bewaren en aan beiden de eed van trouw verschuldigd was; voortaan is de kerkvorst de gerespecteerde doch machteloze medeheer van Maastricht. Opgetogen schreef Granvelle, dat het bruggehoofd op de weg naar Duitsland eindelijk van garnizoen was voorzien¹. Ook Venlo en Roermond kregen een militaire bezetting. Hierdoor was het in wezen met de feitelijke zelfstandigheid van de drie Maasoeversteden gedaan.

In het formeel staatsrechtelijke vlak bepaalden zich de veranderingen voornamelijk tot het intrekken van de leengoederen der edelen die daadwerkelijk aan het oproer hadden deelgenomen. De steden behielden hun privileges, ofschoon zij deze volgens de contracttheorie hadden verbeurd en Megen het advies gaf die van Roermond op te heffen. Krachtens uitspraak van de Leenzaal van Kuringen op 18 december 1570 viel het graafschap Horn aan de prinsbisschop van Luik als graaf van Loon terug, daar het na de dood van Floris van Montigny, de broer van de kinderloze Montmorency, „op de spinrok vervallen was”. Weert, Nederweert en Wessum werden ondanks hun aanspraken op rijksonmiddellijkheid door de koning op 14 februari 1570 als Gelderse lenen genaast; het weversstadje kreeg garnizoen en een militaire gouverneur. De douairière Walburgis, die nog in hetzelfde jaar in het huwelijk trad met haar protestantse neef Adolf van Nieuwenaar, de latere stadhouder van Gelre en Utrecht, en hem door deze verbintenis het graafschap Meurs aanbracht, bleef zich echter als landsvrouw van Weert gedragen². Frederik van den Berg werd in 1568 beleend met Stevensweert en legde in volgende jaren beslag op Hedel, Boxmeer en andere brokstukken uit de geconfiskeerde

¹ Door Filips II was de bouw van dwingburchten voorzien in Antwerpen, Valencijs, Maastricht, Vlissingen en Amsterdam. Vgl. M. VAN DURME, *Les Archives générales de Simancas et l'histoire de Belgique*, I, Bruxelles 1964, blz. 128 (1567). In Maastricht vormde Wijk reeds een bijzonder sterke redoute. — *Corresp. Granvelle*, II, o.c., blz. 396, n. 1, 588; SURINGAR, *Regeeringsvorm*, o.c., blz. 92-95. — H. P. H. EVERSEN, *Doortocht van troepen te Maastricht in 1557*, in: *Msg.*, 1882, blz. 809-810.

² J. HABETS, *De Loonsche leenen in het tegenw. hertogdom Limburg*, in: *Publ.* 8 (1871), blz. 65 vlg.; HABETS, *Stukken betr. Hervorming Weert* o.c., blz. 231 vlg.; J. TH. H. DE WIN, *Minder bekende facetten in de bestuursgeschiedenis van stad en land van Weert*, in: *Msg.*, 1958, kol. 15 vlg. — De aanspraak van Walburgis op Weert berustte op de rijksonmiddellijkheid van de heerlijkheid.

goederen van zijn broer Willem, terwijl de rest aan de koning toeviel. Wittem werd als een Brabants-Limburs leen verbeurd verklaard en in vruchtgebruik afgestaan aan een zuster van Floris van Pallant; een Spaans-Luikse bezetting beveiligde dit steunpunt op de weg van Aken naar Maastricht. De rijksheerlijkheden Obbicht, Stein en Gronsveld bleven echter in het bezit van de Bronkhorsten, terwijl Jan Quaedt van Wickrade tot zijn dood (1569) Rekem behield. In hoeverre echter zijn zoon Willem (1569-1589) in deze vrije rijksbaronie, waar het katholicisme in 1570 wederom in zijn bevoorrechte positie werd hersteld, feitelijke macht heeft uitgeoefend, is niet met zekerheid te zeggen¹. Willem van Vlodrop bleef voorlopig heer van Rijckholt en Leuth, ondanks het leenverband van deze laatste rijksheerlijkheid met Valkenburg.

Naast de machtige voorgangers werd een brede kring van rebellen en meelopers: lagere edelen, regenten en naamloze gezellen, door de repressie getroffen. Deze was meedogenloos, meer door de strafmaat en het grote getal der bedreigden, allen nl. die zich op welke wijze dan ook hadden blootgegeven, dan door het eindcijfer der terechtgestelden. De verhoren afgenomen door de rondreizende commissarissen van de Raad van Beroerten en de rekeningen van de rentmeesters der geconfiskeerde goederen – in de Landen van Overmaas Peter Ruyschen en Nicolaas Hanen – bevatten een schat van nog onontgonnen materiaal. Tot de vele ballingen behoorden Adriaan van Bijland en Maria van Goor met haar echtgenoot Jacob van Oyenbrugge, heer van Betho. In verband met de „seditiën” van 1566/67 werden te Maastricht ongeveer 220 en te Roermond 120 peronen gedagvaard². De aanhangers van Oranje in 1568 zijn mede begrepen in

¹ SANGERS-SIMONIS, *Er ligt een eiland*, o.c., blz. 52-53. – MOSMANS, *Heeren van Wittem*, o.c., blz. 57. – R. VERBOIS, *Geschiedenis der kerken, kloosters en kapellen van Rekem*, Rekem 1965, blz. 14-16.

² Vgl. J. M. VAN DE VENNE, *Hartelstein in 1570*, in: Msg., 1962, kol. 93-94. – Voor de verhoren te Maastricht, vgl. BAX, II, o.c., blz. 142-194. De processen-verbaal berusten in ARA Brussel evenals de rekeningen der confiscaties in Maastricht, de Vroenhof en de Landen van Overmaas; vgl. GACHARD, *Inventaire des archives des Chambres des Comptes*, III, Bruxelles 1851, blz. 264-265, 267-268. – Indagingen te Maastricht: BAX, II, o.c., blz. 584-589; Roermond: HABETS, *Gesch. bisdom Roermond*, II, o.c., blz. 62-63; Limburg en Landen van Overmaas: J. VAN VLOTEN, *Pièces conc. les troubles du 16e siècle dans le Pays du Limbourg*, in: Publ. 9 (1872), 248-266; confiscaties Land van 's-Hertogenrade: J. KLEIJNTJENS S.J., *Confiscaties in 's-Hertogenrade*, in: Navorscher 84 (1935), blz. 197-199.

een door A. L. E. VERHEYDEN geconstrueerde lijst van veroordeelden (1567-1569). Uit deze lijst, die nochtans geen volledig beeld van de omvang van de beweging geeft, volgen enkele cijfers ter vergelijking. Maastricht (18.000 inwoners), 149; Roermond (6.000-7.000), 110; Venlo (4.000-5.000), 103; Gelder, 50; Limburg, 162; Valkenburg, 11; Dalem, 20; Antwerpen (100.000), 529; Brussel (50.000), 157; Gent (50.000), 248; Brugge (40.000), 149; Amsterdam (35.000), 242; Utrecht (35.000), 288; Leiden (20.000), 83; Haarlem (20.000), 35; Groningen (20.000), 209; 's Hertogenbosch (14.000), 360; Nijmegen (14.000), 186; Dordrecht (14.000), 31; Arnhem, 16; Zwolle, 12; Deventer, 76; Leuven, 20¹.

Ofschoon bij de beoordeling van deze getallen van plaats tot plaats met de uitgestrektheid van het rechtsdistrikt en de lokale omstandigheden rekening moet worden gehouden – in het lage cijfer voor Arnhem bespeurt men bijv. de harde hand van de stadhouder en het Hof – zijn zij een onmiskenbare indicatie voor de grote omvang van de onlusten in het Limburgse Maasdal. Bovendien vormt het aantal vonnissen voor onze streken geen betrouwbare maatstaf, daar het nergens gemakkelijker was zich door de vlucht naar het buitenland aan de greep van de justitie te onttrekken.

Terwijl Willem van den Berg en anderen in het Rijk troepen werven, wachtten de ballingen uit de Maasvallei het gunstige moment voor de terugkeer af. De toekomst zou leren, dat de storm van 1566 en de ijzige tegenwind de voorzichtige eenmaking van Zeventien Provinciën en de geleidelijke versterking van hun saamhorigheidsgevoel te niet hebben gedaan. In de territoria, waaruit de provincie Limburg is gevormd, werd de scheiding der geesten weliswaar met geweld uitgewist, doch zij zal, na voor de tweede maal aan de dag getreden en onderdrukt te zijn (1576-1588), in 1632 wederom een belangrijke rol spelen en een nieuw element toevoegen aan het bonte stramien van het Limburgse Maasdal.

¹ A. L. E. VERHEYDEN, *Le Conseil des Troubles; liste des condamnés (1567-1573)*, Brussel 1961; M. DIERICKX S.J., *De lijst der veroordeelden door den Raad van Beroerten*, in: Belg. tijdschr. filol. en geschiedenis 40 (1962), blz. 415-422. – De geschatte inwonercijfers zijn ontleend aan J. C. RAMAER, *De middelpunten van bewoning in Nederland, voorheen en thans*, in: Tijdschr. Kon. Ned. Aardrksk. Gen. 2e s., 38 (1921), blz. 1-38, 174-215, en R. MOLS S.J., *Introduction à la démographie historique des villes d'Europe*, II, Louvain 1955, blz. 521-522; voor Maastricht vgl. A. G. H. KEMP, *Het verloop van de bevolkingscurve van Maastricht tot 1830*, in: Miscellanea Trajectensia, 1962, blz. 342.

De eigenlijke inzet van de strijd werd het complex van de kerngebieden der Nederlanden: Brabant, Vlaanderen, Holland, Zeeland en Utrecht, met hun dichte bevolking en indrukwekkend potentiëel. De excentrisch gelegen lappendeken van „overlanden”, staatjes en grensambten binnen de tegenwoordige provinciegrenzen was in politieke zin uiteraard van betrekkelijk weinig gewicht; bovendien boette haar economische betekenis in de komende jaren snel aan betekenis in. In de weinige steden was de groeikracht van de exportnijverheid tot stilstand gekomen en de transitohandel, waartoe zij door hun ligging waren voorbeschikt, bleek uiterst gevoelig voor oorlogshandelingen en onveiligheid. De Landen van Overmaas bleven als graanschuur van belang. Maastricht behoorde voorlopig nog tot de grootste en rijkste steden van middelbare omvang in de Nederlanden, doch was, door zijn tweeherig bestuursbestel, in staatsrechtelijke zin geen Nederlands territorium en evenmin de hoofdstad van een uitgestrekt distrikt buiten de muren.

Het zwaartepunt van de betekenis der „Limburgse” territoria voor de krijgvoerende partijen lag voornamelijk in het militaire vlak, in hun door de Maas geaccentueerde grenspositie tussen de Nederlanden en het Rijk. Voor de huurlegers met hun enorme tros en gebrekkige verbindingsmiddelen waren geld en tijd waardevoller dan mankracht; waar enigszins mogelijk maakten zij dan ook gebruik van de waterwegen. De Maas was stroomafwaarts vanaf Maastricht, waar de beste weg van Keulen naar Brussel de rivier kruiste, geschikt voor het transport van leeftocht en krijgsmateriaal. Ten westen van de stroom liet het dun bevolkte Kempenland slechts het optreden van kleinere eenheden toe en vormde de Peel een nagenoeg ontoegankelijk gebied; hier waren de wegen van Roermond en Venlo naar Weert de enige bruikbare marsroutes naar Brabant en Vlaanderen. Op grond van deze situatie heeft Weert een zekere rol in de Tachtigjarige Oorlog gespeeld, doch de grootste waarde hechtten de strijdende partijen aan het bezit van de drie grote oeversteden aan de Maas, in de eerste plaats Maastricht: de opstandelingen om de verbindingswegen met hun geestverwanten in het Rijk open te houden, de Spanjaarden om deze

te verbreken, beiden om ongehinderd gebruik te kunnen maken van de faciliteiten welke hun door de rivier geboden werden. De importantie van het Limburgse Maasdal voor de beheersing van de verbindingswegen was door de geografische ligging nauw verbonden met zijn betekenis voor het uitvoeren van omtrekkende bewegingen. In handen van de vijand konden de oeversteden van de Maas een dodelijke flankbedreiging vormen voor de kerngewesten der Zuidelijke Nederlanden.

Ondanks alle spanningen waren de eerste decennien na de vrede van Venlo zonder zware schokken voorbijgegaan. De oorlogen met Frankrijk (1552-1559) hadden zwermen vluchtelingen uit Namen en het Luikerland naar onze streken opgejaagd, doch deze overigens en afgezien van de verdedigingsmaatregelen, niet noemenswaardig beroerd¹. Na 1566 verandert dit. Tot omstreeks 1590 is het eigen gezicht van de Limburgse territoriën vrijwel onherkenbaar; hun inwendige geschiedenis wordt grotendeels door de oorlogsvoering en de politiek in groter verband geabsorbeerd. En ook daarna, tot de uiteindelijke vrede, zijn de steden, burchten en dorpen in de Maasvallei in de ogen van de centrale regering voor alles kwartierplaatsen, waar de tercios en ruitervendels in voortdurende afwisseling leeftocht en onderdak vinden.

Na zijn uitwijking had Willem van Oranje in Dillenburg een veelzijdig krijgsplan voor de bevrijding der Nederlanden uitgewerkt. Alva moest tijdens zijn paasretraite in het Soniënbos buiten gevecht worden gesteld; vanuit Frankrijk zouden de Hugenoten Artesië binnenvallen, terwijl Lodewijk en Adolf van Nassau Groningen en de Ommelanden voor hun rekening namen en Antoon van Hoogstraten, verwant aan de graaf van Horn, lid van de Liga en het Eedverbond, steunpunten in het Overkwartier zou bezetten. Intussen bracht de Prins een leger op de been voor de beslissende invasie op het meest geschikte punt; in zijn conceptie tekent zich reeds de tweevoudige aanval in 1572, vanuit het Maasdal en Noord-Frankrijk, af. De strijdleus luidde: „voor koning, volk en wet”, d.w.z. het geheel van wetten en gewoonten dat het ongeschreven contract tussen vorst en onderdanen uitmaakte, doch de oplossing in nationale zin door gelijkberech-

¹ In 1554: M. A. ARNOULD, *Les répercussions démographiques du sac de Binche en 1554*, in: *Mélanges G. Smets*, Bruxelles, 1952, blz. 57-71. — Defensiekosten o.a.: E. SLANGHEN, *Bijdragen tot de geschiedenis van het tegenwoordige hertogdom Limburg*, I, Amsterdam 1865, blz. 56.

tiging van katholieken en protestanten welke hem voor ogen stond, was reeds in gevaar voordat zij goed en wel beproefd was. Bij de afzijdigheid der lutheraanse, principiëel anti-revolutionaire rijksvorsten, zocht Oranje noodgedwongen steun bij de overtuigde calvinisten, waarvan velen door ongetoemde haat en rancune tegen de regering en de geestelijkheid waren beziel¹. Of de wezenlijke voorwaarde voor het slagen van het krijgsplan, nl. een opstand althans de medewerking van de bevolking, zou worden vervuld, was reeds door de binding aan de gevestigde orde en de aanwezigheid der Spaanse keurtroepen, de beste van Europa, meer dan twijfelachtig; de tegenterreur van Oranje's luidruchtigste medestanders deed de rest. Toch had Alva alle aanleiding om over de stemming in het Maasdal bezorgd te zijn. In Maastricht woonden talrijke burgers de diensten der veldpredikanten van de lutheraanse gouverneur Filips van Eberstein bij en achtte men het raadzaam de schutterijen op te heffen. In Limburg en de Landen van Overmaas waren, evenals in het Overkwartier, overal grotere of kleinere groepen van hervormingsgezinden in hun woonplaatsen achtergebleven; in 1567 bleek hun aantal zo groot, dat het niet mogelijk was de plakaten in alle gestrengheid toe te passen.² Onder de massa ontevreden en waren echter voorlopig alleen de gedecimeerde kernen van harde calvinisten werkelijk bereid een opstand te wagen. Oranje stond voor een vicieuze cirkel: de houding van de bevolking was beslissend voor zijn succes, doch deze hing op haar beurt van de militaire uitslag van zijn expeditie af.

De inleidende manoeuvres liepen stuk voor stuk dood op de slagvaardigheid en de mobiliteit van de Spaanse legerkorpsen. Voor de inval in het Overkwartier had Jan van Montigny, heer van Villers, als plaatsvervanger van Hoogstraten troepen geworven in Wittem en

¹ Over de bedoelingen van Oranje in 1568, vgl. o.a.: G. GORRIS S.J., *De politiek van Willem van Oranje in het godsdienstige*, in: Hist. Tijdschr. 12 (1933), blz. 18 vlg.; H. A. ENNO VAN GELDER, *De reactie op de beeldenstorm, 1567-1572*, in: Alg. gesch. der Nederlanden, V, Utrecht 1952, blz. 16-18.

² Voor Hoogstraten, vgl. A. WAUTERS, *Antoine de Lalaing, comte d'Hooghstraeten*, in: Biogr. nat. Belg., XI (1890/91), kol. 85-91. — Maastricht, vgl.: *Corresp. Granvelle*, II, o.c., blz. 396, n. 1; H. DYSERINCK, *De militaire gouverneurs van Maastricht, 1567-1794*, in: Publ. 48 (1912), blz. 11-12, 15. — Voor Limburg en Landen van Overmaas, vgl. een brief aan Margaretha van Parma d.d. 25 mei 1567 in de — overigens onbetrouwbare — studie van CH. RAHLENBECK, *Le protestantisme dans les pays de Limbourg et d'Outre-Meuse*, Bruxelles 1856, blz. 23-25.

Wassenberg. In het voorjaar van 1568 naderde hij Maastricht, nam een aantal burgers in zijn rangen op en verenigde zich vervolgens in Stein met een afdeling rebellen die ter plaatse door Bernard van Waroux was bijeengebracht. Voor de poorten van Roermond kwamen geuzen uit het land van Weert onder bevel van de gebroeders Jan en Herman Ressen, notoire Weertse beeldstormers, zijn legertje versterken, doch een poging de hoofdstad binnen te dringen mislukte op dezelfde dag, 23 april 1568, waarop Lodewijk van Nassau door de inname van het kasteel Wedde in de Ommelanden zijn eerste succes behaalde. Op weg naar Erkelenz werden de rebellen op 25 april bij het Gulikse Dalhen door Duitse vendels van Eberstein en afdelingen van de tercio van Sanchez de Londoño, Eberstein's opvolger als gouverneur van Maastricht, achterhaald en vernietigd. Onder de zevenhonderd gesneuvelden bevonden zich Villers en Jan Ressen. Dit eerste gevecht van de Tachtigjarige Oorlog werd twee weken later door de slag bij Heiligerlee en op 21 juli door Alva's overwinning bij Jemgum gevolgd¹.

De Limburgse episode van de veldtocht van Oranje in 1568 is op meesterlijke wijze beschreven door Bakhuizen van den Brink², die tijdens zijn ballingschap te Luik ontroerd beseftte, dat in de vrijheidsoorlog op Nederlands grondgebied het oranje-wit-blauw voor het eerst binnen de stedendriehoek Maastricht-Aken-Luik werd ont-

¹ Roermond en Dalhen, o.a. [RIJKENROY], *Kroniek Roermond*, o.c. in: Publ. 10 (1873), blz. 120-122; [LUYTEN], *Kronijk Weert*, o.c., blz. 193-195; J. L. MEULLENERS, *Legertochten tusschen Maastricht en Mook, sedert 1568 tot 1575*, in: Publ. 25 (1888), blz. 168-177 (eenzijdig en met voorzichtigheid te raadplegen); DYSERINCK, o.c., blz. 15-16; H. VAN ALFEN, *Officiële berichten omtrent het gevecht bij Daelhem (25 april 1568)*, in: *Bijdr. vad. gesch. oudhk.* 6e r., 7 (1928), blz. 279-288.

² R. C. BAKHUIZEN VAN DEN BRINK, *Andries Bourlette*, in: *De Gids*, 1844, en in: *Cartons voor de geschiedenis van den Nederlandschen vrijheidsoorlog*, 3e dr., 's-Gravenhage 1891, blz. 95-185. Vgl. H. VAN ALFEN, *De bron van Bakhuizen van den Brink's Andries Bourlette*, in: *Bijdr. meded. Hist. Gen. Utrecht* 54 (1933), blz. 173-276. — De veldtocht is in talrijke algemene werken en publicaties van regionale en plaatselijke aard beschreven. Wij verwijzen i.b. nog naar: MEULLENERS, o.c., blz. 177-214; DYSERINCK, o.c., blz. 10, 23; H. HETTEMA, *De route van prins Willem in 1568*, in: *Bijdr. vad. gesch. oudhk.* 6e r., 3 (1926), blz. 1-36; in ruimer verband; P. HARSIN, *Etudes critiques sur l'histoire de la principauté de Liège, 1477-1795, III: Politique extérieure et défense nationale au 16e siècle*, Liège 1959, blz. 203-221. — Voor de werken van tijdgenoten vgl. o.a. SANCHEZ DE LONDOÑO, *Gedenkschrift over de krijgsbedrijven van 1568 in de Nederlanden, uitgeg. door R. FRUIN*, in: *Bijdr. meded. Hist. Gen. Utrecht* 13 (1892), blz. 1-97, en BERN. DE MENDOÇA, *Commentaires sur les événements de la guerre des Pays-Bas, 1567-1577, trad. par LOUMIER*, Bruxelles 1860-1863, 2 dln.

plooid. Zijn oordeel is uitgesproken ongunstig; de overtocht over de Maas beschouwt hij als de enige kloeke daad tijdens de expeditie. Ondanks een wijdverspreide sympathie waren de vooruitzichten trouwens weinig bemoedigend. Het leger van Oranje, waartoe ook een Maastrichts contingent schijnt te hebben behoord, werd zozeer door geldgebrek geplaagd, dat het volgens de woorden van Rachfahl¹ reeds op zijn tocht door de Eifel en Keurkeulen op „eine grosse Räuberbande” leek. Het officierskorps was verdeeld door verschil van inzicht en temperament. Naast gematigden, zoals de lutheraan Lodewijk van Nassau, de katholieke graaf van Hoogstraten en Floris van Pallant, bevonden zich talrijke radikale ballingen in 's Prinsen gevolg, o.a. Willem van den Berg en Jacob van Betho; vermoedelijk ook Karel en Willem van Bronkhorst-Batenburg en Willem van Vlodrop. Onder hen vertegenwoordigde vooral de Luikse edelman Willem van der Mark, heer van Lummen (Lumey), de blinde haat en primitieve wreedheid, welke iedere revolutie aan de oppervlakte brengt. Dit soort woestelingen en Franse hulptroepen hebben de veldtocht door priestermoord, roof en het platbranden van kerken en kloosters onteerd. De bevolking van het Maasdal bleek geïntimideerd door de terreur van de Raad van Beroerten, de terechtstelling van Egmond en Horn en de gevechten bij Dalhen en Jemgum; bovendien deden geruchten als zou de bende van Ressen strikken bij zich hebben gehad om de Roermondse geestelijken op te hangen het ergste van de bevrijders vrezen. De hertog van Kleef-Gulik en de prinsbisschop van Luik stonden onder zware Spaanse druk, doch ook zonder deze dacht Gerard van Groesbeek er niet aan Oranje te steunen. Weliswaar slaagde Alva er niet in de Luikenars tot het opgeven van hun neutraliteit te bewegen, doch hij wist te bereiken, dat alleen troepen voorzien van een keizerlijke machtiging het territoir van het vorstendom mochten betreden. De landvoogd was nl. in het bezit van zulk bevelschrift, dat hem toestond de vijanden van de koning desnoods op het grondgebied van de aangrenzende rijkskringen te achtervolgen². Door

¹ F. RACHFAHL, *Wilhelm von Oranien*, III, 1924, blz. 387 (gecit. door HETTEMA, o.c., blz. 15). — Maastrichts contingent: RAHLENBECK, *Protestantisme*, o.c., blz. 34.

² W. VON MIRBACH, *Kriegsschäden, welche das Herzogtum Jülich durch Einlagerungen und Durchzüge spanischer und kurkölnischer Truppen in den Jahren 1568 bis 1589 erlitten hat*; [„Designation“], *eingel. und mitgeth.*, in: *Ztschr. Aach. Geschver.* 3 (1881), blz. 279; A. L. E. VERHEYDEN, *Les rapports entre le duc d'Albe et le prince-évêque de Liège*, in: *Leodium* 43 (1956), blz. 36-38.

Jan van Wyttendorst, drost van Montfort, en andere uitkijkposten tijdig van de nadering van Oranje op de hoogte gesteld, zond Alva versterkingen naar Limburg aan de Vesdre en Roermond. Weert moest onder protest wederom garnizoen innemen, in Luik verscheen een afdeling Italianen, doch het gros van het Spaanse leger concentreerde zich rondom Maastricht, waar de hertog op 28 augustus zijn intocht hield¹. Toch waren de onzekerheid en de omvang van 's Prinsen leger: 14.000 voetknechten en 7.000 ruiters zo groot, dat hij het risico van een open veldslag ontweek en tot een uithongerings-tactiek besloot; alle overtollig graan uit het land van Horn en Weert werd bijv. in Roermond opgeslagen². Voor de klassiek gevormde veldheren uit de 16e eeuw was het trouwens een eer met Fabius Cunctator vergeleken te worden³.

De aanval was niet, zoals Alva vermoedde, op Roermond gericht, doch op de vitale strook tussen Maastricht en Luik: Maastricht, dat de toegang tot Brabant en Vlaanderen opende, Luik, de hoofdstad van een rijksvorstendom zoals bijv. Nassau, dat van oudsher de drang naar het oosten van zijn machtige nabuur vreesde. Op 28 september legerden Oranje's troepen op de Gulpenerberg en sloeg de Prins zijn hoofdkwartier op in het kasteel Wittem⁴, van waaruit hij een veelzijdige bedrijvigheid ontplooidde. Daar Gerard van Groesbeek hem de toegang had ontzegd, poogde hij, speculerend op de interne tegenstellingen in het prinsbisdom, de overtocht over de Maas op Luiks terri- toir met hulp van samenzweerders in de hoofdstad af te dwingen. Blijkens een brief van 5 oktober werd te Wittem eveneens een aanslag op Alva beraamd, een tyrannenmoord, welke door uit Italië geïmporteerde theorieën⁵ gerechtvaardigd scheen te worden. Toen abt Jan Wormbs van Rolduc de geëiste schatting van 10.000 daalders niet kon

¹ MENDOÇA, *Commentaires*, I, o.c., blz. 165; BAKHUIZEN VAN DEN BRINK, o.c., blz. 118, n. 1 (uitgave 1891); MEULENERS, *Legertochten*, o.c., blz. 18 vlg.

² *Het Staatsche leger, 1568-1795, I (1568-1588)*, bew. door F. J. G. TEN RAA en F. DE BAS, Breda 1911, blz. 19. Voor Weert, vgl.: [LUYTEN], *Kronijk*, o.c., blz. 204-207.

³ J. D. M. CORNELISSEN, *Oranje's inval van 1568*, in: *Hist. Tschr.* 12 (1933), blz. 104-106.

⁴ HETTEMA, *De route*, o.c., blz. 7. — MOSMANS, *Heeren van Wittem*, o.c., blz. 12, veronderstelt ten onrechte een voorafgaande bezetting door Floris van Pallant. — In 1568 trad de vriend van Floris van Pallant, Joh. Ligarius, te Wittem als veldprediker op. Vgl. DE JONG, *Reformatie in Culemborg*, o.c., blz. 161.

⁵ P. J. BLOK, *Moordplan tegen Alva*; A. A. VAN SCHELVEN, *Een moordplan van den Vader des vaderlands?* resp. in: *Bijdr. v.d. gesch. oudhk.* 6e r., 4 (1926), blz. 1-8, en 5 (1927), blz. 1-10.

opbrengen, werd de inmiddels verlaten abdij geplunderd en in brand gestoken; hetzelfde lot trof het klooster Hoogcruts. Heerlen werd gebrandschat evenals de overige banken van het Land van Valkenburg. Van de rijksstad Aken vorderde Oranje de goederen die de gouverneur van Limburg en andere spaansgezinden er in veiligheid hadden gebracht; tenslotte stelde hij zich met een grondige plundering van de omgeving en de betaling van 20.000 daalders tevreden¹. Terwijl uit Limburg – in mindere mate uit de Landen van Overmaas – vrij veel steun werd ondervonden², liep de Wittemse samenzwering tegen de prinsbisschop op een fiasco uit. Gekleed „in een wijd wambuis van buffelleer en met een grooten ruitershoed”, ontving Oranje een groep Luikse burgers onder leiding van de lutherse patriciër Andries Bourlette, die de zaak van de prins met hart en ziel was toegedaan en reeds de post van proviandmeester had aangenomen. Met hem besprak hij plannen om Luik tot vrije doorgang te bewegen, doch het resultaat van dit overleg, de proclamatie van 4 oktober, werd door de Luikse magistraat voor kennisgeving aangenomen. De ontvangst te Maastricht was nog onvriendelijker. Het stadsbestuur zond de brenger van een soortgelijke brief naar Alva in zijn nieuwe hoofdkwartier te Lichtenberg, waar de trompetter zonder meer werd opgeknoopt. Van de betekenis van deze tegenslag voor Maastricht was men zich duidelijk bewust. De stad wordt in het *Wilhelmus*, dat tijdens of vlak na de veldtocht is gecomponeerd, als enige met naam genoemd³.

De verrassende overtocht over de Maas in de nacht van 5/6 oktober na een ijlmars over de Graatheide en door het gebied van Karel van Bronkhorst bleek een meesterlijke schaakzet zonder winst. Stokkem en Maaseik hielden de poorten gesloten, het landvolk vluchtte voor de hongerige soldeniers, terwijl Alva het front van zijn legermacht bij

¹ *Annales Rodenses*, in: S. P. ERNST, *Histoire du Limbourg*, éd. E. LAVALLEYE, VII, Liège 1848, blz. 120; CORTEN, *Rolduc in woord en beeld*, [Utrecht 1902], blz. 117 (steunt op de *Annales Rodenses*); J. J. JONGEN, *Aantekeningen over Heerlen uit de jaren 1543-1589*, in: *Herle* 6 (1956), blz. 45; J. HANSEN, *Kriegsdrangsale Aachens in der zweiten Hälfte des 16. Jahrh.*, in: *Ztschr. Aach. Geschver.* 7 (1885), blz. 69-70.

² Vgl. de cijfers bij: J. DARIS, *Les hérétiques du pays de Limbourg*, in: *Anal. hist. eccl. Belg.* 12 (1875), blz. 393-397, en BAX, *Protestantisme*, II, o.c., blz. 244-265.

³ BAKHUIZEN VAN DEN BRINK, *Andries Bourlette*, o.c., blz. 132-138; MEULLENERS, *Legertochten* o.c., blz. 196-197; A. KESSEN, *Het Wilhelmus van Nassauwe en zijn auteur*, in: *Publ.* 85 1 (1949), blz. 333-344. – Mendoça was in het kamp te Lichtenberg aanwezig; hij geldt als zeer betrouwbaar. Vgl. MENDOÇA, *Commentaires*, o.c., blz. 171-173.

Maastricht naar het noorden keerde. Op 9 oktober zagen zijn tercios, die op de Dousberg bij Caberg in slagorde stonden opgesteld, het leger van Oranje in de richting Eygenbilsen voorbijtrekken¹. Thans begon de behoedzame doch onverbiddelijke achtervolging, die de tegenstander de gelegenheid tot fourageren ontnam, zijn bewegingen doelloos maakte en de angst van de bevolking tot haat aanwakkerde. In Borgloon en Sint Truiden (15 oktober) vonden heiligschennende plunderingen plaats; de versterking met een afdeling Hugenoten onder Genlis verergerde het gebrek en de bandeloosheid. Toen de weg naar Brussel en Antwerpen versperd bleek te zijn, wijzigde Oranje zijn marsroute en waagde hij een aanslag op Luik om er zijn soldaten met buit en winterkwartieren tevreden te stellen. Door de mislukking van het beleg (3-5 november) verspeelde hij tevens de kans op een rechtstreekse terugtocht², zodat het leger zich vechtend, brandend en plunderend een weg langs de Sambre en door Noord-Frankrijk moest banen. In februari 1569 ontbond Oranje te Straatsburg zijn gedesorganiseerde troepenmacht om vervolgens ontmoedigd en gehoord naar Dillenburg terug te keren.

DE WEG VRIJ VOOR DE EENHEIDSSTAAT

Alva kreeg thans de gelegenheid zijn programma voor de eenmaking der Nederlanden en de versterking van het centrale gezag verder uit te werken. De uitvaardiging van de Criminele Ordonnanties (5 en 9 juli 1570) betekende een grote vooruitgang, doch legde tevens de rechtspraak van de schepenbanken aan banden; zij werden dan ook bij de Pacificatie van Gent aanstonds geschorst. Het bevel van Karel V, in 1531, 1535 en 1540, tot optekening van het gewoonterecht was overal, ook in het Maasdal, gesaboteerd; het is een open vraag of bijv. de beschrijving van de procesregels van het Leenhof van Valkenburg (1548) en de costumen van Wittem (1550) er enig verband mee houdt. De sanctie door Alva aan een nieuwe oekaze in 1569 verbonden, dat nl. de niet binnen drie maanden beschreven en opgezonden costumen als vervallen zouden worden beschouwd, bracht de rechterlijke col-

¹ MEULLENERS, o.c., blz. 198-210.

² BAKHUIZEN VAN DEN BRINK, o.c., blz. 144 vlg.; DARIS, *Histoire dioc. princip. Liège, 16e siècle*, o.c., blz. 284-290.

leges tenslotte tot grotere activiteit. In het archief van het Hof van Gelre berust het resultaat van een enquête naar de gewoonten op het gebied van het strafprocesrecht (1569/70). In 1571 verzocht de graaf van Megen om de opzending der costumen van Venlo – dat onmiddellijk protest aantekende – en Roermond. Het copiëren van het Roermondse gewoonterecht (c. 1560-1570) moet waarschijnlijk tegen de achtergrond van de regeringspolitiek worden gezien. In de Landen van Overmaas werden in deze jaren de costumen en usanties van het leenhof en meerdere banken van Dalem, o.a. 's Gravenvoeren (1570), opgetekend en zond het Leenhof van Valkenburg op 28 mei 1570 een door de griffier Jan Decker opgestelde „declaratie opt stuck van de coustume des Manhuys Valckenborch” naar Brussel. De rijksheerlijkheid Eijs, een Wittems leen, volgde in 1571. De door Matthijs Vijgen op last van zijn vader, schepen Peter Vijgen, vervaardigde copie der bankrechten van Heerlen (1574) behoort misschien nog als nakomer bij deze groep. Alles bijeen een mager resultaat, dat het wantrouwen tegen alles wat als een poging tot centralisatie werd aan gevoeld duidelijk in het licht stelt¹.

Deze op langere termijn berekende poging om orde te scheppen in de bonte verscheidenheid der rechtsbronnen ging vergezeld van maatregelen met het doel de rebellie en nieuwlichterij uit te roeien en de onderdanen aan invloeden van buitenaf te onttrekken. In de hoofdstad van het Overkwartier werd in 1570 en 1571 een aantal decreten uitgevaardigd met het doel de dwangplakkaten in te scherpen en hun uitvoering te bespoedigen. Kettters moesten aanstonds worden terechtgesteld, nadat de punt van hun tong met een gloeiend ijzer was aangestroken; het plakkaat op de religie van 1550 diende twee maal per jaar te worden gepubliceerd. Aan kwariter- en landdagen mocht

¹ B. H. D. HERMESDORF, *Uit het rechtsleven tussen Jeker en Niers*, in: *Limburgs Verleden*, 1, [Roermond 1960], blz. 336. – Overkwartier: H. HANSEN, *Inv. van het oud archief der stad Venlo*, Venlo 1919, blz. 248; J. S. VAN VEEN, *Venlosche varia*, 5: *Venlo tegen Alva*, in: *Limb. Jrb.* 22 (1916), blz. 111-113; M. K. J. SMEETS, *Enkele aspecten van het middeleeuws strafrecht van Roermond*, o.c., blz. 140-141. – Landen van Overmaas: G. D. FRANQUINET, *Coutumes de Fauquemont*, in: *Annales* 1 (1854/55), blz. 270-279; J. M. VAN DE VENNE, *Rechten der schepensbank Heerlen*, in: *Publ.* 54 (1918), blz. 85-95; K. J. TH. JANSSEN DE LIMPENS, *Het procesrecht in de drie landen van Overmase na 1631*, in: *Msg.* 1959, blz. 107-116. – Verzet tegen de codificatie door de heer van Hoensbroek e.a. edelen in het Land van Valkenburg, vgl. o.a. J. M. VAN DE VENNE, J. TH. DE WIN en P. A. H. M. PEETERS, *Geschiedenis van Hoensbroek*, Hoensbroek 1967, blz. 76.

men zonder uitdrukkelijke toestemming van de stadhouder niet meer deelnemen. Het verbod vreemde universiteiten te bezoeken verbrak de eeuwenoude banden met de Alma Mater te Keulen. In het zuiden werd het kasteel van Wittem „afgebrant en geruïneert”. De repressie trad in een nieuwe, verscherpte fase, evenals in het prinsbisdom Luik, waar echter spoedig de koele verhouding met Brussel weer de overhand kreeg. Ondanks Alva's protest werd bijv. Lumey, die verantwoordelijk is voor de dood van de martelaren van Gorcum en van Musius te Delft, in het bezit van zijn verbeurdverklarde goederen hersteld (1574)¹.

DE VELDTOCHT VAN WILLEM VAN ORANJE IN 1572

Toch is 1568 door 1572 gevolgd, jaartallen verbonden door het genie van Willem van Oranje. Doch ook door de veranderde omstandigheden. De voortgezette activiteit van de Raad van Beroerten, de druk en overlast van de garnizoenen², de invoering van de 100e, 20e en 10e penning, hadden de vrees in een algemene oppositiegeest doen verkeren. De nieuwe belastingen maakten de regering onafhankelijk van de toestemming in de beden door de gewestelijke Staten; in feite betekende dit het einde van de tweezijdige rechtsverhouding tussen soeverein en volk, evengoed als het bijv. door de afschaffing van vrije verkiezingen met de democratie gedaan zou zijn. Was dit de zorg van de politiek bewuste elite, de grote massa bemerkte de gevolgen van de belastingen aanstonds in eigen beurs en door gebrek aan werkgelegenheid. Tussen de extreme vleugels groeide in brede lagen van de bevolking een stemming, die bij resoluut ingrijpen van buitenaf ieder ogenblik in een opstand kon overslaan³. Voor zulk ingrijpen waren de omstandigheden gunstiger dan in 1568. Terwijl koningin

¹ [SIVRÉ], *Inv. Roermond*, I. o.c., blz. 84-85, 89-92; SLANGHEN, *Bijdragen*, I, o.c., blz. 57; MOSMANS, *Heeren van Wittem*, o.c., blz. 12; VERHEYDEN, *Rapports Albe-Liège*, o.c., blz. 39, 41-45.

² Voor klachten over het garnizoen te Maastricht vgl. DYSERINCK, *Militaire gouverneurs*, o.c., blz. 26 vlg. — Dergelijke klachten ontmoet men trouwens vanaf 1572 ook in Holland en Zeeland. Het krijgsvolk van Oranje had er een even slechte naam als dat van de koning. Vgl. bijv. J. H. VAN DIJK, *Bedreigd Delft*, in: *Bijdr. v. d. gesch. oudhk.* 6e r., 6 (1928), blz. 192-193.

³ R. FRUIN, *Alva's plan van veldtocht voor 1572* (1895), in: *Verspreide geschriften*, II, 's-Gravenhage 1900, blz. 213-214. De studie is van belang voor de gehele voorgeschiedenis en het verloop van de veldtocht van Oranje. Vgl. ook: ENNO VAN GELDER, *Reactie op de beeldenstorm*, o.c., blz. 30-42, en HARSIN, *Politique extérieure*, o.c., blz. 237-238.

Elisabeth de rebellen behoedzaam steunde, dreef de Spaans-Franse tegenstelling naar een uitbarsting. Nadat de Hugenoten in 1570 godsdienstvrijheid hadden afgedwongen, werden zij door hun leider, admiraal Gaspard de Coligny, de belangrijkste machtsfactor aan het hof te Parijs, waar ook Lodewijk van Nassau zijn invloed deed gelden. In het voorjaar 1572 scheen Karel IX bereid de oorlog tegen Spanje te wagen. Tegenover Dalhen en Jemgum stonden thans de beheersing van de riviermonden door de geuzen, hun verdere successen in Holland en Zeeland en, op 24 mei, de bezetting van de sterke vesting Bergen in Henegouwen door Lodewijk van Nassau, waardoor de weg naar het hart van de Zuidelijke Nederlanden voor de verwachte aanval uit Frankrijk open lag. Alva nam aanstonds tegenmaatregelen; vier maanden lang lag het gros van zijn keurtroepen voor de hoofdstad van Henegouwen.

Door de inname van Den Briel, Vlissingen en Bergen was het plan van Oranje de Nederlanden aan drie zijden tegelijk binnen te vallen voortijdig in werking getreden. Eerst op 8 juli trok de Prins bij Duisburg over de Rijn¹; enkele dagen later verscheen hij in het Overkwartier. Het gehalte van zijn voornamelijk in het Rijnland geworven leger, waaronder vele ballingen, was volgens een rapport van Alva's inlichtingendienst niet al te best: „dat volck dat zij hebben, zin mees-tendeel vrijbueters, die sunder betzuldongh op ruiten end roeven dienen”, hetzelfde slag, dat ook in Holland en Zeeland de opstand in discrediet bracht². Vanuit zijn legerplaats te Aldekerk (12-20 juli) garandeerde Oranje het behoud van de vrijheden van het Overkwartier en riep hij de adel en de Staten op zich bij hem aan te sluiten. De drossaard van Kriekenbeck en Erkelenz, Jan van Stalbergen, en Jan van Wyttenhorst, heer van Horst, drossaard van Kessel en militaire gouverneur van Venlo (1570-1577), weigerden te verschijnen, doch de drossaard van het ambt Gelder, Joris op den Berg, gaf toe; de stad zelf capituleerde op 17 juli. Ook Erkelenz, Stralen en Wachtendonk gaven zich over, nadat Alva de zwakke garnizoenen had teruggetrok-

¹ Speciale studies o.a. FR. NETTESHEIM, *Bijdrage tot den veldtocht van prins Willem van Oranje in 1572*, in: *Bijdr. vad. gesch. oudhk.* 2e r., 1 (1859), blz. 296-304; J. VAN VLOTEN, *Oranje's krijgsweg in 't Overkwartier van Gelderland, 1572*, ibidem 2 (1861), blz. 89-102; H. HETTEMA, *De route van prins Willem I in 1572*, ibidem 6e r., 5 (1927), blz. 193-214; 6 (1928), blz. 17-60.

² VAN VLOTEN, o.c., blz. 91-92.

ken¹. Over de twee belangrijkste steden berichtte een Spaanse agent: „Es zin wael binnen Ruremundt vil gueder luden, averst die meste part guesen, die rijcke burgeren hebben oir guett vast weech bracht op Wassenborch und Hinsbroeck (Heinsberg) im lande van Gulick. Mit Venlo staet es zeer waell; die burgers zin op disser uhren zeer eendrechtich und well geckert; dat stroissen und roven des Princhen volck heeft zije een ander hert gegeven. Soe noch etliche waren, die nae den Prinche die ohren juckten, zin nu alweel best Conincks und weten den Prinche niet to willen dan kruyt und loot. Und wanner sich Venloo hoelt, is ihnen Gelre noch Ruremundt niet nut”. Alva's zegsman had de stemming goed gepeild. De krijgshaftige Venlonaars hielden de poorten gesloten en mochten op 3 september een bedankje van de hertog voor hun „onverdroten gemoedt” in ontvangst nemen². Ook Roermond bood krachtig tegenstand, doch werd op 23 juli met de hulp van prinsgezinden binnen de muren stormenderhand genomen. De toepassing van het kriegsrecht ontladde zich in een afschuwelijk drama van gelddorst en priesterhaat; 23 geestelijken onder wie twaalf kartuizers werden op barbaarse wijze afgemaakt; het garnizoen – een vendel haakschutters –, werd over de kling gejaagd. De bandeloze huurlingen hielden dusdanig huis in de stad, dat de gouverneur van Maastricht er in oktober geen troepen meende te kunnen legeren „pour ce qu'il n'y a point à recouvrer un morceau de pain, demeurant seulement les murailles autour d'icelle”. De instructie van de Prins „tegen de insolentie van het krijgsvolck” (23 augustus) kwam rijkelijk laat en was een slag in de lucht³.

¹ FR. NETTESHEIM, *Geschichte der Stadt und des Amtes Geldern*, Crefeld 1863, blz. 280-283; onveranderde heruitgave: Kevelaer 1963. Verwezen wordt naar de oorspronkelijke editie. *Corresp. Granvelle*, V (1574/75), o.c., blz. 456.

² VAN VLOTEN, o.c., blz. 93-94, 101-102. - Morillon schrijft 31 okt. 1572 over Roermond: „Remunde, que ne vault point d'estre appellé ville pour estre vague et quasi ouverte pour recevoir toutes injures”; *Corresp. Granvelle*, IV (1570/73), o.c., blz. 483-484.

³ ARN. HAVENSIIUS, *Historica relatio duodecim martyrum cartusianorum qui Ruraemundae anno 1572 agonem suum feliciter compleverunt*, Gandavi 1608; J. MEERBERGEN-B. A. VERMASEREN, *De martelaren van Roermond in 1572*, in: *Hist. opstellen over Roermond en omgeving*, Roermond 1951, blz. 257-287; VAN VLOTEN, o.c., blz. 102. - Roermond moest zijn geroofde kerkklokken later in Neuss terugkopen; JOAN. KNIPPENBERGH, *Historia ecclesiastica ducatus Geldriae*, Bruxellis 1719, blz. 188. - Het bericht van Montesdoca dat de val van Roermond uitsluitend aan verraad toeschrijft, is vermoedelijk gekleurd. Vgl. VAN BEUNINGEN, *Wilh. Lindanus*, o.c., blz. 393-394. Vgl. ook J. S. VAN VEEN, *De overgave van Roermond op 23 juli 1572*, in: *Limb. Jrb.* 11 (1905), blz. 327. Van Beuningen wijst erop, dat de troepen van Oranje het kriegsrecht toepasten, zoals de Spanjaarden bijv. in Mechelen, Zutphen en Naarden deden (o.c., blz. 394 vlg.).

Tijdens zijn verblijf in Hillenrade (21 juli-27 augustus) kreeg Oranje bericht van zijn benoeming tot stadhouder van Holland, Zeeland en Utrecht door de eerste vrije Statenvergadering, te Dordrecht (19-23 juli), en tekende hij als eerste regeringsdaad de „Ordonnantie voor die van Hollandt om bij provisie daarnaer geregeert te worden”. De krijgsverrichtingen hadden weinig te betekenen, zij bepaalden zich tot de bezetting van Gennep en het uiteenslaan van een troep soldeniers onder Jan van Brempt, die door het Land van Valkenburg naar Alva onderweg was¹. De Prins stond dan ook voor een moeilijke taak. In Arnhem en Nijmegen had de nieuwe stadhouder van Gelre, Gielis van Berlaymont, de nodige voorzorgsmaatregelen genomen; in Maas-tricht moesten alle burgers de eed van trouw afleggen; in Gulik had de Spaansgezinde partij zo juist de overhand gekregen; Gerard van Groesbeek versterkte de grenssteden van zijn gebied en riep de militie op². Gebrek aan financiën was echter de voornaamste oorzaak van Oranje's werkloosheid. Eerst na een belangrijke geldzending uit Holland kon hij op 23 augustus het leger monteren. Het bestond voor het grootste gedeelte uit ruitervendels en beschikte over weinig geschut, zodat de actieve medewerking van de bevolking en de door Coligny beloofde versterking met 15.000 voetknechten onmisbare voorwaarden waren voor het slagen van de veldtocht³. De weerzinwekkende slachting in de Bartholomeusnacht (23/24 augustus), waardoor het uitbreken van de Frans-Spaanse oorlog op het laatste moment verhinderd werd, betekende voor Oranje dan ook niet minder dan een ramp.

Op 27 augustus trok het leger bij Roermond over de Maas. In Weert herhaalde zich de beeldenstorm, doch op het kasteel doorstond kapitein De Çayas een langdurig, vruchteloos beleg, dat door de ooggetuige Mendoça in bonte kleuren geschilderd wordt⁴. De Oranjestad Diest, Zoutleeuw, Tienen, Mechelen, Dendermonde en Ouden-

¹ Gevecht in het Valkenburgse: MEULLENERS, *Legertochten*, o.c., blz. 231. Ordonnantie in: *Groot Placaet-Boeck*, III, 's-Gravenhage 1683, blz. 32-34.

² Maastricht: vgl. DYSERINCK, *Gouverneurs*, o.c., blz. 30-31; prinsbisdom: DARIS, o.c., blz. 330-334.

³ FRUIN, *Alva's plan*, o.c., blz. 219-220; HETTEMA, *Route*, o.c. (1928), blz. 17-18. De legersterkte wordt gewoonlijk op ruim 20.000 man geschat; de lijst in: *Staatse leger*, I, o.c., blz. 137, geeft ong. 12.000 man.

⁴ HABETS, *Vijftal stukken Weert*, o.c., blz. 227; MENDOÇA, *Commentaires*, I, o.c., blz. 345-349.

aarde gingen zonder veel verzet doch evenmin spontaan of met geestdrift over. Een opstand op grotere schaal bleef uit en onder invloed van de ongeschokte positie van Alva, die wederom een veldslag ontweek, de ommezwaai in Frankrijk en de gruweldaden op het platteland, in Roermond en Oudenaarde verminderde de kans hierop van dag tot dag. Door de capitulatie van Bergen op 19 september verloor de veldtocht tenslotte iedere zin. Oranje trok langs Geel, Stramproy, Weert en over de inmiddels door Venlonars verwoeste en nadien herstelde schipbrug naar Roermond terug, waar hij voor het laatst op „Limburgse” bodem vertoefde (2-6 oktober) en afscheid nam van zijn broer Lodewijk. Enkele dagen later werden zijn overgebleven steunpunten in het Overkwartier door de muitende huursoldaten, die zich de kans op betaling van soldij zagen ontglippen, prijsgegeven; het leven van de Prins was meermalen, in Wachtendonk en bij de ontbinding van het leger te Orsoy, in gevaar. Op 21 oktober zette Oranje voet aan wal in Enkhuizen om het verzet in Holland en Zeeland te organiseren¹.

Intussen was de opstandige beweging in Brabant als een kaartenhuis ineengezakt en had Alva te Mechelen een afschrikwekkend voorbeeld gesteld. Hier ontwierp hij begin oktober het krijgsplan, dat zijn troepen in een grote bocht om het waterfront heen langs de Maas en over de IJssel naar Holland zou voeren voor de eindafrekening. Terwijl een legerkorps Weert, Roermond (12 oktober) en Gelder bezette, trok Alva met de hoofdmacht naar Maastricht. Na de afdanking van de Duitse vendels gingen de Spaanse tercios onder bevel van zijn zoon Frederik op 17 oktober over de Maasbrug en langs de rivier naar het noorden. Alva zelf en zijn door de koning aangewezen opvolger, de hertog van Medina Celi, volgden per schip; ook het geschut en de munitie werden op deze wijze naar Mook vervoerd², waarbij de bewoners van de oeverdorpen hand- en spandiensten hadden te verrichten. Na de overtocht bij Lobith werd de IJssel te Zutphen geforceerd; het strafgericht over de ongelukkige stad (12 november) was voldoen-

¹ Het gerucht ging, dat Oranje's leger uit de opbrengst van kerk sieraden werd betaald. (*Corresp. Granvelle*, IV (1570/73), o.c., blz. 393, 393 n. 1. Vgl. verder HETTEMA, o.c., (1927), blz. 203; (1928), blz. 45 vlg.; NETTESHEIM, *Gesch. Geldern*, o.c., blz. 282-283.

² Voor de tocht van Alva vgl.: MEULLENERS, *Legertochten*, o.c., blz. 236-245; FRUIN, o.c., blz. 228 vlg.; HETTEMA, o.c., 1928, blz. 52 vlg.; H. HETTEMA, *Waar trok Alva's leger in 1572 over den Rijn?* in: *Bijdr. vad. gesch. oudhk.* 6e r., 9 (1930), blz. 104-120.

de om alle Gelderse en Overijsselse steden tot capitulatie en de tegenstadhouder Willem van den Berg tot een overhaaste vlucht naar Duitsland te dwingen. Het uitputtend beleg van Haarlem was echter in feite, veel meer dan de tegenslag voor Alkmaar, een fiasco, dat tot de vervanging van de man van staal Alva door de welmenende Requesens leidde. In het hart van Holland ging de strijd op leven en dood intussen verder. De hongerblokkade van Leiden (december 1573-4 oktober 1574) door het Spaanse leger onder Valdez dreigde de haard van de opstand voorgoed te doven.

DE VELDTOCHT VAN LODEWIJK EN HENDRIK VAN NASSAU IN 1574

De expeditie van Lodewijk van Nassau was in haar opzet een herhaling op kleinere schaal van Oranje's tocht van 1568. Het hoofddoel was wederom in de driehoek Aken-Luik-Maastricht de overgang over de Maas te forceren en Brabant en Vlaanderen in beweging te brengen. Het ontzet van Leiden en de ontlasting van Holland zouden hiervan het noodzakelijke gevolg zijn¹. Een complot om Antwerpen, Maastricht en Nijmegen van binnenuit te verrassen was reeds onschadelijk gemaakt, toen het invasieleger: 6.000 voetknechten onder Lodewijk en Hendrik van Nassau en ruim 3.000 ruiters onder Christoffel, zoon van de calvinistische Paltsgraaf aan de Rijn, op 21 februari 1574 in het Land van Valkenburg verscheen en Valkenburg, Amstenrade en de meeste andere adellijke huizen bezette². De Duits-Franse huurtroepen maakten geen goede indruk. Granvelle kreeg te horen, dat zij op verraad en verrassingen waren aangewezen en „ne vaillent pas ung coulpe de poing”. Inderdaad was hun moreel reeds door onderbetaling aangetast en waren brandschattingen, vooral van kerken en kloosters, aan de orde van de dag. Naar het voorbeeld van de versterkte grensplaats Heerlen konden Elsloo, Geulle en andere dorpen de inkwar-

¹ Beschrijving van de expeditie o.a.: PIETER BOR, *Oorsprongk, begin en vervolg der Nederlandsche oorloghen*, I, Amsterdam 1679, blz. 489-492; MENDOÇA, *Commentaires*, II, o.c., (1863), blz. 190-229; brieven van Morillon, Willem van Gulpen, Nic. Polweiler, Gielis van Berlaymont en Arnold Huyn van Geleen in de bijlagen van *Corresp. Granvelle*, V (1574/75), o.c. (1886); MEULENERS, *Legertochten*, o.c., blz. 248-292; D. RITMAN, *De tocht van Lodewijk van Nassau langs de Maas en de slag op de Mookerheide, maart en april 1574*, in: *Tschr. voor geschiedenis* 25 (1910), blz. 1-14.

² MENDOÇA, II, o.c., blz. 195; *Corresp. Granvelle*, V, o.c., blz. 45, 45 n. 8, 47, 455-457.

tiering afkopen, doch de abdijen Godsdal en St. Gerlach gingen in vlammen op. Daar Rolduc de schatting van 20.000 gld. niet betaalde, „seyen das closter sampt seinen wyerhoven und gütern angesteckt undt verbrandt”. De geroofde kerkklokken werden in Wittem tot geschut en kogels omgesmolten¹. De prinsbisschop wees een verzoek om vrije doortocht en ravitaillering met een beroep op de rijksstatus van Luik van de hand. De waarnemende gouverneur van Limburg, Willem van Gulpen, voorzag de hoofdstad tijdig van garnizoen, zodat een beraamde aanslag op de vesting (19 maart) niet tot uitvoering kwam. Pogingen om in Maastricht en Dalem binnen te dringen mislukten. Uit Gulik was geen steun te verwachten; alleen Aken opende de poorten voor de aankoop van leeftocht en krijgsbenodigdheden².

In het besef van het gevaar voor Maastricht, waar gouverneur Montesdoca (1569-1577) slechts over drie vendels beschikte, zond Requesens ijlings de in Brabant nog beschikbare troepen onder beproefde officieren als Sancho de Avila, commandant van Antwerpen, Mendoza en Mondragon, de verdediger van Middelburg, naar de bedreigde vesting. Midden maart was de kleine, doch hooggekwaliificeerde strijdmacht sterk genoeg om het leger van de Nassauers haar wil op te leggen. Een nachtelijke overval op Bemelen (18 maart) kostte het legerkorps van Hendrik van Nassau enkele honderden doden. Drie dagen later trok Lodewijk zijn troepen van de linie Meerssen-Gronsveld-Maarland op de lijn Valkenburg-Gulpen achter de Geul terug en vestigde hij zijn hoofdkwartier te Cartiels, terwijl Christoffel van de Palts het kasteel Wittem betrok³. De bevolking roerde zich intussen nergens, noch in het van troepen ontblote Bra-

¹ Morillon aan Granvelle, 2 maart 1574 (ibidem, blz. 58-59); vgl. ook MEULLENERS, o.c., blz. 249, 254-255; RITMAN, o.c., blz. 6. — De abdij van St. Gerlach schijnt slechts gedeeltelijk te zijn afgebrand (Corresp. Granvelle, V, o.c., blz. 454), zij werd nogmaals verwoest in 1578 (G. D. FRANQUINET, *Bered. inventaris der oorkonden en bescheiden van het adellijk klooster St. Gerlach*, Maastricht 1877, blz. 166). IDEM, *Bered. inventaris . . . abdij Kloosterrade*, Maastricht 1869, blz. 79; *Annales Rodenses*, o.c., blz. 120; CORTEN, *Rolduc*, o.c., blz. 117; *Corresp. Granvelle*, V, o.c., blz. 447-448. — Voor Godsdal: A. VANDEKERCKHOVE O.CIST., *Histoire de l'abbaye du Val-Dieu*, 2e éd., [Dison], 1954, blz. 165-166. — Het fort Heerlen vermeld in: *Corresp. Granvelle*, V, o.c., blz. 552.

² DARIS, *Histoire dioc. princip. Liège, 16e siècle*, o.c., blz. 336 vlg.; *Corresp. Granvelle*, V, o.c., blz. 447-448, 451-452. — Voor de poging Maastricht binnen te dringen vgl. RITMAN, o.c., blz. 5.

³ MENDOÇA, II, o.c., blz. 203, noemt het vermoedelijk overdreven aantal van 700 gesneuvelde; *Corresp. Granvelle*, V, o.c., blz. 455-457.

bant, noch, ondanks het voortbestaan van een hervormde gemeenschap, te Maastricht, waar Montesdoca zelfs de burgers met wachtdienst kon belasten¹. In het hertogdom Limburg hadden de boeren zich op het gerucht van de aanslag op de hoofdstad gewapend tegen de invallers gekeerd, in de Landen van Overmaas werden voedseltransporten uit Aken door de dorpelingen onderschept. Toen Franse hulp uitbleef en het legertje van Avila met 2.000 man uit Holland onder Bracamonte was versterkt, werd, zoals een voorpostengevecht bij Valkenburg op 3 april uitwees, een langer verblijf voor Lodewijk niet alleen doelloos doch ook gevaarlijk. Hij gaf zijn grote plannen op en besloot zich bij Herwerden met Oranje te verenigen. Op 9 april werd het kasteel Valkenburg in desolate toestand achtergelaten en werden de troepen rondom Geleen hergroepeerd. Juist een dag tevoren was een complot om hun Roermond in handen te spelen aan het licht gebracht, zodat ook op dit punt de overgang over de Maas versperd bleef. Het leger trok nu langs Erkelenz en Gelder om het ongenaakbare Venlo heen naar het noorden, aan de overzijde van de rivier gevolgd door Avila, die zijn troepen in ijlmarsen voortdreef om ten koste van alles Lodewijk's vereniging met Oranje te beletten².

Zoals bekend, werd de wedloop langs de Maas door Avila gewonnen en sneed het Spaanse leger na de overtocht over een schipbrug bij Grave zijn ongedisciplineerde tegenstanders de pas af bij Mook, waar zich het drama van Jemgum herhaalde. De eigenlijke slag speelde zich af in en om het dorp; de metsagen omweven Mookerhei was voornamelijk het toneel van een genadeloze achtervolging. Berlaymont noemt in zijn verslag van de strijd aan de magistraat van Roermond het cijfer van 4000 tot 5000 gesneuvelde. Onder hen bevonden zich de drie aanvoerders, wier lijken noch in de moerassen van „die Swaere Noodt”, noch elders op het slagveld zijn teruggevonden³. Valdez, met de blokkadetroepen uit Holland onderweg, behoefde niet in te grijpen; enige weken later was de ring om Leiden weer hermetisch gesloten.

¹ BAX, *Protestantisme Maastricht*, II, o.c., blz. 290 vlg.; DYSERINCK, *Gouverneurs*, o.c., blz. 32-33.

² *Corresp. Granvelle*, V, o.c., blz. 453, 455-457; VAN DE VENNE, *Kasteel van Valkenburg*, o.c., blz. 132; [RIJCKENROY], *Kroniek Roermond*, o.c., blz. 144-145.

³ O.a. J. L. MEULLENERS, *De slag van Mook, 14 april 1574*, in: *Publ.* 30 (1893), blz. 171-195; *Stadhouder Gilles van Barlaimont doet mededeeling aan den magistraat van Roermond van de overwinning op de Mookerheide behaald, medeg. door A. J. FLAMENT*, in: *Msg.*, 1912, blz. 67-68.

De laatste poging om de Nederlanden vanuit het Rijk via het Maasdal te bevrijden was op een volkomen mislukking uitgelopen.

SOLDATENTERREUR

Behalve – mirabile dictu – bij hongerige soldaten van het koninklijke leger vond de veldtocht van 1574 hier nergens openlijk weerklank. Roermond vroeg zelfs om versterking van zijn garnizoen en Granvelle zocht achter de geruchten over samenzweringen een voorwendsel van de regering om krachtiger op te treden dan nodig was. De gereformeerde stromingen hadden na 1568 sterk aan aantrekkingskracht ingeboet; de uitschakeling van de katholieken en het opdringen van de derde stand in Holland en Zeeland waren weinig geschikt om bij het stedelijk patriciaat en de in het Maasdal overheersende adel sympathie voor de zaak van Oranje te wekken. Over een optreden van Lindanus tegen de hervormden tussen 1570 en 1576 is voor wat het Land van Valkenburg betreft in het geheel niets bekend, terwijl hij in het Overkwartier nog slechts te Roermond, Meijel, Well en vooral in Weert min of meer actieve kernen van dissidenten schijnt te hebben aangetroffen¹. Bovendien verloor het Spaanse dwangregiem na Alva's vertrek zijn scherpste kanten. De Raad van Beroerten schorste na het algemeen pardon van juni 1574 haar werkzaamheden; de belastingen van de 10e en 20e penning werden afgeschaft. Zij waren alleen van de patrimoniale, in 1462 op een vaste quote gestelde gewesten gevorderd en door deze gezamenlijk voor een vast bedrag afgekocht. De novale gewesten stonden als compensatie ieder afzonderlijk een buitengewone bede toe; Gelre bijv. betaalde 505.000 gld. De Landen van Overmaas schijnen zich voor 88.000 gld. te hebben vrijgekocht, terwijl de koning in Maastricht geen aanspraak op landelijke belastingen kon doen gelden².

Intussen ging de oorlog verder; bemiddelingspogingen van de

¹ [SIVRÉ], *In v. Roermond*, I, o.c., blz. 111; *Corresp. Granvelle*, V, o.c., blz. 47, 76; VAN BEUNINGEN, *Wilh. Lindanus*, o.c., blz. 366 vlg.

² BOR, *Oorsprong*, o.c., blz. 310, 576; J. DARIS, *Notes historiques sur les anciens Pays d'Outremeuse*, in: *Anal. hist. eccl. Belg.* 12 (1875), blz. 393; MEULLENERS, *Legertochten*, o.c., blz. 226 vlg.; vgl. ook: J. CRAEYBECKX, *Alva's tiende penning, een mythe?* in: *Bijdr. meded. Hist. Gen. Utrecht* 76 (1962), blz. 10-42.

keizer en de Westfaalse Kring, vertegenwoordigd door de bisschop van Luik, die zich in het belang van zijn neutraliteit voor de vrede inzette, bleven vruchteloos¹. Het verschil tussen het Spaanse systeem: een in principe onbeperkt staatsgezag geïncorporeerd in de koning, en het „nationale” stelsel: een staatsgezag verdeeld tussen de soeverein en de Staten, hield ook buiten Holland en Zeeland een algemene ontevredenheid gaande, geactiveerd door de bandeloosheid van de soldaten, die door het staatsbankroet en de beurskrach te Antwerpen (september 1575) ieder uitzicht op betaling van hun achterstallige soldij verloren. Een reeks muiterijen deed het effect van Berlaymonts opmars in Holland en de inname van Zierikzee door Mondragon te niet. Na de dood van Requesens (4 maart 1576) concentreerden zich de Spaanse en Waalse muiters te Aalst, terwijl de regimenten van Pollweiler, Fronsberg, Eberstein en andere Duitse kolonels zich in de garnizoenssteden als heer en meester gedroegen. Als reactie op de verlamming van het centraal gezag en een dreigende soldatenterreur werd de Raad van State in september 1576 te Brussel gevangen genomen. De Staten van Brabant en de nieuwe „Staatse” Raad van State riepen eigenmachtig de Staten-Generaal bijeen; deze tekenden op 8 november te Gent de vrede met Holland en Zeeland, de zg. Pacificatie, waarbij met erkenning van het gezag van de koning en het monopolie van de katholieke godsdienst de privilegiën hersteld en de plakkatens opgeheven werden. De nieuwe landvoogd zou zich moeten verplichten alle vreemde troepen weg te zenden en in overleg met de Staten te regeren. De eenheid door Karel V gesmeed scheen onder een eigen, nationaal bewind hersteld, doch Holland en Zeeland hielden vast aan hun afzonderlijke Unie en handhaafden het verbod van de katholieke eredienst.

Op het grondgebied van de tegenwoordige provincie Limburg had vooral de verarmde en door haar bedrijvigste bewoners verlaten stad Roermond van de hebzucht en de brutaliteit der soldateska te lijden. In 1576 weigerde het garnizoen het voedsel van de burgers, die „soe soberlick hun behelpen und soe ellendigen kost genieten, wortelen etende ende water drinckende”. Vendels van het regiment van Nicolaas van Pollweiler, dat ook Kampen en Deventer bezet hield, oefen-

¹ O.a. DARIS, *Hist. dioc. Liège 16e siècle*, o.c., blz. 338 vlg.

den onder het commando van de kolonel zelf en van zijn plaatsvervanger, overste Blasius van Vegersheim, een waar schrikbewind uit in de stad en omgeving (september 1574-maart 1580); in 1577 bijv. werden Horn, Buggenum en Wessem leeggeroofd. De burgerij was gedwongen de soldij van het garnizoen „voor te schieten” en toen de magistraat het waagde te weigeren, werden de notabele heren zo lang in de kerk vastgehouden, totdat zij tot betere gedachten waren gekomen (31 mei 1576). Het stadsbestuur dreigde tenslotte „zich op de loep te stellen und van hier te wijcken”. Lindanus vluchtte uit de stad; gehaat en naar het leven gestaan om zijn afwijzing van de Pacificatie van Gent, reisde hij naar Rome en Madrid om eerst in 1580 naar Roermond terug te keren. Ook op het platteland had de onveiligheid ontstellende vormen aangenomen. Vanaf 1574 konden de vacante pastoorplaatsen in het Overkwartier niet meer worden bezet, de voorgeschreven synoden en visitaties bleven achterwege, het marktschip tussen Roermond en Venlo moest door haakschutters worden geëscorteerd¹. In de als winterkwartier gezochte Landen van Overmaas kon de bevolking bij de nadering der hongerige troepen die onder Valdez Leiden hadden belegd slechts met moeite in haar woonplaatsen worden teruggehouden. Reeds in 1574 klaagden de Staten van Valkenburg, „dat wij sijn sedert den jaere 1568 gepileyrt, gebrandt ende geheyl uytgeteyrt geweest, niit alleyne bij het volck van den Pryns van Orangien ende van grave Loedewyck, maer oyck bij het eyghen volck van Zijnder Majesteit”².

De uitspraak, dat de ongedisciplineerde huurtroepen meer tot de uitbreiding van de opstand hebben bijgedragen dan alle anti-spaanse politiekers bijeen³, geldt zeker ook voor Maastricht. Door het garnizoen afgeperste leningen dwongen tot de invoering van een haardstedenbelasting; de overeenkomst van 1 augustus 1571, welke de

¹ [SIVRÉ], I., o.c., blz. 100-101; [RIJCKENROY], *Kroniek Roermond*, o.c., blz. 147 vlg.; KNIPPENBERGH, *Historia ecclesiastica*, o.c., blz. 189; L. DE CRASSIER, *Comté de Hornes*, in: Publ. 65 (1929), blz. 328-329; VAN BEURDEN, *Roermond vanaf 1543*, o.c., in: Gedenkboek Roermond, blz. 45; VAN BEUNINGEN, o.c., blz. 404 vlg. — De vendels van Pollweiler trokken begin januari 1579 uit Roermond, doch verlieten eerst in maart 1580 het Overkwartier. — Voor Lindanus, vgl. PRICK, o.c., blz. 595 vlg.

² Vgl. brief van Huyn van Geleen d.d. 29 jan. 1575, in: *Corresp. Granvelle*, V, o.c., blz. 515 vlg.; SLANGHEN, *Bijdragen*, I, o.c., blz. 57.

³ O.a. L. P. L. PIRENNE, *'s-Hertogenbosch tussen Atrecht en Utrecht*, Tongerlo [1959], blz. 270.

verplichtingen tegenover de militairen tot logies zonder meer beperkte, bleef een dode letter; dringende vertogen in Brussel en Luik hielpen niet. De gouverneur Montesdoca moest in 1575 tot twee maal toe de orde herstellen door het dreigement de in Overmaas gelegerde muiters binnen te laten¹. In juni 1576 schreef hij aan de Raad van State, dat zijn twee Spaanse vendels door 7.000 gewapende burgers werden bedreigd en dat die van Luikse nativiteit zich als onderdanen van het Rijk beschouwden en de onderdanen van de koning „bederven”². In september werd de toestand explosief. De Staten-Generaal poogden de vesting aan hun zijde te brengen; voor de Spanjaarden, die zich in Brabant nog slechts in Antwerpen, Aalst en Lier handhaafden, was zij als schakel in hun achterwaartse verbindingen een levensbelang. In hun politiek de Spaanse en Italiaanse tercios door isolement tot vertrek te dwingen en de Duitsers door betaling van hun achterstallige soldij tevreden te stellen, past het aanbod door de Staten-Generaal van 50.000 gld. aan Otto van Eberstein, overste van de vier Duitse vendels te Maastricht. De onbetrouwbaarheid van deze soldeniers en de oprichting van burgercompagnieën maakten de toestand voor de 400 Spaanse militairen onder bevel van Ayala weldra precair³. Op 2 oktober schrijft Montesdoca, dat hij uitsluitend op deze manschappen kan vertrouwen. In één straat samengetrokken, worden zij aan alle kanten met de dood bedreigd; zij kunnen zich slechts handhaven door met massale vergelding te dreigen⁴. Wanneer de Maastrichtenaars zich door de gouverneur van Brussel, de heer van Heze, laten overhalen de Spanjaarden te verdrijven en, onbekend met het feit dat troepen uit Antwerpen onder Vargas in aantocht zijn, Montesdoca in een hinderlaag lokken, wordt het onheil onafwendbaar. Een beroep van de Staten-Generaal op de Luikse medesouverein de burgers te beschermen, „veu le bon cuer et affection qu'ilz demonstrent à la Patrie”, komt te laat; de Luikse militie kan de stad niet meer bereiken⁵. Terwijl Montesdoca in de Lanscroon gevangen zit

¹ DYSERINCK, *Militaire gouverneurs*, o.c., blz. 27-42; *Corresp. Granvelle*, V, o.c., blz. 299.

² *Corresp. Granvelle*, VI, 1576/77, o.c., 1887, blz. 376.

³ A. F. HAAKMAN-H. J. ALLARD, *Het beleg en de zoogenaamde verwoesting van Maastricht in 1579*, in: *Publ.* 13 (1876, blz. 311-549), blz. 344, n. 1, 346.

⁴ Brief aan de Spaanse gezant te Parijs, in: *Corresp. Granvelle*, VI, o.c., blz. 449-450. — Het door Montesdoca genoemde cijfer van 10.000 gewapende tegenstanders is waarschijnlijk overdreven.

⁵ J. C. DE JONGE, *Besluiten van de Staten-Generaal der Nederlanden*, I, 's-Gravenhage 1828, blz.

en de soldaten van Ayala in Wijk de loop der gebeurtenissen afwachten, trekken de troepen van Vargas op 20 oktober Maastricht binnen. Bij de straatgevechten en de plundering verliezen 1200-1500 burgers het leven. De Duitse soldeniers kiezen de partij van de sterkste en mogen als beloning in de Landen van Overmaas in winterkwartier gaan. In Luik en Brussel komt het tot een volksoploop; spaansgezinde edelen zoals de broers van Berlaymont: de graaf van Megen en de heer van Hautepenne, verkeren in levensgevaar¹.

De Staten van het prinsbisdom waren intussen niet bereid om voor Maastricht hun neutraliteit op te geven of door een blokkade van de stad de oorlog te riskeren; zij bepaalden zich tot het toelaten van de doortocht van veertien Schotse vendels in dienst van de Staten naar de Landen van Overmaas (november-december 1576). Klachten van de Staten-Generaal en Gerard van Groesbeek bij de Westfaalse Kring leidden slechts tot het verzoek aan de nieuwe landvoogd, aartshertog don Juan van Oostenrijk, de neutraliteit van Maastricht te eerbiedigen². In maart 1577 werden ter uitvoering van het Eeuwig Edict alle Spaanse, Italiaanse en Bourgondische eenheden uit de Nederlanden in de stad samengetrokken. Na uitwisseling van de krijgsgevangenen te Stokkem werd op 23 april, zeer tegen de zin van de veteranen, een begin gemaakt met de uittocht; zes dagen later had de laatste Spanjaard Maastricht verlaten³.

HET VERSCHEURDE VADERLAND

De Spaanse furie te Maastricht en in Antwerpen (3-6 november) gaven de laatste stoot tot de Pacificatie van Gent. Dat de hierdoor gewekte verwachtingen jammerlijk schipbreuk leden, ligt slechts ten dele aan

55-56; *Resolutiën der Staten-Generaal van 1576 tot 1609, uitgeg. door N. JAPIKSE e.a.*, I, 's-Gravenhage 1915, blz. 59. — Beschrijving van de Spaanse furie o.a. in: MENDOÇA, *Commentaires*, II, o.c., blz. 406-409, en bij BOR, *Oorsprongh*, o.c., blz. 725. Vgl. ook HARSIN, *Politique extérieure*, o.c., blz. 246-247.

¹ *Corresp. Granvelle*, VI, o.c., blz. 158.

² DE JONGE, o.c., blz. 78, 147-357 en passim; *Corresp. Granvelle*, VI, o.c., blz. 175; DARIS, *Hist. dioc. Liège 16e siècle*, o.c., blz. 342-344; HARSIN, o.c., blz. 247-251.

³ Vgl. de brief van Bucho ab Ayta, aartsdiaken van Yperen, van 29 april 1577, in: DE JONGHE, II, o.c., 1831, blz. 545-546. — Het gerucht ging, dat de Spanjaarden bij hun vertrek vier wijken van Maastricht in brand staken; *Corresp. Granvelle*, VI, o.c., blz. 211-212. Vgl. ook HAAKMAN-ALLARD, *Beleg van Maastricht*, o.c., blz. 353-354.

het militaire overwicht van de koning. De onzekerheid en de conflictstof tussen en binnen de politieke en maatschappelijke groeperingen rechtvaardigen de vraag, of het ideaal van een Nederlandse bondsstaat tussen Canche en Dollard in de gegeven omstandigheden levensvatbaar was. In de tegenstelling tussen de hoge Zuidnederlandse adel en de Prins weerspiegelt zich de weerzin van de geprivilegieerde standen tegen de volksinvloed, welke van Holland en Zeeland naar Brabant en Vlaanderen oversloeg. Het particularisme der steden en gewesten verzette zich, met name in novale gewesten als Gelre, tegen het invoeren van gemene middelen en stelde het eigenbelang eenzijdig op de voorgrond; het maakte het rijkste landencomplex van Europa afhankelijk van de grillen van baatzuchtige huurliingenkolonels. Vanaf het begin openbaarde zich het antagonisme tussen een meerderheid, die aan de Pacificatie „pur sang”, derhalve aan de souvereiniteit van de koning, de bevoorrechtiging van de katholieke godsdienst en de integrale toepassing van de privilegiën, vasthield, en de agressieve, vooral uit de ambachtsgilden gerecruteerde patriotten of Orangisten, die de banden met Spanje wilden vieren of breken, vrijheid eisten voor de gereformeerden en tot zekere hoogte supragewestelijk waren ingesteld. Holland en Zeeland verlieten weldra de Staten-Generaal als protest tegen de ondertekening van het Eeuwig Edict, dat op 12 februari 1577 op aandrang van Gerard van Groesbeek, de hertog van Kleef-Gulik en andere afgevaardigden van de keizer door don Juan bij het accoord van Marche-en-Famenne was aanvaard¹. Het hield zijn erkenning als landvoogd in en voorzag in het vertrek van de Spaanse en Italiaanse troepen en de afdanking van de Duitse regimenten. De onmacht van de Staten-Generaal hiervoor de nodige gelden bijeen te brengen is een der voornaamste oorzaken van de chaos in deze jaren. Terwijl in Holland en Zeeland de ene stad na de andere in de bilaterale unie werd opgenomen, maakte de bedreigde landvoogd zich meester van Namen (24 juli 1577), waarna zich aan weerszijden het radikaliseringsproces in snel tempo voltrok. De Staten-Generaal verklaarden don Juan in december tot vijand van het land en vervingen hem eigenmachtig door een broer van keizer Rudolf II, aartshertog Mathias. Oranje werd luitenant-landvoogd en ruwaard van Brabant. Het dualisme in de gezagsverhoudingen werd tijdelijk uitgeschakeld.

¹ Vgl. o.a. DARIS, o.c., blz. 345-348.

De Staten-Generaal waren in feite een constituerende vergadering, de Nederlanden een Republiek geworden.

Het grootste gevaar, dat deze de facto-republiek van binnenuit bedreigde, was de godsdienstige tegenstelling. Oranje trachtte haar onschadelijk te maken door de tweede Unie van Brussel (10 december 1577) en de door hem geïnspireerde Godsdienstvrede (12 juli 1578), die recht gaf op vrije eredienst in alle steden, waar honderd gezinnen erom vroegen. De Godsdienstvrede, welke de eenheid der Nederlanden had kunnen redden, was haar tijd eeuwen vooruit en is vrijwel nergens in praktijk gebracht. De katholieken beschouwden haar als een aanslag op de Pacificatie, de gereformeerden zagen er een middel in om het calvinisme de alleenheerschappij te bezorgen. De democratische vloedgolf en de gewelddadige protestantisering wekten een algemeen verzet, dat zich in de zuidelijke gewesten kristalliseerde in de partij der Malcontenten. Vanaf de zomer 1578 stond een aantal hoge edelen in verbinding met don Juan en na diens dood (1 oktober) met zijn opvolger Alexander Farnese hertog van Parma. Het jaar 1579, een jaar van uiterste verwarring, waarin vijf legers het land onveilig maakten, is het historische „heure de la vérité”. Op 6 januari sloten de Waalse gewesten op basis van het oorspronkelijke Pacificatieverdrag de Unie van Atrecht; op 23 januari kwam de Unie van Utrecht tot stand. In 1581 volgde de „acte van verlatinghe” en legde Mathias het ambt van landvoogd neer. De korte regering van Anjou en de zending van Leicester konden niet verhinderen, dat Midden-Nederland in de jaren 1579-1588 door Parma voor de koning herwonnen en het machtsgebied van de Staten-Generaal op enkele voorposten na achter de grote rivieren en de IJssel teruggedrongen werd. In 1585, na de val van Antwerpen, vestigden zij zich voorgoed in Den Haag. Omstreeks 1598 is een blijvend evenwicht bereikt: in de voormalige Staten-Generaal van 1576 zijn nog slechts de zeven noordelijke provinciën vertegenwoordigd; in de Staten-Generaal der Zuidelijke Nederlanden de tien overige gewesten van Karel V, bovendien het Overkwartier, Doornik en Valencijn¹.

¹ Overzicht bij: H. A. ENNO VAN GELDER, *Van opstand via vrede naar oorlog, 1576-1578*, en L. VAN DER ESSEN, *De Unies, 1578-1579*, in: *Alg. gesch. der Nederlanden*, V, o.c., blz. 75-139; R. FRUIN, *De zeventien provinciën en haar vertegenwoordiging in de Staten-Generaal*, in: *Bijdr. vad. gesch. oudhk.* 3e r., 7 (1893), blz. 310-339; J. GILISSEN, *Etats-Généraux des Pays de par deçà (1464-1632)*, in: *Standen en Landen* 33 (1965), blz. 313-321.

Aan de vergaderingen van de Staten-Generaal, die vóór 1576 vrijwel uitsluitend tot bewilliging van de beden werden beschreven, plachten alleen de patrimoniale gewesten deel te nemen. De na 1462 verworven zgn. novale provinciën verschenen sporadisch en bij voorkeur op buitengewone zittingen, zoals in 1555. Limburg-Overmaas, dat een tussenpositie innam, liet ondanks zijn oude banden met de hertog van Brabant en het recht op zelfstandige vertegenwoordiging in de Staten-Generaal meestal verstek gaan, waarbij de vacatiekosten, doch vooral het jus de non evocando van deze particularistische grenslanden een rol hebben gespeeld. Ook aan de convocatie in september 1576 gaven de Staten van Limburg-Overmaas geen gehoor¹. Op de uitnodiging aan de novale gewesten „sonder prejudicie van de previlegiën, die sij mogen hebben ter contrariën”², verschenen als eersten de gedeputeerden van de Gelderse Staten, die door bemiddeling van Floris van Pallant vrede met Holland hadden gesloten en zich op 10 november bij monde van Berlaymont voor de Staten-Generaal uitspraken³.

Ofschoon de federatieve vrijheidsbeweging haar diepste wortels had in Vlaanderen en in Brabant met zijn Lotharingse traditie, was zij aanvankelijk ook in het Maasdal algemeen. Doch in grote meerderheid waren de politiek bewuste kringen: adel, geestelijkheid en regentenpatriciaat, er voor alles bedacht op het herstel der lokale vrijheden en het behoud van de standsprivileges, op wering van de garnizoenen en vreemde ambtenaren. Bovendien wensten zij geen breuk met de katholieke kerk en de koning, een houding welke zelfs in Holland nog veelvuldig voorkwam en bijv. in Friesland sterk op de

¹ Tot dusverre verklaarde men (o.a. GACHARD, R. VAN BRAGT) het absentisme van Limburg-Overmaas door aan te nemen, dat de federatie in de Staten-Generaal vertegenwoordigd werd door Brabant. Op goede gronden stelt L. VAN HOMMERICH in zijn voor het Congrès d'histoire du droit d'Aix-en-Provence (mei 1964) gehouden voordracht *La participation des Etats du Duché de Limbourg et autres pays d'Outremerse aux réunions des Etats-Généraux (1465-1632)*, dat de Staten van Limburg-Overmaas zelfstandig en sui juris aan de vergaderingen van de Staten-Generaal deelnamen (o.a. 1465, 1473, 1477, 1508, 1555). De tekst van deze lezing werd mij door de schrijver ter beschikking gesteld, waarvoor ik hem gaarne mijn dank betuig. — Vgl. ook: R. FRUIN, o.c.; N. JAPIKSE, *De Staten-Generaal van 1576*, in: *Resolutiën Staten-Generaal*, I, o.c., inleiding; GILISSEN, o.c., blz. 280, n. 44 bis.; THIELENS, o.c., blz. 95.

² *Resolutiën*, I, o.c., blz. LVI.

³ P. BONDAM, *Verzameling van onuitgeg. stukken, tot opheldering der vaderlandsche historie*, I, Utrecht 1779, blz. 48 vlg., 89-94; *Resolutiën*, I, o.c., blz. 2. — Maastricht heeft vanzelfsprekend nooit zitting gehad in de Staten-Generaal.

voorgond trad¹. De verbondenheid met het „vaderland”, het geheel der Nederlandse gewesten, werd men zich in het algemeen pas bewust, wanneer de nood aan de man kwam en het te laat was. De afzijdigheid van Limburg-Overmaas zowel van de Pacificatie van Gent als van de eerste Unie van Brussel (9 januari 1577) is in dit opzicht karakteristiek². Blijkbaar is de invloed der extreme Orangistische beweging binnen de tegenwoordige provinciegrenzen beperkt gebleven tot Weert, Venlo en Maastricht, dat een bijzondere positie innam. Door zwakte en innerlijke onzekerheid waren het Overkwartier en de Landen van Overmaas dan ook niet in staat hun lotsbestemming te bepalen. Opper-Gelder werd in 1578 gedeeltelijk door de Spaanse troepen bezet en voor het overige binnen de Hollandse invloedssfeer getrokken. In hetzelfde jaar verloren de Staten-Generaal in de Landen van Overmaas vrijwel ieder gezag. Het radikaliseringsproces kreeg hier geen kans, evenmin als het experiment van de Godsdienstvrede. Afkerig van de excessen in de steden voegde de opportunistische adel van het Limburgse Maasdal zich, op weinige uitzonderingen na, in en kort na 1579 wederom gewillig in het Spaanse gareel.

HET OVERKWARTIER, OMSTREDEN GLACIS EN BRUGGEHOOFD

Gelre was belangrijk als glacis voor Holland en Utrecht en voor de verbindingen van Brabant met de noordelijke gewesten: Friesland, Groningen, Ommelanden en Overijssel, die in 1577 in de Henegouwer Georges van Lalaing, graaf van Rennenberg, een bewonderaar van Oranje als stadhouder kregen. Vanaf het begin stelden de Staten-Generaal dan ook alles in het werk om de vier kwartieren van vreemde garnizoenen te zuiveren. In november 1576 bijv. machtigden zij Elbertus Leoninus en de Opper-Gelderse edelen Godart van Boholz en Jan van Wyttenhorst om geld en kleding voor de afbetaling van de soldij der Duitse vendels te vorderen³. Nadat de Spaanse contingenten

¹ Vgl. o.a.: J. J. WOLTJER, *Friesland in hervormingstijd*, Leiden 1961.

² FRUIN, o.c., blz. 325-326; *Resolutiën*, I, o.c., blz. LVIII-LXIX. — J. C. DE JONGE, *De Unie van Brussel des jaars 1577*, 's-Grav. 1825, vermeldt geen afgevaardigden van Limburg-Overmaas onder de ondertekenaars van de Unie.

³ *Resolutiën*, I, o.c., blz. 64-65. — Jan van Wyttenhorst was gehuwd met een dochter van Wolfert van Brederode. Ondanks zijn falen voor Roermond treffen wij hem van 1579 tot zijn dood, in 1585, aan onder de Gelderse gedeputeerden bij de Staten-Generaal. Hij was drost

in maart 1577 uit Roermond en Weert naar Maastricht waren weggetrokken, bleef de hoofdstad van het Overkwartier door vijf Hoogduitse vendels van het regiment Pollweiler bezet en alle pogingen om, door beloften van betaling en verzoekschriften aan don Juan en de keizer, de soldeniers te doen vertrekken, faalden¹. Pollweiler trad in verbinding met de landvoogd en de naar Spaanse zijde overgelopen stadhouder Berlaymont en toen de tercios in augustus naar de Nederlanden begonnen terug te keren, achtten de Gelderse Staten de toestand zo gevaarlijk, dat zij hun bestendige deputatie naar Venlo verplaatsten. Op 20 augustus besloten de Staten-Generaal troepen rondom de hoofdstad samen te trekken en einde september vonden in Hillenrade tussen Pollweiler, Wyttenhorst, Jan van Stalbergen, drost van Kriekenbeck, Willem van Merwijk, drost van Montfort, Jan van Greffrath, schepen van Venlo, en de alomtegenwoordige Leoninus onderhandelingen plaats, die wederom afstuitten op de schrielheid van de Staatse afgevaardigden². Dit maal leek de wijsheid de zuinigheid in het gelijk te stellen, want begin oktober verscheen het legerkorps dat zo juist onder Frederik Perrenot heer van Champagney, een broer van Granvelle, Bergen-op Zoom, 's Hertogenbosch en Breda van de Duitsers had bevrijd, voor de stad. Op het bericht van de nadering van vijandelijke troepen onder kolonel Fronsberg trok Champagney echter in oostelijke richting; na een nederlaag bij Keulen voegde hij zich bij het Staatse leger voor Namen³. Begin november kwam het beleg van Roermond, waaraan 45 vendels – in het geheel ongeveer 6.000 man – onder een zwager van Oranje, Filips graaf van Hohenlohe, en kolonel Christiaan van IJsselstein deelnamen, op gang⁴. De stad werd door een reeks versterkingen: te Asselt, Swalmen, Hillenrade

van de ambten Kessel en Montfort en, van 1570 tot 1577, commandant van Venlo. Vgl. over hem: A. STEFFENS, *Gesch. der aloude heerlijkheid en der heeren van Ter Horst, Roermond* 1888, blz. 45-63; J. VERZIJL, in: *Nw. Ned. biogr. wrdb.* VII (1927), kol. 1333-1334.

¹ Weert had tot maart 1577 een Spaans garnizoen, dat in april langs Maastricht wegtrok. Vgl. *Resolutiën*, I, o.c., blz. 192, 243. – Pogingen om Pollweiler kwijt te raken, o.a. BONDAM, *Verzameling*, I, o.c., blz. 104 vlg.; *Resolutiën*, I, o.c., blz. 260, 263, 265 n. 4, 270, 277.

² STEFFENS, o.c., blz. 57 vlg.; blz. 56-58 tevens relaas van de moeilijkheden met Pollweiler en het beleg van Roermond; hierover uitvoerig [RIJCKENROY], *Kroniek Roermond*, o.c., in: *Publ.* 10 (1873), blz. 152-201.

³ G. RENSON, *Een phase uit de Tachtigjarige Oorlog*, in: *Publ.* 85 (1949), blz. 578-579.

⁴ Vgl. een rapport van 26 dec. 1577, in: RENON DE FRANCE, *Histoire des troubles des Pays-Bas*, publ. par CH. PIOT, II, Bruxelles 1889, blz. 614-615.

en de zg. schans „Tholen” bij Ool, ingesloten. Als opvolger van Godart van Bochoyl, pandheer van Wachtendonk, belastte de landdag te Arnhem (13-17 november) Wyttenhorst met het bevel over de contingenten ter Gelderse repartitie; deze nam het oppercommando over, toen Hohenlohe door een verwonding tijdelijk werd uitgeschaakeld¹. Door krijgsmanskunst en niets ontziende terreur wist Pollweiler zich echter te handhaven totdat een Spaans-Waalse troepenmacht onder Gielis van Berlaymont en Peter Ernst van Mansfeld de belegerde stad genaderd was. Op 3 januari 1578 liet Wyttenhorst de dekkingschansen van Asselt en Ool voor wat zij waren en trok hij, op de voet gevolgd door Hohenlohe, naar Venlo terug. Door de beschuldiging van verraad in zijn eer gekrenkt, nam hij ontslag als militaire bevelhebber; hij bleef echter tot zijn dood (1585) trouw aan de Staatse zaak. Het ontzet van Roermond was het eerste wapenfeit van de uit Milaan teruggekeerde Spanjaarden en Italianen. De stad zelf was door het beleg en de afpersingen van het garnizoen voor lange tijd geruïneerd en het verbod van opslag in het Land van Montfort, waarmee de koning in 1579 de burgers beloofde omdat zij „goet ende bloet unde wat sij sunst gehadt guetwillich, ja, begeerlich opgesath hebben”, kon hier weinig aan veranderen. Na het verbreken van de handel met de opstandige gewesten was het verkeer over de Maas in 1581 vrijwel tot stilstand gekomen².

De oorzaak van de Staatse nederlaag hing voornamelijk samen met de onmacht van de Staten-Generaal om de afzonderlijke gewesten tot een effectieve bijdrage in de gemene middelen te dwingen. Toen de Gelderse gedeputeerden zich na het ontzet van Roermond op 16 januari 1578 tot Brussel wendden met een verzoek om hulp tegen de verwachte algemene aanval op het Overkwartier, kregen zij te horen: „dat [zij] in der Generaliteit niet wollen contribuieren und auch de sache niet met ernst aengreiffen” en Hohenlohe beklagde zich erover, dat zijn soldaten tijdens het beleg van honger dreigden om te komen³. Daar het gros van de Spaanse troepen einde januari naar Namen aftrok, ging het acute gevaar voorbij, doch de onder-

¹ BONDAM, IV, o.c., 1781, blz. 76 vlg.; J. A. G. C. TROSSÉE, *Een moeilijk begin*, in: Bijdr. meded. Gelre 37 (1934, blz. 91-124), i.c. blz. 91-92.

² [SIVRÉ], *In v. Roermond*, I. o.c., blz. 243-244, 246-247.

³ BONDAM, IV, o.c., blz. 282-283.

neming leverde don Juan niettemin een belangrijk winstpunt op. De bezetting van Roermond betekende een vooruitgeschoven steunpunt voor een verdere opmars naar het noorden, de verbreking van de verbindingen tussen Venlo en Maastricht en een bedreiging voor beide steden.

Intussen was Gelre in volle gisting. Van de Nijmeegse burgerij was men niet zeker; in het Overkwartier kregen de Staten een gevaarlijke vijand in de gewetenloze vrijbuiters Maarten Schenk van Nijdeggen uit de Blijenbeekse tak van dit sinds lang in Opper-Gelder gevestigde geslacht. Geldgierig, roekeloos en brutaal, staat hij tevens bekend als een der knapste ruitersoversten uit de Nederlandse krijgsgeschiedenis. De verrassing van Blijenbeek nabij de weg van Venlo naar Nijmegen door Schenk in april 1576 was de ontknoping van een adderkluw van erfenisruzies, intriges en immoraliteit. Toen hij van Staatse zijde onvoldoende steun ontving tegen de werkelijke eigenaar, Caspar van der Lippe gen. Hoen, stelde Schenk in januari 1579 de zwaarversterkte burcht open voor een Spaans garnizoen; vervolgens nam hij het huis Well, Stralen en Doetinchem in. Schenk's zwager Reinier van der Lippe kon slechts door het opnemen van een Staatse bezetting beletten, dat ook het kasteel Arcen in zijn handen viel¹.

Door de desertie van Berlaymont en de strooptochten vanuit de Pollweilserse garnizoenssteden Roermond, Kampen en Deventer dreigde in 1578 de toestand zich in Gelre tot een chaos te ontwikkelen. Door de machteloosheid van de Staten-Generaal op de hulp van de noordelijke buurgewesten aangewezen, moest het hertogdom berusten in de benoeming van Jan van Nassau als stadhouder en in de aansluiting bij de Unie van Utrecht. Het bedreigde en van zijn hoofdstad beroofde Overkwartier volgde de nederkwartieren zowel in hun verzet tegen deze evolutie als bij hun onwillig toegeven. De oppositie tegen de candidatuur van Oranje zelf ging vooral uit van de vier hoofdsteden, waaronder Venlo de plaats van Roermond had overgenomen. Zij eisten

¹ [FERBER], *Geschichte der Familie Schenk von Nydeggen, insbesondere des Kriegsobrigsten Martin Schenk von Nydeggen*, Köln 1860, blz. 150 vlg., 163 vlg. — Over de voorgeschiedenis vgl. o.a. F. A. HOEFER, *Geldersche toestanden op het einde der 16e eeuw*, in: *Bijdr. meded. Gelre* 11 (1908), blz. 447-465; A. F. VAN BEURDEN, *Blijenbeek bij Afferden*, in: *Limb. Jrb.* 19 (1913), blz. 217-229; J. VERZIJL, *Caspar en Dirk van der Lippe gen. Hoen*, in: *Nw. Ned. biogr. wrdb.* VII (1927), kol. 771-773; J. VERZIJL, *Maarten Schenck van Nydeggen*, *ibidem*, IX (1933), kol. 981-983; J. VERZIJL, *Het kasteel en de heeren van Arcen*, in: *Msg.*, 1940, blz. 69-73.

een stadhouder, die volgens de Pacificatie „de oude catholijcke religie sal conserveren”, terwijl hun wens, dat deze door de landvoogd Mathias zou worden benoemd, het verlangen de band met de Staten-Generaal, de zuidelijke gewesten en de koning te behouden tot uitdrukking bracht. Toen Oranje, die op de landdag van januari 1578 door de ridderschap van het Overkwartier in het besef van de gevaarlijke situatie werd voorgedragen, zich had teruggetrokken en ook Floris van Pallant geen kans bleek te maken, schoof de Prins via de landvoogd Mathias zijn broer Jan van Nassau-Katzenellenbogen naar voren. De landdag van maart verenigde zich, hoewel met tegenzin, met deze kandidaat, daar „de Lantschap ten hoogste daeraen gelegen, dat in dese gevaerlijcke tijden een stadholder bij der handt zij”¹. Jan van Nassau, een steile calvinist, die de brede blik en de verdraagzame instelling van Oranje miste, legde de eed op de Pacificatie en het traktaat van Venlo af en aanvaardde zijn ambt op 1 juni 1578. Hij werd de gangmaker van de Unie van Utrecht, de protestantisering van Gelre en van de harde lijn tegen de koningsgezinden en wijfelaars. Zijn politiek wekte felle tegenstand, niet alleen in de Gelderse hoofdsteden, doch ook bij de bannerheren en de ridderschap². Naast het particularisme en standsvooroordeelen speelde hierbij de godsdienst een belangrijke rol; Gelre heeft bijv. nimmer de tweede Unie van Brussel getekend. Pogingen om het bij een nauwere alliantie met Holland, Zeeland, Utrecht en de noord-oostelijke gewesten te betrekken zijn vanaf begin 1578 waarneembaar, doch liepen ondanks het argument van de bedreiging van het Overkwartier voor en na vast op het bezwaar, dat dit tot een afscheiding van de generaliteit zou leiden³. Eerst op de door Jan van Nassau eigenmachtig bijeengeroepen landdag van september 1578 werd openlijk de vraag gesteld, hoe men zulke „gute nachbaerliche Union” tot stand kon brengen. Ook dit overleg bleef door het verzet van de hoofdsteden, die geen verandering in religieuzen wisten en vreesden door Holland te worden overheerst,

¹ Vgl. o.a. L. E. LENTING, *De benoeming van graaf Johan van Nassau tot stadhouder van Gelderland*, in: *Kron. Hist. Gen. Utrecht* 20 (1864, blz. 82-111), i.h.b. blz. 84 vlg., 101-102.

² Vgl. o.a. L. E. LENTING, *Gelderland in betrekking tot de Unie van Utrecht*, in: *Bijdr. vad. gesch. oudhk.* 2e r., 4 (1866, blz. 259-343), i.h.b. blz. 319, 321-322. Vgl. ook ROGIER, *Katholicisme*, I, o.c., blz. 537 vlg.

³ LENTING, *Benoeming*, o.c., blz. 82; IDEM, *Gelderland*, o.c., passim.

zonder resultaat¹. Het schrikbeeld van een massale Spaanse inval in januari 1579 effende tenslotte de weg tot een bezending naar Utrecht. De Unie werd op 23 januari door Jan van Nassau als stadhouder getekend. De kwartieren en steden volgden schoorvoetend; Zutphen eerst in januari 1580. In het Overkwartier sloot Venlo zich op 1 april 1579 bij de Unie aan, doch zijn gedeputeerden verklaarden op de landdag in mei, dat de stad desondanks bij de Pacificatie en haar privilegiën wilde blijven, een voorbehoud dat door Gelder en Wachendonk werd gedeeld².

Ofschoon Venlo, „dwiel dese lantschap weynich steun ende troost van de Generale Staten te Brussel geweerdich”, tijdens de landdag van januari 1578 op nauwere betrekkingen met Holland had aangedrongen³, moet de toetreding tot de Unie ten dele worden gezien tegen de achtergrond van het terroristisch optreden van Jan van Nassau, die aan zijn afkeer van de beginselen van 1576 lucht gaf in de snauw: „salfft ende smeert U met de Pacificatie!” De onder zijn drijven gevolgde methode vertoont overal hetzelfde beeld. De steden werden door list, geweld of overreding ertoe gebracht Staats garnizoen in te nemen, de legerpredikanten organiseerden de hervormden ter plaatse, deze eisten vervolgens op grond van de Godsdienstvrede vrijheid van eredienst en de overdracht van kerken op. Bij weigering volgden onlusten en een beeldenstorm door de smalle gemeente; tenslotte werd de magistraat verzet en de katholieke cultus verboden. Zowel het misbruik van de Godsdienstvrede als de breuk met Filips II waren het werk van de soldaten van de stadhouder en een kleine groep van radicale Orangisten. De adel en de regenten hielden in het algemeen vast aan de Pacificatie, terwijl de massa van de burgerij heen en weer geslingerd werd tussen haar verknochtheid aan kerk en soeverein en haar afkeer van de Spaanse regeringsmethoden. In september 1578 schorste Jan van Nassau de werkzaamheden van het koningsgezinde Hof en de Rekenkamer. Beide colleges werden gezuiverd en de ont-

¹ S. P. HAAK, *Een verslag van den landdag te Arnhem in september 1578 gehouden*, in: *Bijdr. meded. Gelre* 30 (1927), blz. 219-223; LENTING, *Gelderland*, o.c.

² Tekst der akte van toetreding van Venlo, in: J. KEULLER, *Gesch. van Venloo*, Venloo 1843, blz. 260-261; vgl. ook: NETTESHEIM, *Gesch. Geldern*, o.c., blz. 306-307. — De verlenging van het stapelrecht van Venlo door Filips II op 18 april 1579 is een verlate poging om de stad aan Spaanse zijde te brengen; HANSEN, *Inv. Venlo*, o.c., blz. 193.

³ BONDAM, *Verzameling*, IV, o.c., blz. 281 vlg.; LENTING, *Gelderland*, o.c., blz. 278.

slagen raadsheren door patriotten vervangen. De ombuiging van de Staatse revolutie tot een sectarische aangelegenheid verklaart de afval van hoge edelen als Rennenberg en de Bronkhorsten, het overgaan van 's-Hertogenbosch, Zutphen en Nijmegen, de algemene onwil en onzekerheid. In Opper-Gelder en de nederkwartieren is in de jaren 1578-1588 niet alleen de welvaart, doch ook het moreel „tot in de grondt bedorven”¹.

Onder de indruk van het ontzet van Roermond en de „cierlike redenen” van Jan van Nassau besloot de landdag in januari 1578 de troepen van Hohenlohe over de steden van het Overkwartier te verdelen. Het kostte nochtans moeite de magistraten, die krachtens de in 1576 herstelde privilegiën niet verplicht waren garnizoen in te nemen, hiertoe te bewegen, terwijl de oproep van burgers en boeren in militaire dienst overal van de hand gewezen werd. Venlo liet zich ongaarne, op gunstige, met de Gelderse gedeputeerden overeengekomen voorwaarden ertoe overhalen enkele vendels toe te laten. Gelder, Stralen en Erkelenz volgden onwillig, doch in het sterke Wachtendonk bleef de pandvrouw Alessandrina van Wyttenhorst, weduwe van Godart van Bocholz, zich verzetten uit wrok over het wantrouwen van de Gelderse Staten tegen haar familie. Waarschijnlijk met geweld, slaagde Hohenlohe erin omstreeks 1 juli bezetting binnen de muren te brengen². Daarna werkten de bedreiging vanuit Roermond en de successen van Parma de uitbreiding van de Staatse garnizoenen in de hand. De vestingwerken van Venlo, Gelder en Wachtendonk werden hersteld of gemoderniseerd³. De toestand bleef echter verward en de verhouding tot de ongedisciplineerde, slecht betaalde

¹ EV. VAN REYD, *Historie der Nederlantscher oorlogen*, Leeuwarden 1650, blz. 17; L. J. ROGIER, *De protestantisering in het Noorden*, in: *Alg. gesch. der Nederlanden*, V, 1952, blz. 326-341. — Voor het onderscheid in houding tussen het regentenpatriciaat en de lagere burgerij in Gelre, dat men ook in Maastricht constateert, vgl. bijv. in een brief van 15 juli 1578: „aussi la plus part des principaulx de ces villes encores bien affectionez à Espagnols”; in een brief aan Oranje van sept. 1578 schrijft Jan van Nassau over de regenten dat „die Magistraten sich gantze unwillig, wiederwertig und sehr verdecktig erzeigen”; LENTING, *Benoeming*, o.c., blz. 98; HAAK, *Ver slag*, o.c., blz. 222.

² BONDAM, *Verzameling*, IV, o.c., blz. 303, 327-341; FR. NETTESHEIM, *Gesch. Geldern*, o.c., blz. 290-291; TROSÉE, *Een moeilijk begin*, o.c., blz. 93-94, 96, 103-104.

³ HANSSEN, *Inv. Venlo*, o.c., blz. 452; R. VERHUVEN, *Wachtendonk als Festung*, in: *Geldr. Heimatkal.*, 1956, blz. 18-26. — Wachtendonk en Gelder werden volgens de Nederlandse methode met aarden wallen versterkt.

soldateska was overal gespannen. Johan Filips vrijheer van Hohensax, die van 1578 tot 1585 als militaire gouverneur van het Overkwartier optrad, dreigde met ontslag, daar zonder krachtige steun van Oranje „anders nichts als schand, schad und spott folgen khan”¹.

De gezindheid van de Venlose burgerij is ambivalent en niet geheel duidelijk. In september 1578 vermeldt een rapport, dat de magistraat fel papistisch is en de bevolking don Juan toegedaan. In 1581 wordt de voorrang van het katholicisme tijdelijk hersteld, doch het verloop der gebeurtenissen van 1578 tot 1586 wijst op het bestaan zowel van een actieve groep van gereformeerden als van een sterke patriottische partij onder de katholieken. Algemeen was echter de afkeer van het garnizoen; zelfs de patriotten speelden met de gedachte de militairen te verjagen en de stad op eigen kracht te verdedigen². De gang van zaken te Venlo komt overigens vrijwel overeen met wat in Arnhem, Tiel en elders geschiedde. De magistraat werd op 21 maart 1579 – vlak vóór de ondertekening van de Unie – „gezuiverd” en vervolgens, op 26 juli 1581 – na de afzwering van Filips II –, radikaal in protestantse zin vernieuwd³. De vermaning van Jan van Nassau om „fredelick und naburlick mit einander [te] leven” was een hol en onoprecht beroep op de Godsdienstvrede. De gereformeerden namen de kerken der begaarden en kruisheren, op 7 maart 1579 voor korte tijd ook de parochiekerk, in bezit; altaren en beelden werden stukgeslagen, de kerkelijke goederen door de nieuwe magistraat in beslag genomen. Het Gelders plakkaat van 29 januari 1582 gelastte, dat „voertaen in steden und dorpen dieser alinger Landschafft ghene dan allein die wahre evangelische und apostolische religion exerciert worden solde”, waarop ook de Venlose parochiekerk wederom in protestantse handen overging. Deze kettingreactie deed zich ook in andere steden van het Overkwartier voor, o.a. te Wachtendonk en in Gelder, waar zelfs het graf van hertogin Elisabeth, de weduwe van Karel van Egmond, geschonden werd. Een reeds in 1578 door de Staten van Oppergelder en Zutphen bij de Staten-Generaal ingediend protest

¹ J. S. VAN VEEN, *Bijdragen tot de geschiedenis van Venlo in de jaren 1579-1581*, in: *Limb. Jrb.* 24 (1918), blz. 49 vlg.

² VAN VEEN, o.c., blz. 51-52; IDEM, *Bijdrage tot de geschiedenis van Venlo in de jaren 1578-1581*, in: *Msg.*, 1913, blz. 21.

³ KEULLER, *Gesch. Venlo*, o.c., blz. 79, 84.

tegen het optreden van Jan van Nassau leverde de zoveelste commissie, doch geen verbetering op. In Weert, waar de „geuserije” virulent gebleven was, werd na de bezetting van de stad door Hohenlohe in 1578 gebeeldstormd en het minderbroedersklooster in brand gestoken. De hervormingsgezinden zochten hier aansluiting bij de calvinistische graaf van Meurs, Adolf van Nieuwenaar, die zich na zijn huwelijk met de weduwe van Filips van Horn als heer van Weert en Wessem beschouwde¹.

DE HEROVERING VAN DE „PROVINCIE” LIMBURG

De toestand in Limburg en de Landen van Overmaas is eveneens in bijzonderheden onduidelijk. Ondanks hun afzijdigheid van de intergewestelijke politiek zijn zij aanvankelijk zonder bezwaar met de Staten-Generaal meegegaan. De gouverneur, tevens drossaard van Valkenburg, Arnold II Huyn van Geleen, en de luitenant-gouverneur, tevens drossaard van Limburg, Willem van Gulpen, kozen hun zijde, ofschoon eerstgenoemde door zijn huwelijk met een zuster van prins-bisschop Gerard van Groesbeek verdacht bleef. Onder de Staatse krijgsoversten treedt de rondom Heerlen gegoede edelman Melchior van Schwartzberg op de voorgrond. De Staten der Landen van Overmaas waren in december 1577 bereid aartshertog Mathias als landvoogd te erkennen².

Door de nabijheid van het Spaanse garnizoen te Maastricht tot april 1577, daarna van het zich hergroeperende leger van don Juan in

¹ VAN VEEN, *Bijdragen*, o.c., in: *Msg.*, 1913, blz. 19-20; VAN KNIPPENBERGH, *Historia ecclesiastica*, o.c., blz. 189-190; *Groot Gelders placet-boeck*, II, o.c., Nijmegen 1703, kol. 12-13; NETTESHEIM, *Gesch. Geldern*, o.c., blz. 301-302; HABETS, *Gesch. bisdom Roermond*, II, o.c., blz. 94 vlg., 103 vlg., 109-111, 122-123; [GERTRUDIS VAN HEERDT], *Chroniek van het vrouwenklooster In de Ode, later Trans-Cedron te Venloo*, ingel. en uitgeg. door J. HABETS, in: *Publ.* 16 (1879), blz. 430; IDEM, *Een vijftal stukken betr. de Hervorming te Weert, 1583-1584*, in: *Publ.* 12 (1875), blz. 225-230; F. W. VAN GULICK, *De twee kastelen van Weert*, in: *Msg.*, 1968, kol. 105. — In februari 1582 verwierf Nieuwenaar een sauvegarde voor de Weertenaren; vgl. *Resolutiën Staten-Generaal*, III, o.c., 1918, blz. 367.

² De zoon van Arnold Huyn, Arnold III, sinds 1574 heer van Geleen, strijdt na 1579 in het Overkwartier tegen de Staatsen (*Gedenkboek Geleen*, o.c., blz. 39, 45-46). Voor Melchior van Schwartzberg, die van 1571-1579 schepen van Aken was, vgl. o.a. *Resolutiën*, I, o.c., blz. 79, 349; L. VON COELS VON DER BRÜGGHEN, *Das Wappenbuch des aachener Schöffentuhls*, in: *Ztschr. Aach. Geschver.* 66/67 (1954/55), blz. 97; DYSERINCK, *Militaire gouverneurs*, o.c., blz. 59-61. — Aansluiting bij aartshertog Mathias, vgl. *Resolutiën*, I, o.c., blz. 421.

Namen en Luxemburg, door het ontbreken van een krachtige leiding en de chronische onveiligheid bleef de rol van deze grensgebieden echter beperkt tot die van doorgangsland voor huurtroepen die bij gebrek aan geld noch ontbonden noch in kwartier gehouden konden worden¹. In juli 1577 stemden de Staten van Limburg en Overmaas toe in een buitengewone bedde van 55.000 artesische ponden, doch het is niet bekend of deze ook zijn opgebracht. In het najaar werden Valkenburg en Heerlen in staat van verdediging gebracht; geld voor de werving van soldaten was er echter niet en de gouverneur moest zich met de bewapening van plattelanders tevreden stellen². De opmars naar Roermond rondom de jaarwisseling ontmoette hier dan ook geen tegenstand. Na het ontzet concentreerde Berlaymont zijn troepen in de Landen van Overmaas en gaf hij vanuit zijn hoofdkwartier te Stein opdracht het „sterckes steedlein” Heerlen te bevestigen. Toen hij evenwel geen kans zag Maastricht binnen te dringen en een aanslag op Limburg a.d. Vesdre mislukte, trok hij eind januari naar Namen af³. Willem van der Mark, „Lumey”, die in oktober 1577 een Waals regiment voor de Staten-Generaal had gelicht, bezette korte tijd daarna Heerlen en 's-Hertogenrade voor de koning, met het doel de terugbetaling van zijn voorschotten zeker te stellen, doch beide plaatsen werden door het Maastrichtse garnizoen heroverd en de brute watergeus overleed op 1 mei 1578 te Luik⁴. Het einde van de Staatse periode was echter nabij. Begin juni van dat jaar trok het Spaanse leger onder Parma, destijds luitenant-generaal van don Juan, wederom het Limburgse Maasdal binnen om zich van Maastricht meester te maken en het naderende hulptroepen van Jan Casimier van de Palts te onderscheppen. Na een kort beleg capituleerde Limburg, dat door edelen uit de omgeving verdedigd werd, vlak voor de beslissende bestorming (22 juni). De bevolking en het garnizoen werden

¹ Vgl. *Resolutiën*, I-II, o.c., passim; J. J. JONGEN, *Aantekeningen over Heerlen uit de jaren 1542-1589*, in: *Herle* 6 (1956), blz. 45-46.

² Na de dood van Arnold II Huyn van Geleen diende zijn weduwe de rekening in van de voorschotten voor de aankoop van munitie op last van de gouverneur; SLANGHEN, *Bijdragen tot de geschiedenis van het tegenw. hertogdom Limburg*, I, o.c., blz. 61-64; *Resolutiën*, I, o.c., blz. 383, 401-402, 475, 489.

³ *Corresp. Granvelle*, VII (1578/79), o.c., blz. 530; BONDAM, *Verzameling*, IV, o.c., blz. 282-286.

⁴ *Resolutiën*, I, o.c., blz. 379, 396; A. J. FLAMENT, *De laatste levensjaren van Willem II van der Marck-Arenberg, heer van Lummen, 1574-1578*, in: *Bijdr. v.d. gesch. oudhk.* 5e r., 9 (1922), blz. 288-289.

gespaard, doch Dalem, door Mondragon's soldaten half verrast, half in storm genomen, werd uitgemoord en – evenals Valkenburg – ontmanteld. Vanuit Argenteau aan de Maas en de rotsvesting aan de Vesdre beheerste de nieuwe gouverneur, Christoffel Mondragon (1578-1579), het hertogdom en de Landen van Overmaas¹. Veel van wat in deze chaotische jaren plaatsvond is nog onopgehelderd, bijv. de gevechten om Valkenburg en de uitslag der pogingen van Floris van Pallant om zich in het bezit van Witten te stellen². De abdij van St. Gerlach werd wederom verwoest; Rolduc werd in 1578 door het Staatse vendel van kapitein Beelen, in 1580 door Spaanse soldeniers uit 's-Hertogenrade in brand gestoken³.

DE PATRIOTTEN TE MAASTRICHT

Het tweeherige, formeel noch tot de Nederlanden, noch tot het Rijk behorende Maastricht vertoonde door bestuursbestel en mentaliteit als weinig andere steden het karakter van een stadsstaat. Hier tekent zich het bewuste streven af om naar de toestand van vóór 1567 terug te keren. Na het vertrek van de Spanjaarden lijkt het ogenblik gekomen om, gebruikmakend van het tijdelijke machtsvenwicht tussen Brussel en Luik, louter op eigen kracht de stedelijke zelfstandigheid te handhaven. Van enthousiasme voor de Nederlandse zaak is aanvankelijk weinig te bespeuren en ook later is de liefde geenszins belangeloos. De aantrekkingskracht van het kerngewest Brabant en de herinnering aan de gebeurtenissen van 1576 blijken echter sterker dan de leer; na zo lang mogelijk slechts een symbolisch Staats garnizoen te hebben geduld, gaat de stad onder indruk van het opdringen der Spaanse troepen in het Maasdal en ondanks een tegenstroom onder

¹ M. H. J. P. THOMASSEN, *Krijgsbedrijven van Alexander Farnese in Limburg en aangrenzende gewesten, 1578-1579*, in: Publ. 27 (1890, blz. 23-142), blz. 46-52; L. VAN DER ESSEN, *Alexandre Farnèse, prince de Parme, gouverneur-général des Pays-Bas (1545-1592)*, I, Bruxelles 1933, blz. 259-264; A. MINDER, *Un important document sur la paix de Limbourg*, in: Bull. Soc. verv. d'Arch. Hist. 44 (1957), blz. 180-183. Het Dalem dat door Filips II aan de geschiedschrijver Hopperus in leen werd gegeven is Dalem onder Vuren (Zhl.). Vgl. Publ. 26 (1889), blz. 367, n. 1.

² DE JONGE, *Besluiten*, II, o.c., blz. 158; *Resolutiën*, I, o.c., blz. 142, 388; J. M. VAN DE VENNE, *Geschiedenis van het kasteel van Valkenburg*, [Valkenburg] 1951, blz. 16, 131.

³ FRANQUINET, *Inv. arch. Kloosterrade*, o.c., blz. 79-80; W. GOOSSENS, *Attestatie van schout en schepenen van Kerkrade betr. de plundering en den brand van de abdij Kloosterrade op 13 sept. 1580*, in: *Msg.*, 1901, blz. 33-34; FRANQUINET, *Inv. arch. St. Gerlach*, o.c., blz. 166.

de magistraatsgeslachten begin 1578 over in het kamp der Staten-Generaal. Doch meer dan bijv. te Venlo vervagen hier in het gezicht van de vijand de tegenstellingen. Burgers en militairen werken samen; de Godsdienstvrede leidt weliswaar tot gewelddaden, doch niet tot een calvinistische overheersing. Tenslotte heeft Maastricht even heroïsch tegen Spanje gestreden en voor de Nederlandse zaak mischien meer bloed vergoten dan om het even welke stad in de zee-gewesten.

Bij de aftocht van het garnizoen droeg gouverneur Montesdoca op 28 april 1577 het commando over aan Arnold Huyn van Geleen, die ondanks de tegenzin van de Staten-Generaal door don Juan en Gerard van Groesbeek gezamenlijk tot superintendent van de vesting was benoemd. Tegelijkertijd namen twee Waalse vendels van het regiment van Jan van Wittem, heer van Beersel, de wacht van de Spanjaarden over¹. Ofschoon Huyn de eerste en met Merode en Schwartzberg ook de enige streekgenoot is geweest, die hier een met het gouverneurschap te vergelijken commandopost heeft bekleed, en in zijn persoon een soort ambtelijke unie met de Landen van Overmaas tot stand kwam, was de magistraat erop bedacht hem en de soldaten met goed fatsoen kwijt te raken. In juni werd het regiment van Beersel in het kader van de politiek der Staten-Generaal het land te bevrijden „de toutes foulles et mangeries” opgeheven en teruggebracht tot één vendel, dat in Maastricht gelegerd bleef, doch door de vier heropgerichte burgerschutterijen gemakkelijk in bedwang werd gehouden. De verrassing van Namen door don Juan (24 juli) maakte het vertrek van deze compagnie tot de inzet van een hardnekkig touwtrekken tussen de landvoogd, gesteund door de magistraat en de prinsbisschop, en de Staten-Generaal, die ten aanzien van de vesting geen risico wilden nemen². Op 9 augustus stemden de ambachten in met het

¹ DE JONGE, *Besluiten*, II, o.c., blz. 180; *Resolutiën St.-Gen.*, I, o.c., blz. 338, 342-345. — Huyn van Geleen: *Gedenboek Geleen*, o.c., blz. 39-41, 44-46; verder literatuur aangehaald hiervoor, blz. 198, n. 3. — Beersel: DE JONGE, *Unie van Brussel*, o.c., blz. 42-43. — Maastricht 1576-1579, o.a.: de eenzijdige, doch overigens voortreffelijke studie van HAAKMAN-ALLARD, *Het beleg van . . . Maastricht*, o.c.; DYSERINCK, *Mil. gouverneurs*, o.c., blz. 43-61; P. HARSIN, *Études critiques sur l'histoire de la principauté de Liège*, III: *Politique extérieure et défense nationale au 16e siècle*, Liège 1959, blz. 242-294; populair overzicht door BORROMEUS VERHOEVEN, *Maastricht in de Tachtigjarige Oorlog*, Maastricht 1948.

² *Resolutiën*, I, o.c., blz. 355, 370-371.

voorstel om, in overeenstemming met de Oude Caerte, trouw te blijven aan beide souvereinen en de neutraliteit te handhaven, de verdediging van de stad geheel aan de Indiviese Raad over te laten en het garnizoen evenals de superintendant te doen vertrekken. Arnold Huyn verdween van het toneel, het aantal burgercompagnieën werd tot tien opgevoerd (ong. 1.200 man) en met van stadswege in dienst genomen huursoldaten versterkt. De afgevaardigden van de Staten-Generaal, de Fries Maarten van Nytzem en de buitenburger van Maastricht Jan van Merode, heer van Pietersheim, overreedden de magistraat het vendel van Beersel te behouden, doch alle aandrang tot uitbreiding van het garnizoen stuitte af op een hardnekkig, door Luik aangewakkerd verzet. Nog op 25 november besloot de Raad „ter tijt geen volck in te nemen, totdat meerder nood sich openbaere”¹.

Reeds in de zomer 1577 schijnen de ambachten hun invloed op de magistraat te hebben vergroot, een mogelijke aanzet tot de vestiging van het extreem-patriottisch bewind, dat in het najaar te Brussel, Gent en elders de macht begon over te nemen. Ook de verheffing van Oranje tot ruwaard van Brabant, waardoor de Prins eigenlijk medesouverein werd van de stad, zal haar invloed niet hebben gemist². De successen van Berlaymont voor Roermond en in Overmaas, gevolgd door de nederlaag van het nationale leger bij Gembloux, deden de stemming definitief omslaan. Op 2 januari 1578 zwoer de magistraat trouw aan haar twee heren én aan de nieuwe superintendant Jan van Merode; don Juan werd tot vijand uitgeroepen en Melchior van Schwartzenberg met 200 ruiters toegelaten en als wachtcommandant aangewezen³. Een der briljantste Staatse officieren, Willem van Hornes, heer van Heze, kwam als kapitein van de veldgendarmerie naar

¹ *Resolutiën*, I, o.c., blz. 171; DYSERINCK, o.c., blz. 50-51; over Jan van Merode o.a. E. RICHARDSON, *Geschiede der Familie Merode*, I, Prag 1877, blz. 158-159. — Arnold II Huyn van Geleen (Amstenrade) overleed in 1579 en werd in de kerk te Beek begraven.

² HAAKMAN-ALLARD, o.c., blz. 356. — Ook het verblijf van aartshertog Mathias te Maastricht in oktober 1577, in afwachting van zijn benoeming tot landvoogd, zal indruk hebben gemaakt. Vgl. *Resolutiën*, I, o.c., blz. 527; J. LEFÈVRE, *Correspondance de Philippe II sur les affaires des Pays-Bas*, 2e partie, I (1577-1579), Bruxelles 1940, blz. 97.

³ DYSERINCK, o.c., blz. 53; HAAKMAN-ALLARD, o.c., blz. 365-366; *Resolutiën*, II, o.c. (1917), blz. 20. — Het gerucht ging, dat Maastricht in januari de Spanjaarden had binnengelaten (*Nuntiatuiberichte aus Deutschland*, 3e Abt. (1572-1585), I: *Der Kampf um Köln, 1576 bis 1584*, bearb. von J. HANSEN, Berlin 1892, blz. 227).

Maastricht; in april was het garnizoen tot negen vendels aangegroeid¹. Merode, Heze en Beersel, tevens gedeputeerden van Brabant in de Staten-Generaal, vormden met Schwartzenberg een soort militaire junta, die de versterking van de vesting met kracht ter hand nam. Begin maart achtte men aan Spaanse zijde de stad verloren en werd de prinsbisschop van Luik op grond van het alliantieverdrag van 1518 door Filips II aangemaand haar tot gehoorzaamheid terug te brengen, in de bestaande omstandigheden een onmogelijke eis².

De houding van Heze, die Merode in april afloste en als de sterke man moet worden beschouwd, is min of meer tweeslachtig. Van nature veranderlijk, neigde hij evenals zijn voorganger en Beersel tot een middenkoers tussen de Spaanse landvoogd en Oranje volgens de oorspronkelijke opzet van de Pacificatie; alle drie sloten zij zich later bij de Malcontenten aan. Enerzijds beschuldigde hij de Maastrichtenaars van het streven naar een volksregiem, aan de andere kant beklaagde hij zich over het bestaan van een vijfde colonne van don Juan binnen de muren. Het garnizoen, dat de regimentkas hoger schatte dan het vaandel, werd, evenals te Venlo, door patriotten en door Spaansgezinde burgers bewerkt. In april kwamen de Waalse soldaten in opstand en namen zij Heze gevangen. De muiterij, in wezen een aanslag door don Juan buiten medeweten van de bisschop uitgevoerd, werd met hulp van de burgercompagnieën neergeslagen, doch de spanningen bleven voortbestaan en werden door de religieuze tegenstellingen verscherpt³. Met moeite kon Gerard van Groesbeek een vernieuwing van het stadsbestuur in Staatse zin tegenhouden; op 31 mei wees de magistraat met een beroep op de tweeherigheid een daartoe strekkend verzoek van de Raad van Brabant van de hand⁴. Op godsdienstig gebied dreigde een evolutie naar de toestand van 1566/67. Het klooster van de predikheren werd geplunderd; de om hun aandeel

¹ BONDAM, *Verzameling*, IV, o.c., blz. 270; *Resolutiën*, II, o.c., blz. 138, 141-142, 172. — Voor Heze vgl. GORDON GRIFFITHS, *William of Hornes, lord of Hèze and the revolt of the Netherlands*, Berkeley enz., 1954. — Heze had, door de gevangenne van de Raad van State op 4 sept. 1576, de weg voor de Pacificatie van Gent vrijgemaakt. Hij werd na een nieuwe volte-face op last van Parma in november 1580 wegens verraad onthoofd.

² *Corresp. Philippe II*, I, o.c., blz. 232. — De belangstelling van Oranje voor Maastricht was tot in Londen bekend. (Ibidem, blz. 269). — HARSIN, *Politique extérieure*, o.c., blz. 272-273.

³ HAAKMAN-ALLARD, o.c., blz. 369-370; *Resolutiën*, II, o.c., blz. 172-178; GRIFFITHS, o.c., blz. 151-152; HARSIN, o.c., blz. 275-276.

⁴ HAAKMAN-ALLARD, o.c., blz. 371-372; HARSIN, o.c., blz. 278.

in de inquisitie gehate paters moesten in 1577 de stad verlaten. In het voorjaar 1578 werden de jezuïeten en de minderbroeders na hun weigering de eed op de generaliteit af te leggen uitgewezen ondanks het verzet van de magistraat. Soldaten bezetten hun kloosters te Maastricht en in het Luikse St. Pieter; het protest van de prinsbisshop tegen deze en andere excessen op zijn territorium bleef zonder gevolg. Ofschoon Heze de gereformeerde eredienst verboden had, werd in juli op grond van de Godsdienstvrede door de hervormden gedoopt en gepreikt¹. Een maand later werd de superintendent wegens zijn deelname aan een actie van de Brabantse adel tegen Oranje's tolerantie godsdienstpolitiek te Brussel gevangengenomen.

Zijn opvolger Melchior van Schwartzberg, die op 18 september de eed als superintendent aflegde, slaagde erin de patriotten en de militaire camarilla volledig aan de macht te brengen. Reeds op 23 augustus verving hij, tezamen met kapitein Maximiliaan van Hornes heer van Locres, de leden van de Raad door personen „naer hun fantasie”, extremisten uit de burgervendels, die volgens een getuigenis uit 1583 „de principale auteurs en belhamels van de ruïne der kercken” waren. Vanaf november volgden allerlei maatregelen met het oog op een eventueel beleg: de uitwijzing van verdachte personen, de bewapening der binnen de muren gevluchte landlieden, aanmaak van munitie en geschut, verhoging van de accijnzen. Bij de vorderingen had men het vooral op de kapittels en kloosters begrepen; de plundering van kerken, de verwoesting van kloostergebouwen en het molesteren van geestelijken wijzen erop, dat ook hier de Godsdienstvrede een mislukking werd. Toch schijnen de gewelddaden groten-deels het werk van het garnizoen te zijn geweest² en heeft niet de

¹ G. D. FRANQUINET, *Histoire des couvents de l'ordre de St. Dominique dans le Limbourg*, in: *Annales* 1 (1854/55), blz. 160-161; V. HUNTJENS O.P., *Chronicon abbreviatum conventus Mosae-Trajectensis ord. pred.*, in: *Publ.* 46 (1910), blz. 49-51. — Vgl. ook HAAKMAN-ALLARD, o.c., blz. 369; J. DARS, *Hist. dioc. Liège 16e siècle*, o.c., blz. 358-363; GRIFFITHS, o.c., blz. 52 *Resolutiën*, II, o.c., blz. 437.

² HAAKMAN-ALLARD, o.c., blz. 374-378; HARSIN, *Politique extérieure*, o.c., blz. 278. — In de zomer 1578 namen de gereformeerden op grond van de Godsdienstvrede de St. Matthijskerk in gebruik; J. HABETS, *Twee historische beschrijvingen der parochiekerk van St. Mathias te Maastricht*, in: *Publ.* 29 (1892), blz. 364. — Over Schwartzberg, bezitter van het leengoed Stru(y)ver bij Heerlen, vgl. J. HABETS, *De leenen van Valkenburg*, in: *Publ.* 22 (1885), blz. 146-148; DYSERINCK, in: *Nw. Ned. biogr. wrdb.* II (1912), kol. 1304-1305.

zwakke gereformeerde gemeente¹, doch in de eerste plaats de vrees de nauwelijks herwonnen vrijheid te verliezen de in overgrote meerderheid katholieke bevolking tot eensgezind verzet geïnspireerd. De brieven van 10 januari 1579, waarin Parma en Montesdoca met de belofte van het herstel van de toestand van vóór 1567 de stad opeisten, werden door Schwartzenberg zonder meer naar aartshertog Mathias doorgestuurd². Op verzoek van Antwerpen besloten de Staten-Generaal op 13 januari Hohenlohe als gouverneur met een hulpleger naar Maastricht te zenden. Oranje drong aan op versterking van het garnizoen en, zo nodig, een grootscheepse ontzetspoging, „car la ville est de telle consequence quelle meriteroit bien qu'on hasarde une bataille plustost que de la laisser perdre”³. Door het verloop van de oorlog en de zelfzucht van de gewesten is van een en ander niets meer gekomen. Een garnizoen van 1.200 Engelsen, Schotten en Fransen en ruim 4.000 gewapende burgers en landlieden uit de omgeving, onder wie vooral de Gronsveldenaren, onderdanen van de buitenburger Joost van Bronkhorst-Batenburg, zich zouden onderscheiden, wachtten de aanval af in een vesting die eerst kort tevoren van poort-ravelijnen was voorzien⁴.

HET BELEG VAN MAASTRICHT

In de conceptie van Parma de Nederlandse gewesten door een samenspel van diplomatie en militair geweld, van pardon en terreur, terug te winnen nam Maastricht na de mislukking van het ontzet van Deventer (november 1578) een belangrijke plaats in. Van een spectaculair wapenfeit verwachtte de landvoogd de uiteindelijke verzoening met de Malcontenten en in het algemeen een doorslaan van de labiele

¹ Vgl. o.a. BAX, *Protestantisme*, II, o.c., blz. 289.

² De tekst der brieven van Parma en Montesdoca, in: HAAKMAN-ALLARD, o.c., blz. 456-458; zij zijn niet uit Wezel doch uit Visé (Weset) gedateerd. Eveneens in: THOMASSEN, *Krijgsbedrijven*, o.c., blz. 73-77, die ook de tekst van brieven met verzoek om hulp aan Mathias en de Staten-Generaal citeert.

³ *Resolutiën Staten-Generaal*, II, o.c., blz. 535-537; THOMASSEN, o.c., blz. 78.

⁴ VAN DER ESSEN, *Alex. Farnèse*, II, o.c., Bruxelles 1934, blz. 152, n. 8; de cijfers zijn afkomstig van Parma in een brief aan Filips II d.d. 12 april 1579. FAM. STRADA spreekt van een garnizoen van 1200 man en 6000 burgers. In werkelijkheid zullen zeker meer dan 4000 burgers en landlieden aan de verdediging hebben meegewerkt. — J. CHESTRET DE HANEFTE, *Histoire de la seigneurie impériale de Gronsveld*, in: Publ. 12 (1875), blz. 73.

balans tussen patriotten en gematigden ten gunste van Spanje. Bovendien wilde hij hierdoor verhinderen, dat het vooruitzicht op de vredesonderhandelingen, welke te Keulen door keizerlijke commissarissen, nl. de bisschop van Luik en de hertog van Gulik, werden voorbereid, tot een ontijdige wapenstilstand zou leiden. Niet in staat een beslissing in Brabant of Vlaanderen af te dwingen achtte hij het rijke, sterke Maastricht hiervoor aangewezen¹. De excentrisch gelegen stad was door de Spaanse steunpunten Diest, Argenteau, Limburg en Roermond reeds gedeeltelijk geïsoleerd; haar verovering zou de weg naar de graanvelden van Gulik openleggen en de rechtstreekse verbinding tussen Antwerpen en de protestantse rijksvorsten verbreken. Vanuit Visé leidde Parma in december-januari 1578/79 de omsingelingsoperaties. Mondragon, de held van Zierikzee, nam Kerpen en Erkelenz op de weg naar Keulen en vervolgens Stralen in. Kapitein De Tassis versloeg een Staats detachement bij Venlo, Pedro van Toledo bezette op verzoek van Schenk de sterke burcht Blijenbeek. Na Mondragon's terugkeer in Overmaas rukte Parma met het gros van het leger langs Born en Echt naar het noorden. Begin februari trokken zijn troepen bij Beesel over de Maas en veroverde de Tirolse kolonel Hannibal van Hohenems het kasteel van Weert. De bezetting, die de opstelling van het geschut had afgewacht, werd naar de letter van het kriegsrecht opgeknoopt. Vervolgens vielen Eindhoven en Turnhout in Spaanse handen en werd, door de overwinning bij Borgerhout, het restant van het Staatse veldleger binnen de muren van Antwerpen teruggeworpen. De onbetaalde ruiters van Casimier van de Palts aanvaardden hun achterstallige soldij uit de krijgskas van Parma en trokken op 3 maart, door Spaanse vendels geëscorteerd, over de schipbrug bij Kessel vrijwillig naar Duitsland af. Een georganiseerde troepenmacht om Maastricht te ontzetten bestond niet meer en Franç. la Noue, hugenoot, de beste krijgsoverste aan Staatse zijde, kwam te laat om er het commando over te nemen. Begin maart sloot een leger van 34.000 man de stad door schansen, wallen en pontonbruggen van de buitenwereld af en vestigde Parma zijn hoofdkwartier in het kasteel van de vroegere superintendent Jan van Merode. Gielis

¹ *Corresp. Philippe II*, I, o.c., blz. 269, 298, 398-399, 444, 460, 475. De vesting was echter slechts gedeeltelijk, nl. door de aanleg van ravelijnen voor de poorten, gemoderniseerd.

van Berlaymont bracht een voor die tijd enorme artillerie in stelling¹.

Het verloop van het beleg (8 maart-29 juni), naast de verovering van Antwerpen Parma's roemrijkste wapenfeit in de Nederlanden, is in bijzonderheden bekend². Het werd door vriend en vijand gespannen en in het besef van wat op het spel stond gevolgd. Oranje bezwoer Antwerpen, „que devant toutes choses soit trouvé moyen de secourir ceulx de Maestricht”. In hun toespraken bij de opening van de Staten-Generaal op 11 april noemden aartshertog Mathias en Leoninus Maastricht de toetssteen voor het moreel der verenigde gewesten en zijn lot beslissend voor de afloop van de komende vredeshandels³.

¹ Voorspel van het beleg, vgl. THOMASSEN, o.c., blz. 55-71, en vooral VAN DER ESSEN, II, o.c., blz. 82-94. — Voor zijn machiavellistische politiek van afwisselende hardheid en gematigdheid hanteerde Parma o.a. het krijgsgebruik, dat hem recht gaf over leven of dood, wanneer een belegerde stad met de overgave wachtte totdat de artillerie in stelling was gebracht, a fortiori, totdat een beschieting of bestorming had plaatsgevonden. Hij paste deze regel vooral in de eerste jaren en bij voorkeur t.o.v. kastelen en kleinere plaatsen toe. (O.a. Sichem, Kerpen, Weert). Vgl. L. VAN DER ESSEN, *Kritisch onderzoek betr. de oorlogsvoering van het Spaanse leger in de Nederlanden in de 16e eeuw, nl. de bestraffing van opstandige steden*, 1: [Onder Alva], Brussel 1950, en: IDEM, 5: 1578-1579, Brussel, 1956. — In Kerpen werd ook de commandant Beelen, een Maastrichtenaar, die Rolduc in 1578 in brand had laten steken, opgehangen.

² Het beleg van Maastricht heeft op de 16e-eeuwse kroniekschrijvers van alle richtingen een diepe indruk gemaakt en wordt uitvoerig door hen beschreven. Reisbeschrijvingen uit het begin van de 17e eeuw o.a. van DE HURGES en BERGERON, vertolken de herinneringen van de burgerij. Een Engelse officier merkte in 1632 nog de kogelgaten op in de kerktorens, waarin de bewoners zich hadden teruggetrokken. (H. HEXHAM, *A journal of the taking in of Venlo, Roermond, Strale, the memorable siege of Maastricht, etc.*, Delph 1633). LOPE DE VEGA schreef tussen 1603 en 1614 het realistische toneelstuk *El asalto de Maastricht*, waarvoor hij de gegevens ontleende aan de kroniek van A. VASQUEZ, *Guerras de Flandres y Francia en tiempo de Alejandro Farnese*, uitgeg. in: *Collección de documentos ineditos para la historia de España*, 72-74, Madrid 1879-1880. Vgl. S. A. VOSTERS, *Een Spaans soldaat over Breda ten tijde van Parma*, in: Jaarb. De Oranjeboom, 1960, blz. 102-120, en K. VOSSLER, *Lope de Vega*, München 1947, blz. 239. — Belangrijk zijn ook de brieven van de Duitse krijgsoverste in dienst van Parma, HANNIBAL VAN HOHENEMS, die voor Maastricht meevocht; zijn regiment speelde een grote rol bij de muiterijen in de stad na de inname. Vgl. L. WELTI, *Graf Jakob Hannibal von Hohenems, 1530-1587; ein Leben im Dienste des katholischen Abendlandes*, Innsbruck 1954. Eveneens het 2e deel van *De bello Belgico decades II*, Romae 1647, door FAM. STRADA, die toegang had tot de archieven van Parma. — Over het beleg bestaat een uitgebreide literatuur uit latere tijd. Wij noemen slechts de reeds geciteerde werken van HAAKMAN-ALLARD, THOMASSEN en DYSERINCK, bovendien de krijgskundige studie van W. H. SCHUKKING, *Het beleg van Maastricht door Parma in 1579*, in: Publ. 88/89 (1952/53), blz. 75-98. Een uitstekende samenvatting geeft: L. VAN DER ESSEN, *Alexandre Farnèse*, II, o.c., blz. 150-195; zijn hoofdstuk steunt voornamelijk op contemporaine bronnen, o.a. de correspondentie van Filips II en het relaas van een lid van Parma's gevolg PAOLO RINALDI, *Liber relationum gestorum ducis A. Farnesii*.

³ VAN DER ESSEN, II, o.c., blz. 174; P. A. M. GEURTS O.F.M., *De Nederlandse opstand in de pamfletten, 1566-1584*, Nijmegen 1956 blz. 86-87.

Dit moreel was echter grondig aangetast. Een centrale leiding bestond slechts in naam; de inheemse militaire adel was voor het grootste gedeelte onbetrouwbaar. Het protest van Brussel, Mechelen, 's-Hertogenbosch en Breda tegen de laksheid van de Staten-Generaal bleef onbeantwoord; subsidies en huiscollecten voor Maastricht, o.a. in de Ommelanden, Holland en Brabant, leverden 250.000 gld., doch geen effectieve strijdmacht op. Een hulpleger onder Jan van Nassau en Hohenlohe bleef bij gebrek aan geld in het Overkwartier steken en toen in juni een Frans-Engels legertje van 4.000 man in beweging kwam, was het lot van de stad reeds beslist¹. Voor Parma stonden zijn prestige en de uitslag van de onderhandelingen met de Malcontenten en met de Staten-Generaal te Keulen op het spel; bovendien zag hij in de verovering van Maastricht het redmiddel om zijn berooid leger op de been te houden². Met onverholen bewondering spreekt hij over de heroïsche en massale verdediging van de stad, waaraan zelfs vrouwen en grijsaards – ook de achtergebleven kanunniken – deelnamen³. Bij de bloedige bestorming van 8 april sneuvelde een keur van Spaanse officieren, zodat op een behoedzame nadering via loopgraven en mijn-gangen moest worden overgeschakeld. In een voorbijgaande depressie gaf Parma zelfs op 18 mei aan de Spaanse onderhandelaars te Keulen zijn fiat op een eventuele wapenstilstand⁴. Ofschoon de belegerden nog op 26 juni de capitulatie weigerden, behielden tenslotte hun uitputtingen de door Luikse hulp versterkte overmacht, de ingenieurskunst en de geweldige vuurkracht van de vijand de overhand. Op 29 juni drongen Farnese's soldaten Maastricht binnen. Vrijwel het gehele

¹ J. A. G. C. TROSÉE, *Het eerste tijdvak van het verraad van graaf Willem van den Bergh*, Arnhem 1929, blz. 72, 74; VAN DER ESSEN, II, o.c., blz. 174, 185-186; J. DEN TEX, *Oldenbarnevelt*, I, Haarlem 1960, blz. 150, 168; L. P. L. PIRENNE, *'s-Hertogenbosch tussen Atrecht en Utrecht*, Tongerlo [1959], blz. 216-217. De repartitie van 200.000 car.gldns., „promptelick up te brengen” voor het ontzet van Maastricht is ons o.a. bekend uit het *Diarium*, 1553-1594, van EGBERT ALTING uit Groningen. (R.G.P., gr. s., 111, 1964, blz. 458). In Holland schijnt „sonderlinge van den goede catholicke” veel geld voor het ontzet bijeengebracht te zijn; WOUTER JACOBZ, *Dagboek, Amsterdam 1572-1578, en Montfort 1578-1579, uitgeg. door* I. H. VAN EEGHEN, dl. II, Groningen 1960, blz. 267-268.

² *Corresp. Philippe II*, I, o.c., blz. 535, 540, 543.

³ *Ibidem*, blz. 613. – De vrouwen waren van oudsher verplicht aan de verdediging van de stad deel te nemen. Vgl. Publ. 14 (1877), blz. 19 (1465). – Op 31 mei 1580 ontsloeg Gregorius XIII een aantal kanunniken en kapelaans van St. Servaas uit de kerkelijke ban, die zij wegens hun deelname aan de rebellie hadden opgelopen. *Ibidem*, 70 (1934), blz. 244-245.

⁴ *Corresp. Philippe II*, I, o.c., blz. 587.

garnizoen en duizenden burgers verloren bij de driedaagse plundering het leven. Door het beleg en emigratie naar Aken en elders werd de bevolking ongeveer gehalveerd; gehele rijen leegstaande huizen zijn in de volgende jaren afgebroken. De belegering kostte Parma 480.000 gld. en 2.500 gesneuvelden, onder wie de stadhouder van Gelre, Gielis van Berlaymont¹. De muiterijen in de volgende maanden maken duidelijk, dat niets de soldateska ervan had kunnen weerhouden van haar krijgsrecht gebruik te maken².

De indruk van de ontknoping, waaraan Lope de Vega het drama *El asalto de Mástrique* wijdde³, was enorm, haar gevolgen waren echter minder van militaire dan van politieke en psychologische aard. Zij betekende een beslissende stroomversnelling in het desintegratieproces van de Staatse Nederlanden. Op 28 juni bezwoeren Parma en Waalse

¹ Voor het omstreken vraagpunt van de omvang van de slachting vgl. o.a. L. J. SURINGAR, *Bijdrage tot de kennis van den regeeringsvorm van Maastricht*, Leiden 1873, blz. 95-101; HAAKMAN-ALLARD, o.c., blz. 392-428; THOMASSEN, *Krijgsbedrijven*, o.c., blz. 119-125; VAN DER ESSEN, II, o.c., blz. 187-188; A. G. H. KEMP, *Het verloop van de bevolkingscurve van Maastricht*, o.c., blz. 344-345. — De bewering van VAN METEREN (*Historie der Nederlandscher ende haerder naburen oorlogen*, enz., 's-Grav. 1635, fol. 168vo), HOOFT, e.a., dat de stad geheel uitgemoord en weer met Luikerwalen bevolkt werd, wordt sinds lang niet meer aanvaard. Wel is vermoedelijk een aanzienlijk gedeelte van de burgerij, zoals in dergelijke omstandigheden destijds gebruikelijk, voor en na het beleg al dan niet tijdelijk uitgeweken; vgl. [DE LENARTS], *Geschiedk. aanmerkingen nopens de opkomst en voortgang der stad Maastricht*, in: Publ. 2 (1865), blz. 70 vlg. De opgave van het aantal doden varieert: ASSONLEVILLE, raadsheer van Parma (juli 1579): 400-500; de protestant RICH. DINOTH (1586): 2500; COSIMO MASI, secretaris van Parma: ruim 4000; HARAEUS (1623): 2000 in de strijd, 2000 door de pest; CORN. HAZART S.J., *Kerckelijcke historie van de gheheele wereldt*, enz., III, Antwerpen 1669, blz. 171: 4000 bij de plundering; RINALDI: 7000-8000; STRADA (1647): 8000, onder wie 1700 vrouwen. HARSIN, *Politique extérieure*, o.c., blz. 288 n. 125, volgt het betrouwbare relaas van Rinaldi. Deze bedoelt waarschijnlijk het totale aantal slachtoffers — burgers en buitenlieden — van het beleg, de plundering en epidemische ziekten. Stelt men de bevolking op bijna 20.000 zielen (HARSIN, o.c.; KEMP, o.c., blz. 342 vlg.) en houdt men rekening met de emigratie, dan is het inwoneraantal in 1579/80 ongeveer gehalveerd. In 1600 telde de stad ong. 12.000 inwoners (KEMP, o.c., blz. 349). De Maastrichtse uitgewekenen sloten zich met „die Lympurger” te Aken bij de Duitse gereformeerde gemeente aan (BAX, *Protestantisme*, II, o.c., blz. 299, 304). De omvang van de emigratie is nog niet onderzocht. Het is opvallend, dat de helft van de Maastrichtenaren en de inwoners van Sint Pieter, wier toelating als burger van de stad Luik vóór 1795 volgens een zeer onvolledige opgave bekend is, tussen 1576 en 1591 werd ingeschreven. Vgl. J. ROUHART-CHABOT ET ET. HÉLIN, *Admissions à la bourgeoisie de la cité de Liège*, 1273-1794, Liège 1962, passim. — Verliezen van de belegeraars, vgl.: VAN DER ESSEN, *Alex. Farnèse*, II, o.c., blz. 188; HARSIN, o.c., blz. 288, 290 n. 133.

² *Corresp. Philippe II*, I, o.c., blz. 643, 726; VAN DER ESSEN, *Oorlogvoering, 1578-1579*, o.c., blz. 23-24.

³ Uitgegeven in: LOPE DE VEGA, *Obras*; ed. de la Real Academia Española, XII, Madrid 1901, blz. cxxxix - cxlvi, 435-475.

afgevaardigden in het legerkamp voor Maastricht de terugkeer van de Malcontenten onder de obediëntie van de koning op basis van de Pacificatie en het verdrag van Atrecht¹. De door de landvoogd zozeer gewantrouwde Keulse vredesonderhandelingen werden in december definitief afgebroken, waarop een ware uittocht volgde van prelaten en edelen uit het Staatse kamp. Voor de koning was de veranderde stemming aanleiding tot de opdracht aan Parma het banvonnis tegen Oranje af te kondigen. Farnese redigeerde het dokument tijdens zijn verblijf te Maastricht (juli 1579-maart 1580), doch vertraagde om redenen van opportuniteit de publicatie tot 15 juni 1580². Onder de indruk van het gebeurde onderwierp Filips van Egmond, de zoon van Lamoraal, zich aan de koning en nam de gedachte zich van de Staten los te maken bij Rennenberg vaste vormen aan. Hij zette de onderhandelingen met Parma in het najaar te Maastricht voort en ging op 3 maart 1580 naar Spaanse zijde over. Ook op de dubbelzinnige houding van Willem van den Berg, die in de eindfase van het beleg op 21 juni met de landvoogd in verbinding trad, zal de fatale Peter- en Pauwelsnacht haar invloed niet hebben gemist³. In Den Bosch deden de in het nauw gedreven calvinisten op 1 juli een greep naar de macht; de zegevierende katholieke reactie leidde hier tot een volledige breuk met de Staten-Generaal. Ook in Mechelen, Dendermonde, Nijvel en andere steden sloeg de balans ten gunste van de koning door. Brugge dreef de predikanten uit en ontkwam ternauwernood aan een Spaanse bezetting. Woede en spijt over de val van Maastricht ontketenden in Antwerpen een ware heksenjacht door de Orangisten. Ofschoon de Prins het onmogelijke had gedaan om de vesting te redden, betekende haar verlies de kentering van zijn populariteit in het Zuiden. Maastricht was de test-case waarop de zwakke eensgezindheid van het vaderland schipbreuk leed⁴.

¹ *Corresp. Philippe II*, I, o.c., blz. 618.

² GEURTS, *Nederl. opstand in de pamfletten*, o.c., blz. 102-103; VAN DER ESSEN, II, o.c., blz. 268-275; H. H. E. WOUTERS, *Rond twee historische wandschilderingen in het Spaans Gouvernement te Maastricht*, in: *Msg.*, 1952, blz. 7-9.

³ VAN DER ESSEN, II, o.c., blz. 224-225; J. A. G. C. TROSÉE, *Het verraad van George van Lalaing, graaf van Rennenberg*, 's-Hertogenbosch 1894, blz. XLVIII, CCIII; IDEM, *Het eerste tijdvak*, o.c., blz. 78 vlg. – Zowel Rennenberg als Van den Berg stonden tijdens het beleg met Parma in verbinding.

⁴ PIRENNE, *'s-Hertogenbosch*, o.c., blz. 193 vlg., 226 vlg.; VAN DER ESSEN, II, o.c., blz. 190-191, 223-224.

Tijdens zijn verblijf in de proosdij van St. Servaas bevestigde Farnese de gewonnen posities. Na een interim-commando van Montesdoca werd in maart 1580 een der Malcontenten, Adriaan van Gonicourt, tot gouverneur van Maastricht benoemd. Voor het onderhoud van de fortificaties en het garnizoen moest de stad jaarlijks 15.000 gld. opbrengen, waartoe zij het recht verkreeg licentgelden te heffen op de Maas¹. De onderhandelingen met de medesouverein waren hard en moeilijk. Vanaf 1576 had de Luikse neutraliteit een crisis doorgemaakt, daar zowel de Staten-Generaal als de koning zich op de alliantie van 1518 beriepen. Met succes weerstond Gerard van Groesbeek de pressie van de Staatse resident Melroy, doch tegenover Parma kon hij zijn onzijdigheid slechts handhaven door de belegetroepen in 1579 vrije doortocht door het prinsbisdom, gelegenheid tot ravitailering en het vervoer van geschut over de Maas toe te staan, een meegaandheid, welke de betrekkingen tussen Luik en de Staten-Generaal voor geruime tijd vergiftigde. De weigering van de kerkvorst daadwerkelijk tegen de Maastrichtse patriotten op te treden werd hem echter zo kwalijk genomen, dat de landvoogd en de afgevaardigden van de koning te Keulen met de gedachte speelden het Luikse aandeel in de tweeherigheid te naasten. De afkondiging van de amnestie door Parma op 10 augustus 1579 ging geheel buiten de bisschop om. Deze werd bij het accoord van 29 oktober in zijn rechten hersteld, doch het verdrag van 1567 met betrekking tot de gouverneur en het garnizoen bleef van kracht en een voor Luik voordelig concordaat uit 1546 werd voorgoed te niet gedaan; evenals voorheen zouden in Maastricht uitsluitend uit het prinsbisdom afkomstige nieuwe burgers de Luikse nationaliteit verwerven². In januari 1580 vaardigden de koning en de

¹ [L. E. J. DE LENARTS]. *Opkomst en voortgang der stad Maastricht*, o.c., blz. 73-74; DYSERINCK, o.c., blz. 62-66.

² HARSIN, o.c., blz. 268-294, i.b. 290-291. — Volgens het concordaat van 4 aug. 1546 verkregen personen afkomstig uit het prinsbisdom de Luikse en zij die uit de erflanden van Karel V of uit het Rijk afkomstig waren de Brabantse nationaliteit, terwijl immigranten uit andere landen de keuze zouden hebben. Dit laatste betekende een uitbreiding van de rechten van de bisschop. Het concordaat was reeds in 1555 door Karel V herroepen. Vgl. SURINGAR, *Regeeringsvorm*, o.c., blz. 86-87, 102-103. — Voor de verbittering van de Staten-Generaal over de steun van de prinsbisschop aan Parma bij het beleg van Maastricht, vgl. o.a. *Resolutiën Staten-Generaal*, III, 1580-1582, o.c., 1918, blz. 65 (brief aan de Westfaalse Kring d. d. 4 juli 1580).

bisschop een fundamentele ordonnantie uit, welke het stedelijk zelfbestuur voorgoed aan banden legde. De privilegiën werden geschorst, de schutterijen opgeheven, de ambachten van elke politieke invloed beroofd. Hun gouverneurs werden voortaan benoemd door de magistraat, die op haar beurt jaarlijks door de commissarissen-deciseurs van Luik en Brussel in haar geheel zou worden vernieuwd. De incorporatie van de Luikse en Brabantse schepenbanken in de Indiviese Raad en de periodieke benoeming van de schepenen betekenden het verlies van een eigenaardig restant van de stedelijke bestuursinrichting in de middeleeuwen. De tweeherigheid bleef niettemin bestaan, doch een herleving van het democratisch patriottisme was uitgesloten¹.

In ruimer verband werd het bezit van de „clavis totius Belgiae versus Germaniam” veilig gesteld door de opvolger van bisschop Gerard van Groesbeek, die op 29 december 1580 overleed. De keuze van Ernst van Beieren (1581-1612) werd ingegeven door de behoefte een machtig katholiek vorstenhuis aan te trekken ter bescherming van de Luikse neutraliteit. Zij paste volledig in de politiek van zijn vader, hertog Albert van Beieren, de leider van het katholieke Verbond van Landsberg, die door de verwerving van bisdommen en abdijen deze voor protestantisering zocht te behoeden en aldus tevens de huismacht van zijn geslacht trachtte uit te breiden. Hij genoot de steun van Gregorius XIII, de eerste paus der offensieve tegen-reformatie, en van Filips II, die met name in het Rijnland zijn belangen door de weifelende en bemiddelende politiek van keizer Rudolf II (1576-1612) zag bedreigd. Ernst van Beieren was in 1580 reeds bisschop van Freising (1565) en Hildesheim (1575); mislukte pogingen om de zetels van Keulen en Munster te bemachtigen zouden kort daarna (1583, 1585) verwezenlijkt worden. In Luik had hij af te rekenen met de candidatuur van aartshertog Mathias, die de steun van de keizer en de Staten-Generaal genoot, doch door de invloed van machtige tegenstanders als Parma en de hertog van Kleef-Gulik, een zwager van Albert van Beieren, gedwongen werd zich terug te trekken. Bijna anderhalve

¹ SURINGAR, O.C., blz. 103-111; de tekst van de ordonnantie van de koning, in: *Recueil der recessen . . . geëmaneert in den jaere 1665*, Maastricht 1719, blz. 241-262.

eeuw zal het prinsbisdom door het landsvreemde geslacht der Wittelsbachers worden geregeerd¹.

GEMISTE KANS IN GELRE

Geldgebrek en muiterijen van de Duitsers, waardoor Parma met gijzeling en Maastricht, o.a. in mei 1580 en maart 1581, met uitlevering aan de Staatsen werd bedreigd², verhinderden de uitvoering van het oorspronkelijke plan aanstonds naar Venlo en vandaar naar de Gelderse nederkwartieren door te stoten. Een expeditie van de graaf van Roeulx tegen het Overkwartier (juli 1579) liep op niets uit; vier vendels Zwitsers werden op 17 augustus door een Staats detachement onder Gijsbrecht van Couwenberch bij Heythuisen vernietigd³. Deze tegenslag heeft ongetwijfeld bijgedragen tot het besluit van de koning d.d. 9 februari 1580 de Souvereine Raad van Gelre met zijn archieven naar Roermond over te brengen; op 8 april hield het college er zijn eerste zitting. Het was grotendeels samengesteld uit door Jan van Nassau weggezuiverde raden van het Hof te Arnhem, dat inmiddels onder leiding van de kanselier Elbertus Leoninus zijn werkzaamheden had hervat, zodat de ordonnantie in feite tot een verdubbeling leidde⁴. Ook de reeds naar het Kleefse Huissen verplaatste Rekenkamer van Gelre kreeg, op 31 januari 1581, last zich te Roermond te vestigen.

Zijn plicht de gereünieerde Waalse gewesten tegen het leger van de Staten-Generaal en de troepen van Anjou, die op 19 september 1580

¹ HARSIN, o.c., blz. 295-321; G. VON LOJEWSKI, *Bayern's Weg nach Köln; Geschichte der bayerischen Bistumspolitik in der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts*, Bonn 1962, i.b. blz. 333-345. — Het Verbond van Landsberg was de voorloper van de Katholieke Liga in het Rijk.

² *Corresp. Philippe II*, I, o.c., blz. 643, 726; II, 18, 114; VAN DER ESSEN, *Alex. Farnèse*, II, o.c., blz. 255; HARSIN, *Politique extérieure*, o.c., blz. 325. — Oranje schijnt in 1580 een mislukte aanslag op de stad te hebben gepleegd. Vgl. *Hedendaagsche historie, of Tegenw. staat der Ver. Nederlanden*, II, Amsterdam 1740, blz. 327.

³ *Corresp. Philippe II*, I, o.c., blz. 634-636; J. A. G. C. TROSÉE, *Het eerste tijdvak van het verraad van graaf Willem van den Bergh*, Arnhem 1929, blz. 124; [FERBER], *Schenk van Nydeggen*, o.c., blz. 166.

⁴ *Resolutiën Staten-Generaal*, III, o.c., blz. 173, 542, 550-551; [SIVRÉ], *Inv. Roermond*, I, o.c., blz. 245; J. L. GERADTS, *Bijdrage tot de geschiedenis van den Souvereinen Raad in het Overkwartier van Gelderland te Ruremonde, 1580-1794*, Leyden 1860, blz. 40-43 (noemt als datum 5 februari 1580).

de souvereiniteit over de Nederlanden had aanvaard, te dekken noodzaakte Parma de operaties naar Henegouwen en Artesië te verplaatsen. Nadat hij hier zijn doel had bereikt (Ingelmunster, 1580; Doornik, 1581) en Anjou zich door zijn staatsgreep onmogelijk had gemaakt, begon in 1583 het eindoffensief tegen Brabant en Vlaanderen, dat op 17 augustus 1585 door de capitulatie van Antwerpen werd afgesloten. Een tweede krachtenveld ontwikkelde zich in het noorden door de overgang van Rennenberg. Groningen werd door Schenk na zijn overwinning op Hohenlohe bij Hardenberg (16 juni 1580) ontzet; tezamen met Rennenberg maakte de condottiere zich meester van Delfzijl, Coevorden en Oldenzaal.

Indien Parma in 1579 de kans had kunnen waarnemen, zou hij zich waarschijnlijk zonder veel moeite van Gelre hebben meester gemaakt. Volgens zijn raadsheer Assonleville (23 juni 1579) was de frontstad Venlo bereid na de val van Maastricht bij accommodement over te gaan; de gehele provincie trouwens was „fort esbranlée et en très grande doute” en zou hem toevallen, wanneer de koning althans het traktaat van 1543 eerbiedigde¹. Zutphen had op dat moment de Unie van Utrecht nog niet ondertekend. De grootste verwachtingen aan Spaanse zijde wekte de onbetrouwbare zwager van Oranje, bannerheer Willem van den Berg, die uit afgunst op Jan van Nassau en wrokkend over de toewijzing van goederen uit zijn verbeurd-verklaard bezit aan zijn broer Frederik, de oorlogsinspanning, met name het ontzet van Maastricht, saboteerde en zich op 31 mei 1580 in het geheim met Parma verzoende. Met diens toestemming aanvaardde hij, nadat Jan van Nassau het ondankbare ambt had opgegeven, zijn benoeming tot stadhouder van Gelre (20 oktober 1581), een beslissing die tegen de zin van Oranje door particularistische en verzoeningsgezinde kringen werd doorgedrukt². Door het verzuim van deze stadhouder, „noch verstandt, noch de wille hebbende om 't schip in sulcken storm ende onweder recht te stueren”, ging Zutphen in het najaar 1583 verloren. In dezelfde tijd werd een briefwisseling ontdekt, welke zijn voornemen Parma het Overkwartier in handen te spelen aan het licht bracht, waarop Van den Berg in november werd gevangen

¹ TROSÉE, *Het eerste tijdvak*, o.c., blz. 87-88, 126.

² Ibidem, i.b. blz. 72, 322-323, 327-328.

genomen en afgezet¹. Typerend voor de onzekerheid en het gebrek aan vertrouwen is de waarschuwing in de aan Willem van Merwijk, drossaard van Montfort, gerichte oproep voor de landdag van maart 1584, dat ook in zijn afwezigheid over de benoeming van een nieuwe stadhouder zou worden beslist. Van den Berg's weinig begaafde, streng gereformeerde opvolger Adolf van Nieuwenaar, graaf van Meurs, die kort daarop ook stadhouder van Utrecht en Overijssel werd, speelde als leider van de democratische patriotten en hand-langer van Leicester (1585-1587) eveneens een dubbelzinnige rol. Bij zijn dood (1587) behoorden van Gelre en Overijssel nog slechts enkele flarden tot het Staatse machtsgebied².

DE OORLOG TEGEN GEBHARD TRUCHSESS VAN WALDBURG

Tegelijkertijd vonden in het oosten verschuivingen van blijvende militaire en politieke betekenis plaats, die het Limburgse Maasdal tot 1648 bij het krijsgebeuren in het Rijnland zouden betrekken. De geesteszwakke hertog Willem van Kleef-Gulik, die de verheffing van zijn zoon Jan Willem tot bisschop van Munster nastreefde en geheel onder de invloed van Brussel en de Spaansgezinde Gulikse Hofraad was geraakt, had zijn godsdienstige experimenten opgegeven om een contrareformatorische koers te volgen. Alleen de tegenstand der gedeeltelijk evangelische standen van Kleef, Mark, Gulik en Berg belette in 1577 de invoering van een staatsinquisitie in de verenigde hertogdommen³. Toen in 1581 de ambachten te Aken een protestantse magistraat op het kussen brachten, kondigde Düsseldorf, op de voet gevolgd door Luik, aanstonds een embargo af, terwijl Spaanse troepen de omgeving brandschatten; een blokkade door de gouver-

¹ VAN REYD, *Historie der Nederl. oorlogen*, o.c., blz. 29, 48-49. Vgl. o.a. ook J. C. E. BARTELDs, in: *Nw. Ned. biogr. wrdb.* VIII (1930), kol. 81-84, en J. ZAAYER, *Het „verraad” van stadhouder Willem van den Bergh*, in: *Rechtshist. opstellen aangeboden aan A. S. de Blécourt*, Groningen 1939, blz. 128-154. — In 1580 verplaatste Frederik van den Berg zijn muntatelier van Hedel naar Stevensweert.

² Vgl. P. L. MÜLLER, in: *Allg. deutsche Biographie* 23 (1886), blz. 484-485; P. J. BLOK, in: *Nw. Ned. biogr. wrdb.* V (1921), kol. 374.

³ H. KESSEL, *Reformation und Gegenreformation im Herzogtum Cleve (1517-1609)*, in: *Düsseld. Jahrb.* 30 (1918/19, blz. 1-206), i.b. blz. 33-113; vgl. ook HARLESS, *Wilhelm V, Herzog von Jülich*, in: *Allg. deutsche Biogr.* 43 (1898), blz. 111-112.

neur van Limburg en Overmaas, Claude van Wittem, moest in 1582 door de burgers met geweld worden gebroken¹. De situatie van de keizerstad, verscherpt door het optreden van commissarissen van het Rijk en de Westfaalse Kring, wierp donkere schaduwen vooruit, doch veel zwaarder wogen de gebeurtenissen in Keulen, waar aartsbisschop Gebhard Truchsess van Waldburg (1577-1583) op 19 december 1582 tot het calvinisme overging. Door de dreigende secularisatie van Keurkeulen zou de beslissende katholieke stem in het keurvorstencollege van het Rijk verloren gaan; reeds tekende zich van Frankfort en de Nassaulanden tot aan de zee een protestantse belangengemeenschap af. Truchsess kreeg de steun van de Staten-Generaal, van Jan Casimier van de Palts en Adolf van Nieuwenaar, die het belangrijke bruggehoofd Rijnberg bezette en in 1584 aan een Staats garnizoen uitleverde. Ronselaars van de graaf van Meurs zaaiden onrust in de voormalige heerlijkheden van zijn echtgenote, Wessem en Weert. Doch nadat Truchsess door de paus was afgezet, kreeg hij in zijn op 23 mei 1583 gekozen opvolger Ernst van Beieren, prinsbisschop van Luik, een overmachtige tegenstander. Evenals eertijds Herman van Wied werd hij door de lutherse rijksvorsten in de steek gelaten, terwijl Ernst op Spaanse en Beierse hulp rekenen kon. In het voorjaar 1583 concentreerde Parma enkele regimenten in Maastricht en zond deze van hieruit naar de Rijn. Een in het prinsbisdom geworven regiment streed onder Herman van Aspremont-Lynden, de latere baron van Rekem, tegen de Staatse soldeniers. In maart 1584 weken Gebhard en Nieuwenaar naar het graafschap Zutphen uit, waar zij bij Terborg nogmaals een nederlaag opliepen. Truchsess vestigde zich in Delft, terwijl de inmiddels tot stadhouder van Gelre benoemde graaf van Nieuwenaar met Maarten Schenk, die in 1585 zijn Spaanse broodheer de rug had toegekeerd, de oorlog in het Rijnland voortzette, formeel in naam van de afgezette aartsbisschop, in werkelijkheid voor de Staten-Generaal. Enkele spectaculaire successen (Neuss, 1585; Bonn, 1587) konden het lot niet keren. In 1589 was het gehele keurvorstendom op Rijnberg na in de macht van Ernst van Beieren².

¹ J. HANSEN, *Kriegsdrangsale Aachens*, o.c., blz. 75-79; H. F. MACCO, *Zur Reformationsgeschichte Aachens während des 16. Jahrh.*, Aachen 1907, blz. 53 vlg.; B. POLL, *Geschichte Aachens in Daten*, Aachen 1960, blz. 63.

² Over de Truchsesse Oorlog: M. LOSSEN, *Der kölnische Krieg*, Gotha 1882-1897, 2 dln.; vON

De tweede poging het land van de Nederrijn te protestantiseren was mislukt, doch had tevens door het verzoek om interventie van Truchsess en Ernst, zowel aan de Staten-Generaal als aan Parma een rechtstitel tot ingrijpen op neutraal rijksgebied aan de hand gedaan en hiermee een onverhuld precedent geschapen. Minder dan ooit sinds 1568 bekommerden de krijgvoerende partijen zich om de neutraliteit van Gulik en Kleef; voor Gulik alleen werd de totale schade in de jaren 1579-1586 op 801.904 daalders geschat. De grensambten Brüggén, Wassenberg en Born-Sittard werden bijzonder zwaar geteisterd. Voor de periode 1578-1583 beliep de schade in Brüggén 57.331½, in Born-Sittard 60.041 daalders. Tegelen, Melick, Herkenbosch, Berg, Born, Sittard, Susteren en Urmond werden gebrandschat, geplunderd of in de as gelegd. Het optreden tegen de Gulikse bevolking kenmerkte zich door niets ontziende wreedheid. In 1586 bijv. werd een convooi van 1000 personen, onder wie enige Sittardenaren, onder de kreet „de mordt, schlag thodt, stich thodt” bij Junkersdorf door Spaanse en Keulse benden overvallen en afge maakt¹.

DE HEROVERING VAN HET OVERKWARTIER

Door de combinatie van het stadhouderschap in Gelre en het opperbevel over de troepen van Truchsess in de persoon van Nieuwenaar waren de operaties in de Keulse oorlog nauw verweven met de guerrilla in het Overkwartier vanaf 1579. In verband met de ambities van Willem van den Berg aarzelde Filips II met de benoeming van een nieuwe Gelderse stadhouder. Deze functie werd van 1585 tot 1587 voorlopig waargenomen door een broer van Gielis van Berlay-

LOJEWSKI, *Bayerns Weg nach Köln*, o.c.; P. MAST, *400 Jahre Reformation in der Grafschaft Moers*, Moers 1960, blz. 29-49. (Voor de afkeer van de lutheraanse vorsten van de calvinisten vgl. blz. 34-35). — Weert, Wessern, vgl. HABETS, *Een vijftal stukken betr. de Hervorming te Weert, 1583-1584*, in: Publ. 12 (1875), blz. 235. — Herman van Lynden, vgl. J. CHESTRET DE HANEFFE, *Histoire de la seigneurie impériale de Reckheim*, in: Publ. 10 (1873), blz. 48-51. — Maastricht 1583, vgl. *Nuntiaturberichte aus Deutschland*, 3e Abt., I, o.c., blz. 501, 520; VAN DER ESSEN, *Alex. Farnèse*, III, o.c., blz. 176 vlg.

¹ Vgl. W. VON MIRBACH, *Kriegsschäden, welche das Herzogtum Jülich . . . 1568 bis 1589 erlitten hat*, o.c., blz. 279-327. De ambten Brüggén en Born-Sittard hadden in 1587 een grote achterstand in de betaling van belastingen; G. VON BELOW, *Landtagsakten von Jülich-Berg*, II, 1563-1589, Düsseldorf 1907, blz. 724, 920.

mont, Claude baron van Hautepenne, nadat in de twee voorafgaande jaren Karel van Ligne graaf van Aremberg er de troepen van de koning had aangevoerd¹. Aremberg streed tegen Truchsess, terwijl Hautepenne bekendheid verwierf door de inname van Breda (1581), de bezetting van het steunpunt Eindhoven aan de weg van Maastricht naar 's-Hertogenbosch (1583) en de verijdeling van een aanslag van Hohenlohe op deze laatste stad (1585). Ook Schenk vocht meestal buiten het Overkwartier, in Groningen en de Meierij, zodat de leiding van het dagelijkse Spaanse krijsbedrijf neerkwam op de commandant van Stralen, Filips van Bentinck, de tweede man van Alverta van Vlodrop. Onder zijn bevel opereerde de zoon van de vroegere gouverneur van Limburg en Overmaas, Arnold III Huyn van Geleen, die in 1592 door huwelijk pandheer van Wachtendonk zou worden². De voornaamste steunpunten van Parma waren de roofochters en gijzelerkerker Blijenbeek, het kasteel Middelaar, Weert, dat in 1582 aan de jurisdictie van het Hof te Roermond werd onderworpen³, Stralen, en de hoofdstad zelf, die van de ijdele en brutale commandant De Warluzel (1582-1585) weinig minder te lijden had dan van zijn voorganger Pollweiler. Bij de geprezen trouw van de Roermondse - een burgervendel vocht bijv. mee tegen de Staatsen - heeft zeker ook de rivaliteit met Venlo een rol gespeeld⁴.

Van de betekenis van het Overkwartier als slot op de Maashandel en spergebied op de Spaanse marsroute naar Arnhem en Groningen waren de Staten-Generaal zich blijkens hun resolutiën van 1580 tot 1587 ten volle bewust, zonder overigens tot een hierbij aangepaste krachtsontplooiing in staat te zijn. Het opperbevel berustte vanwege de Landraad beoosten Maze, vanaf 1585 namens de Raad van State, bij Hohenlohe en vanwege het gewest bij de stadhouder, doch in feite was de verdediging van het kwartier in handen van de dappere en geleerde Zwitser Jan Filips vrijheer van Hohensax, in wie men de

¹ HABETS, *Les gouverneurs des duchés de Limbourg et de Gueldre*, in: Publ. 14 (1877), blz. 205; *Staatsche leger*, I, o.c., blz. 232.

² J. L. MEULLENERS, *Geschiedenis van de heerlijkheden en heeren van Obbicht en Papenhoven*, in: Publ. 20 (1883), blz. 39, 43; *Gedenkboek van Geleen*, o.c., blz. 46; A. SCHRIJNEMAKERS, *Arnold III Huyn van Geleen*, in: Nat. biogr. wrdb. III (1968), kol. 428-429.

³ GERADTS, *Geschiedenis Souvereine Raad*, o.c., blz. 42.

⁴ [SIVRÉ], *Inv. Roermond*, I, o.c., blz. 244, 257; II, o.c., blz. 105, 107-108; [RIJCKENROY], *Kroniek Roermond*, o.c., in: Publ. 10 (1873), blz. 239, 241-254.

voornaamste uitvoerder van de dwangpolitiek van Jan van Nassau in Opper-Gelder herkent. De tweede Staatse bevelhebber, kolonel Christoffel van IJsselstein, werd in 1581 door Schenk bij Goor gevangen genomen en met een aantal Overijsselse notabelen in Blijenbeek opgesloten¹. Venlo werd door beide partijen benaderd; door de Staten-Generaal met vermaningen tot trouw aan de Unie, door Parma met aantrekkelijke capitulatievoorwaarden. De landvoogd scheen zijn doel te hebben bereikt, toen de Venlonaaars in het najaar 1581 het Staatse garnizoen, op het vendel van de stadscommandant Van Stockum na, buiten de muren joegen, doch de kans ging door het aarzelen van de burgerij voorbij. Hohensax slaagde erin de verdreven manschappen met geweld binnen Wachtendonk en Gelder te brengen; in deze laatste stad werd de Gelderse Tacitus, Everard van Reyd bijna doodgeslagen, toen hij in opdracht van Oranje de muitende soldaten tot bedaren poogde te brengen. Ook een aanslag op Venlo door Hautepenne in de zomer van 1582 liep uit op een échec². De toestand werd wederom critiek, toen in de herfst 1583, terwijl de Unie op springen stond, Parma 79 vendels (ong. 10.000 man) bij Roermond samentrok om deze onder bevel van Willem van den Berg tegen Arnhem in te zetten, terwijl hij zelf het beleg voor Venlo zou slaan. De gevangennamen van Van den Berg vrijdelde het krijgsplan. Zijn zoon Frederik werd als gouverneur van Venlo door het Hof en de magistraat gedesavoueed; in februari 1584 stemden Venlo en het Overkwartier in met de benoeming van Nieuwenaar als stadhouder³.

De gebeurtenissen op het platteland kennen wij uit een kostbaar tijdsdokument, het *Journal van 1572 tot 1589* van de Staatse hopman SPLINTER HELMICH⁴. Het beschrijft een lange reeks van schermutse-

¹ *Staatse leger*, I, o.c., blz. 53; [FERBER], *Geschiede der Familie Schenck van Nydeggen*, Köln 1860, blz. 176 vlg. — Over Hohensax, vgl. [RIJCKENROY], *Kroniek Roermond*, o.c., blz. 230, n. 1 (door FR. NETTESHEIM).

² Vgl. o.a. *Resolutiën Staten-Generaal*, IV, 1583-1584, o.c., 1919, blz. 80; *Corresp. Philippe II*, II, 1580-1584, o.c., 1953, blz. 221, 247, 308; VAN REYD, *Historie*, o.c., blz. 29-30; VAN VEEN, *Bijdragen Venlo*, o.c., in: Limb. Jrb., 1918, blz. 51-52, 53-57.

³ J. S. VAN VEEN, *De afval van graaf Willem van den Berg in 1583*, in: *Bijdr. meded. Gelre* 4 (1901), blz. 243-250; SANGERS-SIMONIS, *Er ligt een eiland*, o.c., blz. 69 vlg. — Vgl. ook TROSÉE, *Het eerste tijdvak*, o.c., blz. 72, 322-323, 327-328.

⁴ SPLINTER HELMICH, *Journal van 1572 tot 1589, medeg. door R. FRUIN*, in: *Kron. Hist. Gen. Utrecht* 31 (1875), blz. 159-281; [FERBER], o.c., blz. 144-290.

lingen, overvallen en hinderlagen, waardoor de bevolking geterroriseerd doch geen beslissing afgedwongen werd. Bij een strooptocht door het ambt Kessel, waar de boeren weigerden de Staatse contributie te betalen, werd het verschanste dorp Meerlo in 1581 platgebrand. In hetzelfde jaar verwoestte een vliegend korps van Hohensax Einatten in het door „vrijbuiters” geteisterde hertogdom Limburg¹. Door het bezit van Arcen en de inname van het kasteel Well in februari 1580 beheersten de Staatsen de bedreigde vaart op de Maas, doch vanuit Blijenbeek en Horst hield Schenk het gehele Peel-land, van Weert tot Gennep, onder controle. Het Spaanse overwicht werd tijdelijk gebroken, toen Hohensax de condottiere in april 1582 te Xanten gevangen nam. Daar intussen Verdugo in zijn plaats tot opvolger van Rennenberg was benoemd en zijn persoonlijke vijand Caspar Hoen de zijde van Parma had gekozen, trad Schenk bij overeenkomst met Nieuwenaar op 21 mei 1585 in dienst van de Staten-Generaal en Truchsess; hij ontving commissie als luitenant-generaal over het krijgsvolk in Gelre en Overijssel en gaf Blijenbeek een Staatse bezetting². Dit succes woog echter niet op tegen het verlies van Nijmegen, dat op 16 maart 1585 door Hauteperne bij verrassing werd ingenomen, nadat de katholieke bevolking kort tevoren het Staatse garnizoen verdreven had. De rechtstreekse verbinding tussen Opper-Gelder en de nederkwartieren was verbroken³. Om Venlo veilig te stellen trokken Nieuwenaar en Schenk in mei met 800 ruiters de stad binnen en dwongen de burgers opnieuw de eed op de Unie af te leggen. De instandhouding van een groot garnizoen in de totaal verarmde stad stelde Schenk intussen voor bijna onoverkomelijke moeilijkheden. Zijn aandrang bij de Staten-Generaal om de Maashandel op Dordrecht vrij te geven had door de tegenstand van de Hollandse steden weinig resultaat⁴.

Dwingende motieven noopten Parma om na de verovering van

¹ SPLINTER HELMICH, *Journal* o.c., blz. 248-249; M. J. JANSSEN, *Het oud kasteel van Meerloo*, in: *Msg.*, 1921, blz. 60-61.

² [FERBER], o.c., blz. 176, 180 vlg., 193 vlg.; *Staatsche leger*, I, o.c., blz. 79.

³ O.a. J. S. VAN VEEN, *Krijgsbedrijven in de omstreken van Nijmegen in het jaar 1584*, in: *Bijdr. meded. Gelre* 30 (1927), blz. 225-233; L. VAN DER ESSEN, *Een plan tot verovering van Nijmegen in 1585*, in: *Publ.* 85 (1949), blz. 121-126.

⁴ SPLINTER HELMICH, *Journal*, o.c., blz. 261; *Resolutiën Staten-Generaal*, V, 1585-1587, o.c., 1921, blz. 120, 122, 194-197.

Antwerpen het krijgstoneel naar de oostelijke grensgewesten te verleggen. Vlaanderen en Brabant konden het leger niet meer voeden; door de langdurige oorlog en de sluiting van de Schelde heersten er werkloosheid en hongersnood. Daar een rechtstreekse aanval op Holland niet mogelijk was, zag hij slechts heil in het openbreken van de Maas en de Rijn. Hierdoor zou de landweg van Antwerpen naar Keulen over Venlo bruikbaar worden voor de aanvoer van granen uit Gulik en aan de Rijnvaart van de rebellen een zware slag worden toegebracht, het voornaamste doeleinde van de aanleg der Fossa Eugeniana veertig jaar later. Bovendien smeekte Ernst van Beieren om spoedige hulp tegen Nieuwenaar, die door de verrassing van Neuss in mei 1585 wederom Keulen bedreigde en de successen in de oorlog tegen Truchsess in de waagschaal stelde. Tenslotte was het bezit van het Overkwartier en de Rijnnoeversteden van strategisch belang voor de verbinding met de contingenten van Verdugo in Groningen, Friesland en Overijssel, waar de inzet van de Engelse hulptroepen van Leicester een einde dreigde te maken aan de Spaanse machtspositie¹.

Een eerste poging om de grote rivieren ter hoogte van 's-Hertogenbosch af te sluiten mislukte; het water en felle koude dwongen de tercios de Bommelerwaard overhaast te ontruimen. Na hun terugtocht werden zij in het land van Weert ingekwartierd, hetgeen het stadje op een schadepost van 85.000 gld. kwam te staan². Intussen begon de bevelhebber der koninklijke artillerie, Karel van Mansfeld, in december 1585 het beleg van Grave en Venlo voor te bereiden. Hij omringde Grave met schansen en blokhuizen, terwijl een contingent van zijn legerkorps het kasteel Geysteren in brand stak en zich in Blerick, Blitterswijk, Wanssum en het St. Barbaraklooster bij Arcen vastzette. De bezetting van dit laatste steunpunt, een keurvendel onder kapitein Corvera, werd 20 januari 1586 door Schenk vernietigd³.

Het beleg van Grave bleek een langdurige en moeilijke onderneming. Terwijl Parma zich de ontzettroepen van Hohenlohe van het lijf hield, bouwde de Gelderse condottiere op een eilandje nabij het tolhuis van Lobith op Kleefs gebied de befaamde 's-Gravenweerder- of Schenkenschans, die in 1635 een beslissende rol zou spelen in de

¹ Vgl. vooral VAN DER ESSEN, *Alexandre Farnèse*, V, o.c., 1937, hfdst. 2.

² VAN DER ESSEN, V, o.c., blz. 30, n. 1.

³ [FERBER], *Familie Schenck von Nydeggen*, o.c., blz. 203 vlg.

geschiedenis van het Overkwartier en de Landen van Overmaas¹. De voortijdige capitulatie van Grave op 7 juni bezegelde het lot van Venlo; de stad was thans volledig van Staats gebied afgesneden. Spaanse, Italiaanse en Waalse tercios overstroomden het uitgeplunderde en ontvolkte platteland. Mansfeld bezette de schans van Well en het huis Arcen en op 16 juni verscheen Parma zelf met een leger van ongeveer 10.000 man voor de inmiddels gemoderniseerde vesting. Evenals in 1579 voor Maastricht, werden ook thans de Roermondenaars opgeroepen om bij de aanleg van een schipbrug te helpen. Een roekeloze poging van Schenk om nog 500 ruiters in de stad te werpen liep uit op een dodenrit. Na de bestorming van het Maasravelijn door de Italianen van Capizucchi „accordeerden die borgers met den vijant ende gaven die stadt op door muyterije tegen wil ende danck van de cappiteyns”². Bij gebrek aan geestdrift voor de Staatse zaak en uit vrees voor een herhaling van het bloedgericht over Maastricht – dat Parma in Venlo ternauwernood kon voorkomen – hadden de burgers de eindbestorming niet afgewacht. Ofschoon zij volgens krijgsrecht leven en goederen hadden verbeurd, was het capitulatieverdrag van 28 juni opvallend mild en wijst het op een duidelijke evolutie sinds de jaren van Alva. Het garnizoen mocht onder de Staatse commandant Adam van Weerdenburch met achterlating van wapens en geschut aftrekken. Ondanks haar hardnekkigheid in de rebellie werd de burgerij in genade aangenomen en bleven de privilegiën van kracht. Zij die zich niet in de nieuwe toestand op kerkelijk en politiek gebied wilden schikken, kregen zes maanden of meer respijt om hun bezittingen van de hand te doen en te vertrekken. De magistraat werd vernieuwd en Lindanus kwam naar de stad om de godsdienstige schade en de kerkelijke tucht te herstellen, zoals hij dit in 1582 met harde hand te Weert had gedaan. Leicester reageerde op de overgave met het plakkaat van 9 juli 1586, dat de Venlonaaars wegens hun ontrouw aan de Unie tot vijanden van het land verklaarde

¹ Ibidem, blz. 221-222. – Over de aanleg van de Schenkenschans en de juridische verwickelingen met Kleef vgl. F. GORISSEN, *Rhenus bicornis*, in: Brückenschlag am Niederrhein, [Düsseldorf 1965], blz. 96 vlg.

² SPLINTER HELMICH, *Journal*, o.c., blz. 265-266. – Voor beleg van Venlo vgl. ook: KEULLER, *Gesch. Venloo*, o.c., blz. 87 vlg.; [RIJCKENROY], *Kroniek Roermond*, o.c., blz. 262; VAN DER ESSEN, V, o.c., blz. 46 vlg.

en met confiscatie van hun goederen bestraft. Aan de andere kant verleende de koning op 24 januari 1587 octrooi aan de stad tot het heffen van licentgelden op de Maas¹.

Met trots meldde Parma de koning, dat de Maas vanaf Namen tot 's-Hertogenbosch weer voor de vaart openlag². Daarna trok hij als bondgenoot van Ernst van Beieren naar de Rijn. Neuss werd op 27 juli stormenderhand genomen, verwoest en uitgemoord; de val van deze stad, die sinds het beleg door Karel de Stoute als onneembaar gold, was voldoende om aanstonds de graanprijzen in Antwerpen te doen dalen. Het graafschap van Adolf van Nieuwenaar, Meurs, en de Kleefse Rijnstad Orsoy kregen een Spaans garnizoen. In 1590 capituleerde het laatste steunpunt van Truchsess, het bruggehoofd Rijnberg. Hierdoor beheersten Spanje en Keulen beide oevers van de Rijn tot aan de Schenkenschans.

Terwijl het zwaartepunt van de krijgsoperaties zich in verband met de voorbereiding van een invasie in Engeland (beleg van Sluis, 1587) naar het westen verplaatste, ruimden de onderbevelhebbers van Parma de overgebleven weerstandsnesten in het Overkwartier op. Enkele dagen na de capitulatie van Venlo veroverde Hauteperne het huis van Well na een kort beleg³. In het volgende jaar speelde de Schotse garnizoenscommandant van Gelder, Aristoteles Patton, de moederstad van het hertogdom uit geldzucht en haat tegen Schenk in handen van de stadhouder. In december 1587 wist Schenk weliswaar Bonn, de residentie van de keurvorst, bij verrassing in te nemen, doch de stad was niet te houden. Terwijl hij op eigen gelegenheid zijn voordeel najoeg en zijn „pauwhanen” plunderend door de Peel trokken, werd Bonn op 28 september 1588 heroverd en maakte Peter Ernst van Mansfeld zich op 20 december 1588, na een hard beleg, waarbij voor het eerst brandbommen – wellicht een Venlose uitvinding – werden gebruikt, meester van de moerasvesting Wachtendonk⁴. Slechts Blijenbeek was op dat moment nog in Staatse

¹ Tekst capitulatieverdrag 28 juni en plakkaat 9 juli 1586 bij KEULLER, *Gesch. Venloo*, o.c., blz. 265-268. – Maaslicent: vgl. [SIVRÉ], *Inv. Roermond*, II, o.c. blz. 109-110.

² *Corresp. Philippe II*, III, 1585-1591, o.c., 1956, blz. 128.

³ Zowel de schans als het kasteel werden door SPLINTER HELMICH dapper verdedigd. Vgl. *Journal*, o.c., blz. 265 vlg.

⁴ Voor Gelder en Wachtendonk vgl. NETTESHEIM, *Gesch. Geldern*, o.c., blz. 333-335, 357-359, en [FERBER], o.c., blz. 237 vlg., 269 vlg.

handen; vanuit het zwaar versterkte kasteel werd het ambt Kessel gebrandschat en de Maashandel gestoord. Op aandrang van Venlo, Grave en Nijmegen ging de nieuwe waarnemende gouverneur van Gelre, de markies van Varambon, in april 1589 over tot een geregeld beleg. Schenk kwam te laat om de capitulatie, op 25 juni, te verhinderen; kort daarna had Caspar van der Lippe Blijenbeek en Afferden wederom in zijn bezit¹. Zijn doodsvijand Maarten Schenk, aan wie de geschiedschrijver Baudartius het grafschrift „ut vixit, ita morixit, sine cruce, sine Deo” meegaf, verdronk op 10 augustus 1589 in de Waal bij een vergeefse poging Nijmegen te overrompelen². In hetzelfde jaar verongelukte de Staatse stadhouder van Gelre, Nieuwenaar, bij het experimenteren van een nieuw oorlogstuig.

III. RESTAURATIE EN CONSOLIDATIE 1588-1632

SCHEIDING TUSSEN ZUID EN NOORD

Bij de intocht van aartshertog Ernst van Oostenrijk te Antwerpen in 1594 leidde de *Nympha Belgica* zeventien meisjes in twee groepen, de verloren en de gehoorzame gewesten voorstellende, voor de nieuwe landvoogd. Het tableau-vivant verbeeldde het verlangen van de burgerij naar de hereniging der Zeventien Provinciën, een ideaal, dat in 1600 door de zuidelijke Staten-Generaal werd vertolkt, toen zij de Staten-Generaal te 's-Gravenhage verzekerden, dat zij nooit gelukkiger waren geweest dan onder de regering van een en dezelfde vorst.³ Ook voor de koning en de centrale regering te Brussel bleef de terugkeer van de opstandige gewesten het richtsnoer van de officiële politiek. Een politiek, welke echter met het jaar minder vooruitzichten scheen te bieden. De hunkering van de uitgeputte

¹ [FERBER], o.c., blz. 277 vlg.; J. S. VAN VEEN, *Blijenbeek verloren*, in: *Ms.*, 1910, blz. 96; J. VERZIJL, *Caspar van der Lippe gen. Hoen*, in: *Nw. Ned. biogr. wrdb.* VII (1927), kol. 773. — De erfdochter van Caspar van der Lippe, Adelheid, huwde in 1590 Christoffel Schenk van Nydeggen, heer van Swalmen en pandheer van Horn, waardoor dit geslacht toch weer in het bezit kwam van Blijenbeek, Afferden en Grubbenvorst; vgl. A. STEFFENS, *Bijdragen tot de geschiedenis van Asselt en Swalmen*, in: *Publ.* 31 (1894), blz. 280-281.

² Oordeel van de geschiedschrijver Baudartius, gecit. door A. F. VAN BEURDEN, *Blijenbeek bij Afferden*, in: *Limb. Jrb.* 19 (1913), blz. 229.

³ P. GEYL, *The revolt of the Netherlands*, 2nd ed., London [1958], blz. 223; [SIVRÉ], *Inv. Roermond*, I, o.c., blz. 149.

bevolking naar vrede bleef kansloos tegenover het onverzettelijke standpunt van Madrid inzake de soevereiniteit en de alleenheerschappij van de katholieke godsdienst. De ongelukkige interventie in de Franse burgerkrijg vanaf 1590 verhaastte de dood van Parma (3 december 1592) en betekende het begin van een langdurige tweefrontenoorlog. Het resultaat was het verlies van het gebied boven de grote rivieren en het verdrag van Vervins (1598), dat Frankrijk „de meest voordelige vrede sedert vijfhonderd jaar” opleverde¹.

In het bewustzijn van de mislukking van zijn Europese politiek stond Filips II de Nederlandse gewesten af aan zijn dochter Isabella Clara Eugenia als bruidsschat voor haar aanstaand huwelijk met aarts-hertog Albert van Oostenrijk, die in 1596 zijn broer Ernst als landvoogd was opgevolgd. Ofschoon het staatsstuk (5 mei 1598) vergaande beperkingen bevatte, o.a. het terugvallen van de Nederlanden aan de Spaanse kroon bij gebleken ketterse gezindheid of kinderloos overlijden van Albert, en de koning door subsidie-afspraken en geheime clausules bij beslissingen van wezenlijk belang het laatste woord behield, vormden de Zuidelijke Nederlanden onder het bewind van de aartshertogen (1598-1621) geen Spaanse vazalstaat, doch een nage-noeg onafhankelijke staat. Met vooropstelling van het monarchistisch principe werd op bestuursrechtelijk terrein de politiek van geleidelijke centralisatie van Karel V voortgezet, zonder nochtans de interne autonomie van de gewesten, vastgelegd in hun privileges en eigen rechtsinstellingen in de kern aan te tasten. Op grond van het landsheerlijke karakter van de functie van de gouverneur-generaal en de stadhouders der grensgewesten, de vergaande bevoegdheden en de uitstekende organisatie van de centrale regeringsinstanties, onder wie de uit juristen samengestelde Geheime Raad de voorrang neemt, en de supragewestelijke competentie van de Grote Raad van Mechelen en de rekenkamers van Rijssel en Brabant moeten de Zuidelijke Nederlanden in de 17e eeuw als een bondsstaat worden aangemerkt².

De bijeenroeping van de Staten-Generaal, in 1595 door Ernst van Oostenrijk, in 1598 door Albert, in 1600 door Albert en Isabella gezamenlijk werd tot 1619 en 1632 niet herhaald en gaf evenmin

¹ L. VAN DER ESSEN, *Politieke geschiedenis van het Zuiden, 1585-1609*, in: *Alg. gesch. der Nederlanden*, V, 1952, blz. 270.

² Vgl. A. H. SCHILLINGS, *Overzicht van de geschiedenis onzer instellingen*, Brussel [1945].

gelegenheid tot een gesprek tussen gelijkwaardige partners. Toen de afgevaardigden in 1600 bezwaar maakten tegen de vaste landelijke bedde, welke de aartshertogen voor de instandhouding van een staand leger nodig achtten, hakte Albertus de knoop door door zijn verzoek voor ingewilligd te verklaren en de heren naar huis te sturen¹. Het voorstel van de Staten-Generaal zelfstandig met die van de afgescheiden gewesten te onderhandelen vond evenmin gehoor; hun rol bepaalde zich tot inleidende, overigens vruchteloze besprekingen met gedeputeerden van de noordelijke provinciën te Bergen-op-Zoom. De uitputting van de Spaanse schatkist, chronische muiterij en de algemene roep om vrede maakten de geesten tenslotte rijp voor het Twaalfjarig Bestand. Op 9 april 1609 werden de zeven geünieerde provinciën de facto als een vrije republiek, waarop noch de koning, noch de aartshertogen enig recht konden doen gelden, erkend. De Akte van Afstand van 1598 had haar doel gemist.

Het einde van de episode van Leicester en de ondergang van de Armada in 1588 vielen samen met de geruisloze constitutie van de Republiek. Geleid door het politieke genie van Oldenbarnevelt en de krijgsmanskunst van Maurits, heroverden de Staten-Generaal de oostelijke en noordelijke gewesten, welke door de afval van Rennenberg en door verraad verloren waren gegaan. De inname van Breda (1590), Nijmegen (1591), Steenwijk (1592), Groningen (1594), Groenlo en Rijnberg (1597) en de slag bij Turnhout zijn de meest saillante successen van een ononderbroken zegetocht. In 1598 was de „tuyn” van de Unie gesloten en door buitenvestingen veilig gesteld. Doch 1598 is tevens het jaar van de kentering. Het einde van de Spaans-Franse oorlog, de stroeve houding van koningin Elisabeth en de politieke ontwikkeling in Kleef-Gulik stelden de jonge Republiek tegenover een nieuwe, gevaarlijke situatie. Op eigen krachten aangewezen bleek het door Maurits en Willem Lodewijk naar klassiek voorbeeld gedrilde leger slechts met moeite tegen de Spaanse keurotroepen opgewassen. De overwinning bij Nieuwpoort bleef onbenut, de verovering van Grave en Sluis woog niet op tegen het verlies van

¹ L. P. GACHARD, *Actes des Etats-Généraux de 1600*, Bruxelles 1849, inleiding; R. FRUIN, *De Zeventien Provinciën en haar vertegenwoordiging in de Staten-Generaal*, in: Bijdr. v. d. gesch. oudhk. 3e r., 7 (1893), blz. 335 vlg. — Vgl. ook A. VAN DER ESSEN, *Quelles étaient les „dix-sept provinces” des Pays-Bas?* In: *Deux mille ans d'histoire*, Bruxelles 1946, blz. 149-158.

Oostende, Oldenzaal, Groenlo, Lingen en Rijnberg (1606). Het Bestand maakte voorlopig een einde aan de oorlog, die sinds 1600 „met cleyne glorie en groote schade” was gevoerd.

Het dualisme, dat in het Zuiden in de gezagsverhouding tussen de soeverein en de vertegenwoordiging van de onderdanen bleef voortbestaan, behoorde in de opstandige gewesten door het wegvallen van de vorst tot het verleden. De soevereiniteit berustte er bij de gewestelijke Staten en, nadat ook hier de democratische patriotten waren uitgeschakeld, in laatste instantie bij de stedelijke regenten en de ridderschap. De gedeputeerden in de Staten-Generaal waren door een bindend mandaat aan de gewestelijke belangen gebonden, terwijl het centrale bestuursorgaan, de Raad van State, zelfs op het hem gelaten terrein der defensie en de generaliteitsfinanciën slechts onvolledige bevoegdheid behield. Ook gedurende de oorlog bleef het eigenbelang der provinciën de ultima ratio. Zag Spanje zich de overwinning ontgaan door gebrek aan geld, de krijgvoering van de Republiek werd voortdurend door de onwil dit op te brengen geremd. Een zwaarwegende eenheidsfactor was de verheffing van Maurits tot stadhouder in alle provinciën behalve Friesland en Groningen; eerst zijn benoeming in Gelderland (1591) bezegelde de aanluiting bij de Unie van het eigengereide gewest. Steunend op het overwicht van Holland, wist Oldenbarnevelt het losse, defensieve Unieverbond tijdelijk in een soort bondsstaat om te zetten. Deze verviel echter weer tot een federatie van zelfstandige gewesten, zodra het Bestand een einde aan de oorlog had gemaakt¹.

Tegenover de aanspraken van Madrid en Brussel op de soevereiniteit over de Nederlanden staat de opvatting van de Staten-Generaal te 's-Gravenhage als zouden zij de rechtsopvolgers zijn van de statenvergadering van 1576. Dit principe, dat tot 1648 het standpunt van de Republiek tegenover de zuidelijke gewesten vertolkt, is de rechtvaardiging van hun streven deze vrijwillig of met dwang tot aansluiting te bewegen en van de eis, „dat deselve landen ten behoeve der gemeene zaecke zoveel aen dese zijde sullen contribueren als zij ten behoeve

¹ J. DEN TEX, *Oldenbarnevelt, II: Oorlog, 1588-1609*, Haarlem 1962, blz. 31. — Maurits werd tot stadhouder van Gelderland benoemd door de Staten-Generaal. De voorkeur van de nederkwartieren ging uit naar Floris van Pallant. — De Staten-Generaal noemden zich *Ordines Generales Foederati Belgii Provinciarum*.

van de vianden zijn geldende"¹. Een complex van verschillende factoren heeft deze aanspraken, voorzover het niet de contributies betrof, geleidelijk verzwakt en illusoir gemaakt. Door de immobiliteit van de bevolking in het Zuiden was Maurits niet in staat een militaire beslissing af te dwingen. De doorwerking van de Contra-Reformatie enerzijds en de protestantisering van de leidende kringen in de Republiek verbreedden de kloof tussen Zuid en Noord; de Staten-Generaal werden voor het dilemma gesteld zich in geval van een hereniging door de katholieke meerderheid te laten overspoelen, ofwel de bevolking met geweld tot een massale geloofsafval te dwingen. Door de oriëntatie op de grote vaart werd Holland huiverig voor de bevrijding van de Zuidnederlandse havensteden en rijp voor de beëindiging van de oorlog te land. Het is welhaast symbolisch, dat de consolidatie van de Oost-Indische Compagnie in 1602 samenvalt met de laatste grote veldtocht naar Brabant vóór 1632. Dergelijke motieven en overwegingen van binnenlands beleid maakten de Staten-Generaal afkerig van de opname van zuidelijke gewesten en steden in de Unie. De na 1588 veroverde Vlaamse en Brabantse gebiedsdelen zijn aanstonds als generaliteitslanden beschouwd; zelfs de voormalige Uniestad Breda kreeg geen toegang meer tot de Staten-Generaal. Sommige steden, die wel als volwaardige leden tot de federatie werden toegelaten, moesten een gedeelte van hun privilegiën prijsgeven. Het katholieke Nijmegen verloor het recht van vrije magistraatsverkiezing²; evenals elders in de Republiek werd het stadsbestuur na 1591 door de stadhouder of het Hof vernieuwd. De waarde welke men aan het bezit van strategisch belangrijke grenssteden hechtte, had in 1580 ook Maastricht zijn zelfstandigheid gekost.

De roemruchte Tien Jaren van de opstand (1588-1598) waren in het Maasdal door een decennium van even vérstrekkende betekenis voorafgegaan. Tussen het ontzet van Roermond en de verovering van Wachtendonk werd de grondslag gelegd voor de integratie van verreweg het grootste gedeelte van de tegenwoordige provincie in de Zuidelijke Nederlanden. Met name de gebeurtenissen in 1579 en 1580 waren voor het uiteengaan van Noord en Zuid in deze grens-

¹ *Resolutiën Staten-Generaal*, VIII, 1593-1595, 1925, blz. 112.

² DEN TEX, II, o.c., blz. 143. — Ook bijv. Groningen verloor het recht van vrije magistraatsverkiezing.

strook beslissend. Door de uitschakeling van de volksinvloed en een krachtig garnizoen werd Maastricht een onbetwist steunpunt van Brussel en Madrid en een dwingburcht voor de Landen van Overmaas. Als gevolg van de verheffing van het in Duitsland en de Zuidelijke Nederlanden met de Habsburgers concurrerende geslacht van Wittelsbach geraakte de rol van Luik als bemiddelaar tussen de strijdende partijen geleidelijk uitgespeeld. Ernst van Beieren wist weliswaar de neutraliteit van het prinsbisdom te handhaven, doch zijn sympathie voor de Contra-Reformatie, de drijfveer van de verbluffende loopbaan van een middelmatige persoonlijkheid, maakte hem tot een supporter van de Spaanse politiek en van zijn vorstendom een schakel tussen Brussel en de Katholieke Liga in het Rijk.

Uitermate belangrijk was de overbrenging van het Gelderse Hof naar Roermond. Voor de koning betekende dit besluit slechts 'n verplaatsing van het soevereine rechtscollege van het hertogdom naar een betrouwbare stad; de instructie van 1609 bijv. veronderstelt nog zijn competentie over de nederkwartieren. De Staten van het Overkwartier, die zich konden beroepen op het traktaat van Venlo en de plechtige belofte van Karel V de ondeelbaarheid van het Gelderse territoir te handhaven (1544), stonden volledig achter deze opvatting. In 1596 bijv. drongen zij aan op de inlijving bij hun kwartier van de Tielerwaard, de Bommelerwaard en het land tussen Maas en Waal en twaalf jaren later verbonden zij aan onderhandelingen met het Hof over competentiegeschillen de voorwaarde, dat een vergelijk de toekomstige hereniging met de kwartieren van Nijmegen, Arnhem en Zutphen niet in de weg zou staan¹. De kans op hereniging maande na 1580 ook de centrale regering tot bedachtzaamheid. De eerste kanselier van het Hof te Roermond, Willem Criepe, oud-pensionaris van Delft, kreeg eerst in 1584 zijn definitieve aanstelling². Hauteperne was stadhouder bij provisie en ook aan zijn opvolgers: Marcus de Bijle, markies van Varambon (1589-1592) en Karel van Ligne-Aremberg (1592-1593), schijnt het ambt onder dit voorbehoud te zijn opgedragen³. Eerst op 25 maart 1593 benoemde de koning in de persoon van Herman van den Berg (1593-1611), een zoon van Willem

¹ [SIVRÉ], I, o.c., blz. 9, 135, 136, 138, 306.

² *Corresp. Philippe II*, II, o.c., blz. 141, 508.

³ HABETS, *Gouverneurs*, o.c., blz. 205.

van den Berg, een volledig bevoegde stadhouder. Ook deze werd geacht zijn functie over het gehele territoir van het hertogdom uit te oefenen, doch de verheffing van Maurits tot stadhouder van Gelderland en het verlies van Nijmegen beperkten zijn ambtsgebied, evenals dat van het Hof, weldra tot het gebied ten zuiden van de Waal en het gedeelte van de Achterhoek en Twente, dat in 1605 en 1606 door Spinola heroverd werd. De scheiding tussen Gelderland en het Overkwartier was reeds in 1591 een feit, al kon niemand nog haar uiteindelijk karakter voorzien. Terwijl de eeuwenoude barrière tussen Gelderland en de zeegewesten wegviel, werd Opper-Gelder onder drang van de omstandigheden een nieuw, geheel op de Zuidelijke Nederlanden georiënteerd en in de zuidelijke Staten-Generaal vertegenwoordigd geweest, met eigen bestuursorganen en een standen-vertegenwoordiging, welke slechts fictief met de term kwartierstaten werd aangeduid. In algemene zin is het integratieproces in belangrijke mate bevorderd door de pastorale ijver, welke bisschop Lindanus en zijn opvolgers op de cathedra van Roermond de steun en inmenging van de centrale regering deed aanvaarden teneinde de naleving der kerkelijke voorschriften ook politieel te kunnen afdwingen¹.

De Staten-Generaal brachten hun aanspraken op de souvereiniteit over de Nederlanden tot gelding op een wijze, welke in haar praktische consequenties met de overbrenging van het Gelderse Hof naar Roermond overeenkwam. Het Hof te Arnhem bleef zich bevoegd verklaren voor het Overkwartier. Raden, tevens leenhoven, te 's-Gravenhage en Middelburg (1599) vervingen de Souvereine Raden en Leenhoven van Brabant en Vlaanderen te Brussel en Gent als rechterlijke instanties voor de ingezetenen der veroverde gebiedsdelen van deze gewesten. De Raad van Brabant – na 1632 Raad en Leenhof van Brabant en de Landen van Overmaas – werd kort na de verovering van Breda bij ordonnantie van 26 september 1591 in het leven geroepen. Het college bestond vanaf 1596 uit negen raadsheren, een procureur-generaal en een griffier. Het nam bij wijze van reformatie kennis van civiele zaken, sprak recht over „enorme” misdrijven, fungeerde als leenhof en benoemde notarissen, landmeters en deurwaarders. Ofschoon de Raad de op 13 april 1604

¹ FRUIN, *De Zeventien Provinciën*, o.c., blz. 335; VAN BEUNINGEN, *Wilh. Lindanus*, o.c., blz. 378 vlg.

door de aartshertogen uitgevaardigde „Stijl ende maniere van procederen van den Souverainen Rhaedt gheordonneert in Brabant” volgde, was zij in feite een Hollandse aangelegenheid; in de loop van haar bestaan hebben er slechts enkele Brabanders zitting in gehad¹. In dit gewest speelde het college een territoriaal begrensde rol, totdat het door de bezetting van de Meierij in 1629, van Limburg en de Landen van Overmaas in 1632, een instrument werd bij de annexatie en onderdrukking van een uitgestrekt generaliteitsgebied. Tot dan toe hadden Limburg en Overmaas uitsluitend te doen met de Raad van Brabant te Brussel, die na 1580 tijdelijk te Leuven en Maastricht gevestigd was². Zoals bekend, werden in deze laatste stad de appelen uitsluitend behandeld door periodiek optredende commissarissen-deciseurs, een methode, welke de Staten-Generaal van hun kant in Wezel, Rijnberg en andere „barrièresteden” toepasten.

MILITAIRE ORGANISATIE

Ofschoon het Rijk formeel niet bij de oorlog tussen Spanje en de Republiek betrokken was, evenmin als deze laatste bij de Dertigjarige krijg, vormde het land tussen Maas en Rijn door de ineenstrengeling der politieke en militaire belangen van de tegenstanders tot 1648 één samenhangend strijdtoneel. Het „Limburgse” Maasdal was voor de infrastructuur van het krijsbedrijf zeer belangrijk: het Overkwartier als operatiebasis voor ondernemingen tegen de Rijnovergangen en onmisbare schakel in de verbinding met de Spaanse troepen ten noorden van de stroom; de Landen van Overmaas als winterkwartier; Maastricht als wapendepot en uitvalsstelling tegen Gulik en Keulen. In 1630 wezen de Staten van Opper-Gelder op de betekenis van het behoud van hun gebied „opdat den vijandt sijne fluegelen nyet en extendiert ende tgehele landt van Limburgh, Lutzenborgh, Brabant ende andere landen in contributie stelle”³.

¹ Vgl. J. J. F. DE JONG VAN BEEK EN DONK, *Bijdrage tot de geschiedenis van den Raad en Leenhove van Brabant en Landen van Overmase (1591-1795)*, Utrecht 1857; R. FRUIN, *Geschiedenis der staatsinstellingen in Nederland, uitgeg. door H. T. COLENBRANDER*, 2e dr., 's-Gravenhage 1922, blz. 268-269.

² HAAKMAN-ALLARD, *Beleg Maastricht*, o.c., blz. 481; *Corresp. Philippe II*, III, o.c., 1956, blz. 36-37.

³ [SIVRÉ], III, o.c., blz. 15.

Een net van garnizoensplaatsen met een elastische en steeds wisselende bezetting: Venlo, Roermond, Gelder, Wachtendonk, Stralen, Erkelenz, Arcen, Weert, Montfort en Nieuwstadt, hield het Overkwartier onder controle. Onder deze versterkte steunpunten nam Venlo een bijzondere plaats in. Ofschoon na het ontslag van Filips van Bentinck in 1590 geen nieuwe militaire gouverneur schijnt te zijn aangesteld, was de stad gewoonlijk de residentie van de Gelderse stadhouder en zijn vechtlustige broers Frederik en Hendrik van den Berg¹. Roermond werd minder door vestingwerken dan door zijn ligging tussen Venlo en Maastricht beschermd; de Rekenkamer was herhaaldelijk gedwongen haar bureaus veiligheidshalve naar Maastricht te verplaatsen. De ambtenarenstad was een nuttige post voor de inlichtingendienst en politieke intriges. In 1593 bijv. kreeg Den Haag de lucht van onderhandelingen van de „gepretendeert cantzelaar” Crieys met de leider van de Spaansgezinde hofpartij te Düsseldorf, de erfmaarschalk van Gulik Willem van Waldenburg gen. Schenker². In het zuiden vormden Maastricht en Valkenburg de hoekpijlers van een defensiesysteem, dat de vijand bij zijn tochten naar Luxemburg en de Kalamijnberg tot omwegen door Gulik en de Eifel noodzaakte³. Maastricht was naast Antwerpen, Gent, Kamerijk, Namen en Luxemburg de voornaamste „plaza de armas” in de Zuidelijke Nederlanden en bij tijd en wijle een middelpunt van diplomatieke bedrijvigheid⁴. Vanuit de binnenhaven voerden schepen versterkingen naar het Over-

¹ O.a. NETTESHEIM, *Gesch. Geldern*, o.c., blz. 364-365.

² *Resolutiën Staten-Generaal*, VIII, o.c., blz. 23. — Rekenkamer te Maastricht, o.a. 1605-1610 en ca. 1621. [SIVRÉ], I, o.c., blz. 171; III, o.c., blz. 112-113; A. J. FLAMENT, *De archieven der gemeenschappen, collegiën en ambtenaren te Roermond*, in: Versl. 's Rijks oude archieven 17 (1894), blz. 331.

³ De Staten-Generaal trachtten o.a. de messingindustrie uit Aken aan te trekken. *Resolutiën Staten-Generaal*, XIII, 1604-1606, 1957, blz. 220. — Vgl. L. VAN HOMMERICH, *Beknopte chroniek van de vesting Herle*, in: Herle 4 (1954), blz. 31.

⁴ H. LONCHAY, J. CUVELIER, J. LEFÈVRE, *Correspondance de la Cour d'Espagne sur les affaires des Pays-Bas au 17e siècle*, I: *Précis de la corresp. de Philippe III (1598-1621)*, Bruxelles 1923, blz. 332, 333, 418; *Stukken voor de geschiedenis der jaren 1593 en 1594*, in: Kron. Hist. Gen. Utrecht 20 (1864), blz. 49; PHILIPPE DE HURGES, *Voyage à Liège et à Maastricht en 1615*, publ. par H. MICHELANT, Liège 1872, blz. 283. — In 1615 wees Filips III Maastricht, Antwerpen, Gent en Kamerijk aan als de belangrijkste militaire bases. H. LONCHAY, J. CUVELIER, J. LEFÈVRE, *Correspondance de la Cour d'Espagne [etc.] VI: Supplément 1598-1700*, Bruxelles 1937, blz. 173. — Diplomatieke bedrijvigheid, o.a. *Corresp. Philippe III*, o.c., blz. 9, 12; MEULLENERS, *Gesch. Obbicht*, o.c., blz. 92; HARSIN, *Politique extérieure*, o.c., blz. 407-408.

kwartier; de Maasbrug was het vertrekpunt van Spinola's veldtochten naar de Rijn (1605, 1606, 1614, 1620, 1621). De uit betrouwbare Waalse geslachten gekozen gouverneurs Adriaan van Gomicourt (1580-1590), Antoon van Grenet, heer van Werp (1590-1616), en Claudius van Lannoy, heer van La Motterie (1616-1632), voerden het bevel over een bezetting van wisselende sterkte, die zelden meer dan 1.500 man omvatte. De vaste kern van de garnizoenen was overigens verrassend klein. Een aan de Staten-Generaal in 1600 overgelegd rapport geeft de volgende cijfers: Maastricht 400, Roermond 200, Venlo 125, Weert 50, Stralen 150 en Gelder 300 man¹.

POLITIEKE ONTWIKKELING IN LUIK, KLEEF, GULIK EN AKEN

Weliswaar werd de oorlog tot 1632 voornamelijk in Vlaanderen, Gelderland, Kleef en het tegenwoordige Noord-Brabant uitgevochten, doch ook het Limburgse Maasdal bleef bij voortduring het toneel van „logeringen en passagiën”, van strooptochten, schermutselingen, aanslagen en een stroom van geruchten. Verschillende factoren werkten samen om het krijgsbedrijf aan te trekken: de strijd om de verbindingswegen van het Spaanse leger, de pogingen het Overkwartier binnen de tuin van de Republiek terug te brengen, de contributiepolitiek van de Staten-Generaal, hun taak koning Hendrik IV militaire hulp tegen Spanje te bieden, en de aantrekkingskracht van de neutrale, betrekkelijk ongeschonden rijklanden Luik, Kleef en Gulik, die ondanks hun staatkundige betekenis niet in staat waren zich daadwerkelijk tegen ronselarij en de buitensporigheden van vreemde soldeniers op hun territoir te weer te stellen.

Het prinsbisdom, vooral het land van Loon, had onophoudelijk van Staatse „vrijbuiters” en Spaanse muiters te lijden. De bisschop en de

¹ Binnenhaven: A. RODRIGUEZ VILLA, *Ambrosio Spinola*, Madrid 1904, blz. 418 („en el puerto de Maestrique”). — Veldtochten, o.a.: Ibidem, blz. 106, 135, 301, 398; DYSERINCK, *Mil. gouverneurs*, o.c., passim. — Garnizoen: Ibidem, blz. 89 (1606); P. BERGERON, *Voyage às Ardennes, Liège et Pays-Bas en 1619*, publ. par H. MICHELANT, Liège 1875, blz. 239; GACHARD, *Actes Etats-Généraux*, o.c., blz. 491-492, 556-557. In het geheel waren voor de vaste garnizoensdienst in de Zuidelijke Nederlanden 9320 man uitgetrokken. — Een zoon van gouverneur Adriaan van Gomicourt, Peter, die te Padua studeerde, werd in Maastricht geboren. J. DEN TEX, *Nederlandse studenten in de rechten te Padua*, in: Meded. Ned. Hist. Inst. Rome 3e r., 10 (1959), nr. 341. — Claudius van Lannoy bouwde te St. Pieter het buitenverblijf „la Motterie”.

Luikse Staten stonden aan twee zijden onder zware druk: van de Staten-Generaal, die het recht van doortocht voor hun troepen en godsdienstvrijheid voor de gereformeerde cryptogemeenten te Maaseik en elders eisten, van Brussel, dat op grond van het verdrag van 1518 niet in een gelijkstelling van de loyale troepen met de rebellen wilde berusten. De toestand werd aan de zuidelijke grenzen bijzonder gevaarlijk, toen Hendrik de La Tour d'Auvergne, burggraaf van Turenne, maarschalk van Frankrijk en een zwager van Maurits, van de Spaans-Franse tegenstellingen gebruik probeerde te maken om zijn van de Van der Marks geërfde aanspraken op het zg. hertogdom Bouillon te verwerkelijken. Dat de Luikse Staten er in deze omstandigheden in slaagden de neutraliteit van het prinsbisdom te redden¹, dankten zij voornamelijk aan de positie van Ernst van Beieren, wiens sympathie voor de kerkelijke inzichten van de koning en de aarts-hertogen het in dit opzicht tegen zijn diepgeworteld wantrouwen tegen de Habsburgers moest afleggen. Met succes zette hij de familie-politiek voort. In 1595 wist hij zijn neef Ferdinand als coadjutor te doen aanvaarden, waardoor deze hem zonder moeite als bisschop kon opvolgen. De autoritaire kerkvorst Ferdinand van Beieren (1612-1650), een der krachtigste voorvechters van de Contra-Reformatie in het Rijk, verenigde het aartsdiocees en keurvorstendom Keulen en de bisdommen Luik, Munster, Paderborn en Hildesheim onder zijn kromstaf. Hij was de laatste bisschop die, in 1618, te Maastricht zijn blijde inkomst hield². Zijn regering wordt gekenmerkt door het streven om in de geest van de tijd een autocratisch regiem in het prinsdom te vestigen. Vrijwel steeds buitenslands, liet hij het bestuur over aan de Geheime Raad, een soort college van ministers, waarin de Duitser Johan Zorn als secretaris grote invloed had. Het reglement

¹ De onzijdigheid van het prinsbisdom was van 1580 tot 1609 de spil van de Luikse politiek. Vgl. HARSIN, o.c., blz. 397-437. — De wapenindustrie van de hoofdstad had in deze periode een internationale faam; in 1602 bijv. gingen Luikenaren naar Spanje om kanonnen te gieten (*Corresp. Philippe III, o.c.*, blz. 122). Lodewijk de Geer en andere emigranten uit het prinsbisdom moderniseerden de Zweedse metaalindustrie en verschaften Gustaaf Adolf de wapens voor zijn veldtochten in de Dertigjarige Oorlog. — Voor de gereformeerden te Maaseik vgl. *Resolutiën Staten-Generaal*, VIII, o.c., blz. 57, 497.

² [PHIL. VAN GULPEN] *Kroniek der stad Maastricht, medeg. door JOS. EVERSEN*, in: *Msg.*, 1887, blz. 116. — Ferdinand van Beieren: J. DARIS, *Histoire du dioc. et de la princip. de Liège pendant le 17e siècle*, t. I, Liège 1877; E. ENNEN, *Kurfürst Ferdinand von Köln (1577-1650)*, in: *Ann. Hist. Ver. Niederrhein* 163 (1691), blz. 5-40.

van 1613, dat de keuze van de vertegenwoordigers der Luikse ambachten in de magistraat aan commissarissen opdroeg, bleef voorlopig een dode letter, doch werd de inzet van een hardnekkige strijd tussen de soeverein en de volkspartij.

Wegens hun ligging, hun vruchtbaarheid en het door de geestelijke impotentie van hertog Willem veroorzaakte gezagsvacuüm werkten de sinds 1521 verenigde landen Kleef-Mark en Gulik-Berg als een magneet op de oorlogvoerende partijen. In het laatste kwart van de 16e eeuw vormde Gulik vrijwel een Spaans protectoraat en was de macht van de hertog grotendeels overgegaan op de hofraden te Düsseldorf en Kleef en de landsstanden. Bij de talloze conflicten in en tussen deze lichamen speelde de strijd van de militante aanhangers van de Contra-Reformatie tegen de protestantse gemeenten – lutheraanse in Mark en Berg, overwegend calvinistische in Kleef en Gulik – een grote rol¹. Na de dood van Willem versterkte de geestesziekte van zijn zoon Jan Willem (1592-1609), de laatste hertog uit het Kleefse geslacht, het overwicht van de katholieke, spaansgezinde hofpartij, terwijl zijn kinderloosheid de deur opende voor interventie en intriges. Op grond van het privilege van 1546, waarbij Karel V de ondeelbaarheid van het statenblok en de opvolging in vrouwelijke lijn gewaarborgd had, traden reeds thans twee lutheraanse erfpretendenten naar voren: de keurvorst van Brandenburg tevens regent van Pruisen Jan Sigismund, schoonzoon van Jan Willem's oudste zuster Maria Eleanora, die de geesteszwakke Pruisische hertog Albert Frederik had gehuwd, en Wolfgang Willem, zoon van de paltsgraaf Filips Lodewijk, hertog van Neuburg in Beieren, en Anna, de tweede zuster van de hertog van Kleef-Gulik. De rechten van Eleanora waren weliswaar bij haar huwelijk in 1572 uitdrukkelijk vastgelegd, doch kwamen door het ontbreken van mannelijke nakomelingen op losse schroeven te staan. De zoons van de twee jongere zusters van Jan Willem speelden, evenals de keurvorst van Saksen, die zijn aanspraken ontleende aan een toezegging van wijlen keizer Maximiliaan I, een ondergeschikte rol en trokken zich de een na de ander terug².

¹ Vgl. o.a. H. KESSEL, *Reformation und Gegenreformation im Herzogtum Cleve (1517-1609)*, in: Düsseldorf. Jhrb. 30 (1918/19), blz. 1-160. Gennep had na 1590 langere tijd geen predikant. (Ibidem, blz. 93, 139). – Vgl. ook: O. R. REDLICH, *Staat und Kirche am Niederrhein*, Leipzig 1938.

² Over de Kleef-Gulikse successie bestaat een omvangrijke literatuur. Wij noemen slechts:

De komende successieoorlog wierp haar schaduwen ver vooruit. Voor de grote mogendheden was het van enorm belang, of het enige wereldlijke statencomplex aan de Nederrijn, het enige ook, waar het axioma „cuius regio, illius et religio” nog niet consequent was toegepast, een lutheraanse, een calvinistische of een katholieke souverain zou krijgen. Als inleiding op verdere maatregelen zond Rudolf II rijkscommissarissen naar Düsseldorf, die o.a. in 1591 een „Regimentsordnung” voor Kleef, Gulik en Berg afkondigden. De keizer kreeg de steun van Madrid, Brussel, de pauselijke nuntius en Ernst van Beieren, terwijl de Staten-Generaal, die aan hun oostgrens geen uitbreiding van het Habsburgse machtsgebied duldden, zich achter Brandenburg en Palts-Neuburg stelden. In 1595 stonden zij in verbinding met verontruste protestantse edelen, zoals de graaf van Falkenstein, heer te Broich, en Otto Hendrik van Bijland, baron van Rheydt en heer te Brempt, die aanboden Düsseldorf, Gennep, Goch, Heinsberg, Sittard en Monschau in Staatse handen te spelen¹. Koning Hendrik IV, bevreesd voor een overwicht van het Habsburgse Huis, schoof de hertog van Nevers als kandidaat naar voren; de Franse infiltratie in Luik en in het Rijnland kreeg in deze jaren een nieuwe, krachtige impuls².

Tenslotte was Aken een zenuwknop in de politieke en militaire verwickelingen aan onze provinciegrens. Voorlopig handhaafde zich hier de gereformeerde magistraat, ondanks de blokkade van de stad door Spaanse, Luikse en Gulikse troepen en de uitspraak van de

JOHAN VAN OLDENBARNEVELT, *Memorie over de Guliksche zaken*, in: Bijdr. meded. Hist. Gen. 19 (1898), blz. 184-230; *Geschichte des Rheinlandes*, von H. AUBIN, TH. FRINGS, e.a., I, Essen 1922, blz. 216 vlg.; J. KRUEDEWIG, *Der „Lange Landtag” zu Düsseldorf, 1591*, in: Düsseld. Jhrb. 16 (1902), blz. 1-133; BR. GEBHARDT, *Handbuch der Deutschen Geschichte*, II, 8, Aufl., Stuttgart 1961, blz. 119-121, 128-133. — F. STIEVE, *Johann Wilhelm von Kleve-Jülich*, in: Allg. deutsche Biogr. 14 (1888), blz. 228-230; J. BREITENBACH, *Wolfgang Wilhelm, Pfalzgraf, Herzog von Neuburg und Jülich-Berg*, ibidem 44 (1898), blz. 87-116. — Eleanora: Het privilege van 1546 sprak slechts over mannelijke nakomelingen van een erfdochter.

¹ *Resolutiën*, VIII, o.c., blz. 484-486. — Gennep is een treffend voorbeeld van de pluriformiteit van het godsdienstig leven en de onstabiele verhoudingen in Kleef. Hier woonden in het begin van de 17e eeuw personen van de meest verschillende richtingen. De calvinisten konden er zich in 1603 op beroemen, dat er — ongetwijfeld begunstigd door de voorkeur van de ambtman Ruland van Bijland — „numehr eine offentliche Gemeine” bestond. De katholieken stelden het gedrag van hun pastoor voor deze situatie aansprakelijk. COENEN, *Kath. Kirche am Niederrh.*, o.c., blz. 73, 201, vgl. blz. 32; KESSEL, o.c., blz. 60.

² HARSIN, *Politique extérieure*, o.c., blz. 397-409.

keizerlijke Hofraad in 1593 dat de Godsdienstvrede van 1555 niet voor de vrije rijkssteden gold¹.

MILITAIRE OPERATIES TOT AAN HET BESTAND

De verrassing van Breda in 1590 en de inname van Nijmegen door Maurits gaven het Staatse leger de beschikking over gunstige uitvalsbases voor ondernemingen in het Maasdal. Tot 1597 zijn dit voornamelijk expedities tot ondersteuning van de veldtochten boven de grote rivieren en van Franse invasiepogingen in het zuidelijke grensgebied; vervolgens wordt de bezetting van de Rijnovergangen in Kleef en Keurkeulen het belangrijkste oorlogsdoel, zonder dat hierdoor de wijdverspreide guerrilla-activiteit een einde neemt². Op de toch reeds aan ruime grenzen gebonden neutraliteit van de rijksstaten werd voortdurend inbreuk gemaakt. Razzia's van Staatse ruitervendels teisterden zowel Overmaas als het Luikse land van Loon. Maaseik werd tot 1595 herhaaldelijk door hen bezet³; de strijd om de Achterhoek in dit jaar werd door krijgshandelingen in het naburige Kleef gevolgd. Het Overkwartier vooral bleef het toneel van overvallen en soldatenoproer. De burgers van Stralen moesten op 23 april 1591 een nachtelijke bestorming van een Staats legerkorps onder graaf Jan van Falkenstein afslaan; in oktober 1592 werd een poging verijdeld om de vesting Gelder tijdens de muiterij van het Spaanse garnizoen te verrassen⁴. Op 17 maart 1592 had Maurits reeds een soortgelijke tegenslag geïncasseerd, toen hij, om de aandacht van zijn voorgenomen veldtocht in Friesland af te leiden, een aanslag op Maastricht onder-

¹ BAX, *Protestantisme*, II, o.c., blz. 467 vlg.; in het algemeen: A. BRECHER, *Die kirchliche Reform in Stadt und Reich Aachen von der Mitte des 16. bis zum Anfang des 18. Jahrh.*, Münster 1957.

² Voor de oorlog na 1588, vgl. o.a.: ANTH. DUYCK, *Journal van tgene dagelijcx gepasseert is in de oorlogen der Staeten-Generael tegens de Spangiaerder (1591-1602)*, uitgeg. door L. MULDER, 's-Gravenhage, 1862-1866, 3 dln. Duyck, de eerste raadpensionaris, heeft als advocaat-fiscaal van de Raad van State de veldtochten persoonlijk meegemaakt. PH. VAN ISACKER, *Pedro Enriquez de Azevedo, graaf van Fuentes, en de Nederlanden (1592-1596)*, in: Ann. Soc. d'Emulation Bruges, 1910, blz. 205-236; *Het Staatse leger, 1568-1795, II, (1588-1609)*, bew. door J. F. G. TEN RAA en F. DE BAS, Breda 1913, blz. 6-96.

³ HARSIN, o.c., blz. 339-340; *Resolutiën Staten-Generaal*, VIII, o.c., blz. 165.

⁴ L. OPHEYS, *Straelener kämpfen um Leben und Tod; der Ueberfall auf die Festung im Jahre 1591*, in: Geldr. Heimatkal., 1964, blz. 145-147; NETTESHEIM, *Gesch. Geldern*, o.c., blz. 344-345.

nam¹. Strooptochten zijn in deze jaren aan de orde van de dag. Zij werden voornamelijk uitgevoerd vanuit Bergen-op-Zoom, vanuit Breda door de stadscommandant Karel van Héraugière, vanuit Nijmegen door graaf Filips van Nassau. In januari 1593 werden tijdens een raid door de Eifel en Luxemburg vier-en-twintig dorpen platgebrand. Na een mislukte aanslag op Limburg (3/4 november 1593) sloegen de Staatse commando's op hun terugtocht bij Eupen het regiment van Adolf van Schwartzenberg, een neef van Filips van Bentinck, uiteen. In 1595 ontsnapte de pauselijke nuntius Frangipani in Spa ternauwer-nood aan een overval door Hollandse „vrijbuiters”². Muitende Spaanse en Italiaanse tercios hielden in 1594-1595 Sichem en Diest bezet en verhinderden een doeltreffende tegenweer.

Op 17 januari 1595 verklaarde Hendrik IV de oorlog aan Spanje³. De aanslagen van Maurits op Maastricht en van Filips van Nassau op Roermond in het voorgaande jaar zijn vermoedelijk pogingen om zich op voorhand van steunpunten voor de vereniging van Staatse en Franse troepen te verzekeren. Bij het „exploict” op Maastricht (15 maart 1594), voorbereid door Herman van Goor baron van Pesch, werd de befaamde krijgslust van het turfchip in andere vorm herhaald. De magistraat was echter tijdig door de gouverneur van Den Bosch, Schetz van Grobbendonck, gewaarschuwd, zodat de schepen op het bericht dat de stad een aanval verwachtte onverrichterzake naar Maaseik moesten terugvaren. De kans om, zoals de latere raadpensionaris Anthony Duyck opmerkt, met één slag de handel van Duitsland op Brabant en de doortocht van Brabant naar Overijssel te beletten en de vijand te dwingen „off Vrieslant ofte Vranckrijck te abandonneren” had door toeval en gebrek aan zelfvertrouwen niets opgeleverd⁴.

¹ *Kroniek Maastricht*, o.c., blz. 112; *Staatsche leger*, II, o.c., blz. 21. — De buitgemaakte ladders werden als trofee in de St. Servaaskerk opgehangen. DE HURGES, *Voyage*, o.c., blz. 293-294, brengt dit feit abusievelijk in verband met de aanslag van 1594. — Vgl. ook DUYCK, I, o.c., blz. 69.

² MEULLENERS, *Gesch. Obbicht*, o.c., blz. 78, n. 2; DESSART-HALKIN-HOYOUNX, *Inventaire analytique des documents relatifs à l'histoire du dioc. de Liège, 1584-1606*, Rome 1957, blz. 99-100. (Anal. Vatic.-Belgica 2e s. B, 2); DUYCK, I, o.c., blz. 161-162.

³ Vgl. HARSIN, o.c., § 4: La surprise de Huy, blz. 361-388.

⁴ Roermond: [RIJCKENROY], *Kroniek* o.c., in: Publ. 10 (1877), blz. 290-291. — Maastricht, o.a.: W. J. KNOOP, *Over den aanslag van prins Maurits op Maastricht in 1594*, en *Nadere toelichting tot den aanslag op Maastricht van 1594*, in: Versl. Kon. Ned. Akad., afd. Lett. 2e r., 8 (1878/79), blz. 237-263; 9 (1879/80), blz. 110-124; *Resolutiën Staten-Generaal*, VIII, o.c., blz. 164-165;

Het échec scheen te worden goedge maakt door de verrassing der onneembaar geachte stad Hoei op het territoire van het prinsbisdom door Héraugière op 7 februari 1595. Deze schending van het internationale recht, het eindresultaat van geheim overleg tussen Hendrik IV, Oldenbarnevelt, Maurits en Turenne, wekte hevige beroering. Ernst van Beieren ontzegde de Staatse legers de doortocht over zijn gebied, waardoor hij de Luikse neutraliteit tijdelijk prijs gaf¹. Het bezit van Hoei bleek evenwel even kortstondig als nutteloos. De Spaanse opperbevelhebber Azevedo graaf van Fuentes, een houwdegen uit de school van Alva, belette Turenne de toegang tot Luxemburg, ofschoon diens leger in december 1594 via Gulik en langs de Maas met Staatse regimenten was versterkt. Door Spaanse en Luikse troepen ingesloten, capituleerde Hoei reeds op 20 maart 1595. Deze nederlaag, gevolgd door andere tegenslagen, zoals het ontzet van Groenlo en de mislukking van aanslagen op Weert en Roermond in november en december van hetzelfde jaar², bevrijdden Maastricht en Overmaas van het gevaar hoofdtonel van de oorlog te worden.

Het aandringen van Frankrijk op een afleidingsoffensief in Kleef en Gulik verplaatste de strijd in 1597 naar het land van de Nederrijn. De ruiterslag op de Turnhoutse hei (24 januari), de eerste overwinning van Maurits in het open veld, was een alleenstaand feit, een poging Venlo volgens de beproefde turfschip-methode te verrassen (21 mei) mislukte³, doch in augustus drong het leger van de stadhouder door

DESSART-HALKIN-HOYOUN, *Inventaire*, o.c., blz. 67-68. — G. D. FRANQUINET, *Quatrain sur l'attaque de Maestricht en 1592*, [etc.], in: Publ. 14 (1877), blz. 155-159, verwisselt de aanslag van 1594 met die van 1592. Hij herstelt deze fout in: *De aanslag van prins Maurits in 1594*, in: Mss., 1879, blz. 61-62; DUYCK, I, o.c., blz. 354-361. — De krijgslist van het turfschip werd na 1590 meermalen vruchteloos herhaald. Vgl. v. VAN DER WERFF, *Breda speelbal tussen Noord en Zuid*, in: Versl. Akademiedagen Kon. Ned. Akad., 1957, blz. 82-83.

¹ In normale omstandigheden sloot de neutraliteit doortochten en ravitaillering van vreemde troepen niet uit.

² DUYCK, I, o.c., blz. 697-698, 706-707. Bij de aanslag op Weert, 13 nov. 1595, werd Hendrik van den Berg gevangen genomen. Hij her kreeg de vrijheid voor 5000 pnd. — Ook bij de verovering van Erkelenz door Frederik Hendrik in 1607 viel hij in handen van de Staatsen, J. C. E. BARTELDs, in: Nw. Ned. biogr. wrdk. VIII (1930), kol. 76.

³ Vgl. KEULLER, *Gesch. Venloo*, o.c., blz. 104-105. De aanslag werd uitgevoerd door in twee schepen verborgen soldaten onder bevel van Matthijs Helt, die in 1590 aan de overrompeling van het kasteel van Breda had deelgenomen. Zij mislukte door ontijdig alarm, zodat de ruiterij van Maurits rechtsomkeer moest maken. Helt sneuvelde. — Vgl. in het algemeen: J. J. VAN DEN HOEK, *De veldtocht van prins Maurits in 1597*, 's-Gravenhage 1914.

Kleef zegevierend het Keurkeulse Nedersticht van Ernst van Beieren binnen. Door de inname van Rijnberg verloren de Spanjaarden de belangrijkste schakel in hun verbindingen over de Rijn; op 3 september capituleerde de gouverneur van Meurs. Het graafschap, dat door de weduwe van Adolf van Nieuwenaar bij testament aan Maurits in uitzicht was gesteld, werd geneutraliseerd en bleef in het bezit van de voormalige vrouwe van Weert tot haar dood op 25 mei 1600. Plannen om Meurs bij het Overkwartier in te lijven waren hiermee voorgoed van de baan¹. In de rug gedekt, veroverde Maurits vervolgens de Spaans gebleven delen van de Achterhoek en Twente. Op 13 november gaf de laatste koninklijke stadhouder van Overijssel, nl. de gouverneur van Gelre Herman van den Berg, de Spaanse barrièrestad Lingen over.

Tot de overwinningen van Maurits droegen de gevolgen van de wanhoop over het uitblijven der soldij in het kamp van zijn tegenstander in niet geringe mate bij. De alteraties van Sichem en Diest waren de eerste golven van een zich schoksgewijs voortplantende reeks van muiterijen, waaraan eerst in de jaren 1604 en 1605 door het financiële vernuft en het organisatietalent van Spinola een einde werd gemaakt. Het garnizoen van Rijnberg nestelde zich in september 1597 op zijn terugtocht in Gelder, verdreef Hendrik van den Berg en gijzelde een aantal hoofdofficieren onder wie Arnold Huyn van Geleen. Andere afdelingen zetten zich vast in Wachtendonk, Stralen en Weert; in november waarschuwde Herman van den Berg de magistraat van Roermond, dat in zijn eigen regiment plannen werden beraamd om zich van de hoofdstad meester te maken. Ternauwernood had de stadhouder de orde in het Overkwartier hersteld, toen in het najaar van 1598 een nieuwe muiterij zich vanuit de Brabantse garnizoenssteden als een olievlek in alle richtingen uitbreidde. Weert werd door 2000, Hamont door 2800 muitende Spanjaarden en Italianen bezet. De stichting van twee beneficijs in de Weertse parochiekerk (1599) en de schenking van een miskelk (1601) door de gemutineerden duiden erop, dat de „alteratie” minder het karakter van een opstand dan van een georganiseerde en met discipline uitge-

¹ P. MAST, *Harle Zeiten*, in: 400 Jahre Reformation in der Grafschaft Moers, Moers 1960, blz. 40 vlg., 49 vlg., 57. – Walburgis verbleef na de dood van haar tweede man in Utrecht. Zij keerde in 1598 naar Meurs terug.

voerde staking had, doch het onderhoud van enige duizenden hongerige soldeniers betekende voor de bevolking een zware last. Vanuit hun voornaamste steunpunt in deze streek, waar zij zich onder leiding van een eletto tot de zg. Unie van Weert hadden verenigd, stelden de muiters Opper-Gelder, Loon, Maastricht en de Landen van Overmaas onder contributie. In 1602 verplaatste zich de haard van de ongeregeldeheden naar Hoogstraten en keerden de gealtereerden van Weert op grond van het algemeen pardon van 15 maart onder de gehoorzaamheid van de Aartshertogen terug. Conferenties in hetzelfde jaar van de commissarissen der Staten van Limburg – Overmaas en de drosten der Brabantse ambten Peelland en Kempenland in Valkenburg en Maastricht staan vermoedelijk in verband met de betaling van de afkoopsom of achterstallige contributies aan de Unie van Weert. Zij leidden later tot een proces van de „Limburgers” tegen de „Kempenaren”. In 1603 worden wederom rondzwervende muiters in Heerlen en ’s-Hertogenrade gesignaleerd, doch voor de Landen van Overmaas was de zwaarste tijd voorbij. De muiterij had intussen voor de regering te Brussel rampzalige gevolgen kunnen hebben, indien Filips van Croy-Solre er niet in was geslaagd een massale desertie van de Waalse vendels te Maastricht, die in juni 1600, enkele weken voor de slag bij Nieuwpoort, door de gealtereerden van Hamont was uitgelokt, tijdig te bedwingen¹.

Chronisch geldgebrek beperkte ook de resultaten van het machtige tegenoffensief van de aartshertogen in de kritieke jaren 1598 en 1599. De objecten van de veldtocht waren de herovering van de Rijn-overgangen en de Achterhoek, een inval in de Veluwe en het neerslaan van de oppositie tegen de spaansgezinde hofpartij in Kleef-Gulik,

¹ NETTESHEIM, o.c., blz. 346; [SIVRÉ], *Inv. Roermond*, I, o.c., blz. 400; IV, blz. 139; E. SLANGHEN, *Bijdragen tot de geschiedenis van het tegenwoordige hertogdom Limburg*, I, Amsterdam 1865, blz. 82 vlg.; *Msg.*, 1894, blz. 22; DYSERINCK, *Militaire gouverneurs*, o.c., blz. 80-86; J. DARIS, *Histoire du diocèse et de la principauté de Liège pendant le 16e siècle*, Liège 1884, blz. 509 vlg.; HARSIN, *Politique extérieure*, o.c., blz. 405 vlg.; G. WYMANS, *Les mutineries militaires de 1596 à 1606*, in: *Standen en Landen* 39 (1966), blz. 103-121, i.h.b. blz. 109 vlg. – In 1599-1600 betaalden Limburg en de Landen van Overmaas 1600 gld. per maand aan de gemutineerden te Weert. Korting van dit bedrag op de bede werd door Brussel geweigerd. SLANGHEN, o.c., blz. 82-83. – Desertie te Maastricht: G. WYMANS, *Documents relatifs à la réduction d'une mutinerie sous les Archiducs*, in: *Hand. Kon. Comm. voor Geschiedenis* 128 (1962), blz. 77-78. – 1603; MELCHIOR KLOCKER, *Das Tagebuch, 1602-1608, [mitgeth.] von K. WIETH*, in: *Aus Aachens Vorzeit* 3 (1890), blz. 18.

waar de moord op de energieke echtgenote van de hertog, Jacoba van Baden, de spanningen op kookhitte had gebracht. Een leger van 25.000 man onder bevel van Mendoza, genaamd de admiraal van Aragon, ging in september 1598 bij Roermond over de Maas, bezette Rijnberg en de voornaamste Kleefse steden, o.a. Rees, Orsoy, Emmerik en Wezel, „het Genève aan de Rijn”, doch slaagde er niet in de IJssellinie te forceren. De magistraat van Aken was op 30 juni door de rijksban getroffen; bij de dreigende nadering van Spaanse, Gulikse en Luikse eenheden brachten de verkiezingen wederom katholieke burgemeesters en raden aan het roer.

Een wijziging in de situatie aan de Rijn verhinderde de uitvoering van het te Maastricht uitgewerkte krijgsplan van Mendoza voor 1599. Deze had, met een beroep op de vrede van Venlo, aanstonds de strijd tegen de evangelische gemeenten in Kleef aangebonden, doch meer nog dan de vervolging van de hervormden bracht het barbaarse optreden van zijn manschappen tegen vriend en vijand de rijksstanden in beweging. Toen de admiraal weigerde de bezette steden te ontruimen tenzij de Staten-Generaal de Schenkenschans op Kleefs territorium prijsgaven, besloot keizer Rudolf II tot militaire maatregelen. Toch was de „Duytsche tocht” van 1599 vrijwel uitsluitend een aangelegenheid van protestantse rijksvorsten en bleek het om politieke redenen onmogelijk tot een gemeenschappelijk optreden met het Staatse leger te komen, zodat Maurits een beraamde, nu doelloos geworden aanslag op het Gennepershuis afgelastte. Weliswaar viel Gennep kort daarop in handen van de Duitsers, doch voor het overige bepaalden hun „exploicten” zich tot een grootscheepse plundertocht door de Peel en een vruchteloos beleg van Rees. Intussen was Mendoza door de oproerige stemming onder zijn troepen niet in staat zijn overwicht op het ongedisciplineerde rijksleger uit te buiten. Otto Hendrik van Bijland maakte zich van Emmerik meester en gaf de stad aan de Staatsen door. In december was de admiraal gedwongen Rees en het zojuist heroverde Gennep prijs te geven en zijn troepen over Oppergelder, Brabant en Luxemburg te verspreiden¹. Terwijl muiters van

¹ EV. VAN REYD, *Historie der Nederlantscher oorlogen*, Leeuwarden 1650, blz. 365-375, 388-407; MEULLENERS, *Gesch. Obbicht*, o.c., blz. 91-94; CH. CREEMERS, *Bescheiden betr. Gennep en zijn voormalige heerlijkheid*, in: Publ. 32 (1895), blz. 53 vlg.; W. E. VAN DAM VAN ISSELT, *Onze Duitsche bondgenooten tijdens prins Maurits' veldtocht van 1599*, in: Bijdr. v.d. gesch. oudhk. 5e s.,

het aartshertogelijke leger Peer, Hamont, Bilsen en andere Loonse dorpen plunderden, verraste Maurits' neef Lodewijk Gunther van Nassau met een task-force de vesting Wachtendonk. De overrompeling, gevolgd door de overgave van het kasteel door Arnold Huyn op 23 januari 1600, verbrak de verbinding tussen Venlo en Rijnberg en gaf de Staten-Generaal wederom vaste voet in Opper-Gelder. De Staatse commandant Lodewijk van Kethulle hief contributie in het gehele kwartier; zijn ruiters plunderden ongehinderd tot onder de rook van Keulen en bestookten het handelsverkeer tussen deze stad en Maastricht. Door deze tegenslagen was de poging van Lindanus' opvolger Henricus Cuyckius het noodlijdend bisdom Roermond met Kleef en Gulik tot een nieuw diocees uit te breiden (1599) al aanstonds tot mislukking gedoemd¹.

Het voortzieken van de miterij en het beleg van Oostende (1601-1604) stelden de Staten-Generaal vooralsnog in staat tot aanvallende operaties in het Maas- en Rijngebied. Door de inname van Rijnberg op 30 juli 1601 sloot Maurits de voornaamste toegang tot de Republiek wederom af; enkele dagen later verdreef hij de troepen van Jan Willem van Kleef-Gulik uit Meurs en stelde hij zich voorgoed in het bezit van het graafschap. De stadhouder slaagde er evenwel niet in 's-Hertogenbosch door een beleg tot overgave te dwingen, daar hij kostbare tijd had moeten verspillen aan een poging om de gemutineerden van Weert te neutraliseren of aan Staatse zijde te brengen. De muiters staken de voorstad in brand, waarop Maurits door tijdnood tot de terugtocht gedwongen werd. Ook elders trok de Republiek geen voordeel uit de onlusten; in Gelder bijv. werden de muiters door Herman van den Berg met soldaten van het Venlose garnizoen tot rede gebracht². In de overtuiging, dat „de defensive costelijcker is

5 (1918), blz. 23-77, i.b. 55-57; IDEM, *Het voorspel van den veldtocht van 1599*, ibidem, 6e s., 8 (1929) blz. 289-300; H. SCHROETER, *Schadenregister des Stiftes Essen aus dem Jahre 1599*, in: Mitt. westd. Gesellschaft für Familienk., 1960, kol. 661-663; A. RODRIGUEZ VILLA, *Don Francisco de Mendoza, almirante de Aragón*, Madrid 1899. — De defensieorganisatie van de Nederrijns-Westfaalse Kring werd opgericht in 1594 en stond onder bevel van de kringcommissaris graaf Simon van der Lippe.

¹ NETTESHEIM, o.c., blz. 361 vlg.; *Resol. Staten-Gen.*, XI, 1600-1601, 1941, blz. 7, 333; XIII, 1604-1606, 1957, blz. 454; L. J. ROGIER, *Geschiedenis van het katholicisme in Noord-Nederland in de 16e en 17e eeuw*, II, Amsterdam 1946, blz. 632.

² [SIVRÉ], I, o.c., blz. 422; [RUJCKENROY], o.c., blz. 304-305; *Staatsche leger*, II, o.c., blz. 63, 215-216; DUYCK III, o.c., blz. 179-185. — Gelder: NETTESHEIM, o.c., blz. 364-365.

als de offensive" besloten de Staten-Generaal in 1602 tot een beslissende aanval. Na een oproep tot „de gewesten over d'andere zijde" het juk van de aartshertogen af te schudden, trok Maurits in juni met een leger van 20.000 man bij Mook over de Maas en, zonder Venlo, Roermond en Maastricht aan te tasten, langs de westelijke oever en via Tongeren naar Brabant. De bevolking roerde zich niet en evenals voorheen Alva ontweek ook Mendoza een open veldslag. Door bij Tienen versterkte stellingen in te nemen en de verbindingen van de vijand vanuit de Maassteden te bestoken werd Maurits tot een snelle aftocht door de Kempen gedwongen. De inname van Grave (19 september) was het eerste wapenfeit van Frederik Hendrik en het enige resultaat van de kostbare expeditie. Mendoza legerde zijn troepen in Horn, Thorn en het Overkwartier, doch slaagde er evenmin als Albertus in de belegerde vestingstad te ontzetten. In Baarlo brak wederom een muiterij onder de Italianen uit (28 augustus), welke naar andere regimenten oversloeg. De zg. „Groene Geuzen" trokken naar Hamont en zetten zich, hieruit verdreven, in Hoogstraten vast. Venlo en Roermond waren herhaaldelijk in gevaar. Tijdens de terugtocht van Albertus via Maastricht sloeg een Staats ruiterscommando tussen Moelingen en Spauwen zeven ordonnantie-benden van de aartshertog uiteen. Een strafexpeditie vanuit Wachtendonk naar Luxemburg besloot dit jaar, waarin de scheiding van Noord en Zuid als een vast gegeven aan het licht getreden was¹.

Als reactie op deze nederlaag bleven in 1603 en 1604 de Staatse operaties in het Maasdal tot aanslagen en razzia's beperkt. In het Overkwartier kon een detachement van het Venlose garnizoen, dat zich bij verrassing van het kasteel van Wachtendonk meester had gemaakt, slechts enkele dagen standhouden (maart 1603), doch anderzijds slaagde Maurits er niet in een vliegend leger binnen Maastricht te brengen². De muiters brandschatten ondertussen het land van de Kempen, het Overkwartier en de Hespengouw; Gennep en Maaseik bijv. werden grondig geplunderd. Terwijl Mendoza's

¹ DYSERINCK, o.c., blz. 88; *Staatsche leger*, II, o.c., blz. 66-72; *Resolutiën Staten-Generaal*, XII, 1602-1603, 1950, blz. 43, 76; ROGIER, *Gesch. van het katholicisme*, II, o.c., blz. 632; DUYCK, III, o.c., blz. 390-491.

² *Staatsche leger*, II, o.c., blz. 71; *Resolutiën Staten-Generaal*, XII, o.c., blz. 338; DYSERINCK, o.c., blz. 88.

opvolger ad interim, veldmaarschalk Frederik van den Berg, Hoogstraten belegerde, ging het „esquadron der ghealtereerden” in augustus 1603 over in Staatse dienst. Vanuit de hun toegewezen kwartierstad Grave maakten zij zich van Kerpen en Erkelenz meester, doch een stroom van protesten uit het Rijk noopte Maurits deze „roervinken” in zuidelijke richting af te voeren. Nadat de muiters in april 1604 bij Kessel over de Maas waren getrokken en vervolgens Binche hadden bereikt, weigerden zij verdere dienst. In mei sloten zij te Tongeren met Herman van den Berg een verdrag, dat hen onder de gehoorzaamheid van de aartshertogen terugbracht. De verzoening was voorbereid door de bisschop van Roermond en de norbertijn Jan van Résimont, pastoor van Blerick. Als onderpand voor de betaling van hun soldij mochten zij kwartier nemen te Roermond, waar het esquadron onder bevel van de eletto Fabio Pagano in juni 1604 binnentrok. In mei 1605 verlieten de laatste muiters de stad, waarmee, zoals Rijckenroy opmerkt, „alle de vuylicheyt ende stanck tsaemen is verdreven worden”¹.

Door het herstel van de discipline, de overgave van Oostende, de vrede tussen Engeland en Spanje en de benoeming van de geniale Genuëes Ambrosio Spinola tot opperbevelhebber sloeg de balans van het krijgsgeluk krachtig naar de zijde van de aartshertogen door. Spinola trok in de zomer van 1605 over de Maas en de Rijn en heroverde Twente en Lingen, waardoor de strategische betekenis van de Rijnovergangen wederom in het brandpunt kwam te staan. Op 28 oktober nam de graaf van Bucquoy Wachtendonk, de laatste Staatse vesting in het Overkwartier. Het volgende jaar bezette Spinola de Achterhoek van Gelderland. Daar het onmogelijk bleek de IJssel over te steken, kwam een plan om gelijktijdig vanuit Venlo en 's-Hertogenbosch de Betuwe binnen te vallen niet tot uitvoering², doch Rijnberg moest voor de zoveelste maal capituleren en op dezelfde dag, 2 oktober 1606, dwongen Herman van den Berg en de burgerij een Staats legerkorps onder overste De Chastillon voor Venlo tot de

¹ G. PEETERS, *Geschiedkundige beschrijving van het aloude kerspel Blerick*, in: Publ. 7 (1870), blz. 241; [RIJCKENROY], o.c., blz. 316, 318-319; L. M. G. KOOPERBERG, *Een muiterij in den Spaanschen tijd; de muiters van Hoogstraten, 1602-1604*, in: Bijdr. v.d. gesch. oudhk. 5e s., 5 (1918), i.b. blz. 147-172; *Corresp. Philippe III*, o.c., blz. 190.

² J. KLEIJNTJENS S.J., *Mislukt plan van een inval in de Betuwe in 1606*, in: Bijdr. meded. Gelre 37 (1934), blz. 163 vlg.

aftocht. De redding van deze stad werd door Isabella met de herovering van Rijnberg op één lijn gesteld¹. Bucquoy deed Wachtendonk ontmantelen; het moest zijn plaats als vesting afstaan aan Gelder, dat naar Nederlands voorbeeld met vijfhoekige, in de aarden wal aangelegde bastions werd versterkt². De verovering van Wachtendonk bleek in deze streek het laatste wapenfeit van betekenis. Erkelenz werd in februari 1607 nog door ruiters van Frederik Hendrik geplunderd, doch toen op 24 april een wapenstilstand werd gesloten, was het gehele Overkwartier in handen van de aartshertogen.

DE KLEEF-GULIKSE SUCCESSIEOORLOG

Toen enkele dagen voor de sluiting van het Bestand Jan Willem van Kleef-Gulik overleed (25 maart 1609), hadden de pretendenten hun posities reeds lang bepaald. Terwijl Wolfgang Willem zowel te Brussel als bij Protestantse vorsten steun zocht, haalde Oldenbarnevelt in 1605 keurvorst Jan Sigismund en de leider van de Duitse gereformeerden, keurvorst Frederik van de Palts, over tot een bondgenootschap, dat in ruil voor subsidies een ingrijpen van de Republiek bij de komende erfopvolging in vooruitzicht stelde. De belangenstrijd aan de Nederrijn verhaastte eveneens de blokvorming in het Rijk³. In 1608 kwam de Unie van protestantse rijksvorsten tot stand, in 1609 volgde de oprichting van de katholieke Liga onder leiding van de keurvorst van Beieren.

Aanstands na de dood van de krankzinnige hertog kwamen markgraaf Ernst, een broer van de Brandenburgse keurvorst, en Wolfgang Willem naar de Kleef-Gulikse erflanden om deze ieder voor zich in bezit te nemen. Op talrijke plaatsen moesten hun commissarissen er zich echter mee vergenoegen „die Possession zu prätendiren”. De

¹ KEULLER, *Gesch. Venloo*, o.c., blz. 109 vlg.; *Cort verhael van den aenslach ghedaen door de rebellen van Haere Hoocheden op de stadt van Venloo, den 2 october 1606*, in: *Msg.*, 1880, blz. 230. — Isabella schreef op 7 okt. 1606 aan de hertog van Lerma: „Doy os la nueva buena de ser ganado Rijnbergue . . . y tambien os la doy de haber Nuestro Señor defendido a Venloo, que no ha sido menor victoria lo uno que lo otro”. VILLA, *Ambrosio Spinola*, Madrid 1905, blz. 659.

² NETTESHEIM, *Gesch. Geldern*, o.c., blz. 363, 366 vlg.; EBE-JAHN, *Geldern*, o.c., blz. 76 vlg. — Vaals en het land van Terheyden werden in 1607 nog door Spaanse vendels geplunderd. (*Aus Aachens Vorzeit* 7, 1894, blz. 83).

³ DEN TEX, *Oldenbarnevelt*, II, o.c., blz. 522 vlg.

Gulikse ambtshoofdstad Brüggen bijv. weigerde hun de toegang, zodat de vertegenwoordigers van Brandenburg en vervolgens die van de Palts-Neuburg de occupatiepatenten op de gesloten poorten moesten aanslaan¹. Meer succes had kort daarop de afgezant van de markgraaf dr. Joh. Peil. Op 12 juni rapporteerde hij, dat de meeste plaatsen in Gulik, o.a. Susteren, Born, Urmond en Millen, de Brandenburgse successie erkenden. In Sittard ontmoette hij in de pastoor Franciscus Agricola een onbeheerste tegenstander, doch „die burgerei, so vil dem der religion sein (der ser vil sein) propendent ad partem Brandenburg”². Intussen waren de twee pretendentes met het oog op de dreigende sequestratie van de erflanden door de keizer op 10 juni 1609 te Dortmund overeengekomen een voorlopig condominium in te stellen. In strijd met de verdragen van 1543 en 1544 beloofden zij in juli d.o.v. vrijheid van eredienst aan de katholieken, de lutheranen en de calvinisten, waarop zij te Duisburg door de Standen van Kleef en Mark, te Düsseldorf door die van Gulik en Berg als possiderende vorsten werden gehuldigd³. Op 7 augustus zwoeren de gemeenten van het ambt Born in Sittard trouw aan Wolfgang Willem en Ernst van Brandenburg, die vervolgens gemeenschappelijk de privilegiën van de stad bekrachtigden, er een gemengde bezetting legden en voorschotten opnamen in het ambtsdistrict. Sittard en Susteren kregen gereformeerde predikanten, die in de omgeving

¹ DEILMANN, *Gesch. Brüggen*, I, o.c., blz. 67 vlg.

² E. VON SCHAUMBURG, *Kurfürstlich Brandenburgische Besitzergreifung im Herzogtum Jülich*, in: *Ztschr. Aach. Geschver.* 3 (1881), blz. 240-265; H. GOLDSCHMIDT, *Die erste Brandenburgische Besitzergreifung in Jülich*, in: *Ztschr. Aach. Geschver.* 3 (1911), blz. 163; G. RAUSCHEN, *Mitteilungen zur Geschichte des Jülich-Klevischen Erbfolgestreites aus dem Gangelter Stadtbuch*, ibidem, blz. 77-81. — Over de pastoor van Sittard vgl.: A. J. FLAMENT, *Franc. Agricola*, in: *Nw. Ned. biogr. wrdb.* III (1914), kol. 14-17; W. BERS, *Theologen aus dem Jülicher Land vom 16. bis 19. Jahrh.*, in: *Beiträge zur Jülicher Geschichte*, nr. 26 (maart 1969), blz. 8-26.

³ Vgl. lit. op blz. 280, n. 2; bovendien: E. VON SCHAUMBURG, *Der Jülich-Clevische Erbfolgestreit und die Belagerung von Jülich, vom 28. Juli bis 2. September 1610*, in: *Ztschr. Aach. Geschver.* 1 (1879), blz. 286-370; H. BECKER, *Das Verhältnis der Jülicher Erbpretendenten Georg Wilhelm von Brandenburg und Wolfgang Wilhelm von Neuburg zueinander bis zum Xantener Vertrag, 1612-1614*, in: *Beitr. Gesch. Niederrhein* 25 (1912), blz. 1-56; H. J. ROGGENDORF, *Die Politik der Pfalzgrafen von Neuburg im Jülich-Klevischen Erbfolgestreit*, in: *Düsseldorfer Jahrb.* 53 (1968), blz. 1-211. — Over de zg. Reversalen, waarbij vrijheid van eredienst werd toegestaan, vgl. o.a. G. MARSEILLE, *Studien zur kirchlichen Politik des Pfalzgrafen W. W. von Neuburg*, in: *Beitr. Gesch. Niederrhein* 13 (1898), blz. 74 vlg.

Urmond, Grevenbicht, Obbicht en Stein bedienden¹. In de rijksstad Aken, waarover de hertog van Gulik van oudsher de voogdij uitoefende, bestormden de protestanten het raadhuis. Met de steun van een Brandenburgs garnizoen beheersten zij vanaf mei 1612 wederom de magistraat².

Uit de Kleef-Gulikse successie dreigde zich intussen een internationale oorlog te ontwikkelen. Nadat reeds keizer Rudolf II het verdrag van Dortmund van de hand gewezen had, gaf zijn opvolger, de ons bekende aartshertog Mathias (1612-1619), de erflanden aan Keursaksen in leen. Zijn broer, aartshertog Leopold, verscheen met een legertje aan de Rijn, maakte zich meester van de stad Gulik en wierf troepen in het prinsbisdom Luik en in de omgeving van Maastricht. Tegenover de Habsburgse machinaties tekende zich thans een coalitie af tussen de Republiek, Frankrijk, Engeland, de protestantse Unie en de possiderende vorsten. Het leger van Hendrik IV stond bij Mézières gereed om door het Maasdal naar het noorden op te trekken, toen de koning op 14 mei 1610 werd vermoord. Het gevaar van een vervroegd uitbreken van de Dertigjarige Oorlog was geweken, doch tevens mislukte de laatste poging van de keizer zijn gezag in het Rijnland te handhaven. Na een langdurig beleg (28 juli – 2 september 1610) moest de stadscommandant van Gulik, Jan van Ruisschenburg, de vesting aan Maurits overgeven³.

De eendracht van de possiderende vorsten was echter van korte duur. Hierbij speelde naast persoonlijke ambities ook de godsdienstige

¹ Vgl. blz. 292, n. 2; bovendien: [M. JANSEN], *Bescheiden berustende op het Archief te Sittard*, in: Publ. 17 (1880), blz. 215-218; G. DELHOUGNE, *Eenige aantekeningen omtrent Sittard . . . 1609-1614*, in: Mdg., 1928, blz. 5-7, 16-18. – Protestanten: M. JANSEN, *Iets over den erfopvolgingsstrijd in Gulik-Berg en Kleef-Mark*, in: Mdg., 1880, blz. 233-234; *De protestantsche gemeente te Sittard van 1609-1709*, in: Limb. Jrb. 17 (1911), blz. 291 vlg.; C. F. M. DEELEMEN, *Hoe de Hervorming is ontstaan . . . in het voorheen Guliksche dorp Grevenbicht*, in: Jrbkje Limb. Prot.-Ver., 1921, blz. 39-40; BAX, *Protestantisme*, II, o.c., blz. 370-390. – In Sittard zouden toen ongeveer 500 hervormden zijn geweest. In Melick-Herkenbosch en Tegelen bestond geen protestantse gemeente; de Holtmeulens volgden de gereformeerde diensten in de kerk van Bracht. Ook Mook en Ottersum in het Kleefse waren onverdeeld katholiek; alleen Gennep had een gereformeerde predikant.

² BAX, II, o.c., blz. 474-495; B. POLL, *Geschiede Aachens in Daten*, Aachen 1960, blz. 64-65.

³ HARSIN, o.c., blz. 410-437; *Staatsche leger, 1568-1795*, dl. III (1609-1625), bew. door F. J. G. TEN RAA en F. DE BAS, Breda 1915, blz. 10 vlg. – Jan van Ruisschenburg, heer van La Rochette in het Land van Dalem, was een broer van de abdis der Munsterabdij te Roermond en verwant aan Hendrik van R., landcommandeur van Aldebiesen. Vgl. J. L. MEULLENERS, *Les seigneurs de la Rochette*, in: Publ. 34 (1898), i.b. blz. 207-213.

situatie een niet te onderschatten rol. Gulik bijv. was vrijwel in zijn geheel katholiek, terwijl in Kleef de evangelischen een aanzienlijke minderheid (25%) vormden. Reeds in 1609 bleek, dat de sympathie van de katholieken in het algemeen naar Wolfgang Willem en de voorkeur van de gereformeerden meer naar het met de Republiek verbonden Brandenburg uitging¹. De vervanging van markgraaf Ernst door George Willem, de oudste zoon van de keurvorst, verscherpte de sluimerende tegenstellingen, doch toen in 1613 Wolfgang Willem katholiek werd en Jan Sigismund tot de gereformeerde belijdenis overging, konden botsingen en interventie niet uitblijven. In 1614 trok Spinola vanuit Maastricht naar Aken, herstelde hier de oude toestand en bezette vervolgens Mülheim, Wassenberg, Düren en Wezel, terwijl Maurits zich vanuit Nijmegen en Schenkenschans meester maakte van Gennep, Goch en Emmerik. Sittard, dat sinds 1611 nog slechts door zijn schutterijen werd verdedigd, gaf zich op 2 oktober over aan de onderbevelhebber van Spinola, Hendrik van den Berg². Beide partijen schrokken er echter voor terug het Bestand in de waagschaal te stellen. Onder pressie van Frankrijk, Engeland en de Republiek sloten Jan Sigismund en Wolfgang Willem op 12 november 1614 het verdrag van Xanten, waarbij met behoud van ieders rechten op het geheel van de erflanden het bestuur over Gulik en Berg aan de paltsgraaf en het bewind over Kleef, Mark, Ravensberg en Ravestein aan de keurvorst werd toegewezen. Het verdrag werd in de loop der jaren door een aantal „Provisionalvergleiche”, die in feite de verdeling bestendigden, gevolgd; het accoord van Düsseldorf in 1629 bijv. verwees hangende geschillen naar een paritaire commissie, te vergelijken met de latere *Chambre Mi-Partie*³. Ofschoon de *possessio* van Brandenburg en Palts-Neuburg eerst in 1666 in een volledig dominium zou worden omgezet, was in 1614 de beslissing reeds gevallen.

Het verdrag van Xanten maakte geen einde aan de buitenlandse

¹ KESSEL, *Reformation*, o.c., blz. 159; GOLDSCHMIDT, *Brandenb. Besitzergreifung*, o.c., blz. 165, n. 1.

² VILLA, *Spinola*, o.c., blz. 306; *Staatsche leger*, III, o.c., blz. 30 vlg.; POLL, o.c., blz. 65; DELHOUGNE, o.c., blz. 17-18.

³ F. J. K. VAN HOOGSTRAATEN, *Proeve eener geschiedenis der Chambre Mi-Partie*, Utrecht, 1860, blz. 7. — Jan Sigismund werd in 1619 opgevolgd door George Willem keurvorst van Brandenburg (overl. 1640).

inmenging. Tot dekking van Gelderland legden de Staten-Generaal garnizoenen in Emmerik, Rees, Goch, Gulik, Gennep, Monschau en Rheydt, terwijl de aartshertogen o.a. Wezel, Orsoy, Sittard en Aken bezet hielden¹. In godsdienstig opzicht manifesteerden de nieuwe verhoudingen zich in de achterstelling van de katholieken in Kleef en de onderdrukking van de protestanten in Gulik. Nadat in 1624 de gereformeerde eredienst in het ambt Born verboden was, handhaafden zich weliswaar enige evangelische gemeenten langs de oever van de Maas, doch met hun werfkracht was het gedaan². Vooral voor de eerste gerechtigde, keurvorst Jan Sigismund, was de gedeeltelijke mislukking van zijn politiek een teleurstelling. Een betere uitkomst was echter nauwelijks te verwachten, daar zijn aandacht in deze jaren voornamelijk op de erfopvolging in Pruisen (1618) was gericht en hij de Rijnlandse territoria min of meer als door toeval verkregen „Streubesitz" beschouwde³. Intussen was de kans op het voortbestaan van een statencomplex aan de Nederrijn, krachtig genoeg om zijn neutraliteit te doen eerbiedigen, definitief voorbij. Het gebied van de tegenwoordige provincie Limburg zou hiervan in de jaren 1635-1648 de rampzalige gevolgen ondervinden.

MILITAIRE OPERATIES VAN 1621 TOT 1632

Het Bestand eindigde op 9 april 1621. Op 13 juli d.o.v. overleed aartshertog Albertus, waarop de Zuidelijke Nederlanden wederom aan Spanje kwamen. Infante Isabella behield de landvoogdij en de uiterlijke tekens der soevereiniteit, terwijl Spinola zijn positie als eerste minister en opperbevelhebber voorlopig tegen de opdringende Spaanse invloed wist te handhaven. Met de krijg werd ook de heffing der contributies hervat; de Staten van Limburg en Overmaas zonden in 1621 aanstonds een deputatie onder leiding van Adriaan van Hoensbroek naar Den Haag, waar zij tegen betaling van een contributie van 2450 gld. per maand sauvegarde voor de vier landen ver-

¹ O.a. *Staatsche leger*, III, o.c., blz. 217-218. — Aken en Sittard bleven bezet tot 1632.

² Vgl. M. JANSEN, *De Hervormde Gemeente te Sittard*, in: *Msg.*, 1881, blz. 585-586, 589-590, 593-594.

³ B. POLL, *Preussen und die Rheinlande*, in: *Ztschr. Aach. Geschver.* 76 (1964), blz. 5-6; J. SCHULZE, *Von der Mark Brandenburg zum Preussenstaat*, in: *Preussen; Epochen und Probleme seiner Geschichte*, Berlin 1964, i.h.b. blz. 46 vlg.

kreeg¹. De Limburgse federatie had overigens tot 1632 weinig van de oorlog te lijden, in tegenstelling tot het Overkwartier, dat, eerst door de pogingen van Spinola de Spaanse enclaves in Gelderland en Overijssel uit te breiden, vervolgens door de aanleg van de Fossa Eugeniana, strijdtooneel bleef.

In de Dertigjarige Oorlog (1618-1648) bleef de Republiek officieel neutraal, doch de bedreiging van de oostelijke provinciën door de opmars van de keizerlijke en ligistische troepen verlamde tot 1626 de krijgsoperaties tegen Spanje². Emmerik werd de Staatse, Maas-tricht bleef de Spaanse uitvalsbasis voor veldtochten in het Rijnland. In 1620 trok Spinola over de Maasbrug om de „Winterkoning” van Bohemen, keurvorst Frederik van de Palts, in zijn stamland aan te vallen. Het volgende jaar trok hij via Maastricht naar het noorden, bezette o.a. Tegelen en Kaldenkirchen en hield bij Wesel het leger van Maurits in bedwang, terwijl Hendrik van den Berg Rheydt en na een hardnekkig beleg Gulik tot overgave dwong. De capitulatie van de vroegere hoofdstad van het hertogdom (2 februari 1622) betekende het einde van de Staatse interventie in de landen van Wolfgang Willem. Kleef daarentegen bleef een door Spanje betwist protectoraat van de Republiek, waar de keurvorst zich met de rol van machteloze derde moest vergenoegen.

Hendrik van den Berg, die sinds 1618 stadhouder van Gelre was en meestal in het slot Annadal bij Montfort resideerde, gold als een der beste veldheren, waarover Brussel beschikte³. Na de inname van Gulik nam hij deel aan het beleg van Bergen-op-Zoom (1622) en drong hij in 1624 diep op de Veluwe en in de Ommelanden door. Tijdens het befaamde beleg van Breda bond hij een Staats legerkorps bij Nijmegen door Kleef en Gennep te bezetten en vervolgens stellingen bij Mook te betrekken. Na de val van de Brabantse vesting (2 juni 1625) trok hij over Arcen en Heyen op Venlo terug.

Op eigen krachten aangewezen, was de Republiek in de laatste levensjaren van Maurits (overl. 23 april 1625) de mindere van Spanje

¹ E. SLANGHEN, *Een blik op Valkenburg en andere landen van Overmaas, 1621-1663*, in: Publ. 15 (1878), blz. 343-349.

² Voor de oorlog in 1621-1626 vgl. o.a.: VILLA, *Spinola*, o.c., passim; *Staatsche leger*, III, o.c., blz. 73-143.

³ Voor Hendrik van den Berg vgl. o.a.: J. C. E. BARTELDs, in: Nw. Ned. biogr. wrdb. VIII (1930), kol. 76-78; SANGERS-SIMONIS, *Er ligt een eiland*, o.c., blz. 73 vlg.

gebleken, doch de volledige uitputting van de koninklijke schatkist stelde Frederik Hendrik in staat zich van de restanten van het Spaanse territoir in Gelderland en Overijssel meester te maken. Na een schijnbeweging tegen Venlo sloeg de stadhouder in 1627 het beleg voor Groenlo. De ontruiming van de vesting door de Roermondse patriciër Matthijs van Dulcken en zijn onderbevelhebber Jan van Weert maakte een einde aan het bestuur van Twente en de Achterhoek vanuit de hoofdstad van het Overkwartier (1605-1627)¹. Dit kwartier was intussen opnieuw brandpunt van de strijd geworden; terwijl de Hollandse tuin voorgoed gesloten werd, deed Spinola hier een laatste poging om door een combinatie van militaire en economische maatregelen de Republiek op de knieën te dwingen. De aanleg van een door redoutes beschermd en door sluizen gereguleerd kanaal van Neuss naar Arcen moest Opper-Gelder en Gulik voorgoed van Staatse invallen verlossen, het verkeer tussen Luik en Dordrecht verlammen en, vooral, de vitale handel tussen Holland en het Rijnland naar Antwerpen afleiden². De aanleg van deze naar de Infante genoemde Fossa Eugeni-ana zou worden gevolgd door het graven van een vaargeul van Maastricht naar Munsterbilsen en de kanalisatie van de Demer en de Dijle, waardoor een ononderbroken Rijn-Maas-Schelde-verbinding buiten het bereik van de vijand tot stand zou komen. De raadsheer Jan van Wouwere, een vriend van Lipsius, vond bij een Brusselse kapelaan de op last van Karel V opgestelde plannen voor de aanleg van een waterweg tussen Maastricht en Antwerpen, welke destijds door Dordrecht waren afgekocht³.

Het project, dat onder leiding van de stafofficier Giovanni markies van San Angelo door de Bosse architect Jan van Straatsburg, de wiskundige Michiel van Langeren uit Arnhem en de cosmograaf

¹ *Het Staatse leger, 1568-1795, dl. IV (1625-1648)*, bew. door F. J. G. TEN RAA en F. DE BAS, Breda 1918, blz. 18, n. 2; [RIJCKENROY], o.c., in: Publ. 12 (1875), blz. 266; J. VERZIJL, in: Nw. Ned. biogr. wrdb. IX (1933), kol. 211. (Matthijs van Dulcken).

² De beste studie over de Fossa Eugeni-ana: A. J. VEENENDAAL, *De Fossa Eugeni-ana*, in: Bijdr. gesch. der Nederl. 11 (1956), blz. 2-39. Vgl. ook: G. D. FRANQUINET, *Venlo en de Fossa Eugeni-ana*, in: Publ. 28 (1891), blz. 229-234; VILLA, *Spinola*, o.c., blz. 456 vlg.; W. HENDRIKS, *Rhein-Maasverbindingen einst und heute; die Fossa Eugeni-ana*, in: Geldrischer Heimatkalender, 1965, blz. 124-134. - De volledige naam van de Infante luidde Isabella Clara Eugenia.

³ ARCH. GEN. Simancas. Secret. de Estado, no. 2040, Flandes 1626: *Relacion tocando las obras de los canales propuestos a hacer entre los rios Rin y Mosa, y tambien entre la dicha Mosa desde Matrique al rio Demer*.

Scroverius werd uitgewerkt, wekte in Madrid, Rome en Brussel laaiend enthousiasme. De Curie sprak de verwachting uit, dat de fossa de Republiek van haar Rijnhandel en contributies zou beroven; in Antwerpen zag Rubens de Beneden-Rijn, de Waal en de IJssel reeds drooglopen! Het verzet van Keulen en de Staten van Opper-Gelder had dan ook slechts gedeeltelijk succes. Ferdinand van Beieren wist het beginpunt van Neuss naar Rijnberg, in de noordelijke strip van het keurvorstendom, te doen verleggen en ook Venlo moest met een verandering van het tracé genoegen nemen; het kanaal zou bij Walbeck naar het zuiden afbuigen en niet bij Arcen, doch iets ten noorden van de stad in de Maas uitmonden. Toen de Staten van Luik niet van zins bleken zich naar de economische belangen van Antwerpen te schikken, werd de waterweg van Maastricht naar de Schelde, die door het hoogteverschil bij Caberg toch reeds moeilijk uitvoerbaar bleek, opgegeven en door het nimmer uitgevoerde plan van een kostbaar Kempisch kanaal Venlo-Herentals-Antwerpen vervangen.

Als inleiding vaardigde Brussel in 1625 een volledig handelsverbod op het Noorden uit. Op 21 september 1626 stak Hendrik van den Berg de eerste spade voor de Fossa Eugeniana in de grond, terwijl zijn leger bij Issum de troepen van Frederik Hendrik op een afstand hield. Langs het tracé werden 24 schansen, waaronder het „fort royal” voor 500 man bij Walbeck, opgeworpen. In juni 1627 bezocht de Infante, na een bedevaart naar Scherpenheuvel, Maastricht, Roermond en Venlo en voer ze door het kanaal van Gelder naar Rijnberg. Het gedeelte van Gelder tot Venlo was op dat ogenblik als gevolg van een aanval van de Staatse ruiter-generaal Thomas van Stakenbroek reeds zwaar gehavend. Storingsacties, geldgebrek vooral en de verrassing van Wezel door Otto van Gent in 1629 brachten het werk vrijwel tot stilstand; in dit jaar werd de Maashandel wederom vrijgegeven. De inname van Venlo in 1632 en van Rijnberg in 1633 sloten iedere hoop op het hervatten van de onderneming uit¹. Dat dit project, een belangrijke schakel in de reeks der veertien vóór 1830 ontworpen plannen om Antwerpen met de Rijn te verbinden, voor de welvaart van het Limburgse Maasdal enorm veel had kunnen betekenen, is evident.

¹ De aanleg van strategische kanalen werd bij de Vrede van Munster verboden.

Intussen had de situatie zich na het vertrek van Spinola in 1628 ook elders in het nadeel van de Spanjaarden gewijzigd. De concentratie van het Staatse leger op de Mookerhei in april 1629 deed het ergste vrezende voor Venlo en Roermond, doch ditmaal dreef de storm nog voorbij; Frederik Hendrik sloeg het beleg voor 's-Hertogenbosch. Hendrik van den Berg, waarnemend opperbevelhebber, slaagde er niet in de vesting te ontzetten, evenmin gelukte het hem het Staatse leger door een inval in de Veluwe weg te lokken. Nadat hij Gennepe had bezet en Matthijs van Dulcken bij Westervoort vaste voet over de IJssel had gekregen, stieten zijn troepen, versterkt door een keizerlijk legerkorps onder Montecuccoli, tot voorbij Amersfoort door, doch op dit beslissende ogenblik werd hij door de overrompeling van Wezel, het belangrijkste Spaanse wapendepot aan de Rijn, genoodzaakt naar het Overkwartier terug te trekken¹.

Ofschoon de evolutie naar een protestantisering van Aken en Gulik voorgoed was gestuit, zag Brussel zich in deze periode wederom voor een haard van onrust aan de oostelijke grenzen geplaatst. De legering van troepen van Hendrik van den Berg in het prinsbisdom Luik, met het doel de toepassing van het intussen door het Rijkskamergerecht bekrachtigde reglement van 1613 af te dwingen, had een averechtse uitwerking; Ferdinand van Beieren en zijn aanhangers onder de adel en de kapittelheren konden niet verhinderen, dat in 1630 de leiders van de volkspartij, Willem Beeckman en Sebastiaan de la Ruelle, tot burgemeesters van Luik werden gekozen. Het edict van 1631, dat het beruchte reglement opschoortte en door een plechtige afkondiging van de neutraliteit werd gevolgd, was een nederlaag van de Beierse fractie der Chiroux en een overwinning voor de volkspartij der Grignoux, onder wie sterke sympathieën voor Frankrijk en de Republiek aan de dag traden². Een spoor van dit nieuwe gevaar en van het groeiende wantrouwen tegen de Gelderse stadhouder is de waarschuwing van Spinola's opvolger, de markies van Aytona, voor aanslagen op Maastricht, Venlo en Roermond in 1630³.

¹ *Staatsche leger*, IV, o.c., blz. 25 vlg., 35 vlg.

² DARIUS, *Histoire du dioc. et de la princip. de Liège pendant le 17e siècle*, I, blz. 50-86; H. PIRENNE, *Histoire de Belgique*, IV, Bruxelles 1911, blz. 319-321.

³ *Corresp. Cour de l'Espagne*, VI: Supplément, o.c., blz. 313-314, 329.

De centralisatiepolitiek van de aartshertogen openbaarde zich door een consequente toepassing van de soevereine bevoegdheden overal waar dit zonder duidelijke inbreuk op gevestigde rechten kon geschieden. Hun omvangrijke legislatieve arbeid ging vergezeld van een weldoordacht benoemingsbeleid, waartoe ruimschoots gebruik werd gemaakt van paspoorten, attestaties en de kerkelijke doop-, trouwen en begraafregisters. Ook in de 17e eeuw speelde de adel, met name in het Limburgse Maasdal, een zeer belangrijke rol, doch haar macht berustte thans minder op feodaal bezit en persoonlijk prestige, dan op trouwe ambtsvervulling in dienst van de vorst. Zelfs de hoogstgeplaatste edelen bleken in 1632 niet in staat de bevolking in beweging te brengen. Vooral de adellijke stadhouders ondervonden de terugslag van de nieuwe verhoudingen. Zij werden in toenemende mate onder toezicht van de Geheime Raad gesteld en behielden voor wat hun militaire bevoegdheden betreft slechts het opperbevel over de garnizoenen in hun distrikt¹. De obstructie van de gewestelijke statenvergaderingen boette sterk aan betekenis in, toen de Staten-Generaal in 1600 een vast bede- en omslagstelsel hadden moeten aanvaarden, waardoor de bede haar oorspronkelijk karakter grotendeels verloor. Evenals in Holland, waar de Staten in 1581 het verbod uitvaardigden de gilden en ambachten te raadplegen², werd de rol van deze corporaties ook in de Zuidelijke Nederlanden tot het domein van de vakorganisatie teruggedrongen. De vernieuwing van de magistraatscolleges geschiedde in de praktijk meestal volgens een of ander coöptatiestelsel, doch het formele benoemingsrecht van de soeverein versperde de toegang aan gevaarlijk geachte figuren uit een overigens meegaand regentenpatriciaat.

Een begeleidend verschijnsel van de geruisloze centralisatie was het streven van de aartshertogen eenheid te brengen in de diversiteit van de rechtsinstellingen. Het gewoonterecht bleef in de 17e eeuw nog

¹ E. POULLET, *Les gouverneurs de province dans les anciens Pays-Bas catholiques*, Bruxelles 1873, blz. 85 vlg., 90 vlg.; v. BRANTS, *Albert et Isabelle; études d'histoire politique et sociale*, Louvain 1910, blz. 77-81.

² J. H. GOSSEN EN N. JAPIKSE, *Handboek tot de staatkundige geschiedenis van Nederland*, 3e, herz. dr., 's-Gravenhage 1947, blz. 418.

primair, doch het werd met wetten van algemene strekking aangevuld en door de formulering van duidelijke teksten in meer geordende banen geleid. De instructie van 19 juli 1603 bijv. regelde de taak van het „Openbaar Ministerie” in de Zuidelijke Nederlanden en zijn ondergeschiktheid aan de Geheime Raad; in de ordonnantie van 13 april 1604 werd de wijze van procederen voor de Raad van Brabant vastgelegd; in 1613 volgde een ordonnantie op het voeren van adellijke titels en wapenschilden. Het Eeuwig Edict van 12 juli 1611, een monument in de rechtsgeschiedenis van de zuidelijke gewesten, bracht op belangrijke punten eenheid in de procesvoering en het bewijsrecht en herhaalde met klem het bevel van de aartshertogen van 1606 de costumen van de gewesten, ambten, steden en banken op schrift te stellen en ter bekrachtiging op te zenden¹. Onder de impuls, althans in de sfeer van het sinds 1531 gevolgde regeringsbeleid op dit gebied werd in het Limburgse Maasdal omstreeks en kort na 1600 een opvallend groot aantal costumen op schrift gesteld, hetzij in de vorm van particuliere verzamelingen, hetzij op last van de gewestelijke of lokale overheid. Uit het Land van Dalem kwamen in 1606 de teksten van vijftien bankrechten, waaronder die van Mheer, bij de Raad van Brabant binnen; in 1612 leverden het hoofdgerecht en het leenhof van Valkenburg een copie van hun costumen en usantiën in. Het is opvallend, dat juist door het verzet van de Raad van Brabant niet één van deze teksten is gehomologeerd, terwijl de „Gelresche landt- ende stadtrechten int Over-Quartier van Ruremundt” bij decreet van 19 september 1619 door de aartshertogen bekrachtigd werden. De lang verbeide codificatie was door een commissie uit de Staten met medewerking van het Hof tot stand gebracht. De afkondiging van deze systematische, tot dan toe ongeëvenaarde samenvatting van met name het privaatrecht op 13 maart 1620 betekende voor Opper-Gelder het einde van de middeleeuwse rechtspleging en het begin van een nieuw tijdperk.²

¹ BRANTS, O.C., blz. 88-108; vgl. ANT. ANSELMO, *Commentaria ad Perpetuum Edictum*, 2a ed., Antverpiae, 1664. Tekst in: *Placcaeten, ordonnantien . . . aen de inghesetenen van Brabandt, Vlaenderen [enz.]*, verg. door ANT. ANSELMO [e.a.], IV, Bruxellis 1677, blz. 459-546.

² — In het prinsbisdom Luik kwamen iets later twee particuliere verzamelingen tot stand, nl. het *Recueil des poincts marquez pour coustumes du Pays de Liège, reveuz l'an 1642 par les députez de Son Altesse et de ses Etats*, 2e éd., Liège 1667, door PIERRE DE MÉAN op last van Ferdinand van Beieren (1620) op schrift gesteld, en de *Consuetudines Lossenses* van de hand van HUBERT GOVAERTS

Eigenlijk ging de reeds eeuwen gebruikelijke verpanding van ambten, heerlijke rechten of bij zulke gelegenheid tot hoge heerlijkheden verheven dorpen en bankdistricten tegen de draad van de centralisatiepolitiek in. Ofschoon de soeverein zijn rechten als lands- en leenheer in het ontvreemde domeingebied behield en dit in de beden aangeslagen bleef, verloor hij er zijn greep op de rechtspraak en de benoemingen met de daaraan verbonden inkomsten. Ook de bewoners waren met de nieuwe status ver van gelukkig, daar de particuliere heer meer dan de natuurlijke soeverein geneigd was zijn bezittingen louter als vermogensbestanddelen uit te baten en het bestuur aan vreemden toe te vertrouwen. In 1531 verbood de landvoogdes dergelijke verpandingen, doch in oorlogstijd bleef de regering bij gebrek aan liquide middelen aangewezen op leningen tegen de destijds normale garantie, de uitgifte nl. van rentebrieven op de domeinen. De verpanding kon het tot hoge heerlijkheid verheven rechtsgebied ofwel alleen de hoge jurisdictie als zodanig omvatten, doch leidde in beide gevallen meestal tot verkoop en daarmee tot het blijvend verlies van domaniaal bezit, daar de pandgever niet in staat of – uit vrees de adellijke geldschieters tegen zich in te nemen – niet van zins was de voorgeschoten gelden af te lossen¹. Dergelijke transacties waren overal in de Nederlandse gewesten en ook daarbuiten volkomen normaal. Het graafschap Horn bijv. was van 1565 tot 1614 hypothecair bezit van Caspar van der Lippe en zijn schoonzoon Christoffel Schenk van Nydeggen en werd na 1650 opnieuw door de prinsbisschop in pand uitgegeven; eveneens in het midden van de 17e eeuw verkocht de hertog van Gulik de heerlijkheden Born-Buchten-Holtum en Grevenbicht aan Jan Arnold baron van Leerode². Bijzonder frequent

(ca. 1650). – Vgl.: J. GILISSEN, *Les phases de la codification et de l'homologation des coutumes dans les XVII provinces des Pays-Bas*, in: Tschr. voor rechtsgesch. 18 (1950), blz. 285, 290; B. H. D. HERMESDORF, *Uit het rechtsleven tussen Jeker en Niers*, in: Limburg's verleden, I, blz. 336-341; J. L. GERADTS, *Bijdrage tot de geschiedenis van den Souvereinen Raad in het Overkwartier van Gelderland te Ruremonde (1580-1794)*, Leyden 1860, blz. 48-65; K. J. TH. JANSSEN DE LIMPENS, *Rechtsbronnen van het Gelders Overkwartier te Roermond*, Utrecht 1965, blz. XVII-XVIII, LXXX vlg. – Aan de codificatie van 1619 waren twee ontwerpen, van 1532 en 1564, voorafgegaan.

¹ Vgl. M. BAELEDE, *Financiële politiek en domaniale evolutie in de Nederlanden onder Karel V en Filips II* in: Tschr. voor gesch. 76 (1963), blz. 17 vlg., 26-30.

² L. DE CRASSIER, *Comté de Hornes*, in: Publ. 65 (1929), blz. 328-329. – Prinsbisdom: H. PIRENNE, *Histoire de la Belgique*, IV, o.c., blz. 318. – Born en Grevenbicht: DE CRASSIER, *Dict. hist. Limbourg*, o.c., in: Publ. 67 (1931), blz. 47-48.

waren zij tijdens de oorlogen met Frankrijk van 1552 tot 1559 en na de financiële crisis van 1625, toen er zelfs geen geld in kas was om de Infante (overl. 1633) een behoorlijke begrafenis te bezorgen. Binnen de grenzen van de tegenwoordige provincie zijn destijds vooral in de Landen van Overmaas talrijke dorpen en lage heerlijkheden in particuliere hoge heerlijkheden omgezet. Voor de onderbanken betekende dit vroeg of laat de vervanging van de vertrouwde hoofdbanken door de hoofdgerechten van Valkenburg, Dalem en 's-Hertogenrade als naastvolgende rechtsinstantie.

Tijdens de eerste fase legde het geslacht Huyn in het Land van Valkenburg de grondslag van zijn aanzien en fortuin¹. In 1557 en 1558 werden de Heerlense onderbank Oirsbeek, die de dorpen Oirsbeek, Amstenrade, Bingelrade en Merkelbeek omvatte, en de bank Brunssum-Schinveld-Jabeek met de hoge jurisdictie aan Werner Huyn van Amstenrade verpand, terwijl zijn achterneef Arnold II Huyn in 1557 op dezelfde titel de gelijktijdig gecreëerde heerlijkheid Geleen (Geleen en Spaubeek) verwierf. Beide complexen werden in 1594 tijdelijk, in 1663 voorgoed onder de Geleense tak van het geslacht verenigd. Eijsden was in 1557 eveneens aan Arnold II verpand, doch kwam door huwelijk en tenslotte, in 1645, door aankoop in het bezit van de Bourgondische De la Margelle's. Zijn zoon Arnold III Huyn van Geleen verwierf in 1609 de reeds in 1564 verpande hoge heerlijkheid van Mheer in het kader van een ruilovereenkomst met de aartshertogen. Geulle en de hoge jurisdictie van Rimburch waren in 1554 en 1557 resp. aan de heren van Elsloo en Gronsveld, nl. Koenraad van Gever en Jan I van Bronkenhorst-Batenburg, in pand afgestaan.

In het tweede kwart van de 17e eeuw werden in het Land van Valkenburg o.m. Nuth (1626, 1642), Schin-op-Geul (1630, 1644) en Strucht (1642) verpand en verkocht. Vooral het geslacht Van Hoens-

¹ Voor de verpandingen in Overmaas vgl. o.a.: J. HABETS, *De leenen van Valkenburg*, in: Publ. 21 (1884), blz. 153-440; 22 (1885), blz. 3-394 passim; IDEM, *Liste des engagères des domaines du Limbourg et des trois Pays d'Outremeuse*, ibidem 26 (1889), blz. 366-372; DE CRASSIER, *Dict. hist. Limbourg*, o.c., passim. — Huyn van Amstenrade en Huyn van Geleen, eveneens: *Gedenkboek Geleen*, o.c., blz. 39 vlg. — Rimburch: HANSSEN, *Rimburch*, o.c., blz. 157. — Oost: K. J. TH. JANSSEN DE LIMPENS, *Geschiedenis der heerlijkheid Oost*, in: Publ. 100 (1964), blz. 89, 94-95. — Noorbeek: P. DOPPLER, *Verpanding der heerlijkheid Noorbeek in 1658*, in: Mss., 1907, blz. 57-59; DE CRASSIER, o.c., in: Publ. 69 (1933), blz. 381.

broek wist aldus zijn bezittingen aanzienlijk uit te breiden. Wolter, een jongere zoon van Godart Hoen van Hoensbroek, kocht Geulle en verwierf in 1626 voor 10.000 gld. de tot hoge heerlijkheid verheven bank Bunde, waaraan zijn zoon Koenraad Ulrich Ulestraten toevoegde. Deze laatste kreeg in 1644 Cadier in het Land van Dalem in pand; zijn zoon Antoon Candidus kwam in 1657 door een ruilvereenkomst in het bezit van de heerlijkheid Oost, welke in 1639 door de graaf van Gronsveld aan Joris van Berg gen. Trips (overl. 1648) was verpand. De hoge jurisdictie van het Dalemse dorp Noorbeek werd in 1626 door de koning afzonderlijk in pand uitgegeven.

Terwijl de helft van het Land van Valkenburg buiten de verpandingen bleef, waren ca. 1650 vrijwel alle dorpen in het Land van Rode in particuliere handen overgegaan: Simpelveld en Bocholtz aan Maria van Bongard (1626); de hoge jurisdictie van Vijlen aan Winand van Berlo (1626); Gulpen en Margraten aan de Van Eynattens, heren van Nieuwburg (1557, 1612, 1630); de tot hoge heerlijkheid verheven bank Holzet-Vaals aan Adolf Belven (1626), die haar doorverkocht aan Jan van Schwartzenberg. Kerkrade kreeg na een eerste verpanding in 1626 tijdelijk drie pandheren tegelijk: de abt van Rolduc, Jan Spies van Ehrenstein en Hendrik van Berg-Trips.

Het verzet tegen de willekeur, waarmee Brussel over het lot der plattelandsbevolking beschikte, openbaarde zich zowel in Overmaas als – met meer succes – in het Overkwartier. Het plan om in 1626 ook de vier Valkenburgse hoofdbanken te verpanden kon dank zij de tussenkomst van de leenstadhouder Koenraad van Hoensbroek bij de Raad van Financiën, de Raad van Brabant en de Rekenkamer te Brussel voor 12.000 gld. door de banken worden afgekocht¹. De pandsom ten laste van Noorbeek werd door de dorpelingen terugbetaald (1658). In Kerkrade kwam het tot een langdurige burger-twist tussen de zg. Zeloten, die de vervreemding ongedaan wilden maken, en de partijgangers van de elkaar bestrijdende pandheren, de Contrazeloten. Ofschoon de Rekenkamer in 1663 vergunning gaf het pand in te lossen, wist de abt van Rolduc zich tenslotte alléén van het bezit van de heerlijkheid te verzekeren. De Zeloten speelden eveneens een rol bij het proces tegen de wederrechtelijke verpanding

¹ E. SLANGHEN, *Een blik op Valkenburg*, o.c., blz. 376-383.

van Waubach, een domein van de abdis van Thorn, door de koning¹.

Verpandingen kwamen ook in Opper-Gelder regelmatig voor. Wachtendonk bijv. werd in 1547 door Karel V uitgegeven aan Godart van Bochoolz, waarna het in 1586 door huwelijk in het bezit kwam van Arnold III Huyn van Geleen. De reeds in 1528 verpande hoge justitie der oude heerlijkheid Swalmen werd in 1655 door Christoffel Schenk van Nydeggen definitief aangekocht². Zoals overal elders werden in het Overkwartier ook de hoge landsheerlijke officies vaak verpand of verkocht, zonder dat steeds duidelijk is of de transactie ook de afstand van de heerlijke rechten op het ambtelijke territoir, voor zover zij althans niet wezenlijk met de souvereiniteit verbonden waren, inhield, m.a.w. of de verpanding uitsluitend op het ambt zelf, dan wel eveneens op het ambtelijk ressort betrekking had. Tussen 1550 en 1625 waren de drostambten van Kessel, Montfort en Middelaar herhaaldelijk pandbezit der Van Wyttenhorsten. Door de vordering van Walraven van Wyttenhorst over te nemen werd Filips van Bentink ca. 1592 drossaard en pandheer van het ambt Montfort, dat later, in 1624, door de koning als waarborg voor een toegezegde som van 200.000 gld. op dezelfde titel aan Hendrik van den Berg werd overgedragen³. Zulke verpandingen, even normaal als bijv. de verpachting

¹ G. D. FRANQUINET, *Bered. inventaris der oorkonden en bescheiden van de abdij Kloosterrade*, Maastricht 1869, blz. 154 vlg., 158. — Exotische partijnamen treft men in de 17e eeuw in verschillende Zuidnederlandse steden aan. Bijv. in Tongeren de Gomaristen en Arminianen, in Hasselt de Basileërs en Judeërs. In Luik werden de partijgangsters van de bisschop in 1651 de Evangelisten genoemd. Vgl. F. TIHON, *Le duc Charles de Lorraine et la principauté de Liège*, in: Bull. Inst. arch. lièg. 40 (1910), blz. 235-237. Wellicht zijn draden tussen de Zelotenstrijd en het bende-wezen in de 18e eeuw aanwijsbaar. — Waubach: F. X. SCHOBEN, *Ubach over Worms en zijn historische samenhang met Thorns Ubach*, in: Jubileumboek 1950-1960 Hist. Kring „Het Land van Herle”, 1961, blz. 250.

² DE CRASSIER, *Dict. hist. Limbourg*, o.c., in: Publ. 70 (1934), blz. 221; [SIVRÉ], *Inv. Roermond*, II, o.c., blz. 3.

³ STEFFENS, *Gesch. aloude heerlijkheid ter Horst*, o.c., hfdst. VI-VII, passim; MEULENERS, *Gesch. Obbicht*, o.c., blz. 83 vlg.; DE WIT-FLAMENT, *Vorming der heerschappijen*, o.c., blz. 99-104; SANGERS-SIMONIS, *Er ligt een eiland*, o.c., blz. 75; E. ROEBROECK, *Het Land van Montfort; een agrarische samenleving in een grensgebied, 1647-1820*, Assen 1967, blz. 124. De schrijver wijst op het onderscheid tussen de heerlijke rechten welke de pandheer konden toekomen en de eigenlijke soevereine rechten over het ambtsgebied. — Hendrik van den Berg stelde in 1625 Harbard van Spee als drossaard van Montfort aan. Voor het ambt Montfort vgl. ook BOEREN, *Bestuurs- en staatsinstellingen*, o.c., blz. 90-91. — In de 17e eeuw kon, althans in Limburg en Overmaas, de pandnemer niet meer vrij over het hem toegewezen gebied beschikken. De inkomsten uit het verpande territoir dienden toen als waarborg voor de betaling van een jaarlijkse rente gelijk

van accijnzen en licenten, konden uitsluitend betrekking hebben op de inkomsten uit het ambt en de binnen het ambtsgebied gelegen landsheerlijke domeinen, doch konden evengoed de inleiding zijn van een annexatie door de pandheer van het uitgegeven territoir; zij hadden de tendens de hoge officies erfelijk te maken, doch brachten in het algemeen geen institutionele verandering in het bestuurs- en rechtsbestel. Overigens komt de vervreemding van opzettelijk gecreëerde hoge heerlijkheden tussen 1543 en 1673 in het Overkwartier slechts sporadisch voor. De Staten konden de inkomsten uit de banken als garantie voor de betaling der beden nu eenmaal niet missen¹. Ook de aanwezigheid van de Souvereine Raad en de Rekenkamer te Roermond zal ertoe hebben bijgedragen de desintegratie van het gewest zo lang mogelijk binnen beperkte grenzen te houden.

OPPER-GELDER EN OVERMAAS
ONDER HET BEWIND VAN BRUSSEL EN MADRID

De notulen van de vergadering der Staten-Generaal in 1600 geven een dwarsdoorsnede, welke de staatkundige positie en de verlangens van Opper-Gelder en de Landen van Overmaas belicht². Brabant nam de eerste plaats in, successievelijk gevolgd door de „provincie Limburg”, Luxemburg en het Overkwartier, dat geheel Gelre vertegenwoordigde. Op de twistvraag of de Brabants-Limburgse unie ruimte liet voor een afzonderlijk stemrecht van de Overmase afvaardiging volgde geen duidelijke beginselverklaring, doch zij nam normaal en zelfstandig aan de stemmingen deel en behield haar plaats bij het rouleren van het voorzitterschap. Van alle niet-patrimoniale gewesten beriep het Overkwartier zich met de meeste nadruk op het jus de non-evocando en de noodzaak vrede te sluiten, doch bij het beknibbelen op hun aandeel in de maandelijkse generale bedde van 300.000

aan de interest van de pandsom, doch deze rente werd hem door de pandgever zelf uitbetaald. Vgl. THIELENS, *Assemblées d'états*, o.c., blz. 99-100. — Een lijst der vooral in de ambten Kessel en Stralen geconcentreerde 17 oude heerlijkheden in: K. J. TH. JANNSEN DE LIMPENS, *Geldersche wysnissen van het hoofdgerecht te Roermond*, Utrecht 1953, blz. XIX.

¹ [SIVRÉ], III, o.c., blz. 357-358.

² P. GACHARD, *Actes des Etats-Généraux de 1600*, Bruxelles 1849, passim, i.b. blz. 117-118, 125, 222, 238, 591-594, 595-597, 718-720. — Dat de vraag werd gesteld, vindt zijn oorzaak in de frequente afwezigheid van Limburg-Overmaas.

gld., welke de vergadering door de aartshertogen werd opgedrongen, gaven Opper-Gelder en Limburg-Overmaas elkaar niets toe. De Gelderse gedeputeerden brachten een lange waslijst van eisen en verlangens ter tafel: opheffing van iedere vorm van belastingvrijdom in het kwartier; bevestiging van het traktaat van Venlo en beteugeling van de usurpaties van het Hof; volledig herstel van de privilegiën en teruggave van de geconfiskeerde goederen; verbod van de requisities „*inventez pour vuyder la bourse du bon homme*”; besteding der gelden voor het onderhoud van de garnizoenen binnen de grenzen van het kwartier; sluiting van de licentkantoren te Roermond, Venlo en Arcen. De voorwaarden, welke de Limburgse afvaardiging aan haar aarzelende en onvolledige concessies op financiëel gebied verbond, gingen minder ver, met uitzondering evenwel van een desideratum dat voor Opper-Gelder op dat ogenblik niet ter zake deed. Zij verzocht nl. het ambt van gouverneur af te schaffen en het bestuur aan de vier drossaards toe te vertrouwen. Konden de aartshertogen hieraan geen gevolg geven – hetgeen ondanks de steun van Brabant, dat zelf van een dergelijke functionaris verschoond was gebleven, inderdaad het geval was – dan vroegen zij tenminste „*un seigneur naturel, qui sache la langue et soit imbué des coutumes et usances dudict pays*”.

In 't geschil over de wijze, waarop de landelijke bede zou worden opgebracht, namen het Overkwartier en Limburg-Overmaas een geheel verschillend standpunt in. Evenals Brabant gaf de „provincie Limburg” de voorkeur aan gemene middelen uit de opbrengst van algemene belastingen, terwijl de Gelderse gedeputeerden deze voor hun land „*aulcunement practicquables*” achtten en vasthielden aan het vertrouwde systeem van quoten, die naar eigen inzicht werden bijeengebracht en omgeslagen. Albertus slaagde er niet in het stelsel van gemene middelen te doen aanvaarden, doch de in 1600 vastgestelde omslag der quoten van de gewesten bleef voortaan *grosso modo* de verdeelsleutel van de jaarlijkse heffing der gewone beden. De bijdrage van Opper-Gelder werd op 120.000 gld. per jaar gesteld. De quote van Limburg-Overmaas bedroeg 72.000 gld.; hiervan namen het hertogdom $\frac{3}{7}$, Valkenburg $\frac{2}{7}$, Dalem en 's-Hertogenrade ieder $\frac{1}{7}$ voor hun rekening. De gelden werden evenals voorheen opgebracht door de heffing van de schat of grondbelasting. In het Land van Valkenburg waren de vier hoofdbanken voor $\frac{2}{3}$ en de heerlijk-

heden en leengoederen voor $\frac{1}{3}$ deel hierin aangeslagen; in Dalem gold dezelfde verhouding voor de aanslag van de zeventien banken en dorpen enerzijds en aan de andere kant de geestelijke stand en de ridderschap; in 's-Hertogenrade werden alle goederen in de acht banken zonder onderscheid per bank getaxeerd. Voor de buitengewone beden en andere lasten werd dezelfde maatstaf aangelegd¹.

De opdracht van de Opper-Gelderse Staten aan de koninklijke historiograaf Erycius Puteanus uit Venlo, in 1618, om de geschiedenis van het hertogdom te boek te stellen, opdat het niet zou zijn alsof alleen hún „voiralderen in voirtijden sich nyet gethoent en hedden”² is een der vele uitingen van Gelders patriottisme in het Overkwartier. Ook de traditionele neiging zich ver te houden van bovengewestelijke aangelegenheden bleef ten oosten van de Peel virulent en werd door de nabuurschap van het Rijk versterkt. Ter verklaring van hun verzet tegen de invoering van gemene middelen merkten de Gelderse gedeputeerden in 1600 op, dat het Overkwartier geheel door rijkswachten was omringd, „voires tellement entrelasché avecq cesdictes provinces, qu’elles ne samblent qu’une seulle”.

Naarmate de kloof tussen Opper-Gelder en Staats Gelderland breder werd, verminderde de betekenis van het kwartier als samenbindend element tussen Noord en Zuid, doch de herinnering aan deze historische taak heeft nog geruime tijd nagewerkt. In 1600 hielden de Gelderse gedeputeerden te Brussel een verrassend progressief pleidooi voor het toestaan van godsdienstvrijheid aan teruggekeerde protestantse emigranten en de handhaving van de Staatse regenten na een eventuele hereniging³. Zij hadden opdracht in geval van een conferentie met de rebellen op de afvaardiging van enkele edelen uit het Roermondse kwartier aan te dringen „in betrachtungh, dat van wegen der nachbahrschafft und anderer erfarentheyt als dieselvige in den affgewiecken en Gelrischen dryen Quaertieren hebben moegen, villicht etwas fruchtbarlichs soll voerttgestalt und befürderrt werden connen”. Deze instructie bleef niet geheel zonder resultaat. Filips van

¹ GACHARD, o.c., blz. LXXIV-LXXV; SLANGHEN, *Blik op Valkenburg*, o.c., blz. 349-350, 358; THIELENS, o.c., blz. 60-61.

² J. B. SIVRÉ, *Opdragt aan Erycius Puteanus om de geschiedenis van het Overkwartier te schrijven*, in: *Msg.*, 1879, blz. 39. — De opdracht bleef onuitgevoerd. Vgl. ook: H. WOUTERS, *De betekenis van de archieven voor de gewestelijke en lokale geschiedenis in Limburg*, zie hiervoor, blz. 34.

³ GACHARD, *Actes Etats-Généraux*, o.c., blz. 595-597.

Bentinck behoorde tot het driemanschap dat in 1600 te Bergen-op-Zoom met Oldenbarnevelt onderhandelde¹ en in 1606 reisde Walraven van Wyttenhorst twee maal naar Den Haag om een conferentie over vrede of bestand voor te bereiden².

Dit Gelders nationaliteitsgevoel, dat zich door het verloop van de oorlog en de godsdienstige tegenstellingen geleidelijk op de grenzen van het eigen kwartier terugtrok, houdt ongetwijfeld verband met de bevoorrechte positie welke Opper-Gelder door zijn geïsoleerde ligging en de garanties van het traktaat van Venlo onder de zuidelijke gewesten innam. Bovendien vormde het landrecht de basis van een benijdenswaardige eenheid van rechtspleging en was het landsheerlijke territoir nog in betrekkelijk geringe mate door de schepping van hoge heerlijkheden aangetast. De sterke positie van de stadhouder en vooral de vestiging van de Souvereine Raad te Roermond schonken het eeuwenoude semi-gewest een volledig provinciaal bestuurs- en rechtsapparaat in het kader van het centrale regeringsbestel. Het ambt van stadhouder werd achtereenvolgens bekleed door drie zoons van Willem van den Berg: Herman (1593-1611), Frederik (1611-1618) en Hendrik (1618-1634), landgenoten die zich als beschermers en in zekere zin ook als de natuurlijke heren van het kwartier beschouwden³. Als krijgsoversten, die meer met de legerlucht dan met de sfeer van de vorstelijke residenties vertrouwd waren⁴, stonden zij bij Albertus en Isabella in hoog aanzien, terwijl zij door hun invloed en zelfbewustzijn bij de leiding van het verzet van de adel tegen de Spaanse druk op het bestuur werden betrokken. Herman van den Berg werd in 1595 stadhouder van Friesland, Groningen, Overijssel en Lingen; Frederik was veldmaarschalk en, van 1604 tot 1611, gouverneur van Artesië; Hendrik werd in 1628 opperbevelhebber ad interim van het koninklijke leger. Deze laatste versterkte de banden

¹ MEULLENERS, *Gesch. Obbicht*, o.c., blz. 98-99, 134-159.

² STEFFENS, *Gesch. ter Horst*, o.c., blz. 68 vlg.; [SIVRÉ], I, o.c., blz. 149; *Resol. Staten-Generaal*, XI, 1600-1601, o.c., blz. 79 vlg.; DEN TEX, *Oldenbarnevelt*, II, o.c., blz. 542-543, 547 vlg., 552 vlg. — Walraven van Wyttenhorst was een neef van Walraven van Brederode, de eerste edele van Holland en een vurige voorstander van de vrede.

³ A. P. VAN SCHILFGAARDE, *Het archief van het huis Bergh*, I, z.pl. 1932, blz. 55-66; J. C. E. BARTELDs, in: *Nw. Ned. biogr. wrdb.* VIII (1930), kol. 74-79; SANGERS-SIMONIS, *Er ligt een eiland*, o.c., blz. 71 vlg.

⁴ Geciteerd uit een brief van Hendrik van den Berg; vgl. *Nw. Ned. biogr. wrdb.*, VIII, kol. 75.

van zijn geslacht met het Overkwartier door de verwerving van Stevensweert en Ohé en Laak (1598), het pandheerschap van Montfort (1624) en de aankoop van de oude heerlijkheid Well (1628)¹.

Een der pijlers van de machtspositie van de stadhouder was het voorzitterschap van de Souvereine Raad, tevens leenhof, die ondanks hardnekkig verzet van de Staten zijn competentie aanzienlijk wist uit te breiden. De inheemse of costumiere raadsheren, de zg. heren van de korte tabbaard, wier aantal vóór 1610 tot twee is teruggebracht, werden door de centrale regering uit de ridderschap gekozen. De kanselier en de uitheemse raden waren in het algemeen juristen die hun sporen in een der andere provinciale hoven of in de Grote Raad te Mechelen hadden verdiend; de Roermondenaar Godfried Gilkens (1622-1625) is de enige kanselier, wiens herkomst uit Oppergelder vaststaat².

De nieuwe Kanselarij-instructie van 20 juni 1609 bracht geen verandering in de positie van de stadhouder, doch omlijnde, zonder deze overigens te verzwakken, de bevoegdheden van het Hof – met name die van de momber –, zodat in de conflictsituatie met de Staten een zeker evenwicht tot stand kwam. De regeling van het hoger beroep, het geschilpunt dat de invoering van het landrecht bijna een eeuw had vertraagd, werd echter naar een later tijdstip verschoven. De ordonantie op de reformatie der vonnissen van 17 november 1612 betekende een nederlaag van de ridderschap, die steeds een bijzonder beroepscollege had gewild; het hoger beroep werd nl. opgedragen aan de hoofdgerechten van Roermond, Venlo en Gelder, waarna reformatie door het Hof mogelijk was. Toen echter de door twee heren van de korte tabbaard in de Souvereine Raad vertegenwoordigde ridderschap en Venlo, uit naijver tegen Roermond, zich bij het standpunt van het Hof aansloten, verkeerde de overwinning van de steden in haar tegendeel. Op 16 september 1613 vaardigden de aartshertogen het

¹ Zijn echtgenote Hiëronyma Catharina gravin van Spauer bezat de heerlijkheden Poll, Panheel, Aldengoor, Buggenum en Meyel. In 1618 stond hij Stevensweert af aan zijn gewettigde zoon Herman Frederik van den Berg (overl. te Maastricht, 1669), die in het huwelijk trad met de jeugdige abdis van Thorn, Josina Walburgis van Loewenstein-Wertheim-Rochefort.

² GERADTS, *Bijdrage gesch. Souv. Raad*, o.c., blz. 43-47; vgl. ook E. VAN DEN BUSSCHE, *Conseil de Gueldre*, Bruges 1886; A. J. FLAMENT, *De archieven der gemeenschappen*, o.c., blz. 314-328; vgl. in het algemeen: E. F. J. A. ADRIAANSE, *Rechterlijke en administratieve colleges in Roermond, 1232-1794*, in: *Gedenkboek Roermond, 1932*, blz. 110-128.

„placaet aengaende de revisie” uit, waarbij de Souvereine Raad als beroepsinstantie voor alle door de schepenbanken gewezen vonnissen van enig belang werd aangewezen. De rol van het Roermondse hofgerecht en van de hoofdvart in het algemeen was uitgespeeld. Daar het traktaat van Venlo appèl op een buitengewestelijk college uitsloot, was de positie van het Hof als rechtsorgaan voortaan onaantastbaar; door zijn taak de privilegiën te verklaren en zorg te dragen voor de uitvoering der plakaten en ordonnanties werd het in concurrentie met de stadhouder tevens het centrale bestuurslichaam van het Overkwartier¹. Tot ca. 1625 behartigde de Souvereine Raad de taak van de Kanselarij van Overijssel, welke na 1581 verlopen en vervolgens opgeheven was².

De eveneens naar Roermond overgebrachte Rekenkamer van Gelre, die ook met het beheer der domeinen in Friesland, Groningen, Overijssel, Lingen en andere gebiedsdelen welke tot het ressort van de Rekenkamer van Holland behoorden, was belast, bestond uit vier rekenmeesters, twee auditeurs en een griffier. Voor dit college legden de rentmeester-generaal van de bedden, de rentmeesters der domeinen, de ontvangers van de licenten, de drossaards en de schouten jaarlijks rekening en verantwoording af. De vestiging te Roermond van het koningsgetrouwe restant van de Rekenkamer van Holland gaf intussen aanleiding tot wrijvingen; in 1598 beklagden de Staten zich over de bemoeiingen van de uitgeweken Hollandse rekenmeesters met Gelderse aangelegenheden³. De gewestelijke apparatuur van de centrale regering werd in 1623 door Filips IV uitgebreid met de

¹ JANSSEN DE LIMPENS, *Rechtsbronnen Overkwartier*, o.c., blz. LXXXV-XCIV, 458-475; [SIVRÉ], I, o.c., blz. 290-309. — De revisie door het Hof, een ander woord voor hoger beroep, gold voor alle civiele zaken welke een waarde van 200 gld. of meer vertegenwoordigden. Daar de revisie de tenuitvoerlegging der door de lagere rechters gewezen vonnissen niet opschortte, was zij in werkelijkheid een reformatie. — Over de bevoegdheden van de stadhouder: POULLET, *Gouverneurs*, o.c., blz. 97. In de periode 1598-1621 werden de schouten of voogden en de schepenen op het platteland door de drossaards benoemd; vgl. NETTESHEIM, *Gesch. Geldern*, o.c., blz. 373-374; het is de vraag in hoeverre deze bevoegdheid in het voorafgaand tijdperk aan de stadhouder toekwam.

² FLAMENT, o.c., blz. 318.

³ [SIVRÉ], I, o.c., blz. 142; FLAMENT, o.c., blz. 328-332; *Versl. 's Rijks oude arch.* 18 (1895), blz. 496-497. — De Rekenkamer van het Overkwartier werd in 1681 naar Brussel overgebracht en, na gedurende drie jaren met de Vlaamse Rekenkamer verenigd te zijn geweest, in 1684 in de Rekenkamer van Brabant geïntegreerd. Vgl. ADRIAANSE, *Rechterlijke en administratieve colleges*, o.c., blz. 125-126.

Roermondse Licentenkamer, die recht sprak in geschillen over de toll en licenten op de Maas en de Rijn¹.

Waren het Hof en de Rekenkamer landsheerlijke organen voor het gehele hertogdom, hun tegenspelers, de Staten, vertegenwoordigden uitsluitend het Overkwartier². Als van ouds bestonden zij uit twee leden: de ridderschap en de steden. Om tot de vertegenwoordiging van de eerste stand te worden toegelaten waren vereist het bezit van een riddergoed en de inschrijving in het „ridderboek” (1555), een katholieke levenshouding (1637) en het bezworen bewijs van vier (1645) daarna van acht (1660), tenslotte van zestien kwartieren. Een vergelijking van de beschrijvingslijsten uit de jaren 1612-1624 en 1700 toont aan, dat het recht tot de kwartierdag te worden toegelaten gedurende de 17e eeuw tot een erfelijke, exclusieve kring van achttien landedelen is ingekrompen³. De leden van de ridderschap stemden persoonlijk, terwijl de steden: Roermond, Venlo, Gelder, Erkelenz, Stralen, Wachtendonk, Echt en Nieuwstadt, ieder één stem uitbrachten, ofschoon elke stad twee afgevaardigden naar de vergadering zond. Deputaties naar Brussel waren steeds uit vertegenwoordigers van beide standen samengesteld; in 1623 bijv. legden Adriaan van Hoensbroek, erfmaarschalk van Gelre, Jan van Wyttenhorst en Caspar van Merwijk namens de ridderschap, Willem Moeits, burgemeester van Roermond, en Hendrik van Dartz, burgemeester van Venlo, namens de steden de eed van trouw aan Filips IV af⁴. De tijd dat de Staten met een beroep op het privilege van Karel van Egmond d.d. 2 februari 1538 eigenmachtig bijeenkwamen, was voorgoed voorbij; in de 17e eeuw worden zij op last van de stadhouder jaarlijks door de Roermondse magistraat naar het stadhuis van de hoofdstad opgeroepen⁵.

In tegenstelling tot Gelderland werden de Staten van het Overkwartier na 1580 blijvend naar het tweede plan teruggewezen. De

¹ FLAMENT, o.c., blz. 342. — De instructie voor de Licentenkamer dateert van 27 juni 1623.

² Voor de Staten vgl.: NETTESHEIM, *Geschichte Geldern*, o.c., blz. 373-384; FLAMENT, o.c., blz. 332-342; [SIVRÉ], I, II, o.c., passim.

³ NETTESHEIM, o.c., blz. 378 n. 44; FLAMENT, o.c., blz. 336-337.

⁴ [SIVRÉ], I, o.c., blz. 23.

⁵ O.a. protest van Herman van den Berg tegen de eigenmachtige beschrijving van een kwartierdag in 1606 en zijn weigering de Staten bijeen te laten komen in 1608 ([SIVRÉ], I, o.c., blz. 175, 176, 303). — In bijzondere gevallen vond de vergadering ook wel te Venlo plaats, o.a. in 1599, 1601 en 1605 (SIVRÉ, I, o.c., blz. 168, 401; FLAMENT, o.c., blz. 337).

aartshertog verklaarde in een decreet van 21 maart 1601, dat hun enige taak in de jaarlijkse stemming over de beden en hun repartitie bestond¹, doch in de praktijk ging hun invloed veel verder en wisten zij een zeker evenwicht in hun betrekkingen met de landsheerlijke organen in stand te houden. Anders als in Overmaas, werden de statenvergaderingen voorgezeten niet door de stadhouder, doch door de erfmaarschalk, de primus inter pares van de ridderschap, en hieven zij met machtiging van de stadhouder de zg. onraadspenningen, een kwartierbelasting van ca. 25.000 gld., waaruit salarissen, inkwartieringen en andere lasten werden bekostigd. Zelden stemden zij zonder meer in de beden toe. Herhaaldelijk moest Brussel zich met een minder bedrag tevreden stellen en in 1642 dwongen zij de landvoogd de belofte af zijn verzoek om geld naar oud gebruik van jaar tot jaar te herhalen². In hun vrijmoedigheid weerspiegelen zich de herinnering aan de positie van Gelre als nomaal geweest en het gezag van het traktaat van Venlo, waaraan de Staten het recht ontleenden de privilegiën en belangen van het kwartier tegen de centrale regering in bescherming te nemen. Talrijk zijn de bezwaarschriften tegen de belemmering van de Maashandel door de licentkantoren, de benoeming van vreemde ambtenaren en de overlast door militaire doortochten en inkwartieringen. Zo nodig traden zij zelfs rechtstreeks met Den Haag of de Gelderse nederkwartieren in verbinding. In 1604 en 1605 bijv. vonden onderhandelingen plaats met de kwartierstaten van Nijmegen over de matiging van de wederzijdse contributies en retorsies; in 1607 verzochten zij het Hof te Arnhem om afschriften van de oude charters, welke bij de verdediging van de privileges dienst konden doen³. Tevergeefs trachtte de centrale regering de geestelijkheid als een gewillig werktuig in haar hand toegang tot de kwartierdag te verschaffen en de doorvoering van een straffere organisatie van de Staten te verhinderen. Minstens vanaf 1583 werden de belastingen omgeslagen en de rentmeestersrekeningen gecontroleerd door een bestendige deputatie, welke vanaf 1622 samengesteld was uit twee leden van de ridderschap en twee regenten uit de Roermondse

¹ FLAMENT, o.c., blz. 333.

² O.a. in 1595, 1614, 1615, 1619. Vgl. *Versl. 's Rijks oude arch.* 18 (1895), blz. 466-468. — [SIVRÉ], III, o.c., blz. 71-72 (22 nov. 1642). — Algemeen: FLAMENT, o.c., blz. 332-340.

³ [SIVRÉ], I, o.c., blz. 161-172, 290-291.

magistraat. Behalve een agent te Brussel hadden de Staten twee secretarissen en een juridisch geschoolde syndicus in dienst. De bekendste van deze „landsadvokaten” is Tilman van Bree, die tezamen met kanselier Hendrik Uwens het landrecht van 1619 heeft geredigeerd¹.

In de betrekkingen tussen de twee standen constateert men vanaf ca. 1620 een subtiel evenwicht en een grotere mate van stabiliteit en eensgezindheid. Het Hof was gevestigd te Roermond, doch telde twee leden van de ridderschap in zijn midden; de erfmaarschalk leidde de kwartierdagen der Staten, doch deze werden in en door de hoofdstad beschreven; ridderschap en steden waren even sterk in het vaste college van gedeputeerden vertegenwoordigd. Roermond behield de bevoorrechte plaats welke sinds de 15e eeuw aan de vier Gelderse hoofdsteden toekwam, al werd deze door de naijver van andere steden, met name Venlo, bestreden en verzwakt. Daar zij hun privilegiën niet, zoals bijv. Nijmegen, hadden ingeboet, verkeerden beide steden in een gunstige positie. Op grond van het charter van Reinoud III van 14 september 1371 werden te Roermond schepenen en raden voor het leven gekozen en, behoudens bekrachtiging door de souverain, bij coöptatie aangevuld; de burgemeesters werden door de magistraat telkens voor één jaar benoemd. In Venlo werd het stadsbestuur op overeenkomstige wijze samengesteld, terwijl bijv. te Weert weliswaar geen perpetuïteit bestond, doch in de praktijk coöptatie regel was². Desondanks kon de ridderschap zich, hoewel in mindere mate als bijv. in Gulik, krachtig doen gelden en van tijd tot tijd haar wil aan de steden opleggen. Na een langdurig geschil over de belastingvrijdom van heerlijkheden en riddergoederen (1610-1621) kwam een voorlopige overeenkomst tot stand, welke ieder lid van de ridderschap voor één riddergoed van de gewone bede, doch niet van de overige lasten, vrijstelde. De vertegenwoordigers van de eerste stand ontvingen bovendien een „adellijke vrijdom” van 50 gld. als vergoeding

¹ FLAMENT, O.C., blz. 335, 339-340; IDEM, *Tilman van Bree*, in: Nw. Ned. biogr. wrdb., I (1911), kol. 459-460.

² FLAMENT, O.C., blz. 343-344; A. F. VAN BEURDEN, *Handelingen van den Roermondschen magistraat van 1596 tot en met 1696*, in: Limb. Jrb. 9 (1903), blz. 9-10. — Weert: J. TH. H. DE WIN, *Inventaris van het oud-archief der gemeente Weert tot 1795*, [Maastricht] 1956, blz. 17 vlg.

van reis- en verblijfkosten voor het bijwonen van de kwartierdagen¹.

Door de banden met Brabant en de supervisie van de Raad en de Rekenkamer te Brussel waren Limburg en de Landen van Overmaas ondanks hun particularisme sterker op de Nederlanden georiënteerd dan het Overkwartier. Tegenover de eenheid en het evident gewestelijk karakter van Opper-Gelder bleef de „Provincie Limburg” of het „Ducatus Limburgensis” een hechte federatie van autonome staatjes, waarin de gouverneur, die tevens drossaard van Valkenburg en kastelein der vier hoofdburchten was, een belangrijke taak als samenbindende factor toekwam. De vruchteloze agitatie tegen deze functionaris in 1600 viel samen met de ambtsperiode van Gaston Spinola, die in 1597 de Brabantse edelman Claudius van Wittem, heer van Beersel (1579-1597) was opgevolgd. Deze Siciliaanse gelukzoeker was om zijn hardhandig optreden en zijn landsvreemde afkomst bijzonder impopulair². Op advies van de Staatsraad te Madrid, die het bevel over belangrijke vestingen ongaarne aan Nederlanders zag toevertrouwd, werd hij niettemin gehandhaafd³ en, hoewel de Blijde Inkomst de benoeming van vreemdelingen verbood, opgevolgd door Maximiliaan van Sint Aldegonde baron van Noircarnes (1612-1620), de Bourgondiër Karel van Gorrevod, markies van Marnay (1620-1626), diens plaatsvervanger Herman van Bourgondië, heer van de baronie Fallais nabij Huy (1624-1626), en diens schoonzoon, de Artesiër Hugo van Noyelles (1626-1635)⁴. Het ambt, dat slechts 100 carolusgld. per jaar aan honorarium opbracht en vanaf ca. 1600 sterk aan militaire betekenis inboette, schijnt meermalen als springplank naar een lucratievere gouverneurspost te zijn gebruikt⁵.

¹ NETTESHEIM, *Gesch. Geldern*, o.c., blz. 381 vlg. — Tussen de Opper-Gelderse en de Gulikse adel bleven nauwe betrekkingen bestaan. Werner Huyn van Amstenrade (1593-1610, 1618-1621) en Jan Frederik van Schaesberg (1621-1671) waren bijv. drossaards van het ambt Brügggen (DEILMANN, *Gesch. Brügggen*, II, o.c., blz. 201-202). M.b.t. opname in de Opper-Gelderse ridderschap volgde deze het voorbeeld van Gulik (NETTESHEIM, o.c., blz. 377).

² *Refrains politiques contre le gouverneur et capitaine-général du duché de Limbourg et des Pays d'Outre-meuse*, in: Publ. 13 (1876), blz. 551-552; H. VANDERLINDEN, *Gaston Spinola*, in: Biogr. nat. Belg. XXIII (1921/24), kol. 426-428. — Vgl. ook: P. C. BOEREN, *Oud- en nieuw Limburg*, in: Tschr. Ned. taal- en letterk. 80 (1964), blz. 81-92.

³ *Corresp. Philippe III*, o.c., blz. 69-70.

⁴ HABETS, *Gouverneurs*, o.c., blz. 198-199; VAN DE VENNE, *Gesch. kasteel Valkenburg*, o.c., blz. 132-134; THIELENS, o.c., blz. 141.

⁵ POUILLET, *Gouverneurs*, o.c., blz. 18. — Spinola werd in 1612 gouverneur van Doornik; St. Aldegonde promoveerde in 1620 tot gouverneur van Namen.

De organisatie van de Staten nam in deze periode vaste vormen aan. Ofschoon men evenals in het verleden allerlei combinaties aantreft, werden de gemeenschappelijke statenvergaderingen der vier landen een normaal onderdeel van het bestuursapparaat, sinds in 1600 de beden voor de „Provincie Limburg” op een vaste voet waren gesteld en de contributies, inkwartieringen en „schenkagiën” voortdurend overleg vereisten. In 1618 verklaarden de aartshertogen, dat het hun bedoeling was „de faire tenir dooresnavant l’assemblée des Etats dudit Limbourg et des aultres pays d’Oultremeuse en ung corps et sur pied et forme accoustumée”. Terwijl de abten van Rolduc en Godsdal de geestelijke stand in ’s-Hertogenrade en Dalem vertegenwoordigden, raakte in Valkenburg de oproeping van de proost van Meerssen, die niet voor de beden werd aangeslagen, tussen 1570 en 1616 in onbruik. De vertegenwoordiging van de bezittende derde stand door schouten of schepenen van de banken bleef als een democratisch curiosum voortbestaan en vormde voor de centrale regering een tegenwicht tegen de adel en de geestelijkheid¹. Naar Brussel zond Limburg-Overmaas een gecombineerde afvaardiging uit de Staten der afzonderlijke landen, waarbij zowel het federatief karakter van het complex als het overwicht van Limburg aan het licht treden. De deputatie naar de Staten-Generaal in 1600 bestond bijv. uit 13 personen, van wie vijf uit het hertogdom. Valkenburg werd vertegenwoordigd door de voogd en leenstadhouder Wolter van Hoensbroek en Frederik van Schaesberg namens de ridderschap en door Maarten Monen, schepen van Meerssen, en lic. Julius Schaesberg voor de banken; Dalem door Wijnand van Imstenrade, heer van Mheer, en Willem Fronteau; ’s Hertogenrade door Frans van Eynatten, heer van Nieuwburg, en de schout van Simpelveld Jan van Ottegraven².

¹ THIELENS, o.c., blz. 27-28, 33; VAN DE VENNE, *Inv. arch. Overmaas, inleiding*, o.c., blz. 90 vlg. – De proostdij van Meerssen is tijdelijk opgeheven als gevolg van haar occupatie door de bisschop van Roermond. Zij kwam in 1611 weer in het bezit van de abdij van St. Remi en werd door deze overgedragen aan de abdij van Eaucourt in Artesië. – Derde stand: J. DHONDT, *Les assemblées d’Etats en Belgique avant 1795*, in: *Standen en Landen* 33 (1965), blz. 234.

² J. GILISSEN, *Les Etats-Généraux des Pays de par deça (1464-1632)*, ibidem, blz. 287; GACHARD, *Actes Etats-Généraux*, o.c., blz. 101; VAN DE VENNE, o.c., blz. 91. – De verhouding in de deputatie van 1555 was echter: 13 Limburgers, 3 uit het Land van Valkenburg, 3 uit Dalem. In 1616 werd de eed van trouw aan Filips III namens de Valkenburgse Staten afgelegd door Wolter van Hoensbroek, voogd, Werner Huyn van Amstenrade en schepenen van Meerssen en Klimmen.

De zoals in Opper-Gelder permanent geworden statenorganisatie kreeg in Overmaas gestalte in vier colleges van commissarissen, enigszins te vergelijken met Gedeputeerde Staten, wier samenstelling die van de Staten der afzonderlijke landen weerspiegelde. Hun taak, welke voor Valkenburg in de instructie van 1624 nader omschreven werd, bestond uit de omslag van de beden en de regeling van in-kwartieringen en andere urgente aangelegenheden¹. Ofschoon de repartitie volgens een vast schema geschiedde, stelde deze hen herhaaldelijk voor pijnlijke conflictsituaties. Elsloo, Berg en Bemelen pretendeerden vrijdom van lasten op grond van hun speciale status; de banken beschuldigden elkaar van bevoorrechtiging; de geestelijkheid en leden van de ridderschap beriepen zich op oude privilegiën, het onbebouwd liggen van hun landerijen of hun dienst als kurassiers in het leger. Het geschil over de zg. kurasvrijheid met Jan van Schwartzenberg, Melchior 't Zevel en andere in en bij Heerlen gegoede edelen werd in 1592 onder pressie van Claudius van Wittem ten voordele van de schatkist bijgelegd. Nadat de aartshertogen door hun ordonantie „sur le fait de la levée des aydes” in 1622 voorlopig een einde aan misbruiken bij de inning van de schatgelden hadden gemaakt, werden alle contribuabelen drie jaren later verplicht hun bezittingen bij de commissarissen aan te geven. Herhaaldelijk wisten de Staten een vermindering van de buitengewone beden en militaire lasten te verkrijgen, doch daadwerkelijk verzet tegen de eisen van de centrale regering kwam betrekkelijk weinig voor en bleef gewoonlijk zonder resultaat. Toen de Staten in 1622 een buitengewone bede van 30.000 gld. weigerden, deed Marnay de poorten van Limburg sluiten, waarop de vergadering haar tegenstand opgaf. Kwalijker verging het Daniel vrijheer van Hoensbroek, commissaris van de ridderschap van het Land van Valkenburg, die in 1637, half dood geslagen, gevangen werd gezet, toen hij het geschil over een vorderingsbevel met ontvanger Wolter van Meer en de garnizoenscommandant van Valkenburg kolonel Octavio de Guasco op de vuist wilde beslechten².

¹ SLANGHEN, *Een blik op Valkenburg*, o.c., blz. 362-363; VAN DE VENNE, o.c., blz. 104 vlg.; THIELENS, o.c., blz. 70-72. — Onder de commissarissen van de Valkenburgse ridderschap treft men vanaf 1590 geregeld leden aan van het geslacht Hoen van Hoensbroek.

² SLANGHEN, o.c., blz. 351 vlg., 371; IDEM, *Bijdragen tot de geschiedenis van het tegenwoordige hertogdom Limburg*, I, Amsterdam, 1865, blz. 66-71; gedeeltelijke kwijschelding van de bede, bijv. in 1608 (o.c., blz. 93): A. VANDEKERCKHOVE, *Histoire de l'abbaye du Val-Dieu*, [Dison]

Daar de gouverneur tevens drossaard van Valkenburg was, komen hier slechts luitenant-drossaards voor, onder wie Frederik van Randenrade, heer van Ten Dijken in Spaubeek, een belangrijke rol speelde (1622-1646). Het hoge ambt van voogd en stadhouder der Valkenburgse lenen werd in 1587 door de pandheer Werner Huyn van Amstenrade verkocht aan Wolter Hoen van Hoensbroek (overl. 1631), de stamvader van de lijn Hoensbroek-Geulle, en ging vervolgens, daar de pandsom in 1613 door de aartshertogen onlosbaar was verklaard, over op zijn zoon Koenraad Ulrich, heer van Geulle, Bunde en Ulestraten (1631-1652). In het hertogdom Limburg werd het drossaardsambt in de Spaanse periode bekleed door Frederik van Gulpen, heer van Wodémont, Willem van Caldenborch en Claude van Laverne, in het graafschap Dalem door Walram van Draeck, heer van Cortenbach, en zijn zoon Robert, in het Land van 's-Hertogenrade door Koenraad van Tomborch (1579-1611) en vertegenwoordigers van het geslacht Van Berg-Trips¹.

MAASTRICHT, DE VRIJE RIJKSHEERLIJKHEDEN EN GULIK

Zowel de aspiraties als de gematigdheid van de aartshertogen treden bij hun politiek ten aanzien van Maastricht duidelijk aan de dag. Ofschoon de stad in 1592 in het bezit van haar privilegiën werd hersteld², bleven de ordonnanties van 1580 van kracht. Diverse geschilpunten en het verlenen van rechtsingang aan Maastrichtse burgers door de Raad van Brabant en de Luikse justitie leidden na onderhandelingen tussen deputaties uit Brussel en het prinsbisdom

1954, blz. 181-182. — SLANGHEN vermeldt in zijn *Blik op Valkenburg*, o.c., blz. 363-364, een ander conflict over een buitengewone bedde (1625), waarbij de Staten eveneens moesten toegeven. Vgl. ook CH. RAHLENBECK, *Les Pays d'Outremeuse*, Bruxelles 1888, blz. 175 vlg.; THIELENS, o.c., blz. 73-85, 52-53; VAN DE VENNE — DE WIN — PEETERS, *Geschiedenis van Hoensbroek*, o.c., blz. 87.

¹ THIELENS, o.c., blz. 142; W. MOONEN, *Brunssum de eeuwen door*, z.pl. [1952], blz. 156-157; J. VERZIJL, *Frederik van Randenraedt*, in: Nw. Ned. biogr. wrdb. IX (1933), kol. 837; E. SLANGHEN, *Het markgraafschap Hoensbroeck*, Maastricht 1859, blz. 154, 177-178, 237; HABETS, *Leenen van Valkenburg*, in: Publ. 21 (1884), o.c., blz. 204 vlg.; VAN DE VENNE-DE WIN-PEETERS, o.c., blz. 143. — Draeck: o.a. RAHLENBECK, *Histoire Daelhem*, o.c., blz. 138-139; L. VAN HOMMERICH-F. WELTERS, *Gedenkboek Voerendaal*, Heerlen [1949], blz. 38. — Caldenborch: E. POSWICK, *Histoire biogr. et gééal. de la noblesse limbourgeoise*, I, Liège 1873, blz. 76.

² HAAKMAN-ALLARD, *Beleg van Maastricht*, o.c., blz. 425.

tot het Concordaat van Maastricht d.d. 27 november 1615, waarbij de meeste moeilijkheden uit de weg werden geruimd. Uit de tekst blijkt, dat de aartshertogen door hun voornemen een voogd te benoemen, de bestrijding van het muntrecht van de prinsbisschop en de beoogde supervisie van het doen en laten van de magistraat door de Brabantse gouverneur hun medesouverein trachtten te verdringen, zonder hierop overigens te insisteren. Bij open brieven van Filips IV en Ferdinand van Beieren d.d. 18 december 1621 en 16 juni 1622 werd de stad plechtig in haar jus de non evocando bevestigd¹.

De staatkundige geschiedenis van de rijksheerlijkheden in deze periode ligt nog grotendeels in het duister. De tegenactie van de organen van het Rijk verhinderde in meerdere gevallen het uiteindelijk verlies van hun zelfstandigheid, doch de militaire overmacht en de druk van de centrale regering te Brussel waren meer dan voldoende om eventuele protestantse en Staatse sympathieën van de bezitters der rijkslandjes te onderdrukken. Vrijwel allen zijn zij in de 17e eeuw dienaren en supporters van de Habsburgse politiek.

Met een beroep op de rijksonmiddellijkheid trachtten talrijke pretendenten in het bezit te geraken van het graafschap Horn, dat in 1614 door de prinsbisschop van de erop rustende hypotheek werd ontlast. De aanspraken van Walburgis van Nieuwenaar, welke zij bij testament aan graaf Georg Everard van Solms had vermaakt, kwamen door verkoop tenslotte aan de Staten-Generaal, die deze in 1625 afstonden aan de generaal der artillerie Adriaan graaf van Hornes. Evenals de pretenties van andere gegadigden, zoals de Van Brederode's en Van Millendonks, liepen zij echter vast op het argument, dat Horn een zwaardleen was². Dit gold niet voor de eertijds met Horn door een personele unie – zij het in vrij gecentraliseerde vorm – verbonden heerlijkheden Weert-Nederweert en Wessum, doch ofschoon de confiscatie der heerlijke rechten tijdens het Bestand werd opgeheven, brachten de elkaar bestrijdende erfgenamen het hier niet verder dan tot het periodiek verzetten van de magistraat in de stad Weert. Op grond van de rijksstatus van deze heerlijkheden trachtte de bevolking

¹ Teksten in: L. CRAHAY, *Coutumes de la ville de Maestricht*, Bruxelles 1876, blz. 223-250. Vgl. SURINGAR, *Regeeringsvorm*, o.c., blz. 112-114.

² J. HABETS, *De Loonsche leenen in het tegenwoordige hertogdom Limburg*, in: Publ. 8 (1871), blz. 72 vlg.; DE CRASSIER, *Comté de Hornes*, o.c., blz. 328-332; DUYCK, *Journal*, II, o.c., blz. 614.

aan de feitelijke incorporatie bij Opper-Gelder en de hiermee samenhangende bedeplichtigheid te ontkomen. Aan het decreet van 6 februari 1586, waarbij Filips II Weert en Wessem onder de jurisdictie aan het Hof te Roermond stelde, gaf zij geen gevolg; de inwoners bleven op Aken appelleren. Ofschoon beide heerlijkheden als een bestanddeel van het Overkwartier werden behandeld en de schout- en rentmeestersrekeningen bijv. door de Rekenkamer te Roermond werden afgehoord, behielden zij tot 1713 een grote mate van autonomie. Ook het zonneleen Meyel kon zich tot dat jaar aan de competentie van het Hof onttrekken, doch in Obbicht-Papenhoven werd het beroep op Aken in de 17e eeuw door de rechtsgang naar Roermond vervangen; het werd praktisch een Gelderse enclave in Gulik¹.

Onder de abdisen Anna van der Mark (1604-1631) en Anna Eleonora van Stauffen (1633-1646) richtte Thorn zich volledig naar de politiek van Brussel, doch bij het steeds dreigend gevaar voor het verlies der bezittingen van het stift in de Baronie van Breda bleef een voorzichtige houding tegenover de Republiek geboden. Het herhaalde beroep op de bescherming van de koning werd later als een argument gebruikt om de zelfstandigheid van het territoir te ontkennen, in schijn met te groter recht, daar de Thornse Staten zich hardnekkig tegen de „Turkenbelasting” en door de Westfaalse Kring geheven contributies verzetten (o.a. 1606, 1625)².

In 1589 stond Willem Quaedt van Wickrade Rekem in ruil voor goederen in Duitsland af aan Herman van Aspremont-Lynden (overl. 1603), een uitgesproken tegenstander van de hervormden en de Staatse politiek. Leuth en de vrije rijksbaronie Rijckholt, bezittingen van Willem van Vlodrop, werden in 1581 wederrechtelijk verbeurd verklaard, doch kort nadien gerestitueerd en in 1616 door zijn zoon

¹ Weert: J. TH. H. DE WIN, *Minder bekende facetten in de bestuursgeschiedenis van stad en land van Weert* in: *Msg.*, 1957, kol. 161-178; 1958, 13-22, 33-44, i.h.b. 173 vlg., 15, 16-19; P. L. NÈVE, *Stukken afkomstig uit het archief van het Rijkskamergerecht te Weizlar*, Maastricht 1960 (niet uitgegeven), blz. 12, 24. — De schout- en rentmeestersrekeningen betr. Weert en Wessem werden vanaf 1583 door de Rekenkamer te Roermond afgehoord (*Versl. 's Rijks oude Archieven*, 1895, blz. 578-581). Volgens GERADTS, *Gesch. Souv. Raad*, o.c., blz. 42, zijn Weert en Wessem in 1602 tot de Staten van het Overkwartier toegelaten. — Obbicht: o.a. MEULLENERS, *Gesch. Obbicht*, o.c., blz. 317, 347; DE WIT-FLAMENT, *Vorming der heerschappijen*, o.c., blz. 48.

² HABETS-FLAMENT, *De archieven van het kapittel der vorstelijke rijksabdij Thorn*, II, 's-Grav. 1899, o.a. blz. XVIII, 301; J. LINSSEN, *Een bijdrage voor de geschiedenis van de abdij Thorn*, [Roermond 1963], blz. 30.

Otto Hendrik aan een neef, Willem van Bongard, zoon van Werner, heer van Wijnandsrade, vermaakt. Na de dood van Otto Hendrik in 1619 ontspon zich een vinnige strijd om de erfenis tussen zijn broer Adriaan Balthasar, vrijheer van Well, en de begunstigde Van Bongards (1619-1621), waarbij de aartshertogen, door de verbanning van Adriaan van Vlodrop in 1618, partij kozen tegen het van ouds verdachte geslacht. Rijckholt kreeg een Spaanse bezetting en bleef hierdoor in het bezit van Willem en Werner van Bongard, doch ondanks de gewapende steun van hun beschermheren moesten zij Leuth op grond van een uitspraak van het Rijkskamergerecht (1621) aan Adriaan van Vlodrop laten¹. Jan II van Bronkhorst volgde in de uitgeputte rijksheerlijkheid Gronsveld vastberaden de katholieke en Habsburgse koers (1589-1617) en werd in 1609 door de aartshertogen met de bevestiging der onafhankelijkheid van zijn territoir beloond. De steun aan de zaak van de keizer en de Liga kostte zijn opvolger, de befaamde veldmaarschalk Joost Maximiliaan, een goed deel van zijn bezit; door geldgebrek was hij gedwongen St. Maartensvoeren (1623) en Slenaken (1638) te verpanden en Rimburch in 1640 voor 90.000 rijksd. aan Arnold vrijheer van Boeymer over te doen². Terwijl zich in de overige rijksheerlijkheden geen belangrijke veranderingen voordeden, werd Wittem door de aartshertogen bij decreet van 26 februari 1604 aan de graaf van Culemborg, Floris II van Pallant (1577-1639), teruggeschonken, waartoe zijn huwelijk met een dochter van Willem van den Berg vermoedelijk heeft bijgedragen. Met behulp van de schutterij dwong zijn drossaard Adolf Bertolf van Belven de heer van Eijs, Wijnand van Breyll, zich in 1612 door Floris van Pallant met deze rijksheerlijkheid te laten belenen³.

¹ Rekem, o.a.: COENEN, *Kasteelen Maaskant*, o.c., blz. 50-52. — Leuth en Rijckholt: IDEM, *Het kasteel van Leuth*, ibidem, blz. 67-70; J. L. MEULENERS, *Eenige bladzijden uit de geschiedenis van de rijksheerlijkheden Obbicht en Leuth*, in: Publ. 24 (1887), blz. 106-123. [SIVRÉ], I, o.c., blz. 184. — Herman van Aspremont-Lijnden speelde een belangrijke rol bij de krijgsoperaties in Holland (1572-1576) en in de oorlog tegen Truchsess. Hij werd groot-meier van Luik en militair gouverneur van Keulen en overleed in 1603.

² H. HANSEN, *Die Rimburch*, Aachen 1912, blz. 167 vlg., 171, 180.

³ MOSMANS, *Heeren van Wittem*, o.c., blz. 59, 79, 102, 108. — Over Floris II van Pallant: ibidem, blz. 58-60; S. P. HAAK, in: Nw. Ned. biogr. wrdb. V (1921), kol. 427-430; G. T. CAMPAGNE, *Graven van Culemborg en de Nederlandse zaak: Floris II van Pallant*, in: *Ons Leger* 47 (1963), nr. 2, blz. 11-16; nr. 3, 16-19. — De prachtlievende diplomaat, een vriend van Oldenbarnevelt, vestigde zich in 1619 op raad van Maurits tijdelijk te Wittem. (A. STARING, *Een raadselachtige kamerbeschildering*, in: Bull. Rijksmuseum 13, 1965, blz. 10).

De schaduw van het Spaanse leger over de Gulikse grensambten beroofde de Republiek van mogelijke uitvalsstellingen voor de guerrilla in het Maasdal, doch bracht geen verandering in het vrij gecentraliseerde bestuurs- en rechtsbestel van het hertogdom. De in de 16e eeuw gecombineerde ambten Born en Sittard werden meestal tezamen met het ambt Millen door dezelfde ambtman (drossaard) geadministreerd. De bevoorrechtiging der hoofdgerechten te Düsseldorf, Gulik en Düren en vooral de positie van het Gulikse Hofgerecht leidden tot de opheffing van de hoofdgerechten van Brügggen en Wassenberg en tot een sterke achteruitgang in betekenis van de Sittardse schepenbank als hoofdgerecht voor het dubbelambt Born. Buiten de heerlijkheden werden de voogden (schouten) en schepenen door de hertog benoemd; te Sittard kozen de schepenen de burgemeesters en gezworenen¹. De rijksheerlijkheid Limbricht, een bezitting van de Scheiffarts van Merode, sinds 1619 de Van Breyls, welke evenals Born en Obbicht door leenbanden o.a. met Loon verbonden was, werd in deze periode geheel in de Gulikse invloedssfeer getrokken. In de 17e eeuw is de Loon-Luikse invloed ten oosten van de Maas tussen Roermond en Meerssen vrijwel volledig uitgeschakeld².

STEDEN, ADEL EN PLATTELAND IN OORLOGSTIJD

In grote lijn kan worden gesteld, dat de Landen van Overmaas tot omstreeks 1600 en vervolgens in de jaren 1632-1637 en 1647-1658 het meest van de oorlog te lijden hebben gehad en dat het Overkwartier door een tot 1648 ononderbroken rampspoed volledig is uitgeput. Over de economische bedrijvigheid en de welvaart in de steden gedurende deze periode zijn nog slechts fragmentarische gegevens beschikbaar, doch de indruk van een verdere achteruitgang door jaren van grote armoede en verloop van de bevolking, geaccentueerd en gevolgd door een stabilisatie op lager niveau, zal wel niet ver bezijden de werkelijkheid zijn. Venlo, markt- en handelsstad bij

¹ M. JANSEN, *Het voormalig plaatselijk bestuur van Sittard*, in: *Msg*, 1879, blz. 10-11; FLAMENT, *Rechtsbedeeling*, o.c., in: *Publ.* 51 (1915), blz. 52-54.

² Vgl. HABETS, *Loonsche leenen*, o.c., blz. 87-101; IDEM, *De leenen van Valkenburg*, o.c., blz. 238-248; NÈVE, o.c., blz. 13. — M.b.t. de leenroerigheid van Born voerden Jan Willem van Kleef-Gulik en Ferdinand van Beieren ca. 1600 een langdurig proces voor het Rijkskamergerecht (DE CRASSIER, *Dict. hist. Limbourg*, o.c., in: *Publ.* 67, 1931, blz. 45).

uitnemendheid, kon ondanks het beperkte herstel van zijn stapelrecht in 1579 niet meer tot bloei komen. De nabijheid van het krijgstoneel en de verarming van het omliggende platteland maakten van Roermond „une ville si debile, grande et vague”. Maastricht is in de Spaanse tijd een „provinciestad”, waar de landbouw wederom een belangrijke plaats inneemt. Volgens zeggen van de afvaardiging der Staten van Limburgs-Overmaas telden de vier hoofdsteden Limburg, Valkenburg, Dalem en 's-Hertogenrade in 1600 tezamen niet meer dan negentig bewoonde huizen. Alleen Sittard, dat niet aan een militair belangrijke weg gelegen was, schijnt tot omstreeks 1635 geen ernstige terugslag van de oorlog te hebben ondervonden¹. De omvang van de emigratie is nog niet bekend, doch in Dordrecht bijv. bestond een Overmase kolonie². De herhaalde handelsverboden op het Noorden (o.a. 1584, 1599, 1625), de oprichting van licentkantoren en nieuwe tolbureaus, de verlamming van het handelsverkeer tussen Keulen en Antwerpen en de schaduw van de Dertigjarige Oorlog ontnamen aan de maatregelen, waardoor de aartshertogen de industrie nieuw leven trachtten in te blazen, hun waarde voor het Maaslandse grensgebied; uit het verlopen van de export ontstond een wijdvertakte leurderij³. Bij het chronisch geldgebrek te Brussel vormden de garnizoenen een soms ondragelijke last. De licenten, waaruit hun huisvesting werd bekostigd, waren ontoereikend om het periodieke aanzwellen van de bezetting op te vangen, terwijl de tuchteloosheid van de soldateska herhaaldelijk tot onlusten leidde⁴. In 1590 joegen de Venlonars de Italianen en Duitsers uit de stad, waardoor Filips van Bentinck in ongenade viel. Weert kocht in 1592 een Spaanse bezetting af; in 1601

¹ O.a.: W. HENDRIKS, *Venlo, die altgeldrische Maasstadt*, in: Geldr. Heimatkal., 1956, blz. 27-33; [RIJCKENROY], *Kroniek Roermond*, o.c., in: Publ. 10 (1873), blz. 300; B. VLEKKE, „*Van 't gruwelijk verraet in den jare 1638 op Maestricht gepractiseert*”, Antwerpen 1938, blz. 31-32; GACHARD, *Actes des Etats-Généraux*, o.c., blz. 652; J. OFFERMANS-A. H. SIMONIS, *Het Kritzaedhuis*, [Sittard] 1964, blz. 5-6.

² Vgl. TH. J. A. BOS, *Het handelsverkeer over de Maas tussen Zuid-Limburg en Holland*, in: Limb. Leeuw 3 (1954/55), blz. 20-22.

³ Licentkantoren o.a. [SIVRÉ], I, o.c., blz. 326-327. M. BUSSELS, *Eigen aard der Teuten*, in: Misc. J. Gessler, I, 1948, blz. 244-245.

⁴ Voor alles wat met de inkwartiering van het garnizoen samenhang is een belangrijke bron: [L. E. J. DE LENARTS], *Geschiedk. aanmerkingen nopens de opkomst en den voortgang der stad Maastricht, uitgeg. door J. HABETS*, in: Publ. 1 (1864), blz. 154-179, 225-261; 2 (1865), 3-98; 3 (1866), 3-40. De Lenarts (1741-1799) was fourier en peymeester.

belette de Maastrichtse burgerij gewapenderhand de toegang aan een Italiaanse tercio¹. Eerst tijdens het Bestand werden, o.a. door de bouw van kazernes, meer geregelde toestanden geschapen en begon het garnizoen een positieve factor te worden in het economisch leven van de Maassteden.

Verstoken van de bescherming der stadsmuren kreeg de plattelandsbevolking verreweg het grootste deel in de oorlogsellende. De middeleeuwse burchten hadden hun defensieve waarde verloren; als hinderlijke weerstandsnesten werden zij hetzij door de strijdende partijen verwoest of gesloopt, dan wel door de eigenaars zelf ontmanteld of verwaarloosd. Vaak bleek de vlucht de enige verdediging; het ambt Montfort bijv. was in 1590 geheel verlaten². Anders als in Luik en Gulik het geval was, weigerde de koning in de Zuidelijke Nederlanden een georganiseerde landsmilitie in het leven te roepen³. Wel werden bijna overal plaatselijke schutterijen opgericht, of hervormde men, vaker nog, oude broederschappen op militaire leest. De schutterijen van Gronsveld (1619) en Geleen (1639) zijn typische voorbeelden van deze half kerkelijke, half wereldlijke militiekorpsen⁴. Ook de landweren en schansen dateren meestal uit de middeleeuwen, doch werden na 1568 wederom in staat van verdediging gebracht. In Opper-Gelder en Loon beschikte vrijwel ieder dorp over een dergelijke wijkplaats. Tegelen, Melick-Herkenbosch en het ambt Born waren opgenomen in de grensbeveiliging van het hertogdom Gulik, het meest volledige stelsel van landweren, schansen en slagbomen tussen Rijn en Maas. Ook het Rijk van Aken was door een „landgraaf” omringd, doch in Overmaas schijnt men van dit soort verdedigingswerken zelden gebruik te hebben gemaakt⁵. Deze boden trouwens

¹ MEULLENNERS, *Gesch. Obbicht*, o.c., blz. 79 vlg.; DE WIN, *Minder bekende facetten*, o.c., in: *Msg.*, 1958, kol. 18; DYSERINCK, *Mil. gouverneurs*, o.c., blz. 86-87.

² O.a. Arcen, Geisteren, Gronsveld, Grubbenvorst, Haag, Heer, Kessel, Maasbree, Obbicht, Wittem. Vgl. ook *Corresp. Philippe II*, III, o.c., blz. 439. — Montfort: [SIVRÉ], I, o.c., blz. 378.

³ *Corresp. Philippe II*, o.c., blz. 550.

⁴ Vgl. J. A. JOLLES, *De schuttersgilden en schutterijen van Limburg*, in: *Publ.* 72 (1936), blz. 1-139; 73 (1937), 1-135, inleiding en passim. — De gereorganiseerde broederschap kreeg vaak de H. Sebastianus als nieuwe patroon, o.a. te Arcen. (JOLLES, o.c., 1936, blz. 22-23). — Gronsveld: HANSSEN, *Rimburg*, o.c., blz. 174-175. — Geleen: *Gedenkboek Geleen*, o.c., blz. 52.

⁵ J. A. ORT, *Oude wegen en landweren in Limburg*, Leiden 1884, is zeer onvolledig. Voor de landweren in onze provincie wordt daarom verwezen naar de plaatselijke publikaties. — W. ENGELS, *Die Instandsetzung und Ergänzung der Landwehren im Herzogtum Jülich*, 1596, in: *Ztschr.*

geen bescherming tegen de doortocht van geregelde eenheden of de gevreesde raids waardoor de betaling der contributies werd afgedwongen. De eigen regering hief deze als een buitengewone oorlogsbede, de vijand als een afkoopsom van lijf en goed. In het algemeen eisten Brussel en Den Haag gelijke bedragen en speelden repressailles een grote rol. Kon men bij regelmatige betaling wel op de sauvegarde van de vijand vertrouwen, in geval van onwil of onvermogen volgde de inning met geweld vanuit de garnizoensplaatsen aan weerszijden van het front. Gevechten en doortochten der legers van vriend en vijand betekenden een ware ramp. Met de aankomst van Parma's leger voor Maastricht in maart 1579 begon voor de plattelandsbevolking tot in de verre omtrek een lang voortstlepende noodtoestand. De dorpen werden verlaten; Hoensbroek – om een enkel voorbeeld te noemen – ging in vlammen op; vele akkers bleven, soms tientallen jaren, onbebouwd. Toen de bewoners van Montfort in 1592 terugkeerden, vonden zij hier „huysen, schueren ende stallingen aeffgebroecken, tkoeren sampt alles wat te bederven was ewech gevoert ende verbrant, peerden, koeyen ende andere beesten geslacht ofte ewech gedreven”. In het Overkwartier zijn in deze tijd bijna alle dorpskerken verwoest en was in 1617 de verpaupering van de bevolking „soo groot, dat dieselve niet moegelijk is met pennen in geschrifte te stellen”¹.

De economische positie van de Maaslandse adel is onvoldoende bekend, doch het heeft er alle schijn van, dat zij zich handhaafde en in Overmaas, dat bijna veertig jaar buiten het frontgebied lag, tot rijkdom is gekomen. De spreiding van haar bezittingen, de klasse-

Aach. Geschver, 60 (1939), blz. 189-199; J. NELLESEN, *Zur Geschichte des Aachener Landgrabens*, ibidem 33 (1911), blz. 290-291; A. HANSAY, *Les „schansen” dans le Limbourg*, in: Bull. Soc. sc. lit. Limb. 37 (1923), blz. 11-20; G. LOEWE, *Landwehren im Kreisgebiet*, en W. FOEHL, *Die Landwehren des Amtes Kempen*, in: Heimatbuch des Landkreises Kempen-Krefeld, 1966, blz. 65-76. – Het is de vraag of oorspronkelijk de landweren in het algemeen voor militaire doeleinden zijn opgeworpen. In vredetijd dienden zij andere belangen, zoals het heffen van tol, het vastleggen der grenzen van gemene gronden, de beveiliging van het vee en de oogst.

¹ O.a. J. M. VAN DE VENNE, *Geschiedenis van Heer*, [Heer] 1957, blz. 119-120; VAN DE VENNE – DE WIN – PEETERS, *Gesch. Hoensbroek*, o.c., blz. 160. – G. D. FRANQUINET, *Verwoesting van het ambt Montfort, 1590-1591*, in: Msg., 1882, blz. 686-688; J. B. SIVRÉ, *De toestand van het Overkwartier van Gelderland ged. het Twaalfjarig Bestand*, in: Alm. arr. Roermond, 1872, blz. 101-117. – Vgl. ook in het algemeen [SIVRÉ], *Inv. Roermond*, o.c., passim, en voor Overmaas o.a. G. SIMENON, *Visitationes archidiaconales Hasbaniae, Leodii 1939*, 2 dln.

solidariteit en bijv. de contributievrijdom van de rijksheerlijkheden hebben hiertoe ongetwijfeld bijgedragen. Haar aanzien is in de 17e eeuw door ambten, krijgsdienst en de verwerving van hoge heerlijkheden groter dan in de voorafgaande eeuw, te meer, daar de steden aan invloed hadden ingeboet en het dynamisch element der ambachtsgilden, die „groot stoff van muysterij, verwerringhe ende onordeningh” plachten te geven, uitgeschakeld was¹. Het aantal edelen uit het Limburgse Maasdal, met name uit de Landen van Overmaas, van wie bekend is dat zij de Habsburgers en de Katholieke Liga in de Dertigjarige Oorlog als krijgsoversten-managers hebben gediend, is bijzonder groot en zal vermoedelijk bij ieder nader onderzoek toenemen; het Luikerland en aangrenzende streken stonden trouwens van ouds bekend als „une véritable pépinière d’hommes de guerre”². De namen van Joost Maximiliaan van Bronkhorst, graaf van Gronsveld; Willem Frederik van Bongard, heer van Rijckholt, gesneuveld te Breitenfeld (1631); Godfried Huyn van Geleen, landcommandeur van Aldebiesen; Arnold IV Huyn van Geleen en Jan van Merode, keizerlijke generaals; veldmaarschalk Willem Lamboy uit Cortessem; Jan van der Croon uit Weert, gouverneur van Bohemen; Walraven van Wyttenhorst, de verdediger van Mainz in 1631, hebben een bekende klank voor allen die zich in de krijgsgeschiedenis van de eerste helft der 17e eeuw verdiepen. Vaak leverde dit zwervend leven hun buit en bezittingen in den vreemde op; Walraven van Wyttenhorst bijv. spreekt in zijn testament van de goederen, die hij „mit saurem Schweiss, Gefahr und dem Hals aus des Feyants händt im Streit erobert hat”³. Om hun ambtelijke of militaire verdiensten werden Ernst van Aspremont-Lynden, heer van Rekem (rijksgraaf, 1620), Jan Frederik van Schaesberg (rijksbaron, 1637), Godfried Huyn van Geleen (rijksgraaf, ca. 1639), Arnold Wolfgang van Geleen-Amstenrade (graaf, 1654) en anderen door de keizer, de koning of de aartshertogen tot of in de adelstand verheven. De vergaarde rijkdommen stelden hen in staat nieuwe kastelen, zoals Geulle en Walburg, te bouwen of hun vervallen

¹ VAN REYD, *Historie Ned. oorlogen*, o.c., blz. 174-175.

² HARSIN, *Polit. extérieure*, o.c., blz. 415.

³ STEFFENS, *Gesch. Ter Horst*, o.c., blz. 73. — Tegenslagen, vooral gevangenschap, betekenden echter een diepe aderlating, zoals bijv. Joost Max. van Bronkhorst ondervond. Over hem: H. LAHRKAMP, *Die Kriegerinnerungen des Grafen Gronsfeld*, in: *Ztschr. Aach. Geschver.* 71 (1959), blz. 77-104.

burchten in een meer door woongenot dan weerbaarheid geïnspireerde trant te veranderen of te vernieuwen. Voorbeelden hiervan zijn Eijsden, Schaesberg, Nieuwburg, Hoensbroek en Amstenrade in Overmaas; Geysteren, Blijenbeek, Hillenrade en Haag in het Overkwartier. Dit aspect van de economische positie van de Maaslandse adel is een nadere bestudering ten volle waard, te meer, daar lang niet alle militaire gelukzoekers door de fortuin begunstigd werden. Joost Maximiliaan van Bronkhorst zag zich geruïneerd en Godfried Huyn van Geleen merkte in een brief aan aartshertog Leopold van Oostenrijk wrevelig op, dat hij na acht-en-twintigjarige trouwe dienst meer door zijn schuldeisers dan door zijn wonden werd gekweld¹.

De expansie van de Gelderse adel naar het zuiden werd in de Tachtigjarige Oorlog door een tegenbeweging gevolgd. Overmase geslachten gaan een belangrijke plaats innemen in Opper-Gelder, waar zij sterke banden van personele en familiale aard leggen tussen het geïsoleerde kwartier en het „land zonder grens” in de steden-driehoek Luik, Aken en Maastricht. Nadat Arnold III Huyn van Geleen (1575-1619) door zijn huwelijk met Margaretha van Boholz (1586) het pandrecht op Wachtendonk verworven had, werd hij drossaard van Erkelenz en Kriekenbeck. Als uitvloeisel der echtverbintenis van Ulrich vrijheer van Hoensbroek met Adriana van Boedberg (1588) erfde hun zoon Adriaan (1589-1675) in 1613 de Boedbergse goederen te Haag tezamen met de titel van maarschalk van Gelre, en werd hij in 1623 tot drossaard van Gelder benoemd². Jan Frederik van Schaesberg (1598-1671) kwam door zijn huwelijk met Ferdinanda van Wachtendonk (1623) in het bezit van de ridderhuizen Broeck en Kriekenbeck; hij was drossaard van Kriekenbeck en de Gulikse ambten Brügggen en Dahlen; in 1644 werd hij president van de ridder-schap van Gulik. De internationalisering van de adel treedt in deze periode in een nieuwe fase. Vooral in Overmaas gaan vreemde families, zoals de Billehé's te Hartelstein, de Buirette's te Mezenbroek (Heer-

¹ Over hem o.a.: A. SCHRIJNEMAKERS, *Godfried Huyn van Geleen*, in: *Nat. biogr. wrdb.* III (1968), kol. 429-433.

² R. VERHUVEN, *Schloss Haag bei Geldern*, [Geldern] 1952, blz. 13 vlg. De erfenis was afkomstig van zijn oom Arnold van Boedberg. – Voor het overige wordt o.m. verwezen naar de bijdragen van J. VERZIJL in het *Nw. Ned. biogr. wrdb.* en i.h.b., naar VAN DE VENNE – DE WIN – PEETERS, *Gesch. Hoensbroek*, o.c., blz. 90-97.

len), de Cerclairs te Horn, de graven van Fresin te Elsloo, de La Margelle's te Eijsden, de Pain et Vins te Severen (Amby), de inheemse geslachten aflossen. Deze verschuiving, de krijgsdienst buitenslands en de cumulatie van ambten en heerlijkheden hebben aan de band tussen heren en dorpelingen zeker afbreuk gedaan. Joost van Bronkhorst bijv. bekende in 1655, dat hij in 37 jaren slechts drie dagen in Gronsveld was geweest. De klacht van Maria Luyten, dat het land van Horn sinds de dood van de edele graaf Jan van Horn steeds door vreemden was geregeerd, is in dit verband veelbetekenend. Daarnaast werden de verhoudingen in ongunstige zin beïnvloed door de slepende, kostbare processen, waarmee de overgang van heerlijkheden in een ander geslacht gepaard plachten te gaan. Bittere ervaring deed bijv. Jan Filips van Merode-Westerloo (overl. 1731) de verzuchting slaken, dat zijn familie door het huwelijk van zijn grootvader Floris I van Merode, heer van Pietersheim (overl. 1638), met de erfdochter van Stein, Anna Sidonia van Bronkhorst-Batenburg, indertijd meer processen dan goederen meegekregen had¹.

De stemming van de bevolking en het geleidelijk verlopen van het protestantisme behoren tot de boeiende vraagstukken welke een nader onderzoek vereisen. De veel meer door particularistische dan nationale motieven ingegeven sympathie voor de Staten-Generaal van 1576 wordt niet op hun opvolgers in Den Haag overgedragen. Vanaf ca. 1590 schijnt de Staatse zaak in het Limburgse Maasdal iedere aantrekkingskracht te hebben verloren. Ofschoon meerdere Gelderse geslachten, zoals de Bentincks en de Van Vlodrops, in een katholieke en een protestantse tak waren verdeeld, blijkt de adel van het Overkwartier en Overmaas in haar geheel en voorgoed naar het kamp van de koning te zijn teruggekeerd². Ook in de steden is van waardering voor de Republiek geen sprake meer. De meeste aanslagen worden

¹ Joost Max. van Bronkhorst: E. JOACHIM, *Die Entwicklung des Rheinbundes vom J. 1658*, Leipzig 1886, blz. 49. — Weert: *Kronijk Maria-Wijngaard*, o.c., in: Publ. 12 (1875), blz. 197. — De Cerclairs uit Frankrijk behoorden tot de ernstige pretendents op het graafschap Horn (1603-1647). — Voor de verwerving van Stein door het geslacht Merode-Westerloo vgl. E. RICHARDSON, *Histoire de la Maison de Merode*, trad. de l'allemand et mise à jour par la princesse JEAN DE MERODE née princesse DE BAUFFREMONT-COURTENAY, Bruxelles 1955, blz. 155-156.

² Kolonel Karel Huyn van Amstenrade is een der weinige edelen uit het Overmase, die aan Staatse zijde heeft meegevochten (ca. 1600-ca. 1625); vgl. *Staatsche leger*, III, o.c., blz. 310-312. — Paus Gregorius XIII had in 1578 op straf van excommunicatie iedere steun aan de rebellen verboden.

met behulp van de burgerij vrijdeld, de schutterijen herleven en zelfs Venlo blijft ongevoelig voor de beloften waarmee de Staten-Generaal in 1602 hun oproep het juk der aartshertogen af te schudden, verguldden: een eventuele heropname in de Unie en de vrije Maasvaart, waardoor de stad weer geraken zal „tot sulcken neringe ende welvaren, als men speurt in alle de steden van de Vereenichde Provinciën”¹. Het nationale bewind van de aartshertogen, afgestemd op de vertrouwde levenssfeer van de zuidelijke gewesten en gevoed door het samenspel van de Staat en de Kerk der Contra-Reformatie heeft ook de bevolking van het Limburgse Maasdal met de gevestigde orde verzoend. In 1621 schreef Puteanus aan Hugo de Groot: „Indien gij Uw vaderland liefhebt, dan is hier het voorwerp van Uw liefde en is dit Uw vaderland; hier is de sereniteit van dezelfde hemel weldadiger, biedt de vruchtbaarheid van dezelfde grond meer verkwikking, is het bestaan van dezelfde bevolking meer verzekerd”. Doch het Zuiden behoorde niet meer tot Grotius’ vaderland².

IV. ONVOLTOOIDE DOORBRAAK 1632-1648

DE VELDTOCHT LANGS DE MAAS

De capitulatie van de onneembaar geachte vesting ’s Hertogenbosch, een der vier hoofdsteden van Brabant, en het uitzwormen der Staatse ruiters over de Meierij betekenden, kort na de schijnbare stabilisatie van de machtsverhoudingen aan weerszijden van de Nedermaas en de Nederrijn, een ernstige verstoring van het evenwicht. Het prestige van de Republiek als landmogendheid was in één slag hersteld, haar kerngebied door een breed glacis ten zuiden van de grote rivieren beveiligd. In 1630 verbond Lodewijk XIII zich tot een jaarlijks subsidie ten bate van de Staatse oorlogsvoering en sloten de keizer, de Rijnlandse vorsten en de Staten-Generaal het verdrag van Den Haag, dat de neutralisering en de ontruiming van de Kleef-Gulikse erflanden

¹ Schutterijen: Maastricht, vgl. DYSERINCK, *Mil. gouverneurs*, o.c., blz. 77-78; Roermond, [RIJCKENROY], *Kroniek*, o.c., in: Publ. 10 (1873), blz. 303-304. — Venlo: *Resolutiën Staten-Generaal*, XII, o.c., blz. 72.

² J. J. POELHEKKE, *'t Uytgaen van den Treves; Spanje en de Nederlanden in 1621*, Groningen 1960, blz. 13-16.

inhiel, met uitzondering van Wezel, Rees en Emmerik, die een Staats, en Gulik, Orsoy en Sittard, die een Spaans garnizoen zouden behouden. In de Republiek deed het wapenfeit in de kringen, die hetzij uit staatkundige overwegingen, hetzij als een middel tot verbreiding van Gods woord, de generaliteitspolitiek van de stadhouder steunden, de hoop herleven op een hereniging van de zeventien gewesten van Karel V; in de Zuidelijke Nederlanden activeerde het de gisting, welke sinds de restauratie van de monarchie in 1621 door de voortzetting van de oorlog, de economische depressie en de begunstiging van de Spanjaarden werd gevoed. Filips IV en de landvoogdes zouden in de naaste toekomst met de ernstigste crisis na 1600 worden geconfronteerd. In bepaalde kringen heerste zelfs de overtuiging, dat bij toekenning van een volledige godsdienstvrijheid aan de katholieken van 's-Hertogenbosch een samengaan met het Noorden onafwendbaar zou zijn geweest¹.

Einde 1631 en in het volgende voorjaar vonden in diep geheim te 's-Gravenhage en Venlo onderhandelingen plaats, waarbij het stadhouderlijk hof, raadpensionaris Pauw, de Franse gezant en woordvoerders van de ontevreden in het Zuiden waren betrokken, met name de president van de Raad van Financiën, René van Renesse graaf van Warfusée, en de stadhouder van Opper-Gelder, Hendrik van den Berg, wiens capaciteiten kennelijk niet op het niveau lagen van zijn faam en eigendunk. Wrok over het verlies van het militaire opperbevel, dat na de mislukking van het ontzet van 's-Hertogenbosch aan de markies van Santa Cruz was overgedragen, was de voornaamste reden van zijn verraad, doch ook zijn verbondenheid met het naar vrede hunkerende Overkwartier heeft hierbij vermoedelijk een rol gespeeld. Een onverdachte figuur als de erfmaarschalk van Gelre, Adriaan van Hoensbroek, had bij het afscheid van de Infante op de

¹ L. P. L. PIRENNE, *De nationale betekenis van het beleg van 's-Hertogenbosch in 1629*, in: *Varia historica brabantica*, I, 's-Hertogenbosch 1962, blz. 204 vlg., 216. – Voor de jaren 1632 en volgende, met name voor de politieke en ideële achtergrond, vgl.: P. GEYL, *Geschiedenis van de Nederlandsche stam*, II, Amsterdam 1961, blz. 484 vlg.; J. J. POELHEKKE, *Politieke ontwikkeling der Republiek onder Frederik Hendrik tot 1643*, in: *Alg. gesch. der Nederlanden*, VI, Utrecht 1953, blz. 231-251, en J. LEFÈVRE, *Het Zuiden onder Spaans bewind*, ibidem, blz. 292-301, met de daar aangehaalde literatuur; verder o.a.: P. GEYL, *Een verzuimde kans; Noord en Zuid in 1632*, in: *Kernproblemen van onze geschiedenis*, Utrecht 1937, blz. 42-64; IDEM, *Godsdienst en nationaliteitsgevoel in Noord en Zuid tijdens Frederik Hendrik*, in: *Noord en Zuid, eenheid en tweedheid in de Lage Landen*, Utrecht 1960, blz. 162-173.

Montfortse hei in juni 1627 reeds op niet mis te verstane wijze te kennen gegeven, dat Hare Hoogheid steeds welkom was, doch dan „met eynen peys off lanckwijligen trefves”¹. Het resultaat van de besprekingen was een plan tot verdeling van de Zuidelijke Nederlanden: de Waalse provincies zouden bij Frankrijk komen, de Nederlands sprekende gebieden zouden zich – hoopte men – aansluiten bij de Republiek. Toen bovendien het gros van het Spaanse leger naar de Palts was afgetrokken om Gustaaf Adolf na zijn zege bij Breitenfeld de pas af te snijden, achtten de Staten-Generaal de tijd rijp voor een beslissing. Op 22 mei vaardigden zij een proclamatie uit, waarin zij als opvolgers der Staten-Generaal van 1576 de bevolking der Zuidelijke Nederlanden opriepen zich te onttrekken aan „het ondraechlijck jock der Spanjaerden ende sich met deze Geüniëerde Provintiën vrijwillich [te] voegen” en uitdrukkelijk het behoud van de privilegiën en de vrijheid van de katholieke eredienst in het vooruitzicht stelden, „desirerende met deselve gewesten te leven, handelen ende wandelen als goede vrienden, nabuyren ende bontgenoten”².

In de strategische planning van 1632 vormden niet de steden en territoria van het Limburgse Maasdal, doch het geheel van de Zuidelijke Nederlanden het einddoel. Had Frederik Hendrik de oorspronkelijke opzet om allereerst zijn droombeeld Antwerpen te bemachtigen gevolgd³, de geschiedenis van onze provincie zou een geheel ander verloop hebben gehad. Het vooruitzicht van een ongehinderde opmars door het Overkwartier leidde de expeditie naar Maastricht. Met hulp van de samenzweerders en de verwachte sympathie van de bevolking hoopte men, evenals Parma in 1579, van hieruit snel naar het hart van Brabant door te stoten; de beheersing van de Maas zou bovendien de verbinding tussen het Spaanse leger en de keizerlijke en ligistische troepen verbreken. Ook anderszins waren de omstandigheden gunstig voor een veldtocht door het oostelijke grens-

¹ KEULLER, *Gesch. Venloo*, o.c., blz. 115 vlg.; M. G. DE BOER, *Het verraad van Hendrik van den Bergh en de veldtocht langs de Maas*, 1632, in: *Tschr. voor geschiedenis* 13 (1898), blz. 17-34, 88-100, 145-152; SANGERS-SIMONIS, *Er ligt een eiland*, o.c., blz. 73 vlg.; VEENENDAAL, *Fossa Eugeniana*, o.c., blz. 26.

² *Groot Placaet-Boeck, vervattende de placaaen ende ordonnantien van de H.M.H. Staten-Generael der Vereenighde Nederlanden*, [enz.], II, 's-Gravenhage 1664, kol. 13-14.

³ P. J. BLOK, *Frederik Hendrik, prins van Oranje*, Amsterdam 1924, blz. 101.

gebied. Krachtens het verdrag van Den Haag hadden de Spaanse troepen een aantal versterkte plaatsen in Gulik ontruimd, zodat Wolfgang Willem zijn doel, de neutraliteit van het hertogdom ook feitelijk geëerbiedigd te zien, scheen te hebben bereikt¹. In Luik hield de francofiële volkspartij der Grignoux prinsbisschop Ferdinand van Beieren in toom. Aldus waren de flanken: het Overkwartier, Gulik, Loon en Luik, gedekt en kon het Staatse leger bovendien op de toevoer van wapens en levensmiddelen uit de rijke bisschopsstad, een internationaal centrum van de wapenindustrie, vertrouwen².

In het begin verliep de expeditie als een bliksemtocht³. Op 30 mei vertrok het uitstekend geoefende en modern uitgeruste leger van bijna 30.000 man, verdeeld in een Nederlandse, een Franse en een Britse brigade, uit Nijmegen om langs beide zijden van de Maas naar het zuiden op te rukken. Arcen, Stralen, Wachtendonk, Erkelenz en Venlo, waar raadpensionaris Pauw aan Hendrik van den Berg 200.000 kronen voor zijn diensten uitbetaalde, capituleerden zonder noemenswaardige tegenstand. Met medewerking van Van den Berg's drossaard te Montfort, ridder Harbard van Spee⁴, werd Roermond, dat formeel tot zijn ambtsgebied behoorde, op 5 juni tot overgave gedwongen; hier sneuvelde de briljante veldheer Ernst Casimir van Nassau, stadhouder van Friesland. Stevensweert, het Loonse Maaseik en het Gulikse Sittard volgden; reeds op 10 juni verschenen de kwartiermakers in de dorpen rondom Maastricht. Het beleg, 130 km van de uitgangsbasis, was even meesterlijk en hachelijker dan dat van 's-Hertogenbosch. Het garnizoen van ruim 3.000 man onder de waarne-

¹ BREITENBACH, *Wolfgang Wilhelm*, o.c., blz. 103; F. KUECH, *Die Politik des Pfalzgrafen Wolfgang Wilhelm, 1632 bis 1636*, in: Beitr. Gesch. Niederrheins 12 (1897), blz. 1-220, i.b. blz. 1-4.

² J. DARIS, *Histoire du dioc. et de la princip. de Liège pendant le 17e siècle*, I, Liège 1877, blz. 84-96; H. LONCHAY, *La principauté de Liège, la France et les Pays-Bas au 17e et au 18e siècle*, Bruxelles 1890, blz. 42-52; TH. GOBERT, *Le rôle de la France au Pays de Liège durant le second quart du 17e siècle*, in: Bull. Inst. archéol. liégeois 41 (1911), blz. 1-61; VLEKKE, „Van 't gruwelijk verraet”, o.c., blz. 56. — Vgl. ook hierboven blz. 279, n. 1.

³ O.a.: I. COMMELYN, *Frederick Hendrick van Nassauw*, I, Amsterdam 1651, blz. 114-136; *Aanteekeningen betreffende de verovering der steeden Roermond, Venlo, Maastricht en Limburg, 1632*, in: Kroniek Hist. Gen. Utrecht 29 (1873), blz. 189-217; *Staatsche leger*, IV, o.c., blz. 58-72; BLOK, o.c., blz. 143-150; J. W. WIJN, *Krijgsbedrijven onder Frederik Hendrik*, in: Alg. gesch. der Nederlanden, VI, o.c., blz. 268-274.

⁴ SANGERS-SIMONIS, o.c., blz. 75; G. T. CAMPAGNE, *Ernst Kasimir, graaf van Nassau, stadhouder van Friesland, Groningen en Drenthe*, in: *Ons leger* 45, nr. 2 (dec. 1961), blz. 26.

mende gouverneur Willem Bette baron van Lede weerde zich hardnekkig, terwijl een Spaans leger onder de markies van Santa Cruz, versterkt met mariniers¹, een voortdurende bedreiging voor de circumvallatielijn vormde. De Infante stond in verbinding met Karel hertog van Lotharingen, wiens troepen reeds tot Longwy gevorderd waren, toen van andere zijde hulp kwam opdagen. Op aandringen van de prinsbisschop en keurvorst Ferdinand van Beieren, die in de Luikse medesouvereiniteit over de belegerde vesting voldoende grond zag om het gevaar voor het verlies van een rijksstad als voorwendsel te gebruiken, trok de keizerlijke maarschalk Pappenheim met 15.000 man over de Rijn en vervolgens door Gulik via Sittard naar Maastricht. Terwijl Santa Cruz werkeloos toezag, viel hij op 17 juli de belegeraars bij het kerkhof van Amby in de rug aan. De bloedige, ondoordachte bestorming mislukte en hertog Wolfgang Willem, die uit vrees voor het verlies van de Gulikse neutraliteit de stadhouder persoonlijk kwam aansporen zijn gewaagde onderneming op te geven, moest onverrichterzake vertrekken². Overwonnen door de onverzettelijkheid van de stedendwinger en de mineerkunst van zijn ingenieurs capituleerde op 22 augustus „de wijt beroemde stadt Maastricht, vermaart deur heure wijde berominghe inde ooghen van de geheele werelt als een modelle ende exempel voor alle anderen”. Het was een der meest beroemde wapenfeiten uit de Tachtigjarige Oorlog, door Filips IV als een straf van de hemel betreurd, in de Republiek in tal van pamfletten en door Vondel in zijn *Stedecroon voor Frederick Hendrick* verheerlijkt³. In de loop van de volgende weken maakte de ruitergeneraal Thomas van Stakenbroek zich meester van Limburg a.d.

¹ H. LONCHAY, J. CUVELIER, J. LEFÈVRE, *Correspondance de la Cour d'Espagne sur les affaires des Pays-Bas au 17e siècle, II: Précis de la corresp. de Philippe IV* (1621-1633), Bruxelles 1927, blz. 637.

² Karel van Lotharingen: M. YANS, *Contribution à l'étude du capitalisme wallon au 17e siècle*, in: *La vie wallone* 39 (1965), blz. 12. — BLOK, o.c., blz. 148; KUECH, *Politik*, o.c., blz. 4 vlg. — Ferdinand van Beieren vreesde een penetratie van protestantse en Staatse invloeden in het prinsbisdom Luik. — Poging tot ontzet door Pappenheim, vgl. ook: H. LAHRKAMP, *Lothar Dietrich Freiherr von Bönninghausen, ein westfälischer Soldnerführer des Dreissigjährigen Krieges*, in: *Westf. Zschr.* 108 (1958), blz. 263-265. — Beleg van Maastricht vgl. behalve aangehaalde algemene werken o.a.: *Relation du siège et du bombardement de Maestricht par Frédéric Henri, prince d'Orange Nassau, soutenus en 1632, [etc., par un père récollet]*, introd. et publ. par ARN. SCHAEPKENS, in: *Annales* 2 (1856/58), blz. 105-122; J. L. BLONDEN, *Inhoud der raadsnotulen omtrent de inneming van Maastricht in 1632*, in: *Msg.*, 1932, blz. 13-16.

³ VLEKKE, o.c., blz. 14-15; *Corresp. Philippe IV*, o.c., blz. 640, 645-646.

Vesdre (8 september), Valkenburg, Dalem en 's-Hertogenrade; tot diep in de Ardennen werden de Staatse oorlogsschattingen gevorderd; zelfs Luxemburg voelde zich bedreigd. Op 15 november, tijdens de terugtocht van Frederik Hendrik naar het noorden, ging de Kleefse Rijnstad Orsoy „met appointement” over¹.

Nadat Weert vanuit Roermond was bezet, beheerste het Staatse leger vrijwel alle steunpunten in het Overkwartier en Limburg-Overmaas. Alleen Gelder behield een Spaans garnizoen; het feit, dat Frederik Hendrik deze moerasvesting terzijde liet, zou later een noodlottige vergissing blijken te zijn. Toen nam de expeditie een onverwachte wending. In plaats van door te stoten „tot in 't hert van de principaelste provinciën van den koningh”² bleef het leger werkeloos in en om Maastricht en verzandde het offensief in onderhandelingen, die, onder een gunstig gesternte begonnen, reeds spoedig ieder uitzicht op succes verloren. De kritieke toestand en de onrust onder de bevolking dwongen de Infante de Staten-Generaal op 9 september 1632 te Brussel bijeen te roepen teneinde middelen te beramen om een einde aan de oorlog te maken. In deze vergadering, de laatste tot 1790, ontbrak het Overkwartier en was de „provincie” Limburg slechts door gedeputeerden uit het hertogdom en Dalem vertegenwoordigd. Nadat de Staten-Generaal van de Infante machtiging hadden ontvangen om met de vijand contact op te nemen en de kunstenaar-diplomaat Rubens in Maastricht het terrein had verkend, vond hier in oktober tussen een afvaardiging van de zuidelijke Staten-Generaal onder leiding van Jacob Boonen, aartsbisschop van Mechelen, en Filips hertog van Aarschot en, aan Staatse zijde, Frederik Hendrik, zijn secretaris Constantijn Huygens en de gedeputeerden te velde een reeks besprekingen plaats, waarbij de Engelse gezant te Brussel, Gerbier, een bemiddelende rol trachtte te spelen. Reeds spoedig bereikte men overeenstemming over de uitgangspunten voor de eigenlijke onderhandelingen: een hernieuwing van het Bestand van 1609, een alliantie tussen de Staten-Generaal van Brussel en die van Den Haag, het vertrek van de Spaanse troepen en de afstand van enkele Zuidnederlandse vestingen, o.a. Hulst, Gelder en Breda.

¹ *Corresp. Philippe IV*, o.c., blz. 643; VAN DE VENNE, *Gesch. kasteel Valkenburg*, o.c., blz. 30-33.

² LIEUWE VAN AITZEMA, *Historie of verhael van saken van staet en oorlogh*, III, 's-Gravenhage 1658, 12e boek, blz. 2.

Doch ondanks alle toasten op de vrede tijdens banketten in de Nieuwe Biesen kwam het overleg niet boven het preliminaire stadium uit. In het Noorden fulmineerden predikanten en pamflettisten tegen het afbreken van de oorlog, Franse intriges en het halsstarrig verzet van Zeeland, Groningen en Friesland beletten het tijdig vertrek van een Staats gezantschap en toen het besluit tot onderhandelen tenslotte gevallen was, bleek de pestepidemie te Maastricht een welkome aanleiding om de conferentie naar Den Haag te verleggen. In het begin van november trok Frederik Hendrik met het gros van zijn door ziekten en nietsdoen gehavende leger over Roermond naar het noorden terug. Door wantrouwen en zelfoverschatting was het gunstige ogenblik om „onder de terreur van de wapenen” een hereniging te bewerken, althans een voordelige vrede af te dwingen welke uiteraard de annexatie van het Overkwartier bij Gelderland zou inhouden, onbenut voorbijgegaan. Aitzema toonde een scherpe historische blik, toen hij hierbij aantekende: „Alsoo, dese de allerhartste vyanden ende die meest woelden om de Coninck in Nederlandt te ruyneren syn oorsaecke gheweest van zijn behoudenis”.

De onderhandelingen in Den Haag, waarbij Floris II van Pallant een belangrijke rol speelde, hadden slechts zijdelings betrekking op onze streken. Het voorstel van de zuidelijke deputatie Maastricht en Rijnberg gelijktijdig te ontmantelen en Gelder in ruil voor Sluis af te staan werd van de hand gewezen. De Staatse onderhandelaars slaagden er niet in een wig te drijven tussen de Staten-Generaal van Brussel en de koning, die de totstandkoming van de vrede zoveel mogelijk tegenwerkte. Toen beide partijen op hun standpunt inzake vraagstukken van politieke, godsdienstige en economische aard bleven staan, werd de conferentie in juni 1633 afgebroken¹. De snel veranderende situatie

¹ AITZEMA, o.c., blz. 55-65; M. G. DE BOER, *Die Friedensunterhandlungen zwischen Spanien und den Niederlanden in den Jahren 1632 und 1633*, Groningen 1898, i.h.b. blz. 35-59, 65, 72 vlg. — Banketten: [RIJCKENROY], *Kroniek Roermond*, o.c., in: Publ. 12 (1875), blz. 326-328. — Staten-Generaal te Brussel, onderhandelingen te Maastricht en 's Gravenhage, vgl. L. P. GACHARD, *Actes des Etats-Généraux de 1632*, Bruxelles 1853-1866, 2 dln., i.b. inleiding op dl. I en I, blz. 64, 77 vlg., 80 vlg., 89, 96, 108-110, 176 424; II, blz. 43 vlg., 129-130, 331, 333, 340 vlg., 700. — Jacob Boonen, aan wie VONDEL zijn *Altaergeheimenissen* opdroeg, was te Maastricht door zijn oom Engelbert Boonen, deken en na 1614 proost van het kapittel van St. Servaas, opgevoed. — Floris van Pallant: CAMPAGNE, *Graven van Culemborg: Floris II*, o.c., blz. 18. De Infante beloofde hem 30.000 gld., indien een bestand zou gesloten worden (GACHARD, II, o.c., blz. 699).

in het Zuiden droeg tot deze uitslag in niet geringe mate bij. De markies van Aytona, waarnemend landvoogd, en de stugge president van de Geheime Raad Roose herstelden vlot en efficiënt het Spaanse gezag. Diest, Gulik en Gelder werden versterkt, hulptroepen uit Spanje en Italië aangevoerd. De samenzwering van de hoge adel vond een roemloos einde, de machteloze Staten-Generaal kwamen op 10 juli 1634 voor het laatst bijeen. Hendrik van den Berg kreeg nergens aanhang en trad na een vruchteloze propagandareis langs Luik en Aken met zijn regiment in Staatse dienst. In 1634 door de Grote Raad bij verstek ter dood veroordeeld, overleed hij vier jaren later te Zutphen in ballingschap.

AFBROKKELING VAN DE STAATSE MACHTSPOSITIE

Bij het afbreken van de veldtocht en het verschrompelen van de Staatse veroveringen langs de Maas in de eerstvolgende jaren treden politieke en militaire factoren aan het licht, welke voor het verloop van de oorlog in onze streken na 1632 bepalend zijn geweest. Frederik Hendrik, eerder een mathematicus dan een houwdegen, vreesde de behaalde successen door een verdere verzwakking van zijn verbindingslijnen in de waagschaal te stellen; deze voorzichtigheid, versterkt door een vroegtijdige seniliteit, zou zijn krijgsmanskunst ten slotte onvruchtbaar maken. De beheersing van het Limburgse Maasdal eiste evenwel een doelbewuste krachtsinspanning. De Tachtigjarige Oorlog, hoewel een bewegingskrijg, is niet door veldslagen doch door belegeringen beslist. Daar het Nederlandse fortificatiestelsel de verdediging een voorsprong had gegeven op de aanvallers en deze gewoonlijk door aanstonds tot ontzet aangevoerde troepen werden bedreigd, waren de sinds 1600 in militair opzicht ongeveer gelijkwaardige tegenstanders gedwongen hun krachten op één punt tegelijk te concentreren. Indien het Maasdal een belangrijke plaats in de Staatse oorlogsplanning had behouden – doch alleen in dit geval –, zouden het Overkwartier, Limburg en de Landen van Overmaas in 1648 hoogstwaarschijnlijk aan de Republiek zijn gekomen. Sterke tegenkrachten hebben dit verhinderd. Het einddoel van de veldtocht van 1632 werd niet bereikt; de offensieve alliantie met Lodewijk XIII (8 februari 1635), welke met verloochening van het herenigingsideaal,

Pl. III Gezicht op Gennep vanuit het oosten. Opschrift voorzijde: „De stadt Gennep”. Gravure. In: Tooneel der steden van de Vereenighde Nederlanden, met hare beschryvingen, uytgegeven bij Joan Blaeu, [Amsterdam 1649].

Foto: Fr. Lahaye, Maastricht.

Stadsarchief en -Bibliotheek, Maastricht.

in de afstand van het grootste gedeelte van Vlaanderen aan de Gal-lische bondgenoot voorzag, bracht voorlopig slechts teleurstelling; de intrede van Frankrijk in de Dertigjarige Oorlog (18 september 1635) riep in Den Haag het schrikbeeld op bij dit Europese Armaged-don betrokken te worden. De vrees voor botsingen met keizerlijke en ligistische troepen woog zwaarder dan de strategische betekenis van het grensgebied aan de Midden-Maas. Na 1635 vormen de ver-overingen in deze streken de schrale, moeilijk te handhaven en eigen-lijk overbodig geworden opbrengst van de Staatse krachtsontplooiing, terwijl zij door de tegenstander als schakels voor het samenspel tussen de legers in het Rijk en de Zuidelijke Nederlanden worden begeerd. Het negatieve resultaat der met zo grote verwachtingen gewaagde poging de eenheid der Zeventien Provinciën te herstellen scheen allen gelijk te geven, die hiermee slechts schoorvoetend hadden ingestemd. Vooral Holland vreesde, terecht, dat de monarchie de eindfase zou zijn van Frederik Hendrik's militaire loopbaan en deze kon weinig uitrichten tegen het enige doch doeltreffende middel, waarmee de regenten van het rijke handelsgewest, dat bijna tweederde van de gemene middelen opbracht, de oorlog saboteerden. Geld-gebrek veranderde in toenemende mate groots opgezette zomer-campagnes in een doelloos heen en weer marcheren en de Spaanse regering was van de oorzaak van dit gezeul, de tegenzin van Holland tegen kostbare krijgsoperaties te land, volledig op de hoogte. De belangstelling van de Staten-Generaal ging voortaan naar dichterbij gelegen doelen uit; aan de afronding van Staats-Brabant en de beheer-sing van de Scheldemonde hebben zij de meeste steunpunten en de kans op expansie in het gebied tussen de Niers en de Vesdre opgeofferd. De Republiek was echter niet bereid Maastricht op te geven. Over-wegingen van internationaal prestige en de voor iedereen duidelijke militaire betekenis van de vesting, welke de verbinding met Luik en Frankrijk openhield, hebben bij deze vasthoudendheid de doorslag gegeven, al vonden de hiertoe noodzakelijke offers geen algemene instemming.

Aan Habsburgse zijde is daarentegen een gunstige ontwikkeling waar te nemen, welke tot omstreeks 1640 aanhoudt. In 1634 leden de Zweden bij Nördlingen een zware nederlaag, op 30 mei 1635 sloten Brandenburg en Saksen te Praag vrede met de keizer. In de

persoon van de overwinnaar van Nördlingen, kardinaal-infant Ferdinand van Oostenrijk, een broer van Filips IV, kregen de Zuidelijke Nederlanden wederom een bekwame landvoogd (1634-1641), die in staat was de genegenheid van de bevolking voor de koning terug te winnen¹. Intussen werd de positie van de Republiek in Maastricht en Overmaas ook door gebeurtenissen in het Luikerland ernstig verzwakt. De intriges van de Franse agent, de abt van Mouzon, en de Staatse gouverneur van Maastricht om met hulp van de Grignoux het prinsbisdom openlijk aan hun zijde te brengen bleven zonder resultaat. Weliswaar slaagden de Ligatroepen van de fameuze ruitergeneraal Jan van Weert², die in 1636 door Ferdinand van Beieren te hulp was geroepen, er niet in zich van de hoofdstad meester te maken, doch in het volgende jaar werd Sebastiaan de la Ruelle, de afgod van de volkspartij, in een hinderlaag gelokt en vermoord. De vrede van Tongeren (1640) herstelde de Luikse neutraliteit, maakte een eind aan de sinds 1632 vrij intensieve protestantse propaganda en bracht de supporters van de prinsbisschop, de Chiroux, wederom aan het roer. Hun tegenstanders vluchtten naar Maastricht; Arnold du Cerf, die de leiding van La Ruelle had overgenomen, besteedde in 1641 het schavot³.

Reeds aanstonds blijkt de Staatse machtspositie langs de Maas weinig verzekerd en van meerdere zijden bedreigd. Gelder bleef ongemoeid; in de herfst 1633 kwam het leger van Frederik Hendrik op weg naar Luxemburg niet verder dan Visé; het jaar 1634 ging zonder belangrijke krijgsverrichtingen voorbij. Terwijl de stadhouder met hulp van Hendrik van den Berg Rijnberg belegerde en tot capitulatie

¹ Over hem, vgl.: A. VAN DER ESSEN, *Le Cardinal-Infant et la politique européenne de l'Espagne, 1609-1641*, I, Bruxelles 1944. (Jeugdijaren).

² Nog in hetzelfde jaar drongen zijn ruiters door tot bij Parijs. — Jan van Weert (1590/91-1652), geb. te Büttgen bij Neuss. Zijn moeder behoorde tot het wijdvertakte geslacht Van Strijthagen. In dienst van de keizer, de Liga en Karel van Lotharingen heeft hij door zijn roekeloze dapperheid zijn stempel gedrukt op de oorlogsperiode 1635-1648. Hij werd vroeger verwisseld met de Weertenaar Jan van der Croon, eveneens een „soldat de fortune” die zich in de laatste jaren van de Dertigjarige Oorlog onderscheidde. Vgl. J. HABETS, *Jan van Weert en Jan van der Croon*, Roermond 1862; J. VERZIJL, *Jan vrijheer Van der Croon, de Limburgse Jan van Weert, en zijn familie*, in: *Limb. Leeuw* 4 (1955/56) blz. 139-141; H. LAHRKAMP, *Jan van Werth*, Köln 1962.

³ DARIS, *Histoire dioc. princip. de Liège 17e siècle*, I, o.c., blz. 98-200; GOBERT, *Rôle de la France*, o.c., P. HANQUET, *Les origines de Sébastien de la Ruelle*, in: *Bull. bibliophiles liég.* 19 (1956), blz. 65-113; IDEM, *Arnould de Cerf, successeur malheureux de La Ruelle, retour au pouvoir des Chiroux en 1640*, ibidem, blz. 115-136; VLEKKE, o.c., blz. 63-65, 112-117.

dwong (2 juni 1633), forceerden Spaanse troepen bij Maasbracht de overgang over de Maas en noopten zij Stakenbroek tot de terugtocht op Roermond. Aytona buitte dit succes uit door Stevensweert in een moderne vesting te herscheppen, welke de weg naar Gelder en het Rijnland openhield. Terwijl de eveneens in 1633 aangelegde Elvenschans aan de monding van de Berwinne de verbinding tussen Maastricht en Luik verbrak, onderschepte het garnizoen van het „Eiland in de Maas” de bevoorrading uit het Noorden en maakte Aytona zich in mei 1634 meester van de burcht Montfort en het kasteel Annadal¹. Het plan Maastricht, dat door een garnizoen van 6.000 man verdedigd werd, in te nemen was echter te hoog gegrepen; het bleef bij een blokkade, welke door middel van een schijnbeleg van Breda door Frederik Hendrik gebroken werd. De aftocht van het Spaanse leger op 7 september 1634 stelde de gouverneur van Maastricht in staat de burcht van Valkenburg, die kort tevoren door troepen van de bevelhebber der koninklijke cavallerie Jan van Nassau was bezet, te heroveren en het kasteel Geulle van Koenraad Ulrich van Hoensbroek grondig te plunderen².

De krijgskans scheen wederom en thans voorgoed ten gunste van de Republiek gekeerd, toen het leger van Frederik Hendrik zich als uitvloeisel van het alliantieverdrag met Frankrijk in mei 1635 nabij Maastricht met een sterk legerkorps onder de maarschalken Chastillon en Brézé verenigde. Een Staats-Franse troepenmacht van ongeveer 50.000 man trok over de Maas de Zuidelijke Nederlanden binnen langs de weg welke men in 1632 verzuimd had in te slaan. Doch voor de tweede maal bleef de oproep tot de bevolking om aan haar eigen bevrijding mee te werken onbeantwoord; ondanks de overmacht – „noyt is machtiger leger haer [de zuidelijke gewesten] op den hals gevallen” merkt de nuchtere Aitzema op³ – werd het militaire geweld,

¹ VLEKKE, o.c., blz. 57 vlg.; SANGERS-SIMONIS, *Er ligt een eiland*, o.c., blz. 82-83; L. J. MORREAU, *Enkele bijzonderheden over de voormalige Elvenschans (Navagne) bij Eysden*, in: *Limb. Leeuw* 4 (1955/56), blz. 64 vlg.

² A. HABETS, *Geschiedenis van de Landen van Overmaas sedert den vrede van Munster tot aan het partage-tractaat, 1648-1662*, in: *Publ.* 33 (1896/97), blz. 135-213, i.c. blz. 144. – Het artikel omvat in werkelijkheid de periode van 1632-1652.

³ Veldtocht 1635, o.a.: COMMELYN, *Frederick Hendrick*, I, o.c., blz. 212-217; AITZEMA, *Saken van staet en oorlogh*, IV, 's Grav. 1659, 15e bk., blz. 41-57 (tekst verdrag 8 febr. 1635), 205-208; *Staatsche Leger*, IV, o.c., blz. 80-84.

dat deze verlossing, veel duidelijker dan in 1632, moest afdwingen, een volledig échec. Tienen werd bestormd en de soldateska hield er dusdanig huis, dat een Roermondse tijdgenoot kon schrijven, dat „de soldaeten, soe Fransoisen als van de Hollanders, soe oncristelick ende tyrannicks geleeft hebben, dat mit geen tongen en sol konnen uuytgesproken worden”¹. Op 3 juli moest Frederik Hendrik, bedreigd door gebrek aan leeftocht en een hulpkorps van Kroaten onder de keizerlijke maarschalk Piccolomini, het beleg van Leuven opgeven en langs Weert naar Roermond terugtrekken. De moordbrand van Tienen, handig uitgebuit door de Spaanse propaganda en vergeleken met de sacco di Roma, heeft sterk tot de verbeelding gesproken. De Franse gezant in Den Haag meldde, dat de Habsburgers in honderd jaar niet zo’n gunstige dag hadden beleefd; de kardinaal-infant kreeg in één week meer dan 10.000 man op de been. En ofschoon Frederik Hendrik in razernij ontstoken was, toen hij hoorde, dat de Fransen de kerkdeuren hadden geforceerd, werden de Hollanders met hen over één kam geschoren. „Het Geusch is altijd wreet, het Fransch altijd verrader” zong men in het Zuiden². De hoop de Nederlanden op basis van vrijwilligheid samen te brengen was een illusie gebleken.

Terwijl Frederik Hendrik in Roermond toebereidselen trof om zijn nederlaag door de inname van Gelder uit te wissen, deed een gril van de fortuin ook deze laatste hoop in rook opgaan. Vanuit de bedreigde vesting maakte overste Einholt zich op 28 juli bij verrassing meester van de „onwinnelycke Schincenschans”, die door haar ligging aan de splitsing van Rijn en Waal de handel op het Rijnland en de toegang tot de oostelijke gewesten van de Republiek beheerste. De stadhouder trok aanstonds naar het noorden om het gevaar te bezweren; de Staten-Generaal, aan wier talmen en schrielheid de ongelukkige situatie te wijten was, verplaatsten hun zetel naar Arnhem. In de drassige uiterwaarden ontwikkelde zich een moeizaam beleg en in de rug een taaie stellingenkrijg van de Staatse en Franse troepen tegen de Kroaten van Piccolomini en het leger van de Kardinaal-Infant. De keizerlijken en Spanjaarden bezetten Kleef, Arcen en de Opper-Gelderse landstadjes; het Genneperhuis werd in een zwaar versterkte

¹ [RIJCKENROY], *Kroniek Roermond*, o.c., (1875), blz. 343-344.

² Vgl. J. POELHEKKE, *Mazarin's vroegste betrekkingen met de Nederlanden*, in: *Bijdr. gesch. der Nederlanden* 16 (1961), blz. 29-32.

etappepost herschapen. Intussen bestookten de Staatse garnizoenen van Roermond en Maastricht detachementen van de vijand te Wassenberg, Aldenhoven en Tienen¹. Schenkenschans capituleerde eerst op 29 april 1636, doch terwijl soldeniers van alle mogelijke nationaliteiten het Overkwartier afstroopten, wist de Spaanse gouverneur van Overmaas, Willem Bette, die intussen tot markies van Lede verheven was, Valkenburg, Dalem en, na een kort beleg (16 oktober-2 november 1635), de rotsvesting Limburg aan de Republiek afhandig te maken. 's-Hertogenrade was reeds eerder verloren gegaan. De verrassende manoeuvre werd ingegeven door het gerucht, dat de Staten-Generaal op het punt stonden Maastricht en Limburg tegen Gelder en Schenkenschans te ruilen. In het bevrijde gebied werd alles op de oude voet teruggebracht, hetgeen het vertrek van de staatsgezinden en het volledig herstel van de katholieke eredienst betekende. Gouverneur Bette (1635-1640) werd opgevolgd door Jan graaf van Wiltz (1640-1647/48) en de erfmaarschalk van Brabant, Lancelot Schetz graaf van Grobbendonk (1649-1665)².

De diepe inzinking aan Staatse zijde tijdens en na het uitputtend beleg van Schenkenschans maakte in 1636 iedere gedachte aan een veldtocht langs de Maas illusoir. Maastricht was wederom in gevaar en bleef tot 1638 geblokkeerd; slechts de tweefrontenoorlog sinds 1635 en de anti-Spaanse uitbarsting in Luik na de moord op La Ruelle (16 april 1637) bespaarden de stad het door haar burgers verhoopte beleg³. Het einde van de depressie werd ingeleid door de meesterlijke belegering van Breda, dat op 17 oktober 1637 zijn poorten voor Frederik Hendrik opende. Zoals in 1635 het afwenden van de neder-

¹ COMMELYN, I, o.c., blz. 217-228, 232-238, vgl. 233; *Staatse leger*, IV, o.c., blz. 83-90. — Einhout of Eynhouts was een Geldersman van de Veluwe.

² A. HABETS, *Gesch. Landen Overmaas*, o.c., blz. 144-145; [HANNIBAL PORANDELY], *Description et particularités du siège de la ville et château de Limbourg par le roy Philippe IV en l'an 1635*, in: Bull. Soc. Verv. Archéol. Hist. 1 (1898), blz. 145-168; J. THISQUEN, *Histoire de la ville de Limbourg*, ibidem 9 (1907), blz. 60-63; H. LONCHAY, J. CUVELIER, J. LEFÈVRE, *Correspondance de la Cour d'Espagne sur les affaires des Pays-Bas au 17e siècle, III: Précis de la corresp. de Philippe IV (1633-1647)*, Bruxelles 1930, blz. 73. — 's Hertogenrade: VAN DE VENNE, *Inv. arch. Overmaas, inleiding*, o.c., blz. 35-36. — Gouverneurs: HABETS, *Gouverneurs*, o.c., blz. 199-200. — De familie Schetz stamt wellicht uit Zuidlimburg (*Publ.* 27, 1890, blz. 316 vlg.).

³ VLEKKE, o.c., blz. 111-112; W. BRULEZ, *Correspondance de Martino Alfieri (1634-1639)*, Bruxelles 1956 (*Anal. vatic.-belgica*, 2e s., B: Nonciature de Cologne, 1), blz. 31, 59, 68-69, 231.

laag werd thans de overwinning met steunpunten aan de Maas gekocht. De Kardinaal-Infant, die de kans op ontzet van de Brabantse vesting had gemist, verscheen op 21 augustus plotseling voor Venlo. De verwachting, dat de sinds 1632 aangelegde hoornwerken en ravelijnen het tot de val van Breda zouden houden, bleek ijdel. Reeds na vier dagen capituleerde de garnizoenscommandant Nicolaas van Brederode voor de vijandelijke overmacht en de dreigende houding van de burgerij; hij werd kort daarop door een Staatse krijgsraad ter dood veroordeeld. Op 3 september volgde Roermond, waar de commandeur Eduard Carpentier zich na een onbeduidend beleg overgaf¹. Het Hof en de Rekenkamer keerden naar Roermond terug; na vijf jaren „dismembrement” vernieuwden de Staten van het Overkwartier de unie tussen steden en ridderschap; de maatregelen van de bezetter werden, met uitzondering van de jaarlijkse vernieuwing van de magistraat, van onwaarde verklaard; allen die de eed van trouw aan de rebellen hadden afgelegd moesten het land ontruimen. De markies van Lede verwisselde in 1640 het gouverneurschap van Limburg met dat van Opper-Gelder. Zijn opvolgers waren Jan van Aubremont baron van Ribaucourt (1646-1652) en Filips van Gent graaf van Isenghien (1652-1680)².

BEVRIJDING, ONDERDRUKKING EN VERZET

Meer nog dan de zuiver politieke en militaire machtsverhoudingen is de houding van de bevolking een beletsel geweest voor de hereniging der zeventien gewesten en – in enger verband – voor de aansluiting van het Overkwartier en Limburg-Overmaas bij de Republiek. De vraag is gewettigd of de hoop op een vrijwillige aansluiting zelfs in het najaar van 1632 wel reëel was. De trouw aan „de natuurlijke vorst” was geschokt doch niet gebroken en de tegenstelling tussen Noord en Zuid, in godsdienst, cultuur en wederzijdse beoordeling, had in de

¹ KEULLER, *Gesch. Venloo*, o.c., blz. 125-130; H. H. UYTENBROEK, *Bijdragen tot de geschiedenis van Venlo I*, Venlo 1908, blz. 92; *Narratio de obsidione Ruremundae*, 1637, ingel. en uitgeg. door J. B. SIVRÉ, in: *Publ.* 8 (1871), blz. 333-378.

² [SIVRÉ], *Inv. Roermond*, III, o.c., blz. 53-55; HANSEN, *Inv. Venlo*, o.c., blz. 440. – De Staten verzetten zich aanstonds tegen een eventuele teruggave van het ambt Montfort aan Hendrik van den Berg. – HABETS, *Gouverneurs*, o.c., blz. 206.

loop van een halve eeuw dusdanig vaste vormen aangenomen, dat vermoedelijk alleen een even volstreckte als onbestaanbare niet-inmenging in het politieke en vooral in het religieuze leven van de bezette gebieden de Republiek nader tot haar doel had kunnen brengen. De verwijzing van de Staten-Generaal der Zuidelijke Nederlanden in 1632 naar 's konings onmacht de katholieke godsdienst te verdedigen was een teken aan de wand; het door de landvoogd afgevozen voorstel van de bisschop van Roermond in 1637, om in deze stad „vrijheit van conscientie aen die der gereformeerde religie te verleenen ende hun daerbij te mainteneeren”¹, een uitzondering. De oecumenische gedachte zou de grote massa van de clerus en de katholieke bevolking in de 17e eeuw als een verwerpelijke ketterij zijn voorgekomen, terwijl een diep wantrouwen ruimer denkende kringen op hun hoede deed zijn². Nog slechts drie jaren geleden immers had men de bisschop en de cleresij van 's-Hertogenbosch met hun op karren geladen paramenten en relieken deze „bevrijde” stad in een trieste stoet zien ontruimen! En tegenover de onverdraagzaamheid in het Zuiden stond in het Noorden een strijdbaar calvinisme, dat het de wereldlijke overheid even vanzelfsprekend tot een dure plicht rekende het Woord Gods met het zwaard te verbreiden. Niet in de eerste plaats Holland met 'zijn machtig stedenpatriciaat van „reckelijcke” of erasmiaanse huize, doch de landgewesten, waar de strenge contraremonstrantse richting de publieke opinie beheerste, hadden zich vanuit een vaag nationalistisch besef, doch veel sterker nog om godsdienstige motieven achter de veldtocht geplaatst. Hun theocratisch ideaal komt treffend tot uiting in de vermaning van Gijsbert Voetius „dat de christelijcke overheyte in de oorloghe niet soo seer te letten heeft op de conquiste van landen ende steden als wel op de uitbreydinge van des Heeren Woord ende de voortplantinge van Sijne Kerck”. Ds. Rosaeus hield de Prins voor, dat het beter was Antwerpen in Spaanse handen te laten dan de stad met handhaving van de Roomse

¹ HABETS, *Gesch. bisdom Roermond*, II, o.c., 1890, blz. 80.

² Voor de stemming in de Zuidelijke Nederlanden vgl. o.a.: M. SABBE, *Zuid-Nederlandsche schimpdichten tegen Frederik-Hendrik, 1635-1636*, in: *Versl. meded. Kon. VI. Acad.*, 1929, blz. 661-707; IDEM, *Brabant in 't verweer; bijdrage tot de studie der Zuid-Nederl. strijdliteratuur in de eerste helft der 17e eeuw*, Antwerpen 1933.

religie in bezit te nemen¹. Het toegeven van Frederik Hendrik, in 1629, aan de opdracht van de Zuid-Hollandse synode om „alle afgoderijen ende superstitiën in de Stadt ende Meyerije van 's-Hertogenbosch te weeren” kon voor het welslagen van de bevrijdingstocht niet anders als fataal zijn².

Een labiele houding is in de Maasvallei aanvankelijk onmiskenbaar, met name in het Overkwartier, waar de historische banden met Gelderland en de populariteit van Hendrik van den Berg gewicht in de schaal legden. De overgave van Venlo en Roermond werd in 1632 door de inwoners bespoedigd of afgedwongen. In Maastricht liet de gouverneur het gebrek aan medewerking zelfs notariëel boekstaven; hier was de aandrang tot capitulatie in feite het begin van een opstand van de burgerij, die vreesde „religie ende goederen te verliezen”³. Naast de angst als grond van het defaitisme is de algemeen verspreide ontevredenheid niet weg te denken, doch nergens, noch te Maastricht, noch in andere steden of op het platteland, treedt in onze streken een duidelijke sympathie voor de Republiek aan de dag; slechts Luik, dat niet tot de Nederlanden behoorde, vormt tot op zekere hoogte een uitzondering. De opvallende gematigdheid van de capitulatieverdragen (Venlo, 3 juni; Roermond, 5 juni; Maastricht, 22 augustus; Limburg, 8 september)⁴, die de afstand van een of twee kerken aan de gereformeerden, doch eveneens het voortbestaan van de interne rechtsinstellingen en van de openbare katholieke eredienst inhielden, veranderde hieraan niets. Godsdienstvrijheid voor andersdenkenden mocht in bepaalde omstandigheden als een noodzakelijk compromis aanvaardbaar zijn, zij betekende, zoals dit mutatis mutandis ook in gereformeerde streken het geval was, een inbreuk op de innerlijke overtuiging en de leef sfeer van de homogeen katholieke bevolking.

¹ GEYL, *Godsdienst en nationalisme*, o.c., blz. 162-163, 165. — Vgl. ook o.a. L. P. L. PIRENNE, *De generaliteitslanden van 1648 tot 1795*, in: *Alg. geschiedenis der Nederlanden*, VIII, Utrecht 1955, blz. 333-341; *Geschiedenis van de Kerk in Nederland*, door A. G. WEILER, O. J. DE JONGH, L. J. ROGIER, e.a., Utrecht 1962, blz. 152-166.

² PIRENNE, *Nationale betekenis van het beleg van 's Hertogenbosch*, o.c., blz. 217.

³ L. J. MORREAU, *Bijdrage tot de geschiedenis van het beleg van Maastricht in 1632*, in: *Msg.*, 1956, kol. 109-116.

⁴ *Groot Placaet-Boeck*, II, o.c., kol. 649-650 (Venlo), 649-652 (Roermond), 653-656 (Limburg). — Vgl. art. 2 van de capitulatie van Limburg a. d. Veldre: „Dat in de voorsz. Stadt van Limbourg, ende door de gantsche Provincie over de Maze, blijven sal het openbare exercitie van de Catholijcke, Apostolijcke ende Roomsche religie, sonder eenich verhinderen”.

Een studie over de publieke opinie in deze jaren in Opper-Gelder en Overmaas moet nog geschreven worden, doch niets laat toe te veronderstellen, dat zij zich onderscheidde van de geestesgesteldheid zoals deze in de door Maurits Sabbe gebundelde Brabantse gedichten en strijdliederen tegen „de Geuzen” doorklinkt¹. De passieve berusting verkeerde spoedig in afkeer en verzet, waar overigens het tactloze optreden van de Staatse bewindvoerders als het ware om vroeg. De nonchalante wijze, waarop deze met de in 1632 gewaarborgde rechten omsprongen, wanneer het gold de lasten van de oorlog door contributies, inkwartieringen en hand- en spandiensten op de bevolking af te wentelen, moge een moeilijk te voorkomen uitvloeisel zijn van de gebrekkige organisatie der openbare financiën in de 17e eeuw, zij was allerminst geschikt om sympathie voor het nieuwe regiem te wekken. De gebeurtenissen in het hertogdom Limburg, zoals deze door een tijdgenoot, de schepen van de hoofdstad Hannibal Porrandely, zijn beschreven, tonen waartoe de officieren en soldaten van het gedisciplineerde leger van Frederik Hendrik in staat waren en welke indruk dit achterliet².

Ook in de veroverde gebieden van het Maasdal heeft de kerkelijke politiek van Den Haag de meeste weerstand opgeroepen. Reeds in december 1632 drongen de Staten-Generaal er op aan in de gereduceerde landen „te willen dencken op expediënten, waardoor de christelycke gereformeerde religie te beter gehandhaafd soude mogen worden ende na gelegentheyt voortgeplant”³. In het kielzog van het leger kwamen predikanten, zoals Ludovicus, Maresius, Latomus en anderen, naar het zuiden om de Maasvallei, waar men een halve eeuw lang geen protestantse prediking had gekend, met idealistische doch weinig kieskeurige pioniersijver voor de „gesuyverde religie” te winnen. Voor hen was de gematigdheid van de capitulatieverdragen een tijdelijke deviatie, welke, nu de bevolking in haar trouw aan de natuurlijke souverain volhardde, ook haar politieke bruikbaarheid verloren had. Terwijl de stadhouder en onder zijn invloed bij tijden

¹ SABBE, o.c.; vgl. ook: N. WIJNGAARD, *Liederen van MECHTELDIS VAN LOM, voorafgegaan door de Transcedronkroniek van BARBARA DE PUT*, Zwolle, 1957.

² [PORANDELY], *Description du siège de Limbourg*, o.c.

³ A. J. FLAMENT, *Korte inhoud van de resolutiën der Staten-Generaal . . . gezonden aan de commissarissen-instructeurs van Brabantsche zijde te Maastricht*, in: Publ. 49 (1913), blz. 3.

ook de Staten-Generaal een wijze matiging in acht namen, trachtten gereformeerde pressiegroepen, die zich in de Raad van State en in het Maasdal door de Staatse beampten deden gelden, uit de capitulatieverdragen te halen wat er voor hen inzat en meer dan dat. In het tweeherige Maastricht benoemden de commissarissen-deciseurs uitsluitend hervormde, met een enkele uitzondering uit het Noorden geïmmigreerde regenten in de Brabants-Staatse helft van de Indiviese Raad, een gedragslijn, waartoe de Staten-Generaal op grond van de ordonnanties van 1580 althans formeel gerechtigd waren. De Venlose magistraat werd in strijd met het principe van de perpetuïteit in 1634 door een commissie van het Hof te Arnhem volledig in protestantse zin vernieuwd; in Roermond zwichtte het stadsbestuur eerst in het voorjaar 1637 door drie gereformeerden in zijn midden op te nemen¹. De handhaving van de bisschop was een belangrijke concessie, doch verloor ieder effect, doordat zijn jurisdictie tot Roermond werd beperkt en hier uitgerekend de kathedraal voor de hervormde eredienst werd opgeëist. Venlo was het voornaamste doelwit van de protestantse propaganda. Een hervormde Latijnse school opende haar deuren; devotionele gebruiken werden op kleingeestige wijze tegengewerkt; herhaalde aanslagen op de parochiekerk konden slechts door handtastelijk verzet van de burgerij en persoonlijk ingrijpen van Frederik Hendrik verijdeld worden².

Overal waar het streven naar protestantisering niet door de inhoud van de capitulatieverdragen werd geremd, trad dit weldra onverhuld aan de dag. Het rantsoeneren van predikanten en Staatse ambtenaren door de Spanjaarden in de Meierij gaf aanleiding tot represailles en diende als voorwendsel om de kerkelijke wetgeving van de Uniegewesten in de veroverde gebieden in te voeren. Op 16 november 1633 stelden de Staten van Gelderland voor het Overkwartier een kerk- en schoolreglement vast; op 28 februari 1634 werd bij plakkaat

¹ [SIVRÉ], *Inv. Roermond*, IV, o.c., blz. 261, 267-268, 270.

² Overkwartier, i.b. Roermond en Venlo: JOAN. KNIPPENBERGH, *Historia ecclesiastica ducatus Geldriae*, Bruxellis 1719, blz. 223-227; HABETS, *Gesch. bisdom Roermond*, II, o.c., blz. 79, 115-120, 135; KEULLER, *Gesch. Venloo*, o.c., blz. 120-125; UYTENBROEK, *Bijdragen*, I, o.c., blz. 90-92; [SIVRÉ], I, o.c., blz. 185; III, 136; IV, 249-250; A. F. VAN BEURDEN, *Roermond en Gelre van 1543 tot aan den Franschen tijd* in: *Gedenkboek Roermond*, Roermond 1932, blz. 51; E. F. J. A. ADRIAANSE, *De Hervormde Gemeente te Roermond*, ibidem, blz. 224-225; L. J. ROGIER, *Gesch. van het katholicisme*, I, o.c., blz. 626-627.

van het Hof de katholieke eredienst buiten de steden die in 1632 bij verdrag waren overgegaan verboden en aan de clerus het verblijf in het kwartier ontzegd, waardoor in feite het plakkaat van de Staten-Generaal d.d. 26 februari 1622, dat het vertrek van alle geestelijken uit de „Vereenighde Nederlanden ende geassocieerde plaetsen” gelastte, van kracht werd. Vele priesters en kloosterlingen weken uit naar Kleef, Gulik en Luik en bedienden van daaruit hun ambt in lekenkleding; de minderbroeders van Weert verlieten hun klooster buiten de muren en zochten bescherming bij het Spaanse garnizoen in de stad¹. In deze omstandigheden is het volkomen begrijpelijk, dat de Staatse commandanten van Venlo en Roermond in 1637 door de burgers tot een voortijdige capitulatie werden gedwongen en dat over de restauratie van het Spaanse bewind in het Overkwartier een vreugde heerste „alsof men uit de Babylonische gevangenschap was bevrijd”².

De stemming in Limburg-Overmaas wordt gekarakteriseerd door de exclamatie, waarmee Porrandely zijn relaas van de herovering der vesting Limburg in 1635 besluit: „Dieu en soit béni et leste d'être délivré d'une si notable tyrannie et perfidie!” Ofschoon de situatie hier formeel gunstiger was dan in Opper-Gelder, daar bij de capitulatie van Limburg in 1632 aan de katholieken en de gereformeerden in het gehele hertogdom en de Landen van Overmaas vrijheid van godsdienst „sonder eenich verhinderen” was beloofd, werden spoedig represailles toegepast voor feiten waar de Overmase bevolking part noch deel aan had en leidde de overhaaste en uitdagende installatie van predikanten in Geleen en elders tot ongeregelheden. De uitwijzing van de protestanten in 1635 was het begin van een tijdperk van retorsies en onderdrukking, waaraan voorlopig het Maastrichtse garnizoen het grootste aandeel had. Ofschoon zij de eed van trouw aan de Staten-Generaal hadden afgelegd, werd tegen de abten van Rolduc en Godsdal een arrestatiebevel uitgevaardigd (15 februari 1636), kennelijk een poging om de geestelijkheid in de Staten van

¹ Vgl. de in de vorige noot aangehaalde literatuur, i.h.b. KNIPPENBERGH; HABETS, blz. 79, 129, 135, en [SIVRÉ], IV, blz. 270; *Groot Gelders Placaet-Boeck*, II, Nijmegen 1703, kol. 268-271, 290-291; *Groot-Placaet-Boeck*, I, o.c., 's Grav. 1658, kol. 249-256; VAN GULICK, *Kastelen Weert*, o.c., kol. 105.

² KNIPPENBERGH, o.c., blz. 228.

's-Hertogenrade en Dalem uit te schakelen. De abt van Godsdal werd tot einde 1637 in Maastricht vastgehouden. Bij plakkaat van 2 december 1636 gelastten de Staten-Generaal voor alle generaliteitslanden de sluiting van de kerken en het vertrek van de geestelijkheid. Op dat tijdstip stond de abdij Rolduc verlaten en waren de meeste pastoors in het Land van Valkenburg gevlucht, ondergedoken of gevangen gezet¹.

De spanningen in het door zijn status begunstigde Maastricht kennen wij tot in bijzonderheden². Weliswaar betuigt de magistraat „sijn sinceriteit ende rechtsinnigheid als goede Nederlanders”³, doch de algemene stemming is als die van een door de vijand bezette vesting. De onbeheerste propaganda van de herrezen Hervormde Gemeente en de eenzijdige uitleg van de capitulatie op het punt van de religie, de licenten en de inkwartierungen doen de bevolking met verlangen uitzien naar een herstel van het Spaanse bestuur. In deze jaren betekent het nieuwe bewind in combinatie met de mislukking van de hereniging der Nederlanden een ware ramp voor de verarmde stad. Bitter beklagt zich de magistraat over de lichtgelovigheid van de Raad van State, die haar kwaadwillige verwaarlozing van de pestlijders onder de Staatse soldaten verwijt, ofschoon toch „de notoriteyt van den armen staet dezer stadt soude aen eenen yegelijcken hebben eene christelijcke compassie veroorsaect”. Verlaten door hen die het zich kunnen veroorloven, afgesneden van de naaste omgeving en de verre legerdepots, geteisterd door de pest en een berooid garnizoen van 4.000 tot 6.000 man, wordt zij het toneel van kuiperijen, spionage en ondergronds verzet. De Brabantse hoogschout Arnold Verheyen wijkt naar Brussel uit, de graaf van Feria, commandant van Antwerpen, weet met andere krijgsgevangen Spaanse officieren op onopgehelderde

¹ A. HABETS, *Gesch. Landen Overmaas*, o.c., blz. 143-144; *Annales Rodenses*, in: ERNST, *Hist. du Limbourg*, VII, o.c., blz. 136-137; CORTEN, *Rolduc in woord en beeld*, o.c., blz. 121; P. C. BOEREN, *De abdij Rolduc*, Maastricht, 1945, blz. 104; VANDEKERCKCKHOVE, *Hist. Val-Dieu*, o.c., blz. 183-186; GOOSSENS, *Etats de Limbourg*, o.c., blz. 21-22. — Gereformeerde predikaties gaven vaak aanleiding tot opstootjes: *Gedenboek Geleen*, o.c., blz. 51; [SIVRÉ], III, o.c., blz. 146 (magistraatsbesluit van 30 maart 1634 tegen „lasteren, schimpen ofte schelden door d'een noch d'andere van beyde religien”).

² VLEKKE, „*Van 't gruwelijk verrat*”, o.c.; CH. THEWISSEN, *Het Hollandsch tijdperk te Maastricht*, in: Publ. 76 (1940), blz. 194-242; W. BAX, *Philippus Ludovicus*, in: *Gedenboek der Ned. Herv. Gemeente van Maastricht, 1632-1932*, Maastricht, 1932, blz. 40-53.

³ VLEKKE, o.c., blz. 16.

wijze te ontsnappen, de Staatse gouverneur, de hertog van Bouillon, wordt in het geheim katholiek en sluit zich in 1640 bij de opstand van Condé tegen de koning van Frankrijk aan¹. De troebele sfeer, vooringenomenheid tegen de militante doch met weinig prudentie begiftigde ordesgeestelijken, de onverdraagzaamheid van ds. Ludovicus en de stadscommandant Joachim van Goltsteyn verklaren een der zwartste bladzijden uit de militaire jurisprudentie van de Republiek, de berechting van een samenzwering om de Spanjaarden toegang tot de vesting te verschaffen – „’t gruwelijk verraet in den jare 1638 op Maastricht gepractiseert”. Het proces wordt afgesloten door het doodvonnis over vier burgers, de volksprediker Servatius Vinck o.f.m., kapelaan Sylvius en drie jezuïeten, onder wie rector Boddens. Het minste wat men er van zeggen kan is, dat de procedure wreed en partijdig was en met onrechtmatige middelen werd gevoerd, dat het vonnis in de jezuïeten volkomen onschuldigen trof en ten aanzien van de meeste anderen niet evenredig was aan hun aandeel in de gebeurtenissen². Het gaat echter te ver de rechters van moord – dus opzettelijk doden – uit geloofshaat te beschuldigen; in de bestaande omstandigheden heerste bij de officieren het vooroordeel, dat een dergelijke samenzwering niet buiten medeweten van de volgelingen van de H. Ignatius kon zijn beraamd. Toch slaagden de predikanten en Goltsteyn er niet in de uiterste consequenties uit het gebeurde te doen trekken; hun voorstel om naar het voorbeeld van 's-Hertogenbosch de gehele geestelijkheid uit te drijven werd afgewezen. Op raad van Frederik Hendrik besloten de Staten-Generaal het capitulatieverdrag te handhaven en een algemeen pardon uit te vaardigen. Maastricht bleef de enige stad in de Nederlanden, waar de vrijheid van godsdienst en eredienst niet alleen officiëel erkend, doch, anders als bijv. te Breda, ook gehandhaafd werd. De Spaanse eis tot restitutie van de vesting bleef intussen een der ernstigste hinderpalen voor het aanknopen van vredesonderhandelingen³.

¹ *Stukken betr. den staat der stad Maastricht, in 't najaar van 1633*, in: Kron. Hist. Gen. 29 (1873), blz. 218-288; *Staatsche leger*, IV, o.c., blz. 112, 310.

² VLEKKE, o.c., blz. 173; THEWISSEN, o.c., blz. 227 vlg.

³ Vgl. J. A. WOPR, *Vredesonderhandelingen in 1638 gevoerd*, in: *Bijdr. vad. gesch. oudhk.*, 3e r., 8 (1894), blz. 421-424.

Overeenkomstig de door Justus Lipsius en Hugo de Groot beleden stelregel, dat het de plicht van iedere burger is de bestaande instellingen te handhaven en er geen veranderingen in te wensen¹, beperkten de Staten-Generaal zich voor het overige tot in hun ogen noodzakelijke aanpassingen, in feite pogingen om een betrouwbaar ambtenarenkorps te vormen, de magistraatscolleges om te buigen en het gezag van de centrale regering te Brussel uit te schakelen. Optredend als souverain en vertegenwoordiging tegelijk, delegeerden zij hun bevoegdheden inzake de defensie, de financiën, het beheer der domeinen en de aanstelling van lagere beampten aan de Raad van State, die de uitvoering aan periodiek naar het zuiden reizende gecommitteerden overliet². De inning van de convooi- en licentgelden, waartoe in Venlo, Roermond en Maastricht bureaus en op een daartoe bestemd oorlogsschip bij Mook, in het Genneperhuis en in de schans van Arcen hulpkantoren gevestigd werden, zou voortaan uitgaan van de Admiraliteit op de Maas te Rotterdam³.

De bestuursgeschiedenis van Opper-Gelder in de Staatse tussenperiode is op meerdere punten onopgehelderd; het is bijv. de vraag in hoeverre de gecommitteerden van de Raad van State er de bevoegdheden welke hun in de generaliteitslanden toekwamen, hebben uitgeoefend. Het kwartier keerde tot Gelderland terug; Roermond was in naam wederom de tweede hoofdstad van het hertogdom. Frederik Hendrik, stadhouder van Gelderland, werd ipso facto stadhouder van het Overkwartier met voorbijgaan van Hendrik van den Berg. De Souvereine Raad van Roermond staakte zijn werkzaamheden en zag zijn taak als rechtscollege, bestuurslichaam en leenhof overgenomen door Kanselier en Raden te Arnhem, die in feite gedurende deze periode het bewind hebben gevoerd. Uitdrukkelijk verboden de Staten-Generaal recht of leenverhef te zoeken in Gelder, waar de

¹ HUGO GROTIUS, *Van de oudheyde der Batavische, nu Hollandsche Republique*, (vert. van *De antiquitate Batavorum*, 1610), blz. 52, geciteerd in: P. GEYL, *Gebruik en misbruik der geschiedenis*, Groningen 1956, blz. 7. — JUSTUS LIPSIUS, *De constantia libri duo*, 4a ed., Lugduni Bat. 1589.

² FRUIN-COLENBRANDER, *Geschiedenis der staatsinstellingen*, o.c., blz. 188-203.

³ *Groot Placaet-Boeck*, II, o.c., kol. 2347-2354: „Provisionele order op de comptoires van convoyen en licenten langs de Maas”.

koninklijke raadsheren zich hadden teruggetrokken (20 januari 1637).¹ Aan de perpetuïteit en de coöptatie van de magistraatscolleges te Roermond en Venlo kwam een einde, doordat in de veroverde steden het in de Republiek gebruikelijke stelsel der jaarlijkse vernieuwing van de magistratuur werd ingevoerd. Doch al wekten de Gelderse Staten in 1635 het Roermondse stadsbestuur op om tegen de bemoeizucht van de Staten-Generaal en de Raad van State te protesteren, dit beroep was eerder ingegeven door vrees de souvereiniteit over het herwonnen kwartier te verliezen dan een uiting van saamhorigheidsgevoel. Van een reünie op voet van gelijkheid met de nederkwartieren is geen sprake geweest. Het verzoek van de gedeputeerden der Opper-Gelderse Staten om toelating tot de landdag (1633) bleef zonder gevolg; hun namen komen in de presentielijsten der zittingen in de jaren 1632-1637 niet voor. Een beslissing over de aanpassing van de bestuursorganisatie van het Overkwartier bleef uit; evenmin was men in staat of bereid een instructie voor de gedeputeerden op te stellen. Ook voor de generaliteit bleef Opper-Gelder zo al niet een onderworpen dan toch een duidelijk gediscrimineerd gebied. Een rekwest door Roermond mede namens Venlo ingediend om van de in 's-Hertogenbosch, Grave en Nijmegen geheven convooien en licenten te worden ontlast, opdat zij overeenkomstig de capitulatie „dyenaengaende nyet en blijve van arger conditie als andere des voorss. furstendoms steden” (januari 1637), werd door de Staten-Generaal zonder meer afgewezen².

Bij de Staatse penetratie in de „provincie Limburg” zijn drie fasen te onderscheiden: de jaren 1632-1635, 1644-1645 en het tijdperk vanaf 1647, wanneer zij vaste vorm gaat aannemen. In de tussenperioden trachtten de Staten-Generaal voor zover de omstandigheden het toelieten een schijn van gezag te handhaven door middel van het garnizoen te Maastricht. Daar Limburg-Overmaas geen deel uitmaakte van een Unie-gewest, werden de bezette gebieden volledig

¹ [SIVRÉ], III, o.c., blz. 140, 144; [RIJCKENROY], o.c. (1875), blz. 338, 342; FLAMENT, *Inhoud resol. Staten-Generaal*, o.c., blz. 4-5. — Verbod zich tot de raadsheren te Gelder te wenden: *Groot Gelders Placaet-Boeck*, II, o.c., kol. 277-281. — E. F. J. A. ADRIAANSE, *Rechterlijke en administratieve colleges in Roermond*, in: *Gedenkboek Roermond*, 1932, o.c., blz. 115, 124.

² [SIVRÉ], III, o.c., blz. 43; IV, blz. 266, 269. — De gegevens over de betrekkingen van het Overkwartier met de landschap, ontleend aan de landdagsrecessen, werden mij verstrekt door de rijksarchivaris in Gelderland, dr. P. J. Mey, waarvoor ik hem gaarne mijn dank betuig.

vanwege de Generaliteit bestuurd. Frederik Hendrik werd in 1633 als gouverneur en kapitein-generaal aangesteld en benoemde in 1635 de gouverneur van Maastricht tot zijn plaatsvervanger. Op 25 juni 1633 werden de Raad en het Leenhof van Brabant te 's-Gravenhage met uitsluiting van de Raad van Brabant te Brussel als competente rechtsinstanties aangewezen; in hetzelfde jaar gelastten de Staten-Generaal de overlegging van alle pandbrieven inzake heerlijkheden en ambten en de vernieuwing van de leenverheffingen en de commissies van de ambtenaren, een en ander met prestatie van de eed van trouw. Deze plakكاتen en het verbod heerlijkheden van de koning te kopen of in pand te nemen, waardoor Den Haag de adel in Overmaas evenals in het Overkwartier aan het rechtmatig gezag trachtte te onttrekken, stelden de betrokkenen voortdurend voor zware beslissingen¹.

Uit het benoemingsbeleid van de Staten-Generaal in deze eerste jaren blijkt intussen het streven zoveel mogelijk aansluiting te zoeken bij de inheemse ridderschap. Koenraad Ulrich van Hoensbroek bleef op grond van zijn pandrecht voogd en stadhouder der lenen van Valkenburg, doch moest zijn bevoegdheid de Staten te beschrijven voortaan namens Frederik Hendrik als gouverneur uitoefenen. Jan Willem van Gulpen werd drossaard van Dalem (1633) in de plaats van zijn zwager Robert van Draeck; Hendrik van Berg-Trips en Willem van Caldenborch werden als drossaards en leenstadhouders van 's-Hertogenrade en Limburg gehandhaafd. Aan de traditionele binding tussen het gouverneurschap en het ambt van drossaard van Valkenburg kwam een einde; in deze laatste functie benoemden de Staten-Generaal de protestantse, uit een Kleefse familie stammende kapitein Willem van Till (1633). In de financiële sector werden echter uitsluitend personen uit het Noorden aangesteld: Lambert Rietraad als rentmeester der domeinen in Valkenburg, Reinier Verbolt als rentmeester in Dalem en 's-Hertogenrade, Aart van Duverden als ontvanger der beden in Limburg-Overmaas. De poging van de Staten-Generaal de Overmase adel voor hun zaak te winnen werd echter een mislukking. Van Gulpen en Van Berg-Trips namen in 1635 ontslag; eerstgenoemde werd vervangen door Van Till. Koenraad Ulrich van

¹ O.a. *Groot Placaet-Boeck*, I, o.c., kol. 1440-1443, 1462-1465; II, 1477-1478, 1175-1178; VAN DE VENNE, *Inv. arch. Overmaas, inleiding*, o.c., blz. 69 (25 juni 1633).

Pl. IV Gezicht op Roermond vanuit het zuidwesten. Opschrift voorzijde: „Roermonde 1650”. Gewassen pentekening. Niet gesigneerd. Wellicht door Anthony Jansz. van der Croos. In: Historische opstellen over Roermond en omgeving, Roermond 1951.

Foto: F. Lahaye, Maastricht.

Origineel in particulier bezit.

Hoensbroek en de luitenant-drossaard van Valkenburg, Frederik van Randenrade, bleven zich als vertegenwoordigers van de koning beschouwen en gedragen¹.

Het conservatisme van de Hollandse regenten op staatsrechtelijk gebied, de noodzaak op een beslissend ogenblik goodwill te kweken in Luik en Frankrijk en de zekerheid, dat een inbreuk op de rechten van de prinsbisschop verwickelingen met de keizer en de rijksvorsten zou oproepen, reddden het tweeherige bestel van Maastricht. De vrijheid van de katholieke eredienst is hier geen eenzijdige concessie van de veroveraar, doch de consequentie van het voortbestaan van de uitzonderlijke status van de stad, welke haar eveneens aan de rechtsmacht van de Raden van Brabant in Brussel en Den Haag onttrok. Het capitulatieverdrag van 22 augustus 1632, dat om dezelfde reden een permanent karakter kreeg, bepaalt in art. 6: „dat de Heeren Staeten der Vereenigde Nederlanden anders niet binnen de voorsz. Stadt ende district derselver en sullen aenveerden als 't gene aen den Coninck van Spagnien als Hertogh van Brabant daerinne toegestaan heeft, . . . ende dat aen den Bisschop ende Prince van Luyck sal blijven de gemeyne indivise jurisdictie ende alle sijne domeynen [enz.]”. En art. 7 preciseert: „dat de voorsz. Heeren Staeten de voorsz. Stadt sullen gouverneren, t'saementlijk metten voorsz. Bisschop ende Prince van Luyck als eenen Staet ende Provincie particulier, verscheyden van d'andere staeten ofte provincien van beyde de voorsz. Heeren . . . , soo in materie van justitie als resort, ende policiën”².

Ofschoon de nieuwe medesouverein door het garnizoen, de bezetting van de Brabantse helft van de Indiviese Raad en zijn invloed op de benoeming der van deze helft dependerende beambten een overmachtige positie innam, werd Maastricht geen generaliteitsstad in eigenlijke zin, doch een „staet particulier” van de bisschop en de Staten-Generaal gezamenlijk. De eerste Staatse gouverneur (1632-

¹ O.a. E. SLANGHEN, *Bijdragen tot de geschiedenis van het tegenwoordige hertogdom Limburg*, II, Roermond [1878], blz. 74 vlg., 81-82; HABETS, *Gesch. Landen van Overmaas*, o.c., blz. 165 vlg.; FLAMENT, *Inhoud resolutiën*, o.c., blz. 27, 73 en passim; *Staatsche leger*, IV, o.c., blz. 327; VAN DE VENNE, *Gesch. kasteel Valkenburg*, o.c., blz. 134; IDEM, *Inv., inleiding*, o.c., blz. 115-116.

² Tekst bij: AITZEMA, *Saken van staet en oorlogh*, III, o.c., 12e bk., blz. 45 vlg.; citaten ontleend aan: SURINGAR, *Regeeringsvorm*, o.c., blz. 115-116.

1641), Frederik Maurits de la Tour d'Auvergne, prins van Sedan en zich noemend hertog van Bouillon, legde de eed aan beide souvereinen af. Door de benoeming van deze grandseigneur, een kleinzoon van Willem de Zwijger, hoopte Frederik Hendrik in de belangrijke vesting, veruit de volkrijkste stad tussen Nijmegen, Aken en Luik, een zekere invloed te behouden. Toen de hertog van Bouillon zich door zijn intriges tegen Richelieu onmogelijk had gemaakt, werd hij vervangen door een minder ambitieuze aanverwant van het Oranjehuis, Jan Albert graaf van Solms (1641-1648)¹.

Staatse krijgsverrichtingen op het grondgebied van de tegenwoordige provincie zijn tussen 1638 en het begin van de vredesonderhandelingen zeldzaam en weinig indrukwekkend. De veldtochten, van de aanvang af ontkracht door de tegenstand van Holland, dat in 1640 openlijk verklaarde geen prijs op verdere veroveringen te stellen², verlopen volgens een vast schema: een aanslag op Antwerpen of een stad in Noord-Vlaanderen, gevolgd door een slordige demonstratie in het Overkwartier om de verloren tijd en kosten goed te maken. Het programma is zo stereotiep, dat de landvoogd zijn troepen vrijwel ieder jaar tussen Venlo en Roermond in stelling heeft, wanneer het Staatse leger langs de grote rivieren komt opdagen. De poging van Frederik Hendrik in 1638 Gelder te bezetten was niet meer dan een schijnvertoning; een aanslag in augustus van het volgende jaar mislukte eveneens; ook een begin van beleg van de moerasvesting in 1640 moest onverrichterzake worden afgebroken. Het gehele landleger en een beleg van drie weken waren nodig om het garnizoen van het Gennepershuis op 29 juni 1641 tot de aftocht te dwingen³. Gennep werd een Staats bastion op Kleefs territoire; het huis van Middelaar in Opper-Gelder werd op last van de stadhouder eveneens zwaar

¹ In 1632 telde Maastricht weer ca. 15.000 inwoners. Vgl. A. G. H. KEMP, *Het verloop van de bevolkingscurve van Maastricht tot 1830*, in: Misc. Trajectensia, o.c., blz. 349. — Het inwoneraantal van Roermond zal in deze tijd 3.000-5.000 hebben bedragen. Vgl. E. JANSSEN C.S.S.R., *Uit het verleden van het kerspel Ruregemunde*, in: Gedenkboek Roermond, 1932, blz. 182. — Hertog van Bouillon en graaf van Solms: DYSERINCK, *Militaire gouverneurs*, o.c., blz. 108-124; IDEM, in: Nw. Ned. biogr. wrdb. II (1912), kol. 1449, 1343.

² *Staatsche leger*, IV, o.c., blz. 120, n. 4.

³ WILLEM II, *Journalen uit de jaren 1641-1650*, medeg. door F. J. L. KRAEMER, in: Bijdr. meded. Hist. Gen. Utrecht 27 (1906), blz. 424 vlg. Vgl. W. BRULEZ, *Correspondance de Richard Pauli-Stravius (1634-1642)*, Bruxelles 1955. (Anal. Vatic.-Belgica, 2e s.: Nonciature de Flandre, 10), blz. 499.

versterkt. De overrompeling van Tienen door een detachement van het Maastrichts garnizoen op 27 juli was slechts een afleidingsmanoeuvre in verband met het beleg van Sas van Gent. In hetzelfde jaar 1641 verzekeerden de Spanjaarden zich van het behoud van Venlo door de aanleg van het fort Sint Michiel, een gebastionneerde aarden vijfhoek te Blerick langs de oever van de Maas¹. De verovering van Hulst in 1645 was het laatste belangrijke wapenfeit van de Tachtigjarige Oorlog.

Intussen had een gebeurtenis plaatsgevonden, die een blijvende stempel op de geschiedenis van het Limburgse Maasdal zou drukken. In de zomer van 1644 bezette de garnizoenscommandant van Maastricht, Godfried van Stein-Callenfels, de stadjes Valkenburg (25 juni), Dalem en 's-Hertogenrade (13 juli). Om de vijand, die voorlopig meester bleef van het platteland en zich in november wederom in Dalem vastzette, ieder belangrijk steunpunt te ontnemen, werden de drie kastelen opgeblazen en gedeeltelijk gesloopt. Aan de Staten van Valkenburg bracht de ontvanger te Maastricht 4.659 gld. in rekening „beloopen de onkosten van 't demolieren van het casteel en de mueren van Valkenburg voorschreven”².

Limburg en de Landen van Overmaas waren na 1635 in betrekkelijk ongestoord bezit van de koning gebleven³. De Staten-Generaal bepaalden zich in hoofdzaak tot beslag op de opbrengst van de Kalamijnberg en de invordering van contributies, welke voor 1641/42 en volgende jaren telkens 72.000 gld. bedroegen, evenveel als de koningsbede. Transacties met betrekking tot heerlijkheden werden in 1643 door de Raad van State met nietigheid bedreigd. Behalve als bewijs, dat de Republiek zich het recht op territoriale aanspraken voorbehield, waren dergelijke maatregelen bedoeld als retorsies tegen de pogingen van de centrale regering de souvereiniteit van de koning

¹ *De verrassing van Thienen door het garnizoen van Maastricht in 1646*, in: Mss., 1880, blz. 331-332. — De bouw van het fort St. Michiel, begonnen op St. Michielsdag, 29 sept. 1641, was in 1643 voltooid. KEULLER, *Gesch. Venloo*, o.c., blz. 132.

² Voor de krijgshandelingen 1638-1646 vgl.: *Staatsche leger*, IV, o.c., blz. 107 vlg., 118 vlg., 120 n. 4, 141; SLANGHEN, *Bijdragen*, II, o.c., blz. 119; VAN DE VENNE, *Gesch. kasteel Valkenburg*, o.c., blz. 30-33. — Dalem: *Kroniek der stad Maastricht tot 1862*, Mss., 1887, blz. 152.

³ Valkenburg werd op 8 nov. 1636 door een detachement uit Maastricht bezet, doch nog in dezelfde maand door Willem van Lede heroverd. In 1639 drongen Staatse vendels tot diep in het hertogdom Limburg door. THISQUEN, *Histoire de Limbourg*, o.c., blz. 64.

over de Meierij te handhaven. Ten aanzien van dit gebied, het Overkwartier en Limburg-Overmaas, huldigden de Staten-Generaal de opvatting „dat de plattelanden volgen het ressort van de hoofdsteden”, een principe dat gedurende de oorlog steeds gegolden had en ook door de koning, blijkens zijn ordonnantie van 10 juli 1628, „daerbij hij alle jurisdictie defereert aan de hoofdstadt daeronder het platte landt is ressorterende”, was aanvaard¹. Op grond van deze stelregel benoemden de Staten-Generaal in 1644 nieuwe ambtenaren, werden maatregelen tegen de „officieren” van de koning in het vooruitzicht gesteld en gelastte de Staatse Raad van Brabant bij plakkaat van 17 oktober 1644 de Brabantse lenen, die tot dan toe te Brussel verheven waren, in 's-Gravenhage te verheffen. Toen evenwel noch de ridderschap noch de schepenen van de banken bereid waren de gevorderde eed van trouw af te leggen en de Staten van Valkenburg, Dalem en 's-Hertogenrade weigerden de souvereiniteit van de Republiek te erkennen zolang de hoofdstad Limburg in Spaanse handen was, besloten de Staten-Generaal op 17 juni 1645 het plakkaat van 17 oktober in te trekken en alles te laten zoals het vóór de reductie was. De gouverneur van Maastricht kreeg opdracht de inning van de contributies en de installatie van Staatse ambtenaren op te schorten; op het verzoek van de Hervormde Gemeente wederom predikanten op het platteland aan te stellen, werd niet ingegaan. Het eigenlijke motief voor deze inschikkelijkheid ligt besloten in de waarschuwing van de Raad van State, „dat de stadt Limborgh noch bij den vijandt wert gepossedeert . . . ende anderssints niet claer en blijckt, noch gedecideert en is, off de jurisdictie van elck quartier dependeert van de stede van dyen off van de principaelste stadt Limborch alleen als hoofdstadt, ende dat vooral ongeraden is de vijandt oorsake te geven om iets hieruyt tot zijnen voordeele te trekken . . . ten regarde van de meyerije van 's Hertogenbosch, daerinne oock cleyne steden sijn”. Het glacie van de Meierij was in de ogen van de Staten-Generaal van onvergelykbaar groter belang dan de geïsoleerde landstrips bij Maastricht².

¹ SLANGHEN, II, o.c., blz. 103-104, 111, 121; AITZEMA, *Saken van staet en oorlogh*, V, 's Grav. 1660, 23e bk., blz. 527-528; *Groot Placaet-Boeck* I, o.c., kol. 1432-1433 (26 mei 1643).

² In 1644 werd o.a. commissie als drossaard verleend aan Willem van Till voor Valkenburg en Dalem, aan Robert van Ittersum voor 's-Hertogenrade (*Staatsche leger*, IV, o.c., blz. 327). —

De breuklijn van Nijmegen tot Maastricht, welke de veldtocht van 1632 in de brede grens- en doorgangsstrook tussen de Zuidelijke Nederlanden en het Rijk had geslagen, bracht de strategische betekenis van het Maasdal wederom in de volle actualiteit. Weliswaar had het verdrag van wederzijdse bijstand, door keizer Ferdinand II en Filips IV op 31 oktober 1634 in het geheim tegen de Republiek gesloten, door het verzet van de rijksstanden geen effect en bleef de vrede tussen het Rijk en de Republiek officieel in stand¹, doch de deelname van Frankrijk aan de Dertigjarige Oorlog verbond de Spaanse en Oostenrijkse Habsburgers in een open krijg tegen de gemeenschappelijke tegenstander, die de bondgenoot was van de Staten-Generaal. Het land tussen Maas en Rijn werd hierdoor onvermijdelijk een magnetisch veld voor de internationale politiek en oorlogsvoering.

In Kleef had het gezag van de keurvorst van het verre Brandenburg weinig te betekenen. De zwakke George Willem (overl. 1640) en zijn krachtige, vooruitziende opvolger Frederik Willem, de Grote Keurvorst, waren geheel afhankelijk van de Standen van het hertogdom, dat door de aanwezigheid van Staatse garnizoenen een protectoraat bleef van de Republiek². De hoofdspelers in het naderende drama zijn de energieke ijveraar voor de Roomse en Habsburgse zaak Ferdinand van Beieren, broer van het hoofd van de Katholieke Liga en kerkvorst van het machtigste statencomplex in Noordwest-Duitsland, en Wolfgang Willem van de Palts-Neubourg, die door een krampachtige diplomatieke bedrijvigheid en de vorming van een bescheiden troepenmacht poogde te verhinderen, dat de in 1630 erkende neu-

A. HABETS, *Gesch. Landen Overmaas*, o.c., blz. 148; VAN DE VENNE, *Inv. arch. Overmaas, inleiding*, o.c., blz. 117-121. — Plakkaat Raad van Brabant 17 okt. 1644, in: *Groot Placaet-Boeck*, I, o.c., kol. 1464-1467. — Het advies van de Raad van State d.d. 15 juni 1645 (VAN DE VENNE, blz. 120) wordt door Aitzema positiever vertolkt, nl. „dat de Landen van Overmase in desen delen dependeerden van Limborgh en met Limborgh op en afgingen, en dat dese sake aengaende de Meyerije vanden Bos mocht geven prejuditie”. AITZEMA, *Saken van staet en oorlogh*, VI, 's-Grav. 1661, 25e bk., blz. 6.

¹ FR. DICKMANN, *Der Westfälische Frieden*, Münster [1959], blz. 260, 300.

² *Staatsche leger*, IV, o.c., blz. 169 vlg.; E. DOESSELER, *Kleve-Mark am Ende des Dreissigjährigen Krieges*, in: *Düsseld. Jhrb.* 47 (1955), blz. 254-296, i.h.b. 258 vlg.

traliteit van Gulik en Berg illusoir werd gemaakt¹. Tot zijn schade zou Wolfgang Willem ondervinden, dat in de politiek macht de ultima ratio is. Bewerkt door de keurvorst van Keulen zette de keizer de hertog onder steeds zwaardere druk om hem in het Habsburgse kamp te trekken, daar het niet aanging „diese äusserste Frontieren des Reiches ohne genugsame Versicherung zu hinterlassen, sondern auch die darin befindlichen Kommoditäten an Mannschaft und Vivres uns selbst zu Beschützung des Reiches zu privieren”². Aan de andere kant gold hij bij de Zweden en in de Republiek wegens zijn sympathie voor de doelstellingen van de katholieke vorsten en de systematische onderdrukking van de gereformeerden in zijn gebied³ als politiek onbetrouwbaar. De Staten-Generaal eisten dezelfde contributies, de Zweden over de gehele lijn dezelfde faciliteiten als hij de keizerlijken moest toestaan. De antipathie van de Gulik-Bergse Standen tegen de vijanden van het Rijk en meer nog hun verzet tegen het ambtenarenbewind van de Hofraad plaatsten de hertog ook ten aanzien van zijn eigen onderdanen in een dwangpositie.⁴ Evenals in Luik verdroegen ook in Gulik de ridderschap en de steden liever alles van de vijand dan middelen voor de vorming van een huurleger toe te staan en aldus de macht van hun eigen souverain onaantastbaar te maken.

Het bestaan van een rijk en dichtbevolkt vacuüm tussen Maas en Rijn, dat nog vrij weinig van de oorlog had geleden, gaf vanaf 1632 aan de reeds lang gebruikelijke doortochten en inkwartieringen een ongekende omvang. Vooral Gulik, met inbegrip van de grensambten

¹ Voor de Dertigjarige Oorlog in het Rijnland vgl. o.a.: *Geschichte des Rheinlandes*, von H. AUBIN, TH. FRINGS, J. HANSEN, e.a., I, Essen 1922, blz. 224-228; J. DEILMANN, *Geschichte des Amtes Brügggen*, I, Süchteln 1927, blz. 77-86; H. DAHM, *Verluste der Jülich-Bergischen Landmiliz im Dreissigjährigen Krieg*, in: *Düsseld. Jhrb.* 45 (1951), blz. 280-288; H. LAHRKAMP, *Kölnisches Kriegsvolk in der ersten Hälfte des Dreissigjährigen Krieges*, in: *Ann.Hist.Ver.Niederrhein* 161 (1959), blz. 114-145; G. ENGELBERT, *Der Hessenkrieg am Niederrhein (1640-1651)*, ibidem, I, 161 (1959), blz. 65-113; II, 162 (1960), blz. 35-96; C. MÜLLER, *Kroatische Soldaten am Niederrhein von 1634 bis 1639*, in: *Kalender für das Kleverland*, 1960, blz. 74-79. — Voor Wolfgang Willem van de Palts-Neuburg, o.a. BREITENBACH, *Wolfgang Wilhelm*, o.c.; KÜCH, *Politik des Pfalzgrafen*, o.c. — Voor zijn zoon en opvolger, vgl. o.a.: W. KOHL, *Philipp Wilhelm, Herzog zu Pfalz-Neuburg, und Christoph Bernard Fürstbischof zu Münster*, in: *Düsseld. Jhrb.* 48 (1956), blz. 47-64.

² ENGELBERT, *Hessenkrieg*, I, o.c., blz. 68.

³ Kerkelijke politiek van Wolfgang Willem: G. MARSEILLE, *Studien zur kirchlichen Politik des Pfalzgrafen Wolfgang Wilhelm von Neubourg*, in: *Beitr. Gesch. Niederrheins* 13 (1898), blz. 1-111.

⁴ In 1635 bijv. spanden de Gulikse Standen een proces aan tegen de hertog n.a.v. zijn landsheerlijk bewind. De uitspraak volgde eerst in 1649. Vgl. BREITENBACH, o.c., blz. 106-107.

die zich over het tegenwoordige Limburg uitstrekten, werd zwaar geteisterd; het Overkwartier kreeg eveneens zijn deel in de rampspoed. De expeditie van Pappenheim naar Maastricht door neutraal gebied (augustus 1632) lokte de Zweden vanuit Westfalen naar Kleef, Keulen, Gulik en Berg. Weliswaar werden zij kort nadien door Joost Maximiliaan van Gronsveld over de Rijn teruggedreven, doch thans vestigde de ene keizerlijke bevelhebber na de andere zijn kwartieren op het Gulikse platteland. Vervolgens brachten de veldtocht van Frederik Hendrik naar Brabant (1635) en de weigering van Wolfgang Willem zich bij de vrede van Praag aan te sluiten een golf van ellende over zijn gebied. De langdurige strijd om Schenkenschans overstroomde Gulik, Kleef en het Overkwartier met Staatse, Franse, Spaanse en keizerlijke troepen; het barbaarse optreden van Piccolomini's cavalerie deed het jaar 1635 eeuwen lang als „het verderfelijke Kroatenjaar” in de herinnering voortleven. Stakenbroek organiseerde vanuit Nijmegen en Venlo „Rafraischierungsmarsche” door Opper-Gelder en het ambt Brügggen, waar Jan Frederik van Schaesberg het ergste wist af te wenden. In het ambt Born voorkwam drossaard Jan Wolfgang van Bentinck met moeite de plundering van Sittard door de Kroaten, waarop deze zich schadeloos stelden door rooftochten vanuit Gennep naar het Overkwartier. De aanwezigheid van de gevreesde ruiters was voldoende om Wolfgang Willem in de inlijving van zijn huursoldaten bij het keizerlijke leger te doen berusten.

Het verlies van zijn vendels en de gedwongen aansluiting (7 januari 1636) bij de vrede van Praag betekenden het einde van de gewapende neutraliteit van de hertog, doch zijn voortgezet streven zich buiten de oorlog te houden hield de controverse met Wenen gaande. Keizerlijke troepen bleven in Gulik en Berg in kwartier, terwijl jaarlijks een rijksleger door zijn gebied – en met name door de „Limburgse flessenhals” bij Sittard – naar het krijgstoneel in Noord-Frankrijk trok. In 1636 werd de doortocht van Jan van Weert gevolgd door een plundering van Sittard door het garnizoen van Maastricht; het volgende jaar brandschatte de keizerlijke bevelhebber baron De Suys de ambten Born en Millen en week een groot gedeelte der inwoners van Sittard en Susteren uit naar Maaseik; in 1638 werd Sittard wederom, thans door de Westfaalse condottiere Von Bönninghausen, bezet en vonden in de omgeving schermutselingen met Staatse detachementen

plaats. In 1639 verenigde het verdrag van Dorsten Lodewijk XIII en landgravin Amalie van Hessen-Kassel tegen de keizer en begon de Hessenkrijg, de laatste en zwaarste periode van de Dertigjarige Oorlog, die lange tijd als een schrikbeeld in de herinnering is blijven voortleven. De opvatting, dat de talrijke „Hessenwegen” in de Oost-Nederlandse gewesten hiermee verband zouden houden is echter vermoedelijk van iedere grond ontbloom¹.

In het zelfde jaar werd het land van de Nederrijn wederom hoofdtoneel van de oorlog. Terwijl keizerlijke troepen onder maarschalk Lamboy het hertogdom Gulik en Keurkeulen trachtten te dekken, bezette Johan Kaspar von Eberstein, luitenant-generaal van het Hessische leger, de steden Kalkar, Kleef en Xanten om deze als uitvalsbases voor ondernemingen in zuidelijke richting te benutten. Machtelooos door het enghartig particularisme van de ridderschap en de steden, geklemd tussen de eisen van Ferdinand II en de geallieerden, moest Wolfgang Willem aanzien hoe zijn landen werden leeggeroofd en de Hessen er rondtrokken „um zu sengen und zu brennen, dass es eine Lust sei”. Met steun van de Staten-Generaal, die o.a. nabij Maastricht troepen voor Frankrijk lieten werven, volgde in de herfst van 1641 de lang verwachte aanval en rukte een gecombineerde Frans-Hessisch-Weimarse legermacht onder afwisselend bevel van Eberstein en maarschalk Guébriant Gulik en Keurkeulen binnen. Lamboy trok vanuit Artois over Stevensweert de vijand in ijlmarsen tegemoet, doch werd op 17 januari 1642 te Hüls bij Kempen beslissend verslagen, waarop de verbondenen Neuss innamen en tot diep in de Eifel doorstootten. De tegenaanval van het keizerlijke leger onder Hatzfeldt had slechts gedeeltelijk succes; de tegenstanders zetten zich aan weerszijden van de Erft vast en hielden elkaar in evenwicht. Door de aftocht van Guébriant en Hatzfeldt naar het oosten werd het Rijnland in 1643 weer een strijdtonaal van de tweede

¹ Voor Sittard vgl.: TH. G. DELHOUGNE, *Aanteekeningen over Sittard tijdens den Dertigjarigen Oorlog*, in: *Msg.*, 1946, blz. 50-63; LAHRKAMP, *Lothar von Bönninghausen*, o.c., blz. 326. — Het toponiem Hessenweg, dat voorn. in Gelderland en Overijssel voorkomt, wordt ook afgeleid van hers = paard. M. SCHOENFELD, *Wegnamen*, in: *Meded. Ver. Naamkunde Leuven* 33 (1957), blz. 148. S. J. FOCKEMA ANDREAE, *Hessenwegen*, Amsterdam 1957, is van mening, dat de term wegen aanduidt bestemd voor wagens met breed spoor, welke de Hessische voerlieden plachten te gebruiken, de zg. Hessenwagens en Hessenkarren. — De vrede van Praag werd gesloten op 30 mei 1635.

rang, doch Gulik bleef tot de vrede van Munster, en nog enkele jaren nadien, door de keizerlijken en de Hessen bezet. Gevechten van enige betekenis waren in deze jaren zeldzaam, wel vonden onophoudelijk fourageertochten met de gebruikelijke gewelddaden plaats en bedroeg alleen reeds de normale contributie welke het hertogdom aan beide kampen moest opbrengen 120.000 rijksdaalders per jaar. De eerste alliantie der vorsten van de Rijnlands-Westfaalse Kring in 1643 tegen „des Hauses Oesterreich und der Fremden Vergewaltigung” baatte evenmin als de oprichting van een „Defensionsarmee” onder bevel van Godfried Huyn van Geleen¹. In Kleef wist Frederik Willem door de inzet van een eigen legertje de vreemde huurlingen in de winter 1644/45 tot de aftocht te dwingen.

De rooftochten strekten zich herhaaldelijk tot diep in het Overkwartier, ook wel tot in het tegenwoordige Zuidlimburg uit. Hier bezette in juni 1643 een bende Hessische ruiters onder een zekere Theodoor van Cauwenberg het kasteel van Gronsveld, van waaruit de wijde omgeving onder contributie werd gesteld. De bedoeling van de aanslag op de rijksheerlijkheid is niet geheel duidelijk; misschien heeft Cauwenberg in verstandhouding met het garnizoen te Maastricht en de Luikse Grignoux gehandeld. Reeds een maand later werd de burcht door landelijke militietroepen uit het prinsbisdom ingenomen en de bezetting over de kling gejaagd². Vooral voor Sittard en omgeving was de eindfase van de oorlog een tijd van bloed, zweet en tranen. In 1639 had generaal Lamboy er zijn hoofdkwartier, in 1641 lagen zijn troepen wederom in de ambten Born en Millen. Na hun aftocht werd de plaatselijke schutterij met schutters uit Randenrath en Born aangevuld, doch op het eerste gerucht van de nadering der Hessen vluchtte een gedeelte van de magistraat en de burgerij opnieuw naar Maaseik en Stevensweert. In maart 1642 bezetten de Hessen onder overste Wittgenstein de beide ambten, vervolgens wisselden, tot 1649, keizerlijke en Hessische troepen elkaar af, zonder zich in hebzucht en wreedheid iets toe te geven. Afgezien van „vereringen” en andere kosten moest Sittard in het jaar 1646/47

¹ ENGELBERT, *Hessenkrieg*, II, o.c., blz. 67-68; LAHRKAMP, *Köln. Kriegsvolk*, o.c., blz. 115, 137. — Wervingen nabij Maastricht: *Staatsche leger*, IV, o.c., blz. 125.

² CHESTRET DE HANEFFE, *Histoire de la seigneurie impériale de Gronsveld*, in: *Publ.* 12 (1875), blz. 9-10; *Kroniek der stad Maastricht . . . tot 1862, medeg. door J. EVERSEN*, in: *Msg.*, 1887, blz. 148.

23.372 gld. aan contributies opbrengen; in 1648 was het stadje nog door de helft van zijn inwoners verlaten¹.

Wie weten wil hoe het in de Dertigjarige Oorlog toeging kan de lezing van „der abenteuerliche Simplicissimus” van Hans van Grimmelshausen ter lezing worden aanbevolen; soms geeft ook een enkele toevallig bewaarde brief van een tijdgenoot een idee van de beestigheden waaraan de soldeniers zich te buiten gingen². Op het Nederlandse strijdtoneel, waar de meer gedisciplineerde en al met al beter betaalde Spaanse en Staatse legers tegenover elkaar stonden, waren althans moordpartijen zoals in Tienen een uitzondering, doch overigens zal men het bericht van de deken van Xanten uit 1642, dat de Fransen en Hessen het land tussen Niers en Erft als sprinkhanen hebben kaalgevreten, zodat nauwelijks stro op de daken bleef³, mutatis mutandis op het Limburgse Maasdal kunnen toepassen. Nu hier, dan daar, constateert men dezelfde cirkelgang. De plattelandsbevolking, gebrutaliseerd en van alles beroofd, vlucht naar de steden en laat de akkers onbebouwd; na haar terugkeer volgen hongersnood, ziekten en wederom nieuwe contributies, brandschattingen en kostgangers. Het Land van Montfort wordt in de jaren 1632-1637 leeggeroofd, het dorp zelf door de Kroaten grondig geplunderd en verwoest. De vertogen der Staten van het Overkwartier bevatten vanaf 1640 één reeks klachten over „den overgrooten, verarmden ende uytgeputten staet deses quartiers”. In 1641 zijn er gehele dorpen afgebroken en verbrand; de inval van Guébriant en Eberstein in 1642 stort het land „in extreme, onsprekelijcke ende allerhande calamiteyten”⁴. In de Landen van Overmaas duurt de ellende tot 1659; hier hebben de gewelddaden een meer individueel karakter en wordt de bevolking op „legale” wijze uitgeschud. Bijzonder zwaar hadden het in de Hessische en Weimarse jaren (1635-1648) de Gulikse ambten Brügggen, Wassenberg, Heinsberg, Millen en Born te verduren. Hóé zwaar, kan, evenals voor het gehele gebied van de tegenwoordige provincie,

¹ DELHOUGNE, o.c., blz. 60-63.

² O.a. brief van 6 aug. 1628 over het voorgevallene in een dorp tussen Wezel en Rijnberg, in: Kron. Hist. Gen. Utrecht 23 (1867), blz. 237-238.

³ ENGELBERT, *Hessenkrieg*, II, o.c., blz. 54.

⁴ G. D. FRANQUINET, *De plundering van Echt in 1636*, in: *Msg.*, 1880, blz. 396; 1881, blz. 522-523; SANGERS-SIMONIS, *Er ligt een eiland*, o.c., blz. 83; [SIVRÉ], *Inv. Roermond*, III, o.c., blz. 64-65 (1641), 68-69.

slechts aan de hand van vergelijkende studies worden opgemaakt. Uit een statistiek van de verliezen der militie in de verschillende ambten van het hertogdom Gulik blijkt, dat deze tussen 1635 en 1647 voor Born 13%, voor Wassenberg en Bruggen 25%, doch bijv. voor Aldenhoven, Düren, Grevenbroich en Gulik resp. 30%, 40%, 60% en 63%, en voor het hertogdom in zijn geheel 35% bedroegen. Wanneer men deze cijfers met betrekking tot de landstorm, die zelden aan de eigenlijke krijgshandelingen deelnam, als graadmeter hanteert voor de vermindering van de bevolking in haar geheel, blijkt deze voor de Limburgse gebiedsdelen van Gulik nog betrekkelijk matig; voor geheel Duitsland wordt zij op ongeveer 35% geschat¹.

DE ONDERHANDELINGEN TE MUNSTER EN HET VREDESVERDRAG

De slappe krijgsvoering te land door de Republiek na 1637 weer spiegelt geenszins de loop der gebeurtenissen op andere fronten. De innname van Breisach in 1638 was de eerste grote Franse overwinning in het Rijk, tien jaar later zouden hun legers met de Zweden in Beieren en Bohemen staan. In 1639 vernietigde Tromp op de rede van Duins de tweede Armada, in 1640 scheidde Portugal zich van Spanje af en kwam Catalonië in opstand. De slag bij Rocroi in 1643 betekende de ondergang van de roem der Spaanse tercio's; voortaan gold de Franse soldaat als de beste van Europa. Herhaaldelijk wees de waarnemende landvoogd, de markies van Castel-Rodrigo, in de loop van 1645 op de rampzalige toestand in de Zuidelijke Nederlanden en de wanhoop van de bevolking. Filips IV, die zich in het begin van zijn regering even ongenaakbaar tegenover „het muitersvolkje” had getoond als wijlen zijn grootvader, kon zich zonder gevaar de zuidelijke gewesten te verliezen niet langer aan serieuze onderhandelingen onttrekken; vanaf 1645 zal zijn grootste zorg zijn de Republiek ieder motief tot voortzetting van de oorlog te ontnemen². Zijn ambassadeur, de graaf van Peñeranda, onderhandelde te Munster volgens zijn eigen woorden met het koord om de nek³.

¹ DELHOUGNE, *Aanteekeningen*, o.c.; DAHM, *Verluste der Jül.-Berg. Landmiliz*, o.c., blz. 283, 287.

² *Corresp. Philippe IV (1633-1647)*, o.c., o.a. blz. VII, 528, 534, 539-540.

³ Vrede van Munster, o.a.: DE WIT-FLAMENT, *Vorming heerschappijen*, o.c., blz. 77, 100; J. J. POELHEKKE, *De Vrede van Munster*, 's-Gravenhage 1948; C. SMIT, *Het vredesverdrag van Munster, 30 januari 1648*, Leiden 1948; DICKMANN, *Der Westfälische Frieden*, o.c.

Uitkomst bracht het diepgaande meningsverschil tussen zijn verbonden tegenstanders. De Franse gezanten D'Avaux en Servien, die reeds in het najaar van 1643 via Maastricht en 's-Gravenhage naar Westfalen waren afgereisd, beproefden het uiterste om de Staten-Generaal ertoe over te halen aan het verdrag van 1635 vast te houden en geen afzonderlijke vrede te sluiten. In de Republiek vonden zij de Orangisten, evenals streng-gereformeerde en op Holland naijverige gewesten zoals Zeeland en Utrecht aan hun zijde. In Holland was het verlangen naar vrede, dat Frederik Hendrik reeds in 1641 een bilateraal akkoord met Spanje had doen vrezen¹, evenwel tot een politiek postulaat uitgegroeid, waarnaar de oorlogspartij, aangewezen als zij was op de quote van het rijke gewest en onthand door de ouderdomszwakke van Frederik Hendrik (overl. 14 maart 1647) en de onervarenheid van zijn jonge zoon, zich tenslotte moest schikken. De Staatse gevolmachtigden, die onder leiding van de Geldersman Bartholt van Gent en raadpensionaris Pauw in januari 1646 te Munster aankwamen, gedroegen zich eerder als bondgenoten dan als tegenstanders van hun Spaanse collega's. Alle Franse vertogen en intriges ten spijt, lag reeds op 8 januari 1647 een ontwerpverdrag gereed, dat alleen nog het geschilpunt over de godsdienstvrijheid in Staats-Brabant openliet. Op 30 januari 1648 werd de vrede van Munster getekend; na de door Ter Borch vereeuwigde bezwering op 15 mei volgde op 5 juni, tachtig jaren na de onthoofding van Egmond en Horn, de afkondiging in de Republiek.

In het coulissenspel van de botsende meningen en verzwegen tegenstellingen heeft Opper-Gelder terzijde van de kernproblemen een zekere rol gespeeld. Speculerend op de landsheerlijke aspiraties van Frederik Hendrik hielden Fransen en Spanjaarden hem, zij het met tegengestelde bedoelingen, het begeerde grensgebied als lokaas voor. In januari 1645 kreeg Castel-Rodrigo volmacht om de prins het Overkwartier aan te bieden, op voorwaarde, dat hij de Staten-Generaal tot een afzonderlijke vrede zou overhalen. Ondanks al zijn ambities was de stadhouder te loyaal, miste hij ook de macht om op dergelijke voorstellen, waarbij zelfs de hertogelijke waardigheid in uitzicht werd gesteld, in te gaan en reeds kort nadien was zijn vriend-

¹ DICKMANN, o.c., blz. 261.

schap Madrid een dergelijke prijs niet meer waard¹. Toch stelden de onderhandelingen te Munster hem in staat in het Overkwartier vaste voet te krijgen. In het kader van een algemene regeling der schade-loosstelling aan het Oranjestad voor de tijdens de oorlog geleden verliezen gaf Filips IV bij de akkoorden van 8 en 17 januari 1647 de heerlijkheid Middelaar, de tienden te Venray en het in 1634 aan Hendrik van den Berg ontnomen ambt Montfort in leen aan Frederik Hendrik, alles met behoud van de souvereiniteit van de koning en het alleenrecht van de katholieke eredienst. De titel van H.M. de Koningin „Vrouwe van Montfort” gaat op deze belening terug. De overeenkomst werd op 27 december 1647 ten behoeve van stadhouder Willem II bekrachtigd. Deze benoemde aanstonds Marcel Hovelmans als de eerste Oranjedrossaard (1647-1666), doch het duurde nog jaren, voordat het geschil over de openstaande schuld aan de Antwerpse bankier Clarisse, die Montfort in 1641 als hypotheek voor een geldlening in pand gekregen had, was opgelost. Krachtens een speciale overeenkomst (1653) behield Herman Frederik van den Berg Stevensweert en Ohé en Laak in ruil voor de afstand van andere bezittingen in het ambt².

Het streven van Gelderland naar wederaanhechting van zijn oudste kwartier scheen bij oppervlakkige beschouwing meer kans van slagen te hebben, te meer, daar de Staatsraad te Madrid begin 1646 toestemming gaf Opper-Gelder zo nodig tegen concessies op ander terrein, met name een beëindiging van de onderdrukking van de katholieke eredienst in Brabant, af te staan. Doch dit punt en – voor Holland – de „peys” legden zwaarder gewicht in de schaal dan welke gebiedsuitbreiding aan de grenzen ook; bovendien vreesden invloedrijke Gelderse kringen, dat het Overkwartier na de reünie zijn vroegere status en de erkenning van zijn religie zou opeisen, „beide

¹ POELHEKKE, O.C., i.b. blz. 184-185, 193-194, 281-283; IDEM, *De Vrede van Munster*, in: *Alg. gesch. der Nederlanden*, VI, Utrecht 1953, blz. 386-387.

² DE WIT-FLAMENT O.C., blz. 100-101; H. LONCHAY, J. CUVELIER, J. LEFÈVRE, *Correspondance de la Cour d'Espagne sur les affaires des Pays-Bas au 17e siècle*, IV: *Précis de la corresp. de Philippe IV* (1647-1665), Bruxelles 1933, blz. 50, 59, 68, 73, 208, 312, 429; SANGERS-SIMONIS, *Er ligt een eiland*, O.C., blz. 84; A. H. SIMONIS, *H.M. Koningin Juliana, Vrouwe van Montfort* (L.), in: *Msg.*, 1960, kol. 161-166; ROEBROECK, *Land van Montfort*, O.C., blz. 118 vlg. Tekst van het traktaat betr. Montfort, in: J. DUMONT, *Corps universel diplomatique du droit*, VI, 2e partie, Amsterdam 1728, blz. 365.

poincten die niemant in Gelderlant smaken". Zomin als de Staten-Generaal Staats-Brabant en later Kleef als achtste provincie tot de Unie wilden toelaten, wenste men in Gelderland de ridderschap en de steden van het Overkwartier als gelijkwaardige partners op de landdagen te zien verschijnen. De starre houding van Gelderland op godsdienstig gebied blijkt uit de instructie van zijn gedeputeerden ter generaliteit, waarin hun werd opgedragen erop aan te dringen, dat de gereformeerde religie „in de steden ende plaetsen bij desen Staet t' occuperen mit exclusie van de roomsche catholicque" zal worden ingevoerd¹.

Dit wantrouwen en het verzet van Holland ontnamen aan het Gelderse irredentisme iedere spankracht. De aanspraken van het gewest werden weliswaar in de zomer van 1646 aan de instructie van de Staatse gevolmachtigden toegevoegd, doch dit geschiedde onder voorbehoud, dat zij in geen geval de onderhandelingen mochten vertragen. De opdracht deze aanspraken met alle „circumspectie ende beleyt te menageren" werd zo ijverig uitgevoerd, dat de Spaanse gezanten reeds enkele dagen later wisten hoe laag zij in Den Haag stonden genoteerd². En toen Frederik Hendrik in hetzelfde jaar (10-29 oktober) zijn militaire loopbaan met de verwoesting van het kasteel Arcen en een door geldgebrek ontijdig afgebroken beleg van Venlo besloot³, zag het notabele gezelschap te Munster hierin meer een politieke manoeuvre dan een ernstige krijgsoperatie. Ofschoon alles erop wijst, dat het Overkwartier voor de Republiek te grijp lag, ligt het voor de hand, dat de op andere punten zo gewillige Spanjaarden weigerden hier ook maar een duim breed lands af te staan. De pretenties op Geldria irredenta hebben de onderhandelingen gerekt, doch tenslotte slechts de vage toezegging opgeleverd, dat het tegen een gelijkwaardige compensatie zou worden geruild.

De tegenzin om zich terwille van de verafgelegen landjes van Overmaas verwikkelingen op de hals te halen was zo mogelijk nog groter;

¹ H. L. DRIESSEN en A. J. MARIS, *De instructiën voor de gedeputeerden van Gelderland ter Generaliteit*, in: *Gelre* 54 (1954), blz. 337.

² POELHEKKE, *Vrede van Munster*, o.c. (1948), blz. 280-283.

³ J. VERZIJL, *Het kasteel en de heren van Arcen*, in: *Msg.*, 1940, blz. 71. — KEULLER, *Gesch. Venloo*, o.c., blz. 134 vlg.; WIJNGAARD, *Liederen MECHTELDIS VAN LOM*, o.c., blz. 114-121; *Staatsche leger*, IV, o.c., blz. 154-155.

er is zelfs over gedacht deze als tegenprestatie voor de naasting van het Overkwartier aan Spanje aan te bieden. Doch onder druk van de stadhouderlijke partij wisten de Staten-Generaal er op het laatste moment hun positie aanzienlijk te versterken. Toen vaststond, dat het in Overmaas op de „effectieve possessie” aankwam, trokken zij hun resolutie van 17 juni 1645 in en werd op bevel van Willem II het gehele platteland en in januari 1648 Dalem door afdelingen van het Maastrichtse garnizoen bezet. Dit verrassend optreden, buiten weten van de vergadering te Munster, staat misschien in verband met een vaag plan de oorlogsjiver van de stadhouder te temperen door hem de belening met het hertogdom Limburg aan te bieden. De vredeshandel was echter te ver gevorderd om Spanje nog tot een dergelijke concessie te kunnen verleiden¹. Het traktaat handhaafde in de Landen van Overmaas de status quo; hoe deze ten aanzien van de soevereiniteitsrechten moest worden verstaan zou een nog op te richten *Chambre Mi-Partie* uitmaken.

De bepaling, dat de onderdanen van de koning en de Staten-Generaal, wanneer zij de gemeenschappelijke grenzen overschrijden, hun godsdienst „in alle sedigheyd, sonder eenich schandael” mogen uitoefenen (art. 19) en de insluiting bij de vrede van de keizer op grond van art. 72, waarmee, onder zeker voorbehoud, het teloorgaan van het laatste spoor van leenhorigheid van de Republiek aan het Rijk mag worden aangenomen, zijn voor het Limburgse Maasdal van min of meer theoretisch belang. Slechts twee artikelen hebben rechtstreeks betrekking op deze streek, nl. art. 3: „Een yegelijck sal behouden en datelick gebruycken de landtschappen, steden, plaetsen, landen ende heerlichheden, die hij tegenwoordigh houdt en bezit, [waaronder de] Stadt van Maestricht, 't resort van dien, als oock het graeffschap van den Vroonhoff. Wat aengaet de drie Quartieren van Over-Maze, te weten Valckenburch, Daelhem en 's Hertogenrade, deselve sullen blijven in den Staet in dewelcke die sich jegenwoordich vinden. Ende in cas van dispute en controversie, sal deselve gherenvoyeert worden aen de *Chambre mi-partie*, daer van hier na [art. 21] wordt ghesproken, omme aldaer te worden gedecideert”. En art. 52: „Het Overkwartier

¹ AITZEMA, *Saken van staet en oorlogh*, VI, o.c., 27e bk., blz. 343; POELHEKKE, *Vrede van Munster*, o.c. (1948), blz. 194, 358-359, 397, 462, n. 1; A. HABETS, *Gesch. Landen van Overmaas*, o.c., blz. 149-150; VAN DE VENNE, *Inv. arch. Overmaas, inleiding*, o.c., blz. 35, 121.

van Gelderlandt sal worden ghewisselt jegens een equivalent. Ende in ghevalle men sich onderlingh niet soude konnen vergelijcken over het voorschreve equivalent, sal 't selve ghesteldt worden aen de Chambre mi-partie, om binnen ses maenden nae het besluyt en ratificatie van het Tractaet te worden ghedecideert".

Duidelijk en definitief zijn in 1648 het graafschap van de Vroenhof en het Brabantse aandeel in de souvereiniteit over Maastricht aan de Republiek overgegaan. De mogelijkheid tot annexatie van het Overkwartier bestond nog slechts in theorie, terwijl de rechtstoestand van de Landen van Overmaas en, door de vraag hoe ver zich het ressort van Maastricht uitstreckte, ook die van de redemptiedorpen en de banken van Sint Servaas in het ongewisse bleef.

Op 24 oktober 1648 vond in Munster de ondertekening plaats van de vrede tussen keizer en rijksstanden enerzijds, Frankrijk en Zweden aan de andere kant. De Westfaalse vrede, die een einde maakte aan de Dertigjarige Oorlog en de ondergang van het Rijk inluidde, maakte de vorsten en vrije steden door de toekenning van het *jus territorii et superioritatis* vrijwel volledig onafhankelijk; zij kregen het recht bondgenootschappen met het buitenland aan te gaan, waardoor de weg werd gebaad voor de overheersende Franse invloed te Luik en aan de Rijn in de 18e eeuw. Het principe van de Godsdienstvrede van Augsburg werd tot de gereformeerden uitgebreid, doch anderzijds beperkt door het recht op vrije eredienst en de stand van de kerkelijke bezittingen op de situatie van 1624 te fixeren². Dit bracht met zich mee, dat in de rijksheerlijkheden van het Maasdal in het algemeen slechts de katholieke cultus werd geduld en dat bijv. de gereformeerden in het ambt Born zich niet op het vredesverdrag konden beroepen. Voorlopig bleef alleen het in 1637 te Sittard gebouwde kerkje in gebruik. Eerst in 1673 schonk de zoon en opvolger van Wolfgang Willem zonder voorbehoud vrijheid van eredienst aan de hervormden in Berg en Gulik, nadat de keurvorst van Brandenburg het jaar tevoren dezelfde concessie aan de katholieken in Kleef,

¹ Tekstuitgave in: *Groot Placaet-Boeck*, I, o.c., kol. 79-99, vgl. kol. 82-83, 95. — Insluiting van het Rijk bij de vrede, vgl. POELHEKKE, *Vrede van Munster*, o.c. (1953), blz. 406, en FR. PETRI, *Der Friede von Münster und die Selbständigkeit der Niederlande*, in: *Westfalen* 37 (1959), blz. 17-28.

² B. GEBHARDT, *Handbuch der deutschen Geschichte*, II, 8e Aufl., Stuttgart 1961, blz. 156-157, 198, 209, 331-334.

Mark en Ravensberg had gedaan¹. Te Gennep bleef de gereformeerde gemeente voor en na 1648 in stand; het Gennepershuis behield tot 1672 een Staats garnizoen².

V. GEBREKKIG NASPEL 1648-1663

POLITIEKE EN MILITAIRE VERWIKKELINGEN NA 1648

De vreugde over de herwonnen peys overstemde een ogenblik de naweeën van de oorlog, het gebleven ressentiment en teleurgestelde verwachtingen. Spanje had weliswaar in de Nederlanden een vrede bedongen die veel gunstiger was dan de omstandigheden deden voorzien, doch gekrenkte hidalgotrots en de als gewetensplicht ervaren bekommernis om het lot van de katholieke bevolking sloten soepelheid en toegeven op de nog betwiste punten uit. Antipathie en wantrouwen bleven de ondertoon van de Spaanse betrekkingen met Den Haag; daarnaast betekenden de oorlog tussen Spanje en Frankrijk en de wrok van dit land over de desertie van de Staten-Generaal een steeds dreigend gevaar. In de Republiek zagen de jonge stadhouder en zijn aanhangers onder de adel, de kleine luiden en de streng gereformeerden zich met de kans op verdere expansie van grondgebied en religie een machtig wapen tegen het kenterend getij in de binnenlandse verhoudingen ontglippen. Door de vrede van Munster hadden Holland en in het algemeen de regenten bij hun verzet tegen een dreigend Oranje-principaat een winstpunt van doorslaggevende betekenis geboekt. Jacob Cats merkte op, dat de positie van de stadhouders tijdens de vrijheidstrijd die van de Richteren van het Uitverkoren Volk was geweest, doch dat deze thans haar zin verloren had³.

¹ Een uitzondering vormt Wittem, waar niettemin de katholieke godsdienst overheersend bleef. Floris II van Pallant en de Waldecks waren protestant. H. MOSMANS, *Het protestantisme te Wittem*, in: *Msg.*, 1930, blz. 25-27. — Ambt Born: *De protestantsche gemeente te Sittard*, in: *Limb. Jrb.* 17 (1911), blz. 295 vlg.; C. F. M. DEELEMAN, *Hoe de Hervorming is ontstaan en zich heeft kunnen handhaven in het voorheen Guliksche dorp Grevenbicht*, in: *Nw. evangelisch tijdschr.* 4 (1919), blz. 274-322, i.b. 317-318; *Gedenkboek Geleen*, o.c., blz. 50-51.

² CH. CREEMERS, *Bescheiden betr. Gennep*, in: *Publ.* 32 (1895), blz. 20; TH. W. J. DRIESSEN, *Historische aantekeningen b.g.v. het 100-jarig bestaan van het dekenaat Gennep*, z.pl. 1962, blz. 12.

³ L. J. ROGIER, *De vestiging van de Ware Vrijheid (1648-1672)*, in: *Alg. gesch. der Nederlanden*, VII, Utrecht 1954, blz. 1-26, i.b. blz. 2.

Het evenwicht tussen de krachten van oorlog en vrede bleef desondanks in de eerste jaren na 1648 labiel. Meer dan eens dreigde een hervatting van de krijg, die het Maasdal, gelegen over de breuklijnen tussen de Republiek, de Spaanse Nederlanden en het Rijk, wederom in vuur en vlam kon zetten. En brandstof was er te over: de irriterende verlangens van de Oranjepartij en de intriges aan het stadhouderlijk hof met het doel de oorlog aan de zijde van Frankrijk te hervatten; de wens van prinsbisschop Ferdinand van Beieren thans definitief met de Luikse volkspartij af te rekenen; de instandhouding van het leger van de berooide hertog van Lotharingen, Karel IV, in dienst van het al even berooide Spaanse gouvernement te Brussel; het overlopen naar Spanje van de prins van Condé en andere leiders van de Frondeopstand tegen kardinaal Mazarin; de hoop van keurvorst Frederik Willem van Brandenburg zich ondanks alles nog in het bezit van de gehele Kleefs-Gulikse erfenis te stellen.

Bij de geheime onderhandelingen tussen stadhouder Willem II en Mazarin kwamen verschillende weinig doordachte plannen ter sprake; ook het traktaat van 1635 tot verdeling van de Zuidelijke Nederlanden deed wederom opgeld. De verbindingsman in dit riskante spel was de latere gouverneur van Maastricht (1673-1678), de officier-diplomaat Godefroy d'Estrades; zijn geduldige en geslepen tegenspeler was de Spaanse gezant Antoine Brun, persona grata bij de Staten van Holland en raadpensionaris Adriaan Pauw. Een van de vele projecten, het zg. Maasplan, voorzag in een opmars van het Franse leger langs de rivier en een gelijktijdige doorstoot van Staatse troepen naar het zuiden. Stevensweert, Venlo en Roermond zouden bij verrassing worden genomen en met de rest van het reeds in 1646 aan Frederik Hendrik toegedachte Overkwartier aan Willem II als particulier domein worden afgestaan¹. Het bleef weliswaar bij bureaustrategie, doch in 1649 werd het gevaar voor de vrede in het Maasdal enkele malen acuut. De troepenconcentraties tegen de stad Luik, sinds 1646 opnieuw in de macht van de Grignoux, was voor de stadhouder aanleiding om de zending van een hulpkorps voor deze beproefde sympathisanten met de Staatse zaak te eisen. Volgens hun gebruikelijke tactiek talmde de Staten-Generaal lang genoeg om Maximiliaan

¹ E. C. MOLSBERGEN, *Frankrijk en de Republiek der Vereenigde Nederlanden, 1648-1662*, Rotterdam 1902, blz. 71-73.

Hendrik van Beieren, neef, coadjutor en weldra opvolger van bisschop Ferdinand, de gelegenheid te geven zijn leger onder bevel van de protestantse Brandenburger Otto von Sparr op 29 augustus 1649 binnen de muren van Luik te brengen, de politieke invloed van de ambachten – zeventig jaar na Maastricht – te breken en zijn jus territorii et superioritatis door de bouw van een citadel ook in de bisschopsstad tot tastbare werkelijkheid te maken. Met het oog op de Franse sympathieën en de machtspositie van deze autoritaire kerkvorst, die evenals zijn oom behalve bisschop van Luik (1650-1698) en Hildesheim ook aartsbisschop-keurvorst van Keulen was, achtte aartshertog Leopold Willem, gouverneur-generaal van de Zuidelijke Nederlanden (1648-1656), het raadzaam om bij het verdrag van Tienen op 17 maart 1654 de neutraliteit van het prinsbisdom eindelijk zonder voorbehoud te erkennen. Aan deze zijde was het oorlogsgevaar voor onze streken voorlopig bezworen, ook de samenzweringen van Luikse emigranten te Maastricht behoorden tot het verleden¹.

Aannemelijker motief tot ingrijpen van Staatse zijde was het optreden der huurlingen van Karel IV van Lotharingen, die, evenals de hertog van Bouillon en andere adellijke slachtoffers van de centralisatiepolitiek van Richelieu, naar het buitenland was uitgeweken in de hoop door een gril van de krijgsgod goederen en rechten te herwinnen. Van zijn hertogdom beroofd (1633) trad hij in dienst van de keizer en van de Spaanse regering, welke hem met open armen ontving. Doch ook deze gelukzoeker ervoer hoe weinig de internationale politiek aan een verloren zaak gelegen is. Bij de vrede werd over zijn aanspraken op Lotharingen niet gerept en nadien trachtte Brussel zijn even onhandelbare als onbetrouwbare bondgenoot met goed fatsoen kwijt te raken. Daar hij geen geld voor de uitbetaling van soldij ontving, restte hem slechts zijn hongerende, in de Duitse oorlogen verwilderde soldaten op kosten van het platteland in leven te houden; alleen al het gerucht van de komst der Lorreinen joeg in december 1645 een groot gedeelte van de plattelandsbevolking in het Overkwartier op de vlucht. De excessen van zijn soldeniers brachten hertog Karel niet alleen met Brussel, Luik, Aken en Gulik, doch,

¹ O.a. DARIS, *Histoire dioc. et princ. de Liège 17e siècle*, I, o.c., blz. 272 vlg.; LONCHAY, *Princip. de Liège, la France, les Pays-Bas*, o.c., blz. 79 vlg.; H. PIRENNE, *Histoire de Belgique*, V, Bruxelles 1920, blz. 132-133, 136.

toen zij vanaf 1646¹ als een regelmatig terugkerende sprinkhanenzwerm in de Landen van Overmaas neerstreken, ook met de Republiek in conflict. De stadhouderlijke partij zag hierin een gelegenheid om tot daden over te gaan, echter niet tegen de hertog doch tegen zijn Spaanse principalen. Mazarin wist Willem II in 1649 voor een nieuw Maasplan te winnen, waarbij aan Karel van Lotharingen de rol van bondgenoot was toegedacht. Op 20 oktober kwamen de prins en d'Estrades overeen, dat een Frans en een Staats leger in mei van het volgende jaar gelijktijdig de Zuidelijke Nederlanden zouden binnenvallen. De inhoud van dit voorbarige schijnverdrag is nimmer volledig opgehelderd, doch uitlatingen van Lodewijk XIV en Willem III in 1674 wijzen erop, dat aan de stadhouder de soevereiniteit over Maas-tricht en andere gebieden in het Limburgse Maasdal was toebedeeld².

Dit vernuftig project bleef voorlopig in de grondverf, het werd evenwel hoogst actueel, toen de stadhouder op 30 juli 1650 zijn gevaarlijkste tegenstanders onder de regenten gevangen nam en Amsterdam zijn verzet opgaf. Brun verwachtte nu iedere dag een oorlogsverklaring. Vermoedelijk in samenhang met de aspiraties van Willem II naar het Overkwartier vonden tegelijkertijd in het diepste geheim onderhandelingen plaats met de keurvorst van Brandenburg over een eventuele afstand, in ruil voor het Nassau-graafschap Meurs, van het hertogdom Kleef, waar de Staten-Generaal nog steeds een aantal steden en forten, zoals Emmerik, Wezel, Rees, Orsoy en het huis van Gennep, bezet hielden³. Aan al deze dreigingen en speculaties maakte de dood van de stadhouder plotseling een einde. Zijn overlijden op 6 november 1650 kwam de regenten en de Spaanse regering zo goed gelegen, dat het gerucht van een vergiftiging de ronde deed en Brun het raadzaam achtte een diplomatieke vakantiereis naar Brussel te ondernemen.

De gebeurtenissen namen thans een radicale wending. De ambten van stadhouder en kapitein-generaal werden geschorst; de Grote Ver-

¹ In 1646 worden de Lorreinen voor het eerst in de rekeningen van het Land van Valkenburg vermeld. SLANGHEN, *Bijdragen gesch. Limburg*, II, o.c., blz. 133. — Overkwartier: [SIVRÉ], III, o.c., blz. 90.

² MOLSBERGEN, o.c., blz. 91-92; J. J. POELHEKKE, *Het Staatse bemiddelingsvoorstel aan Spanje en Frankrijk in het najaar van 1650*, 's-Gravenhage 1965, blz. 3-4.

³ R. FRUIN, *Over de oorlogsplannen van Willem II na zijn aanslag op Amsterdam in 1650*, in: *Bijdr. vaderl. gesch. oudheidk.*, 3e r., 9 (1896), blz. 1-40, i.b. 29 vlg.

gadering van 1651 bevestigde de souvereiniteit van de gewestelijke staten en het overwicht van Holland. Onder druk van de kernprovincie vooral zal de Republiek bijna een kwart eeuw op het vasteland een politiek van geweldloosheid en neutraliteit nastreven, een gedragslijn, welke de consolidatie van de katholieke vorstendommen tussen Maas en Rijn in niet geringe mate bevorderd heeft.

Frederik Willem, de „grote keurvorst” van Brandenburg, schoonzoon van Frederik Hendrik en bondgenoot in benarde omstandigheden, kreeg aanstonds de nieuwe wind te speuren. Onder pressie van de Staten-Generaal had Wolfgang Willem er tijdens de Hessenjaren tenslotte in toegestemd de godsdienstvrijheid in Gulik en Berg te herstellen. Het vergelijk met de keurvorst op 8 april 1647 ging voor wat de vrijheid van eredienst en de status der kerkelijke goederen betreft uit van de toestand in 1612, doch na de vrede verschoof de door gewetensangsten geplaagde hertog dit tijdstip naar het voor het gehele Rijk vastgestelde jaar 1624. Toen hij ondanks protesten, o.m. van Born en Tegelen (12 oktober 1649), een aantal protestantse kerken en scholen in beslag nam, verklaarde Frederik Willem hem op 13 juni 1651 de oorlog met het doel de onderdrukte geloofsgenoten hulp te brengen, tevens en meer nog als een laatste poging om de gehele Kleef-Gulikse erfenis te bemachtigen. De weinig indrukwekkende krijg, de z.g. koeienoorlog, stuitte echter in zijn eigen landen op krachtig verzet, terwijl Wolfgang Willem door de keizer en een zo juist opgerichte defensieve alliantie van katholieke vorsten in het Rijnland werd gesteund en Lotharingse regimenten in dienst nam. De Staten-Generaal hielden zich angstvallig terzijde en de keurvorst mocht van geluk spreken, dat bij de vrede van Kleef (11 oktober 1651), de status-quo gehandhaafd bleef¹. De regenten van het stadhouderloze tijdperk voelden er niets voor de macht van de voogd van de onmondige zoon van Willem II te versterken. Liever steunden zij de eigengereide Standen van Kleef en Mark tegen hun stadhouder, de kunstzinnige en om zijn invloed in de Republiek gevreesde Nassauer Jan Maurits „de Braziliaan” (1647-1679). Ook de aandrang van protestantse Kleefse edelen het hertogdom als achtste gelijkberechtigde

¹ BREITENBACH, *Wolfgang Wilhelm*, o.c., blz. 108 vlg.; MARSEILLE, *Kirchliche Politik Wolfgang Wilhelm*, o.c., blz. 82-90; *Geschichte des Rheinlandes*, I, o.c., blz. 226-227; DEILMANN, *Amt Brüggen*, I, o.c., blz. 87-88.

provincie tot de Unie toe te laten vond hier geen enkele weerklank¹.

De Staten-Generaal schenen zelfs niet afkerig van aansluiting bij het provisorisch verbond van 1654 tussen de keurvorsten van Keulen, Trier en Mainz, de bisschop van Munster en de hertog van Gulik-Berg, dat de verdrijving der vreemde huurlegers beoogde, doch tevens een ernstige bedreiging voor de protestantse Brandenburger inhield². Eerst toen herhaalde pogingen van de zoon van Wolfgang Willem, Filips Willem van de Palts-Neuburg (1653-1679), zich met hulp van partijgangers in Kleef en Mark van deze landen meester te maken waren gestrand en hij er evenmin in slaagde het nieuwe Rijnverbond (1658-1667) voor zijn wagen te spannen, kwam, op 9 september 1666, een vergelijk tussen de paltsgraaf en de keurvorst tot stand, waarbij de deling van 1614 in een formele scheiding werd omgezet³. Kleef, door Jan Maurits in een Nederlands cultuurcentrum herschapen, bleef Brandenburgs. Aldus ging door de immobiliteit van de Staten-Generaal de overigens toch al geringe kans op de aanhechting van een uitgestrekt gebied aan de Nederrijn, bewoond door „niet alleenlick nabuyren, maer oock een volck van gelijcke affcomste, van één naturel”⁴, ongeacht en onbenut voorbij. Hetzelfde gebrek aan initiatief constateert men aan Staatse zijde in de Limburgse Maasvallei, waar de bevolking bovendien werd geconfronteerd met het complex van ideeën en gevoelens welke onder de politieke term „generaliteitslanden” schuilgaan.

De toepassing van het axioma „cuius regio, illius et religio” wordt in de 17e eeuw in toenemende mate door beweegredenen van politieke en economische aard bepaald. Omstreeks 1650 hebben zendingsijver en bekommernis voor het behoud van de gereformeerde religie in de gedachten van het rekkelijke stedenpatriciaat plaats gemaakt voor het profijt van de koopman⁵. Een typerend voorbeeld is het

¹ *Het Staatsche leger, 1568-1795, dl. V (1648-1672)*, bew. door F. J. G. TEN RAA en F. DE BAS, Breda 1921, blz. 63; P. J. BOUMAN, *Johan Maurits van Nassau de Braziliaan*, Utrecht 1947, i.h.b. blz. 90-95.

² *Staatsche leger*, V, o.c., blz. 62, 69, 78, en in het algemeen: E. JOACHIM, *Die Entwicklung des Rheinbundes vom Jahre 1658*, Leipzig 1886.

³ O.a.: *Geschichte des Rheinlandes*, o.c., blz. 227; GEBHARDT, *Handbuch der deutschen Geschichte*, II, o.c., blz. 208-211.

⁴ *Staatsche leger*, V, o.c., blz. 9.

⁵ P. J. BLOK, *Geschiedenis van het Nederlandsche volk*, 2e dr., III, Leiden 1914, blz. 5.

voortbestaan van de oude Onze Lieve Vrouwebroederschap te 's-Hertogenbosch ondanks het verzet van de strijdbare Voetius. Toch was ook na het overlijden van Willem II, die veel meer dan zijn vader aan de leiband van strenge calvinisten liep¹, de tegenstroom van de predikanten en het preciese kerkvolk sterk genoeg om overal, waar verdraagzaamheid niet door het handelsbelang en de buitenlandse betrekkingen geboden werd, terdege met hun verlangens rekening te doen houden. Door de Grote Vergadering werd de toepassing van de steile Dortse beginselen weliswaar aan de Staten van ieder gewest afzonderlijk overgelaten, doch het kostte de Hollandse afgevaardigden de grootste moeite om door de synoden voorgestelde maatregelen tegen de „paepsche afgoderije, superstitiën ende hiërarchie” van hun scherpste kanten te ontdoen. De opmerking van Lieuwe van Aitzema: „Ende niemandt dacht billijck, dat de steden, die met bloedt ende goet van den Staet waren gewonnen, daer na self de Wet mede souden hebben te stellen, dickwils tegen degene diese gewonnen hadden”², geeft ongetwijfeld de publieke opinie in de jaren na 1648 weer. De beati possidentes voelden niets voor een vergroting van de tuin der zeven provinciën, doch het is vooral ook het godsdienstig ressentiment, dat een verzoek van 's-Hertogenbosch en andere Brabantse steden om als achtste lid tot de Unie te worden toegelaten reeds op voorhand kansloos maakte. De generaliteitslanden kregen geen eigen vertegenwoordiging in de Unie-organen; zij moesten de hun opgedrongen vreemde administratie en protestantse zending zelf bekostigen. Het uitvallen van de expansiedrang van de prinsen van Oranje en van hun in het algemeen matigende invloed in religiezaken hebben aan de zelfzuchtige houding van het Hollandse patriciaat en de onverdraagzaamheid van streng-gereformeerde provincies als Zeeland en

¹ Vgl. o.a.: A. HALLEMA, *Acties en petities van de Bredase classis in verband met de Munsterse vrede van 1648*, in: Nederl. archief voor kerkgesch., n.s. 45 (1963), blz. 152-165. — In de baronie van Breda, zijn domein, voerde Willem II in 1648 op aandringen van de Bredase classis met straffe hand en met uitsluiting van ieder spoor van de katholieke eredienst de gereformeerde religie in. — Vgl. ook: M. TH. UIT DEN BOGAARD, *De gereformeerden en Oranje tijdens het eerste stadhouderloze tijdperk*, Groningen 1954.

² AITZEMA, *Saken van staet en oorlogh*, 2e dr., III, 's Grav. 1669, blz. 275, geciteerd bij L. P. L. PIRENNE, *De Generaliteitslanden van 1648 tot 1795*, in: Alg. geschiedenis der Nederlanden, VIII, Utrecht 1955, blz. 315. Deze studie is voornamelijk op Staats-Brabant georiënteerd, doch is ook, met name door de verklaring van de achtergronden, belangrijk voor Maastricht en de Landen van Overmaas.

Utrecht alle ruimte gelaten om middels de Staten-Generaal en de Raad van State een zware druk te leggen op de verpauperde bevolking van de geannexeerde randgebieden.

De combinatie van neutralisme, eigenbaat en geloofsdwang aan Staatse zijde, van zwakte, halsstarrigheid en intolerantie aan Spaanse kant, is grotendeels debet aan het voortduren van de oorlogstoestand, de verarming en onzekerheid – „dese miserable conjuncture van tijde”¹ – in de Landen van Overmaas na 1648. De anarchie, veroorzaakt door het aanhouden van de krijg tussen Spanje en Frankrijk en de afwikkeling van openstaande vorderingen uit de Dertigjarige Oorlog, overstroomde het Maasdal met vreemde soldeniers. Terwijl keizerlijke troepen in Heinsberg lagen, hieven in 1650 de Hessen hun contributies in Urmond en het ambt Brügggen; eerst in de zomer van 1652 trokken zij uit het Rijnland weg. Geschillen over de hun door het Rijk toegezegde schadeloosstelling voerden de Zweden in de zomer van 1650 naar het prinsbisdom Luik². Verder waren er de Duitse troepen van Von Sparr; door de Staatse officieren in Maastricht voorzichtig gesteunde eenheden van het Franse leger; aanhangers en huurlingen van de naar Spanje overgelopen prins van Condé; het particuliere, voor de meestbiedende beschikbare leger van de hertog van Lotharingen, wiens Lorreinen volgens een Maastrichtse kroniek schanddaden bedreven, waarbij die van „de heydense tyrannen maer kinderspeel waeren”³; tenslotte deserteurs en struikrovers uit alle windstreken.

Het garnizoen van Maastricht – 40 compagnieën voetvolk en 7 ruitervendels – had weliswaar de overhand, wanneer het „met rigueur ende feytelicheyt” optrad, doch werd in zijn acties belemmerd door de terughoudendheid van de Staten-Generaal, welke de machtspositie van de Republiek in het Overmase verzwakte en de bevolking prijs gaf aan knevelarijen vanuit de rijksheerlijkheden en onliggende grensplaatsen. De gouverneur van de vesting liet in 1650 Franse troepen, die zich in de stad en de grotten van de Sint Pietersberg hadden schuilgehouden, uitzwermen over het hertogdom Limburg, waar zij

¹ SLANGHEN, *Bijdragen*, II, o.c., blz. 166, vgl. ook blz. 160-161, 168-169.

² ENGELBERT, *Hessenkrieg*, II, o.c., blz. 82-83, 93-94.

³ G. D. FRANQUINET, *De Lotharingers hier te Lande in 1650-1654*, in: *Msg.*, 1879, blz. 4.

voor 300.000 gld. schade aanrichtten¹. Zijn bemiddeling, in hetzelfde jaar, bij onderhandelingen te Maastricht met het doel de legering van de Zweden in het prinsbisdom af te kopen, bracht slechts voor korte tijd verlichting².

Weliswaar konden de Staten van Limburg-Overmaas met een beroep op de Blijde Inkomst de verpanding van hun gebied aan Karel van Lotharingen voorkomen, doch hiermee was het gevaar niet geweken. Ofschoon de Landen van Overmaas minder van de Lorreinen te lijden hadden dan bijv. het graafschap Loon, waar de huislieden in moorddadige gevechten bij Meeuwen en elders werden gedecimeerd, Peer, Bilsen en Hamont in vlammen opgingen en de abdij van Herkenrode geplunderd werd³, waren zij de ene winter na de andere een prooi van brandschattingen, inkwartieringen en gewelddaden van velerlei aard. Vanuit Rimburch, Cartiels en andere steunpunten plunderden de Lorreinen Gulpen en andere dorpen in het Land van Valkenburg. Lotharingse regimenten onderschepten vanuit Stein en Urmond het verkeer op de Maas en de weg van Maastricht naar 's-Hertogenbosch en teerden in het Rijk van Aken, Horn en Opper-Gelder op de bevolking⁴. Een expeditie onder de Staatse veldmaarschalk Jan Wolfert van Brederode was nodig om hen in 1653 uit de generaliteitslanden te verdrijven. In de loop van het volgende jaar ontzetten troepen van de Westfaalse Kring en de Rijnlandse alliantie het stadje Bree en werd Karel van Lotharingen op last van de gouverneur-generaal der Spaanse Nederlanden in Antwerpen gevangen gezet en naar Toledo overgebracht. De troepen van Condé legerden intussen in het prinsbisdom Luik, de Landen van Overmaas, Wijlre, Wittem en Thorn. Na een schermutseling met de Gulikse landmilitie bij

¹ A. HABETS, *Gesch. Landen Overmaas*, o.c., blz. 176. Algemeen overzicht: *Staatsche leger*, V, o.c., blz. 102-110.

² S. BORMANS, *Répertoire chronol. des conclusions capitulaires du chapitre de St. Lambert, à Liège*, in: *Anal. hist. ecc. Belg.* 12 (1875), blz. 236-237.

³ Vgl. o.a.: DARIS, *Hist. dioc. princ. de Liège 17e siècle*, II, o.c., blz. 7-8, 17-18, 21-25, 28-29; *Moorddij op de Kempische landlieden door de Lorreinen*, in: 't Daghet in den Oosten, 1893, blz. 72-73; C. DE BAERE, *De Lorreinen rond Hasselt in 1654*, in: *Limb. bijdr.*, uitg. door het Leesgez. van Hasselt 7 (1909), blz. 117-155. — Verpanding: CH. RAHLENBECK, *Les Pays d'Outremeuse*, Bruxelles 1888, blz. 184 vlg. — Alleen de inkomsten uit het hertogdom Limburg werden in 1646 verpand aan de hertog van Lotharingen als waarborg voor een rente van 31.200 artesische ponden per jaar. Vgl. YANS, *Capitalisme wallon*, o.c., blz. 11; THIELENS, o.c., blz. 99-100.

⁴ DYSERINCK, *Militaire gouverneurs*, o.c., blz. 128; ENGELBERT, II, o.c., blz. 82, n. 219.

Dalenbroek (januari 1656)¹ drongen zij het Overkwartier binnen, waar Afferden, Odiliënberg, Vlodrop, Posterholt en Erkelenz de gevolgen van hun bruuw geweld ondervonden². De vrede van de Pyreneeën (1659) maakte tenslotte een einde aan de strooptochten en aan het optreden van vreemde fortuinzoekers.

DE LANDEN VAN OVERMAAS
TWISTAPPEL TUSSEN DE REPUBLIEK EN SPANJE

Van blijvende aard en veel belangrijker waren de consequenties van art. 3 van het vredetraktaat, dat de status-quo in de Landen van Overmaas liet voortbestaan zonder haar te omschrijven. De Staten-Generaal stelden zich op het standpunt, dat hun door de bezetting van de stadjes en kastelen van Valkenburg, Dalem en 's-Hertogenrade ook de gelijknamige landen rechtens toebehoorden, terwijl de koning op grond van de herovering van de hoofdstad van het hertogdom in 1635 aanspraak maakte op de souvereiniteit over Limburg en de drie Landen van Overmaas gezamenlijk. Ofschoon een ondubbelzinnig antwoord op de vraag naar gelijk of ongelijk moeilijk te geven is, blijkt duidelijk, dat Spanje in het juridische vlak over sterke troeven beschikte. Reeds vanaf 1356 tekent zich de centrale positie van de hoofdstad van het hertogdom in de federatie af. De banden tussen de componenten der „Provincie Limburg” waren sinds het midden van de 16e eeuw aanzienlijk versterkt en in de gemeenschappelijke statenvergaderingen had het hertogdom een toenemend overwicht, in feite een beslissende stem, hetgeen anderzijds tot een nauwere aaneensluiting van Valkenburg, Dalem en 's-Hertogenrade had geleid³. In gunstigere omstandigheden hadden de Staten-Generaal zich op het Spaanse standpunt vastgelegd, door bij de capitulatie in 1632 in de „voorsz. stadt van Limbourgh ende door de gantsche

¹ M. VAN NIPPEN, *De militaire doortochten te Meldert, 1649-1654*, in: Verz. Opstellen 10 (1934), blz. 263-272; JOACHIM, *Rheinbund*, o.c., blz. 64-65, 87-88.

² [SIVRÉ], *Inv. Roermond*, IV, o.c., blz. 72-73.

³ Vgl. lit. aangehaald hierboven, blz. 183, n. 1, en: L. VAN HOMMERICH, *Le caractère fédéral des Etats du duché de Limbourg et des autres Pays d'Outremerse*, in: *Standen en Landen* 17 (1959), blz. 100-101; IDEM, *Gouvernés et gouvernants Limbourg*, o.c., blz. 113-114 en i.b. 116; J. DHONDT, *Les assemblées d'Etats en Belgique avant 1795*, in: *Standen en Landen* 33 (1965), blz. 256. — Vgl. ook: GOOSSENS, *Etats de Limbourg*, o.c., blz. 1-4; THIELENS, o.c., blz. 47, 107-108.

Provincie over de Maze" vrijheid van eredienst toe te staan¹ en in 1645 met het oog op de consequenties voor de Meierij van 's-Hertogenbosch de uitzending van Staatse officieren en predikanten op te schorten. Dezelfde overweging, de vrees nl. hun stelling dat met de hoofdstad de gehele Meierij was overgegaan, te verzwakken, is trouwens de reden van de vaagheid van art. 3 van het vredesverdrag. Aan de andere kant konden de autonome landen van Limburg, Valkenburg, Dalem en 's-Hertogenrade, met hun eigen hoofdgerechten en standenverteenwoordigingen, niet met de administratieve ambten van de Meierij op één lijn worden gesteld². Deze argumentatie klinkt door in het plakkaat van 6 februari 1648, waarin de Raad van State de geldigheid van een kort tevoren door de koning uitgevaardigde ordonnantie, die de Overmase bevolking voorschreef uitsluitend aan de koninklijke ambtenaren te gehoorzamen, betwistte door o.m. te stellen, dat dit bevel gegeven was „op pretext alsof de voorsz. landen soudén staén onder Limburgh of daeraen sijn geannexeert, daer nochtans notoir is, dat de selve sijn separaet, hebbende altyds gehadt hare besondere officieren ende justiciéren, ghelijck oock de selve van deser zijde daerover weder sijn aengesteld naer het winnen mette wapenen van de casteelen ende sterckten aldaer in den jaere 1644"³. In politiek en militair opzicht echter scheen de positie van de Staten-Generaal vrijwel onaantastbaar. Zij waren als overwinnaar uit de strijd gekomen, en het was inderdaad zo, dat hun troepen in 1648 de Landen van Overmaas tot vrijwel de laatste vierkante kilometer bezet hielden⁴.

¹ *Groot Placaet-Boeck*, II, o.c., kol. 653-655.

² A. HABETS, *Gesch. Landen van Overmaas*, o.c., blz. 147, 154; E. HUBERT, *Les Pays-Bas Espagnols et la République des Provinces-Unies depuis la paix de Munster jusqu'au traité d'Utrecht*, (1648-1713), Bruxelles 1907, blz. 151. — Een ondubbelzinnige standenrechtelijke eenheid kwam eerst tot stand in 1778, toen de Staten van het hertogdom en de drie Oostenrijkse Landen van Overmaas tot een enkel college werden samengevoegd. Pogingen om een van de Raad van Brabant onafhankelijk oppergerecht voor de gehele „Provincie Limburg" in het leven te roepen hadden geen duurzaam resultaat. Vgl. K. J. TH. JANSSEN DE LIMPENS, *Bijzondere oppergerechten van het hertogdom Limburg en de Landen van Overmaze*, in: *Msg.*, 1961, kol. 65-82. Vgl. ook: *Advies van den Raad van State over het recht van soevereiniteit op de Meierij van Den Bosch*, 1634, in: *Kron. Hist. Gen. Utrecht* 29 (1873), blz. 250-253.

³ *Groot Placaet-Boeck*, II, o.c., kol. 1181-1184.

⁴ Op 21 september 1655 verklaarden de Staten-Generaal, dat voor en ten tijde van de vrede van Munster door de koning van Spanje „geene sterckte, ja niet eenen voet aerde in de voorsz. drie Landen en werde beseten . . . ende bij gevolghe alsoo met de wapenen de soverainiteyt aen desen Staet gheacquireert ende bekomen". *Groot Placaet-Boeck*, II, o.c., kol. 1187-1188.

Liever dan een onzekere, zo al niet onmogelijke uitspraak van de *Chambre Mi-Partie* af te wachten, hebben zij dan ook steeds een oplossing langs diplomatieke weg, buiten dit college om, nagestreefd. Zij speculeerden hierbij op de zwakte van hun met Frankrijk in oorlog gebleven tegenstander, zonder echter de Spaanse onverzettelijkheid en hun eigen gebrek aan eenheid en doelbewust handelen op de juiste waarde te schatten.

Toen de uitslag van de vredesonderhandelingen eenmaal vaststond, kwamen de Staten-Generaal van de aarzeling, waaraan zij in 1645 hadden toegegeven, terug. Nog vóór de zomercampagne van het garnizoen van Maastricht kregen de Staatse ambtenaren op 15 januari 1647 opdracht hun taak te hervatten, met gelijktijdig verbod aan de koninklijke „officiëren” hun functie uit te oefenen. De rechtbanken en leenhoven werden voorlopig te Maastricht gevestigd, doch in 1648, na de verovering van Dalem en de herbouw van het kasteel van Valkenburg, wederom naar deze plaatsen en 's-Hertogenrade overgebracht¹. Als gevolg van de invallen der Lotharingse regimenten en de activiteit van het garnizoen van Limburg kon het Staatse bestuursapparaat zich na 1648 buiten de drie hoofdsteden slechts met moeite handhaven. Het platteland werd weldra een voortdurend van bezetter wisselend niemandsland.

Intussen stelden beide partijen alles in het werk om met het oog op de eindbeslissing hun posities vast te leggen en te versterken. Zowel de koning als de Staten-Generaal traden op als soeverein en trachtten dit elkaar door plakكات, pandneming, gijzeling en geweld-daden te beletten. Het verbod uit Madrid de „pretense” Staatse officieren te gehoorzamen (16 januari 1648) werd op 6 februari door de Raad van State met een tegenbevel beantwoord; ook ten aanzien van de inkwartieringen en de heffing der beden en buitengewone lasten volgden plakكات en contraplakكات elkaar regelmatig op. De justitie en leenzaken werden een bron van verwikkelingen, toen de koning in februari 1648 in het kasteel Leuth en in de Elvenschans rechtbanken voor de Landen van Valkenburg en Dalem oprichtte, welke door de Staten-Generaal aanstonds onwettig werden verklaard². Tegen de zin

¹ VAN DE VENNE, *Inv. arch. Overmaas, inleiding*, o.c., blz. 121-122 (O.a. brief van Wolter van Meer, 1647).

² *Groot Placaet-Boeck*, I-II, o.c., passim; II, o.c., o.a. kol. 1179-1182 (bevel aan de Staatse

van Holland droegen deze de gouverneur van Maastricht op de Staatse beambten in een aanschrijven duidelijk te maken, dat zij met de sterke arm hadden op te treden tegen de „voorsz. proceduyren ende in-dracht, die de Spaensche aldaer hadden bij de handt ghenomen, ten eynde dat de possessie van deselve Landen van Overmase volkomen-tlijk mocht blijven gemainteneert aen desen Staet”. Elders zegt Aitzema het onverbloemd: „In de Landen van Over-Maze procedeerde men wederzijds met retorsien, vangen ende spannen of wechvoeringe van paerden en vee”. Op aandringen van Willem II, gouverneur van Overmaas, besloten de Staten-Generaal „’t gene klaer was” niet voor de Chambre Mi-Partie te brengen doch zich door retorsiën in het bezit te handhaven; de onwil van Holland verhinderde, dat deze zonder meer tot het hertogdom Limburg werden uitgebreid¹. Dat van dit bitter condominium vooral de plattelandsbevolking het slacht-offer werd, ligt voor de hand, eveneens, dat zij van twee kwaden de zijde der veelal door vertrouwde katholieke landgenoten vertegenwoordigde Spaanse administratie koos. Hoeveel ellende achter de laconieke opmerking van Aitzema schuil gaat, is door tijdgenoten en latere geschiedschrijvers in felle kleuren geschilderd. Het tijdperk van 1648 tot het zg. Interim van 1659 is nog niet grondig bestudeerd, het vormt echter ongetwijfeld, zowel geestelijk als materieel, een der druk-kendste perioden uit de geschiedenis van deze veel geplaagde streek².

ambtenaren hun functies uit te oefenen ondanks het verbod van de koning: 24 sept. 1647, 4 jan. 1648), 1181-1188 (bevel aan de bevolking alleen de Staatse officieren te gehoorzamen: 6 febr., 20 mei, 30 dec. 1648), 1183-1184 (verbod recht te zoeken in Leuth en Navagne: 19 febr., 27 maart 1648. — Het verbod gold ook voor Rimburch, waar de koning, naar het ge-rucht ging, het gerecht en het leenhof voor het Land van 's-Hertogenrade wilde vestigen). — De plakkaeten van Spaanse zijde o.a. in: *Placcaeten, ordonnantien*, [enz.], *aen de inghesetenen van Brabant, Vlaenderen, en andere provincien, I-II, vergadert door ANSELMO e.a.*, I-III, Antwerpen en Brussel, 1648-1664, passim. — Voor deze gehele periode vgl. ook: J. HABETS, *De leenen van Valkenburg*, in: Publ. 21 (1884), blz. 214 vlg.; RAHLENBECK, *Pays d'Outre-Meuse*, o.c.; C. J. LUZAC, *De Landen van Overmase*, Leiden 1888, i.b. blz. 64-114; E. SLANGHEN, *Een blik op Valkenburg en andere landen van Overmaas (1621-1663)*, in: Publ. 15 (1878), blz. 481-542.

¹ AITZEMA, *Saken van staet en oorlogh*, VI, o.c., 's Grav. 1661, blz. 489-490, 615. — Retorsies in het hertogdom Limburg kwamen nochtans voor; in 1652 bijv. werd beslag gelegd op de op-brengst der zinkmijnen van La Calamine (A. HABETS, *Landen van Overmaas*, o.c., blz. 204).

² O.a. SLANGHEN, *Bijdragen*, II, o.c., passim; J. HABETS, *Leenen van Valkenburg*, o.c., blz. 209-235; A. HABETS, *Landen van Overmaas*, o.c., passim. — De uitvoerige studie van Slanghen is ontleend aan de rekeningen, zij bevat voornamelijk feitenmateriaal. — Van groot belang voor een objectieve waardering van het Staats bewind in deze periode is de inventaris der bestuurs-colleges van de Landen van Overmaas, door J. J. M. VAN DE VENNE.

De meeste veranderingen op staats- en bestuursrechtelijk terrein zijn verwerkt in de reglementen voor de Landen van Overmaas van 1663. De zg. grote commissie uit de Staten-Generaal, die om de twee jaren in volle waardigheid door de generaliteitslanden reisde teneinde zich plaatselijk op de hoogte te stellen en hun opdrachtgevers over nuttig geachte wetten of maatregelen te adviseren, was hier gewoonlijk identiek met de Staatse commissarissen-deciseurs voor Maastricht. In de oneven jaren verscheen de zg. kleine commissie uit de Raad van State om in deze stad en Overmaas de garnizoenen te inspecteren, de geestelijke en andere domeingoederen te verpachten en aangelegenheden van uiteenlopende aard welke de openbare orde raakten af te doen. Het gouverneursambt werd na de dood van Willem II niet meer vervuld. De ontvanger van de beden en de rentmeester der domeinen in Valkenburg, Dalem, 's-Hertogenrade en de Vroenhof werden benoemd door de Staten-Generaal en hielden zitting te Maastricht¹.

Het geldende recht en het raam der interne bestuurs- en rechtsinstellingen werden evenals in de andere generaliteitslanden zoveel mogelijk intact gelaten. De inhoud van het reglement inzake het procesrecht van Valkenburg d.d. 31 juli 1631 vindt men bijv. nage-noeg woordelijk in het *Reglement, stijl ende maniere van procederen in de Landen van Valckenborgh, Daelhem en 's Hertogenraede* van 1663 terug, zodat zij in dat jaar voor geheel Staats Overmaas van kracht werd². Om dezelfde reden behielden de drie landjes als enige onder de generaliteitslanden statencolleges en bestendige deputaties. In Dalem en 's-Hertogenrade werd de geestelijke stand, vertegenwoordigd door de abten van Godsdal en Rolduc, uit de Staten geweerd, doch voor het overige waren zij als voorheen samengesteld uit gekwalificeerde leden van de ridderschap, schepenen van de banken en, in Valkenburg, de schout van Heerlen. Bij ontstentenis van de gouverneur

¹ Vgl. S. J. FOCKEMA ANDREAE, *De Nederlandse staat onder de Republiek*, Amsterdam 1961, blz. 74-76. — De rapporten van de commissarissen-deciseurs en de zg. verbalen van de gecommiteerden van de Raad van State in het Alg. Rijksarchief te 's-Gravenhage zijn onuitgegeven bronnen van de eerste orde voor Maastricht en de Landen van Overmaas. Vgl. H. H. E. WOUTERS, *De betekenis van de archieven voor de gewestelijke en lokale geschiedenis in Limburg*, zie hiervoor, blz. 11. — Over het gouverneursambt wordt in de reglementen van 1663 niet meer gesproken.

² K. J. TH. JANSSEN DE LIMPENS, *Het procesrecht in de drie Landen van Overmaas na 1631*, in: *Msg.* 1959, kol. 113.

werden zij thans zelfstandig door de hoge officieren beschreven: in Dalem en 's-Hertogenrade door de drossaards, in het Land van Valkenburg, na een vinnig competentiegeschil tussen de drossaard en de voogd, vanaf 1655 in beider naam gezamenlijk¹. Deze hoge officieren: de voogd, drossaards, stadhouders van lenen en deschout van Heerlen, werden benoemd door de Staten-Generaal; de schepenen en de lagere beambten werden in Dalem en 's-Hertogenrade door de drossaards, in Valkenburg door de voogd aangesteld². De bezetting van de banken met aan Den Haag welgevallige personen was dus verzekerd, zodat de Staten in de bestaande omstandigheden nauwelijks als een vertegenwoordiging van het land tegenover de souverain kunnen worden aangemerkt. In feite zijn zij nog slechts organen van de administratie. Hun recht van bewilliging in de beden en contributies is in deze tijd zuiver theoretisch; in de eerste jaren na 1647 werd hun toestemming zelfs in het geheel niet gevraagd³.

Ingrijpende dan de institutionele wijzigingen was de verandering in het bedienende personeel. De Staten-Generaal benoemden vanaf 1644 uitsluitend protestanten tot hoge officieren en trokken deze lijn consequent naar onder door. Op grond van het plakkaat van 10 februari 1651 kwamen slechts gereformeerden voor een aanstelling als schout of schepenen in de banken en heerlijkheden in aanmerking. De uitsluiting van de katholieken uit alle ambten in de generaliteitslanden werd bekrachtigd door het *Reglement op de Politycke Reformatie* van 1 april 1660, een uitvloeisel van art. 13 van de Unie van Utrecht, dat het aan de gewesten overliet „generalick oft particulierlick” orde te stellen op de religieuzen. Tegenover de edelen, wier ambten veelal op verkregen rechten berustende vermogensbestanddelen waren, ging men intussen met een zekere prudentie te werk; Koenraad Ulrich van Hoensbroeck bijv. was in 1649 nog als voogd en stad-

¹ E. SLANGHEN, *Het markgraafschap Hoensbroeck*, Maastricht 1859, blz. 228-229; VAN DE VENNE, *Inv. arch. Overmaas*, inleiding, o.c., blz. 100.

² C. W. VAN DER POT, *Bestuurs- en rechtsinstellingen der Nederlandse provinciën*, Zwolle 1949, blz. 102. — Voor het benoemingsrecht van de voogd vgl.: A. L. PÉLERIN, *Beschrijvinge van het Staats land van Overmaze*, [1786], uitgeg. door G. D. FRANQUINET, in: *Annales* 1 (1854/55), blz. 60. — Voor het benoemingsrecht van de vroegere gouverneurs, zie hierboven, blz. 182, n. 1. Dat zij dit hebben uitgeoefend, blijkt uit het nog te vermelden decreet van 1642.

³ SLANGHEN, *Bijdr. gesch. Limburg*, II, o.c., blz. 151; VAN DER POT, o.c., blz. 102-103; VAN HOMMERICH, *Gouvernés et gouvernants*, o.c., blz. 114.

houder van lenen in functie¹. Voor de bezitters van heerlijkheden bevatte de Politieke Ordonnantie de ontsnapplingsclausule, dat zij pausgezinden konden benoemen, wanneer geen geschikte gegadigden van de gereformeerde religie te vinden waren².

In Limburg en zover de macht van de koning zich over de Landen van Overmaas uitstreckte, bleef de bestuursinrichting ongewijzigd en minder gecentraliseerd dan in het gebied van de Staten-Generaal. Terwijl de vertegenwoordigende colleges van de Staatse partages in Valkenburg, Dalem en Gulpen bijeenkwamen, vergaderden de Staten van het Spaanse Land van 's-Hertogenrade in het oude gelijknamige hoofdstadje en die van Valkenburg en Dalem afwisselend in verschillende plaatsen, doch bij voorkeur te Schin-op-Geul en 's-Graven-voeren. De geestelijke stand van 's-Hertogenrade werd voor en na vertegenwoordigd door de abt van Rolduc; dat hij deze positie na 1661, zij het alleen in de Spaanse helft, bleef bekleden, is een unicum voor ons land. In overeenstemming met de algemene trend werden de bevoegdheden van de gouverneur sterk beknot. In 1642 droeg de landvoogd de benoeming van de schouten, griffiers, houtvesters en gerechtsboden over aan de Raad van Brabant en werd de competentie van de gouverneur in dit opzicht tot de aanstelling van de schepenen op voordracht van de banken beperkt³.

Zoals de gouverneur van Maastricht het Staatse beambtenkorps vanuit de vestingstad en Valkenburg beschermde, leende Grobbendonk de sterke arm van het garnizoen van Limburg aan de ambts-

¹ *Groot Placaet-Boeck*, I, o.c., kol. 261-264; II, o.c., kol. 2605-2616; A. R. M. MOMMERS, *Brabant; van generaliteitsland tot gewest, 1629-1796*, I, Utrecht 1953, blz. 11-12.

² HABETS, *Leenen van Valkenburg*, o.c., blz. 221. — Een samenvattende studie over de inrichting, bezetting en werking van de bestuurs- en rechterlijke colleges in de periode van 1632-1663 ontbreekt. Hiervoor zijn voornamelijk werken te raadplegen, welke de toestand na de uitvaardiging der reglementen van 15 oktober 1663 beschrijven, o.a. voor de Staatse Landen van Overmaas: *Tegenwoordige Staat der Vereenigde Nederlanden*, XII, Amsterdam 1740, blz. 382 vlg., 397 vlg., 410 vlg.; W. A. BACHIENE, *Vaderlandsche geographie of Nieuwe tegenw. staat der Nederlanden*, V, Amsterdam 1791, blz. 1024 vlg., 1066 vlg., 1080 vlg.; LUZAC, o.c.; J. M. H. EVERSEN, *Bijdragen tot de geschiedenis der drie Landen van Overmaas*, in: *Msg.*, 1887, blz. 142-143, 151-152, 153-155, 161-162, 169-170, 174-175. Beknopte samenvattingen in: VAN DER POT, o.c., blz. 102-103, 114-115; FOCKEMA ANDREAE, *Nederlandse staat*, o.c., blz. 79-81. — Voor de Spaanse Landen van Overmaas vgl. IDEM, o.c., blz. 81; THIELENS, *Assemblées d'Etats*, o.c.; GOOSSENS, *Etats de Limbourg*, o.c., blz. 1-78.

³ POULLET, *Gouverneurs*, o.c., blz. 99-100, ontleend aan *Mémoire [du] COMTE DE NÉNY*, o.c., blz. 302-303. (Vgl. hierboven, blz. 182, n. 1).

draggers die de netelige taak hadden voor de rechten van de koning op te komen. Onder hen treden op de voorgrond: Arnold de la Margelle, heer van Eijsden en 's-Gravenvoeren, drossaard van Dalem, Herman van Berg-Trips, drossaard van 's-Hertogenrade, en in het Land van Valkenburg: de erfelijke voogden Koenraad Ulrich van Hoensbroek-Geulle en zijn zoon Wolter Frans (1631-1652-ca. 1675), de onvermoeibare vechter voor de Spaanse zaak jhr. Wolter van Meer, substituut-voogd, luitenant-drossaard en ontvanger, en de commissaris van de Valkenburgse ridderschap Adriaan baron van en tot Hoensbroek, die door zijn voortdurende inspanning om de oorlogslasten voor de gekwelde onderdanen in het Overkwartier en het Overmase te verlichten een eervolle vermelding toekomt. Aan Staatse zijde waren Willem van Till (1633-1651), vervolgens zijn zoon jhr. Hans Willem (1651-1667) drossaards van Valkenburg en Dalem, en bekleedde de Overijsselse edelman Robert van Ittersum dit ambt in 's-Hertogenrade, waar Marcel Thiens leenstadhouder was. De voogdstadhouder der lenen van Valkenburg, de Gelderse officier Jan baron Van Gent, deed zich ter plaatse door de luitenant-voogd Jan Pesters, een van de zeldzame inheemse protestanten, vervangen. Pieter Everards was tot 1664 landdrost van de Landen van Overmaas; als politiechef, te vergelijken met een commandant van de marechaussee, stond hij voor de lange tijd onmogelijke taak orde en veiligheid op het platteland te handhaven. Onder de ontvangers en rentmeesters vinden wij o.a. genoemd: Rutger van Ylem, Adolf van Padborch en iets later Isaac Slijp uit Sneek, wiens naam op een Limburgse afkomst wijst¹. Het geringe getal en de kwetsbaarheid van de Staatse notabelen leidden

¹ Koenraad Ulrich, Wolter Frans en Adriaan van Hoensbroek: J. VERZIJL, in: Nw. Ned. biogr. wrdb. IX (1933), kol. 370, 378, 368; VAN DE VENNE, DE WIN EN PEETERS, *Gesch. Hoensbroek*, o.c., blz. 94 vlg. — Arn. de la Margelle: RAHLENBECK, *Pays d'Outre-Meuse*, o.c., blz. 60-62. — Wolter van Meer: A. HABETS, *Gesch. Landen van Overmaas*, o.c., blz. 149, n. 4; J. HABETS, *Leenen van Valkenburg*, o.c. (Publ. 1884), blz. 187, 342. — Herman Dirk van Berg-Trips (overl. 1676), heer van Ubach en Kerkrade, wordt in 1639 en 1657 als drossaard van 's-Hertogenrade genoemd: [J. M. VAN DE VENNE EN J. H. MARTIN], *Eygelshoven ged. acht eeuwen*, [Eygelshoven] 1931, blz. 53-54. — Van Gent: A. HABETS, o.c., blz. 148, n. 2; Van Till: VAN DE VENNE, *Gesch. kasteel van Valkenburg*, o.c., blz. 134. — Van Ittersum: E. O. M. VAN NISPEN TOT SEVENAER, *Maastrichtse grafsteenen*, in: Publ. 67 (1931), blz. 412-413. — Pesters: W. WIJNAENDTS VAN RESANDT, *Het geslacht (De) Pesters te Maastricht*, in: Navorscher 92 (1950/51), blz. 97-103; 93 (1951/52), blz. 27-32. — Vgl. ook: *Staatsche leger*, V, o.c., blz. 103, 398, 534; VAN DE VENNE, *Inv. arch. Overmaas, inleiding*, o.c., blz. 121; THIELENS, o.c., blz. 142; A. HABETS, o.c., blz. 164-165 en passim.

als vanzelf tot een oriëntatie op Maastricht, tot de cumulatie van ambten en de vorming van een besloten Staatse regentenkring. De familienamen van meerdere leenmannen van het Valkenburgse leenhof omstreeks 1652, zoals Heldewier, Pifferius, Rietraedt, De Bitter en Slijp¹, keren nog tientallen jaren terug onder de magistraatsleden van Maastricht en de „officiëren” van de Staatse Landen van Overmaas.

Dat onder hen gelukzoekers, die het veroverde gebied als jacht-terrein voor baantjes en fortuin beschouwden, niet zeldzaam waren, ligt min of meer voor de hand. Een studie over de vermogensvorming door de Staatse regentenfamilies tot 1673 zou wellicht interessante gegevens kunnen opleveren. Een rekwest aan de Raad van State in 1658 om Van Till en consorten tot rekening en verantwoording te dwingen berust zeker niet op losse gronden, evenmin als de bewering van de Spaanse gezant in Den Haag, dat de partage werd tegengewerkt door de officieren ter plaatse „dewelcke geprofitteert hadden door indirecte wegen van het bloet van dese arme luyden”². Het is echter duidelijk, dat zij zich, hoe dan ook, als uitvoerders van de dwang-plakkaten en de zware aanslagen van Den Haag de haat van de bevolking op de hals moesten halen. Bij de jaarlijkse gewone en extra-ordinaire beden, die ondanks het verbod van de Raad van State namens de koning normaal werden geïnd, kwamen de beden en de subsidies voor de Republiek. In het Land van Valkenburg bijv. schreven voor 1652/53 de koning 38.325 gld., de Staten-Generaal 48.862 gld. aan taxen uit; voor 1656/57 bedroegen deze aan Staatse zijde alleen reeds 70.160 gld.; in 1658 stelden de Staten van Valkenburg vast, dat de Republiek het landje sinds de vrede 307.088 gld. meer had afgetroegeld dan het totaal van de vaste koningsbeden van 20.571 gld. per jaar³. De roofofbouw, welke door deze dubbele belasting op de inheemse bevolking werd gepleegd, moet voornamelijk op rekening van de tijdsomstandigheden en het ongelukkige art. 3 van het vredestraktaat worden gesteld en impliceert geen oordeel over de Staatse belastingpolitiek in de periode na 1661⁴.

¹ HABETS, *Leenen van Valkenburg*, o.c., blz. 221-222.

² SLANGHEN, *Bijdragen*, II, o.c., blz. 181-182; AITZEMA, *Saken van staet en oorlogh*, IX, o.c., blz. 312. — Van Till was toen reeds vrijheer van Olne in Dalem.

³ SLANGHEN, *Bijdragen*, II, o.c., blz. 144-147, 163-164, 170, 173, passim.

⁴ Met een beroep op F. N. SICKENGA, *Bijdrage tot de geschiedenis der belastingen in Nederland*,

Meer ingrijpend en uitdagender waren door de synoden geïnspireerde plakaten welke de protestantisering van de generaliteitslanden beoogden. Elf dagen na de afkondiging van de vrede, op 16 juni 1648, herhaalden de Staten-Generaal het bij plakkaat van 2 december 1636 gegeven bevel tot sluiting van de kerken, vertrek van de geestelijken en beëindiging van de openbare katholieke eredienst. Met de inbeslagname en verpachting der kerkelijke goederen en vermogensrechten ten bate van het gereformeerde kerk- en schoolwezen in Maastricht en Overmaas werd, in strijd met de artt. 3 en 43 van de Vrede van Munster, na de benoeming van ontvanger-rentmeesters aanstonds een begin gemaakt; het plakkaat van 11 juni 1649 gelastte de aangifte ervan door de eigenaars en gebruikers¹. Door het *School-reglement in de steden en ten platten lande in de heerlijkheden en dorpen, staende onder de Generaliteyt* van 3 mei 1655 kregen de gereformeerden buiten Maastricht het monopolie van het onderwijs „ten eynde de kinderen, wesende het zaet daeruyt alle geschicktheyt in de Kercke ende Republycque te verwachten is, in de christelijcke, gereformeerde religie” op te voeden. Het gehate en veel ontdoken *Echt-Reglement* van 18 maart 1656 schreef de huwelijksluiting ten overstaan van predikanten of schepenen dwingend voor. Aan de andere kant handhaafde de koning de wetgeving tegen de hervormden, met name de bepalingen van het Eeuwig Edict (1609), doch maande hij uit vrees voor retorsies de landvoogd tot grote voorzichtigheid bij de tenuitvoerlegging. De school- en echtreglementen bleven na het partage-traktaat van kracht. De overige voorschriften inzake bestuur, recht-

Leiden 1864, blz. 320, spreekt FIRENNE, *Generaliteitslanden*, o.c., blz. 344, de mening uit dat de Landen van Overmaas in vergelijking met de overige generaliteitslanden na 1661 beslist laag in de beden waren aangeslagen. Ook J. C. G. M. JANSSEN, *Etat détaillé des diverses impositions qui se percevaient ci-devant dans les differens pays qui composent le département de la Meuse-Inférieure*, in: *Studies over de sociaal-econ. gesch. van Limburg* 9 (1964), blz. 42, wijst erop, dat de belastingen in Staats-Overmaas, in tegenstelling bijv. tot Staats-Brabant, nimmer aan de situatie in het Noorden zijn aangepast, zodat zij relatief laag bleven. Het verschil in belastingdruk tussen deze en de Spaanse gebiedsdelen was betrekkelijk gering. Doch terwijl de drie landen in hun geheel eertijds tezamen 41.142 gld. aan de koning moesten opbrengen, waren de Staatse helften in de 18e eeuw 50.000 gld. aan gewone bedegelden verschuldigd. (*Tegenwoordige staat der Ver. Nederlanden*, XII, Amsterdam 1740, blz. 375-376.) Vgl. ook: LUZAC, o.c., blz. 115-140. — In de Landen van Overmaas en op het platteland van Oppeer-Gelder werden de lasten opgebracht middels een grondbelasting. In de steden waren de accijnzen de meest gebruikelijke heffing.

¹ SLANGHEN, *Bijdragen*, II, o.c., blz. 147-149; *Groot Placaet-Boeck*, I, o.c., kol. 249-256, 257-258, 1478-1481; HUBERT, *Pays-Bas espagnols*, o.c., blz. 150.

spraak en religie uit de jaren 1647-1661 werden voor wat de inhoud betreft vrijwel ongewijzigd opgenomen in de drie bestuursreglementen voor Valkenburg, Dalem en 's-Hertogenrade en het reglement op de wijze van procederen in de Landen van Overmaas van 1663. De pendant voor de Spaanse partage is het door de koning uitgevaardigde reglement van 6 februari 1680¹.

De tegenstrijdige oekazes leidden tot chaotische toestanden. De inning van de dubbele belastingen, de keuze tussen de concurrerende Staatse en koninklijke rechtbanken en de inkwartiering van militairen gaven steevast aanleiding tot moeilijkheden en tegenmaatregelen. Dorpen werden, soms op dezelfde dag, door Staatse en Spaanse vendels uit Maastricht, Valkenburg of Limburg bezet; de oogst, meubelen en vee in beslag genomen; schepenen, ontvangers, chercheurs en boden weggevoerd. De installatie van de predikanten op het platteland geschiedde met de sterke arm; meermalen moesten zij tezamen met de gereformeerde „officiëren” uitwijken naar Maastricht. De protestantse propaganda en de inning van pachtpenningen uit de kerkelijke goederen stuitten op gewapende tegenstand van de Spaanse troepen en de plattelandsbevolking, waartegen de opheffing van de schutterijen weinig uitrichtte. De aandrang van de Hervormde Gemeente te Maastricht op maatregelen tegen de soldaten van de koning, „dewelcke onze religions-verwanten op de platte landen slaen, stooten, uyt haere bedden haelen” (1634), werd ook na 1647 door tal van klachten over „attentaten” gevolgd. De Spaanse gezant had in 1651 al zijn overredingskracht nodig om de verontwaardiging in Den Haag over de molestatie van Akense kerkgangers naar Vaals door ruiters uit Limburg tot bedaren te brengen². Intussen dreigde een

¹ Schoolreglement: *Groot Placaet-Boeck*, II, o.c., kol. 2409-2418; echtreglement: ibidem, kol. 2429-2448. — Bij de totstandkoming van de reglementen van 1663 werd gebruik gemaakt van het rapport van gecommiteerden uit de Raad van State, dat in 1661 op grond van inlichtingen van de Staatse beambten in de Landen van Overmaas was opgemaakt; de tekst van het rapport in: J. DARIS, *Notes historiques sur les anciens Pays d'Outremeuse*, in: *Analectes pour servir à l'histoire ecclésiastique de la Belgique* 12 (1875), blz. 401-416. — De school- en echtreglementen golden te Maastricht uitsluitend voor de gereformeerden. — Voor het reglement van 1680 vgl. GOOSSENS, o.c., blz. 20, 10* n. 1; tekst in: *Placcaeten, ordonnantien . . . verg. door ANSELMO e.a.*, VI, o.c., 1738, blz. 277-284. — Houding van de koning t.o.v. de hervormden, vgl. o.a.: HUBERT, *Pays-Bas espagnols*, o.c., blz. 128.

² In 1649 bijv. werden enkele schepenen van Meerssen te Maastricht gevangen gezet; in 1651 liet drossaard Van Till twaalf boden en deurwaarders in het kasteel te Valkenburg opsluiten.

volslagen desorganisatie van het katholieke kerkelijk leven. De parochiegeestelijken moesten onderduiken; alleen abdijen met machtige relaties, zoals Godsdal, Rolduc en St. Gerlach, konden met een beroep op de status-quo de tenuitvoerlegging van hun formele opheffing min of meer saboteren. De proost van Meerssen, Peter Hanonin, ondervond dank zij de bescherming van de Franse koning betrekkelijk weinig last, doch Simon Ranst, abt van Godsdal, en Winand Lamberti, abt van Rolduc (1650-1664), betaalden hun moedig optreden met herhaalde gevangenschap¹.

De adel weerde zich eensgezind en werd aangemoedigd door de bestuursorganen van de koning, die bijv. in 1654 de heerlijkheid Geleen-Spaubeek tot een voor het leenhof in Brussel te verheffen graafschap promoveerde². Het herhaalde bevel om de titels van pandschap der heerlijkheden in Den Haag over te leggen had even weinig succes als de opvordering van de akten inzake het bezit en de pacht van kerkelijke- en domeingoederen. Uit het rapport van gecommiteerden van de Raad van State in 1661 blijkt, dat vele riddermatige huizen, met name in de omgeving van Heerlen, onbewoond waren, dat de meeste edelen in het Land van Valkenburg de eed van trouw nog niet hadden afgelegd en slechts drie van hen de gereformeerde godsdienst beleden, doch eveneens, dat de plakkatens over de benoeming van de schouten en de schepenen in talrijke heerlijkheden – in het Land van 's-Hertogenrade bijv. in de verpande banken van Gulpen en Margraten – een dode letter waren gebleven³.

Vgl. SLANGHEN, *Bijdr. gesch. Limburg*, II, o.c., blz. 150-151, 157-158. In dit werk meerdere andere voorbeelden, evenals bij A. HABETS, *Landen van Overmaas*, o.c. – Verzet tegen de pogingen tot protestantisering, o.a.: [F. POSTMA], *Uit de geschiedenis van de Hervormde Gemeente van Heerlen, Zaltbommel* 1945, blz. 9; *Groot-Plaacet-Boeck*, I-II, o.c., passim; HUBERT, *Pays-Bas espagnols*, o.c., blz. 148-149. – Vaals: J. TH. H. DE WIN, *De geschiedenis van Vaals*, [Vaals] 1941, blz. 56.

¹ O.a.: CH. O'KELLY S.J., *Les atavars de l'abbaye de Val-Dieu sous l'abbatiat de Simon Ranst (1640-1658)*, in: *Leodium* 36 (1949), blz. 9-12; CORTEN, *Rolduc*, o.c., blz. 122-131; J. HABETS, *Beknopte geschiedenis der proostdij van Meerssen*, in: *Publications* 25 (1888), blz. 58; HUBERT, o.c., blz. 150, 381-382.

² *Gedenkbboek Geleen*, o.c., blz. 55.

³ DARIS, *Notes historiques*, o.c., blz. 401-402, 403, 408-409, 411, 413.

In Den Haag kweten zich intussen de Spaanse gezanten Antoine Brun en vanaf 1654 don Esteban de Gamarra van de netelige taak protesten in te dienen of te beantwoorden en de rechten van de koning te verdedigen zonder het tot een breuk te laten komen. Door Brun werd reeds in 1649 een verdeling van de betwiste gebieden aanbevolen, doch uit de correspondentie van Filips IV blijkt, dat deze ondanks de verslechtering van de militaire toestand na het einde van de Fronde (1653) star aan zijn aanspraken op de soevereiniteit over geheel Overmaas vasthield¹. In 1655 meende men de Staatse pretenaties te kunnen afkopen en nog in september 1656 verbood de koning formeel over een afstand van zijn rechten te onderhandelen, zelfs indien deze de totstandkoming van een alliantie met de Republiek tegen Frankrijk kon bevorderen. Minachting voor de Hollandse natie van negocianten speelde bij dit immobilisme een rol, doch het voornaamste motief was de zorg om het lot van de katholieke bevolking. Wanneer Filips IV op 1 april 1658 tenslotte in de halvering der Landen van Overmaas toestemt, verbindt hij hieraan de voorwaarde, dat in de Staatse helft ten aanzien van de erediens en de kerkelijke personen en goederen dezelfde regeling zal gelden als in Maastricht. Om die reden ook was in 1656 van Spaanse zijde de suggestie gedaan Valkenburg, Dalem en 's-Hertogenrade met deze stad te verenigen. Daar de koning er niet aan dacht de protestanten in de Spaanse helft van Overmaas de rechten van hun Maastrichtse geloofsgenoten toe te staan, hebben de Staten-Generaal deze eis afgewezen².

Hoewel de *Chambre Mi-Partie*, een der eerste voorbeelden van een internationaal gerechtshof na de middeleeuwen³, een denkbeeld was van de Staten-Generaal, trachtten deze zolang mogelijk aan de

¹ J. LEFÈVRE, *Het slotbedrijf van het Spaanse régime in de Zuidelijke Nederlanden*, in: *Alg. gesch. der Nederlanden*, VII, o.c., blz. 96 vlg.; M. PREVOST, *Antoine Brun*, in: *Dict. biogr. française*, VII, Paris 1956, kol. 507-508.

² *Corresp. Philippe IV (1647-1655)* o.c., blz. X-XI, 150, 509, 514, 543-544, 551-552, 557; HUBERT, o.c., blz. 152.

³ Vgl. F. J. K. VAN HOOOSTRATEN, *Proeve eener geschiedenis der Chambre Mi-Partie*, Utrecht 1860. — De instructie van de Staatse gedelegeerden van 12 juli 1652, met commissies, eed en de ampliatio van 17 okt. 1653, in: *Groot Placaet-Boeck*, II, o.c., fol. 987-1002. — De taak van de *Chambre Mi-Partie* wordt omschreven in het vredesverdrag van Munster, art. 21; vgl. SMIT, *Vredesverdrag*, o.c., blz. 39-40. Vgl. ook: LUZAC, o.c., blz. 64-72.

oprichting te ontkomen en de in hun ogen niet voor discussie vatbare principale zaak in der minne af te doen. De gevaarlijke situatie in de betwiste gebieden deed hen tenslotte inbinden; op 23 december 1653 kwam het college te Mechelen voor de eerste maal bijeen.

De Kamer bestond uit acht rechters van Staatse en even zo vele van Spaanse zijde; zij vergaderden afwisselend te Mechelen en Dordrecht. Tot haar taak behoorden de behandeling van vraagpunten welke de vrede van Munster had opengelaten, de matiging van buitensporige tolrechten, de berechting van geschillen tussen de wederzijdse onderdanen en, in het algemeen, van inbreuken op het vredestraktaat. De voornaamste opdracht van de rechters was „eerst ende vooral met haere besoignes een aenvanck te maecken van de Landen van Over-Maze”. De archieven van de Kamer zijn nog niet onderzocht¹, doch het staat vast, dat zij het in deze kwestie, door haar politiek karakter en de lijnrecht tegenovergestelde standpunten, niet verder heeft gebracht dan interlocutoire vonnissen over „executiën, exactiën, foules en vexatiën”, die meestal niet ten uitvoer werden gelegd. Een van de „pretense officieren” van de koning, de naar Brussel uitgeweken hoogschout van Maastricht Verheyen, moest zich op verlangen van de Staten-Generaal uit de Kamer terugtrekken. Ondanks het verzet van de koning en de landvoogd kreeg de Republiek na drie jaren haar zin en werd de behandeling der territoriale vraagstukken van Overmaas in 1657 aan de Chambre Mi-Partie onttrokken.

De kans op een vlotte afdoening begon intussen aanzienlijk te stijgen. De oorlog met Frankrijk nam voor de koning catastrofale vormen aan. Na de slag bij Duinkerken bezetten de Fransen onder Turenne in 1658 het grootste gedeelte van Vlaanderen en leek het einde van het Spaanse bewind in de Nederlanden nabij. De militaire toestand, de stichting van het Rijnverbond met de zegen van Mazarin en de toenadering van de Republiek tot Frankrijk, bevestigd door het Haags Concert van 1659, moesten meer dan voldoende zijn om Filips IV en zijn leeghoofdige landvoogd Jan van Oostenrijk (1656-1659), een natuurlijke zoon van de koning, tot rede te brengen. Aan

¹ Ten onrechte meent VAN HOOGSTRATEN, dat het archief van de Chambre Mi-Partie verloren is gegaan. Tenminste een gedeelte ervan is bewaard in de archieven van de *Jointe des terres contestées*. Vgl. E. HÉLIN, J. GRAUWELS en M. R. THIELEMANS, *Inventaire des archives de la Jointe des Terres Contestées*, Bruxelles 1952, blz. 37 vlg. (In AR Brussel).

de andere kant had het overwicht van Holland, de samenbindende macht van de Unie, de buitenlandse politiek in deze jaren geheel ondergeschikt gemaakt aan de handel, die niet met gebiedsuitbreiding doch met stabiele verhoudingen was gediend. Terwijl de regenten een radikale vermindering van het landleger eisten, stuurde hun woordvoerder, raadpensionaris Jan de Witt, onder indruk van de restauratie van de Stuarts (1660) en het begin van het autocratisch bewind van Lodewijk XIV (1661) doelbewust op vrede en op een betere verstandhouding met Spanje aan. Het is meer dan een toevallige coincidentie, dat in het jaar, waarin het Partagetraktaat werd gesloten, de Staten-Generaal bij de vrede met Portugal (1661) hun aanspraken op Brazilië en Angola opgaven; evenmin – doch in ander verband – dat een jaar later Pieter de la Court's *Interest van Holland*, een lofzang op Hollands belang en Hollands vrijheid, verscheen. In het kader van de internationale politiek is het Partagetraktaat een produkt van het streven om zonder gezichtsverlies de vroegere vijand ter wille te zijn en de Zuidelijke Nederlanden als een krachtige bufferstaat tussen Frankrijk en de Republiek in stand te houden¹.

In de zomer van 1657 dreigden de gebeurtenissen uit de hand te lopen. Na de gevangennamen van Winand Lamberti plunderden soldaten van de koning de huizen der Staatse beambten in 's-Hertogenrade. Herman van Berg-Trips dagvaardde de inwoners van het Land van Rode voor de koninklijke rechtbank te Rimburch zonder zich iets van de „officieren” van de Staten-Generaal aan te trekken, terwijl Massin de l'Abbaye, de ontvanger-generaal van de centrale regering te Brussel, overal in Overmaas de bedden en contributies met hulp van de garnizoenen te Limburg, Gulik en Navagne invorderde. Nu de *Chambre Mi-Partie* had gefaald, bleek het dringend nodig andere wegen in te slaan.

Nadat de Staten-Generaal de abt van Rolduc in vrijheid hadden gesteld, vormden zij „tot soulagement van soo veel gheaffligte inende opgesetenen der selver lande” op 15 augustus 1657 een com-

¹ Mazarin sloot zich bij het Rijnverbond aan, waardoor dit een krachtige geleider werd van de Franse invloed in het Rijk. Deze ontwikkeling hield een potentiële bedreiging voor de Republiek vanuit het oosten in. – Politiek van Jan de Witt, o.a.: A. M. A. FRANKEN, *Coenraad van Beuningen's politieke en diplomatieke activiteiten in de jaren 1667-1684*, Groningen 1966, blz. 5-8, 15. [P. DE LA COURT], *Interest van Holland*, Amsterdam 1662.

missie ad hoc, welke onder leiding van de raadpensionaris rechtstreeks met Gamarra over een territoriale verdeling zou onderhandelen. De koning stemde toe, doch instrueerde zijn gezant het uiterste te beproeven om een zo groot mogelijk gedeelte van de bevolking aan het Staatse bewind te onttrekken¹. Ofschoon men op 27 maart 1658 overeenstemming bereikte over het uitgangspunt, dat nl. ieder „de gerechte helfte” van het omstreden gebied in volle souvereiniteit zou bezitten, heeft het geschil door de verdragingspolitiek van Madrid, de tegenwerking van belanghebbende ambtenaren, meningsverschil over de effectieve verdeling, doch in de grond omdat „elck sochte te trecken het meeste water nae zijn molen”, nog jaren aangesleept². De Republiek wilde Dalem en 's-Hertogenrade afstaan in ruil voor het gehele Land van Valkenburg, terwijl de term „gerechte helfte” aan Spaanse zijde werd begrepen als de helft van ieder der drie landjes afzonderlijk. Op 13 december 1659 kwam een Interimverdrag tot stand, dat dragelijke verhoudingen moest scheppen, zolang geen definitieve oplossing werd bereikt. Gedurende deze periode zou de helft van de opbrengst der inbeslaggenomen kerkelijke goederen aan de pastoors ten goede komen, mochten de ambtenaren van beide partijen uitsluitend de gewone beden en de inkomsten uit de domeinen vorderen en kregen zij het recht zich vrij over het gehele territoir der drie landen van Overmaas te bewegen³.

Toen 't Interim niet het gewenste gevolg had, namen de Staten-Generaal, ondanks aanvankelijk verzet van Holland, het Spaanse standpunt over door in oktober 1660 in te gaan op het voorstel van Gamarra van 17 maart 1659 om nl. door een van de partijen een „balance” van twee porties, samengesteld uit de helften van ieder van de drie landen, te laten opmaken, waaruit de andere partij een keuze zou doen. Het door Gamarra op 2 maart 1661 ingediende verdelingsschema was erop berekend, dat de Republiek het gedeelte waar de grote abdijen buiten vielen zou opeisen, doch tot zijn verbazing kozen de Staatse

¹ VAN HOOGSTRATEN, o.c., blz. 77; *Corresp. Philippe IV*, o.c., blz. 577, 599, 611. — Overmaas in 1657: AITZEMA, *Saken van staet en oorlogh*, VIII, 's Grav. 1663, blz. 968-975.

² Voor de jaren 1657-1661 o.a.: AITZEMA, IX, o.c., 's Grav. 1664, blz. 227-228, 311-313, 317-318, 1090 vlg.; HABETS, *Leenen van Valkenburg*, o.c., blz. 222 vlg.; DE WIT-FLAMENT, *Vorming der heerschappijen*, o.c., blz. 78.

³ O.a. LUZAC, o.c., blz. 74-77.

commissarissen op 7 maart en twee dagen later de Staten-Generaal zelf de helften die eigenlijk voor de koning waren bedoeld. Deze omvatten o.a.: in het Land van Valkenburg het grootste gedeelte van de hoofdbanken Meerssen en Heerlen, de abdij St. Gerlach en de heerlijkheden Schaesberg, Brunssum en Oud-Valkenburg; in het graafschap Dalem de gelijknamige hoofdstad, tevens hoofdgerecht voor de Waalse banken, de abdij Godsdal, de bank Trembleur en de heerlijkheden Oost en Cadier; in het Land van Rode de stad 's-Hertogenrade, de abdij Rolduc en de banken Gulpen en Kerkrade. De koning behield de andere zijde van de „balance” o.m.: in het Land van Valkenburg de hoofdstad, het grootste gedeelte van de hoofdbanken Beek en Klimmen, de heerlijkheden Elsloo, Eijsden, Hoensbroek en Geleen; in Dalem 's-Gravenvoeren, het hoofdgerecht der Nederlands sprekende dorpen, en de banken Bombaye en Olne; in 's-Hertogenrade de bank Vaals. Bij deze keuze hebben aan Staatse zijde vermoedelijk prestige-overwegingen en het uitzicht op de inkomsten van de rijke abdijen de doorslag gegeven. Ofschoon Gamarra de keuze op futiele gronden ongeldig verklaarde, beschouwden en gedroegen de Staten-Generaal zich als de wettige sovereign in de gekozen helften en vaardigden zij op 10 december 1661 drie bestuursreglementen uit, waarbij o.a. de geestelijke stand in Dalem en 's-Hertogenrade werd opgeheven en het leenhof van Valkenburg naar Meerssen werd verplaatst¹.

Herhaaldelijk dreigden in 1660 en 1661 chicanes van Spaanse zijde alles op losse schroeven te zetten. De gouverneur van Maastricht beantwoordde de versterking van het garnizoen van Limburg met het opvoeren van de bezetting van Heerlen en de drie hoofdsteden van Overmaas². Tenslotte kwam bij het traktaat van 26 december 1661 een nieuwe en uiteindelijke partage bij smaldeling tot stand. Het verdrag werd op 15 april van het volgende jaar door de Staten-Generaal en,

¹ AITZEMA, *Saken van staet en oorlogh*, X, 's Grav. 1664, blz. 151-158. — De verdeling van maart 1661 is af te lezen uit de bestuursreglementen van 10 december 1661, tekst bij A. J. FLAMENT, *Korte inhoud van de resolutiën der Staten-Generaal*, in: Publ. 50 (1914), blz. 230-256. Vgl. ook: DARIË, *Notes hist.*, o.c., blz. 401-416.

² De aanslag van de uit Maastricht afkomstige legeroverste Cleuter op Valkenburg en Heerlen geschiedde niet in 1661, doch hangt samen met de oorlog tegen de bisschop van Munster in 1666. Vgl. *Chronijk van Maastricht van 1578 tot 1762*, in: Mss., 1883, blz. 927-928; A. J. FLAMENT, *Cleuter*, ibidem, 1886, blz. 88; *Staatsche leger*, V, o.c., blz. 175-176.

na het dreigement, dat zij desnoods op de partage van 9 maart 1661 zouden terugkomen, op 18 oktober ook door de koning geratificeerd. Nadat de laatste plooiën tijdens een conferentie te Aken in september 1663 waren gladgestreken, namen de Staatse commissarissen op 22 oktober in een gemeenschappelijke Statenvergadering te Maastricht de aan de Republiek toegewezen helften van Valkenburg, Dalem en 's-Hertogenrade officiëel in bezit. Zeven dagen eerder hadden de Staten-Generaal de drie intussen aan de nieuwe situatie aangepaste bestuursreglementen van 10 december 1661 afgekondigd (15 oktober 1663)¹.

Het befaamde Partagetraktaat kwam aan de Spaanse verlangens tegemoet, doch hield ook voor de Republiek zowel in positieve als in negatieve zin onmiskenbare voordelen in. De grote middenmoot van het Land van Valkenburg: de driehoek tussen Eijsden, het betwiste Elsloo en het als landsfort en garnizoensplaats belangrijke Heerlen², werd Staats, waardoor de Republiek de rechter Maasoever beheerste en de vesting Maastricht een diep, aaneengesloten achterland kreeg. In dit gebied lagen Valkenburg en de hoofdplaatsen der hoofdbanken: Meeressen, Klimmen, Beek en Heerlen; bovendien Bemelen, Berg, Borgharen, Bunde, Eijsden, Geulle, Houthem, Itteren en Ulestraten. Spaans bleven de abdij St. Gerlach en drie afzonderlijke stukken langs de grens, nl. de heerlijkheden Oud-Valkenburg, Strucht en Schin-op-Geul aan de zuidzijde; Schaesberg aan de oostkant, en in het

¹ Tekst van het partageverdrag van 26 dec. 1661, o.a. AITZEMA, X, o.c., blz. 165-179; DE WIT-FLAMENT, o.c., blz. 79-85 (gedeeltelijk), eveneens: *Acte van non-praejuditie, ende het accordt van accommodement der differenten over de verdelinghe der Landen van Valckenburgh, Daelhem en 's Hertogenrade, Overmaze, den 26 december 1661*, [enz.], 's-Gravenhage, bij Hillebrandt van Wouw, 1662. Uitgave van de reglementen van 15 okt. 1663: *Reglement, stijl ende maniere van procederen in de Landen van Valckenborgh, Daelhem en 's Hertogenrade, Over-Maze*, ibidem 1664; *Reglement over het Landt van Valckenborgh*, ibidem 1664; *Reglement over het Landt van Daelhem*, ibidem 1664; *Reglement over het Landt van 's Hertogenrade*, ibidem 1664. — Inhoud Partage-Traktaat, verdere onderhandelingen, ratificatie, o.a. VAN DE VENNE, *Inv. arch. Overmaas, inleiding*, o.c., blz. 38-43; IDEM, *Inleiding op: Ned. monumenten van gesch. en kunst, V: Prov. Limburg, 3e stuk: Zuid-Limburg*, 1 afl., 's Grav. 1962, blz. 1-9; RAHLENBECK, *Histoire Dalhem*, o.c., blz. 142; *Corresp. Philippe IV*, o.c., blz. 728. — De bekende Hollandse diplomaat Hiër. van Beverningh had een belangrijk aandeel in de conceptie der bestuursreglementen van 1661 en 1663.

² De Republiek hechtte vooral om zijn militaire betekenis belang aan Heerlen. Vgl. L. VAN HOMMERICH, *Geschiedk. bijdragen over Heerlen*, Heerlen 1961, blz. 31-32, 51. (Overdruk uit: Jubileumboek Herle); J. JONGEN, *Herinneringen aan de Spaanse en Oostenrijkse tijd in „het Land van Herle”*, in: *Herle* 4 (1954), blz. 37-39.

noorden het graafschap Geleen, de heerlijkheden Oirsbeek-Brunssum¹, Schinnen, Nuth, Vaasrade, en de vrije heerlijkheid Hoensbroek. De namen Spaans en Hollands Neerbeek herinneren nog aan de grens tussen Geleen en de Staatse hoofdbank Beek; bij het Spaanse Kantje onder Ubach-over-Worms begon het Spaanse Land van 's-Hertogenrade. Een strook grond van de jurisdictie van Eijsden werd om militaire redenen bij het glacis van de Elvenschans gevoegd. Bij de verdeling van het graafschap Dalem sloeg men geen acht op de taalgrens. De Voerstreek met het hoofdgerecht 's Gravenvoeren, bovendien Mheer, Noorbeek, Moelingen, Chératte en Neufchâteau bleven Spaans, terwijl de Staten-Generaal beslag legden op de stad Dalem, Cadier, Oost en de tot hoge heerlijkheden verheven banken van Bombaye, Feneur, Trembleur en Olne, dat een steunpunt werd voor de protestanten in het hertogdom Limburg. De rijkdom aan steenkool en ijzererts maakte het gebied van Bombaye, Feneur en Trembleur tot een begeerd bezit². Tegenover de voordelen in het Land van Valkenburg constateert men aanzienlijke concessies in het Land van 's-Hertogenrade. Hier stonden de Staten-Generaal de hoofdstad, de abdij Rolduc, Kerkrade, Merkstein, Ubach en Ubach-over-Worms, het kasteel Bongard met de heerlijkheden Simpelveld en Bocholtz aan Spanje af. Hun partage omvatte slechts de herenigde bank Holzet-Vijlen-Vaals en de daarvan door het rijksland Wittem gescheiden banken van Gulpen en Margraten, met in totaal 503 huizen en 2680 inwoners tegenover 1250 huizen en 6338 inwoners in de Spaanse helft³. Als bedrijfscentrum en kerkdorp voor de gereformeerden uit Aken, Burtscheid en Eupen was Vaals voor de Republiek van groot belang. Om deze reden hadden de Staten-Generaal reeds in 1656 de pandsom aan Jan van Schwartzenberg terugbetaald⁴.

„De Spaensche waren bekommert om te salveren de abdije van

¹ De tot heerlijkheden verheven onderbanken Oirsbeek en Brunssum c.a. werden eerst in 1663 bij het graafschap Geleen gevoegd; de bezitter droeg de titel graaf van Geleen en Amstenrade. Vgl. *Gedenkboek Geleen*, o.c., blz. 55.

² BACHIENE, *Vaderl. Geographie*, V, o.c., blz. 1082; G. PANHUYSEN, *Het mijnreglement voor het Staatse Land van Dalem van 1668*, in: Publ. 85 (1949), II, blz. 531-572.

³ J. DARIS, *Part du roi au Pays de Rolduc dans le partage du 26 décembre 1661*, in: Anal. p.s. à l'hist. eccl. de la Belgique 12 (1875), blz. 417-418. — Simpleveld en Bocholtz waren ca. 1645 uit het geslacht Van Bongard in het bezit der Van Leyens overgegaan. H. DOHMEN, *De Bongard*, in: Herle 13 (1963), blz. 48-52.

⁴ DE WIN, *Gesch. Vaals*, o.c., blz. 38 vlg.

Cloosterraedt en van St. Gerlach, ende daerenboven wierden seer aengeloopen van de ridderschap en de andere, die so om de religie als om de meerdere vrijheyte van lasten geern wilden vallen onder de Spaensche partage¹. Deze door Brussel aangemoedigde afkeer van het Staatse bewind heeft haar invloed op de definitieve scheiding niet gemist, al spelen de intriges zich voor ons nog grotendeels achter de coulissen af. Winand Lamberti bezwoer Gamarra na de eerste partage van 1661 Rolduc te redden; door zijn onverzettelijckheid voorkwam de beproefde prelaat, dat de abdij met de grafsteden van de Limburgse hertogen verloren ging. St. Gerlach bleef een Spaanse enclave op Staats territorium en kreeg een vrije uitgang naar Oud-Valkenburg. De proosdij van Meerssen in de partage van de Republiek, een *dépendance* van de Franse augustijnerabdij van Eaucourt, liet men ongemoeid uit vrees zich het ongenoegen van Lodewijk XIV op de hals te halen. De oude strijdvraag of Godsdal tot Dalem dan wel tot Limburg behoorde, werd thans in laatstbedoelde zin beantwoord, zodat het voortbestaan van deze abdij niet in gevaar kwam².

Aan de Staten-Generaal waren de resultaten van dit verzet bij nader inzien niet onwelkom. Door de grote abdijen op te geven kon de afschaffing van de geestelijke stand in 's-Hertogenrade en Dalem geruisloos in haar werk gaan, terwijl het afschuiven van een aantal machtige edelen, die door hun zitting in de Staten en hun verwantschappen, ambten en goederen in de omliggende katholieke landen veel last konden veroorzaken, aan de oppositie van de bevolking haar stootkracht ontnam³. Invloedrijke figuren als Reinier Hoen van Cartiels, heer van Oud-Valkenburg en Schin-op-Geul, de rijksbaron Johan Frederik van Schaesberg, Adriaan baron van en tot Hoensbroek, Arnold Wolfgang Huyn graaf van Geleen en Amstenrade, de Van Bongards en anderen zagen hun moeite en kosten met succes beloond.

¹ AITZEMA, IX, o.c., blz. 311-312.

² GOOSSENS, *Etats de Limbourg*, o.c., blz. 7, n. 1-2; CORTEN, *Rolduc*, o.c., blz. 127-128; BOEREN, *Abdij Rolduc*, o.c., blz. 105; VANDEKERCKHOVE, *Val-Dieu*, o.c., blz. 192-194. Daar een groot gedeelte der onroerende goederen van de abdij Godsdal op Dalem's grondgebied lag, bleef de abt ook in de Spaanse partage van Dalem de geestelijke stand vertegenwoordigen. In het hertogdom Limburg deelde hij deze functie met de abt van Rolduc.

³ Krachtens de reglementen van 1663 hadden in de Staatse Landen van Overmaas gegoede edelen slechts zitting in de Staten, indien zij hier ook hun vaste woonplaats hadden. Vgl. LIZAC, *Landen van Overmaas*, o.c., blz. 99-100.

De voornaamste edelen die zich onder de Staatse souvereiniteit moesten schikken, waren Frans Winand van Eynatten, heer van Nieuwburg, Gulpen en Margraten, en de voogd-leenstadhouder van Spaans Valkenburg, Wolter Frans van Hoensbroek-Geulle, die, bedreigd door de beschuldiging van felonie, gedwongen werd zijn heerlijkheden Geulle, Bunde en Ulestraten voor het Staatse leenhof te verheffen¹.

OPPER-GELDER NA DE VREDE VAN MUNSTER

De belangrijkste in Munster opengelaten vraag, of nl. Opper-Gelder bij Spanje zou blijven, heeft zich vanzelf opgelost; het protest van de kwartierstaten bij de koning, op 17 maart 1648, tegen een mogelijke overheveling naar de Republiek was even voorbarig als overbodig². Ofschoon beide partijen voor de vorm op een behandeling aandrongen en Filips IV met het oog op toekomstige aanspraken van de Republiek de *Chambre Mi-Partie* in 1660 liet voortbestaan, stond vanaf het begin vast, dat van een ruil niets zou komen. De koning was er terecht van overtuigd, dat art. 52 om opportunistische redenen was opgenomen, en toen de Staten-Generaal er in 1653 op terugkwamen, liet hij door zijn gezant vragen welk equivalent de heren eigenlijk dachten aan te bieden. Hiermee schijnt de zaak *ad calendas graecas* in de ijskast te zijn geplaatst³.

Het verraad van Hendrik van den Berg was voor de centrale regering een welkome aanleiding om haar greep op het Overkwartier te versterken. De benoeming van uitheemse stadhouders is een duidelijke indicatie voor de geringere waardering van het uitgeputte gewest. Hun prestige en hun aandeel in het politieke en militaire gebeuren op nationaal plan zijn trouwens met de positie van de gebroeders Van den Berg niet te vergelijken. Ook hun ambtelijke competentie wordt vanaf 1640 door scherp omschreven instructies beperkt. Zij verliezen het recht tollén, licenten en andere lasten in te voeren; de bevoegdheid tot het uitgeven van paspoorten en het verlenen van gratie en octrooien, welke voor een gedeelte aan de

¹ HABETS, *Leenen van Valkenburg*, o.c. (Publ. 1884), blz. 322-323.

² [SIVRÉ], *Inv. Roermond*, III, o.c., blz. 163-164.

³ *Corresp. Philippe IV*, o.c., blz. 345-346 (1652), 429-430 (1653); *Corresp. Cour de l'Espagne*, VI, *supplément* (1598-1700), o.c., blz. 717.

stadhouder en het Hof gezamenlijk toekwam, wordt binnen enge grenzen teruggebracht¹.

Toch wisten de Opper-Gelderse Staten hun rechten tegenover Brussel in het algemeen te handhaven. In 1648 moest de landvoogd op de invoering van een zegelrecht terugkomen. De ordonnanties van 14 en 27 augustus 1653 herstelden de perpetuïteit van de Roermondse en Venlose schepenbanken, doch de centrale regering behield zich het recht voor alle vrijgekomen plaatsen te bezetten en jaarlijks nieuwe burgemeesters uit een voordracht van de zittende magistraat aan te wijzen². Het voorstel van de Rekenkamer om 22 kerkdorpen, waaronder Baarlo, Blerick, Broekhuizen, Helden, Kessel, Maasbree, Swolgen, Venray en Wanssum, als hoge heerlijkheden te verkopen, werd in 1655 door de Staten met een beroep op hun beproefde trouw aan de soevereïen voor 100.000 gld. afgekocht en eerst in 1673 gerealiseerd. Bij het verzet tegen de aanleg van een weg door de Peel tussen Helden en Meijel in hetzelfde jaar speelden de Roermondse handelsbelangen een rol, doch treedt eveneens duidelijk aan het licht, dat het Overkwartier zijn kracht bleef zoeken in het isolement³.

MAASTRICHT NA DE VREDE VAN MUNSTER

De vermelding van de vesting Maastricht in het traktaat van 1648 veranderde niets aan de hier bestaande situatie; afgezien van de activiteit van het garnizoen, gingen ook de moeilijkheden in de Landen van Overmaas buiten haar om. De tweeherige stad had trouwens in normale omstandigheden geen bestuurlijke banden met Valkenburg, Dalem en 's-Hertogenrade, zodat hun Staten bijv. in 1575 met reden konden weigeren bij te dragen in de kosten van het Maastrichtse garnizoen, „waarmede [zij] noit en sijn beschermt geweest”⁴. In de Republiek bestond weliswaar een onderstroom, die zich van de afgelegen, geldverslindende vesting wilde ontdoen, doch deze kon zich in het gezicht van de dreigende machtsontplooiing van

¹ POULLET, *Gouverneurs*, o.c., blz. 98.

² [SIVRÉ], III, o.c., blz. 87, 170; HANSSEN, *Inv. Venlo*, o.c., blz. 46. — Verkoop heerlijkheden: [SIVRÉ], III, o.c., blz. 355-358.

³ [SIVRÉ], III, o.c., blz. 359-360.

⁴ L. VAN HOMMERICH, *Stadskenmerken in Heerlens vrijheidscharter*, in: *Herle* 12 (1962), blz. 32-33.

Frankrijk slechts zwak doen gelden. Zelfs de suggestie van een ruil tegen het voor de Hollandse handel uitermate belangrijke Duinkerken (1663) had geen enkele kans op succes¹. De betekenis van Maastricht voor de Republiek wordt nog in het licht gesteld in een nota van de Staatscommissie van 1830, welke de argumentatie, waarmee in de 17e eeuw een voorstel tot ontmanteling van de vesting werd ontzenuwd, op de voet volgt: „dat toch Maastricht altijd is beschouwd als een voorpost, strekkende tot beschutting der Vereenigde Nederlanden; dat zij is de sleutel der Maas . . ., terwijl zij dikwijls, ingeval van onvoorziene aanvallen, den vijand heeft opgehouden en het bestuur der Nederlanden den tijd verschaft om hare grenzen te dekken”². De stad diende echter niet alleen als golfbreker, doch ook als statussymbool. Na de graaf van Solms werd wederom een aan het Oranjenhuis verwante topfiguur uit de internationale adel, Rijngraaf Frederik Magnus, de latere prins van Salm, tot gouverneur (1648-1673) benoemd³. Terwijl aan Luikse zijde juristen van de Geheime Raad voor het leven met het hoge ambt van commissaris-deciseur werden bekleed, zonden de Staten-Generaal hun eigen leden, die bij toerbeurt uit de vertegenwoordigers van de soevereine gewesten werden aangewezen. Terecht is opgemerkt, dat deze afwisseling de objectiviteit van het gezantschap uit Den Haag en van de Staatse helft van de magistraat sterk bevorderd heeft⁴.

De afkondiging van de vrede zal eerder een opluchting voor de Hollandse kolonie dan een aanleiding tot volksvreugde zijn geweest; zij betekende het einde van de hoop op een Spaanse restauratie en aldus een wezenlijke voorwaarde voor de toekomstige integratie van de protestantse minderheid. De uitdagende bevoorrechtiging van de nieuwe bevolkingsgroep maakte hiervan een moeilijk proces op lange termijn, dat in 1663 vermoedelijk nog niet ver boven het beginstadium was uitgegroeid. Weliswaar bestaat er geen reden om de

¹ FRUIN, *Oorlogsplannen van prins Willem II*, o.c., blz. 25; H. LONCHAY, *La rivalité de la France et de l'Espagne aux Pays-Bas*, Bruxelles 1896, blz. 204-205. — Eerst in uiterste nood, in 1673, beloofden de Staten-Generaal Maastricht aan Spanje af te staan. De belofte werd niet gehouden.

² Nota van de Staatscommissie van 1830, in: H. T. COLENBRANDER, *Gedenkstukken der alg. geschiedenis van Nederland van 1795 tot 1840*, X, 's-Gravenhage 1921, blz. XV (R.G.P., 46).

³ Vgl. DYSERINCK, *Militaire gouverneurs*, o.c., blz. 125-145; IDEM, in: *Nw. Ned. biogr. wrdb.* II (1912), kol. 1258.

⁴ PIRENNE, *Generaliteitslanden*, o.c., blz. 329.

onopgehelderde poging tot meervoudige brandstichting in 1652 als een soort „buskruitverraad” te beschouwen, doch juist in de periode 1647-1663 heeft de godsdienstige controverse een bijzonder bittere smaak en kort nadien, in 1665-1666, wordt een samenspanning van vooraanstaande burgers met agenten van de bisschop van Munster gesignaleerd. Het reeds aangestipte voorstel der gecommitteerden van de Raad van State tot sloping van de vestingwerken in 1667 ging gepaard met de waarschuwing, dat „men op de ingeseten en geenen staet en can maken, immers op diegene die onder den bant van de religie den Staet van desen lande gewoon sijn te haeten”. Op het herhaalde verzoek de schutterijen te herstellen zijn de Staten-Generaal dan ook niet ingegaan¹.

Beter dan de stemming onder de burgerij was de verstandhouding in de tweeledige Indiviesche Raad; de financiële belangen van de stad bleken bijv. de Staatse regenten evenzeer ter harte te gaan als hun Luikse, d.w.z. Maastrichtse collega's. Het standsbesef van het 17e eeuwse regentendom heeft hierbij zeker een rol gespeeld, doch eveneens het feit, dat de Staten-Generaal de pariteit in de bestuursinrichting pijnlijk nauwkeurig handhaafden, hoewel drie vierde van de burgerij de Brabantse nationaliteit bezat en Den Haag zich na het Partage-Traktaat intensief met Maastricht ging bezighouden². Bovendien waren Hunne Hoog Mogenden genegen de verre, ietwat exotische stad op het kruispunt der grenzen van de Republiek, het Rijk en de Zuidelijke Nederlanden voorzover mogelijk ter wille te zijn. Vanaf 1650 verleenden zij uit de belastingopbrengst der Landen van Overmaas een jaarlijks subsidie van 12.000 holl. gldn. in de serviesgelden en andere militaire lasten. Het overschot schonk de magistraat de middelen om door Pieter Post uit Haarlem het vorstelijk stadhuis te

¹ FLAMENT, *Inhoud resol. Staten-Generaal*, o.c., blz. 185; W. BAX, *Philippus Ludovicus*, en L. KNAPPERT, *De Ned. Hervormde Gemeente te Maastricht*, in: *Gedenkb. Ned. Herv. Gem. Maastricht*, 1632-1932, Maastricht 1932, blz. 38-62, 101-109; E. HEYNEN, *Maastrichtse drukken*, in: *Publ.* 83 (1947), blz. 27-38; H. WOUTERS, *Plan tot ontmanteling van Maastricht in 1667*, vgl. hierna, blz. 411 vlg. Vgl. voor deze periode i.b. Ch. Thewissen, *Het Hollandsche tijdperk te Maastricht*, in: *Publ.* 76 (1940), blz. 167-242.

² FOCKEMA ANDREAE, o.c., blz. 78. — Zorg van de Staatse regenten voor de financiën van de stad, o.a.: L. J. MORREAU, *Over het aandeel van de stad in de vestingbouw te Maastricht in de periode van 1632 tot 1794*, in: *Misc. Trajectensia*, 1962, blz. 390-391; [A. MINIS-H. WOUTERS], *Het stadhuis van Maastricht*, [Maastricht 1964], blz. 13-15.

doen bouwen (1659-1664), waarin reeds vóór zijn voltooiing – waarschijnlijk op aandrang vooral van het Staatse regentenpatriciaat – door de twee souvereinen een bibliotheek „voor den meesten luyster van de stad” gevestigd werd. Aan de vijf jaren volgehouden pressie van Staatse zijde was het te danken, dat in 1665 een codificatie van het te Maastricht geldende recht, het *Recueil der Recessen*, tot stand kwam¹. De voornaamste representant van Staatse zijde, de Rijngraaf, was katholiek of katholiserend. Deze ridderlijke musketiersfiguur stond aan het hoofd van een garnizoen, dat voor normale tijden berekend was op 1700 man, doch meestal tussen de 4.000 en 6.000 officieren en manschappen telde, een veelvoud van de bezetting in de Spaanse tijd. De bedrijvigheid welke deze massale consumentengroep binnen de muren bracht is tot op zekere hoogte de kurk, waarop het zakenleven dreef, zoals dit ook te Breda, Bergen-op-Zoom en 's-Hertogenbosch het geval was. Maastricht had immers, evenmin als de generaliteitssteden, deel aan de handel van de Gouden Eeuw en aan de spectaculaire herleving van de industrie, welke men in deze periode in de Zuidelijke Nederlanden constateert².

BANKEN VAN ST. SERVAAS, REDEMTIEDORPEN,
VRIJE RIJKSHEERLIJKHEDEN

Ook op kleinere schaal gaf de interpretatie van het vredestraktaat aanleiding tot verwickelingen en processen, in het bijzonder wanneer de rijksstatus van een bepaald gebied in het geding werd gebracht. Het dispuut over de vraag of de elf banken van Sint Servaas rijks-territoir vormden onder rechtstreeks gezag van de proost, dan wel tezamen met Maastricht en de collegiale kerk aan de Republiek gekomen waren, was bij de opheffing van het kapittel in 1797 nog

¹ Regeling van 1650: [L. E. J. DE LENARTS], *Geschiedkundige aanmerkingen nopens de opkomst en voortgang der stad Maastricht*, in: Publ. 3 (1886), blz. 17. – [MINIS-WOUTERS], o.c., blz. 14. Het subsidie werd in 1656 tot 8.000 gld. verlaagd. De bouw van het stadhuis werd grotendeels bekostigd uit de achterstand in betaling ad 60.000 gld. holl. – Bibliotheek: H. H. E. WOUTERS, „Een bibliotheque voor den meesten luyster van de stad”, in: Misc. Traject., blz. 13-14. – Recessen: SURINGAR, *Regeeringsvorm*, o.c., blz. 166.

² THEWISSEN, o.c., blz. 204; [DE LENARTS], o.c., blz. 8-9; PIRENNE, o.c., blz. 350. – Voor het eenzijdig karakter van de voordelen van het garnizoen vgl. JANSSEN, *Etat détaillé*, o.c., blz. 34. – Vgl. ook: S. DESPRETZ-VAN DE CASTEELE, *Het protectionisme in de Zuidelijke Nederlanden gedurende de 2e helft der 17e eeuw*, in: Tschr. voor geschiedenis 78 (1965), blz. 294-317, i.b. 294.

niet afgesloten. De kanunniken stelden, dat de hertog van Brabant in 1204 slechts de voogdij verkregen had, terwijl de Staten-Generaal de oorkonde van Filips van Zwaben als een infeodatie van de kerk en de van haar afhankelijke dorpen uitlegden en hieraan o.a. het recht tot benoeming van de proost ontleenden. Filips IV distanciëerde zich na 1654 van dit geschil, doch hield vast aan zijn aanspraken op de redemptiedorpen. Ten aanzien van deze acht vrije heerlijkheden kon Den Haag zich erop beroepen, dat zij de gefixeerde afkoopsom van hun aandeel in de algemene lasten, de zg. redemptiepenningen, volgens de Brabantse ordonnanties van 1451 en 1597 in Maastricht moesten afdragen en deze stad door de „rôle d'instruction" van 1545 als hun hoofdgerecht was aangewezen. De vraag of zij tot het te Munster aan de Republiek toegewezen ressort van Maastricht behoorden bleef gesprekstof voor de kwijnende Chambre Mi-Partie, doch in feite handhaafden de Staten-Generaal zich met de sterke arm zowel in de redemptiedorpen als in de banken van St. Servaas. De rijksheerlijkheid Elsloo werd als een Valkenburgs leen voor het Staatse leenhof aldaar verheven doch tevens ondanks hardnekkig protest practisch als een deel van Staats-Overmaas behandeld. Eerst in 1785 echter droeg de keizer zijn rechten over aan de Staten-Generaal¹.

Naast de penetratie van de Republiek constateert men in deze jaren een hernieuwde bedrijvigheid van de rijksvorsten. De prins-bisschop van Luik bestreed met succes de aanspraken van de Republiek op Herstal, een Nassau-heerlijkheid welke volgens de Staten-Generaal tot het district van Maastricht behoorde. De eerezuchtige paltsgraaf Filips Willem, hertog van Gulik, trachtte het heffen van contributies in de vrijheerlijkheid Dalenbroek gewapenderhand te beletten; zijn tussenkoms in een proces tussen de heren van Arcen en Petronella van Lahr leidde in 1655 tot Spaanse strooptochten over de Gulikse grens.² De interventie van de hertog in het geschil over Leuth tussen

¹ SURINGAR, *Regeeringsvorm*, o.c., blz. 131-165; DARIS; *Notices hist.*, o.c., blz. 415-416; FLAMENT, *Inhoud resol. Staten-Generaal*, o.c., blz. 229-230. — Elsloo: DE WIT-FLAMENT, *Vorming der heerschappijen*, o.c., blz. 45.

² De soevereiniteit over Herstal werd in 1654 door de Spaanse landvoogd aan de prinsbisschop van Luik afgestaan, ondanks de aanspraken van de Staten-Generaal. Vgl. M. YANS, *Le destin diplomatique de Herstal-Wandre*, in: *Annuaire d'histoire liégeoise*, no. 28 (1960), blz. 487-561. — Dalenbroek: J. L. MEULLENERS, *De vrijheerlijkheid en de vrijheeren van Daelenbroek*, in: *Publ.* 26 (1889), blz. 109-110; JOACHIM, *Rheinbund*, o.c., blz. 62.

Adriaan Balthasar van Vlodrop en Adriaan vrijheer van Virmont, bevelhebber van de Gulik-Bergse landmilitie, gaf zelfs aanleiding tot een begin van oorlog tussen Düsseldorf en Den Haag. De Staten-Generaal steunden, met een beroep op het leenverband tussen Leuth en Valkenburg, de eerste, protestantse pretendent, terwijl Filips Willem en Virmont zich op de rijksonmiddellijkheid van de heerlijkheid beriepen. Toen de hertog in opdracht van de Westfaalse Kring en op grond van een uitspraak van het Rijkskamergerecht in 1662 het kasteel liet bezetten, zond de gouverneur van Maastricht enkele detachementen onder bevel van Robert van Ittersum naar het ambt Born, die Urmond en andere plaatsen plunderden en zich vervolgens meester maakten van de omstreken heerlijkheid. De dreigende houding van het Rijnverbond deed de Staten-Generaal van verderreikende maatregelen afzien, doch Balthasar van Vlodrop werd in het feitelijk bezit van Leuth gesteld, zonder dat de theoretische vraag of de rijksstatus dan wel de leenverhouding maatgevend was tot een oplossing kwam. Het streven van de Staten-Generaal het achterland van Maastricht niet verder te verzwakken gaf eveneens de doorslag, toen zij in 1663 weigerden in te gaan op het voorstel van de hertog van Gulik Ravenstein voor een equivalent in de Staatse Landen van Overmaas te ruilen¹.

De reorganisatie van de Westfaalse Kring in 1653 en de oprichting van het Rijnverbond, eerst in 1654, daarna in 1658, betekenden een krachtige steun voor het streven der heren van de rijksonmiddellijke heerlijkheden zich aan de druk van Brussel te onttrekken en de status van rijksterritoria boven de bestaande leenbanden te doen prevaleren. De heren van Gronsveld en van Rekem, door Piccolomini „une véritable barrière de l'Empire contre le Brabant” genoemd, hadden zitting in de Rijksdag en het Nedersaksisch-Westfaalse gravencollege (1653). Rekem, Thorn, Wittem en Wijlre werden in 1655 als „Schirmverwandte” tot de Rijnlandse alliantie toegelaten en riepen herhaaldelijk haar hulp in tegen inkwartieringen en aanmatigheden van het Spaanse gouvernement². Ofschoon de abdis van Thorn zich

¹ J. L. MEULLENERS, *Eenige bladzijden uit de geschiedenis van de rijksheerlijkheden Obbicht en Leuth*, in: Publ. 24 (1887), blz. 103-159; *Staatsche leger*, V, o.c., blz. 112.

² JOACHIM, o.c., blz. 49, 63. — Gronsveld schijnt niet tot het Rijnverbond te zijn toegetreden. Graaf Maximiliaan Joost beklaagde er zich over, dat zijn beambten het gunstige ogenblik hadden

de vorstelijke titulatuur van „abdisse ende princesse” (1654) en „gefürstete abtistinne” (1659) ging aanmeten, kostte het haar veel strijd om de hierdoor gedekte status waar te maken. De koning weigerde de rijksonmiddellijkheid van Thorn te erkennen en maakte als oppervoogd, in zijn kwaliteit van hertog van Gelre, aanspraak op de soevereiniteit over het stift. Hij kon dit met des te grotere schijn van recht en reden doen, daar Thorn in de tweede helft van de oorlog de bescherming van Brussel genoten had en de rechtstreekse voogd – de prinsbisschop van Luik als opvolger van de Hornse graven – verstek had laten gaan. In het langdurige conflict onder de regering van abdis Anna Salome van Manderscheid (1647-1690) waren het Hof te Roermond en bisschop Maximiliaan van Beieren de voornaamste tegenspelers. Onderhandelingen te Keulen in 1656 lieten het staatsrechtelijke vraagstuk onbeantwoord. Eerst in 1718 kwam de status van Thorn als vrij, keizerlijk stift en medestand van de Westfaalse Kring ondubbelzinnig vast te staan¹. Ook de grote voorvechter van een anti-Habsburgse coalitie, George Frederik graaf van Waldeck, een achterneef van de kinderloze Floris II van Pallant, die eerst als voogd van zijn neef Hendrik Wolraad daarna in eigen naam van 1648 tot 1692 heer van Wittem was, trachtte zijn bezit van vreemde troepen te zuiveren en aan de jurisdictie van het Brusselse leenhof te onttrekken. In 1658 bood hij tezamen met de gemeente van Wittem een geldsom aan in ruil voor hun erkenning door de koning „pour vrays subjects et territoire de l'Empire”. In 1689 tenslotte bereikte hij zijn doel en werd Wittem uit het Brabantse leenverband ontslagen. Het is tekenend, dat in dezelfde tijd Aken het separatisme van Weert met een verwijzing naar de rijksonmiddellijkheid aanwakkerde (1663)².

laten voorbijgaan. Verder: H. KESTING, *Geschichte und Verfassung des Niedersächsisch-Westfälischen Reichsgrafen-Kollegiums*, in: *Westfäl. Ztschr.* 106 (1956), blz. 208; M. J. WOLTERS, *Notice historique sur l'ancien comté impérial de Reckheim*, Gand 1848, blz. 217 vlg.; CHESTRET DE HANEFFE, *Histoire de Gronsveld*, o.c., blz. 12, 89.

¹ JOACHIM, o.c., blz. 48, 65, 74, 86-87, 308; J. LINSEN, *Een bijdrage voor de geschiedenis van de abdij Thorn*, [Roermond 1963], blz. 10, 25 vlg.

² JOACHIM, o.c., blz. 63, 87; MOSMANS, *Heeren van Wittem*, o.c., blz. 63 vlg., 113-116. – Weert: DE WIN, *Minder bekende facetten*, o.c. (1958), kol. 18-19.

Bewust werd in de titel van deze bijdrage de vage geografische omschrijving „het Limburgse Maasdal” opgenomen. Dat een geschiedenis van de provincie Limburg in haar huidige begrenzing althans vóór 1795 eigenlijk een ongerijmdheid is, wordt terecht als een axioma aangenomen. Intussen stuit een behandeling volgens de afzonderlijke territoria welke zich over het grondgebied van ons gewest hebben uitgestrekt op grote praktische bezwaren, zowel door een pijnlijk gemis aan voldoende voorstudies over deze staten en staatjes¹, als wegens de enorme discongruentie in hun omvang en betekenis. Aandacht verdient ook, dat Luik, Kleef en Gulik zich grotendeels over thans buitenlands gebied uitstrekten en hun politiek lieten bepalen door belangen welke die van hun „Limburgse” grenslanden ver te boven gingen. Indien men deze territoria langs de Maas onder een gemeenschappelijke noemer wil brengen, kunnen zij tezamen als een brede grens- en doorgangstrook tussen het Rijk en de Nederlanden worden beschouwd. Juist tijdens de godsdienstoorlogen, wanneer zij opgenomen zijn in het verband der politieke en militaire gebeurtenissen op internationaal niveau, treedt deze wezenstrek in het volle licht. Om deze redenen hebben wij de territoria van het Limburgse Maasdal als een vaag omschreven geheel in het onderzoek betrokken, doch het zoeklicht bij voorkeur en voor zover de beschikbare literatuur zulks toelaat gericht op de feiten en ontwikkelingen welke het meest verband houden met het verleden van de gebiedsdelen binnen de huidige provinciegrens. Hierbij werd aan het Overkwartier, de Landen van Overmaas en Maastricht de meeste aandacht gewijd. Dat bij de toepassing van deze methode de periodisering een hachelijke onderneming en een voor tegenspraak vatbaar werkmiddel wordt, ligt voor de hand. De herovering van het Overkwartier werd in 1588,

¹ Met name over Opper-Gelder, de meeste rijksheerlijkheden en het ambt Born. Het zo juist verschenen werk van W. JAPPE ALBERTS, *Geschiedenis van Gelderland van de vroegste tijden tot het einde van de middeleeuwen*, 's-Gravenhage 1966, wijdt veel aandacht aan het Overkwartier, doch gaat slechts tot ca. 1500. — Ook over de hertogdommen Gulik en Kleef ontbreken moderne samenvattende publikaties. Vgl. W. JAPPE ALBERTS, *Die östlichen Niederlande und der Niederrhein im Mittelalter*, in: *Ann. Hist. Ver. Niederrhein* 166 (1964), blz. 23. — De bestudering van de 16e en 17e eeuw in het Limburgse Maasdal begint na een onderbreking sinds ca. 1920 eerst in de laatste jaren wederom op gang te komen. De oudere publikaties zijn meestal vanuit een eenzijdig of vooringenomen standpunt geschreven.

doch die van Maastricht en de Landen van Overmaas reeds in 1579 afgesloten. Het jaar van de officiële inbezitneming van Staats-Overmaas door de Republiek (1663) is voor Opper-Gelder van geen enkel belang, terwijl voor de Kleef-Gulikse grensambten in 1614 een nieuwe periode een aanvang neemt.

Toch is het tijdperk tussen 1543 en 1663 ook in het licht van het ontstaan der provincie Limburg van uitermate groot belang. Uit een boeiend spel van krachten en tegenkrachten groeiden situaties, welke hetzij in positieve, hetzij in negatieve zin gunstige factoren voor de vorming van deze provincie inhielden. De vrede van Venlo hevelde de Gelderse kwartieren uit de Duitse machtsfeer over naar de Nederlanden; bij het verdrag van Augsburg werd verreweg het grootste gedeelte van ons huidige gewest van het Rijk afgescheiden. De oprichting van het bisdom Roermond schiep sterke banden van kerkelijke en devotionele aard tussen Opper-Gelder en Overmaas. Wanneer omstreeks 1590 de eerste orkaan van de oorlog is uitgevoerd, heeft zich de breuk tussen het Overkwartier en Gelderland in feite voltrokken en begint een gistingsproces, dat uitloopt op de volledige integratie van de Nederlandse gebiedsdelen langs de Midden-Maas in het godsdienstige patroon en de leefsfeer der Zuidelijke Nederlanden.

De uitschakeling van een overmachtige concentratie van krachten aan de oostgrens in 1543 werd door een penetratie vanuit de Zuidelijke Nederlanden in het Rijnland gevolgd. Door het verloop van de oorlog, met name de tweefrontenkrijg vanaf 1590 en het tegenoffensief van Maurits, had deze geen duurzaam resultaat. Het gevaar werd wederom acuut, toen de keurvorst van Brandenburg, de toekomstige hertog van Pruisen, in 1609 de Kleef-Gulikse erflanden voor zich opeiste. In het licht van de latere ontwikkeling is de verdeling bij het verdrag van Xanten dan ook een hoogst belangrijk gegeven. Indien Pruisen twee eeuwen voordat dit werkelijk het geval was een oppermachtige positie in het Rijnland had kunnen verwerven, zou de geschiedenis van Opper-Gelder in de 18e eeuw vermoedelijk anders verlopen zijn en was in 1814-1815 wellicht de Maas de grens tussen Nederland en Duitsland geworden. Ook de penetratie van de Republiek in het land van de Nederrijn, met name in Kleef, was een voorbijaande episode; naast andere motieven legden de al dan niet ver-

meende belangen van Holland een dergelijk gewicht in de schaal, dat alle kansen op gebiedsuitbreiding in oostelijke richting onbenut voorbijgingen.

In dezelfde periode beginnen zich echter in het door een net van verwante adellijke geslachten en banden van religieuze en culturele aard overspannen land tussen de Peel, de Rijn en de Maas de staatkundige grenzen scherper af te tekenen. Door de onmacht van Spanje en het neutralisme van de Republiek enerzijds, anderzijds de oplossing van het Rijk in territoriale staten onder een autocratisch bewind krijgt de fysionomie van het Limburgse Maasdal geleidelijk meer het karakter van grensland dan van overgangsgebied. Terwijl de rijksheerlijkheden zich na 1648 heroriënteren op de oostelijke buurlanden, wordt mede onder Franse invloed, de kloof tussen de Nederlanden en het Rijk ook de facto een voldongen feit. Een zelfde ontwikkeling constateert men tot op zekere hoogte en in kleiner verband in de betrekkingen tussen het Overkwartier en Limburg-Overmaas. Alleen de consequente toepassing van de centralisatiepolitiek van Karel V en Filips II had deze particularistische grenslanden in een nationale belangengemeenschap dichter bij elkaar kunnen brengen. De in wezen conservatieve revolutie van 1576 en het onvolledige resultaat van de Spaanse krijgshandel leiden echter tot een compromis, dat weliswaar de macht van de centrale regering vergroot, doch de interne zelfstandigheid van de gewesten op wezenlijke punten laat voortbestaan. Opper-Gelder wordt in 1580 feitelijk, in 1648 ook formeel een institutioneel volledig toegeruste provincie en deze trekt zich terug in een door patriottisme gevoed isolement, dat de afstand tot de inmiddels versterkte en beter georganiseerde Limburgs-Overmase federatie verbreedt. De achteruitgang van de Maashandel¹ en de onderbreking van de vergaderingen der zuidelijke Staten-Generaal hebben weinig ruimte overgelaten om deze verstarring in hun onderlinge betrekkingen te doorbreken.

Aan dit verbrokkeld patroon wordt in 1632 door de Republiek een nieuwe, criante schakering toegevoegd. De kans om door de bezetting van het Overkwartier en Limburg-Overmaas een zekere

¹ De handel tussen het Luikerland en de Republiek gaat in de tweede helft van de 17e eeuw in toenemende mate gebruik maken van de wegen door de Kempen, buiten het Overkwartier om.

eenheid van bestuur en belangen in het Limburgse Maasdal te verwezenlijken gaat verloren; de Republiek behoudt tenslotte slechts het Brabantse aandeel in de souvereiniteit over Maastricht, de helften van Valkenburg, Dalem en 's-Hertogenrade en een twintigtal betwiste, voor het merendeel thans in Belgisch-Limburg en de provincie Luik verspreide dorpen – de dorpen van redemptie en de banken van Sint-Servaas – waar de Staten-Generaal hun rechten en aanspraken in menig geval eerst veel later konden realiseren¹. De Staatse machtspositie betekent de desintegratie van de Landen van Overmaas en een nog sterker overwicht van het hertogdom Limburg op de Spaans gebleven helften. Evenmin slaagt Den Haag erin de bevolking voor zich te winnen, nog minder haar in de noordelijke leefsfeer op te nemen. De nieuwe bewindvoerders blijven een vreemd en gewantroud element in de katholieke zuidelijke samenleving.

Toch is het resultaat van de veldtocht van 1632 voor de vorming van de Nederlandse provincie Limburg van wezenlijke, zo niet beslissende betekenis geweest. Maastricht gaat de belangrijkste plaats innemen in het stelsel van barrière-steden, waardoor de Staten-Generaal vanaf 1598 de vijand zo lang en zo ver mogelijk van de tuinder Zeven Provinciën verwijderd trachtten te houden². Omstreeks 1660, toen Mazarin zich bij het Rijnverbond had aangesloten en het bij de vrede van 1659 overeengekomen huwelijk van de dauphin met de oudste dochter van Filips IV het gevaar voor een annexatie der Zuidelijke Nederlanden door Frankrijk opriep, moet in Den Haag de overtuiging zijn doorgebroken, dat de Republiek zich ten koste van alles in de Maasvesting diende te handhaven. Naast het adagium „Trajectum neutri domino, sed paret utrique” verdient de aan koningin Elizabeth toegeschreven uitroep „Gallicus amicus, non vicinus” een plaats in de annalen van de Limburgse hoofdstad. Het behoud van de „boulevard des Païs-Bas” wordt het richtsnoer van de Staatse politiek in het Maasdal en achteraf de voornaamste stimulans om de veroverde gebiedsdelen tot een met het territoire der uniegewesten

¹ Het geschil over de dorpen van redemptie en de banken van St. Servaas werd eerst definitief geregeld bij het verdrag van Fontainebleau (8 november 1785).

² Vgl. W. HAHLEWEG, *Die Barriere als Grundprinzip niederländischer Politik in Europa, 1646-1715*, in: *Niederschrift über die Tagung der Arbeitsgemeinschaft für westdeutsche Landes- und Volksforschung*, 1959 in Coesfeld, z.pl. 1960, blz. 62-72, i.h.b. blz. 63.

samenhangend generaliteitsland uit te breiden. Het is bekend, dat deze politiek slechts gedeeltelijk slaagde, doch na 1785 strekt zich de souvereiniteit van de Republiek over bijna de helft – doch de dichtstbevolkte helft – van het oppervlak der tegenwoordige provincie uit. Deze bezittingen rechts en links van de Maas vormen het cement voor de constructie van het Departement van de Nedermaas, waarin Maastricht als de aangewezen hoofdstad naar voren treedt. Het is het historisch recht op deze stad en deze generaliteitslanden, dat in de argumentatie tegen de Pruisische aanspraken in 1814 de belangrijkste plaats zal innemen en in de jaren 1830-1839 de drijfveer zal worden voor de krachtsinspanning welke het behoud van de tegenwoordige provincie Limburg voor Nederland tenslotte verzekerd heeft.

V

PLAN TOT ONTMANTELING VAN MAASTRICHT IN 1667

Het plan, of beter uitgedrukt, het voorstel waarvan sprake zal zijn, is een van de vele faits divers uit de geschiedenis die zonder sporen na te laten als in rook zijn opgegaan. Het werpt echter een zo verrassend licht op de mentaliteit van bepaalde regentenkringen in de Republiek en op de militaire betekenis van Maastricht, dat het de moeite loont het na drie eeuwen wederom in de aandacht te plaatsen.

Zoals bekend, is de Republiek de eerste decennien na de vrede van Munster met het bezit van Maastricht en de Landen van Overmaas niet onverdeeld gelukkig geweest. In het eerste stadhouderloze tijdperk is de aandacht hoofdzakelijk geconcentreerd op de overzeese belangen, de handel en de scheepvaart; de – overigens met tegenzin – opgebrachte middelen voor de vloot zocht men door drastische zuinigheid op het landleger en de vestingbouw te verhalen. De belangstelling voor Maastricht in deze periode was dan ook lang niet zo algemeen en onverdeeld als men op grond van de militaire faam van de stad in de 18e eeuw zou verwachten. Geruchten over een aanstaande uitlevering van de vesting aan Spanje was regelmatig terugkerende gesprekstof voor de diplomaten. In 1670 liet de prinsbisschop van Luik leden van de Staten-Generaal bewerken om het hoogste gezagsorgaan gunstig te stemmen voor een verkoop van het Staatse aandeel in de soevereiniteit over Maastricht¹. Nog bij het alliantieverdrag met Spanje op 30 augustus 1673 beloofde de Republiek „sans aucune réserve” de stad, die zo juist door de Fransen was bezet, na haar herovering aan de koning van Spanje af te staan, een toezegging die, als zovele beloften in de internationale politiek niet werd nagekomen

¹ LIEUWE VAN AITZEMA, *Brieven in het archief der Brusselse nuntiatuur. Medeg. door prof. dr. J. D. M. CORNELISSEN*, in: *Bijdr. meded. Hist. Gen. Utrecht* 49 (1928), blz. 141.

en tenslotte in 1785 voor negen-en-een half miljoen guldens moest worden afgekocht¹. Want toen gold Maastricht reeds lang en zonder tegenspraak als een onmisbaar steunpunt in het verdedigingsstelsel van de Zeven Provinciën.

Doch ook in de eerste decennien van het Staatse bewind over Maastricht en de Landen van Overmaas verhinderden militaire en politieke belangen een doorbraak van het *défaitisme* naar het vlak, waarop de beleidsbeslissingen werden genomen. Laat men het traktaat van 1673, toen de Republiek met de ondergang werd bedreigd, buiten beschouwing, dan is er geen enkele aanwijzing, dat de Staten-Generaal in de 17e eeuw in ernst bereid waren van Maastricht afstand te doen. Als strategische voorpost en statussymbool op de breuklijn tussen het Rijk en de Zuidelijke Nederlanden, bruggehoofd aan de enige vaste oeververbinding over de Maas tussen het Luikerland en de zee, was de vesting, zolang de oorlog met Spanje voortduurde, een onwaardeerbare troef; na de vrede van Munster nam haar betekenis toe, naarmate de machtspositie van Frankrijk sterker en zijn drang naar de grote rivieren duidelijker werd².

Omstreeks 1667 behoefde niemand meer over de bedoelingen van Lodewijk XIV in het onzekere te verkeren. Vier jaren eerder had de Franse gezant, Godefroi d'Estrades, in Den Haag een plan tot verdeling van de Spaanse Nederlanden naar voren geschoven, waarin Maastricht en Oostende de flankdekking zouden vormen van de noordelijke, aan de Republiek toegedachte helft. De partage, die o.m. de annexatie van Opper-Gelder, Antwerpen, Gent en Brugge inhield, was echter uitgebleven, daar zelfs dit lokaas niet aantrekkelijk genoeg was om de vrees voor de Franse nabuurschap te overwinnen. Sindsdien was Lodewijk XIV vast besloten met geweld te nemen wat hem door de diplomatie werd ontzegd. Na de dood van zijn schoonvader Filips IV (september 1665) eiste hij met een voorgewend beroep op het devolutierecht de Zuidelijke Nederlanden van Spanje op als compensatie voor de gemiste bruidsschat van zijn echtgenote. Terwijl in Breda de onderhandelingen over de beëindiging van de tweede Engelse

¹ L. J. SURINGAR, *Bijdrage tot de kennis van den regeeringsvorm van Maastricht en zijn ressort*, Leiden 1873, blz. 120-121.

² Vgl. H. H. E. WOUTERS, *Het Limburgse Maasdal gedurende de Tachtigjarige- en de Dertigjarige Oorlog, met inleiding en vervolg, 1543-1663*, zie hierboven, blz. 399 vlg.

oorlog (april-juli 1667) in volle gang waren, drongen zijn troepen tot voor Antwerpen en Brussel door. De vrede van Aken (2 mei 1668) maakte de bedreiging van de Republiek tot een klemmende realiteit, daar Spanje de grensvestingen van de Zuidelijke Nederlanden, o.a. Rijssel, Doornik, Kortrijk, Bergen en Charleroi, aan Frankrijk uitleverde. De befaamde Triple-Alliantie (januari 1668) had weliswaar een groter onheil afgewend, doch in Den Haag maakte men zich geen illusies, noch over de interne kracht van het bondgenootschap, noch over de reacties van Lodewijk XIV.

In deze omstandigheden, die de waarde van Maastricht in de strijd om het behoud van de Spaanse bufferstaat duidelijk onderlijnden, heeft het voorstel tot ontmanteling van het grootste gedeelte van zijn fortificatiestelsel, waarmee de Raad van State in 1667 werd geconfronteerd, vermoedelijk weinig kans gemaakt. Het betekende weliswaar geen prijsgeve van de stad, doch hield in ieder geval een ernstige verzwakking in van haar militaire betekenis. En deze kon men zich op dat tijdstip allerminst veroorloven.

Het soevereine gezag van de Staten-Generaal over Maastricht werd uitgeoefend door hun gezanten, de commissarissen-deciseurs, die in de even jaren de stad bezochten om er, tezamen met hun Luikse collegae, de magistraat te vernieuwen, verordeningen uit te vaardigen en in hoogste instantie recht te doen. Doch in het dagelijkse leven van de „Hollandse kolonie” plachten de gecommiteerden van de Raad van State heel wat meer deining te veroorzaken. Deze afgevaardigden reisden in de oneven jaren door de Staatse landen in het Maasdal, waar zij de garnizoenen, de vestingwerken en de voorraden inspecteerden, de geestelijke goederen in pacht uitgaven en zich met allerlei, soms zeer onverkwikkelijke geschillen en benoemingskwesties inlieten. Het zijn de gecommiteerden van 1667, die in hun eindrapport aan de Raad van State het voorstel deden, dat wij als een misdadig plan zouden willen betitelen¹.

Zelfs indien men aanneemt, merken zij op, dat alles wat de fortificatie van Maastricht aanbelangt, volkomen in orde is, dan nog is de vesting met het bestaande garnizoen van 8 vendels ruitery en 26

¹ ARA 's-Grav. Archief van de Raad van State, invnr. 1703: Verbalen van Maastricht, 1667, fol 12vo-14vo.

compagnieën voetvolk¹ niet behoorlijk te verdedigen, „te meer alsoo men op de ingesetenen geenen staet en can maken, immers op diegeene die onder den bant van de religie de papiste princen sijn toegedaen ende sonder reeden den Staet van desen lande gewoon sijn te haeten”. Om in geval van nood zeker te zijn van de stad zouden een uitbreiding van het garnizoen tot ongeveer 10.000 man en een even kostbare als tijdrovende vernieuwing van de vestingwerken noodzakelijk zijn. Doch – en hier klinkt de fluit van de vogelaar – wij hebben een idee, hoe de stad zonder veel kosten zowel tegen een vijand van buitenaf als tegen de burgerij veilig kan worden gesteld. Hiertoe behoeft men slechts „eenige weynige huysen in Maestricht voor de brugge” af te breken en ter plaatse een halve maan, voorzien van geschutsbatterijen, aan te leggen. Bovendien zou de loop van de Jeker moeten worden verlegd door haar af te dammen en via de gracht van het bolwerk naar een nieuwe uitmonding ten noorden van de brug te leiden, hetgeen – tussen haakjes – ook meer waterkracht voor de aandrijving van de Maasmolens zal opleveren. Een tweetal batterijen langs de oprit van de brug in Wijk zullen deze halve maan onneembaar maken en tevens „als een tweede casteel tegen Maestricht wesen”. In dat geval is een garnizoen van 1500 tot 2000 man voldoende en kunnen alle hoornwerken en andere veldfortificaties aan de Maastrichter zijde zonder bezwaar worden gesloopt. De verdediging van de voorstad Wijk vraagt daarentegen om nadere voorzieningen, met name de modernisering van de wal aan de buitenkant van de stadsmuur, tussen de Duitse Poort en haar uitmonding in de Maas nabij de Kruittoren. Met het gehele projekt zal slechts de som van 150.000 gld. gemoeid zijn, en de heren beijveren zich om hun committenten de overigens reeds bekende weg te wijzen hoe zij aan dit toch wel indrukwekkend bedrag kunnen komen.

Het kwam er dus kort en goed op neer, dat Maastricht als vestingstad werd opgegeven en de Maasovergang uitsluitend door een redoute – Wijk en de halve maan voor de brug – zou verdedigd worden. Dat deze opzet een ramp voor de stad betekende, is zonder meer duidelijk. Nog in de 19e eeuw was iedere vermindering van het garnizoen aanstonds in de welvaartscurve af te lezen; in de 17e eeuw zou een

¹ 3500 tot 4000 man.

blijvende halvering van de bezetting de stad onherstelbaar in haar voornaamste bron van inkomsten hebben getroffen. Bovendien, hoe men er in Den Haag over mocht denken, Maastricht bleef door zijn ligging aan het kruispunt van de Maas met de weg van Keulen naar Brussel een zenuwknoop in het lijnenspel van de internationale strategie. Ontdaan van zijn buitenwerken, nog slechts beschermd door de middeleeuwse walmuur, zou de stad in oorlogstijd de weerloze prooi van iedere aanvaller geworden zijn. Doch de directe en belangrijkste consequentie was de afbraak van een groot gedeelte van de binnenstad. De bij het rapport gevoegde situatieschets is onvindbaar, doch wij behoeven er niet aan te twifelen, dat met die afbraak heel wat meer dan „eenige weynige huysen” waren gemoeid. Wilde de aanleg van een halve maan enige zin hebben, dan zou een schootsveld moeten worden vrijgelegd, dat zich minstens tot de Wolfstraat, de Kleine Staat en de Muntstraat uitstreckte en niet ver van de Onze Lieve Vrouwekerk en de Markt verwijderd bleef. Maastricht zou een stad zonder hart geworden zijn.

Ofschoon de gecommitteerden een efficiënt gebruik van de beschikbare middelen voorop stelden, getuigt hun standpunt van een onderwaardering van de taak welke de Republiek – eventueel in bondgenootschap met Spanje – bij het indammen van de Franse expansiedrang zou toevallen. Bovendien hebben zij zich laten leiden door de in Den Haag hoog genoteerde deugd van zuinigheid, doch men ontkomt niet aan de indruk, dat wantrouwen tegenover de burgerij, die nog steeds weinig sympathie voor de Staatse helft van het condominium¹ kon opbrengen, een overwegende rol heeft gespeeld. Vermoedelijk tasten wij niet ver mis door de directe aanleiding tot het voorstel op rekening te schrijven van wat zich kort voordien in de stad had afgespeeld. Lieuwe van Aitzema verhaalt namelijk, dat tijdens de oorlog tussen de Republiek en de bisschop van Munster (1665-1666) deze laatste een aanslag op Maastricht voorbereide en daartoe bij verschillende vooraanstaande burgers wapens zou hebben opgeslagen, waarop de Raad van State opdracht kreeg er „prompten ordre” op zaken te stellen². Ongetwijfeld heeft de indruk van deze,

¹ Nl. de Luiks-Brabantse tweehorigheid. De Staten-Generaal waren in 1632 in de rechten getreden van de hertog van Brabant.

² LIEUWE VAN AITZEMA, *Historie of verhael van saken van staet en oorlogh*, XII, 's-Gravenhage 1668, blz. 207.

niet geheel duidelijke, doch alleszins aannemelijke poging tot verraad, die in deze jaren onder de katholieke bevolking in de Republiek allerm minst tot de uitzonderingen behoorde, in het rapport van 1667 nagewerkt. Ook de ontsnapping uit de gevangenis te Maastricht van de huurlingenkolonel Cleuter in april 1666 zal het vertrouwen in de burgerij niet ten goede zijn gekomen¹. Doch dit doet niet af aan de onverschilligheid, waarmee men onder bepaalde omstandigheden in Staatse regentenkringen met de bevolking der vanwege de generaliteit bestuurde gebieden en hun primaire belangen meende te mogen omspringen. Aan het recht van de Staten-Generaal om eventueel tot de voorgestelde ontmanteling over te gaan, behoeft intussen niet getwijfeld te worden. In tegenstelling tot de poorten, muren en muurbastions, de zg. stadswerken, die ten laste bleven van de magistraat, behoorden de hoornwerken en de andere veldversterkingen tot de zg. landswerken, waarvan de generaliteit de kosten droeg². Wat de Luikse medesouverein aangaat, deze had bij het concordaat van 31 mei 1567 de behartiging van de defensie aan de hertog van Brabant moeten overlaten³.

De Raad van State heeft het voorstel niet zonder meer naast zich neergelegd, doch de gecommiteerden van 1669 opgedragen om na een onderzoek ter plaatse hun zienswijze kenbaar te maken. De hieraan gewijde passage uit hun rapport geeft de inzichten over de strategische betekenis van Maastricht helder en duidelijk weer, zij toont ook de werkelijke draagwijdte van het ongelukkige afbraakplan. De tekst luidt als volgt. „Bij ons verder naergesien sijnde het project, bij de voorgaende heeren gecommiteerden uyt UEd. Mog. opgesteld, soo moeten wij daerop seggen, dat om het gemelte project int' werck te stellen eerst een groot gedeelte van de principaelste straeten, met alle de huysen daerinne staende, sullen moeten afgebroocken werden; hetwelcke de stadt niet alleen seer soude deformeeren, maer oock wegens de inkoop der huysen tot excessive costen komen te loopen. En het werck al volbracht sijnde, noch te beduchten soude staen,

¹ *Het Staatsche leger, 1568-1795, dl. V, bew. door F. J. G. TEN RAA EN F. DE BAS*, Breda 1921, blz. 175-176.

² L. J. MORREAU, *Over het aandeel van de stad in de vestingbouw te Maastricht in de periode van 1632 tot 1794*, in: *Misc. Trajectensia*, blz. 377.

³ SURINGAR, o.c., blz. 92.

datte stadt van Wijck Maestricht verloren sijnde, niet lange soude kunnen tegenshouden, sulx dat onser beduncken gemelte stadt niet verseeckerder als met menichte van volck can versterckt, bewaert en formidabel gemaect werden. Want ofwel de stadt van Wijck, in maniere van een casteel versterckt sijnde, met een kleyn guarnisoen soude konnen bewaert worden, soo soude hetselve in tijde van oorloge bij diegeene die desen staet quaet wilden als een doot lidt konnen voorbij gegaen ofte geblockeerd gehouden werden; daer ter contrarie de stadt met een groot guarnisoen beseth sijnde, niet alleen daerdoor wel kan bewaert werden, maer ook machtig is om considerable troupes uyt te senden, ende daermede die gemeen-rottinge van quaedwillige in den beginne te beletten ende veelerhande desseinen¹ te stoyten ende vruchteloos te maecken².

Het rapport van 1667 is echter meer dan een door zuinigheid geïnspireerd en door sentimenten gekleurd ambtelijk stuk. De inval van de Franse troepen in de Zuidelijke Nederlanden stelde wederom de vraag ter discussie welke functie Maastricht in het defensiebestel van de Republiek te vervullen had. De geïsoleerde vesting, meer dan honderd kilometers van de meest nabije steunpunten 's-Hertogenbosch en Nijmegen, kon slechts van nut zijn als vooruitgeschoven schokbreker van een aanval op de „tuin” der Zeven Provinciën, door nl. de vijand te dwingen tot een geregeld beleg, dat genoeg tijdwinst zou opleveren om de strijdkrachten boven de grote rivieren te coördineren en in beweging te zetten. Geen enkele bevelhebber zou zich evenwel tot een beleg laten verleiden, indien Maastricht niet een ernstige bedreiging vormde voor zijn depots en verbindingslijnen. Dit veronderstelde een omvangrijk fortificatiesysteem en een zeer sterke, mobiele bezetting, m.a.w. een op uitvallen en storingsacties berekende egelstelling. Dat de Staten-Generaal niet van zins of in staat waren hiervoor de nodige middelen in geld en manschappen ter beschikking te stellen, hebben de gecommiteerden van 1667 blijkbaar ingezien. Inderdaad zijn slechts zelden voldoende troepen in de stad geconcentreerd geweest om de operaties van de vijand op merkbare wijze te beïnvloeden; gewoonlijk zelfs was het garnizoen niet sterk genoeg om volledig profijt van de omvangrijke vestingwerken te

¹ plannen.

² ARA 's-Grav. Archief van de Raad van State, I.c., 1669, fol. 35-37.

trekken¹. Vandaar het voorstel tot ontmanteling, met behoud van een steunpunt, dat slechts de mogelijkheid tot een passieve verdediging openliet. De uiteindelijke keuze welke zich opdrong, gingen de rapporteurs echter zorgvuldig uit de weg. Maastricht moest ofwel tot een militaire basis van de eerste rang worden uitgebouwd, ofwel men diende het als vesting, wellicht ook als voorpost en prestige-object van de Republiek volledig af te schrijven. Zoals de gecommiteerden van 1669 duidelijk suggereerden, betekende iedere tussenoplossing verloren tijd, geld en moeite. In zoverre was de toezegging Maastricht aan Spanje af te staan een duidelijke en consequente stellingname.

Zoals te verwachten, was de zaak met het contra-rapport van 1669 afgedaan. Een ogenblik nog kwam de gedachte welke aan het ontmantelingsproject ten grondslag lag wederom in de actualiteit, toen in de eerste maanden van 1672 de oorlog met Frankrijk van de ene dag op de andere kon uitbreken. Bij het beraad over de te volgen verdedigingsstrategie werd er van verschillende zijden tegen gewaarschuwd te grote nadruk te leggen op het behoud van Maastricht. In de correspondentie over de dislocatie van de legereenheden treft men „kreten” aan, die aan duidelijkheid niets te wensen overlaten. Wie er met alle geweld op staat „een arm off handt van het ligchaam te bewaren, ’t welck men in alle gevallen noch can missen”, loopt kans de hals afgesneden te krijgen! En wanneer men Maastricht „met soo veel pericul voor den Staat moet houden, ware het mogelijk beter tot in den gront geraseert”! Temeer, daar „niemandt van eenich oordeel omtrent militaire executie” ook maar een ogenblik geloofde, dat Lodewijk XIV „sich aan Maastricht soude amuseren”².

Doch ondanks alle bedenkingen namen de Staten-Generaal een levensgevaarlijk risico door ruim 10.000 man, weinig minder dan de helft van het veldleger en tien procent van de totale, althans op papier aanwezige krijgsmacht in Maastricht samen te trekken. De voorstanders van de schokbrekertheorie wachtte evenwel een grote

¹ Het garnizoen van de „soo importante frontierstadt Maestricht” telde in 1670 slechts acht kanonniers. — De sterkte van het garnizoen was aan grote wisselingen onderhevig en bereikte slechts zelden, o.a. in 1672, de omvang welke de gecommiteerden van de Raad van State in 1667 noodzakelijk achtten. Vgl. *Staatsche leger*, V, o.c., blz. 223, 299.

² Citaten uit L. J. MORREAU, *D'Artagnan sneuvelt voor Maastricht in 1673*, in: *Msg.*, 1961, kol. 84-85.

Pl. V Gezicht in het dorp Gulpen. Opschrift voorzijde: „tot Gulpen”. Gewassen pentekening. Niet gesigneerd. Ca. 1700. Niet uitgegeven.

Foto F. Lahaye, Maastricht.

Origineel: Rijksarchief in Limburg, Maastricht.

teleurstelling. Lodewijk volgde de weg door het Rijnland en Opper-Gelder en kon na het beleg van juni 1673 triomfantelijk op de Porte Saint-Denis te Parijs doen boekstaven: „Quod Trajectum ad Mosam XIII diebus cepit”¹.

Evenmin als het rapport aan de Raad van State in 1667 heeft echter het falen van de vesting in 1673 een wijziging gebracht in het standpunt van de generaliteitscolleges ten aanzien van Maastricht, al heeft het, twee maanden na de overgave, zijn invloed op het verdrag van 30 augustus 1673 niet gemist. Bij de vrede van Nijmegen (10 augustus 1678) weigerden de Staten-Generaal op futiele gronden de stad aan Spanje af te staan; in de 18e eeuw werd zij uitgebouwd tot een der sterkste steunpunten van de Republiek, de befaamde „Boulevard des Païs-Bas”. Eerst in 1867 werd, in geheel andere omstandigheden, de consequentie getrokken waarvoor twee eeuwen vroeger de gecommitteerden van de Raad van State waren teruggedeinsd. In verband met de invoering van de op Amsterdam en de Nieuwe Hollandse linie geconcentreerde verdediging van het Koninkrijk werden de vestingen Maastricht, Venlo en Vlissingen bij kon. besluit van 29 mei 1867 opgeheven. Een jaar later nam de ontmanteling een aanvang².

¹ De sterkte van het garnizoen werd in 1672/73 herhaaldelijk gewijzigd, doch schommelde rond 10.000 man. Bij de monsterring op 5 september 1672 telde het 8254 man infanterie, 236 ruiters, 61 grenadiers en 41 mineurs. Vgl. *Staatsche leger*, V, o.c., blz. 270, 299, 320. — Bij de aanvang van het beleg bestond het nog uit 900 tot 1000 ruiters en 5000 man te voet. Vgl. H. H. E. WOUTERS, *Rond een onuitgegeven Journaal van Vauban over het beleg van Maastricht in 1673*, in: *Msg.*, 1955, kol. 169. (Vauban vermeldt 1000 man cavallerie).

² Vgl. W. BADON GHIJZEN, *Een oude strijd; ons vestingstelsel*, in: *Militaire Gids* 2 (1883), blz. 225.

RÉSUMÉ*

Le recueil *Grensland en bruggehoofd; historische studies met betrekking tot het Limburgse Maasdal en, meer in het bijzonder, de stad Maastricht*, comprend cinq études, parues aux années 1959-1967, traitant des sujets suivants: l'importance des archives pour l'historiographie limbourgeoise (*De betekenis van de archieven voor de gewestelijke en lokale geschiedenis in Limburg*, publiée dans: *Nederlands Archievenblad*, 63e année, 1958/59, p. 215-241); les faux pèlerins de Chypre maastrichtois (*Loze Cyprusgangers*, publiée dans: *Album dr. M. Bussels*, Hasselt 1967, p. 629-647); un humaniste de la première heure, le maastrichtois Mathieu Herben (*Mattheus Herbenus Traiectensis, een humanist van het eerste uur*, publiée dans: *Miscellanea Traiectensia*, Maastricht 1962, p. 263-329); l'histoire du Pays mosan limbourgeois pendant les guerres de quatre-vingt et de trente ans (*Het Limburgse Maasdal gedurende de Tachtigjarige- en de Dertigjarige Oorlog; met inleiding en vervolg; 1543-1663*, publiée dans: *Limburg's Verleden*, t. II, Maastricht [1967], p. 118-301); un projet de démantèlement de Maastricht (*Plan tot ontmanteling van Maastricht in 1667*, publiée dans: *De Maasgouw*, 81e année, 1962, col. 43-48). En cas de besoin, les textes ont été remaniés et mis au point.

Toutes ces études se rapportent à l'histoire limbourgeoise, c'est-à-dire au passé du mosaïque territorial, dans lequel fut délimité la province de ce nom, qu'il faut distinguer de l'ancien duché de Limbourg, faisant partie de la province belge actuelle de Liège. Cet ensemble de territoires indépendants ou autonomes et de seigneuries

* Je me fais un plaisir de remercier vivement Madame D. van Knippenbergh-Hastier, qui a eu la bonté de bien vouloir lire et corriger le texte de ce résumé.

immédiates de l'Empire, en dépassant de loin ses frontières actuelles, ne constitue nullement un prototype de la province néerlandaise. Comme tel, mais d'une part plus vaste, d'autre part incomplet, on peut considérer le département de la Meuse-Inférieure (1795-1814). Complété d'une partie considérable du département de la Ruhr, il constituait le cadre pour la création de la province de Limbourg du Royaume-Uni, qui, celle-là, fut divisée entre la Belgique et les Pays-Bas en vertu des Traités de Londres (1839). Le passé du Limbourg néerlandais est un thème de l'histoire interrégionale qui, tout en posant le territoire actuel de la province au centre des observations, comprend tous les territoires et «paysages culturels», qui se sont étendus, entièrement ou en partie, en dedans de ses frontières ou qui ont influencé son histoire, et cela dans la mesure de leur importance pour son évolution historique aux diverses époques. Pour cette raison, dans ce recueil il est parlé de la Vallée de la Meuse limbourgeoise ou bien du Pays mosan limbourgeois. Dans l'ensemble des articles l'histoire de la capitale de la province, Maastricht, occupe une place spéciale. Jusqu'en 1795 la ville avait deux souverains, le prince-évêque de Liège et le duc de Brabant, qui gouvernaient en commun le territoire indivis maastrichtois.

Cet ensemble de territoires est un pays morcelé et sectionné par des lignes-frontières nombreuses et bizarres. Depuis 1548 le Haut-Quartier de Gueldre et les Pays d'Outremeuse, unis au duché de Brabant, font partie des dix-sept provinces des Pays-Bas habsbourgeois, en appartenant au Cercle bourguignon, tandis que les seigneuries immédiates, pour la plupart enclavées par le territoire néerlandais, ainsi que les régions limbourgeoises de la principauté de Liège et des duchés de Clèves et de Juliers sont réunies au Cercle rhénanien-westphalien et continuent à faire partie de l'Empire. Au 17e siècle les Etats-Généraux des Provinces-Unies prennent pied au Pays mosan limbourgeois, mais pour le moment l'étendue de leur territoire est restreinte. Par la Paix de Westphalie et le Traité de Partage (1661) ils sont confirmés dans la souveraineté, en tant que brabançonne, de Maastricht et dans la possession des moitiés des trois Pays d'Outre-meuse. Au début du 18e siècle, en conséquence de la Paix d'Utrecht et du Traité des Barrières (1715), le Haut-Quartier de Gueldre est divisé entre l'Autriche, la Prusse et la République des Provinces-

Unies, qui, elle, doit se contenter de la possession de Venlo, de petites régions au nord et au sud de la ville, et du vaste bailliage de Montfort. La réunion de ces acquisitions éparses, de Maastricht et des partages des Pays d'Outremeuse de la République dans une même circonscription administrative n'aura pas lieu que lors de la création du département de la Meuse-Inférieure, en 1795.

En conséquence de sa situation frontrière, le Pays mosan limbourgeois est de même une zone de passage et de transition, une région que traversent les voies de communication entre les grands centres politiques, commerçants et culturels de la Rhénanie, du Pays mosan wallon et des Pays-Bas de langue thioise. Sous ce rapport la proximité des frontières linguistiques et la configuration géographique de la vallée de la Meuse limbourgeoise, ouverte de tous les côtés, hormis le long du pays marécageux du Peel, se montrent d'une importance spéciale. Pendant des siècles, le Haut-Quartier de Gueldre faisait partie d'une vaste région de transition entre les provinces de caractère nettement néerlandais et l'Allemagne, une zone, qui comprenait aussi les autres quartiers de Gueldre, Clèves et la partie septentrionale de Juliers. Le bailliage de Born-Sittard, région frontrière de ce duché ainsi que presque toutes les seigneuries immédiates de l'Empire, situées en territoire de la province actuelle, montrent une orientation prononcée vers la Rhénanie, tandis qu'au pays onduleux du Limbourg du Sud se rencontrent et s'influencent incessamment les courants des civilisations germaniques et romanes. Dans ce cadre, la position de Maastricht est particulièrement remarquable. Située à quelques kilomètres de la frontière linguistique, à la croisée de la Meuse et de la route commerciale de Gand et Bruxelles à Cologne et Francfort, cette ville liégeoise-brabançonne est une tête de pont bilatérale pour la conduite de personnes et de marchandises, d'idées et d'impulsions culturelles des quatre directions du vent. Déjà au 12e siècle elle est célébrée comme telle dans la Légende de Saint-Servais par Henri de Veldeke.

La première étude appelle l'attention sur l'importance des sources d'archives pour l'historiographie limbourgeoise. Les archives constituant le sédiment des activités des autorités publiques, il est traité du morcellement politique du territoire de la province actuelle jusqu'en 1795 et du complexe plus vaste des pays de la Vallée de la

Meuse, qui se confondent avec les états d'entre ce fleuve et le Rhin. Il importe de remarquer que les centres de gouvernement de la principauté de Liège et des duchés de Clèves et de Juliers, comprenant seulement des parties restreintes de la province actuelle, se trouvaient de l'autre côté de ses frontières, tandis que le Haut-Quartier de Gueldre et les Pays d'Outremeuse étaient reliés respectivement avec le duché de Brabant et les bas-quartiers queldrois. Pour cette raison et à cause de la pénétration de la République des Provinces-Unies au 17e siècle on constate une grande diversité et une orientation centrifugale des institutions politiques et judiciaires. Aussi, de très nombreuses archives, indispensables pour l'étude de l'histoire limbourgeoise, sont conservées en dehors de la province, par exemple à La Haye, Arnhem, Bruxelles, Liège, Hasselt, Paris, Vienne, Dusseldorf et Mersebourg.

Notamment au département de la Meuse-Inférieure beaucoup d'anciens fonds d'archives se sont égarés ou ont été détruits pendant l'occupation française (1794-1814), comme suite du dégoût des républicains de tout ce qui rappelait l'ancien régime. D'autre part, de nombreuses archives ont été dispersées afin de les mettre en sécurité. Pour autant que ces archives, regardées d'un point de vue archivistique, sont à leur place dans la province, elles se trouvent maintenant pour la plupart aux Archives d'Etat à Maastricht en conséquence d'arrêts ministériels et de traités d'échange avec l'Allemagne et la Belgique, mais plusieurs fonds, provenant des seigneuries immédiates de l'Empire et confondus avec les archives de famille des derniers propriétaires, sont introuvables ou sont conservés à l'étranger.

Cette situation et l'impossibilité de retracer le passé de la province de Limbourg de la même manière que celui des provinces d'une structure historique plus homogène ont été des obstacles sérieux pour l'historiographie. Jusqu'au milieu du 19e siècle presque tous les historiens ont passé sous silence l'histoire des états, des régions et des villes en territoire de la province actuelle. C'est pourquoi la littérature historique et les éditions de sources, produites ailleurs et dans un autre dessein, tiennent une place tout spéciale dans l'arsenal de chaque historien limbourgeois. Au premier chef, on peut considérer la négligence prolongée de la province de Limbourg par

l'historiographie nationale ainsi que la lenteur que montre la mise en train d'une historiographie limbourgeoise comme des conséquences du complexe des éléments mentionnés.

Laissée en dehors la méthode souvent défectueuse, un vrai trésor de textes et d'études de détail a été publié par la Société historique et archéologique dans le Limbourg et par d'autres sociétés et instituts historiques dans la province depuis le milieu du 19e siècle. Pendant la période de l'après-guerre la situation est changée. Par l'évolution rapide de l'histoire interrégionale, l'intérêt croissant de la part des universités et la mise en pratique de la critique historique, les perspectives de l'historiographie limbourgeoise se révèlent très favorables. Les résultats acquis sont prometteurs, mais pour effectuer des progrès réels, il sera indispensable de faire l'inventaire des sources d'archives éparses et de réaliser une collaboration serrée avec les instituts et les historiens qui, en dehors des frontières de la province, s'occupent de certains aspects de l'histoire compliquée du Pays mosan limbourgeois et de ses régions adjacentes.

L'article intitulé «Loze Cyprusgangers» est consacré à un cas de fraude en rapport avec les pèlerinages expiatoires imposés aux condamnés de droit commun. Aux Pays-Bas on les retrouve surtout dans les provinces méridionales et, particulièrement, dans la principauté de Liège, ce qui trahit leur origine de pénitence ecclésiastique. A cet égard, la législation de Maastricht a été empruntée aux Statuts de la cité de Liège (1328) et aux Statuts de Saint-Trond (1366). Au contraire des pèlerinages de Rome, de Santiago de Compostella et d'autres lieux lointains, les condamnés au voyage de Chypre n'étaient pas tenus à visiter un des sanctuaires, pourtant nombreux, de l'île, mais à y «servir» pendant une certaine période. Il est permis de regarder ce service comme un renforcement de la défense de ce territoire chrétien menacé incessamment par les islamites.

La peine se révélait sévère et souvent ruineuse pour les pèlerins involontaires. A Maastricht elle fut infligée à titre irrachetable aux coupables de grands crimes comme le meurtre, l'homicide et le rapt. Le retour dans la ville ne leur fut accordé qu'à la condition de produire une attestation délivrée par les autorités qualifiées chypriennes, témoignant de leur séjour à l'île.

En 1496, le conseil indivis de Maastricht crut être sur la trace d'un

réseau de fraudeurs, qui s'étaient soustraits au pèlerinage de Chypre en présentant des attestations falsifiées. Un clerc, Gautier Tinctoris de Wijshagen, se rendit à Venise avec mission de faire examiner cinq de ces documents suspects. En compagnie d'un certain Baudouin Havet, il se renseigna au palais ducal et au palais de Cathérine Cornaro, la veuve du dernier roi de Chypre et de Jérusalem de la maison de Lusignan. Il y apprit, que les cinq attestations étaient délivrées au nom d'un roi mort depuis longtemps, d'un évêque inexistant et d'une reine de Chypre, qui, quelques ans plus tôt, avait cédé la souveraineté de l'île à la Signoria de Venise. Le résultat de ses recherches fut confirmé par une charte délivrée par le doge Agostino Barbarigo. Après le retour de Gautier les magistrats de Maastricht firent copier les textes de la charte ducale, des cinq attestations falsifiées et d'une lettre testimoniale de Baudouin Havet au registre des résolutions du conseil, en prenant des mesures pour empêcher les fraudes en matière des pèlerinages expiatoires à l'avenir.

La jeunesse de Mathieu Herben, né à Maastricht en 1451, se déroule sur le fond des guerres civiles qui, sous le règne du prince-évêque Louis de Bourbon (1457-1479), mettaient en cause l'indépendance de la principauté de Liège. Pendant cette période, Maastricht, territoire indivis du prince-évêque et du duc de Brabant, situé aux confins de la principauté de Liège et des Pays d'Outremeuse brabançons, est un point d'appui des deux souverains et un centre des activités diplomatiques, qui rétablirent la paix dans la vallée de la Meuse en 1492. Pour Herben, le sac de Liège en 1468 se révèle l'occasion de suivre une carrière littéraire. Onufrius, évêque de Tricaria, le légat ad hoc du pape Paul II, le prend à son service pour assister le latiniste italien Ange de Curibus Sabinis, un ami de Perotti, à élaborer le poème *De excidio civitatis Leodiensis libri sex*, écrit dans le but de justifier la façon d'agir du légat dans la question liégeoise.

Après un séjour d'une dizaine d'années en Italie, au service d'Onufrius et après sa mort, en 1471, du savant Nicolas Perotti, il revient à Maastricht, où il est nommé recteur de l'école du chapitre de Saint-Servais. Entre 1480 et 1487, il y publie de petits traités sur le siège de Scutari et l'occupation de l'île d'Euboia par les Turcs, et la lutte féroce à Ferrare entre les demi-frères Nicolas et Hercule Este, dont la matière a été empruntée aux récits de témoins oculaires. Sans

doute, la publication fut inspirée par un thème favori de cette époque, le désir de remettre la paix entre les princes chrétiens dans le but de rassembler les forces de l'Occident contre les Turcs. A pareille époque il publie la *Dyasinthetica*, une grammaire latine, extraite des manuels écrits par le fameux pédagogue Guarini de Verona et par Nicolas Perotti, qui, aux Pays-Bas, compte parmi les premières grammaires de ce genre rédigées d'après les principes propagés par les humanistes italiens. L'idée de son opuscule *De Trajecto instaurato* (1485) est empruntée également à un exemple italien, les «*Romae instauratae libri III*» de Flavio Biondo. Par cette œuvre, malgré l'édition défectueuse par P.F.X. de Ram une source indispensable de l'histoire de Maastricht, Herben appartient aux écrivains de la première heure, qui introduisirent le genre historico-topographique, si populaire aux 17e et 18e siècles, aux Pays-Bas.

Après une tentative échouée d'entrer au service de l'évêque de Cambrai Henri de Bergen, le mécène d'Erasme, Herben rend deux visites à l'abbé de Sponheim Jean Trithème, en 1495 et 1496. Par l'intermédiaire du savant bénédictin, il fait la connaissance de plusieurs humanistes de l'entourage de son ami, comme Jean de Dalberg, à qui il dédie son traité musicologue *De natura cantus ac miraculis vocis*, Roger de Venray et, probablement, Jacques Wimpfeling et Sébastien Brant. Pendant quelques années il se fait le propagandiste discret de l'interprétation allemande patriotique de l'humanisme à Maastricht et aux environs. A en juger par sa correspondance et ses épigrammes, il est en relation avec des prélats, des écrivains et des lettrés aux Pays-Bas et dans la principauté de Liège: Jean de Diest, prieur de l'abbaye de St. Jacques à Liège, le vicaire bien connu de la chartreuse de Zeelhem Pierre Dorlant, Pascal de Bierset et d'autres.

Quand, en 1506, il se trouve être au service du chancelier du prince-évêque, Lambert d'Oupeye, il a dit adieu à la vie turbulente des «philosophes», après s'être fait ordonner prêtre. Son dernier opuscule qui nous est parvenu est un recueil de quelques petits traités sur l'histoire du chapitre de St. Servais et de l'église de ce nom à Maastricht, écrits sur la demande des chanoines en 1520. Dans cette ville il décéda en 1538. Parmi les humanistes néerlandais Herben est un représentant de deuxième plan. Très influençable de caractère, il a surtout le mérite d'avoir élaboré des exemples d'humanistes italiens

et d'avoir propagé des idées, qui au temps de son activité littéraire, jusqu'à 1500 approximativement, étaient neuves ou mal connues au Pays mosan affligé par les guerres civiles.

La période de 1543 jusqu'à 1663, dont il est parlé amplement dans la quatrième étude, est une époque particulièrement intéressante de l'histoire limbourgeoise. Dans ce siècle le jeu de forces contraires fait naître des situations qui, en un sens positif ou négatif, favoriseront la création de la province sous sa forme actuelle. En modifiant profondément l'orientation du Haut-Quartier, la Paix de Venlo (1543) détache le Gueldre de l'ensemble des pays du duc de Clèves-Juliers, qui sera dédoublé en 1614 en conséquence du Traité de Xanten. Du fait du Traité d'Augsbourg la plus grande partie du territoire de la province actuelle est séparée de l'Empire. L'érection de l'évêché de Ruremonde (1559) comporte un raffermissement des relations interrégionales, poursuivi également, mais avec un résultat tout à fait défectueux, par le gouvernement central à Bruxelles. La pénétration de la République des Provinces-Unies en 1632 constitue le point de départ d'une évolution qui aboutira à la formation de la province en 1815. La stabilité des frontières et des institutions, qu'on remarque à la fin de la période décrite, réduira l'importance du Pays mosan limbourgeois en tant que zone de transition.

La politique centralisatrice du gouvernement depuis 1530 resserrait les relations fédérales entre les Pays de Fauquemont, de Dalhem et de Rode-le-Duc et celles entre les trois Pays d'Outremeuse et le duché de Limbourg. La nomination de Jean, comte de la Frise orientale, en 1543 est suivie par une succession ininterrompue de gouverneurs de la fédération de Limbourg-Overmaas. Graduellement les réunions en commun des Etats des quatre pays, qui jusqu' alors ne se sont produites que rarement, deviennent une procédure normale, tandis que la substitution forcée du Conseil de Brabant au banc échevinal d'Aix-la-Chapelle, depuis toujours la cour d'appel des Pays d'Outremeuse, renforce leur orientation vers Bruxelles. Au duché de Gueldre on peut observer une semblable évolution, en même temps portante sur l'unification des provinces distinctes et de l'ensemble des Pays-Bas. La nomination d'un gouverneur (1544), l'érection du Conseil Souverain de Gueldre (1547) et d'une cour des comptes, ainsi que la résistance commune contre ces instruments

du gouvernement central ont tourné l'orientation du Haut-Quartier vers les trois bas-quartiers gueldrois au nord de la Meuse jusqu'en 1580.

Dans l'ensemble des pays du duc de Clèves-Juliers se déroule une évolution de l'union personnelle à la fédération d'états. Ici, la politique centralisatrice se révèle par l'érection des Conseils auliques à Clèves et à Dusseldorf, par une codification du droit coutumier prématurée et par des ordonnances de police. Aux seigneurs des seigneuries immédiates de l'Empire il coûte toujours plus de peine de se soustraire à la pression de Bruxelles. A un certain degré, Maastricht constitue un état à part. De droit public il ne fait partie ni de l'Empire, ni des Pays-Bas.

Le particularisme des villes et la situation frontière expliquent en grande partie le rôle notable joué par les pays mosans limbourgeois dans les troubles de religion (1565-1567). Ce rôle a été activé par le méthode d'approximation différent de la question religieuse aux Pays-Bas et dans l'Empire, l'accroissement des sectes dissidentes aux duchés de Clèves et de Juliers, favorisé par les aspirations du duc à la création d'une église nationale nuancée par l'humanisme, par la crainte des magistrats devant la menace d'une guerre civile, par les relations commerciales avec Aix-la-Chapelle, Francfort, Cologne et Anvers et le malaise des industries drapières et lainières dans les villes mosanes. Presque tous les seigneurs des territoires immédiats de l'Empire ont pris part à la propagation du protestantisme et aux troubles y faisant suite.

Autant qu'on le sait, la fureur iconoclaste a fait rage plus ou moins dans toutes les villes et dans quelques seigneuries à l'intérieur des frontières de la province actuelle. A la suite de la résistance des bourgeoisies catholiques, notamment à Venlo et à Maastricht, et de l'influence prépondérante des luthériens et des mennonites, les dégâts ont été relativement restreints. En 1567, la révolte est terminée et la répression commence par voie de citations et de confiscations. Le stationnement en permanence d'une garnison brabançonne sous les ordres d'un gouverneur nommé par le roi, rompt l'équilibre entre les deux souverains de Maastricht. En 1570 Hornes, un fief lossain, fait retour au prince-évêque de Liège, tandis que les seigneuries en dépendantes de Weert et de Wessem sont annexées au Haut-Quartier gueldrois par le roi.

Dès que les troubles prennent la forme d'une insurrection, le territoire de la province actuelle sert de barrière entre les provinces méridionales et les sympathisants des rebelles dans l'Empire. L'importance militaire de la Meuse et de la ville forte de Maastricht se révèle au cours des expéditions entreprises pour la libération des Pays-Bas en 1568, 1572 et 1574. De même la vallée de la Meuse figure comme un terrain propice à faire des mouvements tournants, qui impliqueront le pays du Bas-Rhin dans la guerre.

Après la victoire du duc d'Albe en 1568, il semblait que la situation évoluerait rapidement vers l'unité nationale sous un gouvernement autocratique. L'étude à l'université de Cologne est interdite, au Pays mosan aussi plusieurs coutumes sont mises par écrit à contrecœur. Mais la résistance se ranime, lorsque les soldats des régiments royaux se dédommagent de leurs soldes impayées sur la population. Ruremonde est terrorisée par les mercenaires de Pollweiler. La furie espagnole à Maastricht et à Anvers (1576) donne le dernier branle à la Pacification de Gand.

Comme partout, la cause des Etats-Généraux, qui prétendent rétablir l'équilibre entre le souverain et les sujets dans une fédération de provinces catholiques, est compromise dans le Haut-Quartier et aux Pays d'Outremeuse par les «patriotes» radicaux, qui ne reculent pas devant une rupture définitive avec le roi et, en abusant de la Paix de Religion (1578), mettent les réformés au pouvoir partout où cela est possible. Le particularisme dominant et l'aversion des mouvements populaires, répandue parmi la noblesse et les lignages échevinales du Pays mosan, y affaiblissent par avance les efforts pour la défense de la commune «patrie». En 1578 les troupes de don Juan et du duc de Parme occupent Ruremonde, la capitale du Haut-Quartier, ainsi que le duché de Limbourg et les Pays d'Outremeuse. En 1579 Maastricht, où le conseil indivis a refusé longtemps l'entrée d'une garnison des Etats-Généraux, est pris d'assaut. Le condominium subsiste, mais les privilèges, la garantie de l'autonomie de la ville, sont abolis. Comme suite de l'occupation de la tête de pont sur la Meuse et de la suprématie de la Maison de Wittelsbach à Liège et à Cologne, la partie du sud de la province actuelle ne sera plus menacée sérieusement jusqu'en 1632.

La prise de Maastricht constitue un tournant. Elle met un terme aux négociations de paix à Cologne et précipite le retour sous l'obédience

du roi d'un grand nombre de nobles et de prélats. Dans le Haut-Quartier, partiellement occupé par l'armée royale, il règne un désarroi chaotique. Contre la volonté de la population et notamment des nobles et des régents, qui adhèrent aux principes de la Pacification, les «patriotes», soutenus par les troupes du gouverneur calviniste de Gueldre, Jean de Nassau, y prennent le dessus. Les expéditions et la guérilla dans ce quartier sont étroitement liées avec la guerre de Cologne (1583-1590). En 1586, la capitale provisoire Venlo, qui, sept ans plus tôt, avait adhéré à l'Union d'Utrecht, est occupée par les troupes de Farnèse. Après la prise de Wachtendonk (1588), le Haut-Quartier gueldrois est perdu pour la jeune République des Provinces-Unies. Au Pays mosan limbourgeois la séparation du Sud et du Nord est une réalité.

Malgré la neutralité observée réciproquement par l'Empire et la République, les territoires d'entre la Meuse et le Rhin composent, jusqu'en 1648, un seul champ de forces politiques et militaires. Maastricht est le point de départ des campagnes d'intervention de Spinola dans la Rhénanie, le Haut-Quartier constitue le glacis des passages du Rhin, qui assurent les lignes de communication des tercios stationnés au nord des grands fleuves. Dans la partie méridionale de la province actuelle, les faits de guerre se limitent aux attentats entrepris pour faciliter les expéditions décisives du stadhouder Maurice d'Orange (1588-1598). Depuis 1597, en vue de la succession du duc de Clèves-Juliers, le centre de gravité de la guerre se trouve aux pays du Bas-Rhin. Le Traité de Xanten implique un compromis de conséquence. L'électeur réformé de Brandebourg prend pied au Pays mosan sans qu'il y peut réaliser la suprématie espérée. Tandis que le comte palatin de Neubourg se range du côté des promoteurs de la Contraréforme, Clèves est dégradé à certains égards en protectorat de la République. Dans ce duché et dans le duché de Juliers, les Etats-Généraux et les Archiducs occupent une série de villes, e.a. Gennepe et Sittard, qui leur servent de barrière. Le Haut-Quartier est ruiné par des incursions et par les mutineries dans l'armée archiducal, mais toutes les avances des Etats-Généraux de la République sont repoussées. De l'autre côté échoue le projet de détourner le trafic du Rhin vers les Pays-Bas méridionaux par voie d'un canal de Rheinberg à Venlo, la Fossa Eugeniana (1926).

Dans la période de 1588 jusqu'à 1648 le roi et les Archiducs, de même que les Etats-Généraux revendiquent la souveraineté de toutes les provinces des Pays-Bas. A la Haye, ceux-ci établissent un deuxième Conseil de Brabant, qui sera compétent aux Pays d'Outremeuse après leur occupation. Un deuxième Conseil Souverain de Gueldre fonctionne à Arnheim, après que le roi eût transféré le haut collège de cette ville à la capitale du Haut-Quartier, Ruremonde (1580).

Sur ces entrefaites, l'intégration de la population dans le monde d'idées de la Contreréforme s'accomplit par toute la vallée de la Meuse limbourgeoise. Les Archiducs suivent une politique centralisatrice prudente, qui, en général, respecte l'autonomie des provinces mais ne recule pas devant une fixation des aides. Comme suite de la séparation des bas-quartiers gueldrois, de la translation du Conseil et du prestige des gouverneurs d'une famille du pays, le Haut-Quartier, penchant à l'isolement, prend corps comme une nouvelle province des Pays-Bas méridionaux. Après une lutte de longue haleine avec les Etats, le Conseil est reconnu pour la juridiction de dernière instance. La codification des *Gelresche landt- ende stadtrechten* (1619) y annonce une nouvelle époque de la jurisprudence. Dans la fédération de Limbourg-Outremeuse le duché se met au premier rang. On y peut constater un resserrement des relations des Etats des quatre pays distincts, mais le manque d'une cour de justice commune et l'influence des gouverneurs étrangers affaiblissent leur position devant le gouvernement central. L'histoire des seigneuries immédiates de l'Empire, dominées dans cette période par Bruxelles, et des régions frontalières de Juliers, qui sont subordonnées à la Cour de justice à Dusseldorf, est toujours mal connue.

L'engagement, notamment fréquent aux Pays d'Outremeuse, d'un grand nombre de bancs échevinaux, élevés en hautes seigneuries, comporte une tendance contraire. C'est surtout la noblesse qui, au Pays mosan limbourgeois, profite de ce morcellement du domaine public. Tandis que les villes dépérissent, cette noblesse, dont le caractère international s'affirme, garde sa prédominance traditionnelle en se fondant au premier chef sur des fonctions et des exploits de guerre au service des princes catholiques.

Dans la vallée de la Meuse les Etats-Généraux des Provinces-Unies ont pris pied grâce à la route d'une campagne au fond échouée.

L'expédition victorieuse de Frédéric Henri, faite en 1632 dans le but de réunir les provinces des Pays-Bas, est interrompue prématurément, les négociations de paix à Maastricht n'aboutissent à rien, mais à la fin de l'année les Etats-Généraux sont en possession de Maastricht et de la plus grande partie du Haut-Quartier de Gueldre, du duché de Limbourg et des Pays d'Outremeuse. A Maastricht ils n'entrent que dans les droits du roi d'Espagne en sa qualité de duc de Brabant. La cosouveraineté liégeoise subsiste et la ville connaîtra une liberté de religion officiellement reconnue qu'on cherche en vain ailleurs aux Pays-Bas. Cependant, la question religieuse se révèle un élément de première importance. Dans les autres villes conquises et à la campagne, la propagande provoquante des réformés empêche l'adhésion de la population du pays à la cause de la République. La réunion du Haut-Quartier avec les autres quartiers gueldrois n'aura pas lieu. L'hostilité de la population, la déception des réformés, la répugnance contre des efforts de guerre au pays de frontière sud-est, amenée par la crainte d'être impliqué dans les guerres de l'Empire, et le désir de paix grandissant dans la province la plus puissante de la République, la Hollande, font perdre toutes les conquêtes à l'exception de Maastricht. Quoique devenu théâtre de guerre secondaire, le Pays mosan, surtout le Haut-Quartier et les districts de frontière du duché de Juliers, dont la neutralité n'est pas respectée, souffre atrocement des incursions de la soldatesque internationale.

En ce qui concerne la vallée de la Meuse limbourgeoise, les résultats de la Paix de Westphalie sont bien plus modestes que la situation générale militaire pouvait le faire espérer par les Etats-Généraux. Malgré les efforts de la province de Gueldre le Haut-Quartier reste au pouvoir du roi. Dans les Pays d'Outremeuse, occupés au dernier moment par des troupes de la garnison de Maastricht, le status-quo est maintenu, jusqu'à ce qu'une Chambre mi-partie, hollandaise-espagnole, se sera prononcée sur la souveraineté de ces territoires. La République n'est confirmée que dans la possession de Maastricht et du «district» en dépendant, dont les limites sont incertaines. En vertu du jus territorii et superioritatis, les princes de l'Empire, entre eux les ducs de Clèves et de Juliers et les possesseurs des seigneuries immédiates, qui l'un après l'autre se soustraient au joug onéreux de Bruxelles, gagnent une indépendance à peu près intégrale.

La mort du jeune stadhouder Guillaume II (1650) exclut le danger d'un renouvellement de la guerre contre l'Espagne. Sous l'influence prépondérante de la province de Hollande, les Etats-Généraux poursuivent une politique de neutralité soutenue au continent, qui repousse chaque occasion d'agrandir le territoire de la République vers l'est. Vis-à-vis de l'expansionnisme français, particulièrement dangereux après la Paix des Pyrénées (1659), ils cherchent à garantir la paix en sauvegardant l'existence des Pays-Bas espagnols comme un état tampon. Cette politique ambiguë a nettement contribué à la consolidation du pouvoir des princes catholiques d'entre la Meuse et le Rhin, elle a laissé la population de la vallée de la Meuse limbourgeoise à la merci des mercenaires de Charles de Lorraine et des nobles frondeurs réfugiés, elle explique aussi la condescendance des Etats-Généraux dans les questions de droit laissées ouvertes par le traité de la paix.

La question de la souveraineté des pays de Fauquemont, Dahlem et Rode-le-Duc, occupés entièrement par les troupes des Etats-Généraux, fut subordonnée à la question, si la capitale du duché de Limbourg, base de l'armée royale, pouvait être considérée comme la capitale des trois pays autonomes d'Outremeuse. Le roi d'Espagne se conduisant en souverain de tout le territoire, de même que les Etats-Généraux, la population fut affligée par de doubles taxes et contributions, des ordonnances contradictoires et des retorsions. Les Etats-Généraux promulgaient les placards en matière de religion déjà en vigueur dans la République. Le culte catholique fut supprimé, les biens ecclésiastiques furent confisqués. On laissait intactes les institutions administratives et judiciaires comme telles, mais tous les offices publics furent réservés aux réformés. Enfin, le Traité de Partage (1661) mettait fin à la période chaotique de cet amer condominium. Chacun des trois pays d'Outremeuse fut divisé en deux parties, le part des Etats-Généraux et le part du roi, à qui, sur les instances des intéressés, furent adjugées les grandes abbayes et les seigneuries les plus importantes.

Le Haut-Quartier de Gueldre ne fut plus le sujet de négociations. Il subsistait comme une province isolée et particulariste des Pays-Bas espagnols. Malgré les inconvénients de sa situation éloignée, les Etats-Généraux n'ont pas pensé sérieusement à renoncer à la ville de

Maastricht, qui rehaussait leur prestige et figurait comme une forteresse-hérisson avancée. L'occupation de la moitié brabançonne du conseil indivis par des réformés en provenance des provinces septentrionales et une forte garnison assuraient leur prépondérance dans le condominium liégeois-brabançon ; cette garnison favorisait aussi le redressement de la prospérité de la ville. Dans les villages contestés du «district» de Maastricht, notamment dans les villages de rédemption et les bancs du chapitre de Saint-Servais, situés pour la plupart dans la province actuelle du Limbourg belge, les Etats-Généraux se sont maintenus de fait, quoi qu'il ne fût décidée sur la question de droit que bien plus tard.

Le dernier article traite d'une proposition faite en 1667 par les mandataires du Conseil d'Etat des Provinces-Unies de démanteler Maastricht et de se borner pour la défense de la ville à l'aménagement d'un ravelin, muni de quelques batteries, à côté du pont sur la Meuse. Ce projet, qui aurait entraîné la démolition d'une partie considérable du centre de la ville, a été inspiré par une méfiance de la bourgeoisie catholique, mais il constitue de même un épisode caractéristique de la discussion toujours renouvelée sur la valeur militaire de Maastricht pour la défense de la République. Parmi les régents hollandais on peut constater deux tendances. D'aucuns désiraient retenir la ville à tout prix comme un objet de prestige et un brise-lame de l'agression française à la croisée des frontières des Pays-Bas espagnols, de l'Empire et des territoires des Provinces-Unies, d'autres faisaient peu de cas de son importance stratégique dans le cadre d'une guerre défensive à cause de sa situation isolée.

En considération des ambitions de Louis XIV, qui prirent des formes vraiment alarmantes après la mort de Philippe IV, roi d'Espagne (1665), la première opinion l'emporta. En 1669 une autre délégation du Conseil d'Etat rejetait la proposition de démantèlement, dont la réalisation, à leur avis, laisserait la ville sans défense et rendrait illusoire sa tâche de retenir une armée ennemie jusqu'à ce que les troupes de la République auraient été concentrées. Mais les conditions nécessaires ne furent pas remplies. Bien qu'aux 17e et 18e siècles Maastricht fût une forteresse d'une renommée internationale, sa garnison n'était presque jamais assez grande pour lui permettre de jouer le rôle de 'Boulevard des Pays-Bas'. Après l'avoir laissée de

côté pendant la campagne de 1672, Louis XIV occupait la ville après un siège de treize jours l'année suivante. Le démantèlement eut lieu dans la seconde moitié du 19e siècle en concordance avec la théorie alors dominante de la défense concentrée du royaume.

ZUSAMMENFASSUNG*

Der Band *Grensland en bruggehoofd; studies met betrekking tot het Limburgse Maasland en, meer in het bijzonder, de stad Maastricht*, enthält fünf in den Jahren 1959-1967 publizierte Studien über folgende Themen: Die Bedeutung der Archive für die limburgische Geschichtsschreibung (*De betekenis van de archieven voor de gewestelijke en lokale geschiedenis in Limburg*, erschienen in: *Nederlands Archievenblad*, 63. Jhrg., 1958/59, S. 215-241); Die verschlagenen Maastrichter Zypernfahrer (*Loze Cyprusgangers*, erschienen in: *Album Dr. M. Bussels*, Hasselt 1967, S. 629-647); Der Maastrichter Frühhumanist Matthäus Herben (*Mattheus Herbenus Traiectensis, een humanist van het eerste uur*, erschienen in: *Miscellanea Traiectensia*, Maastricht 1962, S. 263-329); Die Geschichte des limburgischen Maaslandes während des Achtzigjährigen- und des Dreissigjährigen Krieges (*Het Limburgse Maasdal gedurende de Tachtigjarige- en de Dertigjarige Oorlog; met inleiding en vervolg; 1543-1663*, erschienen in: *Limburg's Verleden*, 2. Bd., Maastricht [1967], S. 118-301); Der Plan zur Entfestigung Maastrichts (*Plan tot ontmanteling van Maastricht in 1667*, erschienen in: *De Maasgouw*, 81 Jhrg., 1962, Kol. 43-48). Soweit es nötig war, sind die Aufsätze neu bearbeitet und ergänzt worden.

Die genannten Aufsätze beziehen sich alle auf die limburgische Geschichte, das heisst auf die Vergangenheit des Ländermosaiks, aus dem die Grenzen der gleichnamigen Provinz abgesteckt wurden. Dieser Komplex unabhängiger oder autonomer Länder und reichsunmittelbarer Herrlichkeiten, der sich weit über die heutigen Provinz-

* Herzlich danke ich Herrn Dr. W. Viehmann, Konsul der Bundesrepublik Deutschland, Maastricht, und Herrn Prof. Dr. W. J. Alberts, die so freundlich waren jeder für sich einen Teil des Textes der Zusammenfassung durch zu lesen und zu korrigieren.

grenzen hinaus dehnte, stellt keineswegs ein Urbild der niederländischen Provinz dar. Als ein solcher, einerseits grösserer, andererseits unvollständiger Prototyp ist das Departement Niedermaas (1795-1814) anzusehen, aus dessen Gebiet, ergänzt durch einen beträchtlichen Teil des Roerdepartements im Jahre 1815 die Provinz Limburg des Vereinigten Königreiches gebildet wurde. Diese Provinz wurde auf Grund der Londoner Traktate (1839) in eine niederländische und eine belgische Hälfte geteilt. Die Vergangenheit dieser niederländischen Provinz ist ein Thema der interregionalen Landesgeschichte. Wenn auch das heutige Gebiet der Provinz im Mittelpunkt steht, so bezieht sie sich doch auf alle Länder und Kulturlandschaften, die ganz oder teilweise innerhalb der heutigen Provinzgrenzen lagen oder ihre Geschichte wesentlich beeinflusst haben, und zwar nach dem Verhältnis ihrer Bedeutung für die historische Entwicklung in den verschiedenen Perioden. Deshalb wird in diesem Band vom limburgischen Maastal oder Maasland gesprochen. Besonderes Interesse haben wir der Geschichte der heutigen Provinzhauptstadt Maastricht gewidmet, die bis 1795 eine territorial ungeteilte Stadt unter der gemeinschaftlichen Oberherrschaft des Fürstbischofs von Lüttich und des Herzogs von Brabant war.

Dieser Länderkomplex ist ein zerstückeltes, von zahlreichen bizarren Grenzlinien durchschnittenes Gebiet. Seit 1548 gehören das Geldrische Oberquartier und die mit Brabant vereinigten Lande von Overmaas: Valkenburg, Dalem und Herzogenrade, als Bestandteile des Burgundischen Kreises zu den siebzehn niederländisch-habsburgischen Provinzen, während die unmittelbaren, häufig vom niederländischen Gebiet umschlossenen Herrlichkeiten, die klevisch-jülichen Gebietsteile und das Fürstbistum Lüttich auch weiterhin zum Rheinisch-Westfälischen Kreis und damit zum Reich gehören. Im 17. Jahrhundert fassen die Generalstaaten der Vereinigten Provinzen zwar festen Fuss im limburgischen Maastal, aber ihr Machtbereich ist vorläufig beschränkt. Im Friedensvertrag von Münster und durch den Partagetraktat (1661) werden sie im Besitz des brabantischen Anteils an der Souveränität Maastrichts sowie der Hälfte jeder der drei Lande von Overmaas bestätigt. Im Utrechter Frieden und durch den Barrieretraktat (1715) wird das Geldrische Oberquartier zwischen Österreich, Preussen und den Generalstaaten

aufgeteilt; dabei müssen sich letztere mit Venlo, mit kleinen Gebieten nördlich und südlich dieser Stadt und dem ausgedehnten Amt Montfort begnügen. Eine territoriale Verbindung zwischen diesen verstreut liegenden Erwerbungen mit Maastricht und den Landen von Overmaas kommt erst bei der Gründung des Departements Niedermaas im Jahre 1795 zustande.

Wegen der dargelegten Grenzlage ist das limburgische Maasland auch eine Durchgangszone, ein Gebiet, das von den Verbindungsstrassen zwischen den politischen, wirtschaftlichen und kulturellen Zentren im Rheinland, im wallonischen Maastal und in den Provinzen niederländischer Sprache durchschnitten wird. In dieser Hinsicht sind die Nähe der Sprachgrenzen und die geographische Beschaffenheit der limburgischen Maasuferlande, die ausser der sumpfigen Peel entlang nach allen Seiten offen liegen, von besonderer Bedeutung. Jahrhunderte hindurch war das Geldrische Oberquartier ein Teil des ausgedehnten Übergangsgebiets zwischen den Territorien rein niederländischer und rein deutscher Natur, eine Zone, welche auch die anderen geldrischen Quartiere, Kleve und den nördlichen Teil Jülichs umfasste. Das in der heutigen Provinz Limburg gelegene jüliche Grenzamt Born-Sittard und nahezu alle unmittelbaren Reichsherrlichkeiten waren eindeutig zum Niederrhein hin orientiert, während sich im südlimburgischen Hügelland die germanischen und romanischen Kulturströmungen immer wieder begegneten und einander beeinflussten. In diesem Rahmen ist die Lage Maastrichts besonders bemerkenswert. Einige Kilometer von der Sprachgrenze entfernt und am Kreuzpunkt der Maas und der Handelsstrasse gelegen, welche Gent und Brüssel mit Köln und Frankfurt verband, ist die lüttich-brabantische Stadt ein zweiseitiger Brückenkopf für die Weiterleitung von Personen und Gütern, von Gedanken und kulturellen Anregungen aus den vier Windrichtungen. Schon im 12. Jahrhundert besang Heinrich von Veldeke diese Lage in seiner Sankt Servatiuslegende.

Der erste Aufsatz handelt von der Bedeutung der archivalischen Quellen für die limburgische Geschichtsschreibung. Weil die Archive den Niederschlag der Tätigkeit behördlicher Körperschaften und von Beamten in einem bestimmten Gebiet darstellen, wird eingegangen auf die territoriale Zerstücklung vor 1795 und auf die historische

Zugehörigkeit des Territoriums der heutigen Provinz zu dem grösseren, mit den Niederrheinlanden verzahnten Länderkomplex des limburgischen Maastales. In diesem Zusammenhang muss bemerkt werden, dass die Regierungszentren der Fürstentümer Lüttich, Kleve und Jülich, zu denen nur geringe Gebietsteile der heutigen Provinz gehörten, ausserhalb der Provinzgrenzen lagen und das Oberquartier Geldern und die Lande von Overmaas mit den geldrischen Niederquartieren beziehungsweise dem Herzogtum Brabant verbunden waren. Aus diesen Gründen und infolge der burgundisch-habsburgischen Zentralisationspolitik sowie des Eindringens der Republik der Vereinigten Provinzen im 17. Jahrhundert, erkennt man eine grosse Divergenz und eine zentrifugale Orientierung auf dem Gebiete der Verwaltung und des Gerichtswesens. Sehr viele für das Studium der limburgischen Geschichte unentbehrliche Archive werden denn auch mit Recht ausserhalb der Provinz aufbewahrt, z.B. in Den Haag, Arnheim, Brüssel, Lüttich, Hasselt, Simancas, Paris, Wien, Düsseldorf und Merseburg.

Während der französischen Besetzungszeit (1794-1814) sind, besonders im Departement Niedermaas, zahlreiche alte Archivbestände zerstört worden oder auf anderer Weise verloren gegangen, als Folge der Abneigung der Republikaner gegen alles was an das Ancien Regime erinnerte. Andererseits wurden viele Archive von Behörden, die auf dem Territorium der heutigen Provinz bestanden hatten, in alle Richtungen zerstreut, um sie in Sicherheit zu bringen. Diese Archive sind heute grösstenteils im Staatsarchiv in Maastricht in Verwahrung, aber manche Archive, die mit den Familienarchiven der letzten Inhaber der reichsunmittelbaren Herrlichkeiten vermengt wurden, sind unauffindbar oder im Ausland zurückgeblieben.

Diese Situation und die Unmöglichkeit, die Vergangenheit Limburgs auf dieselbe Weise wie die der Provinzen mit einer mehr einheitlichen historischen Struktur zu behandeln, erwiesen sich als schwere Hemmnisse für die Geschichtsschreibung. Bis Mitte des 19. Jahrhunderts haben nahezu alle Historiker die Staaten, Herrlichkeiten und Städte im Bereich der Provinz mit Schweigen übergangen. Die anderswo und zu anderen Zwecken verfassten Geschichtsbücher und Quellenausgaben sind für jeden, der sich in die limburgische Landesgeschichte vertieft, von ganz besonderer Bedeutung. Als Aus-

wirkung dieser Faktoren muss man vor allem die lange Vernachlässigung der Provinz in der nationalen Geschichtsschreibung und das träge Anlaufen einer limburgischen Geschichtsschreibung betrachten.

Seit der Mitte des 19. Jahrhunderts wurde trotz einer manchmal unzulänglichen Arbeitsweise ein wahrer Schatz von Texten und Einzelstudien von der Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap und anderen historischen Vereinen und Instituten zusammengetragen. Durch die schnelle Entwicklung der interregionalen Landesgeschichte und das wachsende Interesse seitens der Universitäten werden die Aussichten in der Nachkriegszeit überaus günstig. Die erzielten Resultate sind vielversprechend, aber um wesentliche Fortschritte machen zu können, wird eine Zusammenstellung der verstreuten archivalischen Quellen unumgänglich sein. Ferner ist eine enge Zusammenarbeit mit Instituten und Personen notwendig, die sich ausserhalb der Provinzgrenzen, in den Niederlanden, in Belgien und im Rheinland, mit den verschiedenen Aspekten der verwickelten Geschichte der limburgischen Maaslande befassen.

Der Aufsatz mit dem Titel „Loze Cyprusgangers“ ist einem Fälschungsfall gewidmet, der mit den Strafwallfahrten wegen Verbrechen verurteilter Personen zusammenhängt. In den Niederlanden findet man diese Art der Strafe besonders in den südlichen Provinzen. Die Tatsache, dass sie vorzugsweise im Fürstbistum Lüttich angewandt wurde, deutet auf ihren Ursprung als kirchliche Busse hin. Auf diesem Gebiet ist die Maastrichter Gesetzgebung teilweise den Verordnungen entnommen, die in Lüttich und in Sint-Truiden erlassen wurden. Im Gegensatz zu den Strafpilgern nach Rom, Santiago de Compostella und anderen entfernten Wallfahrtsorten, waren die Zypernfahrer nicht dazu verpflichtet eines der zahlreichen dortigen Heiligtümer zu besuchen, sondern dort während einer bestimmten Zeit zu „dienen“. Man darf annehmen, dass durch diesen Dienst eine Stärkung der Verteidigungskraft der ständig durch die Mohammedaner bedrohten Insel beabsichtigt wurde.

Die Zypernfahrt stellte eine schwere Strafe dar, welche manchmal die unfreiwilligen Pilger zugrunde richtete. In Maastricht war für Verbrechen wie Mord, Totschlag und Entführung keine finanzielle Abfindung möglich. Der Eintritt in die Stadt wurde den heimgekehrten Verurteilten nur gestattet, wenn sie eine von den zuständigen

zypriotischen Obrigkeiten ausgestellte Bescheinigung vorlegen konnten, die ihren Aufenthalt auf der Insel bewies.

Im Jahre 1496 glaubte der Magistrat von Maastricht einer Anzahl Betrüger auf die Spur gekommen zu sein, die sich der Zypernfahrt durch die Vorlage gefälschter Zertifikate entzogen hatten. In seinem Auftrag reiste ein Geistlicher, Walter Tinctoris von Wijshagen, nach Venedig, um fünf dieser zweifelhaften Dokumente nachprüfen zu lassen. In Gesellschaft eines gewissen Balduin Havets erkundigte er sich im Dogenpalast und im Palast der Witwe des letzten Königs von Zypern und Jerusalem aus dem Geschlecht der Lusignans, Katharina Cornaro. Hier erfuhr er, dass die Zertifikate ausgefertigt worden waren auf die Namen eines längst verstorbenen Königs, eines nicht zu identifizierenden Bischofs und einer Königin Zyperns, welche die Souveränität der Insel einige Jahre vorher der venezianischen Signoria übertragen hatte. Eine vom Dogen Agostino Barbarigo ausgestellte Urkunde bestätigte das Ergebnis der Prüfung. Nach der Rückkehr Walters wurden diese Urkunde sowie ein den Verlauf der Untersuchung bezeugender Brief Balduin Havets und der Text der fünf gefälschten Bescheinigungen im Auftrag der Bürgermeister und der Geschworenen von Maastricht im Register der Ratsbeschlüsse abgeschrieben. Der Magistrat traf Massnahmen um derartigen Fälschungen in Zukunft vorzubeugen.

Die Jugend des Frühhumanisten Mattheus Herben, geboren 1451 in Maastricht, fiel in die Zeit der Bürgerkriege während der Regierung des Fürstbischofs Ludwig von Bourbon (1457-1479), welche die Unabhängigkeit des Fürstbistums Lüttich in Frage stellten. Das vom Bischof und vom Herzog von Brabant gemeinsam verwaltete Maastricht, an der Grenze des Fürstbistums und der mit Brabant vereinten Lande von Overmaas gelegen, war ein Stützpunkt der beiden Souveräne und ein Zentrum der diplomatischen Tätigkeit, durch die im Jahre 1492 der Frieden im Maastal wiederhergestellt wurde. Die Zerstörung Lüttichs im Jahre 1468 ist für Herben der Anlass zu seiner literarischen Laufbahn. Der Legat des Papstes Paul II., Onufrius, erteilt ihm den Auftrag, dem italienischen Dichter Angelus de Curibus Sabinis, ein Freund Perottis, beim Verfassen des epischen Gedichts *De excidio civitatis Leodiensis libri sex*, zu unterstützen, das das Vorgehen des Legats in den lütticher Angelegenheiten rechtfertigen sollte.

Nach einem Aufenthalt von etwa zehn Jahren in Italien, die er zunächst in den Diensten van Onufrius und nach dessen Tod im Jahre 1471 in denen des gelehrten Nikolaus Perotti verbrachte, kehrt er nach Maastricht zurück, wo er die Stelle eines Rektors der Kapitelschule von St. Servatius bekommt. Hier veröffentlicht er zwischen 1480 und 1487 kleine Aufsätze über die Belagerung Skutaris und die Eroberung der Insel Euboia durch die Türken und den grausamen Kampf in Ferrara zwischen den Halbbrüdern Nikolaus und Hercules Este, deren Inhalt auf Berichten von Augenzeugen beruht. Ohne Zweifel wurde die Ausgabe inspiriert von dem damals beliebten Thema des Verlangens, den Frieden zwischen den christlichen Fürsten wiederherzustellen, um nachher alle Kräfte zu konzentrieren zur Abwehr der Türken-gefahr. In derselben Zeit gibt er die *Dyasinthetica* heraus, eine lateinische Grammatik, welche auf den Sprachlehren des Nikolaus Perotti und des berühmten Pädagogen Guarini von Verona beruht. Sie gilt für die Niederlande als eine der ersten nach den Grundsätzen des italienischen Humanismus verfassten Sprachlehren dieser Art.

Der Grundgedanke seiner Abhandlung *De Trajecto instaurato* (1485) ist ebenfalls einem italienischen Beispiel, dem Werk Flavius Biondos „*Romae instauratae libri III*“, entnommen. Durch dieses Büchlein, das trotz der mangelhaften Edition von P. F. X. de Ram eine unentbehrliche Quelle der Geschichte Maastrichts darstellt, gehört Herben zu den ersten Schriftstellern, welche die Niederlande mit der im 17. und 18. Jahrhundert so beliebten Gattung der historisch-topographischen Städtebeschreibungen bekannt machten.

Nach einem vergeblichen Versuch, in die Dienste des Gönners von Erasmus, Heinrichs von Bergen, Bischof von Kambrai, zu treten, besucht er 1495 und 1496 den Abt von Sponheim, Johannes Tritheimius. Durch Vermittlung des gelehrten Benediktiners kommt er mit mehreren Humanisten aus dem Bekanntenkreis seines Freundes in Verbindung u.a. mit Johann von Dalberg, dem er sein musikwissenschaftliches Werk *De natura cantus ac miraculis vocis* widmet, ferner mit Rutger von Venray, sowie vermutlich auch mit Jakob Wimpfeling und Sebastian Brant. Einige Jahre ist er in Maastricht und Umgebung der diskrete Propagandist der deutsch-patriotischen Deutung des Humanismus. Seine Briefe und Epigramme weisen auf Verbindungen

mit gebildeten Kreisen, mit Prälaten und Schriftstellern in den Niederlanden und dem Fürstbistum Lüttich, mit Johann von Diest, Prior der St. Jakobsabtei in dieser Stadt, mit dem bekannten Vikar der Kartause bei Zeelhem Peter von Dorlant, mit Pascal von Bierset und anderen.

Im Jahre 1506, in dem wir ihm als Diener des Kanzlers des Fürstbischofs, Lambert von Oupeye, begegnen, hat er das unruhige Leben der „Philosophen“ aufgegeben und sich zum Priester weihen lassen. Sein letztes kleines Werk, das erhalten geblieben ist, ist eine Sammlung auf Wunsch der Kanoniker im Jahre 1520 verfasster Aufsätze über die Geschichte des St. Servatiuskapitels und dessen gleichnamigen Kirche in Maastricht. In dieser Stadt starb er 1538. Unter den niederländischen Humanisten ist Herben eine Figur zweiten Ranges. Leicht zu beeinflussen, hat er sich insbesondere verdient gemacht um die Bearbeitung italienisch-humanistischer Themen und um die Verbreitung von Gedanken, welche in der Zeit seiner publizistischen Tätigkeit – etwa bis 1500 – in dem von Bürgerkriegen heimgesuchten limburgischen Maastal neu oder wenig bekannt waren.

Die im vierten Aufsatz ausführlich besprochene Periode von 1543 bis 1663 ist ein für die limburgische Geschichte besonders wichtiger Zeitabschnitt. Aus dem Spiel entgegengesetzter Kräfte wachsen in diesem Jahrhundert Verhältnisse, welche sich im positiven oder negativen Sinn der Bildung der Provinz in ihrer heutigen Gestalt zuträglich zeigen. Der Friede von Venlo (1543), der die Orientierung des Oberquartiers gründlich ändert, löst Geldern aus dem mächtigen klevisch-jülichen Länderkomplex, der 1614 infolge des Xantener Vertrags in zwei Hälften zerlegt wird. Der Augsburger Vertrag trennt den grössten Teil des Territoriums der heutigen Provinz de facto vom Reich. Die Errichtung des Bistums Roermond (1559) bewirkt eine Verstärkung der interregionalen Verbindungen, welche von der zentralen Regierung in Brüssel ebenfalls beabsichtigt aber in nur sehr unvollkommener Weise erreicht wird. Das Eindringen der Republik der Vereinigten Provinzen 1632 bedeutet der Anfang einer Entwicklung, welche mit der Bildung der Provinz im Jahre 1815 enden wird. In der zweiten Hälfte des 17. Jahrhunderts tritt eine Stabilität der Grenzen und der Staatseinrichtung zutage, welche die Bedeutung des limburgischen Maastals als Übergangszone verringert.

Die Zentralisierungspolitik der Regierung seit 1530 verstärkte die föderativen Bände zwischen den einzelnen Landen von Overmaas und zwischen diesen und dem Herzogtum Limburg. Die Ernennung Johannis, Grafen von Ost-Friesland, zum Gouverneur für ganz Limburg-Overmaas (1543), ist der Anfangspunkt einer ununterbrochenen Reihe landesherrlicher Statthalter. Die anfänglich selten vorkommenden gemeinschaftlichen Staatenversammlungen werden allmählich ein normaler Vorgang, während die erzwungene Ablösung des Aachener Obergerichts durch den Hof von Brabant die Verbindungen mit Brüssel fester anzieht. Im Herzogtum Geldern beobachtet man eine ähnliche, zugleich nach Unifikation der habsburgischen Niederlande und der einzelnen Provinzen tendierende Entwicklung. Die Ernennung eines Statthalters (1544), die Errichtung des Souveränen Hofes (1547) und der Rechenkammer und der gemeinsame Widerstand gegen diese Werkzeuge der Zentralbehörden haben die Orientierung des Oberquartiers bis 1580 vorwiegend auf die drei geldrischen Niederquartiere gelenkt.

In dem klevisch-jülichen Länderkomplex nimmt die Personalunion die Gestalt eines Staatenbundes an. Die Zentralisierung tritt hervor in der Errichtung der Hofgerichte in Düsseldorf und Kleve, in Polizeiordnungen und in einer frühzeitigen Kodifikation der Landrechte. Für die unmittelbaren Reichsherrlichkeiten wird es immer schwieriger sich dem Druck der brüsseler Zentralbehörden zu entziehen. Maastricht ist gewissermassen ein Stadtstaat. Im staatsrechtlichen Sinn gehört es weder zum Reich, noch zu den Niederlanden.

Der städtische Partikularismus und die Grenzlage erklären grösstenteils den bedeutenden Anteil der Maaslande in den Religionswirren (1565-1567). Zu deren ursachlichen oder förderlichen Faktoren gehören die verschiedenen Verfahrensweisen in der Religionsfrage in den Niederlanden und im Reich, die Bemühungen des Herzogs von Kleve-Jülich um eine nationale, humanistisch getönte Kirche, welche das Anwachsen der evangelischen Strömungen begünstigte, die Furcht der städtischen Obrigkeiten vor einem Bürgerkrieg, die Handelsbeziehungen mit Aachen, Frankfurt, Köln und Antwerpen und die wirtschaftliche Depression in den maasländischen Tuch- und Wollstädten. Die meisten Herren der freien Reichsherrlichkeiten waren bei der Verbreitung der neuen Lehre und bei den Religionswirren beteiligt.

So viel bekannt ist, hat die Bilderstürmerei innerhalb der heutigen Provinzgrenzen mehr oder weniger gewütet in allen Städten und in einigen Herrlichkeiten. Dass die Zerstörungen relativ gering waren, verdankt man dem Widerstand der katholischen Bürgerschaften, namentlich in Venlo und Maastricht, und dem vorwiegenden Einfluss der Lutheraner und der Mennonitengemeinden. Im Jahre 1567 war der Aufruhr zu Ende und nahm die Repression mittels Zitationen und Konfiskationen einen Anfang. Die Einlagerung einer ständigen brabantischen Garnison unter Befehl eines vom König ernannten Gouverneurs zerstörte das Gleichgewicht zwischen den beiden Souveränen Maastrichts. 1570 fiel Horn, ein Lehen der Grafschaft Loon, dem Fürstbischof von Lüttich zu, während die von Horn abhängigen Herrlichkeiten Weert und Wessem vom König dem geldrischen Oberquartier einverleibt wurden.

Sobald die Wirren in den Niederlanden die Gestalt eines Aufstandes annehmen, funktioniert das Gebiet der heutigen Provinz als der Schlagbaum zwischen den südlichen Kernprovinzen und den mit den Rebellen sympathisierenden Kreisen im Reich. Die militärische Bedeutung der Maas und der Festung Maastricht treten hervor im Verlauf der Feldzüge zur Befreiung der Niederlande in den Jahren 1568, 1572 und 1574. Das Maastal bildet ebenfalls das geeignete Gelände für umfassende Bewegungen, welche den Niederrhein mit in den Krieg hineinziehen.

Nach Alvas Sieg im Jahre 1568 scheint der Weg zur Bildung eines autokratisch verwalteten Einheitsstaates offen zu liegen. Das Studium an der Kölner Universität wird verboten, auch in den Maaslanden findet, wenn auch widerwillig und zögernd, die von der zentralen Regierung befohlene Aufzeichnung von Wohnheitsrechten und deren Einlieferung in Brüssel statt. Der Widerstand lebt aber auf, als die Regimenter der königlichen Armee sich für ihren rückständigen Sold bei der Bevölkerung entschädigen. Roermond wird von den Söldnern Pollweilers terrorisiert. Die spanischen Meutereien in Maastricht und Antwerpen (1576) geben den letzten Anstoß zur Pazifikation von Gent.

Die Politik der Generalstaaten, die eine Wiederherstellung des Gleichgewichts zwischen dem Souverän und den Untertanen in einem katholischen Staatenbund beabsichtigen, wird im Oberquartier

und in den Landen von Overmaas kompromittiert von den radikalen „Patrioten“, die sich nötigenfalls ganz vom König lossagen wollen und den Religionsfrieden (1578) missbrauchen um die Reformierten ans Ruder zu bringen. Die Abneigung gegen die Volksbewegung in den Kreisen des Adels und der städtischen Regenten und besonders der vorherrschender Partikularismus entkräften im Maasland den Einsatz für das gemeinsame niederländische „Vaterland“. Im Jahre 1578 werden die Hauptstadt des Oberquartiers, Roermond, das Herzogtum Limburg und die Lande van Overmaas von spanischen Truppen besetzt. 1579 wird Maastricht, wo der Magistrat möglichst lange eine Garnison der Generalstaaten abgelehnt hat, von Parma erstürmt. Das Kondominium bleibt im Stande, aber die Privilegien, welche die städtische Autonomie sicherten, werden ausser Kraft gesetzt. Die Eroberung des Brückenkopfes an der Maas und die Vormachtstellung des Hauses Wittelsbach in Lüttich und Köln haben zur Folge, dass der südliche Teil der heutigen Provinz bis 1632 nicht mehr ernstlich bedroht wurde.

Der Fall Maastrichts bedeutet ein Wendepunkt. Er beendet die kölnen Friedensverhandlungen und beschleunigt den Rückkehr zahlreicher Adliger und Prälate unter die königliche Obedienz. In dem zum Teil von den Spaniern besetzten Oberquartier herrscht eine chaotische Verwirrung. Gegen den Willen der Bevölkerung und der politisch bewussten Kreise, die an den Grundsätzen der Pazifikation von Gent festhalten, gewinnen die von den Soldaten des kalvinistischen Statthalters von Geldern, Johann von Nassau, an die Macht gebrachten „Patriote“ ein Übergewicht, das jedoch nicht unbedroht war. Die Feldzüge und der Kleinkrieg in diesem Quartier sind eng mit dem Kampf um das Kurfürstentum Köln (1583-1590) verwickelt. Die provisorische Hauptstadt Venlo, die sich 1579 der Utrechter Union anschloss, wird 1586 von Parma zur Kapitulation gezwungen. Nach der Einnahme von Wachtendonk (1588) ist das Geldrische Oberquartier für die junge Republik der Vereinigten Provinzen verloren und hat sich im limburgischen Maastal die Trennung zwischen Süden und Norden vollzogen.

Ungeachtet der gegenseitigen Neutralität des Reiches und der Generalstaaten, bilden die Territorien zwischen Maas und Rhein bis 1648 ein Feld eng zusammenhängender Kraftlinien politischer und

militärischer Art. Maastricht bildet das Ausfalltor der Interventionszüge Spinolas im Rheinland, das Oberquartier ist das Vorgelände der Rheinübergänge, welche die Verbindungen mit den spanischen Tercios nördlich der grossen Flüsse beherrschen. Im Süden der heutigen Provinz ist die Kriegführung beschränkt auf Attentate zur Entlastung der entscheidenden Feldzüge des Statthalters Moritz von Oranien (1588-1598). Der Kampf um die Erbfolge in den klevisch-jülichen Territorien verlegt von 1597 an den Schwerpunkt des Krieges nach dem Niederrhein. Der Xantener Vertrag bedeutet ein folgenschweres Kompromiss. Der reformierte Kurfürst von Brandenburg fasst festen Fuss im Maasraum ohne hier die erhoffte Vormachtstellung zu gewinnen. Kleve wird gewissermassen ein Protektorat der Republik, während der Pfalzgraf sich auf die Seite der Gegenreformation stellt. Von den Generalstaaten und den Erzherzögen mit Garnison belegte Städte u.a. Gennep und Sittard, bilden eine ausländische Barriere im klevischen und im jülicher Gebiet. Das Oberquartier wird von Streifzügen und Meutereien im spanischen Heer ruiniert, aber jeder Annäherungsversuch der Generalstaaten wird abgelehnt. Andererseits misslingt der Plan den Rheinhandel mittels des Baus eines Kanals von Rheinberg nach Venlo, die sog. Fossa Eugeniana, nach den südlichen Provinzen ab zu lenken (1626).

In der Periode von 1588 bis 1648 beanspruchen sowohl die Generalstaaten als der König und die Erzherzöge die Souveränität in allen niederländischen Provinzen. In Den Haag wird ein zweiter Hof von Brabant errichtet, zu dessen Zuständigkeitsbereich nach 1632 auch die Lande von Overmaas gehören. Ein zweiter Souverän Hof von Geldern funktioniert in Arnheim, nachdem das hohe Kollegium 1580 vom König in die Hauptstadt des Oberkwartiers, Roermond, verlegt worden ist.

Im ganzen limburgischen Maastal vollzieht sich indessen die Integration der Bevölkerung in dem von der Gegenreformation geprägten Gedankenwelt. Die Erzherzöge verfolgen eine behutsame Zentralisationspolitik, welche die Autonomie der Provinzen im allgemeinen respektiert, aber einer Fixierung der Beden nicht aus dem Wege geht. Infolge der Abtrennung der geldrischen Niederquartiere, der Verlegung des Hofes und des Ansehens der einheimischen Statthalter nimmt das zur Absonderung neigende Oberquartier bald die Gestalt

einer neuen Provinz an. Der Hof in Roermond wird nach einem langen Kampf mit den Staaten als die höchste Rechtsinstanz anerkannt und die Verkündung der *Gelresche landt- ende stadtrechten* (1619) leitet hier eine neue Zeit für die Rechtspflege ein. In dem limburgisch-overmaasischen Staatenbund nimmt das Herzogtum deutlich den Vorrang. Hier kann man eine Verstärkung der Bindungen zwischen den Staaten der vier einzelnen Länder beobachten, aber das Fehlen eines gemeinschaftlichen Gerichtshofes und das Auftreten landsfremder Statthalter schwächen ihre Stellungnahme der zentralen Regierung gegenüber. Die Geschichte der in dieser Periode von Brüssel beherrschten freien Reichsherrlichkeiten und der jülichen Grenzgebiete, welche dem düsseldorfer Hofgericht unterstellt wurden, liegt noch grösstenteils im dunkeln.

Eine entgegengesetzte Tendenz enthält die besonders in den Landen von Overmaas häufig vorkommende Verpfändung zahlreicher, in hohen Herrlichkeiten verwandelten Schöffenbanken. Besonders der maasländische Adel hat aus dieser Zerstücklung der landesherrlichen Domäne Vorteil gezogen. Während die Maasuferstädte verkümmern, behält der internationalisierte Adel seine altherkömmliche Vormachtstellung, welche nun meistens auf Ämtern und militärischen Leistungen im Dienst der katholischen Fürste beruht.

Ihre Machtstellung im limburgischen Maasraum verdanken die Generalstaaten der Vereinigten Niederlande der Marschroute eines im Grunde gescheiterten Feldzugs. Die sieghafte Expedition Friedrichs Heinrichs im Jahre 1632, welche die Wiedervereinigung der siebzehn niederländischen Provinzen bezweckt, wird vorzeitig unterbrochen, die Friedensverhandlungen in Maastricht bleiben ohne Erfolg, aber am Ende des Jahres sind die Generalstaaten im Besitz Maastrichts und des grössten Teils des Geldrischen Oberquartiers, des Herzogtums Limburg und der Lande von Overmaas. In Maastricht treten sie nur in die Rechte des spanischen Königs in dessen Qualität als Herzog von Brabant. Die Mitsouveränität des Bischofs von Lüttich wird nicht beeinträchtigt und die Stadt erfreut sich einer anerkannten, in den Niederlanden beispielslosen Religionsfreiheit. Die Religionsfrage zeigt sich indessen von grundlegender Bedeutung. In den anderen eroberten Städten und auf dem Lande hat die herausfordernde Propaganda der Reformierten zur Folge, dass die Bevölkerung eine Stellung-

nahme zugunsten der Generalstaaten unterläßt. Eine Wiedervereinigung des Oberquartiers mit den geldrischen Niederquartieren unterbleibt. Als Folge des Widerstands der einheimischen Bevölkerung, der Enttäuschung der Reformierten, des besonders in der mächtigsten Provinz der Republik, Holland, wachsenden Friedenswille und der Abneigung gegen einen Kriegsaufwand im südöstlichen Grenzland, hervorgerufen von der Furcht im Dreissigjährigen Krieg verwickelt zu werden, gehen in den Jahren 1635-1637 alle Eroberungen ausser Maastricht wieder verloren. Obgleich es ein untergeordneter Kriegsschauplatz geworden ist, wird das Maastal, in erster Stelle das Oberquartier und die Grenzgebiete des Herzogtums Jülich, das nicht imstande ist seine Neutralität zu behaupten, furchtbar von der internationalen Soldateska heimgesucht.

Was das limburgische Maastal angeht, sind die Ergebnisse des Westfälischen Friedens viel bescheidener als die Generalstaaten auf Grund der allgemeinen Kriegslage erwarten konnten. Trotz den Anstrengungen der Provinz Gelderland bleibt das Oberquartier im Besitz des Königs. In den noch im letzten Augenblick von Truppen der maastrichter Garnison besetzten Landen von Overmaas wird der Status-Quo beibehalten bis auf die Entscheidung einer spanisch-holländischen Chambre Mi-Partie über die Frage der Souveränität. Die Generalstaaten werden nur bestätigt im Besitz Maastrichts und des von dieser Stadt abhängigen „Distrikts“, dessen Bereich aber fragwürdig ist. Auf Grund des Jus Territorii et Superioritatis gewinnen indessen die Reichsfürste, unter denen die Herzöge von Kleve und Jülich, und die Inhaber der reichsunmittelbaren Herrlichkeiten, die sich wieder von Brüssel losmachen, eine nahezu vollständige Unabhängigkeit.

Nach dem Tod des jungen Statthalters Wilhelm II (1650) war die Gefahr eines neuen Krieges gegen Spanien vorüber. Unter dem Druck der Provinz Holland befolgten die Generalstaaten bis 1672 auf dem Kontinent eine konsequente Neutralitätspolitik, welche jede Gebietserweiterung nach dem Osten ausschloss. Dem nach dem Frieden der Pyrenäen (1659) drohend hervortretenden Gefahr des französischen Expansionstriebes gegenüber bemühten sie sich den Frieden durch die Erhaltung der spanischen Niederlande als ein Pufferstaat zu sichern. Diese Zurückhaltung hat die Konsolidation des Machtbereichs der katholischen Fürstentümer zwischen Maas und Rhein

gefördert, sie überliess die Bevölkerung der limburgischen Maaslande der Willekür der Söldner Karls von Lotharingen und der geflohenen französischen Frondeurs, sie erklärt ebenfalls die Nachgiebigkeit der Generalstaaten bei der Lösung der 1648 offengelassenen Rechtsfragen.

Die Frage nach der Souveränität in den völlig von den Generalstaaten besetzten Landen von Valkenburg, Dalem und Herzogenrade wurde der Frage untergeordnet ob die Hauptstadt des Herzogtums Limburg, ein Stützpunkt der königlichen Armee, auch als die Hauptstadt der drei autonomen Lande von Overmaas zu betrachten war. Weil sowohl die Generalstaaten als der König als Souveräne des ganzen Länderkomplexes auftraten, wurde die Bevölkerung in diesen Jahren mit doppelten Steuern und Kontributionen, einander widersprechenden Anordnungen und mit Retorsionen gequält. Die Generalstaaten setzten die schon in der Republik geltende kirchliche Gesetzgebung in Kraft. Der katholische Kultus wurde eingestellt, die katholischen Kirchengüter wurden konfisziert. Die innere Staatseinrichtung und das Justizwesen blieben zwar ungeändert, aber alle öffentliche Ämter wurden den Reformierten vorbehalten. Das Partagetraktat von 1661 bedeutete das Ende der chaotischen Periode dieses bitteren Kondominiums. Jedes der einzelnen Lande Valkenburg, Dalem und Herzogenrade wurde zwischen dem König und den Generalstaaten aufgeteilt. Infolge des Drängens der Berechtigten sind die grossen Abteien und die wichtigsten Herrlichkeiten im allgemeinen dem König zugeteilt worden.

Über das Oberquartier wurde nicht mehr verhandelt. Es blieb eine isolierte und partikularistische Provinz der spanischen Niederlande. Trotz ihrer abgesonderten Lage, haben die Generalstaaten nicht im Ernst daran gedacht die Stadt Maastricht aufzugeben, welche ihr Ansehen erhöhte und eine vorgeschobene Igelfestung bildete. Ihre Vormachtstellung im lüttich-brabantischen Kondominium wurde sicher gestellt durch die Besetzung der brabantischen Hälfte des Magistrats mit aus der Republik eingewanderten Reformierten und durch eine starke Garnison, welche ein Wiederaufleben der städtischen Wohlfahrt herbeiführte. In den noch lange umstrittenen, grösstenteils in der heutigen Provinz Belgisch-Limburg zerstreut liegenden Redemptions- und Servatiusdörfern, welche zum „Distrikt“ Maastrichts gehörten, konnten die Generalstaaten sich faktisch handhaben.

Der letzte Aufsatz handelt über den 1667 gemachten Vorschlag der Kommissare des Staatrates der holländischen Republik, Maastricht zu entfestigen und sich für die Verteidigung der Stadt auf die Anlage eines Ravelins mit Geschützständen neben der Maasbrücke zu beschränken. Dieser Vorschlag, der die Niederreissung eines beträchtlichen Teiles der Innenstadt mit sich gebracht hätte, beruhte auf dem Misstrauen gegen die katholische Bürgerschaft; er bildet ebenfalls eine charakteristische Episode in der immer wiederkehrenden Diskussion über die militärische Bedeutung Maastrichts für die Landesverteidigung. In den holländischen Regentenkreisen gab es eine Strömung, welche die Stadt als Prestigeobjekt und als Wellenbrecher gegen französische Angriffe an den Grenzen der spanischen Niederlande, des Reiches und des Bereichs der Generalstaaten um jeden Preis behalten wollte, während andere die Bedeutung der Festung in einem Verteidigungskrieg wegen ihrer isolierten Lage für gering hielten.

Angesichts der französischen Expansionsgelüste, welche zumal nach dem Tode des spanischen Königs Philipp IV (1665) eine tatsächliche Gefahr darstellten, überwog die erste Meinung. 1669 wurde der Vorschlag von einer anderen Abordnung des Staatrates abgelehnt, weil sie der Ansicht war, dass eine Entfestigung die Stadt wehrlos und ihre Aufgabe, feindliche Truppen zu binden bis das Heer der Generalstaaten gesammelt und in Bewegung war, illusorisch machen würde. Die dafür notwendigen Voraussetzungen wurden aber nicht verwirklicht. Obwohl Maastricht im 17. und 18. Jahrhundert eine Festung von internationalem Ruf war, gab es hier fast nie eine Garnison von genügender Stärke für die ihr anvertraute Rolle einer „Bastion der Niederlande“. Die französische Armee liess die Festung 1672 beiseite liegen und 1673 eroberte sie Ludwig XIV nach einer Belagerung von dreizehn Tagen. Maastricht wurde in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts entfestigt, entsprechend der damals vorherrschenden Theorie der „konzentrierten Verteidigung“ des Königreichs.

REGISTER VAN PERSOONS- EN PLAATSNAMEN*

- Aalst*, 228, 230.
Aardenburg, strafbedevaart, 59.
Aarschot, Filips van, 334.
Adam, Nicolaus, 63, 70.
Afferden, 269, 378.
Agricola, Franciscus, pastoor van Sittard, 292.
 —, Rudolf, humanist, 121.
Aitzema, Lieuwe van, 335, 375, 381, 415.
Aken, 2, 15, 17, 125, 130, 142, 176, 203, 216, 225, 260, 281, 293-295, 299, 396, 405.
 —, kapittel van O.L. Vrouw, 18.
 —, schepensbank, 7, 14, 165, 171-172, 320.
 —, verdrag (1490) van, 118.
 —, vrede (1668) van, 413.
Aken, Hendrik (Henricus) van, 55, 63, 69.
Albertus, aartshertog, 270-271, 289, 295, 309.
Albertus Magnus, 123.
Aldekerk, 220.
Aldenhoven, 341, 363.
Aleander, Hieronymus, kanselier van het prinsbisdom Luik, 151.
Alexander, bisschop van Luik, 30.
Alexander de Villa Dei, 102, 105.
Alkmaar, 224.
Alva, hertog van, 165, 188, 192, 194, 204, 211-217, 219-224, 227, 267.
Amby, 333.
Amstenrade, 17, 224, 303, 327.
Amsterdam, 188, 199, 209, 372.
Anjou, hertog van, 233, 258.
Antwerpen, 188, 194, 204, 209, 224, 230-231, 233, 252, 255, 259, 266, 297-298, 331, 412.
Arcen, 238, 265-267, 277, 297-298, 332, 340, 350, 403.
Argenteau, 89, 245, 251.
Arnhem, 158, 161, 190, 209, 274, 340.
 —, Rekenkamer, 10.
 —, Rijksarchief, 9-10, 15, 36.
 —, Souverein Hof van Gelre, 179, 205, 313, 346.
Arwilre, Dierick van, 113.
Asolo, 67.
Aspremont-Lynden, Ernst van, 326.
 —, Herman van, 261, 320.
Asselt, 36, 236.
Assonleville, raadsheer van Parma, 259.
Atrecht, Unie van, 233.
Aubel, 22.
Aubremont, Jan van, baron van Ribaucourt, 342.

* Het register werd in eerste opzet samengesteld door de heer A. A. M. N. Dejong te Maastricht. Voor zijn medewerking betuig ik hem mijn welgemeende dank. De inleiding, het résumé en de Zusammenfassung zijn buiten beschouwing gebleven.

Augsburg, Godsdienstvrede (1555),
174, 187, 368.
—, Verdrag (1548) van, 165, 171-172,
177, 188, 407.
Aussems, notaris te Aubel, 22.
Austerweel, slag (1567) bij, 204.
Avaux, d', Frans gezant, 364.
Avila, Sancho de, 225-226.
Ayala, bevelhebber Spaans legerkorps,
230-231.
Aytona, Francisco de Moncada, mar-
kies van, 299, 336, 339.

Baarlo, 289, 399.
Bachiene, Wilhelm, 34.
Baden, Jacoba van, echtgenote van Jan
Willem, hertog van Kleef-Gulik,
287.
Baesweiler, slag (1371) van, 4.
Baetasiërs, 125.
Barbario, Agostino, doge, 66.
Batenburg, munterij, 170.
Bathen, Jacob, 109, 152.
Baudartius, Willem, 269.
Beeckman, Willem, 299.
Beegden, 7.
Beek, hoofdbank, 394-396.
Beelen, kapitein in Staatse dienst, 245.
Beersel, zie: Wittem, Jan van.
Beesel, 36.
Beieren, Albert hertog van, 257.
—, Ernst van, prins-bisschop van Luik,
257, 261-262, 266, 268, 274, 279,
281, 284.
—, Ferdinand van, prins-bisschop van
Luik, 279, 298-299, 319, 332-333,
338, 357, 370-371.
—, Maximiliaan Hendrik van, prins-
bisschop van Luik, 371, 405.
Beissel, Jan, 119.
—, Judocus, humanist, 78, 119-120,
123, 127, 135-136, 140.
—, Judocus, kanunnik te Maastricht,
109.

—, Nicolaas, kanunnik te Maastricht,
147.
Beka, Johannes de, 85.
Belfeld, 36.
Belven, Adolf Bertolf van, 304, 321.
Bemelen, 168, 225, 317, 395.
Bentinck, Van, geslacht, 328.
—, Filips van, 263, 277, 305, 308-309,
323.
—, Jan Wolfgang van, 359.
Berg, 317, 395.
—, hertogdom, 157, 168, 183-185,
262, 280, 294, 368, 373.
Berg, Joris op den, 220.
—, Burcardus van den, deken van
Arnhem, 191.
—, Frederik van den, 197, 207, 259,
277, 290, 309.
—, Hendrik van den, stadhouder van
Opper-Gelder, 277, 285, 294, 296,
298-299, 305, 309, 330, 332, 336,
338, 344, 350, 365, 398.
—, Herman van den, 274, 285, 288,
290, 309.
—, Herman Frederik van den, 310,
365.
—, Willem van den, 17, 187, 190, 197,
208-209, 214, 224, 255, 259, 262,
264, 274-275, 309.
Bergen, 220, 223, 413.
Bergen, Cornelis van, prins-bisschop
van Luik, 163, 175.
—, Hendrik van, bisschop van Ka-
merijk, 17, 116-119, 127, 137-
138, 151.
Bergen op Zoom, 236, 271, 283, 296,
309, 402.
Berg-Trips, Van, geslacht, 16.
—, Hendrik van, 304, 352.
—, Herman van, 385, 392.
—, Joris van, 304.
Berlaymont, Gielis van, baron van
Hierges, 179, 222, 226, 228, 234,
236-238, 244, 247, 251-252, 254.

- Berlo, Winand van, 304.
Berwinne, rivier, 339.
 Bessarion, kardinaal, 92.
 Betho, Jacob van, 214.
 Bette, Willem, baron van Lede, 333, 341-342.
 Beurden, A. F. van, 43.
 Bierset, Pascal de, benediktijn, 151.
 Bije, Marcus de, markies van Varambon, 269, 274.
 Bijland, Adriaan van, 190, 202, 208.
 —, Agnes van, 200.
 —, Otto Hendrik van, 281, 287.
 Billehé, De, familie, 327.
 Bilsen, 98, 288, 377.
 Binche, 290.
Bingelrade, 303.
 Biondo (Blondus), Flavio (Flavius), geschiedschrijver, 107-108, 111.
 Bitter, De, familie, 386.
Blerick, 266, 399.
 —, fort Sint-Michiël, 355.
Blijenbeek, 238, 251, 263-265, 268-269, 327.
Blitterswijk, 266.
Bocholtz, 304, 396.
 Bocholz, Godart van, 235, 241, 305.
 —, Margaretha van, echtgenote van Arnold III Huyn van Geleen, 327.
 Boddens, rektor der jezuïeten te Maastricht, 349.
 Boedberg, Adriana van, echtgenote van Ulrich van Hoensbroek, 327.
 Boeren, P. C., 45.
 Boeymer, Arnold vrijheer van, 321.
Bologna, 93, 100.
Bombaye, 394, 396.
Bommelerwaard, 266, 274.
Bongard, kasteel, 396.
 Bongard, Van, familie, 397.
 —, Bernard van, 198.
 —, Jan van, 198.
 —, Maria van, 304.
 —, Werner van, 321.
 —, Willem Frederik van, 321, 326.
Bonn, 268.
 Bönninghausen, Lothar Dietrich von, 359.
 Boonen, Jacob, aartsbisschop van Mechelen, 334.
 Borch, Gerard ter, 364.
Borgharen, 7, 395.
Borgloon, 217.
Born (zie ook: *Sittard*), 168, 185, 292, 361, 373.
 —, ambt, 3, 13, 50, 159, 164, 168, 183, 185, 202, 262, 292, 295, 302, 322, 324, 359, 361-363, 368, 404.
 Bost (Bostius), carmeliet, 122.
Bouillon, gepretendeerd hertogdom, 279.
 Bouillon, hertog van, zie: Tour d'Auvergne, Fred. Maur. de la.
 —, Godfried van, 55-56.
 Bourbon, Lodewijk van, prins-bisschop van Luik, 87-89, 91, 97.
 Bourgondië, Herman van, heer van Fallais, 315.
 —, Jan van, bisschop van Kamerijk, 116.
 —, Karel van, zie: Karel de Stoute.
 —, Philips van, zie: Filips de Goede.
 Bourlette, Andries, 216.
Boxmeer, 207.
Brabant, hertogdom, 3-4, 13, 161-162, 165, 168, 172, 203, 210, 234, 245, 259, 266, 273, 289, 306, 315.
 Bracamonte, bevelhebber Spaans legerkorps, 226.
 Brandenburg, Ernst markgraaf van, 291-292.
 —, Frederik Willem keurvorst van, hertog van Kleef, 370, 373.
 —, George Willem keurvorst van, hertog van Kleef, 294.
 —, Jan Sigismund keurvorst van, hertog van Kleef, 280, 294-295.
 —, Joachim keurvorst van, 136.

- Brandt, Andreas, 110.
 Brant, Sebastiaan, 128, 132.
Breda, 236, 263, 271, 273, 275, 282-283, 296, 334, 339, 341-342, 349, 402.
 —, Baronie van, 320.
 —, kasteel, 163.
Breda, Jacob van, 104.
Brederode, Van, geslacht, 319.
 —, Hendrik van, 169, 187-188, 199, 205.
 —, Jan Wolfert van, 377.
 —, Margaretha van, abdis van Thorn, 169, 201.
 —, Nicolaas van, 342.
Bree, 163, 377.
Bree, Tilman van, 314.
Breisach, 363.
Breitenfeld, slag (1631) bij, 326.
Bremen, 20.
Brempt, Jan van, 222.
Breyl, Van, geslacht, 322.
 —, Wijnand van, 321.
Brézé, Franse maarschalk, 339.
Briel, Den, 220.
Brimeu, Karel van, graaf van Megen, 179, 191.
Broekhuisen, Van, geslacht, 201.
Broekhuizenvorst, 399.
Bronkhorst-Batenburg, Van, geslacht, 169-170, 198-199.
 —, Anna Sidonia van, 328.
 —, Catharina van, 200.
 —, 1. Dirk van, 199-200.
 —, 2. Dirk van, zoon van 1, 200.
 —, Gijsbert van, 199.
 —, Herman van, 199.
 —, Jan I van, 159, 171, 200, 303.
 —, Jan II van, 321.
 —, Joost van, 200, 250, 328.
 —, Joost Maximiliaan van, 321, 326-327, 359.
 —, Karel van, 199, 214, 216.
 —, Willem van, 200, 205, 214.
Brugge, 3, 89, 209, 255, 412.
Brüggen, 164, 185, 292, 322.
 —, ambt, 168, 183, 202, 261, 359, 362-363, 376.
Brun, Antoine, Spaans gezant, 370, 372, 390.
Bruni, Leonardo, humanist, 111.
Brunssum, 303.
Brussel, 161, 209, 315.
 —, Algemeen Rijksarchief, 12-13, 15, 28, 36-37.
 —, Brabantse Rekenkamer, 12-13.
 —, Raad van Brabant, 11-12, 37.
 —, Unie (1577) van, 233, 235, 239.
Brusthem, vrede (1467) van, 88.
Buchten, 302.
Bucquoy, graaf van, zie: Longueval, Karel van.
Buggenum, 17, 229.
Buiette, familie, 327.
Bunde, 304, 395, 398.
Burtscheid, gereformeerden, 396.
Butzbach, Johannes, humanist, 80.
Caberg, 298.
 —, Dousberg, 217.
Cadier, 304, 394, 396.
Caesar, 82.
Caldenborch, Willem van, 352.
Candelarius, Godfried, carmeliet, 130.
Canter, Andreas, 126.
Capizucchi, bevelhebber Spaans legerkorps, 267.
Carpentier, Eduard, 342.
Cartiels, rijksheerlijkheid, 170, 225, 377.
Castel-Rodrigo, markies van, waarnemend landvoogd, 363-364.
Cateau-Cambrésis, vrede (1559) van, 193.
Cats, Jacob, 369.
Cauwenberg, Theodoor van, 361.
Cavelier, François, 23.
Çayas, De, commandant kasteel van Weert, 222.

Celtis, Konrad, 108, 121, 125, 128, 135, 149.
 Cerclair, De, familie, 328.
 Cerf, Arnold du, 338.
 Champagney, zie: Perrenot, Frederik.
Charleroi, 413.
 Charlotte de Lusignan, koningin van Cyprus, 66.
Charolais, 165.
 Chastillon, De, bevelhebber Staats legerkorps, 290.
 —, De, Franse maarschalk, 339.
Chénée, 97.
Chératte, 396.
 Clarisse, Antwerpse bankier, 365.
 Cleuter, kolonel, 416.
 Coligny, Gaspard de, 220, 222.
 Condé, prins van, 349, 370, 376-377.
 Cornaro, Catharina, weduwe van Jacob II van Lusignan, 61, 63, 65-66, 70.
 Cortenbach, Jan van, 198.
 Corvera, bevelhebber Spaans legerkorps, 266.
 Court, Pieter de la, 392.
 Couwenberch, Gijsbrecht van, 258.
 Crassier, Louis de, 45.
 Criepe, Willem, 274, 277.
 Croon, Jan van der, veldheer, 326.
 Croy-Solre, Filips van, 286.
 Curibus Sabinis (Viterbo), Angelus de (van), dichter, 90-92, 116, 137.
Curingen, leenzaal, 7.
 Cuyckius, Henricus, bisschop van Roermond, 288.
 Cuypers, P. J., 43.
Cyprus, Cyprusbrieven, 61-63, 65, 67-69, 71-72.
 —, Cyprusvaart, 54-55, 58-61, 68, 70-72.
 —, koninkrijk, 65-67, 69.

Dahlen, slag (1568) bij, 213-214.
 Dalberg, Johannes van, bisschop van

Worms, 79, 121-122, 127-128, 132, 135, 149-150.
Dalem, 209, 220, 245, 323, 334, 341, 355, 367, 378, 384, 394, 396.
 —, hoofdgerecht, 172, 303, 394.
 —, Land van, 5, 14, 16, 168, 176, 181-183, 218, 307-308, 316, 348, 352, 356, 379, 382-383, 393-394, 395-397, 399, 409.
Dalenbroek, 378, 403.
 Dartz, Hendrik van, 312.
 Decker, Jan, 218.
 Demer, rivier, 297.
Dendermonde, 222.
Deventer, 103-104, 108, 113, 132, 180, 209, 228, 238, 250.
 —, bisdom, 191-192.
Diest, 222, 251, 283, 285, 336.
 Diest, Jan van, prior St. Jacob te Luik, 125, 131, 134, 151.
Dijle, rivier, 297.
Dillenburg, 217.
Dinant, 88, 163.
 Doelmans, notaris te Maastricht, 148.
 Doenrade, Barth. van, 148.
Doetinchem, 238.
 Donatus, 102.
Doornik, 188, 233, 413.
 Doorninck, P. N. van, 10.
 Doppler, P. M. H., 39, 41-42.
Dordrecht, 195, 209, 222, 297, 323, 391.
 —, Stadsarchief, 11.
 Dorlant, Pieter, kartuizer, 134, 151.
Dorsten, verdrag (1639) van, 360.
Dortmund, 171, 293.
 Draeck, Robert van, 352.
Duinkerken, 400.
 —, slag (1658) bij, 391.
Duins, slag (1639) bij, 363.
Duisburg, 292.
 Dulcken, Matthijs van, 297, 299.
Düren, 294, 322, 363.
Düsseldorf, 163, 202, 292, 294.

—, Gerechtshof, 171, 184-185, 322.
 —, Staatsarchief, 15, 20, 28, 36.
 Duverden, Aart van, 352.
 Duyck, Anthony, 283.
Eaucourt, abdij, 176, 397.
 Eberstein, Filips van, 212-213, 228.
 —, Johan Kaspar van, 360, 362.
 —, Otto van, 230.
Echt, 36, 171, 312.
 —, kerk van St.-Landricus, 161.
Eckelrade, rijksheerlijkheid, 170.
 Egmond, Anna van, echtgenote van Jan I van Horn, 169, 196.
 —, Filips van, 255.
 —, Karel van, hertog van Gelre, 157, 241, 312.
 —, Lamoraal van, 190, 192-193, 196-197, 214, 255.
Eijsden, 303, 394-396.
 —, kasteel, 327-328.
 Einholt, vestingcommandant van Gelder, 340.
 Elderen, Arnold van, 86, 96, 99, 101, 103, 113-115.
 Elisabeth, koningin van Engeland, 219-220, 271.
Elsloo, 170, 176, 224, 317, 328, 395.
 —, rijksheerlijkheid, 3, 14, 394, 403.
Elvenschans (*Navagne*), 339, 380-381, 396.
Emmerik, 287, 294-296, 330, 372.
Enkhuizen, 223.
 Erasmus, Desiderius, 102, 119, 137, 150.
Erkelenz, 168, 203, 213, 220, 241, 277, 290-291, 312, 327, 332, 378.
 Ernst, S. P., 21, 31.
Essen, abdij, 20.
Este, Hercules d', 100.
 —, Nicolá d', 100-101.
Estrades, Godefroy d', 370, 372, 412.
Euboa, 62.
 Eugenius IV, paus, 107-108.

Eupen, gereformeerden, 396.
 Everards, Pieter, 385.
 Everdey, kanunnik te Maastricht, 152.
 Eversen, J. M. H., 45.
Eygelshoven (*Eijgelshoven*), 48.
Eygenbilsen (*Eijgenbilsen*), 217.
 Eynatten, Van, geslacht, 201, 304.
 —, Frans van, 316.
 —, Frans Winand van, 398.
 —, Joh. Franc. van, 118.
Eys (*Eijs*), 170.
 —, rijksheerlijkheid, 218.
Eysden, zie: *Eijsden*.
 Falkenstein, Jan van, 282.
Famagusta, 56, 61, 66-67, 70.
 Farnese, Alexander, hertog van Parma, 233, 241, 244, 250-259, 261-262, 264-268, 270, 325, 331.
Feneur, 396.
 Ferdinand I, keizer, 169, 174, 187.
 Ferdinand II, keizer, 357, 360.
 Feria, graaf van, stadscommandant van Antwerpen, 348.
Ferrara, 93, 100-101.
Fexhe, vrede (1316) van, 15.
 Filips II, Spaans koning, 163, 167, 175, 186-189, 240-241, 248, 257, 262, 270, 320, 408.
 Filips IV, Spaans koning, 311-312, 315, 330, 333, 357, 363, 365, 390, 398, 403, 409, 412.
 Filips de Goede, hertog van Bourgondië, 87-88.
 Filips de Schone, hertog van Bourgondië, 116.
 Filips de Stoute, hertog van Bourgondië, 9.
 Flament, A. J. A., 8, 24-25, 32, 39, 41.
Fleurus, slag (1794) bij, 20.
Fontainebleau, verdrag (1785) van, 5, 14.
Fossa Eugeniana, 266, 296-298.

- Franche-Comté*, 165.
 Frangipani, pauselijk nuntius, 283.
Frankfort a.d. Main, 20, 125, 160, 194.
 -, Stadsarchief, 14, 36.
 Franquinet, G. D., 24-25, 29, 41-42, 77.
 Frans, neef van Mattheus Herbenus, 83, 105, 148.
 Frederik III, keizer, 125.
 Frederik Hendrik, stadhouder, 289, 291, 297-299, 331, 334-337, 339-341, 344-346, 349-351, 354, 359, 364-365, 370.
Fresin (Vorsen), heren van, 328.
 Fronsberg, kolonel, 228, 236.
 Fronteau, Willem, 326.
 Fuentes, Azevedo van, 284.
 Fürth, H. A. von, 37.
 Gaguin, Robert, 122.
 Gallot, L. K., 27.
 Gamarra, Esteban de, Spaans gezant, 390, 393-394, 397.
Gangelt, 159.
 Gaver, Van, geslacht, 198, 201.
 -, Koenraad van, 198, 303.
Geijsteren, zie: *Geysteren*.
Gelder, stad, 163, 203, 209, 241, 310, 312, 339-341, 354.
 -, ambt, 167, 220.
 -, vesting, 5, 277-278, 291, 334-336.
Gelderland, gewest, 158, 161, 179, 275, 295, 308, 312, 335, 365, 407.
Geleen, 14, 17, 48, 303, 324, 347, 389, 394, 396.
 -, graafschap, 396.
 Gellick (Gelick), Jan (Johannes) van, 63, 68, 70.
Gelre, graafschap, hertogdom, 4, 34, 45, 157-161, 164-166, 172, 179, 182, 188, 191, 205, 227, 235, 238-239, 259, 306, 313, 338.
 Gelre, Valenus van, 190.
 Genlis, bevelhebber Hugenoten, 217.
Gennepe, 3, 5, 15, 203, 222, 287, 289, 294-296, 299, 354, 359, 369, 372.
 -, ambt, 168, 202.
Gent, 55, 209, 412.
 -, Pacificatie van, 198, 217, 228-229, 231, 235.
 Gent, Bartholt van, 364.
 -, Filips van, graaf van Isenghien, 342.
 -, Jan van, 385.
 -, Otto van, 298.
 Gerbier, Engels gezant, 334.
Geulle, 224, 303-304, 395, 398.
 -, kasteel, 326, 339.
Geysteren, kasteel, 266, 327.
 Gilkens, Godfried, 310.
Goch, 5, 294-295.
Godsdal (Val-Dieu), abdij, 225, 316, 347-348, 382, 389, 394, 397.
 Goltsteyn, Joachim van, 349.
 Gomicourt, Adriaan van, 256, 278.
 Goor, Van, geslacht, 198.
 -, Herman van, 283.
 -, Maria van, echtgenote van Jacob van Oyenbrugge, 201, 208.
 Goossens, W., 46.
Gorcum, martelaren van, 219.
 Gorrevod, Karel van, markies van Marnay, 315, 317.
Göttingen, universiteitsbibliotheek, 18.
Graatheide, 216.
 Granvelle, kardinaal van, 159, 187, 189, 191, 196, 205, 207, 224, 227.
Grave, 266-267, 271, 289-290, 351.
's-Gravenhage, Algemeen Rijksarchief, 11, 15.
 -, Raad van Brabant, 7, 11, 14.
's-Gravenvoeren, 218, 384.
 -, hoofdgerecht, 394, 396.
 Greffrath, Jan van, 236.
 Gregorius XIII, paus, 257.
 Grenet, Antoon van, heer van Werpe, 278.
Grevenbicht, 168, 199, 203, 293, 320.
Grevenbroich, 363.

Grimmelshausen, Hans van, 362.
 Groenlo, 271-272, 284, 297.
 Groesbeek, Gerard van, prins-bisschop van Luik, 201, 204, 206, 214-215, 222, 231, 243, 246, 248, 256.
 Groningen, 165, 209, 211, 259, 271.
 —, bisdom, 191.
 Gronsveld, 159, 250, 324, 361.
 —, munterij, 170.
 —, rijksheerlijkheid, 7, 20, 170, 200, 208, 321, 404.
 Groot, Hugo de, 329, 350.
 Guarini van Verona, pedagoog, 102, 104.
 Guasco, Octavio de, 317.
 Guébriant, Franse maarschalk, 360, 362.
 Guillon, C. G. H., 22.
 Gulik, 163, 293, 295-296, 299, 322, 324, 330, 336.
 —, hertogdom, 3, 15, 157-159, 163-164, 168, 171, 183-185, 194, 201-202, 222, 266, 276, 280, 288, 294-295, 297, 314, 324, 332, 358-361, 363, 368, 373, 406.
 Gulpen, 304, 377, 384, 389, 394, 396.
 —, kasteel Nieuwburg, 327.
 Gulpen, Jan Willem van, 181, 225, 243, 351-352.
 Haag, kasteel, 16, 327.
 Haarlem, 200, 209, 224.
 Habets, Jozef, 24-25, 27, 41, 46.
 Hamm, 158.
 Hamont, 285-286, 288-289, 377.
 Hanen, Nicolaas, 208.
 Haneron, Antoine de, 103-104.
 Hanonin, Peter, proost van Meerssen, 389.
 Hanssen, H., 27, 29.
 Hardenberg, 259.
 Hardenberg, H., 29, 46.
 Harderwijk, Gerard van, 133.
 Haren, Adam van, 198.
 Harlingen, 199.

Hartelstein, 327.
 Hasselt, 19, 163, 195, 200, 203.
 —, Rijksarchief, 17-18, 28.
 —, stadsschool, 97.
 Hatzfeldt, Melchior graaf van, 360.
 Hautepenne, Claude baron van, 263-265, 268, 274.
 Havard, Henri, 77, 99.
 Havet, Boudewijn, 67-68.
 —, Helling, 64-65.
 Hedel, 197, 207.
 Heer, 48.
 's-Heerenberg, Huis Berg, 17.
 —, munterij, 170.
 Heerlen (Herle), 27, 30, 44, 47, 163, 182, 216, 218, 224, 244, 317, 382-383, 394-395.
 —, Bulletin van de Kring „het Land van Herle”, 44.
 —, hoofdbank, 394-395.
 Hegius, pedagoog, 103, 122.
 Heidelberg, 121, 132.
 Heiligerlee, slag (1568) bij, 213.
 Heinsberg, 159, 163, 376.
 —, ambt, 362.
 Heinsberg, Jan van, prins-bisschop van Luik, 88.
 Helden, 34, 399.
 Heldewier, familie, 386.
 Hendrik III, keizer, 30.
 Hendrik IV, keizer, 30.
 Hendrik IV, Frans koning, 278, 281, 283-284, 293.
 Hendrik-Kapelle, 183.
 Héraugière, Karel van, stadscommandant van Breda, 283-284.
 Herb in den Gulden Baard, 83.
 Herben, Anna, 83.
 —, Jan, gezworene (15e eeuw), 83.
 —, Jan (16e eeuw), 84.
 —, Laurens, 83.
 —, (Herbenus), Mattheus, humanist, 35, 62, 77-86, 89-106, 108-120, 122-152.

- , Mechtildis, 84.
- , Roger, landmeter te Maastricht, 83.
- , Rogier, kapelaan te Antwerpen, 83.
- , Servaas, 84.
- Herentals*, 298.
- Herkenrode*, abdij, 377.
- Herstal*, 403.
- 's-Hertogenbosch, 113, 209, 236, 288, 299, 329-330, 332, 343, 349, 351, 375, 379, 402, 417.
- , O.L. Vrouwebroederschap, 375.
- , Rijksarchief, 14-15.
- 's-Hertogenrade, (zie ook: *Rolduc*), 163, 244, 303, 323, 334, 341, 355, 378, 380, 384, 392, 394.
- , hoofdgerecht, 172.
- , Land van, 3, 14, 16, 159, 168, 176, 181-183, 304, 307-308, 316, 348, 352, 356, 379, 381, 383, 389, 392, 393, 394, 395-397, 399, 409.
- Herve*, 82.
- Herwerden*, 226.
- Hespengouw*, aartsdiakonaat, 16.
- Hessen-Kassel, Amalie hertogin van, 360.
- Heugem*, 7.
- Heylerhoff, Martinus van, 78, 110, 112.
- Heymbach, Bernard van, 78, 109.
- Heymerick, Arnold, 108.
- Heythuisen*, 258.
- Hierges, zie: Berlaymont, Gielis van.
- Hillenrade*, kasteel, 222, 236, 327.
- Hoel*, 163, 284.
- Hoensbroek*, 16, 325, 327, 394, 396.
- Hoensbroek, Van, geslacht, 201, 303-304.
- , Adriaan van, 295, 312, 327, 330, 385.
- , Antoon Candidus van, 304.
- , Daniel van, 317.
- , Godart Hoen van, 304.
- , Koenraad Ulrich van, 304, 339, 352-353, 383, 385.
- , Ulrich van, 327.
- , Wolter van, 304, 316.
- , Wolter Frans van, 385.
- Hoen van Cartiels, Reinier, 397.
- Hohenems, Hannibal van, 251.
- Hohenlohe, Filips van, 236-237, 241, 243, 250, 253, 259.
- Hohensax, Jan Filips van, 242, 263-264.
- Holtmeulen, Frans van, 194, 202.
- Holtum*, 185, 302.
- Holy, Gielis van, 126.
- Hoogcruts*, klooster, 183, 216.
- Hoogstraten*, 286, 289-290.
- Hoogstraten, graaf van, zie: Lalaing, Antoon van.
- Horn*, 3, 229, 328.
- , graafschap, 7, 168-169, 171-172, 176, 207, 289, 302, 319, 328.
- , munterij, 170.
- Horn, Van, geslacht, 198.
- , Jan van, prins-bisschop van Luik, 98-99, 116, 118, 133.
- , Jan I van, graaf van Horn, 169, 328.
- Hornes, Adriaan van, 319.
- , Maximiliaan van, 249.
- , Willem van, heer van Heze, 247-249.
- Horst*, 265.
- Houthem*, 395.
- Hovelmans, Marcel, 365.
- Huissen*, 258.
- Hüls*, slag (1642) bij, 360.
- Hulst*, 334, 355.
- Humbercourt, Guy van, 89-90.
- Huygens, Constantijn, 334.
- Huyn, geslacht, 303.
- Huyn van Amstenrade, Werner, 198, 201, 203.
- Huyn van Geleen, Arnold II, 181, 198, 201, 243, 246-247, 285, 288, 303.
- , Arnold III, 263, 303, 305, 327.

—, Arnold IV, 326.
—, Godfried, 326-327, 361.
Huyn van Geleen en Amstenrade, Arnold Wolfgang, 326, 397.

IJsselstein, Christiaan van, 236.
—, Christoffel van, 264.
Imstenrade, Wijnand van, 316.
Isabella Clara Eugenia, aartshertogin, gemalin van Albert van Oostenrijk, 270, 291, 295, 309.
Isenghien, graaf van, zie: Gent, Filips van.
Issum, 298.
Itteren, 395.
Ittersum, Robert van, 385, 404.

Jabeek, 303.
Jacob II (Jacob de Bastaard), koning van Cyprus, 61, 63, 66, 69.
Jan II, koning van Cyprus, 68.
Jan III, hertog van Kleef, Gulik, Gelre, enz., 157.
Jan Willem, hertog van Kleef, Gulik, enz., 260, 280, 288, 291.
Jansen, M. J., 25, 42.
Jeker, rivier, 414.
Jemgum, slag (1568) bij, 213-214, 220.
Jeruzalem, koninkrijk, 56, 67.
Jozef II, keizer, 5.
Junkersdorf, gevecht (1586) bij, 262.

Kalamijnberg, zinkertsmijn, 182, 277, 355, 381.
Kaldenkirchen, 296.
Kalkar, 360.
Kamerijk, Stadsbibliotheek, 117.
Kampen, 180, 228, 238.
Karel IV, hertog van Lotharingen, 333, 370-372, 376-377.
Karel V, keizer, 4, 14-15, 87, 109, 142-144, 146, 151, 158-160, 164-165, 167, 173-178, 185-186, 194,

217, 228, 233, 270, 274, 280, 297, 305, 330, 408.
Karel VIII, Frans koning, 65.
Karel IX, Frans koning, 220.
Karel de Grote, keizer, 112, 122, 124, 144.
Karel de Stoute, hertog van Bourgondië, 37, 87-89, 91, 97, 103, 117, 119, 138, 162, 183, 268.
Keldermans, Rombout, 163.
Kempenland, 210.
—, aartsdiakonaat, 16.
Kempis, Thomas a, 57.
Kempisch kanaal, 298.
Kerkrade, 47-48, 304, 394, 396.
Kerynia, rotsvesting op Cyprus, 66.
Kessel, 290, 399.
—, ambt, 5, 163, 167, 269, 305.
Kethulle, Lodewijk van, 288.
Keulen, 2-3, 125, 174, 266, 276, 298.
—, aartsbisdom 176.
—, huis Hemmersbach, 16.
—, keurvorstendom, 158, 261, 282, 360.
—, Stadsarchief, 17.
—, universiteit, 94, 219.
Keymolen (Kymolanus), Jakob, carmeliet, 132-133, 136.
Kleef, 184, 340, 360.
—, hertogdom, 3, 15, 45, 157, 159, 168, 171, 183-185, 194, 200-201, 203, 280, 282, 287-288, 294-296, 357, 359, 361, 368, 372, 374, 406-407.
—, vrede (1651) van, 373.
Klimmen, hoofdbank, 394-395.
Knippenbergh, Joannes, 34.
Kortrijk, 413.
Kriekenbeck, 168, 220, 317.
Kuik, Land van, 5.

Laack, H. op de, 27.
Lahr, Petronella van, 403.

- Lalaing, Antoon van, graaf van Hoogstraten, 211, 214.
- , Filips van, stadhouder van Gelre, 179.
- , Georges van, graaf van Rennenberg, 235.
- Lamberti, Winand, abt van Rolduc, 389, 392, 397.
- Lamboy, Willem van, 326, 360-361.
- Langeren, Michiel van, 297.
- Lannoy, Claudius van, heer van La Motterie, 278.
- Lede, baron van, zie: Bette, Willem.
- Leerde, Jan Arnold van, 302.
- Leeuwarden*, bisdom, 191-192.
- Leicester, graaf van 201, 233, 260, 266-267, 271.
- Leiden*, 200, 209, 224, 226, 229.
- Lejeune, Jean, 2.
- Lenarts, L. E. J. de, 35, 110.
- Leoninus, Elbertus, 189, 205, 235-236, 252, 258.
- Leontorius, odendichter, 128.
- Leut, Jacob van, 96.
- Leuth*, rijksheerlijkheid, 169-170, 199, 208, 320-321, 380-381, 403-404.
- Leuven*, 3, 94, 209, 340.
- Libertus, bisschop van Beyrouth, 133.
- Lier*, 230.
- Ligne-Aremberg, Karel van, 263, 274.
- Limbricht*, rijksheerlijkheid, 170, 322.
- Limburg, Belgisch-*, provincie, 5-6, 18.
- Limburg*, hertogdom (tot 1795), 6, 13, 16, 31, 159, 163-164, 172, 180-183, 201, 212, 216, 226, 234, 243, 276, 307, 315-316, 323, 336, 342, 345, 347, 351-352, 355-356, 367, 376-379, 381, 384, 397, 408-409.
- Limburg, Nederlands-*, provincie, 3, 7, 11, 16, 26, 159-162, 167, 209, 228, 295, 359, 406-407, 409-410.
- , archiefwezen, 5, 8-9, 17, 19, 21-24, 30-31, 35, 37-38, 41, 50-51.
- , hertogdom, lid van de Duitse Bond, 6.
- , historiografie, 1-6, 8, 18, 45, 50-51.
- Limburg aan de Vesdre*, stad, 3, 45, 163, 183, 209, 215, 225, 244-245, 251, 283, 317, 323, 334, 341, 344, 347, 356, 378, 384, 394.
- Lindanus, Wilhelmus, bisschop van Roermond, 191, 193-194, 196, 227, 229, 267, 275.
- Lingen*, 272, 285, 290.
- Linne*, 36.
- Linz*, 20.
- Lippe gen. Hoen, Caspar van der, 192, 238, 269, 302.
- , Reinier van der, 238.
- Lipsius, Justus, 297, 350.
- Lobith*, zie: *Schenkenschans*.
- Lodewijk XIII, Frans koning, 329, 336, 360.
- Lodewijk XIV, Frans koning, 372, 392, 397, 412-413, 418-419.
- Loeffs van Driel, Rodolf, drukker, 103.
- Londen*, traktaten (1839) van, 6.
- Londoño, Sanchez de, 213.
- Longueval, Karel van, graaf van Bucquoy, 290-291.
- Longwy*, 333.
- Loon*, graafschap, 3, 7, 168-169, 203, 278, 282, 322, 324, 332, 377.
- Lotharingers (Lorreinen), 371, 376-377, 380.
- Ludovicus, predikant te Maastricht, 345, 349.
- Luik*, 11, 57, 87, 89, 91-92, 97, 118-119, 137-138, 151, 163, 172, 176, 215-217, 274, 299, 324, 332, 344, 358, 368, 370.
- , abdij St.-Laurent, 117, 137.
- , bisschoppelijk archief, 16.
- , Hiëronymietenschool, 113.
- , prinsbisdom, 3, 16, 57, 87, 97, 160, 168, 176, 219, 278, 403, 406.

-, provincie, 3.
 -, Rijksarchief, 16.
 -, schepensbank, 7.
 Lusignan, De, Frans geslacht, koningen van Cyprus en Jeruzalem, 55, 61.
 Luxemburg, 164, 244, 277, 289, 306, 334.
 Luyten, Maria, 328.
 Luytgens, Willem, 20.

Maas, rivier, 2-3, 5, 31, 51, 161-162, 203, 210-211, 214, 266, 268, 329, 331, 407-408.
Maasbracht 36, 339.
Maasbree, 399.
Maaseik, 163, 203, 279, 282-283, 289, 332, 359, 361.
 Maaseik, Michiel van, 97.
Maas en Waal, Land van, 5, 274.
Maastricht (Tricht, Trajectum), 2-3, 7, 11-14, 18, 35, 47, 50, 58-59, 61, 63-69, 71, 77, 82, 87-89, 94-98, 106, 108, 111, 113, 119, 133, 138, 142-143, 145-146, 148-149, 151, 160, 162, 165, 168, 172, 176, 186, 188, 194-195, 200, 203-205, 208-210, 213, 215-217, 221-227, 229, 231, 235, 243-246, 248, 250-251, 253, 255, 258, 267, 273-274, 276-279, 282-284, 286-287, 289, 294, 296-298, 323-325, 331-335, 337-339, 341, 344, 346-351, 353, 356, 359, 361, 368, 376, 380, 384, 386, 390, 394-395, 399-403, 406-407, 409-410.
 -, beeldenstorm, 206-207.
 -, Begaardenklooster, 21.
 -, Concordaat (1615) van, 319.
 -, fabriek „de Sphinx”, 31.
 -, garnizoen, 402.
 -, Hervormde Gemeente, 388.
 -, jezuiten, 85, 249.
 -, kapittel en kerk van O.L. Vrouw,

29-30, 49, 112, 143-145, 150, 206.
 -, kapittel en kerk van St.-Servaas, 23-24, 30, 39, 49, 96, 107, 112, 120, 125, 135, 142-144, 146-147, 149, 173, 206, 402-403, 409.
 -, kapittelschool van St.-Servaas, 77, 85-86, 96, 103, 113.
 -, kerk van St.-Mathijs, 206.
 -, kruisheren, 140.
 -, lakenhandel, 36.
 -, Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap, 40-43.
 -, Maashandel, 11.
 -, minderbroeders, 49, 249.
 -, plan tot ontmanteling (1667), 411-419.
 -, predikheren, 29, 248.
 -, Rijksarchief, 14-15, 19, 21-26, 28, 30, 37, 39.
 -, Sociaal Historisch Centrum voor Limburg, 31, 44.
 -, Spaanse furie (1576), 230-231.
 -, Stadsarchief, 16, 30, 38.
 -, stadsrecht, 18.
 -, St.-Pietersberg, 376.
 -, tijdschrift „de Limburgse Leeuw”, 44.
 -, tweeherigheid, 2-4, 10.
 -, vredesonderhandelingen (1492) te, 118.
Mainz, 130, 326.
 Malatesta, Sigismondo, 95.
 Manderscheid, Anna Salome van, abdis van Thorn, 405.
 -, Elisabeth van, echtgenote van Floris I van Pallant, 198.
 -, Josina van, abdis van Thorn, 201.
 Mansfeld, Karel van, 266-267.
 -, Peter Ernst van, 237, 268.
 Marbays, Gerard van, 126.
 Maresius, predikant, 345.
 Margelle, De la, geslacht, 303, 328.
 -, Arnold de la, 385.

- Margraten*, 304, 389, 396.
- Maria van Hongarije, zie: Oostenrijk, Maria van.
- Marienthal*, klooster, 29.
- Mark*, graafschap, 157-158, 183, 280, 294, 369, 373.
- Mark, Adolf van der, prins-bisschop van Luik, 15.
- , Anna van der, abdis van Thorn, 320.
- , Erard (Everard) van der, prins-bisschop van Luik, 137-138, 151, 194.
- , Josina van der, abdis van Thorn, 201.
- , Willem van der (Lumey), heer van Lummen, 97-98, 101, 214, 219, 244.
- Marlianus, Raymundus, 125.
- Marnay, zie: Gorrevod, Karel van.
- Massin de l'Abbaye, ontvanger-gene-raal, 392.
- Mathias, aartshertog, landvoogd, kei-zer, 233, 239, 243, 250, 252, 257, 293.
- Maximiliaan, aartshertog, rooms-ko-ning, keizer, 65, 99, 116, 119, 126, 133, 144, 164, 280.
- Maximiliaan II, keizer, 174.
- Mazarin, kardinaal, 370, 372, 391, 409.
- Mechelen*, 222-223, 391.
- , Grote Raad, 12, 172, 270, 310.
- Medina Celi, hertog van, aangewezen opvolger van Alva, 223.
- Meer, Gerard van, 109.
- , Wolter van, 317, 385.
- Meerlo*, 265.
- Meerssen*, 394.
- , hoofdbank, 394-395.
- , proosdij, 20, 28, 49, 176, 192, 316, 397.
- Meeuwen*, 377.
- Megen*, 203.
- Megen, graaf van, zie: Brimeu, Karel van.
- Mehmed II, sultan, 98.
- Meierij van 's-Hertogenbosch*, 276, 329, 356, 379.
- Meijel*, 227, 320, 399.
- Melick en Herkenbosch*, 3, 15, 168, 176, 262, 324.
- Melroy, Staatse resident te Luik, 256.
- Mendoça, Bernardino de, geschied-schrijver, 222, 225.
- Mendoza, Francisco de, admiraal van Aragon, 287, 289.
- Mergentheim*, 20.
- Merkelbeek*, 303.
- Merkstein*, 396.
- Merode, Van, geslacht, 169, 198.
- , Floris I van, 328.
- , Jan van, 246-248, 251, 326.
- Merode-Westerloo, Jan Filips van, 328.
- Merwijk, Van, geslacht, 201.
- , Caspar van, 312.
- , Willem van, 192, 236, 260.
- Mesch*, rijksheerlijkheid, 18.
- Meulleners, J. L., 45.
- Meurs*, graafschap, 268, 288, 371.
- Meyel*, zie: *Meijel*.
- Mezenbroek*, 327.
- Mézières*, 293.
- Mheer*, 301, 303, 396.
- Michels, Henr., 27.
- Middelaar*, ambt, 167, 305.
- , heerlijkheid, 365.
- , kasteel, 263, 354.
- Middelburg*, 275.
- Millen*, 159, 164, 292.
- , ambt, 159, 322, 359, 361-362.
- Millendonk, Van, geslacht, 319.
- Moeits, Willem, 312.
- Moelingen*, 289, 396.
- Mokerhei*, slag (1574) op de, 226, 299.
- Molener, Gerlach, 148.
- Mondragon, Christoffel, 225, 228, 245, 251.
- Monen, Maarten, 316.

- Monschau*, 158-159, 164, 295.
Montecuccoli, bevelhebber in keizerlijke dienst, 299.
Montenaken, Johannes van, 69.
Montesdoca, Franc. de, gouverneur van Maastricht, 225-226, 230, 246, 250, 256.
Montfort, 277, 325, 331.
 —, ambt (*Land van Montfort*), 5, 17, 36, 163, 168, 237, 305, 310, 324, 362, 365.
 —, kasteel, 163, 339.
 —, slot Annadal, 296.
Montigny, Floris van, 197, 207.
 —, Jan van, 212.
Montmorency, Filips van, graaf van Horn, 169, 179, 190, 192-194, 196-197, 204, 207, 214.
Mook, 223, 226, 289, 350.
Morillon, vicaris-generaal van Mechelen, 206.
Motterie, La, heer van, zie: Lannoy, Claudius van.
Mühlberg, 165.
Mülheim, 294.
München, Beiers Huisarchief, 10.
Munster, 20.
 —, vrede van, 13, 166-167, 361, 364-365, 367-369, 387, 391, 398, 403, 411-412.
Munsterbilzen, 297.
Munstergeleen, 168.
Murano, 67.
Musius, Cornelis, 219.
Mynnecom, Matthias, kruisheer, 126.
Namen, 211, 244.
Nassau, Adolf van, 211.
 —, Ernst Casimir van, 332.
 —, Filips van, 283.
 —, Hendrik van, 224-225.
 —, Herman van, boekdrukker, 103.
 —, Jan van, 238-243, 253, 258-259, 264, 339.
 —, Jan Maurits van, „de Braziliaan”, 373-374.
 —, Lodewijk van, 187, 205, 211, 213-214, 220, 223-226.
 —, Lodewijk Gunther van, 288.
 —, Willem Lodewijk van, 271.
Nassau-Châlon, René van, 179.
Navagne, zie: *Elvenschans*.
Nedermaas, departement van de, 5, 18, 22, 410.
Nederweert, 207, 319.
Neerbeek, *Hollands-*, 396.
 —, *Spaans-*, 396.
Neufchâteau, 396.
Neuss, 266, 268, 298, 360.
 —, kanaal van, 297.
Nicolai, Adriaan, 191-192.
Nicosia, 55, 61, 63, 65, 69.
Nieuwburg, kasteel, zie: *Gulpen*.
Nieuwenaar, Adolf van, 207, 243, 260-262, 266, 268-269, 285.
 —, Walburgis van, echtgenote van 1. Filips van Montmorency, 196; 2. Adolf van Nieuwenaar, 207, 285, 319.
Nieuwpoort, 271, 286.
Nieuwstadt, 36, 277, 312.
Nijhoff, I. A., 10.
Nijmegen, 5, 158, 161, 180, 190, 192, 204, 209, 224, 265, 269, 271, 273-275, 282-283, 313-314, 351, 417.
 —, vrede (1678) van, 419.
Noircarmes, zie: *Sint-Aldegonde*, Filips van.
Noorbeek, 304, 396.
Nördlingen, slag (1634) bij, 337-338.
Noue, François la, bevelhebber in Staatse dienst, 251.
Noyelles, Hugo van, 315.
Nuth, 303, 396.
Nuyens, Elis., 46.
Nytzem, Maarten van, 247.

- Rheydt*, 295-296.
- Ribaucourt*, baron van, zie: Aubremont, Jan van.
- Richelieu*, kardinaal, 354, 371.
- Rietraad*, Lambert, 352.
- Rietraedt*, familie, 386.
- Rijckholt*, rijksheerlijkheid, 169, 208, 320-321.
- Rijckholt* (Rikelt), Hendrik (Henricus) van, 63, 68, 70.
- Rijn*, rivier, 266, 268, 408.
- Rijnberg*, 261, 268, 271-272, 276, 285, 287-288, 290-291, 298, 335, 338.
- Rijssel*, 19, 412.
- , rekenkamer, 9, 15, 19, 270.
- Rimburg*, rijksheerlijkheid, 159, 200, 303, 321, 377, 381, 392.
- Rocamadour*, strafbedevaart, 57, 59.
- Rocroi*, slag (1643) bij, 363.
- Rode*, Land van, zie: 's-Hertogenrade.
- Roer*, departement van de, 5, 15.
- Roermond*, 3, 5, 9, 19, 25-26, 30, 47, 132, 158, 160, 162-163, 171-172, 180, 190-191, 193-194, 204, 207, 209-210, 213-215, 218, 221, 223, 227-228, 236-238, 241, 247, 251, 267, 273, 277-278, 283-284, 289-290, 299, 310-313, 323, 332, 334, 340-342, 344, 346-347, 350-351, 370, 399.
- , archievenoorlog, 25-26, 43.
- , beeldenstorm, 203, 205-206.
- , bisdom, 5, 22, 32, 46, 175-176, 191-192, 275, 288, 343.
- , kartaizers, 28.
- , Limburg, Provinciaal Genootschap voor Geschiedkundige Wetenschappen, 43.
- , Munsterabdij, 22.
- , Souverein Hof van Gelder, 4, 6-7, 20, 274-275, 306, 314, 320, 342, 350, 405.
- , stadsbrand (1554), 191, 195.
- Rolduc*, abdij, 20-21, 29-30, 49, 225, 245, 304, 316, 347-348, 382, 389, 394, 396-397.
- Roose*, Pieter, 336.
- Roosteren*, 36.
- Rosaeus*, predikant, 343.
- Rubens*, Peter Paul, 298, 334.
- Rudolf II*, keizer, 257, 281, 287, 293.
- Ruelle*, Sebastiaan de la, 299, 338, 341.
- Ruiff* (Roeff), heren van, 198.
- Ruisschenberg*, Jan van, 293.
- Ruysschen*, Peter, 208.
- Sabbe*, Maurits, 345.
- Sabellicus*, Antonio, humanist, 93.
- Saksen*, Albrecht van, 119.
- Salm*, Frederik Magnus van, Rijngraaf, gouverneur van Maastricht, 400.
- San Angelo*, Giovanni van, 297.
- Santa Croce*, Onufrius van, pauselijk legaat, 89-92, 116, 118, 138.
- Santa Cruz*, markies van, Spaanse opperbevelhebber, 330, 333.
- Santiago de Compostella*, strafbedevaart, 57, 59.
- Sas van Gent*, 355.
- Schaesberg*, 327, 395.
- Schaesberg*, Jan Frederik van, 316, 327, 359, 397.
- , Julius van, 316.
- Scheiffart* van Merode, geslacht, 322.
- Schelde*, 266, 298.
- Schellhorn*, Joh. Georg, 79.
- Schenk* van Nydeggen, Christoffel, 302, 305.
- , Maarten, 238, 251, 259, 261, 263-269.
- Schenkenschans*, 266, 268, 287, 294, 340-341, 359.
- Scherpenheuvel*, 298.
- Schetz* van Grobbendonck, Lancelot, 283, 341.
- Schinnen*, heerlijkheid, 396.
- Schin op Geul*, 303, 384, 395.
- Schinveld*, 303.

- Schrijnen, Jos., 43.
 Schwartzenberg, Adolf van, 283.
 —, Jan van, 304, 317, 396.
 —, Melchior van, 243, 246-250.
 Scroverius, cosmograaf, 298.
 Servien, Frans gezant, 364.
 Severen, 328.
 Sichein, 283, 285.
 Sichen, 98.
 Siegburg, 158.
 Simancas, Archivo General, 17.
 Simpelveld, 304, 396.
 Sinnich, klooster, 29.
 Sint-Aldegonde, Filips van, heer van Noircarnes, 206.
 —, Maximiliaan van, 315.
 Sint-Gerlach, abdij, 225, 245, 389, 394-395, 397.
 Sint-Joost aan de Zee, strafbedevaart, 59.
 Sint-Maartensvoeren, 159, 321.
 Sint-Pieter bij Maastricht, 3, 7, 18, 168.
 Sint-Truiden, 187, 199, 217.
 —, traktaat (1518) van, 160.
 Sittard, 5, 15, 25-26, 29-30, 48, 159, 164, 168, 262, 291-292, 294-295, 321, 323, 330, 332, 361, 368.
 —, ambt (zie ook: Born), 3, 13, 50.
 —, schepenbank, 185, 322.
 Sivré, Jean-Baptiste, 25, 29, 42.
 Sixtus IV, paus, 92.
 Skutari (Scutari), 62, 93, 101.
 Slenaken, rijksheerlijkheid, 159, 170, 321.
 Slijp, familie, 386.
 —, Isaac, 385.
 Sloet, L. A. W. J., 10, 34.
 Sluis, 268, 271, 335.
 Smeets, M. K. J., 9.
 Smets van Suchtelen, Hubert, 184-185.
 Solms, Georg Everard van, 319.
 —, Jan Albert van, gouverneur van Maastricht, 354, 400.
 Soranzo, Benedetto, 69-70.
 Sparr, Otto von, 371, 376.
 Spaubeek, 303.
 Spauter, Jan de, 106.
 Spauwen, 289.
 Spee, Harbard van, 332.
 Spiers (zie ook: Wetzlar), Rijkskamer-gerecht, 7, 171, 184.
 —, verdrag (1544) van, 153.
 Spies van Ehrenstein, Jan, 304.
 Spinola, Ambrosio, 275, 278, 290, 296-297, 299.
 —, Gaston, 315.
 Sponheim, benediktijnerabdij, 62, 120-121, 131-133, 135, 149.
 Stakenbroek, Thomas van, 298, 333, 339, 359.
 Stalbergen, Jan van, 220, 236.
 Stauffen, Anna Eleonora van, abdis van Thorn, 320.
 Stavro Vouni, Heilig Kruis, 54.
 Steenwijk, 271.
 Stein, rijksheerlijkheid, 3, 170, 176, 199, 202-203, 208, 244, 293, 377.
 Stein-Callenfels, Godfried van, 355.
 Stercken (Ischyrius), Christiaan, 147, 151.
 Stevensweert, 17, 197, 207, 310, 332, 361, 365, 370.
 —, Maashandel, 11.
 —, vesting, 37, 48, 339.
 Stockum, Van, stadscommandant van Venlo, 264.
 Stokkem, 163, 203.
 Straatsburg, 217.
 Straatsburg, Jan van, architect, 297.
 Stralen, 203, 220, 238, 241, 277-278, 282, 285, 312, 332.
 —, ambt, 168.
 Stralen, Thomas van, 132.
 Strijthagen, Van, geslacht, 201.
 Strikers, Elza, 83.
 —, Rutger, 83.
 Strucht, 303, 395.
 Suchtelensis, Aegidius, waarschijnlijk

- schrijver der *Elegantiarum viginti praecepta*, 106.
- Suringar, L. J., 47.
- Susteren, 159, 168, 185, 262, 292, 359.
- , abdij, 49.
- Susterzeel, 185.
- Suys, De, bevelhebber in keizerlijke dienst, 359.
- Swalmen, 36, 236.
- Swolgen, 399.
- Sylvius, kapelaan te Maastricht, 349.
- Tassis, De, kapitein in Spaanse dienst, 251.
- Tegelen, 3, 15, 168, 176, 194, 262, 296, 324, 373.
- Terblijt, rijksheerlijkheid, 170.
- Theodosius, bisschop van Nicosia, 63, 65, 69.
- Thiens, Marcel, 385.
- Thorn, munterij, 170.
- , rijksheerlijkheid, 3, 14, 170-171, 176, 289, 404-405.
- , vrouwenstift, 20, 30, 49, 169, 201, 305, 320, 404-405.
- Tielerwaard, 274.
- Tienen, 222, 289, 340-341, 355, 362.
- , verdrag (1654) van, 371.
- Till, Hans Willem van, 385-386.
- , Willem van, 352, 385-386.
- Tinctoris, Johannes, 128.
- , Wouter, zie: Ververs, W.
- Toledo, Pedro van, 251.
- Tongeren, 19, 290.
- , vrede (1640) van, 338.
- Törring-Jettenbach, August Joseph van, 20.
- Tour d'Auvergne, Frederik Maurits de la, hertog van Bouillon, 354.
- , Hendrik de la, 279.
- Trecpoel, Peter, kroniekschrijver, 80.
- Trembleur, 394, 396.
- Trithemius, Johannes, benediktijner-
abt van Sponheim, 62, 78-80, 82, 94, 118, 120-127, 130-133, 135-137, 141, 144, 149-150.
- Tromp, Maarten Harpertsz., 363.
- Truchsess van Waldburg, Gebhard, aartsbisschop van Keulen, 261-263, 265-266.
- Tuddern, 185.
- Turenne, Franse maarschalk, 284, 391.
- Turnhout, 271.
- , slag (1597) bij, 284.
- Twente, 290.
- Tzamen, Thomas, musicus, 126.
- Ubach, 396.
- Ubach over Worms, Spaans Kantje, 396.
- Udalricus, scholaster St.-Servaaskapitel Maastricht, 85.
- Ulestraten, 304, 395, 398.
- Urmond, 15, 168, 203, 262, 292-293, 376-377, 404.
- Utrecht, 157, 188, 209.
- , beeldenstorm, 188.
- , provincie, 165-166.
- , Unie van, 166, 233, 238-240, 259, 383.
- , vrede (1713) van, 5.
- Uwens, Hendrik, 314.
- Vaals, 388, 394, 396.
- , gereformeerden, 396.
- Vaesrade, 396.
- Valdez, Spaanse bevelhebber, 224, 226, 229.
- Val-Dieu, abdij, zie: *Godsdal*.
- Valencijn, 188, 204, 206, 233.
- Valkenburg, 7, 19, 209, 224, 244-245, 277, 323, 341, 355, 384.
- , hoofdgerecht, 172, 303.
- , kasteel, 163, 226, 339, 378, 380.
- , Land van, 5-7, 14, 168-169, 176, 181-183, 224, 303-304, 307, 315-317, 348, 352, 356, 379, 386, 389, 393, 395, 399, 404, 409.

- , Leenhof van, 170, 217-218, 386, 394.
 Valla, Lorenzo, humanist, 95.
 Varambon, markies van, zie: Bijé, Marcus de.
 Vargas, Spaanse bevelhebber, 230-231.
 Vega, Lope de, 254.
 Vegersheim, Blasius van, 229.
 Veldeke, Hendrik van, 21.
Veldwezelt, 7.
Vendôme, strafbedevaart, 59.
Venetie, 56, 61-68, 70, 93, 95.
 —, Fondaco dei Tedeschi, 64.
Venlo, 2, 5, 15, 26, 29-30, 47, 158, 160-161, 163, 194-195, 204-207, 209-210, 218, 221, 235, 240-241, 258-259, 264-267, 277-278, 284, 289, 296, 298-299, 310, 312, 314, 322-323, 329, 332, 342, 344, 346-347, 350-351, 370, 399.
 —, beeldenstorm, 203-205.
 —, kerk van St.-Nicolaas, 205.
 —, kloosterkerk van Transcedron, 205.
 —, Maashandel, 11.
 —, minderbroeders, 49.
 —, verdrag (1543) van, 4, 157-158, 161-163, 172, 179, 188, 192, 211, 239, 287, 309, 311, 313, 407.
Venne, J. M. van de, 29, 48.
Venray, 365, 399.
 —, minderbroeders, 49.
Venray, Rutger van, „Sycamber”, augustijn, 80, 124, 127, 129, 132, 136, 150-151.
 Verbolt, Reinier, 352.
 Verdugo, Francisco, 265-266.
 Verheyen, Arnold, 348, 391.
 Ververs (Tinctoris) van Wijshagen, Wouter, 62-67, 71.
Vervias, verdrag (1598) van, 270.
Vianen, 188, 199.
 Viglius van Zwychem, president van de Geheime Raad, 159, 165.
 Vijgen, Matthijs, 218.
 —, Peter, 218.
Vijlen, 304, 396.
 Vinck, Servatius, minderbroeder, 349.
 Virmont, Adriaan van, 404.
Visé, 163, 251, 338.
 Viterbo, Angelus van, zie: Curibus Sabinis, A. de.
Vlaanderen, 203, 210, 234, 259, 266, 337.
 Vlekke, B. H. M., 47, 50.
Vliermaal, schepenbank, 7, 171.
Vlissingen, 220.
Vlodrop, 36, 378.
 Vlodrop (Flodroff), Van, geslacht, 169.
 —, Adriaan Balthasar van, 321, 404.
 —, Alverta van, echtgenote van Karel van Bronkhorst-Batenburg, 199, 263.
 —, Balthasar van, 199.
 —, Otto Hendrik van, 321.
 —, Willem van, 199, 208, 214, 320.
Voerendaal, 48.
Voerstreek, 396.
 Voetius, Gijsbert, 343, 375.
 Vogels, Servatius, 63, 69, 71.
 Vondel, Joost van den, 333.
 Vrede, heren van, 198.
Wachtendonk, 163, 168, 200, 203, 220, 223, 241, 273, 277, 285, 289, 305, 312, 327, 332.
 —, vesting, 268, 288, 290-291.
 Wachtendonk, Ferdinanda van, echtgenote van Jan Frederik van Schaesberg, 327.
Walbeck, 298.
Walburg, kasteel, 326.
 Waldeck, George Frederik van, 405.
 Waldenburg gen. Schenker, Willem van, 277.
Waldfeucht, 159.
Wanssum, 266, 399.
 Warluzel, De, stadscommandant van Roermond, 263.

- Waroux, Bernard van, 213.
- Wassenberg, 159, 185, 294, 322, 341.
- , ambt, 159, 168, 183, 202, 213, 362-363.
- Waubach, 305.
- Wedde, kasteel, 213.
- Weerdenburch, Adam van, 267.
- Weert, 5, 26, 30, 48, 169, 207, 215, 227, 235, 243, 263, 266-267, 277-278, 284-285, 288, 314, 319, 323.
- , beeldenstorm, 195-196, 202, 204, 222.
- , kasteel, 196-197, 222, 251.
- , minderbroeders, 49, 347.
- , rijksheerlijkheid, 169, 172, 213, 319-320.
- , Unie van, 286.
- Weert, Jan van, 297, 338, 359.
- Well, 17, 202-203, 227, 267, 310.
- , kasteel, 238, 265, 268.
- Wenen, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, 17, 20.
- Wessem, 5, 203, 207, 229, 243.
- , rijksheerlijkheid, 169, 172, 282, 319-320.
- Westervoort, 299.
- Wetzlar (zie ook: *Spiers*), Rijkskamer-gerecht, 7-8, 171.
- Wezel, 276, 287, 294-296, 298-299, 330, 372.
- Wied, Herman van, aartsbisschop van Keulen, 186, 261.
- Wijlre, rijksheerlijkheid, 170, 404.
- Willem I, koning, 3.
- Willem II, stadhouder, 365, 367, 370-372, 375, 381.
- Willem III, stadhouder, 372.
- Willem van Oranje, 188, 190, 192, 196-197, 201, 205, 211-217, 219, 221-223, 226, 233, 235, 238-239, 241, 247, 250, 252, 255, 259.
- Willem „de Rijke”, hertog van Kleef, Gulik, Gelre, enz., 4, 157, 159-160, 183, 201, 260, 280.
- Willibrord, geloofsverkondiger, 49.
- Wiltz, Jan van, 341.
- Wimpheling, Jakob, 122-124, 132.
- Wirt (Caupo), Wiegand, dominicaan, 124.
- Wit, J. de, 32.
- Witt, Jan de, raadpensionaris, 392.
- Wittem, 245, 405.
- , kasteel, 215, 219.
- , rijksheerlijkheid, 3, 14, 170, 208, 212, 217, 218, 321, 396, 404-405.
- Wittem, Claudius van, 315, 317.
- , Jan van, heer van Beersel, 246-248.
- Wittgenstein, bevelhebber in Hessische dienst, 361.
- Woeringen, slag (1288) bij, 4, 157.
- Wormbs, Jan, abt van Rolduc, 215.
- Wouwere, Jan van, 297.
- Württemberg, slot Tannheim, 16.
- Würzburg, 136.
- Wytttenhorst, Alessandrina van, weduwe van Godart van Bochoolz, 241.
- , 1. Jan van, 179, 201, 215, 220, 235-237, 312.
- , 2. Jan, zoon van 1, 201.
- , Walraven van, 305, 326.
- Xanten, 360-361.
- , verdrag (1614) van, 294, 407.
- Yans, Maurice, 11.
- Ylem, Rutger van, 385.
- Zevel, Adam van ('t Zevel), 201.
- , Melchior van ('t Zevel), 317.
- Zierikzee, 228.
- Zorn, Johan, 279.
- Zoutleeuw, 222.
- Zutphen, 158, 223, 259.
- , kwartier van, 161, 190, 274.
- Zwaben, Filips van, rooms-koning, 13, 403.
- Zwolle, 113, 180, 209.

MAASLANDSE MONOGRAFIEËN

1

Dr. M. G. Spiertz

MAASTRICHT IN HET VIERDE KWART VAN DE ACHTTIENDE EEUW

2

Dr. Remigius Dieteren O.F.M.

GRONDBELEID EN VOLKSHUISVESTING IN DE MIJNSTREEK

3

Dr. J. M. Gijzen

NIKOLAUS HEYENDAL (2 delen)

4

Drs. J. F. R. Philips, Drs. J. C. G. M. Jansen, Drs. Th. J. A. H. Claessens
GESCHIEDENIS VAN DE LANDBOUW IN LIMBURG 1750-1914

5

Dr. P. Th. van Beuningen

WILHELMUS LINDANUS ALS INQUISITEUR EN BISSCHOP

6

Dr. E. Roebroeck

HET LAND VAN MONTFORT

7

J. Koreman

DE STADSREKENING VAN MAASTRICHT OVER HET JAAR 1399-1400

8

Dr. J. M. Gijzen

JOANNES AUGUSTINUS PAREDIS (1795-1886)
BISSCHOP VAN ROERMOND
EN HET LIMBURG VAN ZIJN TIJD

9

Dr. Jean Baerten

HET GRAAFSCHAP LOON (11e-14e EEUW)

10

A. H. Paape

DONKERE DAGEN

11

Dr. Mr. H. H. E. Wouters

GRENSLAND EN BRUGGEHOOFD

